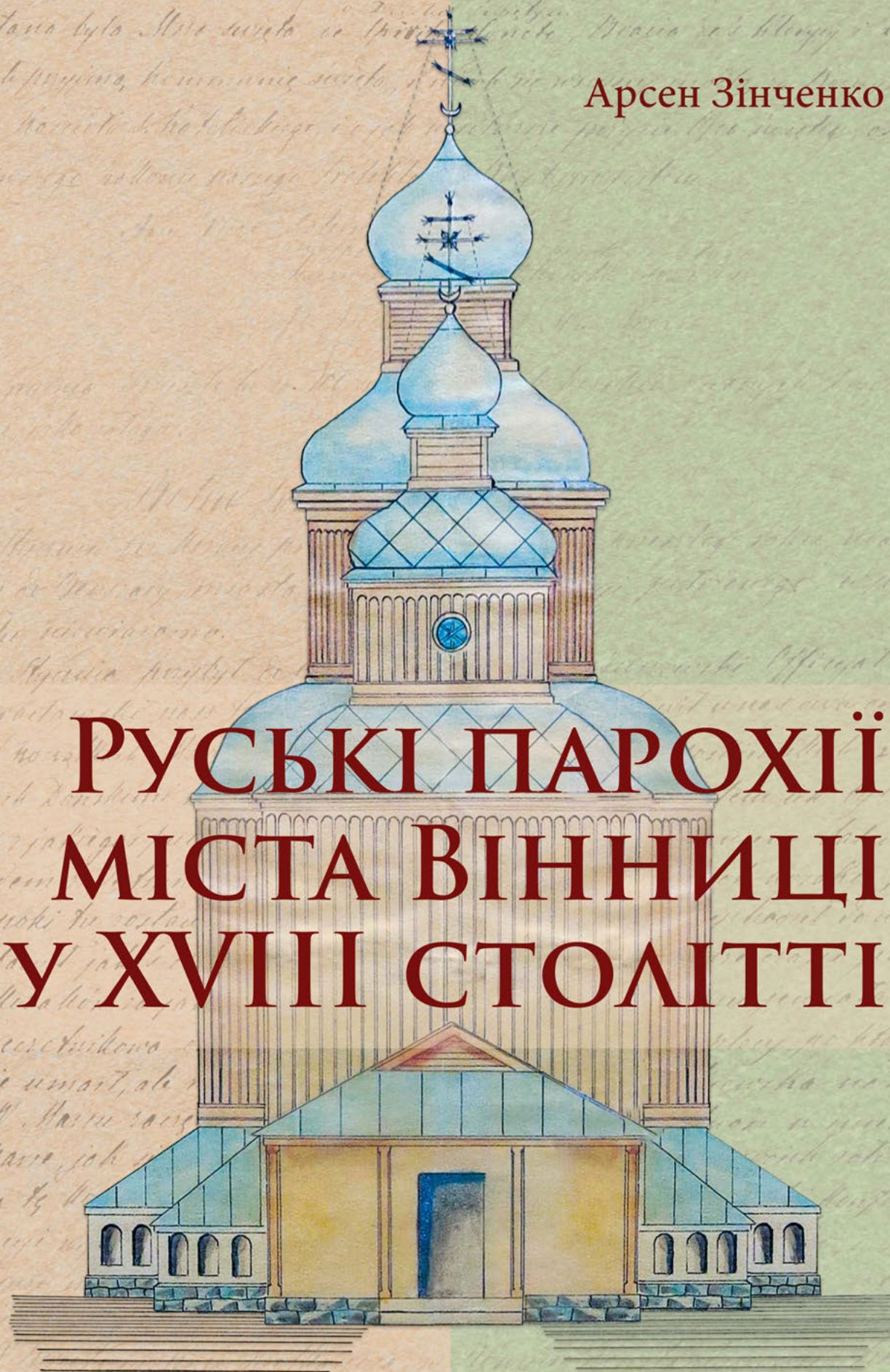

Арсен Зінченко

РУСЬКІ ПАРОХІЇ МІСТА ВІННИЦІ У ХVІІІ СТОЛІТТІ

Арсен Зінченко

РУСЬКІ ПАРОХІЇ
МІСТА ВІННИЦІ
У ХVІІІ СТОЛІТТІ

ЦЕНТР ІСТОРІЇ ВІННИЦІ

Арсен Зінченко

РУСЬКІ ПАРОХІЇ МІСТА ВІННИЦІ У ХVІІІ СТОЛІТТІ

Видання друге, виправлене і доповнене

Вінниця • «ТВОРИ» • 2021

УДК 271.222(470+477.44-25)"18"
3-63

*Рекомендовано до друку вченою радою
Вінницького державного педагогічного університету
імені Михайла Коцюбинського.
Протокол № 13 від 24 червня 2020 р.*

Рецензенти:

*Олександр Саган, доктор філософських наук, професор,
Олексій Струкевич, доктор історичних наук, професор*

Науковий редактор:

Олесь Петренко, кандидат історичних наук

Літературний редактор:

Вадим Василенко, кандидат філологічних наук

Відповідальний за випуск:

*Сергій Гула, заступник директора Центру історії Вінниці,
кандидат історичних наук*

Зінченко Арсен

3-63 Руські парохії міста Вінниці у XVIII столітті / Центр історії Вінниці. Вид. 2-ге, виправл. і допов. Вінниця : ТВОРИ, 2021. 500 с.

ISBN 978-966-949-688-1

В основу дослідження історії руських парохій Вінниці покладено документи, уперше введені в науковий обіг: акти візитацій і метричні книги цих парохій, записи до актових книг, презенти, які разом із опублікованими джерелами й науковою аналітикою дали змогу створити розгорнутий наратив церковного сегменту міського життя на тлі ширших соціокультурних і політичних процесів Правобережної України XVIII ст.

Монографія орієнтована на науковців, істориків-краєзнавців, студентів і всіх, хто цікавиться історією міста Вінниці та Правобережної України XVIII ст.

УДК 271.222(470+477.44-25)"18"

ISBN 978-966-949-688-1

© Зінченко А., 2021
© Центр історії Вінниці, 2021
© ТОВ «ТВОРИ», 2021

ПЕРЕДМОВА

Автор запрошує читачів до глибшого пізнання життя руської, тобто української спільноти міста Вінниці XVIII ст. крізь призму функціонування тамтешніх парохій, їхнього статусу, складу духовенства, особливостей міжвизнанневих відносин на тлі соціокультурних і політичних процесів на Правобережній Україні того часу.

Задум цієї праці сформувався під час опрацювання візитаційних актів унійних парохій Брацлавщини 1780–1790-х років. Частина з них була опублікована польським істориком Мар'яном Радваном¹. Фундаментальна евристична та джерелознавча праця з вивчення актів візитацій, проведена відомим дослідником Ігорем Скочилясом², мала результатом кілька ґрунтовних праць з історії Унійної Церкви. Це суттєво полегшило аналіз матеріялу локального характеру й застосування

візитаційної документації до висвітлення історії парохій окремого міста.

Акти візитацій Вінницького деканату Унійної Церкви зберігаються у фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. Фактичний матеріял цих документів приваблює багатством і різноплановістю відображених у них соціокультурних пластів. Це спонукало до думки про необхідність продовжити впровадження їх до наукового обігу та залучити їх до висвітлення недостатньо досліджених сторінок історії фактичного адміністративного центру Брацлавського воєводства — Вінниці.

Уже при першому читанні текстів візитаційних актів Вінницького, Брацлавського та Прилуцького деканатів бачимо, що в них парохії називаються русько-католицькими — це виступає важливою ознакою руського (протоукраїнського) ідентитету, прийвного

¹ Socjografia kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku / Opracował i wydał Marian Radwan. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. — 184 s.; Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku / Opracował i wydał Marian Radwan. — Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2004. — 912 s.

² Скочиляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004. — ССVIII + 512 с.; Його ж. Дослідження візитаційної документації львівської єпархії у Галичині в др. пол. XIX — пер. пол. XX ст. // Ковчег: зб. із церковної історії. — Л., 2001. — Чис. 3. — С. 470–489; Його ж. Джерельна еристика візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX — 1930-х рр. // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. VII. — К., 2001. — С. 26–31 та ін.

в позначенні цих спільнот. Імена згадуваних у них парохіян (міщан, селян, братчиків), записувалися відповідно до їхнього природного руського називання, хоча й у передачі латинкою. В іменуванні ж духовенства, як парохіального, а тим більше вищих ієрархічних ступенів (декани, офіціяли) використовувалася здебільшого польська мова. Отут і з'явилися пізнавальні питання: у яких соціокультурних параметрах функціювали ці парохії як спільноти, якими були моделі взаємодії церковної ієрархії з парохіальними спільнотами, як формувалися кадри духовенства руських парохій, чи проявлялися (і яким чином) відмінності соціокультурних орієнтирів вірян і духовенства, як упливали на життя цих парохій політичні обставини?

Як уже було сказано, візитаційні протоколи, покладені в основу як базове джерело нашого дослідження, були написані польською мовою (з латинськими вставками), і отже, в цьому вони розходилися з мовними параметрами спільноти, у якій вони функціювали. У пошуках відповіді на питання, що виникали у зв'язку з цим, а передовсім питання про місце руської мови в житті Унійної Церкви, довелося долучити до дослідження метричні книги, у яких переважає слов'яно-руська мова XVIII ст. На щастя, метричні книги вінницьких парохій при церквах Покрови Богородиці, святих Кузьми і Дем'яна, а також св. Георгія (Юрія) Великомученика на Старих Хуторах збереглися дотепер у фонді колекції метричних книг ЦДІА України в м. Києві. Переважне число записів про хрещення, шлюби і погребви виконані слов'яно-руською церковно-діловою мовою з помітними елементами руської розмовної мови, а часом — із певними польськими інклюзіями. Але, окрім цієї слов'яно-русько-польської мовної мішанини, серед записів такого роду трапляються і тексти, написані власне польською. Польською й латиною

були виконані ревізійні записи щодо правильності ведення метричних книг, які робили декани та візитатори, відряджені унійною митрополією. Із цього випливає потреба проаналізувати питання мовно-культурного пограниччя краю, а водночас і реалій соціально-статусних відносин того часу, передовсім статусів етновизнанневих груп.

Метричні книги є особливої ваги джерелом, бо в них, окрім власне метричних записів, часом знаходяться сторонні вклучення, які самі собою дають цікаві свідчення для дослідника, а саме: фрагменти невідомих раніше візитаційних протоколів, списки парохіян, реєстри фінансових витрат церковного братства, а в метричних книгах деяких сусідніх парохій — навіть документи з актуальної на той час політичної полеміки. Ця сукупність джерел дала можливість окреслити предметне поле дослідження, а саме: соціокультурне й соціополітичне тло та особливості функціонування руських парохій міста Вінниці XVIII ст. Але для цього доводилося аналізувати й контекст церковно-політичних і соціокультурних процесів, прикметних для Брацлавищини й усїєї Правобережної України цього часу.

Вузлові події цієї праці пов'язані здебільшого з Унійною Церквою, що вплинуло на формування її назви. Дослідники її історії відзначають, що в джерелах з XVIII ст., які збереглися, загальноновживаною назвою щодо Унійної Церкви була «Kościół ruski» або Церква Уніятська («Cerkiew uniacka»), у документах, що виходили з Апостольської Столиці, — «Ecclesia Ruthena», а вірних називали католиками греко-римського обряду, унітами (Catholici ritus Graecie Romano uniti). І лише під австрійською владою почали застосовувати термін «греко-католики»³.

Звертаємо увагу й на те, що Унійна Церква на Правобережній Україні сформувалася переважно через навернення на унію православних

³ Wereda Dorota. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — Siedlce; Lublin, 2013. — S. 15.

парохій і монастирів (цим ми не виключаємо того, що певна частина парохій було створено в ході колонізації Брацлавського і Київського воєводств). Ця частина колишньої Київської православної митрополії є прямою спадкоємницею хрещення ще від часів Костянтина і Методія та Володимира Великого. Історично вона утворилася як Руська Православна Церква зі своєю обрядовою системою та ладом життя парохій, монастирів, способами формування ієрархії. Ця Церква протривала до кінця XVII — початку XVIII ст., коли пережила драматичний момент деструкції. Її ієрархи на теренах Речі Посполитої перейшли до Унійної Церкви, а Київська православна катедра в Російській імперії була позбавлена митрополичого статусу, який вона мала ще від часів хрещення. Але і на теренах підросійської України-Руси (Малоросії і Слобожанщини), і на теренах підпольської Русі на рівні парохій і парохіяльного духовенства ще зберігався давній лад життя Руської Православної Церкви, тобто той, що існував за старої Київської православної митрополії. Так само й Унійна Церква на рівні парохій і парохіяльного духовенства зберігала давні руські церковні традиції. Тим вона виступала як система певних низових ґраток-парохій, які творили одну зі структур руської спільноти, що разом із литвинською (білоруською) входила до давньої й новочасної Київської митрополії. Через те спільнотний підхід і з'ясування статусу руської спільноти у взаємодії з іншими спільнотами є важливою компонентою цієї праці.

Із поглиненням Київської православної митрополії Московською Церквою вона все більше втягується в систему царської, а згодом — імперської Церкви, яка на початку XVIII ст. підпорядковується позаканонічному Синодові, стає фактично державною структурою. Тому за суттю ми й називаємо її Російською синодально-православною Церквою. В останній третині цього століття її вплив був

відчутний і на Правобережній Україні і, зрештою, після анексії Російською імперією Правобережної України, цілеспрямованими заходами російського уряду більшість унійних парохій краю була поглинена Російською синодально-православною Церквою. Висвітлення того, як саме ці складні процеси впливали на життя парохій міста Вінниці, зокрема, як упливала на нього московська церковно-політична пропаганда і, зрештою, як відбувалося підпорядкування цих парохій Російською синодально-православною Церквою становлять ще один блок проблематики дослідження.

У другому виданні монографії назву нижчої церковної адміністративно-територіальної одиниці подано як **парохія** (замість **парафія**), а отже і **парохіяни**, **парохіяльний**, що корелюють із поняттям парох. Спонукою до цього була потреба привести у пряму історичну і джерельну відповідність понять до одного з базових джерел монографії — метричних книг. При їх уважнішому прочитанні з'ясувалося, що **парохи**, які вели ці документи, вживають саме ці форми: **парохія**, **парохіянин**, **парохіянка**. Це видно, наприклад, з текстів метрик вінницьких церков Святих безсрібників Кузьми і Дем'яна та Покрови Богородиці:

«со парохии футоранской вѣнницкой», «зѣ парохии Стокузминской», «Петра Ярового, парохиянина Стокузминскаго вѣнницкаго», «Іоанѣ Хоменковѣ парохияновѣ тутейшому» (10 жовтня 1764 р., ЦДІАК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 130 зв.), «мїдца Іоана парохїи тутейшой» (19 жовтня 1764 р., арк. 131), «со вдовою Параскієвією, парохѣанкою тутейшою» (20 січня 1768 р., арк. 132), «вдовца сѣ парохїи футуранской» (20 січня 1779 р., арк. 138), «зѣ парохїи Сто Покровской вѣнн[ицкой]» (30 січня 1782 р., арк. 141 зв.), «зѣ парохїи мѣзьяковской», «зѣ єдної парохїи садковской» (30 червня 1784 р., арк. 143), «зѣ парохїи Сто Покровской» (3 листопада 1784 р., арк. 143).

«парохіи вѣнницкой коадьютора» (12 грудня 1779 р., 20 грудня 1786 р., 25 грудня 1788 р., ЦДІАК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 50, 75, 82), «церкви старомѣської парохѣанина» (24 лютого 1780 р., арк. 117). «cerkwi staromiejskiej wińnickiej parochianin» (25 лютого 1780 р., арк. 118).

Реалізація задуму дослідження стала можливою завдяки найтіснішій співпраці з колегами, передовсім із багатьох архівних інституцій і бібліотек, які допомагали з пошуками документального матеріалу. Насамперед належить згадати знавця архівних фондів, заступника директора Державного архіву Вінницької області Олесь Петренка, внесок якого в формування комплексу джерел дослідження важко переоцінити. Упродовж усієї роботи над книжкою саме з ним обговорювалися найважливіші аспекти її проблематики. Особливу подяку за неодноразове фахове консультування й підтримку складаю, працівникові цього ж архіву Валерієві Франчуку, який виявив акти візитації Вінницького унійного деканату 1790–91 рр, скопіював їх і надав копії для використання. Суттєвою була допомога у виявленні та наданні джерельного матеріалу й дослідника з м. Хмельницького Олексія Кітлінського. Висловлюю подяку за консультування, зокрема, у перекладах текстів джерел кандидатові історичних наук, старшому науковому співробітникові Інституту історії України НАН України Віталієві Перкуну, а старшому науковому

працівникові Вінницького обласного краєзнавчого музею Богданові Хіхлячу — за допомогу в доборі літератури. Надзвичайно важливими для аналізу мовознавчого аспекту дослідження були консультації, надані професором Іваном Ющуком. На окрему подяку заслуговують працівники бібліотеки Національного музею у Львові ім. Андрея Шептицького та Державного архіву Житомирської області, які виявили особливу доброзичливість у допомозі з пошуком та опрацюванням необхідних документальних матеріалів. Так само важливим було сприяння дирекції Державного архіву Хмельницької області та працівників Центрального державного історичного архіву України (Київ).

Завдяки люб'язності колег, вінницьких істориків Юрія Легуна та Олександра Федоришена, на форзаці книжки вміщено план міста Вінниці та околиць 1802 р., який публікується вперше.

Сердечна подяка синові Андрієві Зінченку за переклади й організацію друку другого видання книжки.

Автор належно поцінує допомогу працівників відділів історичних колекцій, стародруків та Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, наукової бібліотеки Інституту історії України НАН України, Національної бібліотеки ім. Ярослава Мудрого, які сприяли в доборі літератури та документів, а також працівників Вінницької обласної універсальної наукової бібліотеки.

ВСТУП

Історіографія	11
Джерельна база дослідження	61

ІСТОРІОГРАФІЯ

Відомий український історик Олександр Оглоблин відносить початки української церковно-історичної думки до ранньої княжої доби, вирізняючи як першу її фазу період із XI до кінця XVIII ст. Друга фаза, на його думку, охоплює церковну історіографію XIX — початку XX ст. Це, як він пише, доба дослідження окремих періодів історії Церкви, поодиноких церковних інституцій та осередків, біографій визначних діячів, збирання і видання документальних матеріалів. Третій період охоплює першу половину XX ст., час «шукування історіографічної синтези шляхом створення загальних оглядів історії української Церкви в цілому і двох головних галузях — православної і католицької»⁴. Принципово важливою для автора є сама постановка питання історії *Української*

Церкви як такої. Він зазначає, що власне наукові завдання починають виразніше проявлятися в церковно-історичній літературі щойно у XVIII ст., хоча в тогочасних працях православних і унійних авторів «ще дуже сильні церковно-політичні інтереси і, ясна річ, конфесійні тенденції»⁵. Наукове ж розроблення історії української Церкви починається властиво у XIX ст. Ця думка є загальноприйнятою в сучасній історіографії.

Загальним місцем історіографії стало відзначення тенденційності авторів XIX ст., пов'язаних із певною конфесійно-політичною заангажованістю. Це, зокрема, стосується праці історичного змісту Н. Бантиша-Каменського, одного з перших дослідників історії Унійної Церкви⁶, замовленої царицею Єкатеріною II, її концепти лягли в основу офіційного курсу ліквідації Унійної Церкви⁷.

⁴ Оглоблин Олександр. Українська церковна історіографія // Український історик. — 1969. — № 4 (24). — С. 12–13.

⁵ Там само. — С. 14–15.

⁶ Бантышъ-Каменскій Н. Историческое извѣстiе о возникшей въ Польшѣ уніи, съ показанiемъ начала и важнѣйшихъ, въ продолженіе оной чрезъ два вѣка, приключенiй, паче же о бывшемъ отъ римлянъ и уніатовъ на благочестивыхъ тамошнихъ жителей гоненiй. — М., 1805. — 454 с.

⁷ Біла Світлана. Унійні процеси в західних епархіях Київської митрополії в історіографії православного спрямування (перша половина XIX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. XVI. — Дрогобич, 2012. — С. 304–306.

Услід цій концепції більшість праць російських істориків XIX століття з історії Унійної Церкви та міжвизнанневих відносин на Правобережній Україні спиралися на пропагандивну концепцію того, що на новоприєднаних від Польщі територіях жив *русский* народ, який зазнавав утисків, а Росія, яка завжди опікувалася *русским* народом, мала моральне право визволити ту його частину, що потерпала під чужою владою на землях, які здавна належали Росії. Скасування ж унії після анексії Правобережної України і Білорусії подавалася як надана для *воссоєдиненного русского народа* можливість повернутися до віри батьків і відновити «зіпсовану унією» *русскость*. У цьому російське імперське тлумачення *народности* суттєво відрізнялося від властивого романтичній течії історичної науки, яка цікавилася пошуком історичних коренів народів і витоків самобутності їхньої культури.

У другій половині XIX ст. в європейській науці утверджується запити на *розуміння і пояснення* історичних явищ, пошуку в минулому латентних ознак самобутності народів. Ця проблематика була актуалізована і в суспільно-політичній думці різного спрямування і щодо питань минувшини Правобережної України. Історичні наративи розгорталися в контексті гострих соціально-політичних протистоянь, закорінених у минувшині, та соціально-політичних реалій XIX ст., на їхніх акцентах і стилістиці позначалася залежність від політичних позицій дослідників. Польська суспільна

думка і її складова — національна історіографія — зверталися до болісних для неї проблем, пов'язаних, передовсім, із утратою незалежності внаслідок поділів Польщі, а водночас і різними фазами польсько-руського протистояння, міжвизнанневими конфліктами, серед яких особливою напруженістю відзначалося православно-унійне протистояння, яке тривало на Правобережній Україні від заснування Унії в 1596 р. і впродовж XVII–XVIII ст.

Як видно з характеру історичних явищ, що проявлялися в житті церковних спільнот міста Вінниці і Брацлавщини загалом, їх варто розглядати на перетині наукових студій загального характеру з історії України, Польщі та Російської імперії, Руської православної Церкви, Унійної Церкви, Римо-католицької, Російської синодально-православної Церкви з урахуванням здобутків джерелознавчих студій, а також, як показує досвід, історії руської (української) мови та інших гуманітарних дисциплін. Із цього випливає, що навіть коли йдеться про історію парохій окремого міста з його округою, неминуче доведеться враховувати набуток різнопланових досліджень попередньої історіографії з ширшої проблематики. Тим часом, підготування розгорнутого історіографічного розділу суттєво збільшило б обсяг дослідження й містило би невиправдані повтори. Тому ми адресуємо найдопитливіших читачів до відповідних історіографічних оглядів у недавньо виданих працях із суміжної проблематики, які, хоча й вирізняються інтерпретаціями, у багатьох позиціях відмінними

від нашої, але будуються на багатому фактичному матеріалі⁸.

Натомість, оскільки запропонована читачам праця за основною темою має переважно регіональний характер, більше уваги приділимо аналізу текстів дослідників-краєзнавців, заторкнувши при необхідності й ті питання, щодо яких в історичній науці ведуться дискусії.

Як зазначалося вище, історичний наратив імперської російської історіографії, був переплетений наскрізними мотивами офіційної пропаганди, спрямованої на обґрунтування одвічної приналежності руських (українських і білоруських земель) до Московської держави. Складовою цієї концепції було трактування унійної спільноти як відірваної від *руського православия* частини й поширення на неї загальної ідеї *воссоединения* тобто її поглинення Російською синодально-православною Церквою після імперської анексії українських (руських) і білоруських (литвинських) земель. На це загальне завдання й була спрямована політика російських урядів, а тому й історики імператорських університетів добирали, групували, тлумачили фактичний матеріал відповідно до цієї концепції, осередкового значення в такому наративі відводилося заходам імперської влади щодо

її реалізації. Однак реальна тканина історичного процесу завжди багатша, ніж будь-яка концепція, а тим більше тенденційно наперед закроена. Тому, досліджуючи джерела і простежуючи на їхній основі історичні тенденції, історик неминуче виявляє значно ширші і глибші пласти історичних реалій, аніж наперед задані ідеологічні конструкти.

Із формальної точки зору до офіційної історіографії можна віднести й напрацювання історичного наративу та публікації джерел із проблематики Правобережної України XVIII ст., здійснені київськими істориками Миколою Костомаровим та Володимиром Антоновичем, які працювали в Імператорському університеті св. Володимира й репрезентували офіційні історико-політичні проекти. Однак лише таке бачення було б недалекоглядним спрощенням, оскільки їхніми дослідженнями й публікаціями джерел було закладено основи узагальненого історичного концепту України як етнополітичного феномену з основними проблемами її історичного буття. Те, що В. Антонович задекларував негативну роль польського панування в історії України, зовсім не означає його приналежності до проросійського табору: як один із найяскравіших репрезентантів українства він стояв

⁸ Див., напр., «Вступ» до фундаментальної монографії Ігоря Скочилися «Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть». — С. XV–XXX; *Його ж.* Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII століть / І. Скочиляс // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 15. — К., 2010. — С. 7–39; *Ластовський В. В.* Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст. в історії та історіографії. Монографія. — К., Фенікс: НКППКЗ, 2008. — С. 10–114; *Лось В. Е.* Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. — К., 2013. — С. 12–29; *Gil Andrzej, Skoczylas Ihor.* Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795. — Lublin; Lwyw, 2014. — 684 s.; *Тимошенко Л.* Historia ecclesiastica institutionalis contemporanealis (огляд найновішої літератури з історії Київської православної і унійної митрополії ранньомодерної доби) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2014. — Вип. 17–18. — С. 607–620. та ин.

на позиціях необхідності культурно-ментальнісного відмежування українців від Росії та орієнтування на інтегрування України з Європою. Завершений В. Антоновичем засяговий проєкт «Архива Юго-Западной России», попри те, що був здійснений у рамках офіційної Тимчасової комісії для розгляду давніх актів⁹, що функціювала при київському генерал-губернаторі, але подав науковому світові величезний масив документів, із яких власне й поставала Україна-Русь як окремішня етнокультурна й етнополітична спільнота зі своєю історією. Варто взяти до уваги, що ході реалізації цього великого проєкту наукові концепти й тематичне наповнення нових томів щораз більше відходили від початкової проофіційної спрямованости. Пишу тут про це не лише із загальнонаукових концептуальних міркувань, але й тому, що віднедавна натрапляємо на спроби знівелювання наукового значення праць самого В. Антоновича

для осмислення проблематики Правобережної України XVIII ст. та опублікованого ним корпусу джерел. Ці багатотомові публікації заслуговують на належне поцінування вже бодай тому, що вони містять масовий документальний матеріал, відкидати який історикові не випадає ні з наукового, ні з етичного поглядів. По-друге, тому що в історико-регіональних студіях, яким присвячено і це дослідження, цей корпус джерел і праці самого В. Антоновича¹⁰ продовжують зберігати наукове значення, хоча й нові джерела, упроваджені нині в дослідження Правобережної України загалом і Брацлавщини, та їх аналіз уносять низку нових важливих доповнень, а часом і суттєвих коректив. Як відзначав свого часу Михайло Драгоманов, «праці його дають дорогий матеріал для історії України», хоча тут же зауважував, що «коло того матеріалу треба ще багато заходу, щоб він став історією, тобто викладом, освіченим ідеєю».

⁹ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Киевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая. Т. II: Матеріали для історії православія в Западной Украинѣ въ XVIII ст. Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій. 1759–1771 г. — Киевъ, 1864. — ССХІІІ, 683 с.; Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Киевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая. Т. III: Матеріали для історії православія в Западной Украинѣ въ XVIII ст. Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій. 1759–1771 г. — Киевъ: Въ типографіи Федорова, 1864. — 907 с.; Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая: Акты объ униі и состояніи Православной церкви съ половины XVII вѣка (1648–1798). Т. IV. — К.: Въ университетской типографіи, 1871. — 99, 747 с.; Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть третья: Акты о гайдамакахъ. (1700–1768). — Т. III. — Киевъ: Въ университетской типографіи (І. Завадзкаго), 1876. — 128, 897 с.

¹⁰ Антоновичъ Владимиръ. Изслѣдованіе о гайдамачествѣ: по актамъ 1700–1768 г. — К.: Въ университетской типографіи (І. Завадзкаго), 1876. — 128 с.; *Його ж.* Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви // В. Б. Антонович. Монографіи по історії Западной и Юго-Западной Россіи. — Т. I. — Киевъ: типографія Е. Я. Федорова, 1885. — С. 265–278; *Його ж.* Очеркъ о состояніи православной церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII столѣтія // Там же. — С. 279–342.

Останнє, вочевидь, означає можливість уточненої і поглибленої моделі інтерпретації, але аж ніяк не відкидання. Запроваджені В. Антоновичем нові масиви джерел являли українську минувшину в її суперечливості, через те, за словами Драгоманова, з одного боку, «українофіли і навіть галицькі відрубники бачать в д. Антоновичеві партизана своїх ідей», а з іншого, «його праці з маленькими приписочками звісного М. Юзефовича видавались як програма такої системи «обрусення» й релігійного примусу, якої в ХІХ ст. навіть російський уряд не сміє провести»¹¹. Тому деякі сучасні спроби потрактування спадщини В. Антоновича як безнадійно застарілої (та ще із посиланням при цьому на авторитет М. Драгоманова) є науково некоректними¹².

У протистоянні з польською пропагандою щодо Правобережної України та з метою поглиблення русифікації краю петербурзька й місцева влада в 1850 р. доручили Київській духовній академії, Подільській та Волинській духовним семінаріям формувати нове російське товариство «освічених людей», що мало би

завданням «стримувати натиск польсько-католицьких думок», спираючись у цій справі на православне духовенство, та приступити до створення історико-статистичного опису церков і парохій, у якому би місцева історія подавалася з імперського погляду на противагу польському історичному наративу. Із середини 1850-х років збір матеріалів для історико-статистичного опису подільських парохій і церков розпочав бібліотекар і викладач Подільської духовної семінарії Павло Гліщинський. Частина опису парохій було опубліковано на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей», уже в перший рік їхнього видання. Продовжувачем цієї справи у підготовці історичних нарисів став о. Михайло Орловський, настоятель парохії в с. Глядки Проскурівського повіту. Він опублікував на сторінках цього єпархіального органу нариси про Вінницю, Летичів, Літин, Меджибіж, Ольгопіль, Проскурів, Сатанів, Смотрич, Чорний Острів, Ямпіль, Ярмолинці та інші населені пункти¹³.

Так, із середини 1860-х років при єпархіальних управліннях за участі

¹¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Драгоманов М. П. Вибране («...мії задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук. — К.: Либідь, 1991. — С. 488.

¹² Див. твердження анонімного коментатора на сторінках «Ізборника», після тексту праці В. Антоновича «Очерк отношений польского государства к православию и православной церкви» <http://litopys.org.ua/anton/ant19.htm>. [Прочитано 10.06.2020]. Така ж дискредитаційна оцінка подається в коментарі після праці В. Антоновича «Очерк состояния православной церкви в Юго-Западной России с половины XVII до конца XVIII ст.». При цьому наголошено, що В. Антонович подав «реконструкцію цілого життя православ'я на підставі самих лише скарг, розслідувань, конфліктів». На цій основі винесено вердикт: «З погляду сучасної історіографії, концептуально ця праця втратила своє значення» (там само). Проте навіть побіжне знайомство з текстом праці В. Антоновича показує, що там використано й джерела іншого походження, зокрема й унійного та католицького. Вочевидь, якісь позанаукові інтереси спонукали Аноніма вдатися до використання недоброчесних прийомів критики на адресу В. Антоновича.

¹³ Прокопчук В. С. Літопис Поділля // Прокопчук В. С., Крючкова Н. Д. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковно-археологического общества) (1876–1916). — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. — С. 7.

духовенства та викладачів духовних навчальних закладів були утворені комітети для історико-статистичного опису епархій. Першим на теренах України таке громадське об'єднання було організоване при Подільській духовній семінарії в Кам'янці-Подільському під назвою «Комітет для історико-статистичного опису Подільської епархії». Його перше засідання відбулося 8 липня 1865 р. Комітет склав програму для опису церков і монастирів і поклав обов'язок збирання матеріалів і підготування нарисів на настоятелів парохій: чільні члени Комітету здійснювали редагування, а також написання оглядових нарисів про повіти і епархію загалом. Упродовж 1862–1875 років на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» після відбору Комітету було опубліковано 61 історико-статистичний нарис¹⁴.

Важливим етапом розвитку краєзнавчих та історико-церковних студій на Поділлі стало започаткування спеціального видання під назвою «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (1876)¹⁵, у якому друкувалися не лише нариси про церкви й парохії, але й дослідження з історичної географії, етнографії краю, публікувалися документи, підготовані членами Комітету. Особлива роль в організації, формуванні змісту, наукового рівня належить подільському дослідникові Миколі Яворовському (1842–1919). У 1903 р. Комітет був перетворений на Подільське історико-археологічне

товариство, очолене видатним істориком-краєзнавцем, народознавцем, археологом Юхимом Сіцинським.

Довкола Комітету й Товариства сформувалася плеяда дослідників краєзнавців, які здебільшого були православними священниками та викладачами духовної семінарії. Перебуваючи на службі в структурах Російської синодально-православної Церкви, вони зосереджувалися на висвітленні офіційно схвалюваної тематики, зокрема, на процесі утвердження російського православ'я після приєднання Правобережної України до Росії. Проте не можна залишати поза увагою те, що в розпорядженні епархіяльних істориків був цілісний корпус джерел, з яким вони працювали і значна частина яких була впроваджена ними до наукового обігу, а водночас їх було збережено як історичні пам'ятки. Так, зокрема, в передмові до корпусу документів, опублікованому в четвертому випуску праць Комітету для історико-статистичного опису Подільської епархії зазначається, що його укладачі мали метою «по-перше, зберегти для майбутніх істориків багатоцінний історичний матеріал, який дійшов до нас нерідко у вигляді брешових останків напівзітлілих давніх документів, і, по-друге, зробити послугу духовенству, тобто надрукувати важливі для нього й невідомі йому документи, що нерідко зберігають юридичне значення й до нашого часу (ерекції)»¹⁶. У самій передмові автор розкриває правовий зміст

¹⁴ Прокопчук В. С. Літопис Поділля. — С. 8–9.

¹⁵ Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольск: Тип. наслед. Д. Крайза, 1876. — Вып 1. — VIII, XIII, 362 с.

¹⁶ Ш-ць Ив. Предисловіе // Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Вып. четвертый. — Каменец-Подольск: Тип. Подольск. губерн. правления, 1889. — С. 1–45.

таких важливих понять, як презента, ерекція, розкриває історичне коріння права презенти, ктиторства, патронату.

Саме цим колом істориків було впроваджено до наукового обігу й започатковано вивчення такого важливого джерела як акти візитацій унійних парохій або візитаційні протоколи. Ці багатопланові документи містять з багату інформацію про різноманітні аспекти церковно-релігійного життя, соціально-культурні відносини, побут і моделі поведінки духовенства Правобережної України. Їх було використано єпархіяльними істориками другої половини ХІХ ст. для написання цілої низки краєзнавчих нарисів. На жаль, в науковому середовищі, захощеному причетністю до різноманітних квазімодерністських самореалізацій, останніми десятиріччями проявляється зневажливе ставлення до розвідок єпархіяльних істориків Церкви. У протизагадній тенденції, яка виходить за рамки наукової етики, варто підкреслити внесок цих скромних дослідників у краєзнавчі студії, а часом і у вивчення ширших соціокультурних процесів на Правобережній Україні. Йдеться не лише про те, що саме цим колом дослідників було впроваджено до наукового обігу акти візитацій парохій Унійної Церкви, а й про те, що вони вивчали практики духовної мобілізації вірян, церковну археологію, церковну архітектуру, не кажучи вже про те, що в їхніх розвідках знаходимо чимало сторінок присвячених повсякденню парохіяльного життя ХVІІІ ст. Відсіювання приявного

в їхніх наративах офіціозу — це лише частина праці з освоєння їхніх текстів, далі має розпочинатися поважне ставлення до їхньої наукової спадщини.

Таким піонерським дослідженням краєзнавчого характеру, побудованим на візитаційних документах ХVІІІ ст., став опис містечка Лянцкоруні Кам'янецького повіту, написаний протоієреєм Теофаном Драгомирецьким¹⁷. Автор, якнайретельніше передаючи текст джерела, пише про парохії цього містечка, подає статистичні відомості про число парохіян церков Вознесення Господнього та Різдва-Богородиці, перелічує власників містечка Лянцкоруні, передає зміст фундушових записів про забезпечення церков угіддями, пише про діяльність прицерковних братств, про надходження та витрати. Надзвичайно важливою для нинішнього дослідника є характеристика церковного причету, передовсім настоятелів церков (парохів) з погляду їхньої ретельності у виконанні священницьких обов'язків та відносин із парохіянами. Багату інформацію несуть також відомості про зовнішній вигляд церков, церковне опорядження, богослужбові книги, вівтарне начиння, ікони, дзвіниці, дзвони, словом, усього, що мало забезпечувати належне виконання причетом своїх богослужбових обов'язків.

Використовуючи протоколи візитацій за різні роки, Т. Драгомирецький провадить порівняння стану церков середини й кінця ХVІІІ ст., відзначаючи, з одного боку, природний процес фізичного старіння дерев'яних церков, дзвіниць тощо

¹⁷ Драгомирецький Теофан, протоієрей. М'єстечко Лянцкорунь // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии.— Вып. второй.— Каменец-Подольск, 1878–1879.— С. 91–159.

і водночас поліпшення внутрішнього облаштування ланцкорунських церков, появу нового, коштовнішого начиння, прикрашення ікон тощо¹⁸. На підставі цих невигадлих, на перший погляд, фактів дослідник вдається до моделювання історичних зрізів і динамічної картини культурного процесу. Зокрема, він зазначає:

«Поступово збагачуючись начинням, церква Вознесіння Господнього, з дня на день збіднювалася духом православ'я. При ревізії 1748 року ще не згадується про *гумерали, корпорали, пурифікатори, альби* й тому подібні приналежності римсько-католицької церкви. Тим часом при ревізії 759 року всі ці терміни вже зустрічаються; згадка ж про *монстранції* й дзвіниці при стіні натрапляємо вперше лише при ревізії 1791 року.

Все це показує, — підсумовує Т. Драгомирецький, — що римсько-католики вважали **русскую унию**^{19*} перехідною сходинкою до католицизму»²⁰.

Фактичний матеріал візитаційних описів використовувався істориками краєзнавцями і при написанні нарисів про інші парохії та парохії окремих повітів²¹, а також у відомому підсумковому виданні Подільського єпархіального історико-статистичного комітету про парохії й церкви Подільської єпархії, що вийшло за редакцією Є. Сіцинського²². Посилання на матеріали візитаційних протоколів натрапляємо чи не кожній сторінці цієї своєї рідної подільської краєзнавчої енциклопедії. Документи візитацій стали предметом курсової роботи студента Київської духовної академії Петра Левицького²³.

¹⁸ Драгомирецький Теофан, протоіерей. Мѣстечко Лянцкорунь. — С. 102.

¹⁹ * *Вирізнення моє.* — А. З. Проблема російськомовних та російських авторів полягає в тому, що в російській мові поняття **руський** та **російський** не розрізняється. Це нерозрізнення часто використовується для позанаукових спекуляцій, зокрема для поширення політиканських концепцій *о едином русском народе*. Як очевидно, тут ідеться про руську унію — складне церковно-політичне явище, що виникло на теренах ранньоновочасної Руси, тобто України й Білорусі, а до Московщини (пізнішої Росії) не має стосунку.

²⁰ Драгомирецький Теофан, протоіерей. Мѣстечко Лянцкорунь. — С. 103.

²¹ Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Гавриловець Каменецкого уезда Подольской губ. Каменецкого уезда Подольской губ. // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Вып. второй. — Каменец-Подольск, 1878–1879. — С. 297–310; Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. J. Каменецкий уѣздъ / Свящ. Е. Сѣцинскаго // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. — Вып. седьмой / Подъ ред. Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губерн. правленія, 1895. — XXII, 611 с.; Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Ушицкій уѣздъ / Прот. Е. Сѣцинскій // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. — Вып. двѣнадцатый / Подъ редакціею протоіерея Е. Сѣцинскаго. — Каменецъ-Подольскъ: Електротиполитографія Подольск. губерн. правленія, 1916. — С. 145–208. У додатку до нарисів про парохії Ушицького повіту Ю. Сіцинський подає текст дарчого запису (ерекції) 1778 р. церкви с. Патринець, узятий із книг візитацій (с. 207–208).

²² Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (ТПЕИСК). — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / Под ред. Е. Сецинского. — Каменец-Подольск, 1901. — 1267 с.

²³ *Левицький Петръ.* Уніатскія визиты или ревизіи приходовъ 18 столѣтія какъ церковно-историческій матеріаль. Курсовое сочиненіе студента 4 курса Киевской духовной Академіи. — К., 1908. — 616 с. [Рукопис. НБУВ. — Ф, 304. — № 2029].

Чимало розвідок з історії міжвизнанневих відносин XVIII ст. було опубліковано єпархіяльними істориками з нагоди 50-річного ювілею ліквідації унії 1839 р., здійсненої Николаєм I, та 100-річчя акції *воссоєдиненія* унійних парохій з Російською синодально-православною Церквою. Їхні автори здебільшого ретранслявали офіційну російську концепцію Унійної церкви «як породження єзуїтизму», отже, таку, що «могла існувати не інакше, як за умови підтримки її всілякими формами насильства, без допомоги яких вона не прожила б довго», різнохарактерні ж народні заворушення в краї з цього погляду трактувалися виключно як рухи «за православие и русскую народность»²⁴.

Розвідки з історії церковної минувшини Брацлавщини XVIII ст. публікував на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» о. Василь Липківський, згодом — відомий церковно-політичний реформатор, провідник руху за створення Української автокефальної православної Церкви. У 1890-ті роки він служив протоієреєм у м. Липівці на північно-східній Брацлавщині. Крім пастирського обов'язку, ретельно вивчав документи архіву Липовецького духовного правління і на цій джерельній базі написав

кілька праць краєзнавчого характеру. Характеризуючи соціальний статус унійного духівництва, його відносини з вірянами, він порівнює напругу унійно-православного протистояння в різних його фазах у Брацлавщині та східному Пороссі (Смілянщині). Хоча не всі з його суджень рівновартісні, окремі ж навіть логічно суперечливі, однак його бачення важливе для розуміння поглядів єпархіяльних істориків-краєзнавців. Загалом у висвітленні приєднання унійних парохій на православ'я у липовецького протоієрея домінує офіційна тенденція Російської синодально-православної Церкви. Із цього погляду ним було описано й сам процес навернення парохій Липовецького повіту в другій половині 1794 — початку 1795 р²⁵.

Єпархіяльні історики, дотримуючись панівної офіційної концепції, публікували й нариси про діяльність відомих церковних діячів, причетних до організації проправославного руху на Правобережній Україні та навернення унійних парохій на православ'я наприкінці XVIII ст. У них ідеться не лише про їхню роль у цих процесах, але й вплив особистісних рис, які, безсумнівно, позначилися на певному перебігу подій у відносинах між церковними спільнотами.

²⁴ Любарській П. Выдающіеся моменты в исторіи воссоєдиненія западнорусскихъ униатовъ отъ начала унії до начала XIX в. // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ (ПЕВ). — 1889. — № 50. — С. 1263–1274; Викуль П., свящ. Прошедшее Подоліи (по поводу исполненія столѣтія воссоєдиненія Подоліи съ Россіей) // ПЕВ. — 1893. — Часть неофициальная. — № 1. — С. 9–11; Яворовский Н. Религіозная жизнь в Подоліи въ концѣ прошлаго вѣка, предѣ воссоєдиненіемъ ея съ Россіей // ТПЕИСК. — Вып. 8 / Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сецинскаго. — Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губерн. правленія, 1897. — С. 195–221.

²⁵ Липковскій В. Унія и воссоєдиненіе униатовъ въ 1794–1795 году въ предѣлахъ нынѣшняго Липовецкаго уѣзда // Киевскія епархіальныя вѣдомости (КЕВ). — 1895. — Часть неофициальная. — № 21. — С. 995–997; № 23. — С. 1104–1119.

Викладачеві Полтавської духовної семінарії Володимиру Пархоменкові належить нарис про переяславського єпископа Гервасія Лінцевського та монографія про роль Переяславсько-Бориспільської єпархії у православному церковному русі й відносинах з Унійною Церквою²⁶. Характеризуючи суперечливу роль цього єпископа напередодні і під час Коліївщини, дослідник зазначає, що вплив Гервасія на виникнення повстання 1768 р. напевно чи може піддаватися сумніву, однак зауважує, що він засуджував гайдамаків за криваві ексцеси й не хотів «кровавого д'їла». З іншого боку, автор зазначає, що єпископ «своєю ревністю в боротьбі з унією непрямо сприяв серед українців збудженню політичного руху»²⁷.

У таких текстах переважають характеристики православних ієрархів, але трапляються й виразні акценти щодо діячів Унійної Церкви. Так, С. Венгрженівський у нарисі історії унії на Брацлавщині підкреслює особливу роль в її поширенні львівського єпископа Леона Шептицького. Владика, «з виду м'який і поступливий, був насправді наполегливим і твердим у всіх рішеннях і діях», був відмінним організатором і саме він створив «строгу й пильну духовну уніятську адміністрацію».

Цим ієрархом було запроваджено й систему ретельного контролю за діяльністю парохів, передовсім за системою навчання вірян катехизму, яка покладалася на візитаторів, офіціалів і деканів. Особливо важливою в характеристиці діяльності цього ієрарха було відзначення його послідовної позиції у забезпеченні унійних парохіяльних церков фондами й закріплення їх письмовими документами²⁸.

С. Венгрженівський визначив і загальну мотивацію діяльності Леона Шептицького: «У 1779 стояв на чолі адміністрації Київської митрополії Леон Шептицький, ревний уніят, але в душі русин, його девізом було: уніяти для унії, а його фраза «вони (католики) з'їдять спочатку вас (православних), а потім візьмуться за нас», сказана могильовському архієпископові, достатньою мірою характеризує його політичне кредо»²⁹. Для сучасного спостерігача підкреслення «в душі русин» важливе тим, що тогочасні єпархіяльні історики звично вживали політонім «русский», тим часом із такої деталі проступає уміння С. Венгрженівського розрізняти важливі етнокультурні ідентитети. У цих дослідженнях знаходимо також виразні характеристики унійних брацлавських офіціалів другої половини

²⁶ Пархоменко В. Гервасій Лінцевскій (Матеріали по історії Переяславской єпархії третьей четверти XVIII ст. // Київская старина. — 1904. — № 12. — С. 408–443; Його ж. Очерк історії Переяславско-Бориспольской єпархії (1733–1785 гг.) вь связи съ общимъ ходомъ малороссійской жизни того времени. Опытъ церковно-историческаго изслдованія. Полтава, 1908. — 98, XXXII с.

²⁷ Там само. — С. 438–439.

²⁸ Венгрженівскій С. Историческій очеркъ унії вь Брацлавщинѣ и вліяніе школь іезуитско-базилянских на распространіе унії // Труды Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской єпархії. — Вып. третій /изданъ под ред Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ, 1887. — С. 43–45.

²⁹ Его же. Предисловіе // Матеріали для історії унії вь бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ во второй половинѣ XVIII вѣка //ТПЕИСК. — Вып. пятый /Подъ ред. Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ, 1890–1891. — С. XI–XII.

століття — Йоана Любінського та Георгія Трохлінського³⁰.

У третьому випуску «Трудов» уміщено нарис про адміністративну систему Унійної церкви на Брацлавщині, розкрито прерогативи влади унійного єпископа та його офіціала на Брацлавщині, повноваження деканів, органів церковного суддівства. Ця розвідка й дотепер не втратила свого значення для розуміння механізмів управління Церквою та її конкретних впливів на парохіяльне життя на Брацлавщині³¹.

С. Венгрженівський та М. І. Яворовський підготували до друку два випуски документів з історії релігійних спільнот на Поділлі, основна частина яких стосується XVIII ст.³². Вони супроводжувалися згадуваними тут нарисами про загальну історію поширення Унійної церкви на Брацлавщині, її судових та адміністративних структур. Для читачів-сучасників, а тим більше для читача нашої доби, важливі також уміщені у випусках термінологічні словники, що стосувалися юридичних практик Брацлавської консисторії,

а для краєзнавців — географічні покажчики й покажчики імен, подані у цих випусках.

В. Чеважевський розглядає події міжцерковного протистояння на Правобережній Україні в XVII–XVIII ст. як вияв «культурно-політичної боротьби малорусів з поляками за панівну роль в історичній долі краю» та «культурно-політичної боротьби католицизму з православ'ям у Південно-Західному краї»³³. Як зняряддя «політичної й культурної боротьби з малоруськими населенням, з його православ'ям, етикою й економічними умовами життя» він розглядає право патронату. На переконання вченого, «залежне матеріально і юридично від місцевих землевласників, сільське духівництво перебувало в безумовному підпорядкуванні своїх «презентаторів»», а тому «таким перебігом справ тільки й можна пояснити посилення поширення унії в Південно-Західному краї»³⁴.

Вагомий унесок у дослідження народного життя подолян та релігійної культури краю зробив Євтим Сіцинський³⁵.

³⁰ Административныя и судебныя власти и учреждения въ церкви униатской // ТПЕИСК. — Вып. третий / Изданъ подъ редакціей Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ: Печатано въ тип. Подольск. губ. правленія, 1887. — С. 82–83; *Венгрженівський С.* Предисловіе. — С. XIII–XIV.

³¹ Административныя и судебныя власти и учреждения въ церкви униатской. — С. 77–105.

³² Акты административныя, судебныя и нотаріальныя // Труды Комитета для историко-статистического описанія Подольской епархіи. — Вып. третий / Подъ ред Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ: Печатано въ типографіи Подольскаго губернскаго правленія, 1887. — С. 106–382; Матеріали для історії унії въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ во второй половинѣ XVIII вѣка // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. — Вып. пятый / Подъ ред Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ, 1890–1891. — С. 1–206; Матеріали для історії православныхъ монастырей Подольской епархіи // Там само. — С. 207–438.

³³ *Чеважевський В.* Право «презенты» и его значеніе въ исторіи Юго-Западнаго края // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 50.

³⁴ Там само. — С. 51.

³⁵ Про значення діяльності Євтима Сіцинського в розгортанні краєзнавчих досліджень див.: *Трембіцький А. М.* Євфимій Сіцинський (1859–1937): наукова та громадська діяльність: Монографія. — Хмельницький, 2009. — 300 с.; Великий Подолянин. Біографія, спогади, документи та листування

Він, зокрема, підкреслював роль Києва в народному духовному усвідомленні: давня столиця продовжувала залишатися загальнонародним сакральним осередком і після того, як унія на Поділлі посіла панівне становище³⁶. В іншій частині цієї розвідки дослідник з'ясовує, що давні історичні зв'язки Поділля із сусідніми православними країнами Молдовою й Волощиною, тривали й у XVIII ст., коли в краї запроваджувалася унія. У Подільське й Брацлавське воєводства у XVIII ст. часто заходили безпарохіяльні священники, висвячені в Молдові та Волощині, та здійснювали церковні треби для тутешніх мешканців. За це унійна духовна влада суворо карала і мирян, і цих священників³⁷.

Є. Сіцинський зібрав величезний фактичний матеріал про особливості релігійного життя, церковне будівництво й мистецтво, яке формувалося в парохіях Унійної Церкви, у якій збереглися знакові традиції церковного життя й церковної культури українського народу.

Йому належить низка тематичних нарисів і публікацій документів, присвячених впровадженню православ'я на теренах Поділля після другого поділу Речі Посполитої³⁸. Його творчий доробок розкриває самотність народної культури подолян, а водночас і характерні риси польсько-українського мовно-культурного помежів'я. Для манери історіописання Є. Сіцинського властиве багатство конкретики фактичного матеріалу, а разом з тим — уміння передати характерні риси епохи, колоритну специфіку Поділля. Насиченість фактами і джерельна достовірність пов'язана з особливостями позитивістської школи в українській історичній науці, представленої іменами Володимира Антоновича, Миколи Петрова, Михайла Грушевського, які були науковими наставниками подільського краєзнавця³⁹.

Досліджуючи зміст і характер публікацій журналу «Подольские епархиальные ведомости», О. Григорук звернула увагу, що до 1876 р. це видання залишалося слухняним знаряддям ідеологічної обробки

Юхима Йосиповича Сіцинського / Автор і упор. М. І. Мошак. — Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2014. — 408 с.; *Прокопчук В. С.* Феномен краєзнавця Ю. Й. Сіцинського // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 25–30; *В. І. Войтенко.* Є. Й. Сіцинський і сьогодення // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 31–35; *Трембіцький А. М.* Є. Й. Сіцинський — організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. — С. 76–102.

³⁶ *Сѣцинскій Е.* Къ історіи унії въ Подоліи // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ. — 1889. — № 21. — С. 455–463.

³⁷ Там само. — № 22. — С. 488–493.

³⁸ *Філінюк А. Г.* Поділля кінця XVIII–XIX ст. у працях Ю. Сіцинського // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 43–49.

³⁹ *Баженів Л. В.* Творча спадщина Є. Й. Сіцинського в українській історіографії (кінець XIX — початок XXI ст.) // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 11–17.

читачів у душі синодального православ'я. Проте за часів редакторства М. Яворовського і особливо Є. Сіцинського помітно зросло число та якість публікацій історико-краєзнавчого та народознавчого характеру, а до участі в журналі були долучені активні краєзнавці з найвіддаленіших частин єпархії⁴⁰. Як свідчить відомий український історик, державний діяч і мемуарист О. Лотоцький, цьому виданню Є. Сіцинський «надавав виразний місцевий характер — усупереч більшості інших таких єпархіяльних видань, що трактували речі загальноцерковного, здебільшого богословського характеру»⁴¹.

На одному із засідань Київського історичного товариства Нестора літописця 7 квітня 1896 р. його почесний член В. Б. Антонович зробив огляд діяльності Подільського єпархіяльного історико-статистичного комітету та його «Трудов». Зокрема, він звернув увагу на праці М. І. Яворовського, «одного з найдіяльніших членів комітету». Особливої уваги, на думку В. Антоновича, заслуговують статті, що стосуються історії унії⁴². Високо В. Антонович оцінив і том, випущений Комітетом 1895 р., укладений о. Є. Сіцинським, який, на переконання київського науковця, «є видатним за своїми науковими достоїнствами історичним збірником»⁴³.

Одними із кращих праць з історії унії на Поділлі, написаних православними єпархіяльними істориками є розвідки відомого краєзнавця Степана Дложевського. Він належав до того кола православних священників, «котрі симпатизували українському національному рухові, у другій половині XIX — на початку XX ст. через краєзнавство виявляли свій регіональний, ще не цілком артикульований патріотизм»⁴⁴. Після закінчення духовної семінарії С. Дложевський у 1880 р. отримав посаду викладача латини в Кам'янець-Подільському духовному училищі. 1886 р. став дійсним членом Подільського єпархіяльного історико-статистичного комітету й активно долучився до його діяльності. Про це середовище згодом писав його небіж, відомий політик і дипломат Олександр Лотоцький:

«Серед них треба назвати Михайла Багинського, Миколу Яворовського, І. Біленького, до яких прилучилися молодші сили — мій дядько Степан Дложевський, Віктор Якубовський, Кирило Стиранкевич ... і — особливо — вірний українській ідеї при всіх умовах, заслужений Юхим Сіцинський. Ся група дослідувачів Поділля на протязі кількох десятків літ непомітно, але послідовно описувала рідну старовину, слушно використовуючи для того такий, здавалося б, невідповідний орган,

⁴⁰ Григорук О. «Подольские епархиальные ведомости» як джерело з церковної історії Поділля // Український історичний збірник. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 320–321.

⁴¹ Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Серія: Мемуари. — Т. VI. — Кн. 2. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — С. 153; див. також с. 24, 148, 152.

⁴² Д-ській І. І. Отзывъ о «Трудахъ Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго Комитета» // ПЕВ. — 1896. Часть неофициальная. — № 17. — С. 362–366.

⁴³ Там само. — С. 364.

⁴⁴ Скоцилас Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть. — С. XIX.

як «Под. Еп. Вѣдомости», що мимо його не пройде тепер ні один дослідувач історії та етнографії Поділля»⁴⁵.

Отже, саме в цьому середовищі й з'явилася спеціальна праця Степана Дложевського, присвячена візитаціям в Унійній церкві⁴⁶. Невелика за обсягом, але інформаційно насичена стаття супроводжувалася додатком двох інструктивних документів про організацію проведення візитацій. С. Дложевський розкриває їхню мету й конкретні завдання, характеризує склад ревізійних комісій, що їх провадили. Попри помітну присутність у тексті офіційного «синодального» впливу, стаття мала аналітичний характер, розкривала особливості організаційної структури Унійної Церкви, показувала роль катихізації як системи первинного навчання основ християнської віри; саме проведення візитації актуалізувало питання про відповідальність духовенства в служінні Церкві.

Прикметною є й розвідка С. Дложевського про становище православних громад і священників у маєтках князя Александра Любомирського, якому належали розлогі маєтності на Побережжі, де «православне населення знаходить для себе притулок і свободу ісповідання»⁴⁷. Багатим за змістом є його нарис, присвячений долі безмісних унійних священників

після ліквідаційних заходів імперського уряду кінця XVIII ст. Написаний на основі докладних формулярних списків унійних священників, рапортів, розпоряджень і записів деканів Вінницького й Літинського повітів, що зберігалися в архіві Комітету для історико-статистичного описування Подільської єпархії, це чи не єдина розвідка, перейнята співчуттям до «цієї жменьки унійців» у Подільській губернії. Він містить поіменний перелік і короткий опис їхнього буття в тих умовах⁴⁸.

Центральне місце серед праць подільських єпархіяльних істориків, присвячених XVIII ст., займає тема приєднання унійних парохій до Російської синодально-православної Церкви. VIII випуск «Трудов Подольського єпархіяльного історико-статистического комитета» вийшов зі спеціальною посвятою: «В память исполнившегося в 1895 году столетия учреждения Подольской епархии и воссоединения подольских униатов с Православной Церковью». У ньому вміщено офіційний просопографічний нарис про подільських православних архипастирів і передовсім — про першого подільського православного архієпископа Йоанникія (Никифоровича-Полонського), а далі подано розвідку про релігійне життя на Поділлі до переведення краю на православ'я та про саме *воссоединеніє*⁴⁹.

⁴⁵ Лотоцький О. Сторінки минулого. Частина перша. — Варшава, 1932. — С. 23–24

⁴⁶ Д-ій Ст. О визитации или ревизии церквей во время унии // Прибавление къ Подольскимъ епархіяльнымъ вѣдомостямъ. — 1886. — № 43. — С. 867–884.

⁴⁷ Его же. Православіе въ имѣніяхъ князя Александра Любомирскаго въ Брацлавщинѣ (1776–1793 гг.) // ПЕВ. — 1892. Часть неофициальная. — № 33. — С. 604–616.

⁴⁸ Его же. Уніатское духовенство Подольской епархії в 1-й половинѣ настоящаго столѣтія // Прибавление къ Подольскимъ епархіяльнымъ вѣдомостямъ. — 1889. — № 22. — С. 501–511.

⁴⁹ Викул П., свящ. Подольские архипастыри // ТПЕИСК. — Вып. 8. — Каменец-Подольский, 1897– С. 1–7; Архiepiscop Иоанникій (Никифорович-Полонскій) (1795–1819). — С. 7–18.

Є. Васиневський опублікував нариси про активних організаторів цієї акції на Брацлавщині — отців Йоана Строцького, Василія Мокрицького, Микиту Струкова, і, що прикметно, колишнього унійного краснянського декана, візитатора вінницьких унійних парохій 1790–1791 рр. Йоана Чечену (с. 324–327) та інших⁵⁰. У тому-таки випуску «Трудов» подано статтю М. Яворовського про релігійне життя на Поділлі наприкінці XVIII ст⁵¹. Після неї розміщено додаток із документами до цієї теми⁵².

У тому ж випуску єпархіяльний історик протоієрей Петро Орловський опублікував рукописи, що належали православному гранівському протопопові Йоанові Строцькому, і документи з архіву Переяславської консисторії з історії православ'я та унії на Поділлі⁵³. На ґрунті цих

документальних матеріалів згаданий автор оприлюднив у «Київській старовині» статтю про діяльність Йоана Строцького як оборонця православ'я на Брацлавщині й укладача полемічних відповідей унійним митрополитам Леонові Шептицькому та Ясонові Смогоржевському щодо обставини міжвизнанневого протистояння на Правобережжі⁵⁴. Там же знаходимо й популярного характеру есей з узагальненою характеристикою подільського духовенства наприкінці XVIII — першій третині XIX ст⁵⁵.

У тональності проофіційних панегіриків написані більшість біографічних нарисів, присвячених православно-унійному протистоянню та приєднання унійних парохій до Російської синодально-православної Церкви⁵⁶.

⁵⁰ Л-скій С. О протопопахъ вновь учрежденной Подольской епархіи конца прошедшаго и начала текущаго столѣтія // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ. — 1885. — № 28. — С. 609–616; № 29–30. — С. 639–644; Васиневскій Е. Дѣятели возсоединенія подольскихъ уніатовъ конца прошлаго вѣка // ТПЕИСК. — Вып. восьмой / Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сѣцинскаго. — Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губ. правл., 1897. — С. 279–336.

⁵¹ Яворовскій Н. Религіозна жизнь в Подоліи въ концѣ прошлаго вѣка, предъ возсоединеніемъ ея съ Россіей // Там же. — С. 195–209.

⁵² Там же. — С. 210–221.

⁵³ Матеріали для історії православія и унії въ Подоліи во второй половинѣ прошлаго вѣка / [сост. П. Орловскій] // Там же. — С. 337–411.

⁵⁴ Орловскій П. Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцкій, какъ поборникъ православія на Украин во второй половинѣ XVIII столѣтія // Киевская старина. — 1895. — № 11. — С. 119–144; № 12. — С. 328–360.

⁵⁵ Н. Г. Духовенство Подольской епархіи конца прошлаго и первой половины текущаго столѣтія // ТПЕИСК. — Вып. восьмой / Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сѣцинскаго. — Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губ. правл., 1897. — С. 412–497.

⁵⁶ Лобатынскій Созонт. Церковно-административная дѣятельность преосвященнаго Іова, епископа Переяславскаго и Бориспольскаго въ Брацлавщинѣ (1770–1776). — ПЕВ. — 1890. — № 23. — С. 495–508; № 24. — С. 521–536; № 25. — С. 565–573; Симашкевич М. К біографіи его высокопреосвященства Іоанникія, архієпископа Подольскаго и Брацлавскаго (1795–1819) / М. Симашкевич // ПЕВ. — 1892. — № 42. — С. 777–779; Войтковъ А. Іовъ Базилевичъ, епископъ Переяславскій и участие его въ церковно-политической жизни Польской Украйны (1771–1776). Историко-біографическій очеркъ // Труды Киевской духовной академіи. 1903. Т. II. — К., 1903. — № 5. — С. 79–102; № 6. — С. 320–332; № 7. — С. 429–500; № 8. — С. 633–715.

Цю тему розробляв, зокрема, П. Троїцький⁵⁷. Попри загальний офіційний контекст його праць, автор подає важливу інформацію, яка, наприклад, стосується зловживань протопопів, що здійснювали на практиці акцію *воссоєдинення*⁵⁸.

Подібні аспекти розкриваються і в розвідках волинських краєзнавців, написаних на основі документів архіву Мінської православної архієпископії. Нагадаю, що Волинь разом із Брацлавщиною в перші роки після загарбання Правобережної України та Білорусії Росією входили до складу однієї єпархії. У статті І. Липського висвітлено конкретні факти прямої організаційної участі місцевих імперських адміністрацій і, зокрема, поліції та військових підрозділів у проведенні акції прилучення унійних парохій до імперської Церкви⁵⁹.

Перу єпархіальних краєзнавців належать описи минувшини окремих населених пунктів, насичені багатим фактичним матеріалом про їхнє заснування, природні умови, заняття мешканців, утворення парохій, відомостями про священників⁶⁰. Із цих-таки розвідок можемо скласти

уявлення про різноманітні пласти народної культури краю, а зокрема про особливості релігійності й народної побожності, ставлення до християнських свят, особливості народної християнської обрядовості, дохристиянські культурні релікти, народну релігійну пісенність, традиції церковного будівництва, народну демонологію тощо.

Низку узагальнювальних оцінок, що стосуються нашої проблематики, знаходимо в «Історії України-Руси» та «Нарисі історії українського народу» Михайла Грушевського. Внесок ученого в українську історіографію основоположний і багато в чому визначальний, хоча останнім часом і піддається масованій критиці. Він полягав, передовсім, у створенні цілісної концепції історії українського народу, базованої на універсально широкому залученні джерел. Тенденції історичного процесу, їх місткі характеристики виводяться ним із масового, соціологічно переконливого фактологічного матеріалу.

Друга половина XVI–XVIII ст. для М. Грушевського є періодом політичного, соціального, релігійного колоніалізму в Україні. Він відзначає, що польські

⁵⁷ *Троїцький П.* Православное духовенство въ Подоліи до открытія єпархії. Учрежденіе духовныхъ правленій въ Брацлавской єпархії 1795–96 г. // ПЕВ.— 1873.— № 7.— С. 235–248; № 9.— С. 313–336; *Его же.* Избраніе духовенствомъ въ Брацлавской єпархії десятоначальниковъ, или благочинныхъ, депутатовъ и духовниковъ, утвержденіе ихъ въ должностяхъ. Росписаніе благочинническихъ округовъ. Благочинническая инструкция (1796–97 годы) // ПЕВ.— 1873.— № 12.— С. 402–431.

⁵⁸ *Его же.* Мѣры, принятія преосвященнымъ Іоанніемъ къ уничтоженію остатковъ уніи. Присоединеніе уніатскихъ священниковъ къ православію въ 1795–96 годахъ // ПЕВ.— 1874.— № 9.— С. 229–244; № 13.— С. 350–365; № 14.— С. 391–409.

⁵⁹ *Ип. Л., свящ.* Воссоєдиненіе уніатовъ на Волини въ 1794–5 годахъ по документамъ Волинской Духовной Консистеріи за 1795 годъ // Волинскія єпархіальныя вѣдомости.— 1880.— № 26.— Часть неофіціальная.— С. 1167–1178; № 27.— С. 1215–1226. «Въ дѣлѣ присоединенія уніатовъ окружныя начальники, или иначе — смотрители, и помощники ихъ, которые назначались изъ лицъ военнаго званія, обяваны были принимать дѣятельное участіе, оказывая всевозможное пособіе главнымъ дѣятелямъ — благочиннымъ», — зазначає автор. (Там само.— С. 1175).

⁶⁰ Напр.: Историко-статистическое описаніе прихода и церкви предградія города Винницы Педекъ и приписной деревни Тяжиловъ // ПЕВ.— 1869.— № 7.— Отдѣлъ вторый, неофіціальныи.— С. 294–303.

колонізаційні потоки після Люблінської унії в Україні, спричинили захоплення поляками ресурсів краю. Нові його господарі звикали «дивитися на український народ як на гелотів польської народности», культивуючи при цьому «з найвною пихатістю людей «вищої раси» презирливе ставлення до всього туземного, витісняючи його й замінюючи правом, культурою й побутом польським»⁶¹. У тому ж колонізаційному ключі вчений розглядає й відновлення польського панування на Правобережній Україні після придушення спільними зусиллями московського війська та польської шляхти національних повстань на початку XVIII ст. Соціально-політичний зміст у поєднанні з національно-релігійними мотивами М. Грушевський вбачає у гайдамацькому русі, який після зникнення козацтва був «виявом народної опозиції ненависному суспільному ладу і тому мав широке співчуття в народних массах», хоча завважував у ньому суперечливі складові. «Жадоба здобичі і пригод змішувалися з мотивами національної та соціальної боротьби й помсти», — зазначав учений, звертаючи увагу й на особливості подій на Брацлавщині та, зокрема, згадуючи й Вінницю⁶².

М. Грушевський подає різнопланову оцінку подіям Коліївщини 1768 р., вбачаючи в них кілька шарів: 1) народний протестний рух проти шляхетського свавілля, 2) втручання Росії у внутрішні справи Речі Посполитої, передовсім

використання Росією дисидентського питання, 3) внутрішня слабкість Польської держави і шляхетська анархія, яка «особливо давала себе знати в українських провінціях». Як пише М. Грушевський,

«...боротьба між православним та уніятським духовенством, що відбувалася в цей час у Київському воеводстві і супроводжувалася утисками й катуваннями православних, що чинили опір, надали рухові релігійного характеру»⁶³.

Придушення повстання він розглядає як «польсько-російський терор 1768 р.», вчинений російськими військами і польською військово-слідчою комісією проти учасників повстання. У гайдамацьких рухах, які «підтримували православну опозицію», учений вбачав серйозу перешкоду для поширення унії, особливо ж у найближчих до Дніпра місцевостях⁶⁴.

Поширення унії, яка в середині XVIII ст. утвердилася на всьому просторі Західної України, М. Грушевський трактує як негативне явище в соціокультурному поступі українського народу:

«Це була гучна перемога над українським життям — не тільки над його Церквою, але й над національними традиціями, над душею народу: у народу було відібрано те, що було його святиною».

На думку вченого,

«Це було «новим падінням національного життя: її торжество творилося

⁶¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — К.: Лыбидь, 1990. — С. 131.

⁶² Там само. — С. 277–279.

⁶³ Там само.

⁶⁴ Там само. — С. 286.

на відступництві малодушних, на розгромі стійких і насильницькому придушенні, шляхом всіляких репресій, народного самовизначення».

Попри це, він зазначає, що наслідки запровадження унії були далеко не однозначними:

«сподівання на повну денаціоналізацію населення шляхом запровадження унії не справдилися»,

Унійна ж Церква

«стала невдовзі народним українським атрибутом в Західній Україні і не забарилася перетворитися в таку ж національну Церкву, якою до тих пір була Православна»⁶⁵.

Природу міжвизнанневих конфліктів на Правобережній Україні, їхній зв'язок із характером соціальних ролей етнорелігійних спільнот, позицію правлячих політичних верств Речі Посполитої аналізували й польські історики кінця XIX — першої третини XX ст. Знаний польський історик Тадеуш Корзон, розглядаючи передумови кривавих зіткнень під час Коліївщини, пише про поєднання в ній, з одного боку,

«гайдамацтва чи по-простому розбою, вибриків вольности, чи швидше, сваволі козацької, що сполучилися тут із темним релігійним фанатизмом»⁶⁶,

і подає при цьому міркування короля Станіслава Августа про передумови цих подій. Король зазначав, що в них

«фанатизм грецький і невольничий бореться вогнем і мечем з фанатизмом католицьким і шляхетським... І певно, що без конфедерації Барської не було би того нового нещастя»⁶⁷.

Т. Корзон, уточнюючи думку короля («без релігійного гасла в Барській конфедерації»), пише, що з цим ми матимемо найточнішу вказівку до розуміння стану умів і причини уманського лиха, яка походить із найповажнішого джерела. Загалом релігійно-визнанневу політику шляхетської Речі Посполитої вчений оцінював гостро критично:

«замість заспокоєння релігії грецької через урівноправнення обох церков, грецького й унійного, принципово обрано прилучення православ'я до єдності з католицизмом. З цього випливали фатальні наслідки, як усюди, де уряди вдавалися до апостольства у справах віри!».

Т. Корзон зазначає, що так тривало і в часи Яна Казимира, і за часів Саксів (йдеться про королів Саксонської династії в Речі Посполитій кінця XVII–XVIII ст.), коли неунітів, тобто православних, обмежувано у громадянських правах, не допущувано не лише до державних, але й до міських урядів.

⁶⁵ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 290.

⁶⁶ Korzon Tadeusz. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta: (1764–1794). — Т. I: Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. — Kraków; Warszawa, 1897. — S. 176.

⁶⁷ Ibid. — S. 193.

«Шалена затягість засліпила шляхту так далеко, що навіть не убезпечила роздражнених співобивателів від впливів закордону»,—

указує Корзон безпосередню причину втручання Російської імперії у внутрішнє життя Речі Посполитої. Саме тому, пише він,

«у грудях руського люду, а зокрема серед духовенства грецького, громадилися щораз ненависніші до «ляхів» почуття, найбільше на Україні, де збереглися спогади про Хмельницького, звичай і дух козаччини».

Нехить до унії підсичували «гіркота (cierpkość) повсякденних стосунків, несправедливість судів» та інші реалії соціальних відносин були характерними і для XVIII ст.⁶⁸

Різноплановий зріз природи міжетнічного протистояння в Речі Посполитій, яке мало й релігійну складову, проаналізував польський антрополог Я. Бистронь. Учений розгорнув панорамну картину трибу життя різних верств у Речі Посполитій XVI–XVIII ст., у якій уміло поєднав спостереження антропологічного характеру, мозаїку повсякденности, подав прикметні вияви ментальности, розгорнувши їх на тлі ширших тенденцій у розвитку культури та соціальних відносин. Багатий фактичний матеріал зібрано, зокрема, для характеристики виявів побожности

в польському суспільстві; у полі зору дослідника була й освіченість духовенства різних віровизнань⁶⁹.

Він вирізняв соціальні ролі етнокультурних груп і на цій основі моделював типи соціальної поведінки. Виокремлюючи ознаки, які давали би змогу виділити границі між польським і руським елементами, дослідник вважає, що підставовими для цього суспільними визначниками були стан і релігія:

«Шляхтич був завжди поляком, хоча б і польською і не вмів; поляком був також і римський католик, русином був уніят чи православний. Якщо хто-небудь хотів увійти цілком у шляхетство польське, приймав обряд римський; перший приклад подали вельможі, а за ними йшли натовпи руської шляхти, що полонізувалася; Василь ставав Адамом, Семен — Станіславом»⁷⁰.

Значний внесок у вивчення історії Вінниці та її околиць XIV–XVII ст., зокрема, становлення й еволюції правового статусу міської громади, її відносин зі старостинською адміністрацією та обстоювання своїх статусних прав і прав на міські земельні володіння у протистоянні із зазіханнями польських магнатів-можновладців зроблено відомим дослідником, засновником Кабінету виучування Поділля 1920-х років, Валентином Отамановським⁷¹. Хоча, на перший погляд, його праця про Вінницю виходить

⁶⁸ Ibid.— S. 174–176.

⁶⁹ *Bystroń Jan St. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII.*— T. I.— Warszawa, 1932.— S. 327, 334.

⁷⁰ Ibid.— S. 42.

⁷¹ *Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях: Іст. дослідження.*— Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993.— 464 с. [Перевидання].

за хронологічні рамки цього дослідження, але в ній бачимо початки кількох важливих для нас сюжетів. Дослідник подав загальну картину настійливої боротьби руської громади в обстоюванні своїх прав і статусу в протистоянні із чернігівським воєводою М. Калиновським і земськими урядниками, а також із вінницьким старостою Яном Одривольським. Ця боротьба точилася ще з 40-х років XVII ст. і тривала ще й у другій половині наступного. Її перебіг показує непевність законодавчих правовідносин у Речі Посполитій, фактичну безкарність магнатурії навіть при волаючому порушенні правових норм і судової процедури⁷².

Зважмо, що парохіяни церковних громад міста були водночас і вінницькими міщанами, а тому перипетії цієї боротьби безпосередньо торкалися справ їхніх парохій, саме вони були стороною протистояння з вінницькими старостами в боротьбі руської громади за свої статусні права в Речі Посполитій. Цю тему В. Отамановський продовжить згодом у докторській дисертації, захищеній у Ленінградському університеті 1954 р., у якій розроблялася типологія міст Правобережної України XVII–XVIII ст.⁷³. Шостий параграф другого тому «Боротьба міст зі старостами і новий устрій звільнених міст» є одним найзмістовніших

розділів дисертації, який не втратив свого науково-пізнавального значення й дотепер⁷⁴.

У монографії В. Отамановського знаходимо невеликий фрагмент, що стосується життя церковних спільнот: у розділі VI читаємо про існування у Вінниці церковних юридик, тобто окремих соціально-правних інклюзій у структурі міста, які мали окремі, визначений спеціальними привілеями юридичний статус. Ідеться про юридики монастирів єзуїтів, домініканів, жіночого Благовіщенського та чоловічого Братського Вознесенського монастиря, що існували вже з першої половини XVII ст.⁷⁵. У докторській дисертації В. Отамановського натрапляємо й на міркування, присвячені церковному життю міст Правобережної України. Зокрема, учений відзначає втрату статусу руської мови впродовж другої половини XVII–XVIII ст. як у загальнодержавному, так і магістратському діловодстві українських міст, а також у діловодстві Унійної Церкви. Дисертант твердить, що

«Унійська церква, яка вигнала українську мову з церковного вжитку і замінила його польською мовою, від початку й до кінця свого існування на Правобережній Україні провадила політику Ватикану, спрямовану на знищення українського народу як нації»⁷⁶.

⁷² Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях: Іст. дослідження. — С. 309–312.

⁷³ *Его же*. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века: Проблема возникновения и развития украинского феодального города. Историческое исследование. Дисс. на соиск. ученой степени доктора исторических наук. — Саратов, 1954. — Т. I. 424 с.; Т. II. — 494, XV с.

⁷⁴ Там само. — Т. II. — С. 278–363.

⁷⁵ *Його ж*. Вінниця в XIV–XVII століттях. — С. 336–337.

⁷⁶ *Его же*. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши... — Т. II. — С. 385.

Подібні «генералізовані» оцінки стосовно Унійної Церкви характерні для цієї праці, можуть бути пояснені як загальним ідеологічним пресингом тоталітарної системи на історичне текстотворення, особливо ж у добу тріумфу сталінізму, зокрема, вимогами антиунійної пропаганди, що велася після бруталної ліквідації Греко-Католицької Церкви в 1946 р. У власне науковому плані подібні оцінки потребують конкретно-історичного розгляду з урахуванням справді суперечливої ролі адміністративних структур цієї Церкви та особливостей соціокультурної ролі різних прошарків духовенства.

Помітний внесок у висвітлення важливих проблем історії Правобережної України є XVII–XVIII ст. зроблено львівським дослідником Миколою Крикуном. Ґрунтовне знання джерел із вітчизняних і зарубіжних архівів у поєднанні з майстерною їх критикою стали основою для створення низки праць з історії адміністративного устрою Правобережної України (у тому числі — Брацлавщини), функціонування станових установ⁷⁷, дослідження участі брацлавської шляхти у Барській конфедерації⁷⁸, розроблення

історії козацьких полків Правобережжя⁷⁹. Наповнюючи внутрішню історію краю канвою невідомих раніше фактів, М. Крикун розгортає її на тлі складних засягових подій міжнародної політики, переконливо показуючи при цьому мотивацію її провідних акторів. Так, зокрема, було суттєво наповнено фактичними матеріалом недостатньо вивчену раніше проблему депортації населення Правобережної України у 1711–1712 рр⁸⁰. Згадані тут праці допомогли глибше осмислити фактологічний матеріал пропонованої читачам монографії, пов'язати його з ширшим соціально-політичним і подієвим контекстом і сформулювати важливі складові її концепції.

Характеризуючи загальний стан дослідження історії Церкви в Україні, Л. Тимошенко відзначає, що сучасне українське історіописання в цій царині не так давно вийшло з кризи, у якій воно перебувало в 90-х рр. ХХ ст., й констатує що «рене-санс галузі таки відбувся». З іншого боку, пише й про виразні ознаки певної стагнації в ній, яку називає «кризою рецензування». Вона виявляється в тому, що десятки монографічних праць, тематичних

⁷⁷ Крикун Микола. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воєводств у світлі джерел. — К.: Археографічна комісія; Інститут української археографії, 1993. — 186 с.; Його ж. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССХХVIII: Праці історично-філософської секції. — Львів, 1994. — С. 65–122; Його ж. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів: Вид-во Укр. Катол. Ун-ту, 2008. — 412 с.; Його ж. Воєводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2012. — 702 с.

⁷⁸ Його ж. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації // Вісник Львів. ун-ту. Сер. історич. — Вип. 45. — Львів, 2010. — С. 589–628.

⁷⁹ Його ж. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII–XVIII століття: статті і матеріали. — К.: Критика, 2006. — 472 с.

⁸⁰ Його ж. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII–XVIII століття: статті і матеріали. — К.: Критика, 2006. — С. 393–444.

видань залишаються практично поза аналізом з боку наукової спільноти, в наукових журналах продовжують публікувати короткі замітки апологетичного характеру, ґрунтовні критичні праці є рідкісними історіографічними фактами, але й такі зазнають мовчазного несхвалення. Повноцінні дискусії в ділянці церковної історії сьогодні практично відсутні⁸¹, — констатує дослідник^{82*}.

Як позитивну тенденцію сучасної української історіографії Л. Тимошенко відзначає вивчення історії Церкви на інституційному рівні (історія епархій, Київської митрополії як церковної структури), а також долання дослідниками відчуженості «від так званої внутрішньої історії Церкви, тобто вивчення минулого крізь призму виконання церквою її первородних функцій, пов'язаних із літургією, богослужбовими практиками, пастирським служінням, проповіддю, розвитком догматики, церковних канонів та ін.»⁸³. Це, справді, є важливою складовою розширення дослідницького поля історичної науки, хоча водночас варто мати на увазі,

що вже саме поняття «внутрішня історія Церкви» імпліцитно вказує на те, що вона функціонує як певна частина суспільства, а духовенство бере участь у тій великій драмі розподілу соціальних ролей і суспільно-політичних позицій, змаганні за статус і вплив, яка й називається історичним процесом.

Вагому джерельно-евристичну й дослідницьку працю з історії Унійної Церкви на тлі широких соціокультурних явищ і міжвизнанневих відносин звершено в цій царині Ігорем Склячиєм. Учений увів до наукового обігу цілі пласти нового фактажу на основі вивчення масиву візитаційних матеріалів і метрик, документів церковних адміністративних структур, що дало можливість глибше розкрити функціонування церковного організму і, зокрема, виконання духовенством душпастирських функцій в Унійній Церкві. Ці напрацювання допомогли суттєво доповнити фактографію і цього дослідження. Другий том його фундаментальної праці про генеральні візитації, присвячений документам генеральних візитацій

⁸¹ Тимошенко Л. *Historia ecclesiastica institutionalis contemporalis*. — С. 607.

⁸² * На мій погляд це є відображенням загального стану українського суспільства, у структурах якого помітний вплив мають давні чи новоутворені групові (кланові) фракції, згуртовані на засадах відданості вождєві (групі). Вони помітні не лише в політичних, але й у наукових колах; кодекс наукової доброчесності й відданості науці у них відсунуто на задній план, а наукова критика трактується як нездорова. У цих формаціях вироблено власні модуси поведінки, що забезпечують контроль над редакційним, експертним, видавничим середовищем, виділенням грантів та коштів на видання тощо. За таких обставин дослідникам не просто наважитися на висловлення власної позиції, оскільки критична думка в подальшому може стати на перешкоді їхньому професійному статусу та перспективі публікації власних напрацювань. Особливо гострим в українській гуманітаристиці відчувається практична відсутність державної підтримки наукових розробок, неприпустима в умовах інформаційно-політичної та ідеологічної агресії з боку Росії, спрямованої на руйнування української ідентичності та поширення простору *руського мира*. З іншого боку, під виглядом наукових досліджень та дисертацій йдуть у світ тексти компіляційного, низькоартісного характеру, яким дається хід у нішах групових інтересів.

⁸³ Там само. — С. 607–608.

Львівсько-Галицько-Кам'янецької єпархії XVIII ст⁸⁴, безсумнівно сприяє розширенню джерельної бази та дослідницького поля історичних студій.

З іншого боку, в цих працях знаходимо невинувато скептичні оцінки дослідницьких практик вітчизняної історичної науки і висловлюється жаль, що «заповнення «білих плям і полів» здебільшого відбувається в дискурсі подієвої історії». Але ж саме в справі заповнення лакун подієвої історії помітний внесок зробив і згаданий автор. Крім того, доводиться нагадувати, що завдання історичних студій, власне, і полягає в тому, щоб запропонувати відповідь на питання що, коли й чому діялося, це і є класичне дослідницьке поле цієї наукової дисципліни: *res gestae*.

До того ж, зовсім несправедливим є аж занадто узагальнене приписування дослідникам ранньомодерної історії України того, що їхня наука «досі ґрунтується на опрацюванні переважно законодавчих та інших регламентуючих актів, що дуже добре надаються для писання традиційної історії з «джентльменським набором» «видатних героїв» і ключових подій», однак мало можуть оповісти про структури повсякденності⁸⁵. Попри сарказм стосовно «ключових подій», і Берестейський Собор 1596 р., і Замойський синод 1720 р. були в історії Унійної Церкви, все-таки ключовими подіями, а по статі митрополитів Вельямина Рутського й Лева (Леона) Шептицького доволі

значущими в церковній (і не лише!) історії Руси-України. Ледве чи доцільно зводити дослідницьке поле історичних студій до структур повсякденності, хоча б тому, що самі ці структури формуються в системі соціальних, а отже, соціополітичних і соціокультурних відносин певних епох.

Стандартними стали закиди на адресу Михайла Грушевського та інших представників народницького напрямку з приводу того, що вони вважали релігійний фактор вторинним чинником української історії, а державницької школи в тому, що та намагалася інтерпретувати Церкву в національних категоріях, нехтуючи її сакральним характером і «цілим пластом внутрішнього життя християнської спільноти»⁸⁶. Ця мода на безоглядну критику історіографічної спадщини М. Грушевського була свого часу акцентована Н. Яковенко. Прихильність до «віджилої позитивістської методології» та звинувачення в ігноруванні ролі шляхти в історії України були чи не найлегшим серед її закидів. Далі у її міркуваннях виставляються козирі зовсім сумнівного походження: залежність М. Грушевського від російської історіографії (!!!), фатальний вплив на формування історичної концепції російського слов'янофільства, а разом з тим походження з роду православного священника (саме цим пояснювалися критичні пасажи М. Грушевського щодо Католицької

⁸⁴ *Скочиляс Ігор*. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. — Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. — Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2004. — ССVIII, 512 с.

⁸⁵ Там само. — С. XV–XVI.

⁸⁶ Там само. — С. XVII.

та Унійної Церков) і, нарешті, ... антисемітизм тощо. Свого часу ми аналізували природу цього явища⁸⁷, але, на жаль, доводиться зауважувати, що рекламно-пропагандистська кампанія послідовників цієї авторки, працям яких вона навзаєм регулярно виступає науковим провайдером, триває й далі.

Що ж до аналізу місця і ролі духовенства, то тут показовою є позиція Тадеуша Корзона, який, поза всілякими сумнівами, належно розумівся і на сакральному, і на національному значенні Костьолу, але, вивчаючи історичні феномени Речі Посполитої XVIII ст., а серед них і значення церковних маєтків в житті краківських владик, оцінив і соціальну роль Римо-католицького Костьолу⁸⁸. Як не заплющуй очі, але далеко не з сакральної ролі Церкви в соціальному житті, а якраз навпаки, з перетворення церковних інститутів у вузькостанові егоїстичні структури, об'єднані земними матеріальними інтересами під покровом служіння Христу, постали такі явища як Гуситський рух, Реформація в європейських країнах. Із соціально-політичної, соціокультурної,

соціально-економічної ролей церковних інституцій і духовенства впливає те, що ця проблематика була й залишається важливою в історичних студіях. Тому шкодування з приводу того, що в українській історіографії, мовляв, і досі «простежується вплив постмарксистських схем і стереотипів, що розглядають Церкву як об'єкт соціально-економічних відносин»⁸⁹, є ні чим іншим, як тією-таки одномірністю, тільки з іншого боку. Заперечувати право історика займатися вивченням виявів релігійності, внутрішньої сакральності, наприклад, статистикою номінувань парохій, іншими власне церковними питаннями аж ніяк не випадає, однак і в цьому разі дослідник постане перед питанням, а чим саме пояснюється, наприклад, явне переважання у посвятних назвах українських церков Богородичного культу? Він немичче прийде до пошуків соціокультурного плану і жодна апеляція до сакральності церковного життя тут не стане в пригоді⁹⁰.

Тим більше не допоможуть т. зв. структури повсякденности. Таке модне нині протиставлення додатково накидає похмуру підозру на дослідників, які

⁸⁷ Зінченко А. Українозневажання в сучасній вітчизняній історіографії та його контексти // Українознавство. — 2017. — № 4 (65). — С. 32–66. Див. також: Його ж. Про історію підручника з історії і не тільки [Відгук на книжку: Турченко Ф. Україна — повернення історії. Генеза сучасного підручника. — К.: Генеза, 2016. — 104 с.] — Українознавство. — 2016. — № 4. — С. 223–226.

⁸⁸ Знаний історик подає нищівну характеристику суспільно-політичної ролі польського римо-католицького єпископату, його крайньої продажности, торгівлі національними інтересами, зрадництва на послугах перед Росією. Пишучи про величезні маєтки краківських католицьких єпископів, він зазначав, що «їхні упосадження здавалися надмірністю не тільки для нас, але й з погляду тогочасних людей», і саркастично підсумував: «Mogli więc biskupi polscy jeździć karetami w Imię Pana Jezusa, który chodził boso» (*Korzona Tadeusz. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794)*). — Т. I. — С. 253–270.

⁸⁹ Скоциляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. — Т. 2. — С. XXIII.

⁹⁰ Див., напр.: Косар Андрій. Генеральні візитації Київської унійної митрополії — джерело для дослідження літургійного благочестя. — Електронний ресурс: [Режим доступу] http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=39&Itemid=123

аналізують місце церковних інституцій і духівництва у соціально-економічних процесах ще й тим, що згадана тематика зводиться до «впливу постмарксистських тем і стереотипів». Можливо, усе-таки варто визнати за необхідність заняття різними аспектами таких соціокультурних феноменів як Церква, духівництво, віряни, їхнє становище й соціальні ролі? Инакше, як пояснити наявність у візитаційних протоколах, які так блискуче знає й досліджує І. Скочиляс, таких сюжетів, як церковні землі, церковне господарство, плата за треби, доходи й витрати церковних братств тощо? Образно кажучи, чи варто сніцареві докоряти бондарю тим, що він, хоча й працює з деревиною, але користується іншим інструментом і витісує не іконостаси, а бочки й фаски?

Незважаючи на ці дискусійні нотатки, наголошую на значенні внеску І. Скочиляса у виявленні, аналізі й опублікуванні візитаційних документів, дослідженні цього справді унікального масового джерела, у локалізації місцезнаходження візитаційних протоколів різних парохій в архівних і музейних фондах, у розробленні пов'язаного з цим комплексом документів понятійного апарату та в джерелознавчій оцінці цього значущого масиву інформації. Це тим більш важливо, що, як зауважує дослідник, вивчення величезного масиву візитаційної документації є одним із першочергових завдань української історіографії, яке передбачає «створення цілісної програми студій цієї унікальної

пам'ятки пастирсько-адміністративної діяльності унійного єпископату, а це потребує міждисциплінарного підходу, співпраці між дослідниками різних країн та значних інтелектуальних і моральних зусиль»⁹¹. Мої підходи цілком суголосні такому розумінню важливості візитаційних протоколів як історичного джерела й писемного «свідка» міжспільнотних комунікацій і значна частина викладених тут спостережень зроблена на основі досліджень візитаційних протоколів, доповнених свідченнями інших джерел.

І. Скочиляс досліджував також історію впровадження в Київській митрополії метричних книг⁹². Запровадження метричного документування у Київській православній митрополії впродовж другої половини XVII ст. було складовою ширшої програми церковних реформ в русько-литвинських землях, ініційованих Петром Могилою під впливом практик, що існували в Латинській Церкві. Дослідник скрупульозно простежив послідовність і поширеність упровадження цієї документації в різних частинах митрополії, проаналізував процес затвердження й устійнення форми метричних записів, з'ясував значення приписів Замоїського синоду 1720 р. у визначенні форм і засобів контролю за метричними книгами, показав зв'язок між проведенням візитацій і впровадженням метричної документації. І. Скочиляс зазначив, що реалізація ухвал Синоду розтягнулася у Львівській єпархії на кілька десятків

⁹¹ *Скочиляс Ігор*. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. — Т. 2. — С. XXII.

⁹² *Його ж*. Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII–XVIII ст.) // *Генеалогічні записки*. — Львів, 2009. — Вип. 7 (нової серії 1). — С. 26–57.

років, парохіяльне духовенство неохоче, а то й зі спротивом спримало нововведення, однак наприкінці 1720-х — на початку 1730-х рр. метрична реєстрація вірних помітно пожвавилася. Можемо припустити, що на Брацлавщині устійнення цієї практики відбулося пізніше. Імовірно, тому метричні книги вінницьких парохій розпочинаються серединою 1740-х років⁹³.

Запровадження метричних записів в Унійній Церкві на теренах Великого Князівства Литовського, устійнення формул метричних записів, а також використання руської мови в цих записах та її поступового витіснення польською досліджує білоруський історик Дзяніс Лісейчиков⁹⁴. Йому ж належить розвідка про маргіналії на полях примірників виданої в друкарні супрасльських василіян у 1722 р. книги митрополита Леона Кишки «Собраніє краткое, и духовнымъ особамъ потребное...»⁹⁵. Д. Лісейчиков знаний також як публікатор актів візитацій унійних церков Білорусії початку 80-х років XVII ст⁹⁶.

Близька за темою є стаття О. В. Смірнова, у якій проаналізовано мову підписів священників Наддніпрянщини у скарзі про пережиті ними поневіряння під час

Коліївщини, уписаній до Гродської книги Житомира за 1768 р⁹⁷. Ці розвідки, без сумніву, є позитивними для формування аналітичної бази у вивченні метричних церков міста Вінниці, певних тенденцій у мовних перевагах руського духовництва.

Дискутивним і дотепер залишається питання про поширення унії на Правобережній Україні. На побудову цілісної моделі цього процесу впливає, передовсім, стан джерельної бази, вочевидь недостатньої через об'єктивні причини, особливо стосовно першої третини XVIII ст. З іншого боку, на висвітлення цієї проблеми впливає розбіжність позицій дослідників, яка пояснюється певною проконфесійною полярністю інтерпретацій, а водночас і становищем, чи, точніше би сказати, соціальним становищем істориків в Україні, які фактично позбавлені державної запотребованості своєї праці й вимушені виконувати замовлення певних церковних інституцій, або розраховувати на закордонних грантодавців. Якими б не були причини цих деформацій позицій дослідників, вони негативно впливають на якість продукowanego нарративу.

⁹³ Метрики вінницької церкви Святих безсрібників Кузьми і Дем'яна починаються 1746 р., Покрови Богородиці — 1748 р. (Центральний державний історичний архів України, (Київ, далі — ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, 174). Деякі метрики церков Брацлавщини починаються 30-ми роками: церкви Різдва Богородиці с. Сальниці — 1737 р., Йоана Богослова с. Бохоники — 1739 р., Архангела Михаїла с. Сосонки 1739 р., Різдва Богородиці с. Строїнці — 1740 р. (там само, спр. 1127, 45, 1210, 1243.)

⁹⁴ *Лісейчыкаў Д.* «Азъ, Іерей...»: «руская» мова метрычных кніг уніяцкіх цэркваў Вялікага Княства Літовскага у — XVIII стагоддзях // Київська Академія. — Київ: Дух і Літера, 2016. — Вип. 13. — С. 109–172.

⁹⁵ *Його ж.* «Хто чытае, той спявае, хто піша, той уздыхае»: выкарыстанне кніг «Собраніе прападковъ...» у якасці нататнікаў парафіяльным уніяцкім духавенствам беларуска-літоўскіх зямель XVIII — пачатку XIX ст. // *Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі.* Вип. 23. — Мінск, 2020. — С. 163

⁹⁶ *Візіты уніяцкіх цэркваў Мінскага і Навагрудскага сабораў 1680–1682 гг.: 3б. дак-таў / Склад.* Д. В. Лісейчыкаў. — 270 с

⁹⁷ *Смірнов О. В.* Мова підписів унійних священників Наддніпрянщини в гродських книгах 1768 р. // *Наукові записки НаУКМА.* — 2017. — Т. 194: Історичні науки. — С. 31–40.

На жаль, подібні деформовані інтерпретації потрапляють до видань, призначених для студентської аудиторії, їх перевидають і ще більше тиражують, рекламуючи сучасними засобами масової інформації. Так, зокрема, Н. Яковенко, оцінюючи перебіг навернення на унію, стверджує:

«Пам'ятаючи сумний досвід Берестейського собору, ієрархи дипломатично підготували свою паству, тож у цілому навернення величезних територій пройшло без ускладнень. Додатково цьому сприяло й те, що активну участь у церковному житті ще брала дрібна православна шляхта, яка усвідомлювала зміни в релігійній і загальнополітичній ситуації. Лишається додати, що аналогічні процеси відбулися безболісно і в Білорусі»⁹⁸.

Однак твердження про «навернення величезних територій пройшло без ускладнень» разуче суперечить історичним фактам, які стосуються і XVII, і XVIII ст. Лінія єпископів Іпатія Потія — Йосафата Кунцевича на насильницьке нав'язування унії, як відомо, викликала масовий спротив і однозначні антиунійні вимоги в ході Визвольної війни середини XVII ст. Крім того, це твердження є алогічним. І справді, яку саме паству «дипломатично підготували» ієрархи? Якщо «свою», тобто унійну, то її не потрібно було готувати до унії, коли ж ідеться про неунійну, тобто православну паству, то вона не була для них «своєю» і вони не могли її «готувати» до будь-чого.

Авторка навіть не згадує про спеціальне законодавство Речі Посполитої, спрямоване проти православних, яке неодноразово підтверджувалося сеймовими постановами: заборони бути депутатами Сейму, займати урядові посади, будувати нові церкви. Не говориться нічого й про право презенту, яке стало, як це показують ґрунтовні дослідження, вирішальним у запровадженні унії⁹⁹. Тільки цілковитим ігноруванням фактів, засвідчених масовими джерелами, чи незнанням, або навмисним перекрученням можна пояснити подібні інтерпретації, які спотворюють історичні процеси навспак.

Так само ідеологемний, конфесійно заангажований характер мають голосно декларовані концепції «унійного відродження», «унійного тріумфалізму», які начебто спостерігалися в першій половині XVIII ст., як і твердження про те, що Унійна Церква виступала репрезентантом руського народу і навіть (*sic!*) ... третім членом Речі Посполитої, а також перенесення оцінок ролі цієї Церкви з другої половини XIX ст. в умовах Австрійської та Австро-Угорської імперії на її роль у Правобережній Україні у XVIII ст.

Як непідтвержені ґрунтовними дослідженнями джерел слід вважати твердження на зразок: «УГКЦ була не лише еkleзіальною структурою, а й «міні-державою», яка взяла на себе відповідальність за долю української культури на Правобережній Україні». Або ж про гіпотетичний унійний Собор в Житомирі 1715 р.: «Житомирська

⁹⁸ Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. — С. 276–277. У другому виданні це ж твердження повторюється на с. 491–492.

⁹⁹ Див., наприклад, стосовно Волині: Довбищенко М. В. Волинська шляхта у релігійних рухах (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К. 2008. — С. 253–259, 265–266.

унія 1715 р. поширилася практично на всю територію України на правому березі Дніпра, за винятком Києва. І таке поширення унії надало їй виразного українського обличчя»¹⁰⁰. Кожному серйозному дослідникові зрозуміло, що справа з поширенням унії на такі значні терени не є справою, яку можна вирішити **на одному лишень Соборі**, це складний і **тривалий процес**, а не одномоментний акт.

У новій монографії А. Гіля та І. Скоциляса йдеться про те, що на 1715 р. припадає припадає оголошення унії на Київщині і про те, що митрополит особисто приймав місцевих протопопів у лоно Руської католицької Церкви. Але ні про який Собор у Житомирі того року тепер уже не згадується. Далі ж відразу у наступному абзаці йдеться про те, що

«остаточне інституційне зміцнення унії було пов'язане з проведенням в Житомирі 14–16 вересня 1727 р. Собору духовенства митрополичої архієпархії, найправдоподібніше першого такого зібрання священників Правобережжя у XVIII ст.»¹⁰¹.

Як бачимо, попередні гучні заяви про Житомирський Собор 1715 р. і весь

позанауковий антураж довкола нього, таким чином відпали самі собою^{102*}.

Додаймо те, в середовищі польських істориків більш урівноважено ставляться до статусу Унійної Церкви, принаймні, тверджень про те, що вона була «третім членом Речі Посполитої» у працях польських дослідників немає. Більше того, вказують, що навпаки, вона не мала навіть прямої репрезентації при королівському дворі, а тому потребувала посередників для здійснення на найвищому державному рівні своїх запитів, що її ієрархи походили з шляхти далеко не найвищого класу, а середнього, не кажучи вже про добре відому проблему: унійний митрополит, під духовною владою якого було близько 10 тис. парохій, фактично аж до Чотирирічного сейму не мав представництва в Сенаті!

Тим часом у цитованій праці стверджується, що «Київська митрополія була третім рівноцінним партнером Речі Посполитої» (с. 36–46). Вочевидь, тут ідеться саме про Київську унійну митрополію. Ця фактична підміна спостерігається впродовж усієї нової книжки (на неї цілком слушно вказує і Л. Тимошенко у цитованому огляді сучасної історіографії історії Церкви¹⁰³), і читач не раз опиняється

¹⁰⁰ Невідома Житомирська унія 1715 року. Як УГКЦ об'єднала у XVIII столітті Правобережну Україну // Інформаційний ресурс Української Греко-Католицької Церкви [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://news.ugcc.ua/articles/nevidoma_zhitomirska_uniya_1715_roku_yak_ugkts_obiednala_u_xviii_stolitti_pravoberezhnu_ukrainu_76849.html

¹⁰¹ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 336–337.

¹⁰² * Подібні методи конструювання історії позанаукового рекламного характеру дають підстави для ширшого трактування нинішнього часу як *рекламної доби*, спонукаючи при цьому до згадування Германа Гессе, який іменував свої часи *фельетонною добою*.

¹⁰³ Л. Тимошенко зауважив, що, хоча запропонована назва «Східні Церкви» вочевидь, передбачає історію і православної Київської митрополії, але, за винятком могилянської реформи, історія православних епархій у монографії практично не розглядається. (Тимошенко Л. *Historia ecclesiastica institutionalis contemporalis*. — С. 616).

в позиції нерозуміння, про котру із церковних структур ідеться — Православну чи Унійну митрополію. Тезі про «третій член» присвячено цілий параграф під назвою «Київська митрополія як третій член Речі Посполитої». Однак автори не запропонували практично жодного аргумента на підтримку цієї тези! Київська митрополія, як бачимо, зіставляється як рівнозначна зі державно-політичними структурами Польської корони й Великокого князівства Литовського з їхніми урядами, військом, судами, сеймовим представництвом та іншими інституціями, *які в сукупності й становлять державу!* Тобто одна з багатьох структур у складі держав (Корони і Великокого князівства), членів двоїстої державної структури Речі Посполитої, одиниці якої (парохії, монастирі, маєтки і владцтва) розташовувалися на території обох частин цієї держави, трактується як рівнозначна обом цим частинам! Але на якій підставі можна вивершувати таке позалогічне і, вже бодай тому, позанаукове конструювання відомо

тільки авторам. Завершує цей вкрай поверхово написаний параграф твердження, яке, вочевидь, як і назва цього параграфа, не підлягає науковій верифікації:

«Від зламу XVII–XVIII століття в серцях руської спільноти неподільно панувала унія, хоча православ'я не зникло цілком»¹⁰⁴.

Зі схожою тональністю суджень у науковому тексті ми, здається, повертаємося до стилітики єпархіяльних істориків ще XIX ст., які достеменно знали, що діється в серцях парохіян, ревних прибічників *благочестия*. Так само як клерикально-пропагандистське гасло сприймається висновок до параграфа 5.6 про те, що на переломі XVII і XVIII століть

«Унійна Церква стала чи не єдиною різницею духовності руських мешканців Речі Посполитої»¹⁰⁵.

І саме в цьому параграфі знаходимо ще одне парадоксальне твердження, яке волаюче суперечить загальній

¹⁰⁴ Gil Andrzej, *Skoczylas Ihor*. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim. — S. 46.

¹⁰⁵ Ibid. — S. 323. Під час презентації книжки (червень 2014 р.) Ігор Сковчиляс, рекламуючи її головні конструкти стверджував: «основним концептом цієї книжки є ідея про те, що Київська митрополія репрезентувала усі стани українсько-білоруського суспільства: не козак, не Байда Вишневецький, не шляхтич (польський, український, білоруський), а саме Церква була найстабільнішим партнером Речі Посполитої. Окрім представницьких функцій, які вона виконувала, Церква була основним творцем культури, а її етос «довготривалості» (спільна територія, історична пам'ять, спільна літургія, ієрархічні структури) — тримали в єдності українські землі від Володимирового хрещення до XVIII ст.». ([Електронний ресурс] Режим доступу: <https://ucu.edu.ua/news/ihor-skochylyas-ta-andzhej-gil-kyjivska-mytropoliya-bula-tretim-rivnotsinnym-partnerom-rechi-pospolytoji/>). Нагромадження неокреслених понять («українсько-білоруське суспільство») та тверджень («Церква була найстабільнішим партнером Речі Посполитої» — коли саме? яка саме Церква: Православна чи Унійна?), «представницькі функції», які виконувала Церква (у який спосіб? у які часи?), мегамасштабність часового охоплення («від Володимирового хрещення до XVIII ст.») не робить цей претензійний фрагмент доказовим і становище не рятує навіть модне посилання на використовуване в західноєвропейській історичній науці поняття довготривалості (*long durée*). Навряд чи сам Фернан Бродель згодився б з таким часовим мегалітом: його класичні праці з історії Середземномор'я та економіки охоплюють XV–XVIII ст., тобто ранньоновий час, який у цьому сенсі справді становить певну **цілісну** епоху. І Ф. Бродель *це доводить!* Проголошуване ж І. Сковчилясом всеохопне довготривання *треба доводити*, а не бездоказово декларувати.

спрямованості конфесійної політики Речі Посполитої та відомим сеймовим постановам, які автори так легко ігнорують:

«...то не означає, що православні в Речі Посполитій залишилися в значущий спосіб виключені з традиційних правових рамок і визначені поза спільним суспільним простором. Погляд про загальне переслідування православних в Речі Посполитій XVIII століття, характеристичний для російської історіографії (і її нинішніх спадкоємців), з погляду нових досліджень належить бути визнаним за крайньо пересаджений і штучно перебільшений»¹⁰⁶.

Імовірно, відчуваючи бездоказовість цього конструкту, автори монографії шукають собі підпору в одній із праць М. Яременка. Про методики історичних генералізацій цього дослідника говоритимемо нижче. Це безаналітичне

взаємопосилання і компліментарність певного кола істориків явно впадає у вічі. Подібну стилістику групової консолідації спостерігаємо часто саме тоді, коли декларуються «нові підходи» дослідників з певного кола¹⁰⁷. Таку ж групову залежність виказує і В. Лось, апелюючи при цьому до «фаховости», але не вказуючи її критеріїв, залишаючи поза увагою дисонанс між претензійною назвою і аналітичними можливостями журнальної статті М. Яременка¹⁰⁸. Іншим «історіографічним» аргументом, за яким виступає та ж компліментарність щодо «старших товаришів» згадана авторка виставляє «особливий інтерес», сформульований невідомо за якими критеріями, не аналізуючи при цьому ані дослідницьких позицій визначеної нею групи істориків, ані їхнього внеску в розширення джерельної бази, ні в методи історичних досліджень і, зокрема, внеску в дослідження проблематики історії Церкви¹⁰⁹.

¹⁰⁶ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim.— S. 46.

¹⁰⁷ Зокрема, в одній із праць про унійний тріумфалізм читаємо: «Нові підходи щодо висвітлення українською історіографією релігійного життя русинів у Речі Посполитій нового часу, які передбачають відкинення старих позитивістичних схем і зосередження на тривалих періодах мирного співіснування між уніятами та православними, на регіональному прикладі запропоновано у: М. Довбищенко. Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI — першій половині XVII ст. // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ, 2003. № 2. С. 57–82; М. Яременко. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. // *Соціум*. 2003. № 3. С. 121–136». (Скочилия Ігор. Біля джерел унійного тріумфалізму: релігійна програма Холмської єпархії як *Slavia Unita* (друга половина XVII ст.) / І. Скочилия // *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. — Вип. 15. — Львів, 2006–2007. — С. 345.).

¹⁰⁸ «Привертає увагу своєю фаховістю стаття М. Яременка, в якій на основі архівних джерел здійснена спроба аналізу релігійної свідомості та міжконфесійних стосунків населення Правобережжя в другій половині XVIII ст.». (Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект. — К., 2013. — С. 24). Йдеться про щойно згадану статтю М. Яременка, яка навіть, виходячи з її обсягу, попри претензійну назву не могла охопити повноти і складності міжконфесійних відносин в Україні та ще й у Білорусі.

¹⁰⁹ «Особливий інтерес привертає видання Києво-Могилянської академії та Товариства дослідників Центрально-східної Європи «Український гуманітарний огляд». Це товариство, яке об'єднує навколо себе найбільш знаних сучасних українських істориків, очолює відомий історик-медієвіст професор Н. М. Яковенко, автор багатьох праць з ранньомодерної історії України. Однією зі сфер діяльності зазначеного товариства є й церковна проблематика». (Там само. — С. 22).

Підкреслю, що попереднім працям І. Скочилися була властива коректність у поданні й використанні понять. Тим часом стосовно ключових понять книжки А. Гіля та І. Скочилися *унійний триюмфалізм, руське культурно-релігійне відродження*, хоча їм присвячено окремі параграфи, таких понятійних окреслень немає. Дозволю собі висловити сумнів стосовно параграфа 5.2 «Руське культурно-релігійне відродження останніх трьох декад XVII — початку XVIII ст.» (с. 231–238) у тому, що на семи сторінках (на яких принаймні дві третини тексту займає бібліографія!) неможливо кваліфіковано описати таке масштабне явище як «руське культурно-релігійне відродження». Особливо ж тому, що йдеться про часи руїни, спустожень і знелюднення значних територій країни. Можна лише пошкодувати, що подібні авторські конструкції випадають із рамок наукової верифікації тексту.

І все ж, варто відзначити, що згадав на праця А. Гіля та І. Скочилися привнесла в історичну науку корисні набутки, які стали позитивними й для нашого дослідження. Але ці фрагменти праці корисні саме тим, що вносять нові факти, конкретизують плин подій, увиразнюють історичні персонажі. Це, зокрема, стосується параграфа 6.5. під занадто ускладненою, химерно сконструйованою, назвою «Еклезіяльні і соціальні практики географічного «упорядкування» засягів Київської митрополії а також історична пам'ять — брацлавський територіальний конфлікт 1747–1754 років». У ньому докладно схарактеризовано боротьбу за парохії Брацлавщини між унійними

ієрархами — київським митрополитом та львівським єпископом — у першій половині XVIII ст., у якій зібрано докладний фактичний матеріал, виділено фази й наслідки цієї боротьби. На інших аспектах монографії, у яких проявляється накидання історичним явищам конфесійних ідеологем, додатково спинимося в подальших розділах.

На жаль, у монографії натрапляємо й глянцевої характеристики церковних діячів, зокрема викладачів Володимирської духовної семінарії, серед яких згадується, із посиланням *на одне випадкове джерело* (так читаємо у автора. — А. З.), як її віце-ректор василіянин о. Пилип-Феліціян Володкович, майбутній митрополит київський (І. Скочилися і тут забуває сказати, що він був саме *унійним* митрополитом). Очевидно, що ані з *випадкових джерел*, ані з *побіжного огляду переліку адміністраторів і викладачів семінарії* вимогливий дослідник не виводитиме такої на позір — ефектної їхньої характеристики:

«В одному випадкові джерела фіксують посаду віце-ректора школи, яку в 1728 р. (тобто, лише рік! — А. З.) обіймав василіянин о. Пилип-Феліціян (Володкович +1778), майбутній митрополит київський (з 1762 р.). Навіть побіжний огляд переліку адміністраторів і викладачів семінарії та колеги дозволяє помітити, що *більшість з них були непересічними особистостями, з високим освітнім рівнем і широким інтелектуальним кругозором. Вони були здатні формулювати нові категорії руської культури й водночас привносити у життя семінарійної спільноти західні цінності,*

універсальні християнські стереотипи, глибокі знання потриденського богослов'я, праць античних авторів, а також суто латинські освітні практики соціальної заангажованості»¹¹⁰.

Виокремлена тут курсивом частина тексту, якщо щось і являє, то хіба що вигадливу риторичку автора, перенесену на сучасність із барочних текстів XVIII ст., або з модернізованої житійної літератури. Як додаткова спроба «українізації» Володковича виглядає накидання йому імені «Пилип», тоді як сам він видавав священникам грамоти, підписуючись *Felician Filip Wolodkowicz, Феліціанъ Філіппъ Володковичъ* або *Феліціанъ Філіппъ Володковичъ*. Вірогідно, І. Скочиляс читав ці численні документи, розсіпані по багатьох архівних справах.

Цитований уривок із повною довірливістю (імовірно, під тиском авторитету І. Скочиляса) цитує з невеликими змінами В. Лось. Але з погляду наукової коректності у цієї авторки цитування супроводжується явним перекрученням змісту. Якщо у І. Скочиляса ця характеристика стосується загалом корпусу адміністраторів і викладачів семінарії (і до того ж не всіх, а більшості з них, і, можна й умовно припустити, що І. Скочиляс і не відносив до цієї більшості Володковича?), то В. Лось зосереджує її саме на *Феліціані Пилипові Володковичеві*:

«...викладачами семінарії були непересічні особистості: так, віце-ректором у 1728 р. був василіанин Феліціан Пилип Володкович, майбутній митрополит київський (з 1762 р.). Такі люди, за словами І. Скочиляса, були здатні формувати нові категорії руської культури і водночас привносити в життя семінарійної спільноти західні цінності, універсальні християнські стереотипи, позаяк вони володіли глибокими знаннями потриденського богослов'я та праць античних авторів, а також були ознайомлені із суто латинськими освітніми практиками соціальної заангажованості»¹¹¹.

У Скочиляса, як бачимо, ідеться про те, що згадані викладачі були нібито *здатні формулювати нові категорії руської культури*, а у В. Лось вони вже здатні не лише *формулювати*, але й *формувати* нові категорії руської культури. Формулювати і формувати, читач погодиться, — це далеко не одне й те саме! Однак чи треба тут особливо перейматися, бо, що це за *нові категорії руської культури*, обоє авторів не зазначають. Втім, щодо особистісних характеристик і владництва на унійній митрополії Феліціана Володковича в літературі викладено аргументацію, яка показує його в зовсім іншому й далеко не привабливому освітленні¹¹². Тому менш за все випадає говорити про «тріумфаторство» Філіпа Володковича, якого Римська курія

¹¹⁰ *Скочиляс Ігор*. Релігія та культура Західної Волині на початку XVIII ст. За матеріалами Володимирського собору 1715 р. — Львів, 2008. — С. 37.

¹¹¹ *Лось В. Е.* Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 117.

¹¹² *Венгрженовській С.* Исторический очеркъ унії въ Брацлавщинѣ. — С. 47–48; У разі, якщо єпархіяльний історик видасться тенденційним, звернімося до Станіслава Набиванця, який спеціально цю тему досліджував: *Nabywaniec Stanisław*. Unicka archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wolodkowicza. 1762–1778. — Rzeszów, 1998. — S. 53–64, 136–138, 145–158, 180–181.

двічі усувала з митрополичої катедри і релігійна нетерпимість якого стала одним із безпосередніх поштовхів до трагічних подій 1768 р. та наступної масштабної кризи, якої зазнала Унійна Церква. Як зазначає М. Радван, його урядування, «постійно шарпане внутрішніми суперечками в лоні самої Церкви і насамперед на тлі конфліктів про бенефіції, не позначене найкращими відгуками»¹¹³.

Ще однією дискусійною проблемою в сучасній науці стало з'ясування передумов поширення унії на Правобережній Україні. Певне коло авторів наполягає при цьому на колонізаційному шляху її утвердження в цьому краї. Але при цьому не подає належної доказової бази стосовно динаміки переселень, не з'ясовує особливостей демографічних та соціокультурних процесів на лівобережній і правобережній (відносно Богу) Брацлавщині та в нижньому Пороссі. Зокрема, М. Довбищенко відзначає *успішне й динамічне* просування унії в краї, фактично оминаючи з'ясування передумов і характеру цього процесу, вказуючи натомість на те, що *активну діяльність уніати розгорнули на Брацлавщині*, внаслідок чого *унія почала активно поширюватися*¹¹⁴. Але історик мав би бодай прагнути ставити події в певний історичний контекст, пишучи в модусі передумов і причинності. Масові насильницькі акції унійних

офіціалів, підтримуваних шляхетськими загонами, як і масові скарги на ці дії, автор механічно відкидає, покликаючись на упередженість і застарілість подібних джерел. Так само, як «закрите», евфемістичне, як задумана недомовленість, сприймається твердження В. Ластовського щодо православного ієрарха: «Активна діяльність на Правобережжі ігумена Мельхиседека Значко-Яворського була плідною (вирізнення наше.— А. З.), тому викликала спротив зі сторони місцевої польської адміністрації, уніатського та католицького духовенства, які завжди діяли разом, підтримуючи один одного»¹¹⁵.

Водночас згадуваний вище білоруський історик Д. Лисейчиков докладно вивчав процес *формування мережі унійних парохій* в межах турівської частини Пінсько-Турівської єпархії¹¹⁶. Він аналізує механізми поширення влади унійної ієрархії, яке супроводжувалося насильницькими засобами, у відповідь на які православне населення вдавалося до такого ж насильства щодо унійного духовництва. Ці драматичні колізії тривали ще від часів Визвольної війни й відбувалися знову і знову, а отже, у мешканців руського (в цьому разі — українського) Полісся колишня належність до православної Київської митрополії зберігалася, крім того, вона стала передумовою існування пінсько-случького гнізда

¹¹³ Radwan Marian. Wprowadzenie // Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku.— S. 13.

¹¹⁴ Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воеводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років.— С. 127.

¹¹⁵ Ластовський В. В. Між суспільством і державою.— С. 136.

¹¹⁶ Лисейчикаў Д. Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай єпархii» ў 1596–1795 гг. // Kościół unicki w Rzeczypospolitej. Red. W. Walczak.— Białystok, 2010.— S. 93–112.

православних парохій. Найімовірніше, саме тому Пінськ і було вибрано місцем для проведення Пінської конгрегації 1791 р. Переконливий фактичний матеріал, проаналізований Д. Лісейчиковим, вартує того, щоб його міркування взяти до уваги й при розгляді подібних процесів на Брацлавщині, щодо якої документальні джерела збереглися значно гірше.

У цитованій праці київської дослідниці В. Лось на основі вивчення різнопланових джерельних масивів схарактеризовано передумови впровадження імперського синодального православ'я після анексії Росією східних теренів Речі Посполитої і чи не вперше з такою повнотою висвітлено становище уцілілої частини Унійної Церкви на Правобережній Україні в наступні десятиліття: функціонування її структур, особливостей внутрішньоцерковного життя, міжконфесійних відносин у краї з кінця XVIII ст. аж до ліквідації цієї Церкви Ніколаєм I в 1839 р. Дослідниця вирізняє як внутрішні передумови деструкції Унійної Церкви (структурна неоднорідність самої Унійної Церкви, брак належної освіти парохіяльного унійного духівництва, індиферентність і конформізм населення у справах віри), так і вплив зовнішніх передумов (географічна близькість брацлавського та київського порубіжжя до російських володінь і православної Волощини, близькість давніх впливових православних центрів Києва, агресивна імперсько-православна пропаганда) (с. 83–84).

Важливо, що В. Лось провадить порівняльний аналіз позицій Унійної Церкви в певних регіонах Правобережжя,

вносить, окрім власне погубернської, точнішу регіональну деталізацію, виокремлюючи Західну Волинь, Овруцький повіт і Сквирщину, де унія мала міцніші позиції (с. 84–85). Так само уважнішого погляду заслуговує Подільська губернія, витягнута вздовж паралелі на схід, бо на її теренах можна побачити відмінності між Кам'яниччиною, північно-західною Брацлавщиною, куди входила Вінниця, південно-східною Брацлавщиною, у якій окремо варто вирізнити Уманщину.

Заслуговує на увагу й ретельний аналіз внутрішнього життя Церкви, зокрема, народної релігійності в різних її виявах. Окремі сторінки, а в четвертому розділі — цілий параграф присвячено висвітленню опору руських вірян, духовенства, шляхти й дідичів запровадженню російського синодального православ'я («4.4. Вірні на захисті релігійної традиції Уніатської Церкви: опір населення — церковній політиці уряду», с. 206–224), показано поліційно-силові прийоми розправ з непокірними прихильниками унії, заходи православного духовенства та урядових чинників щодо викорінення унійних традицій, які тривалий час зберігалися на Правобережжі (виконання таїнств за унійним обрядом, використання унійних богослужбових книжок, пошанування ікон і статуй унійного та католицького походження, участі православних вірян у відпустах тощо). Авторка переконливо схарактеризувала становище безмісного унійного духовенства після масового запровадження синодального православ'я (с. 106–109).

Вартує уваги прихильна характеристика Михаїла Примовича (1718–1783),

який був генеральним офіціалом чотирьох митрополитів і відзначився не лише ревною працею на церковній ниві¹¹⁷, а й поміркованістю позиції в міжвизнанневому протистоянні та тим, що на власний кошт заснував Житомирську унійну семінарію, яка, на жаль, через російську анексію довго не проіснувала.

В. Лось звернула увагу на визнанневий дисонанс частини вірян після *воссоєдинення*:

«Деякі селяни не сповідалися у своїх, вже приєднаних церквах, а ходили для цього до уніятських церков, як би далеко ті не знаходилися. На нашу думку, це також ставить під сумнів тезу про індиферентність населення *по відношенню* до місця виконання церковних обрядів. Тобто УЦ сприймалася населенням як традиційна, а відтак процес конфесіоналізації мав місце й серед простих вірних досліджуваних теренів» (с. 98).

Авторка в цьому фрагменті допускається тієї ж поважної дослідницької хиби, що й І. Скочиляс та М. Яременко, подаючи окремі чи часткові приклади як достатній доказ історичної тенденції. На початку фрагменту вона виокремлює невизначену групу — «деякі селяни» (до речі, і це суттєво: чому не *віряни*, а саме *селяни*?) і з поведінки *деяких селян* виводить власний сумнів щодо індиферентности населення? А далі йде ще більший соціологічний промах: із цього робиться висновок: *УЦ сприймалася населенням як традиційна*. Точнішим був би висновок про

те, що в умовах деструкції визнанневої структури краю певна частина населення виявила індиферентність і перейшла на православ'я, менша ж частина з якихось причин (які ще треба встановити) продовжувала триматися унійного духовенства, причини цього теж треба з'ясувати. Посутнішим, як на мене, є спостереження цитованої В. Лось дослідниці Барбари Скіннер, яка зазначає, що після навернення на православ'я українців прибічників Унійної Церкви, опозиція православ'ю тривала ще багато років, хоча вона й не набула насильницького характеру. Багато уніятів віддавали перевагу тому, щоб не хрестити дітей і не відспівувати померлих, аніж здійснювати ці обряди за православним чином. Багато священнослужителів видалили очевидні ознаки Унійної Церкви з релігійних споруд, але продовжували відбувати унійні служби.

У монографії проаналізовано й видавничу діяльність Унійної Церкви, передовсім друкарні Почаївського та Супрасльського монастирів, вивчено склад василіянських монастирських книгозбірень, схарактеризовано розпорядження російських імперських властей, спрямовані на обмеження унійного друку, вилучення унійної літератури з церковних книгозбірень, нищення цінних унійних видань.

Проте спроби формулювання узагальнених формул у В. Лось є далеко не завжди вдалим. Їхні конструкції часом суперечать відомим історичним тенденціям і фактам, як от:

¹¹⁷ Лось В. Е. Уніятська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 114 та ін.

«Свобода віросповідання, яка, хоча й в дуже обмеженому вигляді, але існувала в Речі Посполитій, суперечила російській церковно-релігійній моделі, підпорядкованій ідеї моноконфесійності».

Тут швидше годилася б логіка опису від поганого до ще гіршого, не кажучи вже про парадокс: ... *свобода віросповідання... в дуже обмеженому вигляді.* (с. 208). Можливо, авторці прагнулося бодай хоч якось додати позитиву в характеристиці Речі Посполитої, важко сказати. Іноді спроби формулювання узагальнень вражають непродуманістю, оскільки суперечать матеріялу самого ж дослідження авторки:

«...на відміну від інших національних груп, українські уніати не дуже (!) відрізнялися від домінуючої російської етнічної і релігійної групи, а тому входили до сфери впливу російського міфу про етнічну, політичну та релігійну ідентичність східних слов'ян» (с. 208).

Строго кажучи, цього складного комплексу авторка не досліджувала, тому подібні підсумкові твердження видаються не тільки необґрунтованими, але й очевидно тенденційними, у цьому випадку в них відчувається відлуння екатерининської пропаганди про *сеї одноплеменний народ*.

Неодноразово в тексті натрапляємо й на прикру амбівалентність суджень дослідниці, коли вона начебто зважає два погляди, а врешті віддає перевагу одному з них. Так і має бути в науковій дискусії, скаже читач. Саме так, але гірше, коли конкретний матеріал з достовірного

джерела, який подає сама авторка, спростовує зроблений нею вибір.

Так, не погоджуючись із польським дослідником В. Колбуком із приводу наявності «глибоких суперечностей між білим і чорним духовенством» в Унійній Церкві, В. Лось докоряє йому, що в цьому він «дотримується панівних поглядів російської та польської історіографії XIX ст.», що вже апріорі є в устах прибічників «нової школи» очевидним негативом.

«Ми не заперечуємо факту наявності антагонізму між багатим Василянським чином, що користувався підтримкою пропольських урядових чиновників [???], і більш бідним білим духовенством, хоча, як свідчить аналіз джерел, це явище було характернішим для білоруської, а не української Церкви»,

— пише В. Лось, імовірно, намагаючись згладити цей антагонізм обмежувальним «хоча». Тобто дослідниця займає позицію водночас «і туди, і сюди». Але все ж віддає перевагу точці зору іншого польського дослідника, М. Радвана, який пише про те, що «влада сама інспірувала конфлікти в середовищі уніатського духовенства»¹¹⁸. Підступність імперської влади — річ відома, але чи варто зводити внутрішні суперечності всередині Унійної Церкви лише до їх інспірування владою, оскільки вони сформувалися значно раніше.

Протиставлення «білоруської» Церкви й «української» мало переконливе, бо склад ченців василянських монастирів

¹¹⁸ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 71.

саме на теренах України виразно вказує на їхній шляхетський за складом і польський за національністю характер. Авторка ігнорує той факт, що для середньої і дрібної шляхти вступ до василіянського ордену був одержанням свого роду бенефіцію і шляхом до церковної кар'єри. Дослухаймося свідчень сучасників. Так, за словами активного учасника повстання 1830–1831 рр. М. Чайковського, василіянські монахи походили винятково з «гербової шляхти», а на чолі їх «майже завжди були представники щонайзнатніших місцевих родин». Саме це забезпечувало тісний зв'язок політичних позицій католицького й унійного духовництва з польською шляхтою, а також те, що чернече духовництво було цілковито відданим польській справі»¹¹⁹. Цей склад ченців василіян ставить під сумнів твердження про те, якою мірою і в якому сенсі Унійну Церкву на Правобережній Україні можна називати *українською*. В умовах Речі Посполитої імовірність реалізуватися *українському потенціалу* цієї соціальної структури була мізерною. Нарешті, щодо внутрішніх суперечностей Унійної Церкви варто дослухатися до добре поінформованих очевидців XVIII ст. Таким, без сумніву, був митрополичий офіціал Михаїл Примович, один із авторитетних високопоставлених унійних сановників, якого так доречно цитує авторка.

За словами М. Примовича, перші позиції в Церкві посідали вихідці з числа

василіян, які головували в консисторіях і проводили візитації. Василіяни приносили біле парохіяльне духовенство, закидаючи йому низький рівень освіченості й відсутність celibату, що робило їх, згідно із прийнятими поглядами, нижчими від католицького духовенства. Показово, що таке ставлення траплялося і в оточенні самого уніатського митрополита — на той час Феліціяна Володковича (1762–1778). Загалом суперечності між василіянами та світським духовенством були досить серйозними й викликали дискусії у середовищі духовної та світської еліти Речі Посполитої¹²⁰.

Дослідники, які трактують себе як «нова течія» у вивченні історії Церкви підкреслено демонструють свою прихильність до вивчення передовсім «внутрішнього життя Церкви», аналіз же соціального статусу духовенства, його соціально-політичних ролей у суспільстві, а тим більше участі в соціально-економічних відносинах не вартє, під цією опцією, погляду модерного дослідника: усе це маркується як рудименти старої радянської історіографії і навіть пов'язується з атеїзмом. Цю ж позицію неодноразово декларує і В. Лось.

Дослідниця критично налаштована до того, що

«сьогодні ще однією характерною рисою церковно-історичних студій є перевага національної площини досліджень над церковною, що відповідно

¹¹⁹ Записки Михаила Чайковского (Садък-паши) // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXII. — С. 40–72. Автор записок численними фактами засвідчує, зокрема, участь ченців василіянських монастирів у Листопадовому повстанні.

¹²⁰ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 71–72.

не сприяє об'єктивному дослідженню власне церковних явищ. Саме тому в сучасних студіях надмір уваги приділяється русифікації Православної Церкви, а не особливостям її внутрішнього розвитку»¹²¹.

Це принаймні дивно чути, оскільки таке завдання ставилося безпосередньо російськими царями і, зокрема, організаторкою погрому Унійної Церкви Єкатеріною II. Сама ж дослідниця на багатьох сторінках показує саме зросійщувальну роль Російської синодально-православної Церкви (с. 64). Певним індикатором позиції є те, що у В. Лось як у фахівця не сформоване розрізнення понять *русский* (російський) і *руський*, що видно з її текстів на с. 63, 134: «... Кількість **руських книг** (виділення наше. — А. З.) у православних монастирях почала збільшуватися від другої половини XVIII ст., часу значного поширення книгодрукування в Російській імперії». (с. 134). А це є принциповим питанням. Неувагу до українського слововживання бачимо і в інших позиціях. Авторка пише: «В цілому ... українське життя зберігало свої давні національні форми» (українською треба: *загалом*) (с. 52), «Росія ... відносилася до Церкви з точки зору її практичної користі» (українською треба: *ставилася*) (с. 62), «більш бідним білим духовенством» (українською треба: *біднішим*) (с. 71), слово *відтак* авторка вживає в значенні *отже, через те, тому, внаслідок* (с. 15, 136), тоді як воно означає *після чого-небудь; потім, далі* (див.: Словник української мови. — К., 1971. — С. 647).

Авторка неодноразово ідентифікує Унійну Церкву на Правобережжі, позначаючи її як *українську: духовенства українських епархій* (с. 61), *Українська Уніятська Церква* (с. 63), явище було характернішим для білоруської, а не *української* Церкви (с. 71). Таке твердження щодо XVII — першої половини XVIII ст. робити зарано: тогочасному рівню етнічної ідентифікації більш відповідає поняття *руський*, із розумінням, що це — *не російський*. Це два різні етапи етнокультурної консолідації: *руський* і *український*. Тим більше, що в актах візитацій парохії називаються *русько-католицькими*. Повторимо принциповий момент: невиправданою модернізацією є перенесення властивостей явища другої половини XIX ст, і то в умовах Австрійської (чи навіть Австро-Угорської) імперії, на обставини Речі Посполитої і Російської імперії ранішого часу. На це, до речі, вказував М. Грушевський.

В. Лось, як і інші прибічники «нових поглядів» суворо ставляться до наукової спадщини В. Антоновича та М. Грушевського, увібгавши в сім рядків тексту (!) негативну оцінку їхнього доробку з історії Церкви. Так, візії М. Грушевського церковно-релігійної історії зведено до того, що він «взагалі вважав релігійний фактор вторинним в українській історії» (с. 16). Однак навіть вибіркоче цитування його висловлювань із цієї теми зайняло б десятки сторінок. У критикованого В. Лось історика знайдено розгорнуті тексти щодо запровадження християнства, поширення Реформації та її впливів в українських

¹²¹ Лось В. Е. Уніятська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 22.

землях, становища Православної Церкви, ролі церковних братств, утворення Унійної Церкви, міжвизнанневих відносин, про могилянські церковні реформи, православно-унійне протистояння, трансформації соціокультурної ролі Унійної Церкви на проміжку XVI–XX ст., роль церковних діячів і багато чого іншого. Тобто значення внеску цих дослідників у вивченні церковної історії незмірно ширше, аніж нав'язливі спроби його деформованої інтерпретації.

Активно розробляє історію Унійної Церкви на Поділлі XVIII — першої половини XIX ст. вінницький дослідник Богдан Хіхляч. У полі його зору розгортання мережі унійних парохій в краї та колізії міжвизнанневих відносин, упровадження російського православ'я, руйнування структур Унійної Церкви в умовах Російської імперії, діяльність монастирів унійного ордену святого Василя Великого на Поділлі. Б. Хіхляч приділив увагу і вивченню внеску унійного духовенства у розвиток освіти, поширенню друкованої унійної літератури, висвітленню особливостей пам'яток церковного мистецтва та храмового будівництва¹²². Однак серед конкретно-подієвого матеріалу, який він використовує, лише поодинокі факти стосуються Вінниці, що додатково посилює потребу в нашому дослідженні.

У вступній статті до публікації документів праці про Брацлавщину в перші роки її окупації Російською імперією в 1793 р¹²³. О. Петренко висвітлює зміни, що відбулися в адміністративному, судовому устрої, соціально-економічному та релігійному житті краю 1793–1796 рр. У невеликому за обсягом дослідженні показано репресивний характер імперської політики щодо Унійної Церкви, відзначено, що українці як основне населення краю, перебували в дискримінованому становищі. Хоча більшість парохіян відмовилися від унії та прийняли православ'я, але це було казенне синодальне православ'я, «воно не мало нічого спільного з українським доунійним православ'ям»¹²⁴.

У додатку вміщено документи, що стосуються різноманітних аспектів функціонування Брацлавського намісництва (1 травня 1795–30 квітня 1797 р.). В окрему частину цієї добірки документів, що зберігаються у фондах Державного архіву Вінницької області зібрано ті, що стосуються церковно-релігійної проблематики. Це передовсім резолюції Брацлавського намісницького правління, націлені на посилення контролю за безмісним унійним духівництвом, яке залишилося без парохій після екатерининської акції *воссоединения* з офіційною Православною церквою переважної більшості унійної пастви

¹²² Хіхляч Б. М. Уніатська Церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. — Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 404 с.; *Його ж.* Навчальні заклади ЧСВВ на Поділлі (середина XVIII — перша третина XIX ст.) // *Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Кн. I.* — Львів: Логос, 2007. — С. 899–906; *Його ж.* Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття // *Праці Центру пам'яткознавства.* — Вип. 16 / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. — К., 2009. — С. 65–78; *Його ж.* Історія василіанських монастирів на Брацлавщині (XVIII–I третина XIX ст.) // *Архів Української Церкви / відп. ред. М. І. Осушний.* Львів: Свічадо, 2011. — С. 251–270 та ин.

¹²³ Петренко О. С. Брацлавське намісництво. — Вінниця: Велес, 2001. — С. 328 с.

¹²⁴ Там само. — С. 36–37.

на Правобережній Україні, про заходи влади у протидіянні спробам унійних священників і дідичів зберегти за Унійною Церквою бодай окремі парохії й церкви на Брацлавщині, укази поліційним властям запобігати спробам унійного духівництва перевести парохіян, обернених на православ'я, назад до унії тощо¹²⁵.

На жаль, у сучасній історіографії раз-по-раз трапляються тексти, у яких інтерпретації подій деформуються аж до невпізнаваності.

«Перебування України під владою сусідніх держав у XVIII–XIX ст. гостро поставило питання про етнічну ідентифікацію українців Правобережжя і Волині, зокрема про збереження потенціалу національного відродження за умов іноземного панування. Саме релігійний фактор відіграв у їх вирішенні не останню роль»,

— актуалізує свої студії Н. Стоколос, але при цьому нагромаджує чимало фактичних і логічних недоречностей, що викликають низку запитань: 1) чому пишеться поряд «Правобережжя і Волинь», якщо Волинь є частиною Правобережжя? 2) про яку саме «етнічну ідентифікацію українців» ідеться: у науковому середовищі, у громадсько-політичних колах чи про самоідентифікацію ширшого народного загалу? 3) як саме «релігійний фактор» відіграв «у їх вирішенні (чого саме?)»

не останню роль? І т.д. Не дивно, що в такому конструюванні тексту натрапляємо на твердження про те, що

«план знищення Уніатської церкви поступово визрів ще під час правління Августа III (1735–1763 рр.) і став реальним за його наступника, Станіслава Августа Понятовського (1764–1795 рр.), який перейшов на бік російської цариці Катерини II, коли почалася відкрита акція скасування цієї церкви... Коаліція прихильників політики Понятовського і Катерини II перемогла ...»¹²⁶.

Або ж таке:

«тривалий процес утисків і переслідування Уніатської церкви в Росії, який розпочався 1768 р. (від Коліївщини) і завершився актом скасування її в 1839 р.»¹²⁷.

На подібних авторських уявленнях про побудову наукового викладу сконструйований увесь текст статті, опублікованій у провідному фаховому (!) академічному (!) журналі історичної науки в Україні. На жаль, ці тези авторка повторює і в монографії, присвяченій конфесійним трансформаціям в Україні (у заголовку книжки читаємо про «конфесійно-етнічні трансформації»)¹²⁸. У вступі та назві першого розділу авторка вживає поняття *конфесійні трансформації, церковні трансформації* у висновках — *етноконфесійні трансформації, інституалізаційно-конфесійні трансформації*, зміст поняття

¹²⁵ Петренко О. С. Брацлавське намісництво.— С. 275–293.

¹²⁶ Стоколос Н. Г. Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Україн. істор. журн.— 2002.— № 4.— С. 94–95.

¹²⁷ Там само.— С. 99.

¹²⁸ Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні: (XIX — перша половина XX ст.).— Рівне, 2003.— С. 17, 21, 28.

конфесійно-етнічні трансформації, винесене в заголовок, залишається не з'ясованим, а отже, читачеві незрозуміло, яку відповідь дає авторка на питання, винесене в заголовок.

Заради справедливості варто відзначити дещо вищий рівень організації тексту в монографії Н. Стоколос, виданій нею у співавторстві з Русланою Шеретюк, яка стосується руйнуванню інституційних структур та духовно-культурної спадщини Унійної церкви в Російській імперії¹²⁹. Значна частина її другого розділу стосується приєднання парохій Унійної Церкви на Правобережній Україні до Російської синодально-православної Церкви після загарбання краю Росією, тобто періоду, який хронологічно перетинається з нашим дослідженням. Однак цей розділ, попри те, що подає характеристику загальноросійського політичного контексту поширення влади імперської Церкви, побудований на матеріалі Волині, тому висвітлення особливостей цього процесу в різних регіонах Правобережної України не розкриті. Попри це, Волинь помітно відрізнялася рівнем протестних настроїв і виступів вірян-уніятів та унійного духівництва проти переведення їхніх парохій на російське православ'я. У цьому сенсі не варто говорити в одній тональності про характер цього процесу загалом по всій Правобережній Україні, як це роблять авторки у висновках до параграфу 2.1.

Нову структуру історіографічного дослідження з історії Церкви запровадив Валерій Ластовський¹³⁰, супроводжуючи аналітичний виклад різноманітними уривками з документів, біографічними довідками про істориків і церковних ієрархів і навіть рецензіями. Сама по собі подібна методика побудови тексту, звичайно, можлива, але, при цьому монографічний наратив утрачає стрункість і прозорість. До того ж, про логіку добору документально-біографічних включень можна хіба що здогадуватися, вони, більше, ніж допомагати читачеві (як того, мабуть, прагнув автор), обтяжують сприймання тексту.

Аргументованими є ті сторінки праці В. Ластовського, у яких проаналізовано історіографію питання про статус Православної Церкви в Гетьманщині після її підпорядкування Московській патріархії, нівеляційну спрямованість церковної політики імперських урядів, а водночас показано прагнення і заходи лівобережного духовенства зберегти автономний статус Церкви в Гетьманщині, висвітлено процес і наслідки підпорядкування Київської православної митрополії імперській синодальній Церкві та їх відображення в літературі¹³¹. Автор ґрунтовно висвітлив матеріал про утворення і діяльність Переяславсько-Бориспільської єпископської катедри (розділ 4).

В. Ластовський подав і матеріал, який показує деструктивні тенденції в житті

¹²⁹ Стоколос Н, Шеретюк Р. Драма Церкви: до історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань. — Рівне, 2013. — 347 с.

¹³⁰ Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст. в історії та історіографії. Монографія. — К., Фенікс: НКПІКЗ, 2008. — 496 с.

¹³¹ Там само. — С. 262–272.

Православної Церкви на Правобережній Україні. У першій половині XVIII ст. на Правобережжі місцеве парохіяльне духовенство фактично існувало незалежно від церковних ієрархів. Про це красномовно свідчать численні факти посвячення на церковні посади в суміжні населені пункти від різних митрополитів та єпископів: київських, переяславських і молдавських. Дослідника історії Церкви на Правобережній Україні, окрім інших питань, зацікавить аналіз В. Ластовського спроб утворення окремих православних єпископств на Правобережній Україні. Одним із прикладів того стала спроба створення єпископства Чигиринського та Українського у 1724 р. ігуменом-утікачем зі Скельського монастиря (на р. Ворскла, Полтавщина) Єпифанієм Ревуцьким. Ще одна спроба пов'язувалася з діяльністю на Брацлавщині призренського митрополита Євсевія (1780–1781 рр.), який, як видно із джерел, проаналізованих В. Ластовським, діяв із дозволу польського короля і мав намір заснувати єпископську катедру в Немирові, однак натрапив на спротив унійного духовенства й переяславсько-бориспільського єпископа. Цей та інші подібні випадки інтриг, непорозумінь і ошуканства, на думку В. Ластовського, «можна трактувати і як закономірність у спробах українського духовенства вийти з-під контролю Київського митрополита і Св. Синоду»¹³².

При всій заманливості такого припущення, на жаль, ні в настроях, ні в спрямуванні дій цієї верстви, ні в її інтелектуальному потенціалі здатність до такого напряму думання не проглядається. Тут маємо справу радше з певними амбіційними чи корисливими зацікавленнями, або із задумами королівського двору, як бачимо це на прикладі спроби заснування немирівської єпископської катедри.

Відзначимо величезний обсяг історіографічної та бібліографічної праці, проведений В. Ластовським. На жаль, оцінкових суджень чи фактичного матеріалу стосовно безпосередньо нашої тематики, а саме особливостей міжвизнанневої ситуації чи парохіяльного життя Брацлавщини та її осередкового міста, у тексті монографії немає. Щоправда, там є така рубрика, присвячена дослідженню діяльності архієпископа Мінського, із'яславського і брацлавського Віктора Садковського¹³³, який свого часу перебував і у Вінниці.

Діяльність окремих персоналій із церковної історії Правобережньої України перебуває в полі зору й інших дослідників. Так, Юрій Блажевич присвятив розвідку відомому діячеві «періоду відродження православ'я на Поділлі після другого Поділу Польщі» архієпископа Віктора Садковського¹³⁴. Однак, у висвітленні міжвизнанневого протистояння й участі в цих подіях Віктора Садковського, простежується залежність від тональності

¹³² Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст. в історії та історіографії. — С. 194, 290, 291.

¹³³ Там само. — С. 317–319.

¹³⁴ Блажевич Ю. І. Віктор Садковський і відродження православ'я на Поділлі в кінці XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. — С. 252–267.

російської історіографії. Ю. Блажевич хоча й пише російський Священний Синод, російський уряд, але водночас читаємо про руську православну церкву при посольстві Росії у Варшаві і далі: руська посольська церква¹³⁵. Це дивно, бо в позаімперській історичній традиції поняття руський ідентифікується з український. Дослідник указує на суперечливість ролі самого Віктора Садковського, який «багато зробив для відродження і становлення православної віри, де проживали мільйони колишніх прихильників східного греко-візантійського обряду», а з іншого боку зазначає, що «архиєрей Садковський був представником великодержавної машини, яка в громадянському і церковному житті намагалася утвердити духовні і моральні цінності Російської держави»¹³⁶. Питання про те, що таке «духовні і моральні цінності Російської держави» залишимо для прояснення авторів статті. Відзначимо й те, що після російської анексії краю відбулося не *відродження православ'я*, бо йшлося не про старе руське православ'я, а впровадження російського імперсько-синодального православ'я. Додамо, що реальні прикмети особистості Віктора Садковського були куди складнішими, про що буде сказано в п'ятому розділі цієї праці.

У певному середовищі істориків, які наголошують на необхідності оновлення дослідницьких підходів, наголошується на тому, що «проблема міжконфесійних відносин на українських і білоруських

теренах Речі Посполитої потребує наразі наукового дослідження, яке має проводитися на новій, розширеній джерельній базі»¹³⁷. Необхідність оновлення методик і розширення джерельної бази досліджень є безумовною потребою розвитку історичної науки в кожній її фазі. Проте уважний погляд до методів творення нарративу самими «оновлювачами» раз-по-раз викликає запитання. Оскільки подібні тенденції стали своєрідною історіографічною модою, зупинимося на них ще раз.

«Спробую показати, що релігійна напруга між представниками різних християнських конфесій на зазначених територіях у XVIII ст. не завжди набувала апокаліптичних форм навіть між представниками церковних організацій, а релігійне питання подеколи взагалі не стояло на першому плані для мирян»,

— наголошує М. Яременко. Із цим можна було би згодитися, бо й справді *представники* могли мирно проживати по сусідству і їздити в гості один до одного на хутір. Але чи вичерпує зміст історичного процесу питання про *представників* конфесій, а чи історик усе-таки досліджує історичні тенденції, феномени, які, зрештою, дають свої наслідки. Чи вдасться розмовою про окремих *представників* пояснити, яким чином православна за складом вірян іще на початку XVIII ст. Брацлавщина в 60-ті роки стала унійною, на початку 1770-х — знову переважно православною, у другій половині

¹³⁵ Там само. — С. 255.

¹³⁶ Там само. — С. 265.

¹³⁷ Див., напр.: Яременко Максим. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. — С. 122.

70-х — більшість парохій стали унійними, а під кінець століття їх переведено під Російську синдально-православну Церкву?

Намагаючись побудувати іншу концепцію міжконфесійних відносин в Україні та Білорусі у XVIII ст., М. Яременко оперує приблизно сорока конкретними прикладами різноманітних казусів міжконфесійних відносин, до того ж переважно це ситуації, у яких опинялися *окремі особи*. Виникає питання власне методологічного характеру: як можна на основі ситуацій із кількома десятками осіб робити висновки про десять тисяч парохій Київської митрополії та кілька сотень монастирів і мільйони вірян? Наприклад, твердження про те, що «**подеколи** слід навіть вести мову про співпрацю між православними і римо-католиками» ілюструється двома прикладами 1766 і 1768 рр. та прикладом, коли архімандрит Слуцького православного монастиря і намісник київського митрополита Михаїл Козачинський «взагалі відзначився приятельськими стосунками з місцевими єзуїтами»¹³⁸. Із чого виводиться те ентузіастичне «взагалі» читача не втаємничують, хоча імпліцитні висновки акцентуються. Апелятиви *подеколи, окремі випадки показують, траплялися випадки* використовуються для ствердження авторського погляду до складних і суперечливих явищ, для явних і прихованих спекулятивних узагальнень, але це робиться на основі прикладів з життя окремих осіб.

Варто відзначити ще один аспект, важливий у висвітленні міжвизнанневої

ситуації на Правобережній Україні, зокрема, її соціально-економічну й політико-географічну неоднорідність. Нижнє Поросся та Смілянщина (Південна Київщина) відрізнялася в багатьох аспектах від Брацлавщини, а також від Волині й тим більше від Білорусі. В останній же відрізнялася навіть ситуація в різних частинах однієї єпархії — між Турівщиною та Пінщиною, як це, зокрема, показав нещодавно білоруський дослідник Д. Лісейчиків¹³⁹. Вочевидь відмінними були ситуації на Гродненщині та Мстиславщині. Обійтися ж кількома окремими прикладами, щоби схарактеризувати одним помахом усе, що відбувалося *загалом у Білорусі*, а тим більше на теренах усєї Київської унійної митрополії, є вкрай некоректним.

М. Яременко подає п'ять випадків переходу монахів-василіян у київські православні монастирі та зворотнього переходу для твердження, що «таким чином, релігійна конверсія не була явищем абсолютно рідкісним. Подеколи вона на цьому не закінчувалася і конфесійність змінювалася ще раз». І продовжує:

«Подані факти — ланки того ланцюга, який «не вписується» у відому історію Церкви, що зображає лише міжконфесійну напругу і не досліджує повсякденного співіснування».

Це якразий приклад спроби підмінити вивчення процесів і тенденцій окремими випадками, оголосивши їх проявами повсякдення, яке підноситься до певного фетишу. На жаль, це стало модним, але

¹³⁸ Яременко Максим. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. — С. 124–125.

¹³⁹ Лісейчикаў Д. Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай єпархії». — С. 93–112.

методологічно хибним прийомом, оскільки повсякдення не існує саме собою, а в певному соціополітичному й соціокультурному контексті. Але навіть на рівні повсякдення подібні інтерпретації є науково неспроможними, бо коли йдеться про «окремі випадки», то йдеться про вчинки осіб, а тут треба встановити *мотиви* вчинків, що саме собою не так і просто. Без цього виведення якихось узагальнень на основі п'яти чи навіть десяти прикладів переходів ченців є науково безплідними спробами.

Автор статті показав себе вмілим збирачем фактів, якими з'ясовується особисте «вписування» в історичні явища, характер особистої дії, зумовленість особистим інтересом, егоїстичними мотивами. Однак відсутність доказово встановленої мотивації фігурантів подій (як у випадку з ченцями, які «мандрували» туди-сюди через Дніпро між унійними та православними монастирями) тим більше не може давати підстав для довільних узагальнень. Зокрема, ледве чи можна припасувати до монахів твердження, що «для окремих осіб конфесійна приналежність до кінця не усвідомлювалася і глибоко не переживалася»¹⁴⁰.

Зміна віровизнання, за М. Яременком, позначається поняттям *конверсія*. Можна було би погодитися з таким використанням поняття, це справа смаку. Але на Правобережній Україні в суспільно-політичних умовах Речі Посполитої (а згодом після її загарбання і в умовах Російської імперії) відбувалися не лише індивідуальні випадки зміни віри (до них поняття конверсії падає найбільше), але й масове переведення

православних вірян на унію, яке було далеко не добровільним, про що пишуть польські дослідники! Оскільки характер цієї зміни конфесії мав інший характер, то, можливо, краще його по суті й називати: не *конверсіями*, а *наверненням*. Уточнення понять у науці власне й необхідне для вірогіднішого описування явищ. На жаль, невиправдана гра з поняттям *конверсія* стала модою в наукових текстах останнього десятиріччя.

Одним із базових у статті М. Яременка є твердження про «суто економічні спірні питання, а не про якісь гоніння та переслідування» при зміні віровизнання, «превалювання «економічних» чинників над будь-якими іншими» (до речі, а на якій статистиці нав'язується твердження про таке «превалювання»), про «динаміку міжконфесійних сутичок, яка часто гіперболізується», про відсутність «відомих у працях попередників занадто жорстоких переслідувань на Правобережжі», про те, що в Речі Посполитій «буцим були жорстокі переслідування від уніатів». Ідеться, як бачимо, не так про невиправдану редукцію окремих випадків на явища якісно іншого характеру (на масові процеси й тенденції), як про перекручення історичного процесу до невпізнаності, зухвало зверхне й бездоказове ставлення до набутих попередньої історіографії.

Автор сам себе заганяє в глухий кут, заявляючи про те, що «окремі випадки теж показують позірність клопотання Росії про православних Польщі, його часто декларативний характер»¹⁴¹. Наукова сумнівність цього розмитого, недосформульованого

¹⁴⁰ Там само. — С. 127.

¹⁴¹ Лісейчикаў Д. Фарміраванне сеткі уніяцкіх парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі». — С. 125.

як належить твердження полягає не лише в тому, що ці «окремі випадки» подаються як прояв загальної тенденції. У цьому разі робиться спроба знівелювати використання Росією православного фактора для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої. Відомо, що це питання активно використовувалося всіма російськими царями для політичного тиску на польські уряди, для ведення серед руського населення проімперської пропаганди, особливо напередодні Коліївщини.

На жаль, такі й інші умоглядні позаісторичні конструкти, які є своєрідною історіографічною «модю», часом розцінюються як «нові підходи», як критика застарілих схем. Ця колективна «мода»

активно пропагується певним дослідницьким середовищем, яке робить жваві промоції своїх схем із втомливою одноманітністю. І. Скочиляс у підтримці «нових підходів» посилається на тексти М. Довбищенка та М. Яременка (див. с. 41). Це посилення має підтвердити тезу самого І. Скочиляса:

«Православно-унійні та латинсько-унійні конфлікти впродовж XVII ст. (котрі, припускаємо, в історіографії свідомо гіперболізовані». Для дискредитації іншої точки зору запроваджено навіть специфічний термін «арифметика смерті», яким характеризуються дослідницькі тексти, де аналізується природа міжвизнанневих конфліктів та їхні трагічні, як правило, для обох протистійних сторін наслідки¹⁴².

¹⁴² *Скочиляс Ігор*. Біля джерел унійного відродження. — С. 345. Тим часом справжнє арифметичне жонгливання смертями показала Н. Яковенко стосовно жертв Коліївщини. У поширеному і перевиданому для широкого загалу посібнику з історії України в епізоді про цю криваву трагедію Н. Яковенко спочатку подає свідчення провідника гайдамаків Максима Залізняка про уманську різанину, де зазначалося, що в ній було «не менше як всіх мужеска и женска пола, даже до сущих младенцев, тысячи две поколото». Але зауважує, що «гайдамацький ватажок, схоже, применшив число жертв, бо традиційно їх обраховують від 12 тис. або й більше». Однак на тій-таки сторінці, підсумовуючи, пише: «Загалом же (вирізнення моє. — А. З.) за обрахунками польських та єврейських істориків, число вбитих, спалених чи знищених в інший спосіб сягнуло 200 тисяч, хоч з належною безсторонністю цю цифру й досі не перевірено». Чи ж варто маститому історикові в масовому виданні тиражувати неперевірені дані? Яка спонукка ним рухає при цьому? Натомість, усе-таки варто було подати й інші дані числа жертв цих подій. Так, зокрема, у списку літератури Н. Яковенко подає польського дослідника Коліївщини Владислава Серчика, однак не називає поданого ним числа — 12 тис. жертв польських шляхтичів і жидів. У новішій праці з історії України Серчик не називає конкретної цифри, а пише, що внаслідок різанини під час Коліївщини загинуло кілька тисяч шляхти, жидів і унійних священників (*Serczyk W. Historia Ukrainy. Wyd. III. — Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd. Ossolineum, 2001. — S. 152*). Тим часом згадана істориком на це не звернула уваги, але не поминула додати з цього приводу моралізаторське резонування: «Не вивчавши гайдамаччину спеціально, не вважаю за можливе пропонувати готові рецепти пошуків порозуміння (з минулим? — А. З.). (*Яковенко Наталя*. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К.: Генеза, 1997. — С. 276). Авторка бачить своє завдання «у нагадуванні банального постулату: історик не судить, а намагається зрозуміти своїх героїв, неупереджено вислуховуючи і вбивцю, і його жертву» (там само). Але «банальний постулат» явно залегає перед підсумково вказаним числом жертв («загалом же ... 200 тисяч»). Прикметним є те, що авторка майже дослівно відтворює цей фрагмент з першого видання книжки у її другому виданні. (*Яковенко Наталя*. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. — 2-ге вид, перероблене та розширене. — К.: Критика, 2005. — С. 489–490). Відгородившись гучною декларацією, ще й під «етичною» вівіскою, Н. Яковенко не стала її втілювати в своєму тексті про гайдамаків. Прикметними є відомості джерела католицького походження, яке використовується в пропонованій читачам книжці, а саме літопису Вінницького капучинського кляштора. У записі після 20 червня 1768 р. літописець повідомляє про убивства гайдамаками шляхти, жидів, римо-католицьких ченців у Лисянці, Тульчині, про те, що «багатьох убили в Тетієві й Турбові, в Гуманю близько 3-х або 4-х тисяч людей забили»,

У порівнянні зі згаданими працями помітно вирізняється культурою наукового тексту, аргументованістю й концептуальною урівноваженістю монографія Вікторії Білик та Оксани Карліної, присвячена діяльності Луцької греко-унійної єпархії наприкінці XVIII — в першій третині XIX ст.¹⁴³ Автори аналізують складні явища конфесійної політики Російської імперії та міжконфесійних відносин в регіоні, при цьому їм удалося уникнути конфесійного ентузіазму, характерного для праць багатьох дослідників останніх років і створити переконливий науковий наратив. Як прикметну рису цієї монографії окремо відзначимо в контексті нашого дослідження долучення до наукового обігу актів генеральної візитації парохій Луцької унійної єпархії, вчиненої 1800 р. за «інструментом» (регламентом) луцького унійного біскупа Стефана Левинського.

Увагу джерелознавців дотепер привертала переважно акти генеральних візитацій деканатів, тобто таких, що здійснювалися за указами й інструкціями митрополичої чи єпископських канцелярій Унійної Церкви. Тим часом, окрім генеральних візитацій, щорічні ревізії парохій здійснювали також місцеві декани. Своєрідним піонерським виданням стало видання відомим білоцерківським краєзнавцем Олексієм Стародубом звітів

обстеження парохій Білоцерківського деканату Унійної Церкви, проведеного 1792 р.¹⁴⁴ За цими джерелами та іншими опублікованими й архівними документами та працями краєзнавців-попередників автор подав загальний огляд парохій цього деканату. Праця О. Стародуба для нашої теми цікава ще й тим, що дає можливість зіставити подібні риси функціонування парохій Білоцерківщини та Брацлавщини.

Проблематика історії Церкви на Правобережній Україні незмінно залишається в полі зору польських дослідників. Над вивченням єпископату Київської унійної митрополії XVIII ст. як соціальної й соціокультурної групи, зокрема, його статусу й відносин зі шляхетським і магнатськом середовищем¹⁴⁵ зосередилася Дорота Веред. Дослідниця, зокрема, зауважила контроверсійну роль, яку унійні ієрархи, що походили здебільшого з латинського середовища, були вимушені відігравати, стаючи церковними очільниками греко-візантійської спільноти. Ці єпископи були частиною народу шляхетського, хоча переважно другого рівня, оберталися в колі локальних шляхетських спільнот і не мали репрезентативного представництва при королівському дворі. Як стверджує Д. Веред, орієнтиром для унійних біскупів була сарматська культура, яку вони впроваджували у стиль свого життя.

читаємо в літописі, що різко розходиться з маніпулятивними цифровими іграми Н. Яковенко. (Djariusz OO. kapucynów winnickich od początku założenia klasztoru prowadzony od r. ... do roku ... po łacinu pisany tłumaczon[y] po polsku [Rękopis] / Tłumaczenie po polsku E. Iwanowskiego // Biblioteka Jagiełłowska Uniwersytetu Jagiełłowskiego, sygn. № 5910, k. 70–71).

¹⁴³ Білик Вікторія, Карліна Оксана. Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна єпархія кінця XVIII—першої третини XIX століть. — Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018. — 304 с.

¹⁴⁴ Стародуб Олексій. Білоцерківський деканат Руської Унійної Церкви напередодні останніх розподілів Речі Посполитої. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2021. — 152 с.

¹⁴⁵ Wereda Dorota. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — Siedlce; Lublin, 2013. — 375 с.

«Унійні ієрархи зазнавали процесів асиміляції у противагу своїм вірним, створюючи тим самим провалля із ними. Належність до латинської культури стала бар'єром до душпастирської праці. Зосередження на душпастирській і освітній діяльності не було достатньо значущим для всієї духовної верстви, а тим більше вірних»¹⁴⁶.

Окремий розділ монографії присвячено аналізу діяльності унійних єпископів як очільників єпархії: організації й проведенню синодів, візитаційних перевірок, освітній діяльності, характеристиці загального трибу життя, стильовим преференціям владик як замовників спорудження церков та резиденцій. Зокрема, розглядаючи освітню діяльність єпископів Київської митрополії, Д. Вереда доходить висновку про недостатність запиту на розвиток освіти в середовищі унійного духовенства. У заснуванні ж семінарій в окремих єпархіях Унійної Церкви найважливішу роль, як правило, відігравала ініціатива окремих ієрархів¹⁴⁷.

Станіслав Набиванець присвятив дослідження урядуванню в Київській архієпархії митрополита Філіпа Володковича¹⁴⁸. Він, зокрема, аналізує перебіг церковної кар'єри Володковича, розкриває конфліктний характер самого владика, пише про

звинувачення в симонії задля здобуття єпископських катедр, аналізує причини невдоволення діяльністю владика з боку короля Станіслава-Августа та Римської курії, що призвело, зрештою, до усунення його від управління митрополією. Те, що позаправне заняття Ф. Володковичем володимирської катедри всупереч ухвалам Замоїського собору, викликало спротив володимирської катедральної капітули і володимирських міщан, відзначає і Д. Вереда. Звинувачення в симонії виникли також і стосовно процедури заняття ним митрополичої катедри. Як пише дослідниця, про тогочасну корупцію, «те явище, як можна припускати, було практиковане більшою чи меншою мірою... Спосіб просування його кандидатури мусів бути надто нав'язливим, а разом з тим переходити межі звичаю й права»¹⁴⁹.

На основі документів візитацій, оприлюднених Мар'яном Радваном, Ірена Водзяновська опублікувала розвідки, присвячені зокрема унійним парохіям Брацлавського та Кальницького деканатів¹⁵⁰. Поширення унійних парохій та адміністративних структур Унійної церкви І. Водзяновська пов'язує з новим заселенням краю після його знелюднення на початку XVIII ст., але не подає при цьому ніякої фактичної конкретики. Стосовно

¹⁴⁶ Ibid. — S. 329–322.

¹⁴⁷ Ibid. — S. 294–296.

¹⁴⁸ *Nabywaniec Stanisław*. Unicka archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza. 1762–1778. — Rzeszów, 1998. — 575 s.

¹⁴⁹ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiey metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — S. 66–67.

¹⁵⁰ *Wodzianowska Irena*. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>. *Wodzianowska Irena*. Rozwój greckokatolickiej sieci parafialnej dekanatu kalnickiego w XVIII wieku // *Studia Geohistorica*. — 2014. — N 2. — S. 31–42.

унійних парохій дослідниця зазначає, що «їхня мережа продовж століття динамічно розвивалася», однак оминає при цьому питання про привідні механізми цієї динаміки, і в цьому випадку подана нею статистика неповно характеризує соціальні процеси, а з іншого боку — вказує на одnobічність їхнього потрактування.

Природу соціальних та міжспільнотних відносин (міжнаціональних та міжрелігійних), спрямованість урядової політики Російської імперії після загарбання Правобережної України на широкому колі джерел аналізує французький історик Даніель Бовуа. Причини занепаду Речі Посполитої у XVIII ст. він бачить у перекосах її станово-політичної системи й несправедливостях соціального ладу:

«Те, що називається вольністю або золотою вольністю, то є привілеями і зловживаннями, те, що називають громадянством, нічого спільного з громадянством не має, то тільки особиста користь і каприз зем'ян чи магнатерії, хоча в нас і мовиться про Польську Республіку, начебто то була правдива республіка. То зовсім не була правдива республіка, то була республіка для деяких упривілейованих».

Стосовно релігійних проблем Речі Посполитої історик зазначає:

«Берестейська унія спричинила страшний розбрат зі світом хлопським і не тільки хлопським, але й шляхетським, православним на Сході. Розпад Речі Посполитої на православну частину і католицьку походить із того

часу. Упродовж 40 років по унії православ'я залишилося навіть ліквідоване, заборонене. Лише Владислав IV повернув православну ієрархію. Проте було, на жаль, запізно. То є один із найтрагічніших моментів в історії Речі Посполитої. На жаль, не зрозуміли, що можна бути православним і вірним підданим короля польського. Поляки стали інструментом Риму. Дали себе використати»¹⁵¹.

І, підсумовуючи, Д. Бовуа підкреслює:

«Наприкінці XVIII ст. православ'я на східних теренах вже майже не існувало. А отже, були тиск і політика навернення... Єкатеріна II, яка вважала себе за протекторку православ'я, мала, отже, досконалий претекст до втручання»¹⁵².

Як бачимо, Д. Бовуа трактує впровадження унії в руських землях саме як цілеспрямовану політику панівних верств Речі Посполитої і ватиканських клерикалів, од якої страждали не лише віряни, які успадкували руську православну ідентичність, — латино-польський клерикальний егоїзм завдав удару по стабільності самої держави: «Поляки стали інструментом Риму». З одного боку, це свідчило про європейські зв'язки Польщі, але зрештою, «наслідки були для Польщі негативні»¹⁵³.

Д. Бовуа як історик, не заангажований в польсько-українських історичних та політичних протистояннях й історіографічних суперечках, а тому, не остерігаючись звинувачення у т. зв. українському націоналізмові, вказує на соціальну

¹⁵¹ «Ja tu jestem z Księżyca». Rozmowa z Danielem Beavois // Polska w oczach cudzych. — Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2003. — S. 73–74.

¹⁵² Ibidem.

¹⁵³ Ibidem.

(а рівночасно й політичну) роль польської шляхти в українських землях. Відповідаючи на питання про те, як можна назвати польське панування колоніалізмом, Д. Бовуа зазначив, що, можливо, такий термін не зовсім влучний, «бо все почалося кілька століть раніше, коли не вживалося ще такого окреслення», але результати були такими ж, як і при колонізації:

Йшлося про те, щоби опанувати певний терен на Сході — коштом місцевого населення. Деякі елементи тієї людності на це погоджувалися, полонізувалися. Проте більшість не дуже. Тож треба було їм усе нав'язати — польську культуру і католицизм¹⁵⁴.

Це спричиняло гостру конфліктність відносин на Правобережній Україні:

Ненависть народу, котра проявлялася століттями, не бралася з нізвідки ... Питання рабства в результаті повернулося бумерангом проти них. Для того, щоб вийти із дикого світу підпорядкування, для українців не було іншого способу, як битися і вбивати жорстокими способами¹⁵⁵.

Не випадково, після падіння Речі Посполитої польське шляхетство задля збереження маєтків і утримування в покорі українських підданих співпрацювало з російським царатом:

Архіви показують, що шляхетство співпрацювало із царатом в широких масштабах. Без допомоги поліції, нерідко російських військ, пани не могли б гасити бунти чи втримати порядок у своїх

маєтках. Найбільш помітно це було під час революції 1905 року¹⁵⁶.

Глибоке знання джерел із проблеми, багатоплановість досліджень, оперування фактами й тенденціями, які спираються на масовий соціологічно достовірний матеріал, наукова логіка і незаангажованість надають переконливості науковій концепції французького вченого та його оцінкам складних міжнаціональних і міжвизнанневих відносин на Правобережній Україні.

Як бачимо, сучасний дослідник історії Церкви на Правобережній Україні стоїть перед необхідністю пропливти мимо солідких співів сирен «нових підходів» в сучасній історіографії, не оминувши справді вартісних її мотивів і напрацювань, зроблених на основі віднайдених джерел, а з іншого — не підпасти під вплив фальшивих пасажів позанаукового характеру, прикрашених сумнівною сакральністю, не раз відверто клерикального ґатунку. Для чести науковця є небезпечним збочити перед Скільою манливою рекламою європейської й модернізму, яка демонструє зневагу до праць попередників, в яких, треба вміти знаходити цінні окрушини дослідницького досвіду й історичного знання. Харібдою може стати брак критичності у ставленні до праць, написаних за певних історичних обставин, що позначилися на їхньому наративі; тим більш критичного підходу потребують дослідницькі тексти, підпорядковані очевидним інтересам певних сучасних соціальних груп.

¹⁵⁴ Даниель Бовуа: «Коли Україна була польською колонією...» // Історична правда. — 2020. — 30 травня. — Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/545b672e572eb/>

¹⁵⁵ Там само.

¹⁵⁶ Там само.

ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Фрагментарні згадки про існування замкових церков, а отже, і належних до них парохій, знаходимо в люстраційних описах Вінницького замку 1545 та 1552 рр.¹⁵⁷. Певну інформацію містять і люстраційні описи староств і королівщин XVIII ст.: у них вказується місце розташування церков і монастирів у середмісті, наявність укріплень довкола кляшторів, відзначається характер споруд (муровані, дерев'яні); натрапляємо тут і на свідчення про монастирські юридики, навчальні заклади, про фізичний стан споруд, про пожежі, від яких вони зазнавали ушкоджень. Такі відомості, зокрема, відчитуємо у люстраціях староств Вінницького повіту

1767 та 1789 р., де описується Вінницьке староство з належними до нього довколишніми селами¹⁵⁸.

Важливе значення для вивчення нашої проблематики мають запроваджені в науковий обіг єпархіяльними істориками Поділля другої половини XIX — початку XX ст. акти візитацій унійних парохій або візитаційні протоколи. У певному сенсі зразковим щодо використання візитаційних документів XVIII ст. став згадуваний вище опис містечка Лянцкоруні Кам'янецького повіту, написаний протоієреєм Теофаном Драгомирецьким¹⁵⁹.

Відомості з візитаційних актів церков Вінницького намісництва Унійної Церкви 1726 та 1731 рр., церкви св. Георгія (Юрія) на Старих Хуторах 1763 р.,

¹⁵⁷ Литовська метрика. — Кн. 561: Ревізії українських замків 1545 року / Підгот. В. Кравченко. — К., 2005. — С. 215; Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для для разбора древних актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. — Ч. VII. Т. I: Акты о заселении Юго-Западной Россіи. — Киевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1886. — С. 599, 608.

¹⁵⁸ Lustracya starostw y królewsczyczn w województwie Braclawskim do powiatu Winnickiego należących w roku 1789 przez lustratorów odprawiona, rekami tychże podpisana y do Kommissiy Ekonomiczney Skarbu koronnego podług przepisu prawa 1789 roku podana. (ЦДІАК. — Ф. КМФ-15. — Оп. 3. — Спр. 308. — 108 с.).

¹⁵⁹ Драгомирецькій Теофан, протоієрей. Мѣстечко Лянцкорунь. — С. 91-159.

вінницької церкви Покрови Пресвятої Богородиці 1764-го та протоколів генеральних візитацій церков Вінницького деканату 1790–1791 років лягли в основу фактографії пропонованої читачам монографії. Попередня генеральна візитація церков Вінницького деканату провадилася 1785 р. Це ми бачимо, зокрема, із запису генерального візитатора Г. Лапінського, який він залишив у метричній книзі церкви святого Георгія на Вінницьких Хуторах за 17 лютого того року¹⁶⁰.

Однак чи збереглися акти цієї візитації церков Вінницького деканату, і де вони знаходяться досі невідомо. Візитації провадилися за розпорядженням вищої церковної ієрархії відповідно до чинного на той час адміністративного поділу церкви. Перші зі згаданих актів, 1726 р., писали візитатори, призначені львівським владикою, церковна влада якого поширювалася тоді й на Брацлавське воєводство, а отже, й на Вінницю. Ці документи дають стислі відповіді на питання про церкву і священника: назва церкви, час і особливості її будови, перелік церковного начиння й опорядження, про церковні книги; ім'я священника, час і місце свячення, обставини включення його до числа унійного духівництва.

Візитаційні записи початку XVIII ст. невеликі обсягом, а тому менш інформативні, аніж пізніші документи такого роду, особливо ж 1785–1790-х років. Попри це, у них безпосередньо чи опосередковано відображено суттєві реалії адміністративного устрою, певні елементи політичних відносин. В актах візитацій

1726 та 1731 рр. ці моменти явлені, правда, лише в поодиноких фактах. Наприклад, згадка про Вінницю як про старостинське місто говорить про особливості адміністрування в ньому, а сам факт актування візитацій польською мовою вказує на статус польської як державної мови, хоча йдеться про властиво руські парохії, які на той час ще відносно недавно були парохіями Руської (української) православної Церкви.

Пізніші візитаційні акти (протоколи) містять більше інформації про парохіяльних священників і їхні сім'ї. Візитатор неодмінно фіксував вік священника, його освіченість, подружній стан, називав дітей, вказував, де навчаються чи служать. Описуючи матеріальне забезпечення церковного причету, візитатор зазначає обставини надання церковній парохії ерекційної та фундушової грамоти, вказує на межі виділених для причету орних та сінокосних земель, відзначає, чи дотримуються власники маєтку розмірів і меж угідь, установлених при початковому її уфундуванні. Там описано також священницькі садиби (пляци), на яких розташовувався будинок (будинки) парохів, їхні господарські будівлі, а також садки, сіножаті, ставки і лісові угіддя, якими користувалися священницькі родини.

Як уже відзначалося, візитаційні акти, як і переважна частина офіційної документації Унійної Церкви, велися польською мовою, що не раз утруднює відтворення українською мовою імен священників, посьвятних назв церков, елементів церковного начиння, священницького одягу тощо.

¹⁶⁰ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 137 зв.

Dochitanowicy, Sgnacy Sawicia, Amnieniem wszystkich Katoickian
obecnie stawiający, zabranego przy Tacytowie owego dni kilca
w lanku wdmymy (czławi swojej pola, nietylko powróceni, lecz bar-
Dziły przy rozmianze wszystkich gruntów, przez sprowadzi się
małego (czławi powierzenie) i zapewni, przyde-
klawie, i oświadczenie tak-
ur, 10 berезня 1791 р. (КІМЗ, спр. СТІ-234, арк. 132)
cytli staro-winnickicy (czławi Powiazow, za istotne, niedopuszczanie
uwagażywszy, interdikt (czławi in instanti naniesć się maiaicy, do
roku od Aktu /Wixyty /Municyscy, Drocayt, w niedopetnieniu prze-
szczenia, przyrzętemu Rządcy /Kidau /Michaszowi Bagociac-
ni, przy popleczenstwie /Mie /Kidau /Dziakana miejscy, praw-
pość sąynie, w Powadze /Paderzicy najmocniy /locit /Mens ni-
sko donyc /władzowcy w proporcyc /wspomnicicy /czławi /podmiotny,
Zertownik przyzwowicie wyznisty, sangulowo pomalowac, (czławi
kewystrznieu /wkruciem opatrzy, Malowanie niedodziwe, Obraz
piekła, awacacy /Monstrum formalne ukazujące, z /czławi natem
miast uprzatnac, przykazat /Dekretu /municyszczygo /Mo-
ca

N° 410°

Winnica Miasto

Wizyta Generalna (czławi w Mieście /Tego /K /Mosa
w /działowem /Winnicy, Tytuł /S /S^{ch}
Doktorów /Kozmy i /Damiana /bę-
dacey, po /Mszy /Świętey /spiewanicy, ka-
zaniu i /Supplikacyach, w przytomno-
ści /licznego /Zgromadzenia /Tysiąc
/Siedmset /Dziewięćdziesiąt /Rerudze-
go /Roku, /Dnia /Dziesiątego /M^{ca}
/Marca /Odprowadzona

Czławi /Parochialna /Rusko /Katoicka w /Mieście /Winnicy /Dnia /10 /berезня /1791 /р.

Водночас, як пише Л. Тимошенко, для українського читача цікаво було би читати ці імена і назви питомою українською мовою, адже, наприклад, титули (посвяти) храмів в українській (православній і греко-католицькій) і польській (римо-католицькій) релігійних культурах деколи відрізняються¹⁶¹. Для з'ясування руськомовного написання цих імен, титулів і назв у пригоді стають метричні книги вінницьких парохій, що дійшли до нас (церков святих Кузьми і Дем'яна, Покрови Богородиці, св. Юрія (Георгія)).

У згадуваному четвертому випуску праць Комітету для історико-статистичного опису Подільської губернії опубліковано численні акти про виділення земель для парохій при закладенні церков (ерекції), презенти священникам на висвяту до парохій тощо; до цього переліку включено документи, що стосуються 225 населених пунктів Подільської єпархії з алфавітними покажчиками та покажчиками імен¹⁶². Серед цих документів подано й ті, що стосуються парохій м. Вінниці: презенти претендентам на священницькі бенефіції церкви св. Миколая на Старому Місті Якову Баковському (1745 р.), вінницької церкви св. Кузьми і Дем'яна Петрові Лозинському з підтвердженням церковних фундушів (1746 р.), виклад змісту презенти, даної священникові Даниїлові Крубовичу як кандидатові на пароха тієї ж церкви (1773 р.), фрагмент візиту 1790 р. з презентою Якову Вольському, виданої йому, коли був кандидатом на священника

вінницької церкви Покрови Богородиці, витяг із грамоти короля Владислава IV на право заснування у м. Вінниці жіночого Благовіщенського монастиря (1635 р.) й фундушеві документи цього монастиря 1639 р., презента кандидатові на священника церкви св. Георгія в приміському селі Вінницьких Хуторах Янові Стеткевичу (1752)¹⁶³. Презенти, видані Якову Баковському та Янові Статкевичу прикметні тим, що ці кандидати на висвяту були колишніми підданими вінницького старости Людвіка Калиновського.

Презенти кандидатам на священницькі бенефіції багатьох парохій і їхні копії розкидані по багатьох архівних справах. У копіях, або у вигляді витягів найсуттєвішої частини їх можна часто бачити в актах візитації, у записах до міських книг, у книгах судових справ митрополичої консисторії. Так, зокрема, у Книгах актів унійної митрополичої консисторії що зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України (ф. 1040, оп. 1, спр. 2, 1749–1750 рр., спр. 3, 1754–1756 рр., спр. 4, 1760–1761 рр., спр. 5, 1768–1772 рр, спр. 7, 1773–1775 рр., спр. 8, 1776–1778 рр., спр. 9, 1779–1780 рр.), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (ф. 1, спр. 2459, 1747–1748 рр.) вміщено низку копій презент парохій Брацлавщини (Тетіїв, Ситківці, Горошків, Нова Куна, Андрушівка, Оленівка, Тягун, Яструбинці, Соколівка, Капустяни, Корабелівка, Нараївка, Рахни Лісові, Прилука, Гавришівка, Кропивна,

¹⁶¹ Тимошенко Л. *Historia ecclesiastica institutionalis contemporalis*. — С. 611.

¹⁶² Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Вып. четвертый. — С. 49–413.

¹⁶³ Там же. — С. 189–196.

Ковбасна, Гримайлівка, Яланець, Немирів, Комарів, Янів, Василівка, Жабокрич, Почапінці, Карбівка, Пиків та ін.).

У більшості текстів ставленицьких (інсталяційних) грамот, які засвідчували законність посідання священником певної парохії, як обов'язковий елемент подається згадка про дідича маєтку, який був водночас і колятором^{164*} церкви, разом із вказівкою на надану ним презенту кандидатові на парохію, що була обов'язковим документом при зверненні до єпископа про висвяту¹⁶⁵. Як похідні права патронату й масовий документальний матеріал презенту є індикатором солідарної позиції польських дідичів, спрямованої на підтримку унійного парохіяльного духовенства. У багатьох презентях вказується на те, що одержана священником парохія є бенефіцією, яка передбачає не лише ретельне виконання пастирських обов'язків, але й приналежність парохії до складу Унійної Церкви. Тексти презент побудовані, переважно за схожими моделями, що вказує на те, що в митрополічій канцелярії були розроблені й поширені в деканатах типові зразки для написання цих документів. Така однотипність спостерігається і в текстах десятків звернень парохіян до ієрархів Унійної Церкви з розкаянням у відступництві й проханням прийняти назад у її лоно як єдино спасенної Церкви, датованих серединою — другою половиною 70-х років. Наявність

презентаційних документів і ставленицьких грамот до парохій Брацлавщини у фондах консисторії львівських унійних єпископів (Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові) відображає адміністративну приналежність цих парохій до Львівської єпархії. На розроблення й упровадження заходів щодо розширення мережі парохій та душпастирській опіці над ними і спрямовувалася організаційна діяльність церковної ієрархії.

Важливу роль у цьому дослідженні відіграє таке масове джерело, як метричні записи. На перший погляд, вони містять однотипні фіксації народження, шлюбів та поховання, вчинені у книгах конкретних церков, однак уважніший погляд завважить у цьому матеріалі низку характерних рис, які роблять це джерело надзвичайно важливим, зокрема, записи, які вирізняються за станово-соціальними й етновизнанневими прикметами у загальному однорідному потоці метрик і вказують на специфіку соціальних відносин краю. По-перше, це один із небагатьох видів документів, які до кінця польського панування на Правобережній Україні й певний час після її загарбання Російською імперією велися руською церковно-канцелярською мовою з помітними елементами живої народної мови. По-друге, назви населених пунктів, титульні назви церков, а також імена священників, які

¹⁶⁴ * Колятор — світський опікун церкви, дідич, який уніс кошти на її спорудження, надав їй земельні угіддя, видавав рекомендаційну грамоту (презенту) кандидатові на священство, з якою той їхав до єпископа на висвяту (консекрацію) і настановлення до парохії (інсталяцію).

¹⁶⁵ Прикладом такої колекції ставленицьких грамот може бути збірка документів із фондів Державного архіву Житомирської області (ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34), у якій знаходимо такі грамоти, видані при поставленні священників і до парохій Брацлавщини: с. Клембівка, (церква Вознесіння Богородиці, 1761 р., арк. 7), Воронецької парохії до церкви св. Михаїла Архангела Животівського деканату (1783, арк. 10), с. Краснопілки (церква Покрови Богородиці Гуманського деканату, 1780р, арк. 29–29 зв.) та ін.

вчиняли відповідні метричні акти, і присутніх при тому осіб записувалися переважно руською мовою, на відміну від актів візитацій, у яких ці назви подаються польською. По-третє, у багатьох таких книгах можна простежити певні індивідуальні прикмети конкретного священника, зокрема, коло його соціально значущого спілкування. Виразним показником є, наприклад, те, кого він кликав у свідки акту хрещення (кумів, які в метричних книгах офіційно записувалися як *восприємници*), чи при одруженні своїх дітей.

Важливо й те, що в багатьох метричних книгах помітні явні соціальні акценти, які священники робили відповідно до тогочасних понять і вимог: окремо зазначається шляхетний статус свідків, присутніх під час таїнства, імена й прізвища шляхтичів (а часто і прізвища священників). Не раз натрапляємо на випадки, коли метричні записи про хрещення дітей шляхтичів чи про одруження осіб із цієї верстви записуються підкреслено виразно, особливим виділенням. Усе це вказує на безсумнівні соціально-статусні переваги, які мала шляхта у руських парохіях. Особливо це помітно в разі участі в церковному дійстві осіб польського походження: їхня присутність неодмінно фіксується польською. Ці та інші аспекти потребують неодмінного врахування при аналізі записів у метричних книгах.

Дотепер збереглися метричні книги далеко не з усіх парохій. Чимало метричних

книг парохій Вінницького деканату зберігаються в колекції Центрального державного історичного архіву (ф. 224). Серед них і метрики трьох вінницьких парохій, що регулярно велися із 40-х років XVIII ст.: св. Кузьми і Дем'яна, Покрови Богородиці в Новій Вінниці та св. Георгія на Вінницьких (Старих) Хуторах.

Цікавим з джерелознавчого погляду фактом є те, що в окремі метричні книги включено фрагменти інших документів. Так, у метричній книзі вінницької церкви Покрови Богородиці автором виявлено фрагмент візитаційного протоколу парохії цієї церкви 1764 р., список її парохіян, а також список парохіян, які вмерли від чуми в 1770–1771 рр.¹⁶⁶. До метричної книги погребів старохуторянської церкви св. Георгія вписано копію деканального візитаційного акту цієї церкви за 1763 р.¹⁶⁷. Таку ж практику вписування копії протоколу деканальної візитації до метричних книг спостерігаємо в метричній книзі парохії св. Михаїла Архангела містечка Мізякова (1763 р.)¹⁶⁸. Список парохіян долучено також до метричних книг вінницької церкви св. Кузьми і Дем'яна¹⁶⁹.

На початку метричної книги церкви св. Йоана Богослова с. Гавришівки (її крайні дати: 1748–1816), розташованого неподалік Вінниці, вміщено зразок (інструкцію) ведення метричних книг, де вказано, як саме писати тексти метрик та як належить видавати витяги з них¹⁷⁰.

¹⁶⁶ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 108–109, 145–145 зв., 175 зв.— 179 зв.

¹⁶⁷ Там само, оп. 2, спр. 165, арк. 148–148 зв.

¹⁶⁸ Там само, оп. 1, спр. 805, арк. 20 зв.— 22.

¹⁶⁹ Там само, спр. 173, арк. 180–182.

¹⁷⁰ Там само, спр. 183, арк. 2–3.

Початкова сторінка метрики хрещень старохуторянської церкви св. Юрія (Георгія) (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 1)

Сторінка метричної книги старохуторянської церкви св. Юрія (Георгія), на якому зафіксовано запис генерального візитатора Г. Лапінського під час її візитації 17 лютого 1785 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 137 зв.).

Початкові сторінки метричних книг цієї та інших церков оздоблено орнаментами й візерунками, а записи в деяких з них починаються буквицями, відповідно до смаків пізнього бароко.

Метричні книги, візитаційна документація, разом з іншими матеріалами церковного походження: екстрактами з книг духовних судів, списками парохіян, реєстрами доходів братств, грамотами ерекцій і презент є важливими джерелами з історії церковних спільнот, міжвизнанневих відносин, народної побожності, церковного адміністрування, народного мистецтва, повсякдення духовенства й парохіян, етосу духовенства і простолюддя та інших соціокультурних характеристик, із цілокупності яких впливає розуміння статусу певних віровизнань та етнокультурних спільнот у Речі Посполитій XVIII ст.

3-поміж презент, які видавалися дідичам у підтримку унійним кандидатам на висвяту до парохій, збереглися також презенти кінця 1770-х — середини 1780-х років, видані князем Любомирським православним священникам. Цей володар розлогих маєтків на півдні Брацлавщини (Побережжя) надавав їм земельні угіддя та звільнення від двірських і громадських повинностей, отже, ці грамоти змістом відповідають ерекціям і презентам, які видавалися унійному

духівництву. Публікатор цієї добірки документів, С. Дложевський, зазначає:

«Як і чим мотивувалося таке співчуття до православ'я польського пана, за відсутністю достовірних даних, визначити важко. Імовірно, такий спосіб дій визначається насамперед особистим характером власника, гуманним, толерантним, чутливим щодо несправедливості й жорстокості; а також, як гадають інші (тут автор нарису вказує на Кояловича. — А. З.), майновими його інтересами. Маючи на увазі розширити прибутковість в своїх володіннях, польський пан не звертав увагу ні на відмінності у віровизнанні, ані на різницю національну. Людині хазяйновитій і підприємливій потрібні були робочі руки, він їх цінував і тому себе не обмежував, приймаючи всіх, хто пропонував йому свої послуги»¹⁷¹.

С. Дложевський висвітлював також передумови й обставини скликання у 1791 р. Пінської конгрегації, яка мала метою утворення незалежної від російського Синоду православної ієрархії в Польщі, організаційно пов'язаної з Константинопольською патріархією¹⁷². Стаття супроводжується додатком із документами до теми: формули присяги для членів Пінської конгрегації та асесорів Генеральної та єпархіяльних консисторій, кілька універсалів Богуславської

¹⁷¹ Дложевський Степан. Православіє въ імѣніяхъ князя Александра Любомирскаго въ Брацлавщинѣ. — С. 606–607.

¹⁷² Его же. Попытка преобразовать управление православной церковью въ бывшей Польше, предъ возсоединеніемъ юго-западныхъ областей ея съ Россіей въ 1793 году и учрежденіемъ здесь православныхъ епархій. Пинская конгрегація 1791 г. и учрежденіе Брацлавско-Житомирской консисторіи въ Богуславе // Труды Подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета. — Вып. восьмой. — Каменець-Подольскій, 1897. — С. 222–237.

консисторії, листування¹⁷³. Деякі документи Брацлавсько-Житомирської духовної консисторії за 1791–1792 рр., утвореної Пінською конгрегацією, зберігаються в Державному архіві Вінницької області: серед них звернення вірян про освячення церков, виділення антимінсів тощо¹⁷⁴. Для нашого дослідження ця подія цікава й тим, що в ній брали участь і духовні особи, які згодом долучилися до акції *воссоєдинення*, а потім — служили у Вінницькій синодально-православній протопопії.

Опубліковані джерела стосуються не лише Правобережної України загалом, але й безпосередньо міста Вінниці. Серед таких є, наприклад, меморандум про утиски православної спільноти, написаний вінницьким протопресвітером Іллею Голоскевичем, який виступав активним оборонцем прав православних священників і громад. Сам текст меморандуму дає можливість аналізувати спрямованість і характер міркувань вінницького протопресвітера¹⁷⁵. Серед численних фактів утисків православних названо й відібрання у староміської православної громади церкви Святого Миколая й передача її унійному духовенству¹⁷⁶.

Для глибшого розуміння природи цих міжвизнанневих конфліктів дослідник потребує залучення джерел, які висвітлювали би позицію іншої сторони конфлікту. Одним із таких джерел, наприклад, є відповіді львівського унійного єпископа Лева Шептицького на пункти скарги православних депутатів, які він подав у протоколі, допровадженому російському послу в Варшаві. Ці відповіді були опубліковані наприкінці XIX ст. в подільському єпархіяльному часописі¹⁷⁷.

Суттєвим кроком у вивченні соціокультурних явищ у Правобережній Україні XVIII ст. стали вже згадувані публікації й дослідження візитаційних документів 1780-х років, підготовані польським істориком Маріяном Радваном. Учений розробив і опублікував докладний реєстр справ (*Repertorium*) фонду Луцько-житомирської римо-католицької консисторії, що зберігаються в Державному архіві Житомирської області (фонд 178 та інші окремі фонди)¹⁷⁸. Він включає докладні предметно-тематичні покажчики, покажчики окремих парохій, кляшторів та іменні. Основну масу справ фонду становлять справи римо-католицької дієцезії, деканатів, парохій

¹⁷³ Дложевській Степан. Попытка преобразовать управление православной церковью въ бывшей Польше, предъ воссоєдиненіемъ юго-западныхъ областей ея съ Россіей въ 1793 году и учрежденіемъ здесь православныхъ епархій. Пинская конгрегація 1791 г. и учрежденіе Брацлавско-Житомирской консисторіи въ Богуславе. — С. 238–246.

¹⁷⁴ ДАВіО, ф. 669, оп. 1, спр. 1.

¹⁷⁵ Легун Ю. В. Лист 1776 року до польського короля православних священників Правобережної України // Подільська старовина. Наук. збірник. — Вип VI. — Вінниця, 2008. — С. 110–114.

¹⁷⁶ Там само. — С. 125.

¹⁷⁷ Матеріали для історії православної церкви въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ вѣдомостямъ. — 1891. — № 30. — С. 700–713.

¹⁷⁸ Radwan Marian. Archiwa diecezji Łucko-Żytomierskiej: Repertorium. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. — 185 s.

та латинського духовенства. Але, крім них, у фонді зберігаються і документи Унійної Церкви, а також ті, що стосуються православного духовенства та інституцій Православної Церкви. Зокрема, значна частина справ Унійної Церкви зібрана під описом 53, у тому числі й документи генеральних візитацій за деканатами. Між останніми — й деканати Брацлавського воєводства, а серед них — і Вінницький (а також Брацлавський, Вороновицький, Гайсинський, Гранівський, Кальницький, Краснянський, Ямпільський та ін.).

Поставивши метою поповнення джерелами дослідницьке поле історії Унійної Церкви, М. Радван опублікував невідомий раніше документ, який вийшов з курії митрополита Ясона Смогоржевського 1782 р. і містив узагальнені відомості соціографічного характеру, що стосувалися митрополичої архієпархії¹⁷⁹. Для підготування генеральної візитації в канцелярії митрополита було складено список парохій, що перебували під духовною владою владики. М. Радван виявив ці аркуші у фонді київсько-віленських унійних митрополитів, що зберігається в Російському державному історичному архіві в Санкт-Петербурзі (ф. 823). Знайдені списки парохій стосувалися лише Брацлавського й Київського воєводств, місцезнаходження інших аркушів невідоме.

Таблиці у виданні М. Радвана змодельовано відповідно до вихідних даних за графами: назва населеного пункту, ім'я колятора, число церков, число священників, число садиб парохіян, кількість

парохіян, що допускаються до сповіді, кількість дітей. Значна частина книжки присвячена загальній соціографії унійних парохій Брацлавщини: «Cerkwie unickie w województwie braclawskim» (с. 18–93). Дані про парохії Вінницького деканату в збірнику документів знаходимо на с. 85–87, серед них і про парохії Вінниці й околиць. На жаль, під час публікації допущено перекручення назв населених пунктів, які не можна пояснити впливом польської мови, а швидше, неухважністю: Łatanka (Латанці), Ławronywkа (Лаврівка), Luczany (Лука), Morydanka (? , імовірно — Майдан), Stawroszywka (імовірно — Гаришівка), Szaduryw (можливо, — Шендерів), Troscianka (Тростянець), Zarwanica (Зарванці).

У наступному виданні було оприлюднено самі протоколи генеральних візитацій. Як стверджує М. Радван, генеральні візитації провадили митрополити Флоріян Гребницький (1756) та Феліціян Володкович (1773), проте матеріали цих інспектувань парохій стосовно Брацлавщини до нас не дійшли. Нову візитацію було проведено митрополитом Ясоном Смогоржевським. З цією метою у травні 1782 р. він скликав зібрання деканів, найімовірніше, як припускає М. Радван, у ній взяли участь тільки представники з деканатів українських, тобто, із Брацлавського і Київського воєводств. За підсумками зібраних з деканатів відомостей, радомишльська консисторія підготувала опис деканатів і парохій названих воєводств. Виходячи з цих даних, митрополит визначив

¹⁷⁹ Socjografia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku / Opracował i wydał Marian Radwan. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2004. — 184 s.

візитаторів, вибираючи найвизначніших представників духовенства. Призначені до тієї місії декани мали докладно описати по два визначені їм деканати, поза тими, які вони очолювали. Дозвіл на проведення візитації з Апостольської Столиці був виданий 11 серпня 1782 р., а необхідну в таких обставинах інструкцію з Радомишльської митрополії видано 21 червня 1783 р. Ця інструкція послужила до проведення цієї і наступних візитацій в 1782–1794 рр.¹⁸⁰ Інструкцію візитаторам опубліковано в тому-таки виданні¹⁸¹. В окремих архівних книгах протоколів генеральних візитацій підшиті копії таких інструкцій, як наприклад в книзі актів візитацій парохій деканатів Животівського, Соколівського і Гуманського, що зберігається в Інституті рукопису НБУ ім. В. Вернадського¹⁸².

У публікації актів візитацій М. Радвана на с. 440–666 опубліковано тексти візитаційних протоколів русько-католицьких парохій Брацлавського деканату (березень — червень 1785 р.). У цьому ж томі опубліковано також візитаційні протоколи Житомирського, Чуднівського й Прилуцького деканатів. Це фактично перша масштабна публікація візитаційних протоколів унійних парохій Правобережної України з фонду 178 Державного архіву Житомирської області. Тематично вона безпосередньо дотична до вивчення соціокультурних процесів також і Вінницького деканату та участі в них

руських парохій міста Вінниці й околиць. У пропонованій читачам праці використано протоколи візитацій парохій Вінницького унійного деканату, виявлені у фондах Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника, скопійовані і люб'язно надані авторові працівником Вінницького державного архіву Валерієм Франчуком. Візитаційні протоколи Вінницького деканату ще чекають на дослідника й публікатора.

Наголошуючи на значенні публікаторської праці М. Радвана, висловлю жаль з приводу того, що оприлюднені ним тексти актів візитацій є зумисне неповними. Він сам зазначив, що «...деяка зовсім непотрібна інформація (*zupełnie zbędne informacje*) — наприклад, від якого дерева до якої межі тягнеться шмат землі, що належить плебанові, викреслювали, а в так місце вставляли два знаки —»¹⁸³. Але це саме та інформація, що стосується руських вірян, із землями яких межувалися церковні землі: у тих вилучених публікатором фрагментах подаються імена руських мешканців парохій, які зазвичай подаються в протоколах в руському їх звучанні, хоча й записаному латинкою. Крім того, там зафіксовано численні назви локальних топонімів (мікротопонімів), найчастіше в руському-таки звучанні, і вилучення їх є помітною прикрістю для краєзнавців і мовознавців. Втрата цього руського сегменту актів візитацій є суттєвим недоліком публікації.

¹⁸⁰ *Radwan Marian*. Wprowadzenie // Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku. — S. 14.

¹⁸¹ *Ibid.* — S. 22–27.

¹⁸² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського, ф. 1, спр. 2467, арк. 1–2 зв.

¹⁸³ *Radwan Marian*. Wprowadzenie. — S. 18.

У розпорядженні дослідника історії релігійних спільнот міста Вінниці та польсько-українсько-російського соціокультурного помежів'я XVIII ст. є така пам'ятка, як літопис Вінницького капуцинського монастиря, що охоплює події від прибуття капуцинів до міста у вересні 1746 р. до початку листопада 1859 р. Досі не відомо, чи зберігся оригінал літопису, писаний латиною, зате зберігся його переклад, зроблений польським істориком Євстахієм Івановським (1813–1903, псевдонім Геленіюш). Він автор двотомової праці «Спогади польських часів» (Львів, 1894), до складу якої окремим розділом включено й «Літопис капуцинського монастиря». Для свого історичного дослідження Є. Івановський і зробив дослівний переклад польською мовою всього цього літопису; рукопис його перекладу зберігається у Ягеллонській бібліотеці Кракова¹⁸⁴. Загальний зміст записів літописців життя капуцинського монастиря, переданий на основі використання праці Є. Івановського, був викладений у праці вінницького краєзнавця Івана Шиповича на сторінках друкованого органу єпархії та окремою брошурою¹⁸⁵. Український переклад праці І. Шиповича перевидано в 1995 р. з нагоди 250-річчя заснування монастиря¹⁸⁶.

Окреслений тут комплекс джерел, які безпосередньо стосуються парохій міста

Вінниці з урахуванням досліджень церковних структур Брацлавщини й усієї Правобережної України, дозволяє відтворити характерні риси функціонування вінницьких парохій у XVIII ст. в загальному соціокультурному контексті Правобережної України до другого поділу Речі Посполитої та розкрити основні риси процесу переведення їх на російське синодальне православ'я.

Територіяльно пропоноване дослідження охоплює парохії міста Вінниці. Після тривалого судового процесу, який вела вінницька міська громада з кількома королівськими старостами, ухвалою Асесорського суду Речі Посполитої 11 жовтня 1790 р. було визначено не лише правний статус міста, але і його межі відповідно до давніх королівських грамот і привілеїв. Ці межі охоплювали Нове Місто із Заваллям і Садками, Старе Місто, а також Вінницькі Хутори (Старі Хутори), Педьки, Слободу Дубицького, Замост. Тому в монографії йтиметься про новоміські парохії св. Покрови та святих Кузьми і Дем'яна, староміську св. Миколая,

Аркуш «Літопису вінницького кляштора капуцинів» із записами про вступ у Вінницю московського війська та про створення шляхетської Барської конфедерації (арк. 67, 1768 р.)

¹⁸⁴ Морозов Костянтин, *OFMCar*. I він буде вам свідком: Вінницький капуцинський монастир. — Вінниця, 2016. — С. 4; Dijariusz OO. Kapucynów winnickich, od początku założenia klasztoru prowadzony od r. ... do roku ... po łacinu pisany tłumaczon[y] po polsku // Biblioteka Jagiełłowska Uniwersytetu Jagiełłowskiego, sygn. № 5910.

¹⁸⁵ Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора / [Перекл., публ., комент. І. Шиповича] // Подольскія єпархіальныя вѣдомости. — 1902. — № 32. — Часть неофіціальная. — С. 705–735; Летопись Винницкого капуцинского кляштора / Шипович И. — Каменец-Подольский, 1902. — 52 с.

¹⁸⁶ Літопис Вінницького капуцинського монастиря / І. Шипович; пер. з рос.: І. Козачинський, І. Сварник // Вінницький капуцинський монастир. — Вінниця, 1995. — С. 25–75.

blinwego kolumn naszego Protektora. Przy tym jitem

Adm Vice Paternitatis Vrae
najpokorniej, w Chrystusie sługa
humillimus in Christo servus
Fr. Lucas Cap. p. l. Mm. Provin. -

10 grudnia przyto tu ze 100 moskiewskich koraków zwanych Doiskimi, jako ratoga. -

Roku Tatarskiego 1768.

4 stycznia list koracy po przyści 10 grudnia przestęgo roku udali się do Sewrady, miasta na granicy Tartaryi poturkiego - w jakim celu niewiadomo. -

12. stycznia przybył do klasztoru Zwpań Pościszewski Oficjał Bractawski, nasz fundator Chodorowski, i zabawił u nas dwa dni. W początkach Marca znowa przybyło ze 200 koraków Moskiewskich, zwanych Doiskimi na stanowisko do Winnicy. Komendantem ich był Oficer z jakiegoś pułku regularnego moskiewskiego, imieniem Salemon, rodem z Inflant, który w wygone utrzymywał swoich koraków, dopóki tu zostawali; przez guremnośc kilka razy przychodził do nas i bawił jakiś czas, chociaż był kalwinem. W tymże czasie jeden z koraków za jakiś ważniejszy przestępstwo z rozkazu jenerała Krecetnikowa dostał tu w Winnicy 1900 plag przez plecy, po których nie umarł, ale wyleczył się. Naprawdę twarde moskiewskie natura. W Marcu rozstała się konfederacya za wiarę i wolność w mieście Szare jak się zdaje z inicjatywą Potockich, którzy swoich żołnierzy na tę konfederacyę do Szare siągnęli. Na marszałka tej konfederacyi wybrany został J. P. Putawski, Starosta Warchki, i w tymże miesiącu do trzech tysięcy szersztwa w temże miesiącu zebrało się. -

W kwietniu przed Wielkanocą, w Nowym Konstantynowie konfederacyi Szarej po raz pierwszy stoczyli bój - jakkolwiek nie licnie z Moskalami. Moskale było daleko więcej; z jednej i drugiej strony byli zabici i ranni. Koracy wzięli 19 jeńców. -

старохуторянську св. Юрія (Георгія) Мученика та новопосталу педьківську св. Апостола Івана Богослова. Згадуємо й парохіян із П'ятничан та Людвиківки, які до постановня окремих парохій належали до церкви святих Кузьми і Дем'яна. Для повноти картини релігійного життя міста до цього розгляду додано також монастирську церкву Благовіщення Діви Марії, хоча вона забезпечували духовні потреби лише черниць жіночого василіянського монастиря, тобто була не парохіяльною церквою, а капелою. Але її духовенство, як видно з метричних книг, брало участь у житті міських парохій:

капелянів запрошували до участі в обрядах хрещення, вінчання й погребіння, які вони відправляли в міських парохіяльних церквах. Крім того, сама проблематика дослідження потребувала залучення певного фактичного матеріалу, що стосується Вінницького чоловічого Вознесенського монастиря, відомого своєю роллю в історії освіти могилянської доби та участю в подіях Визвольної війни. Монастир було переведено на унію, а згодом перенесено на Старі Хутори і, зрештою, зачинено 1751 р. На жаль, про ці обставини, за браком джерел, не можемо говорити з бажаною повнотою.

РОЗДІЛ І

МЕРЕЖА РУСЬКИХ
ПАРОХІЙ ВІННИЦІ
ТА ЇХНІЙ СТАТУС

1. Формування мережі парохій і монастирів у Вінниці	79
2. Латинські костьоли й руські церкви: місце і статус	94
3. Чисельність вірян і межі вінницьких парохій	103
4. Руські церкви в міському краєвиді Вінниці	116
5. Зовнішній та внутрішній вигляди церков	128

1. ФОРМУВАННЯ МЕРЕЖІ ПАРОХІЙ І МОНАСТИРІВ У ВІННИЦІ

За звичною логікою соціальних відносин, для задоволення релігійних потреб єдиновірці гуртуються в громаду, яка клопочеться про будівництво церкви і дбає про неї. Свідчень про те, як саме формувалися найдавніші церковні громади у Вінниці в письмових джерелах немає. У колоритному описі вінницького замку 1552 р. заходимо докладний опис оборонних споруд на високій горі над Богом, найімовірніше, на місці пізнішої каменярні. Ці оборонні споруди розташовувалися на скелястих виступах на лівому березі Богу,

на території сучасного Старого міста. Для нашої теми важлива вказівка у рубриці «Будоване в замку», а в ній названа, передовсім, «церковъ Покрова»¹⁸⁷. Під рубрикою «Мѣщане господарскіе и землянскіе, рядомъ, яко сидятъ дома своими» подано перелік 315 господарів міщанських дворів, названо також «люди што на дворцы» (60 осіб), та двори землянскіе в мѣстѣ» (33 двори). У переліку міських дворів навано й «поповскіе дворы», зокрема: «Миколинского дворы 2, Покровського дворъ, Кузмы-Демианского дворъ, Воскресенского дворъ, Спаского дворъ, Дяконовъ дворъ»¹⁸⁸.

¹⁸⁷ Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для для разбора древних актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ (АЮЗР).— Ч. VII. Т. I: Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи.— Киевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1886.— С. 599; Білінський М. Вінницький замок. Историчний нарис з доби 16–18 ст.— Вінниця, 1926.— С. 3.

¹⁸⁸ АЮЗР.— Ч. VII. Т. I.— С. 608.

Атанасій Шептицький, унійний єпископ львівський, галицький і кам'янецький (1715–1746), митрополит київський (1729–1746)

Відомості про вінницькі церкви XVII ст. засвідчені в актах візитацій кінця наступного століття. Так, зокрема, в акті за 10 березня 1791 р. читаємо посилання на свідчення такого акту за 10 січня 1752 р. (на жаль, документи цієї візитації дослідникам поки що не відомі):

«Про давність церкви Святих Кузьми і Дем'яна, такий є в акті генеральної візити під роком тисяча сімсот п'ятдесят другим, дня десятого січня, виданому в копії владою світлої пам'яті

ясновельможного Феліціана Володковича, біскупа холмського, дослівний вираз: «Церква в тому місці під назвою Святих Кузьми і Дем'яна стародавня закладена на тому посвяченому місці років кількадесят тому; давність того місця посвяченого засвідчує (підтверджує) дзвін, який дотепер на дзвіниці висить, рік тисяча шістсот двадцять сьомий вказує, також і срібний хрест на підставці власний церкви, року тисяча шістсот п'ятнадцятого виготовлений»¹⁸⁹.

Акти генеральної візитації вінницьких церков 1726 р. дуже короткі й відомостей про обставини їх спорудження не містять. Описи вінницьких церков, зроблені під час генеральної візитації 1730–1731 рр. подають згадки про час їхнього спорудження. «Церква під назвою Покрови Пресвятої Богородиці [pod tytułem Proteksyi Najś[więtszey] Bogarodzicy Panny], — читаємо в документі, — дерев'я[на] під гонтами. Збудована 1724 року». Наступною згадується «друга церква під назвою св. Козьми і Дем'яна, дерев'яна, була дуже стара, за раз *наново* року 1725 збудована, гонтами покрита, посвячена». За нею описано церкву на терені Старого Міста: «Церква під назвою С[вятого] Миколая [pod tytułem S. Mikołaja], дерев'яна під гонтами, року 1726 збудована, а на тому місці стара була зруйнована»¹⁹⁰.

Послідовність побудови церковних споруд під посвятою св. Миколаєві зафіксовано в акті генеральної візитації за 8 березня 1791 р. занотовано так:

¹⁸⁹ Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник (далі: КІМЗ), спр. СТП-234 «Генеральна візитація Вінницького та Вороновицького деканатів 1790 р.», арк. 133.

¹⁹⁰ Національний музей ім. Андрея Шептицького у Львові (далі: НМЛ), фонд «Рукописи латинські», спр. Ркл-11 («Книга візитацій Вінницького намісництва»), арк. 359–360.

«Перед церквою теперішньою було дві церкви, про першу відомостей немає, за чийм дозволом і якого року відбулося її закладення, про те ніхто з мешканців на Старій Вінниці у пам'яті не сягає. Закладення і посвячення другої за часом побудови церкви під цією назвою відбулося звичайним чином 1721 року, свідченням чого на престолі в церкві староміській вінницькій під вище вказаним роком владою я[сно]в[ельмож]ного Атанасія Шептицького посвячений антимінс, дотепер непорушений лежить»¹⁹¹.

Під час цієї візитації до акту було внесено опис іншої споруди, возведеної через 25 років, про що читаємо:

«Вінницька староміська парохіяльна русько-католицька церква з дубового тесаного дерева з трьома звичайними поділами, верхами і банями, бляхою білою побитими, трьома малярськи золоченими хрестами увінчаними, гонтом і тертицями, де належить, з прибудованим опасанням укрита, і в тому укрітій місцями опадати почала, поблизу річки під назвою Бог, що обтікає з півночі і заходу, закладена року 1746 за щасливого урядування ясновельможного Атанасія Шептицького, всієї Руси митрополита, а по закінченні розпочатої будови, належному внутрішньому оздобленні вже за пастирювання світлої пам'яті ясновельможного Флоріяна Гребницького,

Ставленицька грамота єпископа холмського і белзького Філіпа Володковича з підписом офіціала Міхала Примовича 12 грудня 1750 р. (ДАЖО, ф. 178, оп 53, спр 34, Арк 115)

¹⁹¹ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 129 зв.

всієї Руси митрополита, силою документа, владою ясновельможного Ясона Смогожевського, тоді київського генерального офіціала і вікарного в справах духовних, 1747 року дня 20 місяця червня затвердженого, його милістю ксьондзом Анджеєм Родзанським, вінницьким деканом, зі звичними церемоніями посвячена»¹⁹².

В акті візитації 1726 р. першою серед церков у Новому Місті названа церква Св. Покрови. Імовірно, саме вона вважалася спадкоємницею ще попередньої, замкової церкви Св. Покрови XVI ст. Підтвердженням цього було те, що, за відомостями ревізії церков унійного Вінницького намісництва 1726 р., її настоятель був вінницьким намісником:

«У тому місті духовний о. Афтаназій, що перед тим був намісником вінницьким, давно перебуває в церкві міській столичній над Богом у *храмѣ Покровѣ Прѣстой Богорѣдци*^{193*}».

Сама ж її споруда виділялася розмірами («Там же церква, з дерева будована велика і гонтами побита»)¹⁹⁴. Щоправда, у пізнішій візитації, проведеній вінницьким деканом 3 січня 1764 р., про неї вже пишеться як про «другу церкву»:

«Церква друга в тому місті *sub titulo Protectionis Beatissimae Virginis Mariae* [Покрови Пречистої Діви Марії]

з давніх літ без дозволу ясновельможного місцевого єпископа з дубового дерева закладена в три верхи збудована»¹⁹⁵.

У документах XVII і XVIII століть згадується низка міщанських хуторів, які перебували під управлінням вінницького магістрату. Із них утворилися два міських передмістя — Старі або Великі Хутори і Малі Хутори або Педьки. В акті деканського візитування церкви Святого Юрія Великомученика у Старих Хуторах Вінницьких, проведеного у листопаді 1763 р., пишеться, що церква була «без дозволу ясновельможного місцевого єпископа велебними отцями василіянами з дубового дерева закладена у три верхи вибудована і посвячена», а згодом стала парохіяльною церквою¹⁹⁶. Більше відомостей про обставини спорудження цієї церкви знаходимо в акті генеральної візитації від 28 лютого 1790 р.:

«Церква парохіяльна русько-католицька хуторянська з дерева дубового обтесаного з трьома звичними частинами, куполами й залізними хрестами, гонтом, із прибудованим опасанням, і в чолі дверей присінком покрита, ошальована тертицями, де потреба вимагала; закладена року 1726 дня 22 червня, згідно із залишенням на одвірках надписом, за урядкування ясновельможного Атанасія Шептицького, біскупа львівського»¹⁹⁷.

¹⁹² КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 129.

¹⁹³ * Слова *храмѣ Покровѣ Прѣстой Богорѣдци* в польському тексті ревізії вписано руською мовою.

¹⁹⁴ НМЛ, спр. Ркл-11, арк. 459 зв.

¹⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 148 зв.

¹⁹⁶ Там само, оп. 2, спр. 165, арк. 108.

¹⁹⁷ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 21 зв.

Ці відомості додатково підтверджуються свідченням візитаційного опису цієї церкви 1785 р., якого немає в нашому розпорядженні, але який, імовірно, використовували єпархіяльні історики кінця XIX ст. В опублікованих тоді матеріалах також згадувалося про те, що тамтешня Свято-Георгіївська церква була монастирською церквою василіянського монастиря:

«cerkiew z dawnych czasów była monasterkiem xx. Bazylianów, dopiero lat 34 jak ci dobrowolnie oddalili się, na odwirkach napis, że wystawiona w roku 1726»¹⁹⁸.

Ця монастирська церква була дерев'яною з трьома куполами з опасанням. На одвірку руським письмом було зафіксовано:

«За благословеніємъ Отца, изволеніємъ Сина и споспѣшествомъ Св. Духа создася храмъ сей святого Великомученика Георгія року Божія 1726 мѣсяца іюня 2 дня тцаніємъ священноіеромонаха Никифора»¹⁹⁹.

На зібранні конгрегації Базиліянського ордену 1745 р. в Дубні в присутності митрополита Атанасія Шептицького було ухвалено зачинити Вінницький монастир (ішлося про монастир на Вінницьких Хуторах) серед тих, що не мають достатнього фондушу, а його майно передати Шаргородському василіянському монастиреві. За актом візитації 1785 р.,

монастир було зачинено 1751 р., а його церква стала парохіяльною²⁰⁰.

У напівфольклорному за походженням повідомленні Анни з Миклашевських Дубицької, заснованому на родинних переказах і призначеному для запису до земських книг Вінницького повіту, який мав засвідчити шляхетне походження роду Дубицьких, згадується про існування в місті в середині XVII ст. великої дванадцятиверхої церкви. У ту пору жив Іван Дубицький, «зем'янин і королівський дворянин», який брав участь у посполитому рушенні і зазнав поранення в груди і руку «від татарина» стрілою. У тих подіях «Литва, що йшла на неприятеля... церкву з дванадцятьма банями монастиря законниць вінн[ицьких] на міст розібрали»²⁰¹.

Акт візитації 1791 р. подає докладніші відомості про закладення й освячення церкви Кузьми і Дем'яна. Читачеві важливо буде дізнатися, що вона стояла

«посеред міста Вінниці, при тракті, що тягнеться з боку в[елебних] [отців] домініканців, навпроти за трактом на пів стаї^{202*} від ксьондзів капуцинів, двох костьолів, за пастирювання с[вітлої] п[ам'яті] ясновельм[ожного] Феліціяна Володковича, біскупа холмського, вікарного *in spiritualibus* (у справах духовних), тисяча сімсот п'ятдесят шостого року, дня першого листопада, закладена поблизу церкви старої, посвяченої за урядування с[вітлої] п[ам'яті]

¹⁹⁸ Цит. за: Матеріали для історії православнихъ монастырей Подольской епархіи / Е. Сѣдинский // ТПЕИСК. — Вып. пятый / Под ред. Н. И. Яворовскаго. — Каменець-Подольск: Тип. Подольск. губ. правл., 1890–1891. — С. 270. На Старі Хутори чоловічий василіянський монастир було перенесено з Вінниці; це був колишній православний Вознесенський монастир.

¹⁹⁹ Там же. — С. 270.

²⁰⁰ Там же. — С. 270–271.

²⁰¹ ДАВіО, ф. 470, оп. 2, спр. 16, арк. 540 зв. — 542.

²⁰² * Стая — міра довжини, у XVIII ст. дорівнювала 125 крокам.

ясновельможного Атанасія Шептицького, біскупа львівського тисяча сімсот двадцять першого року місяця листопада третього дня».

Цю останню дату було позначено на антимінсі, виданому митрополитом Атанасієм Шептицьким. По закінченні і внутрішньому опорядженні нової церкви за благословенням унійного митрополита Філіпа Володковича її було освячено животівським деканом Васи́лієм Креме́зовичем 17 квітня 1760 р.²⁰³

У лютому 1833 р. Кузьмодем'янській православної парохії було передано костюл Домініканського монастиря. Кляштор було зачинено 14 листопада 1832 р. в числі репресивних заходів царського уряду щодо структур Римо-католицької Церкви

в західних губерніях після придушення польського Листопадового повстання 1830–1831 рр. Нову будівлю Вінницького православного собору було освячено на честь Преображення Господнього. Кузьмодем'янська церква припинила існування. У пам'ять про неї в Преображенському соборі в усипальниці (склепі) фундаторів і настоятелів Домініканського монастиря відкрито нижній храм в ім'я святих Кузьми і Дем'яна²⁰⁴.

Акти візитації 1791 р. про вінницьку церкву Св. Покрови згадують в минулому часі, як про згорілу під час пожежі:

«Друга русько-католицька вінницька церква, [що розташовувалася] поблизу річки Богу під час випадкового вогню згоріла до підвалин»²⁰⁵.

Печатка й підпис унійного єпископа холмського Філіпа Володковича на грамоті від 24 вересня 1753 р. (ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34, арк 95)

²⁰³ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 132 зв.

²⁰⁴ Вінниця. Історичний нарис / голов. ред. А. М. Подолинний. — Вінниця: Книга-Вега, 2007. — С. 62.

²⁰⁵ Там само, арк. 136. Автор відповідного тексту в нарисі історії Вінниці (1964 р.) з цього приводу записав: «...церква Покрови, яка згоріла або, певніше, була спалена єзуїтами 1788 р. Адже ця церква заважала єзуїтам, бо саме біля неї, на великій площі заходився цвинтар єзуїтського парафіяльного костюлу, на якому

Далі з тексту візити дізнаємося про певні обставини цього прикрого випадку, який стався, як видно, 1785 чи 1786 р., про що її парохіяни скаржилися візитаторові, зазначаючи, що вони перебувають

«в очевидному сирітстві дотепер, після того, як понад шість років у вогні згоріла під час нещасливої пожежі міста Вінниці своєї, року тисяча сімсот двадцять другого, з дерева поставленої церкви»²⁰⁶.

Її антимінс зберігався «з добродіної ласки дозволу в костьолі екс-езуїтів до принесення Великих Жертв на час відсутности власного віктаря»²⁰⁷.

Візитаційні акти 1791 р. описують ще одну русько-католицьку церкву у Вінниці — церкву Благівіщення Діви Марії {Zwiastowania Najświętszey Panny Maryi} при Конвенті панянок базиліянок. Строго кажучи, у XVIII ст. ця церква не мала своєї парохії, а була монастирською капеллю, тобто обслуговувала лише черниць монастиря. Розглядаю її в цій праці задля подачі повноти картини руських церковних осередків міста Вінниці. Монастир було засновано завдяки клопотанням перед польським королем Владиславом ревного оборонця православ'я руського

шляхтича Михайла Кропивницького. Монастирська церква розташовувалася на підвищенні неподалік Богу, але «трохи віддалік од будівель міських». Як зазначалося в описі, на антимінсі, виданому львівським унійним єпископом Атанасієм Шептицьким, її було закладено й посвячено 8 січня 1723 р.

В акті цієї візитації Вінницького жіночого базиліянського монастиря в розділі «Права і документи на фондуш» подається витяг із Коронної метрики привілею польського короля Владислава IV від 2 квітня 1635 р. про заснування цього монастиря, виданий на прохання королівського секретаря, підсудка брацлавського Михайла Кропивницького. Визначальна мотивація цього акту у формулюванні привілею є бажання короля, аби хвала Господу «у державах наших якнайбільше прививатися й поширюватися могла»²⁰⁸.

Згадку про заснування цього монастиря знаходимо й в описі Браїлівського жіночого монастиря, що веде свій початок від Вінницького Благівіщенського унійного монастиря, оберненого 1795 р. на православний, а 1845 переведеного до Браїлова. У цьому описі, вміщеному в «Подольских епархіальнихъ вѣдомостяхъ» (1869, № 2),

ховали «простий люд». (Вінниця. Історичний нарис / за ред. В. О. Птушенка. — Вінниця: Книжково-газетне вид-во, 1964. — С. 48.). Можна припустити, що тут явно перестарався обкомівський редактор, який не пропустив моменту, щоб не «викрити» езуїтів, улюблену мішень наскоків режимної комуністичної пропаганди. Він, можливо, й не знав, що кляштор езуїтів був зачинений ще 1773 р., помилився і щодо дати пожежі, а нижче езуїтського кляштора розташовувався цвинтар церкви Покрови. Так само довільним є твердження про церкву св. Миколи, збудовану 1746 р. на Старому Місті «в західноукраїнському стилі». По-перше, у типології дерев'яної церковної архітектури «західноукраїнського стилю» не виділяють, по-друге, ця церква є типовою храмовою спорудою подільського типу.

²⁰⁶ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 138.

²⁰⁷ Там само, арк. 138 зв.

²⁰⁸ Там само, арк. 140 зв.

подано й текст згадуваного королівського привілею²⁰⁹. Із незначним числом черниць укладач опису пов'язував убоге тодішне утримання монастиря, особливо ж, зважаючи на те, що фундушеве джерело було зовсім невеликим (ставок, млин і 300 злотих щорічної виплати). Копії фундаційних документів на монастир були втрачені після того, як недоброзичливі спадкоємці Кропивницького, посідачі с. Латанців захопили і цей фундуш. Монастир вів позови понад сто років, доки, нарешті, йому цей фундуш не повернули²¹⁰.

Один із таких позовів до дідича чи посесора с. Латанців, брацлавського підкоморія князя Александра Святополка Четвертинського був заманіфестований записом до поточної актової книги Вінницького гродського суду пресвітером вінницького кляштора василян о. Яковом Вольським та ігуменією монастиря превелебною Афтаназією 1 березня 1768 р. У ньому йшлося про несплату впродовж шести років належної річної суми 312 польських злотих, яка забезпечувалася прибутками цього села²¹¹.

Не маючи засобів до утримання, василянки в 1779 р. покинули свій монастир і він стояв незайнятим до 1784 р. Завдяки старанням унійного митрополита монастир було заново відбудовано і 19 вересня 1784 р. на свято Різдва Богородиці

черниць було урочисто введено у володіння монастирем і церквою, — читаємо в літописі Вінницького капуцинського монастиря. Літописець відзначає також участь капуцинів у цій оказії: вони служили одну з урочистих літургій і один з них говорив проповідь²¹².

У Вінниці ще з початку XVII ст. активно функціював ще один руський монастир, який відіграв свою роль у розвитку руської освіти, а також у подіях Визвольної війни середини цього століття. Ідеться про Вінницький чоловічий монастир Вознесіння Господнього. Його історія, через брак джерел, вивчена недостатньо, вона виходить за рамки цього дослідження, хоча в деяких моментах із ним перетинається. Зупинимося на ній у найзагальніших рисах, відомих із літератури. Вознесенський чоловічий монастир у Вінниці засновано близько 1616 р. На користь монастиря було записано зобов'язання від брацлавського земського писаря Сильвестра Черленковського на 4000 злотих польських та на село Бохоники, надане як фундуш монастиреві, а також зобов'язання від брацлавського підсудка Михайла Кропивницького на 3000 злотих польських на відсотки на с. Комарові²¹³. Міщанин Костянтин Лукашевич записав цьому монастиреві хутір зі ставом на р. Вінниці, з оцінкою в заставному записі сумою 500 польських злотих;

²⁰⁹ Историко-статистическое описание Винницкаго женскаго монастыря, состоящаго въ мѣстечкѣ Браиловѣ Подольской епархіи // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1869. — № 2. — Отдѣлъ вторый, неофициальный. — С. 61–62.

²¹⁰ Там же. — С. 63.

²¹¹ Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Уклад.: Олександр Петренко, Олег Росовецький. — Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. — С. 51, док 181.

²¹² Dĳariusz OO. karuscynów winnickich, k. 92; Лїтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора. — С. 755.

²¹³ *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях: Іст. дослідження. — Вінниця: Континент-Прим, 1993. — С. 249.

инший міщанин, Сахно Ушкало зробив другий заставний запис на суму 800 польських злотих на ставах, полях, лісах і садах, що йому належали²¹⁴. Очевидно, з опорою на ці фондуші, стараннями митрополита Петра Могили у Вознесенському монастирі була влаштована чи перетворена не пізніше 1632 р. зі школи, що існувала раніше, православна колегія. Є свідчення про те, що її існування було підтверджено королем Владиславом IV у березні 1632 р.

Михайло Кропивницький виступав тоді ревним прихильником «руської справи», найголоснішим у якій була оборона Православної Церкви. Це видно, зокрема, і з подячних слів, сказаних ним кандидатові на польську корону королевичеві Владиславу:

«З великою утіхою вернемо ся домів і братів наших, велику принесемо їм радість, а як ще ті церкви святі, досі позамикані, справді відчинені будуть, тоді всі люде народу і релігії нашої з невимовною утіхою заспівають: «Тебе, Бога, хвалимо» і всі тоді, старі й молоді, з діточками своїми в тих домах Божих відкритих молитви й зітхання від серця свого вилитимуть за добре здоров'я і щасливе панованне Вашої Королівської Милости і всього дому королівського»²¹⁵.

Відомостей про Вінницький чоловічий Вознесенський монастир збереглося небагато, і вони мають фрагментарний характер. Існують, зокрема, згадки про рукопис, у якому йдеться про початки хрещення

Руси, написаний 1638 р. якимось ченцем монастиря. Про монастир зустрічаються згадки в 1652 р. У XVIII ст. джерела згадують про чоловічий унійний монастир у Вінниці, точніше у її передмісті Вінницькі Хутори, де 1726 р. діяла монастирська церква Святого Юрія (Георгія). Під 1742 р. згадується ігумен Вінницького чоловічого монастиря Пахомій П'ясецький; є також свідчення про постриг цим ігуменом черниці Рожецького монастиря близько 1744 р.²¹⁶.

Як вище зазначалося, 1751 р. монастир був зачинений і монастирська церква стала парохіяльною для Старих Хуторів²¹⁷.

Вінницька міська громада впродовж тривалого часу вела вперту боротьбу з вінницькими королівськими старостами за повернення до меж міста також Педьків і Слободи Дубицького (мешканці яких як парохіяни належали до церкви Св. Покрови), Садків (мешканці яких були парохіянами вінницької церкви Св. Кузьми і Дем'яна) та Старих Хуторів, які належали до парохії тамтешньої церкви Св. Георгія. Вузлові фази цієї боротьби наприкінці XVIII ст. фіксує у своїй праці Валентин Отамановський. Керуючись декретом Коронної асесорії, суд Асесорської комісії, який відбувся у Вінниці, декретом від 14 липня 1788 р. встановив таке правове становище міста: складовими частинами міста визнані тільки три поселення: Нова Вінниця — по вал (тобто без Завалля), Старе місто — у межах самого поселення (тобто без Слобідки Дубицького)

²¹⁴ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. — С. 260.

²¹⁵ Цит. за: Грушевський М. Історія України-Руси. Т. VIII: Роки 1626–1650. — К.: Наук. думка, 1995. — С. 168.

²¹⁶ Матеріали для історії православних монастирей Подольської єпархії. — С. 269.

²¹⁷ Там само. — С. 271.

та Забужжя²¹⁸. Вирішальний акт у справі вінничан за повернення місту всіх давніх прав і вільностей ухвалено Надвірним судом Королівської асessorії 11 жовтня 1790 р. Це відбулося за найсприятливіших політичних обставин, тобто в період Чотирирічного сейму 1788–1791 рр., що прагнув залучити міста до суспільно-політичного життя країни, і напередодні Конституції 3 травня 1791 р.²¹⁹

За декретом Коронної асessorії від 11 жовтня 1790 р. складовими частинами міста визнано Нову Вінницю із Заваллям, Забужжям і Садками, Старе Місто зі слобідкою Дубицького й Вінницькі Хутори. Їхніх мешканців визнано міщанами, підпорядкованими міському магдебурзькому праву. За містом закріплювався значний простір землі та згаданий в декреті 1788 р. ліс., межі міської території точно позначені на плані, і її приписано відмежувати від старостинських земель межовими знаками²²⁰. Декрет від 11 жовтня 1790 р., остаточно затверджений у королівських судах 16 грудня 1790 р., був для Вінниці статусним актом до початку 1796 р.²²¹. Це й дає підстави включити до нашого розгляду парохію Вінницьких (Старих) Хуторів.

Зазначу, що парохіянами власне вінницьких міських церков тривалий час були мешканці П'ятничан і Людвиківки,

як і приміського поселення Педьки, аж доки не відокремилися у власні парохії. П'ятничанську парохіяльну русько-католицьку церкву було закладено 1732 р., за часів митрополичого владцтва Атанасія Шептицького. Про це свідчив і надпис, залишений на одвірках по закінченні будівництва.

Після внутрішнього опорядження церкви посвятив о. Яків Родзанський, тодішній вінницький декан. Ці відомості щодо посвячення церкви підтвердив місцевий парох Василій Літинський, який пастирював у тій парохії на час проведення візитації (2 квітня 1790 р.) уже понад тридцять років. Сімдесятирічний панотець засвідчив, що перед тогочасною церквою ніякої іншої церкви не було, а мешканці п'ятничанські належали до міської Свято-Кузьминської церкви й парохії²²².

Акт візитації вказує на послідовність становлення окремої парохії в Людвиківці. 7 грудня 1772 р. брацлавським офіціалом Трохлінським було надано документ на право закладення в Людвиківці каплиці. Документ про закладення церкви поблизу згаданої каплиці був підписаний брацлавським офіціалом Йоаном Любінським²²³. Візитатор 1791 р. розглядає о. Димитрія Марчинського як настоятеля окремої парохії, фіксує в акті дату висвячення його в Радомишлі й настановлення (інститування)

²¹⁸ *Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. — Т. II. — С. 314. Магдебурзьке право було надане всім мешканцям вінницьких передмість, зокрема й Вінницьким Хуторам і Педькам королем Владиславом IV у 1640 р. (Приходи и церкви Подольской епархии. — С. 218–219).

²¹⁹ *Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши... — Т. II. — С. 325.

²²⁰ Там само. — С. 325–326.

²²¹ Там само. — С. 328.

²²² КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 81.

²²³ Там само, арк. 53 зв.

Церква Різдва Пресвятої Богородиці. 1732 р. П'ятничани. (Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 278, спр. 473, арк. 697)

до церкви й парохії людвиківської (29 серпня 1779 р.)²²⁴. У грудні 1779 р. вінницькому деканові Йоанові Романовичу було надано дозвіл освятити каплицю в селі Людвиківці «для зручності парохіян, оскільки церква, що будується, ще не готова»²²⁵. Очевидно, від 1779 р. і слід вести відлік існування окремої від вінницької парохії Кузьми і Дем'яна церковної унійної громади в Людвиківці. Церкву в Людвиківці як парохіяльну було закладено за митрополита Ясона

Смогоржевського на підставі документа митрополичої брацлавської консисторії, виданого від 14 травня 1784 року й освячено вінницьким деканом о. Йоаном Романовичем. На час проведення візитації в березні 1791 р. вона ще будувалася, про що й зазначає акт візити: «Церква, що будується в Людвиківці, є першою, там ніякої іншої перед тим не було. Підлоги ще не укладено»²²⁶. На той момент вона не мала належного антимінсу, а отже, й візитатор суворо

²²⁴ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 53–53 зв.

²²⁵ Матеріали для історії унії в бывшем Брацлавскомъ воеводстве во второй половине XVIII века // ТПЕИСК. — Вып. 5. — С. 145.

²²⁶ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 52.

Церква Покрови Богородиці. Шереметка (Людвиківка). 1784. (Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 278, спр. 473, арк. 953)

зобов'язав здобути новий антимінс в митрополичому Радомишлі²²⁷.

На час щойно згаданої візитації до вінницької Свято-Покровської церкви була афілійована каплиця на передмісті під назвою Педьки. Саме заснування цієї каплиці відбувалося в конфліктних обставинах, як зазначає візитатор, *sine consensus generalis* (без загального дозволу) офіціялату Брацлавського. Однак каплицю все-таки було закладено «силою резолюції на доповідній записці записаної». Це було зроблено з певними застереженнями, щоб не було

«будь-якої [шкоди для] упривілейованих церков Божих, і зовсім не для шкоди владі місцевого декана» (імовірно, йдеться про школу парохії Святої Покрови). Зрештою, каплицю було закладено вінницьким деканом Йоаном Романовичем 3 жовтня 1783 р., а 8 лютого 1789 р. ним же й посвячено²²⁸.

У приписові (декреті поправи) панотцеві Даниїлові Обертинському, який вважався коад'ютором парохії Святої Покрови, а водночас був настоятелем каплиці Івана Богослова на Педьках, парохіяни якої виявляли явні наміри перетворити

²²⁷ Там само, арк. 52, 54 зв.

²²⁸ Там само, арк. 138 зв.

свою церкву в окрему парохіяльну, візитатор вписав до акту вимоги:

«в однодумності поєднавшись із парохіями, які у Вінниці й на Тяжیلіві мешкають, про доправлення дерева й побудову каплиці помножити підтримку, додати сили, владою візитаторською наказав ... Повинні ж будуть, на присілку Педьки мешканці, як властиві церкви Свято-Покровської парохіяни, впродовж трьох місяців від акту генеральної візити, що тепер провадиться дня двадцять третього січня розпочатого року тисяча сімсот дев'яносто другому, в однодумності поєднавшись з парохіями, які у Вінниці й на Тяжیلіві мешкають, про доправлення дерева й побудову каплиці помножити підтримку, додати сили, владою візитаторською наказав»²²⁹.

Однак візитатор, вочевидь, був змушений визнати ситуацію безвихідною, відзначивши, що налаштування мешканців Педьків полягає «в очевидному непрятуванні, вважанні себе далекими щодо поставлення в Місті на цвинтарі каплиці, або впертим владі візитаторській спротивом». Заразом, велебному отцеві Даниїлові Обертинському заборонив відбувати у каплиці педьківській урочисті мші Святої і всього загалом набоженства під присудом канонічного покарання. Крім того, вказав і на те, що Обертинський втручається і в прерогативи церкви Кузьми і Дем'яна, наклавши за це на нього покару:

²²⁹ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 139 зв.

²³⁰ Там само.

²³¹ ДАВіО, ф. 603, оп. 1, спр. 7, арк. 17–18, 23–24.

²³² ДАХМО. ф. 315, оп. 1, спр. 6, арк. 40 зв. — 41.

«І щоб згаданий ксьондз Даниїль Обертинський до жодного із властивих парохіян церкви святих докторів Козьми і Даміяна не залучав і їх не приваблював, сплатою двадцяти гривень консисторських, поверненням власникові у потрібному розмірі забраних доходів найсильніше зобов'язав»²³⁰.

Із приєднанням вінницьких руських парохій до імперської синодально-православної Церкви існування окремої парохії Святої Покрови припиняється, найімовірніше, ще з початку 1796 р. Відіграло значення й те, що її настоятель Даниїл Обертинський відмовився перейти на православ'я²³¹. Із 1795 р. починає функціювати окрема парохія на Педьках. Серед журналів засідань Подільської духовної консисторії кінця січня — березня 1797 р. знаходимо протокол розгляду рапорту Вінницького духовного правління про прилучення парохії Покровської церкви до парохії соборної церкви Кузьми і Дем'яна. Було з'ясовано, що в парохії згорілої церкви залишилося 49 дворів, парохіян чоловічої статі 198, жіночої — 195 осіб. При соборній церкві було 29 дворів і відповідно 104 та 101 особа парохіян. У довідці зазначено, що обидві парохії не мали відповідного до указу про штатне утримання духовенства числа дворів, а для утримання священників — ніяких земельних угідь²³². Пропозицію про об'єднання парохій було підкріплено бажанням парохіян-покровців, хоча воно було відсунуто на другий план:

«...да и прихожане Покровской объявили свое желание быть при Космодемьянской церкви, по сему онихъ прихожанъ къ означенной Космодемьянской церкви по ихъ желанью прилучить до дальнейшего разсмотрения и позволить, о чем и Винницкому духовноуправлению дать знать указомъ»²³³.

Вставка «да и» посилює враження того, що насправді парохіян-покровців не дуже й питали. Найімовірніше, вирішальним у цій справі було амбітне бажання начальника Вінницького повітового духовного правління протоієрея Іллі Голоскевича посилити вплив і збільшити доходи соборної церкви св. Кузьми і Дем'яна, у якій він був настоятелем. На парохію церкви Покрови претендувала й ігуменія Благовіщенського дівочого монастиря «чтобъ прилучить къ ево монастырской церкви по способности для лучшаго содержания тамошняго

священника». Однак консисторія вирішила ігуменії в цьому відмовити, передавши справу на остаточний розгляд архієпископові²³⁴. Вірогідно, владика погодився з думкою консисторії, бо монастир перебував усе-таки на штатному утриманні. Останній запис про поховання в метричній книзі цієї церкви датований 25 лютого 1795 р. (арк. 174 зв.), останній запис про хрещення вчинено 30 березня 1795 р. Отже, парохія Покровської церкви припиняє існування ще до початку 1796 р.

Утворення й життя вінницьких руських парохій якнайтісніше пов'язане динамікою заселення самого міста та його передмість. Так відокремилися П'ятничанська та Людвиківська парохії. Загибель у пожежі церкви Покрови Богородиці та переведення парохій на православ'я спричинили перерозподіл її парохіян між парохіями св. Кузьми і Дем'яна та св. Івана Богослова.

²³³ Там само.

²³⁴ Там само.

2. ЛАТИНСЬКІ КОСТЬОЛИ Й РУСЬКІ ЦЕРКВИ: МІСЦЕ І СТАТУС

У XVI–XVII ст. русини Брацлавщини гуртувалися у православних парохіяльних спільнотах. Дбаючи про забезпечення християнської обрядовості і треб, вони опікувалися спорудженням церков, їхнім утриманням, захистом. Після включення Брацлавщини до складу коронних земель Польщі засновується щораз більше римо-католицьких парохій і кляшторів, духовенство яких мало привілейований статус. Вищий статус римо-католицьких інституцій закріплюється сеймовими конституціями та королівськими привілеями. Сучасні польські історики пишуть, що наприкінці XVII ст. в Польсько-Литовській державі «розпочався період визнанневого

структурного домінування обох католицьких обрядів»²³⁵, насправді ж панівною була Церква латинська. Підтримка вищої знаті забезпечує латинським костьолом кращі місця в осередковій частині міст, їх мурують із цегли і каменю, обносять міцними мурами.

Це, зокрема, зафіксовано і в королівській грамоті 1635 р. на право заснування жіночого монастиря у Вінниці, у якому вказується, що його споруди в жодному разі не повинні хоч би як дорівнюватися римо-католицьким. Подаємо в перекладі з польської фрагмент цього документа.

«Владислав IV, із ласки Божої король польський *ett.* ... на палке прохання ур[одзоного] Міхала Кропивницького, підсудка брацлавського, секретаря

²³⁵ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji.— S. 323.

нашого, до нас поданого, ми дозволили, так і тим листом нашим дозволяємо, і йому згуду нашу даємо, щоб згаданий ур[одзоний] Кропивницький, підсудок брацл[авський], секретар наш, закласти й фундувати дівочий монастир руської релігії закону Св. Василя на пляцу своєму власному для того, власне, від ур[одзоного] Станіслава Чернійовського та дружини його, купленому, що у місці нашому Вінниці лежить, і при ньому церкву Благовіщення Діви Марії збудувати міг. ... **проте так, щоб через те ніякі братства і школи фундовані, ані будинки, дзвіниці на перешкоді близько костьолів католицьких не були *sub nullitate*^{236*} того привілею.** На що, для кращої віри, рукою підписавши, печаткою коронною притиснути наказали. Даний у Варшаві дня другого місяця квітня року Божого тисяча шістсот тридцять п'ятого, володарювання в королівстві нашому Польському третього, а Шведському четвертого. Vladislavus Rex. Ioannes Bederman»²³⁷.

Відповідно до тогочасних практик добочинності, під час заснування жіночого монастиря у Вінниці, Михайло Кропивницький, окрім купівлі пляцу для будівництва монастиря, записав щорічний процент у 300 злотих із доходів зі своїх маєтків на Брацлавщині. Цей правовий акт було вписано 18 січня 1639 року до вінницьких земських книг Брацлавського воєводства. Прикметно, що преамбулу до записної заяви М. Кропивницького вінницькі посадовці й писарі формулюють руською канцелярською мовою²³⁸, натомість подавач користується польською.

²³⁶ * Тут: під загрозою уневажнення.

²³⁷ КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 141–141 зв.

²³⁸ Там само, арк. 141 зв. — 142.

Руська мова побутувала в канцеляріях судів Брацлавського, Київського та Волинського воєводств відповідно до вимог місцевої шляхти, що відобразилися в постановах Люблінського сейму 1566 р. Мовна структура запису про фундацію М. Кропивницького наочно фіксує статус польської мови як індикацію статусу північної соціальної групи: на Брацлавщині в цій ролі виступає польська. Руська з походження знать у важливих життєвих актах також послуговується польською, а представники міщанства ще використовують руську мову. Фундушевий запис Михайла Кропивницького був переписаний до акту візитації монастиря за 14 березня 1791 р.

Визнаннева палітра та міжвизнанневі відносини в Україні набули нового характеру із проголошенням Берестейської унії, за якою більшість православних владик погодилися на підпорядкування церковних структур Папі Римському. Відносини між новоутвореною тоді Унійною та Православною Церквами впродовж XVII ст. — XVIII ст. стали драматичною складовою і внутрішньої політики Речі Посполитої, і міжнаціональних протистоянь, і життя самої руської спільноти. Вони відображаються в об'ємних масивах історичних джерел: численних конституціях сеймів, королівських універсалах, документах єпископських канцелярій, листуванні державних діячів і духовних ієрархів, документах міждержавних відносин між Польщею та Московською державою, у різноманітній кореспонденції церковних

владик і королівської канцелярії з Папською курією тощо. На місцевому рівні вони відстежуються за різноплановими джерелами, зокрема, й актами візитацій парохій і монастирів. Унійна церква в них постає як підтримувана королівською владою й солідарною підтримкою знаті, соціальний статус якої визначався тим, що ці знатні особи були водночас і дідичами маєтків, посідачами староств, орендарями великої земельної власності. Із їхньої волі претенденти на парохію одержують презенту й ерекційну грамоту про забезпечення церкви земельним фондом, і лише одержавши ці документи, претендент може розраховувати на висвяту єпископом і одержання настановлення (інсталяції) до парохії. До того ж, одержання світської інвестиції в кожному разі обумовлюється дотриманням певної моделі лояльності, зокрема належності до Унійної Церкви. Це, підкреслюється і в презентях вінницьких старост (як і інших дідичів), які надавалися претендентам на висвяту в священники або ж при наділенні до церкви земельних угідь.

В актах візитацій вінницьких церков XVIII ст., принаймні 60–90-х рр., неодмінно подаються записи ерекційних грамот (або згадки про такі грамоти), які містяться в розділі «Права і документи на підтвердження фондушу». У цих розділах можна прочитати історію того чи того фондушового надання, а також про зміни церковного фондушу, якщо такі відбувалися. У завершальному ж розділі візитаційного акту візитатор, зазвичай окремо

зупиняється на збереженості церковного фондушу, дає настанови парохів щодо повернення втраченого, якщо таке сталося, або ж карає парохів, які виявили недбальство в цій справі, аж до усунення з парохії.

У багатьох ерекційних документах, що надавали право громаді на спорудження церкви, релігійно-моральна мотивація якнайтісніше пов'язується з мотивацією церковно-політичною. Так, вінницький староста Юзеф Чосновський, надаючи ерекцію на спорудження русько-католицької церкви *de nova radice*^{239*} у приміському селі Людвиківці (18 липня 1778 р.), указує, передовсім, на «обов'язок повинності християнської», але цей обов'язок у нього тісно пов'язаний з Унійною Церквою: він оголошує, що «задумав церкву в добрах моїх до староства мого Вінниць[кого] належних, селі під назвою Людвиківка ... поставити», «прагнути, щоб віра С[вя]та Католицька примножувалася на вічну хвалу Бога і Трійці С[вя]тої Єдиного». І тому «тій церкві як вічний посаг для забезпечення парохів» надати, але за умови «що в єдності віри Св[я]тої і Костьолом С[вя]тим Католицьким Римським під уневажненням инакше, ту ерекцію *ex jure patronatus*^{240*} мого призначаю»²⁴¹. І в цьому випадку, і в багатьох інших парохіях Вінницького деканату й поза його межами мотиваційна модель видання ерекційного акту будувалася за такою ж схемою, а з неї впливало й надання презенту певному претендентові на місце пароха.

²³⁹ * *De nova radice* — новопосталої (букв.: на новому корені).

²⁴⁰ * *Ex jure patronatus* — за правом патронату (лат.).

²⁴¹ КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 52 зв.

Відповідно до цієї практики вінницький староста Людвік Калиновський видав презенти і для міських парохій: 1) 1745 р. — кандидатів на висвяту до парохії Свято-Миколаївської церкви на Старому Місті Якубові Баковському, адресовану львівському, галицькому й кам'янецькому єпископові Атанасієві Шептицькому, 2) 1746 р. — по смерті попереднього пароха кандидатів на заміщення вакансії настоятеля церкви Кузьми і Дем'яна велебному о. Петрові Лосінському, адресовану львівському, галицькому й кам'янецькому єпископові Атанасієві Шептицькому; 3) 1751 р. — парохів вінницької церкви Покрови Богородиці о. Якову Вольському; 4) кандидатів на пароха церкви Святого Георгія на Вінницьких Хуторах Янові Стеткевичу, адресовану львівському, галицькому й кам'янецькому єпископові Леонові Шептицькому 5) 1773 р. вінницький староста Юзеф Чосновський надав презенту рекомендованому в настоятелі вакантної церкви св. Кузьми і Дем'яна о. Даниїлові Крубовичу, адресовану унійному митрополитові Феліціанові Філіпові Володковичеві²⁴².

Як бачимо, вінницький староста, відповідно до положень *права патронату*²⁴³, залишив за собою право зберігати за цією парохією земельні надання та інші привілеї лише за умови, що вона перебуватиме

«в єдності віри Св[я]тої із Костьолом С[вя]тим Католицьким Римським», в іншому разі це дарування стає уневажненим.

Статус римо-католицьких церковних інституцій фіксує й люстрація Вінницького староства 1789 р., у якій описано перелік могутніх кляшторні споруди й укріплення довкола них, що посідали панівне значення у зовнішньому вигляді високого міського осердя: це споруди нинішнього капуцинського кляштору, домініканського та єзуїтського монастирів (про це — далі, в параграфі 4). Збудовані чи поправлені в 1745–1760 рр., вони виступали головними архітектурно-будівничими та фортифікаційними акордами міста. Хоча старий єзуїтський кляштор, що існував тут із перервами ще з 1620-х років, згодом зазнав значних руйнувань, але в 1740-і роки його було відбудовано. Так само від XVII ст. вів свою історію й домініканський кляштор. У середині XVIII ст. на місці його старих дерев'яних будівель постали муровані, спорудження яких велося в 1750–1758 рр. (за іншими джерелами — в 1758–1760 рр.). Домініканський і капуцинський костьоли й досі привертають увагу монументальністю й виразністю барокових форм, хоча єзуїтський, утративши величні башти над фасадом, оборонні стіни та міцні брами, своїм приземленим видом лише віддалено нагадує свою колишню значущість.

²⁴² Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Вып. четвертый. — Каменецъ-Подольскъ: Тип. Подольск. губ. правл., 1889. — С. 189–195.

²⁴³ Право патронатства в Юго-Западной России в XVI вѣкѣ / А. Конский // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1869. — № 15. — Отдѣлъ вторый, неофициальный. — С. 642. Право патронату в церкві *ius patronatus* відрізняють од патронатства загалом як підтримки з боку благочестивих вірян-благодійників. Право патронатства є особливим видом участі мирян у справах Церкви, виразом громадського покровительства церкві, але узаконеним законодавством Речі Посполитої. Таким чином воно діяло й на Поділлі як церковно-цивільна правова модель, що давала певні права тим, хто приймав на себе обов'язки церковного опікування.

Усі три кляштори були обведені потужними мурованими стінами. Частина стін домініканського кляштора, підпорні стіни єзуїтського нині збереглися й утворюють історико-архітектурний комплекс *Мури*.

Зауважмо, що в 1761 р. було освячено новозбудований храм Матері Божої Ангельської при монастирі ордену Братів менших капуцинів, запрошених до міста вінницьким старостою Людвіком Калиновським 1746 р. Закладення й освячення цього й інших кляшторів супроводжувалося пишними церковними церемоніями, участь в яких брали римо-католицькі ієрархи, ченці-капуцини, домініканці та єзуїти, вища польська знать, депутати сеймика Брацлавського воєводства, що саме засідав тоді у Вінниці, а також і руське духівництво, студенти руських і латинських шкіл. Освячення місця для капуцинського кляштора докладно описане у відомому літописі капуцинського монастиря. Подамо цей фрагмент літопису для того, щоб мати уявлення про враження, яке справило на гостей і мешканців Вінниці ця подія:

«<...> Тим часом уранці привезено дубового хреста на призначене місце й проготовано, що було потрібне. Яв^{244*} фундатор звелів поставити два намети й наказав поблизу поставити гармати. ... Отже, поставивши вівтар і все впорядкувавши, яв. фундатор з отцями пішов запрошувати гостей, як князів, так

і інших, що на той час там перебували, просячи, щоб захотіли бути присутніми при тому акті. І коли, отже, настала десята година, й усе було готове, поспішили запрошені вв. оо. домініканці з братством Св. Рожанця, вв. оо. Товариства Ісусового зі школами грецького обряду, священники із ближніх сусідніх костьолів утворили урочисту процесію до місця, де мали відбутися церемонії. Превелебний найшанованіший офіціал^{245*} під наметом, одягнувши церковні шати, і разом із асистентом, при ударі гармат приступив урочисто до посвячення й піднесення хреста, при поставленні якого знову заgrimіли гармати. Тоді найперше яв. вв. фундатори склали присягу хрестові, потім *celebrans*^{246*}, а за ними всі присутні гості, при загальній радості, веселошах і піднесенні духу. Те вчинивши, приступлено до посвячення каменю, до якого вкладено реліквії Св. св. мучеників Івана і Павла й овечки Марії, ... великий срібний гріш, який цінувався колись у римлян, а тепер цінований через неабияку старожитність. І той камінь донизу несли яв. вв. фундатори разом з учасниками урочистостей. По закладенні каменя і його обмуруванні посередині в фундаментах, де звичайно великий вівтар, усі повернулися до намету. Під час тих церемоній лунали гармати...» (Вересень 1745 р.)²⁴⁷.

Так само урочисто відбувалося й освячення взимку 1761 р. капуцинського кляштора за участі луцького католицького

²⁴⁴ * Ясновельможний.

²⁴⁵ * Йдеться про превелебного Адама Павловського, каноніка брестського, брацлавського латинського офіціала, делегованого на виконання акту посвячення римо-католицьким єпископом луцьким Францишком Антонієм Кобельським.

²⁴⁶ * *Celebrans* — духовна особа, яка відправляє літургію; у цьому разі, найімовірніше, латинський брацлавський офіціал.

²⁴⁷ *Djariusz* ОО. *Kapucynów winnickich*, k. 38.

біскупа Антонія Воловича, до дієцезії якого входила й Брацлавщина, а також польської знаті, військових підрозділів, католицького й руського унійного духівництва, вінницьких міщан і гостей міста:

Того року було посвячено наш вінницький костьол щонайгіднішим пастирем Антонієм Воловичем, біскупом луцьким, дня 18 лютого; і ту консекрацію було вчинено найурочистіше в такому порядку.

...біля 8-ї години розпочав св. обряди в присутності шляхти й при значному зібранні народу, при співучасті військ обох *autoramentów*^{248*}, як польського, так і німецького відділу, було, отже, дев'ять хоругв польських жовнірів і регімент яв. воеводи київського. При невпинному стрілянні гармат, звершивши у великій честі консекрації^{249*}, при якій асистували велебний ксьондз Шиєвський, схолястик луцький, велебний отець ректор... теж, велебний отець пріорів домініканців і багато інших, так само світського, як і чернечого духовенства, яв. кс. біскуп у дверях костьолу, в ім'я фундатора за попередньою довгою промовою до нас, ключі до костьолу й кляштору урочисто віддав до рук отця Оттона Новоменського, на той час гвардіяна^{250*} вінницького...²⁵¹.

Як бачимо з літопису капуцинів, у заснуванні, фундуванні та церемоніях висвяти й пов'язаних із ними урочистостях

найактивніша роль належала чільним польським знатним Брацлавщини та можновладцям, передовсім — вінницьким старостам.

Ґрунт для будівництва кляштора єзуїтів і маетки під Вінницею були надані на початку XVII ст. вінницьким старостою Валенти Александром Калиновським. Комплекс будівель домініканського кляштора було споруджено переважно коштом Стефана Черленківського та вінницького старости Яна Одживольського. Муровані споруди кляштора й костьолу було збудовано завдяки опікуванню й коштам брацлавського земського судді Міхала Ґрохольського. Вінницький староста Людвік Калиновський, як зазначалося вище, доклав зусиль до заснування у Вінниці капуцинського кляштора, надавши для цього чималі кошти. Завдяки цим спорудам місто набуло добре відомих дотепер архітектурних обрисів, хоча частину елементів тодішньої забудови і фрагментів споруд із часом утрачено.

Просування польської знаті на теренах Брацлавщини після Люблінської унії було визначальною основою соціальної політики Речі Посполитої. Як показав М. Грушевський на матеріялах Барського староства, це відбувалося за рахунок неухильного витіснення «туземної шляхти» й переходу земельних посілостей до рук польської шляхти²⁵². Використання польськими дідами ресурсів краю давало їм можливість

²⁴⁸ * *Autorament* — тип набору до війська в Речі Посполитій: національний та іноземний; тут ідеться про польські й німецькі підрозділи.

²⁴⁹ * *Консекрація* — освячення (лат.).

²⁵⁰ * Очільник Вінницького монастиря капуцинів.

²⁵¹ *Dijariusz* OO. kapucynów winnickich, k. 54–54 v.

²⁵² *Грушевській М.* Барское староство, историческіе очерки: (XV–XVIII в.). — К.: Тип. Императ. унив. Св. Владимира, 1894. — С. 170–264.

виступати щедрими жертводавцями в заснуванні та будівництві латинських церковних інституцій. Не маючи у своєму середовищі таких багатих заступників, руські громади розпоряджалися незіставно меншими ресурсами, до того ж, навіть для будівництва дерев'яних церков їм треба було звертатися із проханням про дозвіл на вивезення лісу до посідачів лісів — польських дідичів і старост. Саме через це руські церкви на Брацлавщині, зокрема й у Вінниці, були суттєво меншими й далеко не такими імпазантними, аніж костьоли та кляштори.

На тлі цих потужних будівель руські дерев'яні церкви мали більш ніж скромний вигляд. Дерев'яні триверхі споруди були, звичайно, більшими, ніж невеличкі сільські церковці (наприклад, у Парпурівцях чи Михайлівці), але їм було не дорівнятися до високих і міцних католицьких храмів. Зовнішнього вигляду вінницьких руських церков у Новому Місті ми не знаємо, можемо мати уявлення хіба що за виглядом їхньої сучасниці — Свято-Миколаївської церкви на Старому Місті. Вони представляли іншу, ніж у католицьких костьолів, естетику: це були форми й уподобання народного дерев'яного церковного будівництва. Руські церкви забезпечували релігійні запити руського населення; статус цих церков, як і руського духівництва були пов'язані із загальним статусом Руської (Унійної) Церкви та руської спільноти.

Як уже відзначалося, наприкінці 1790 р. в житті Вінниці сталася знаменна подія,

що підсумувала тривалу боротьбу міської громади з вінницькими старостами, і завершилася здобуттям ухвали Королівського Асесорського суду, яким підтверджувалися всі давні права вінницьких міщан (див с. 88–89) Показово, що подячний молебень із цієї нагоди унійний брацлавський офіціал Любінський відправив саме в латинському капуцинському костьолі, а не в руській унійній церкві:

Року Божого 1791.

За панування Станіслава Августа, коли справу міську витягнув головню пан Котович, мечник белзький, міські мешканці, які впродовж двох власне століть перебували під ярмом старост, нічим не відрізнялися від сільського життя, були повернені до давнього стану свободи й найщедріше обдаровані королівськими привілеями. За що, складаючи подяку Богові, у нашому костьолі замовили Вотиву^{253*}, відправлену в нашому костьолі брацлавським офіціалом, найдостойнішим о. Любінським греко-унітського обряду у свято Обрізання Господнього в присутності новообраних урядників, — зазначає літописець Вінницького капуцинського кляштора²⁵⁴.

Нагадаю, що саме в костьолах домініканців або єзуїтів відбувалися сеймики Брацлавського воєводства, на яких вирішували важливі справи краю, зокрема і призначення посадових осіб, обирали делегатів від воєводства на сейм Корони Польської, обговорювали загальнодержавні проблеми

²⁵³ * *Вотива* — тут: подячний молебінь.

²⁵⁴ *Dijariusz OO. karuscynów winnickich*, k. 111; *Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века. — Т. II. — С. 278 і далі.

й позицію делегації воєводства на загальнодержавному сеймі²⁵⁵.

У домініканському ж костьолі 19 листопада 1791 р. вінницький міський магістрат у присутності численної людности склав присягу на вірність Конституції 3 травня:

«з урядниками і людом в костьолі вв. оо. домініканів по урочистій мші й під вистріли гармат у присутности яв. Порчинського, стольника Брацлавського, комісара цивільно-військового склали присягу боронити навіть пролитям крови польську Конституцію, встановлену д. 3 травня поточного року»²⁵⁶.

Додаймо до сказаного, що в приміщенні єзуїтського кляштора містилася міська палестра, у якій зберігалися й опрацьовувалися справи, що стосувалися всього Брацлавського воєводства та міста Вінниці, і палестранти — знавці права і воєводської документації — готували судові позови й адвокатські матеріали, надавали довідки міській та воєводській владі і для судів.

У єзуїтському кляшторі розташовувався й фактично головний освітній осередок Брацлавського воєводства, у якому навчалися діти шляхти й багатшого вінницького руського міщанства та духовенства,

а також бібліотека та фізична лабораторія. Там само функціював студентський театр і велося навчання музики²⁵⁷.

Зі сказаного вище видно, що з латинськими костьолами і кляшторами Вінниці були пов'язані найважливіші справи й події міського життя. Чільне місце католицизму як релігії польської шляхти було закріплене законодавством Речі Посполитої. Сеймові конституції не раз підкреслювали першість Латинського Костьолу в Речі Посполитій. Солідарність цієї шляхти з Католицьким Костьолом забезпечувало його матеріальну підтримку та участь її у найважливіших акціях католицького духовництва. Цю статусну вищість панівної Латинської Церкви перед Унійною відзначали й польські історики, зокрема й відомий дослідник Л. Беньковський:

«у думці вищого латинського духовенства Унійна Церква була, попри все, Церквою другого класу»²⁵⁸.

У 70-ті роки припиняє існування єдина у Вінниці братська школа, що утримувалася при церкві Кузьми і Дем'яна з початку XVII ст²⁵⁹. Маленька братська школа з навчанням руською мовою, де в основному викладалися такі предмети, як слов'яно-руська грамота, хоровий

²⁵⁵ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 37, 52, 84, 112 etc.; Див., напр.: Крикун Микола. Як не дійшло до відкриття сеймика Брацлавського воєводства в 1740 році // Його ж. Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. — С. 365–388.

²⁵⁶ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 111–112.

²⁵⁷ Grzebień Ludwik, S.J. Szkoły jezuitkie w Winnicy // Вінницькі мури. Погляд крізь віки. — С. 44; Шевченко Тетяна. Вінницький дім Товариства Ісуса та діяльність єзуїтів у Речі Посполитій (до середини XVII ст. // Там само. — С. 89–90.

²⁵⁸ Kościół w Polsce. Tom drugi: Wieki XVI–XVIII. — S. 913.

²⁵⁹ Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под властью шляхетской Польши... — Т. II. — С. 391.

церковний спів тощо, занепала в конкуренції з Вінницькими академічними школами, які були створені 1774 р. з поєзуїтських польськомовних шкіл, у яких викладалося багато практично потрібних предметів. Вінницька братська школа стала явним анахронізмом і 28 травня 1778 р. саме керівництво Братства Св. Козьми і Даміяна (старший братчик Микита Дубицький і братчики Яким Педченко, Іван Педченко та Остап Дахненчук) продало будиночок школи А. Злотнику

за 100 зл. Таким чином, школа припинила своє двохсотрічне існування²⁶⁰.

Як бачимо, вінницькі парохії Унійної Церкви функціують у структурі цілком певних соціально-політичних відносин, що існували в Речі Посполитій, у яких панівний статус забезпечувався римо-католицькій за віровизнанням і польській (за походженням або набутим статусом) земельній знаті та підтримуваному нею Латинському Костьолу, натомість руські парохії мають підрядний статус.

²⁶⁰ *Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши... — С. 398–399.

3. ЧИСЕЛЬНІСТЬ ВІРЯН І МЕЖІ ВІННИЦЬКИХ ПАРОХІЙ

Відомості про чисельність парохіян вінницьких церков знаходимо в актах візитацій 1790–1791 рр., у рубриці під назвою «Провізори і суми церковні», де вказується число хат (халуп) парохіян та кількість самих парохіян. Крім того, в метричних книгах церков Покрови Богородиці та св. Кузьми і Дем'яна уміщено реєстри парохіян цих церков. Їх уписано наприкінці метричних книг цих парохій. Ці реєстри подані у додатку до книжки.

Інформаційно багатшим є реєстр парохіян церкви Покрови Богородиці. Його укладено польською мовою з помітними руськими мовними елементами. Зважаючи на те, що в реєстрі вказано вік дітей, а вік господарів родин, комірників, слуг і їхніх дружин не вказаний, можна

припустити, що одним із завдань обліку було з'ясування не лише загального числа вірян, але і встановлення осіб, яким належало сповідатися (тобто тим, кому виповнилося понад 15 років).

Однак реєстр парохіян Покровської церкви містить інтригу, яка полягає в тому, що він не датований. Для розв'язання цієї пізнавальної задачі було залучено метричні книги цієї церкви, на основі яких із урахуванням реєстру було складено таблицю, до якої вписано одинадцять осіб, зокрема, із прізвищами, прикметними для парохіян цієї церкви (Миклашевський, Дахненко, Карпенко, Драбинко), тобто фактично за довільною вибіркою. За метричними книгами виписано дату народження хлопчиків, імена яких подано в реєстрі парохіян. При цьому взято до уваги, що прізвища

переходили по чоловічій лінії, але в традиційному для русинів варіюванні на зразок Карпенко — Карпенчук. Вік хлопчиків, зазначений у реєстрі, вказував часовий інтервал між зафіксованим роком народження і роком укладання реєстру. Для десяти позицій укладання реєстру визначилося як 1765 або 1766, ця розбіжність

пояснюється тим, що вік дітей у реєстрі фіксувався з певним наближенням, тобто, якщо дитині 1,5 року, могли вказати вік як 1 рік або 2 роки. Випадок з 1764 р. залишено як приклад помилкової вказівки віку. Загалом, за цим орієнтиром, дату складання цього реєстру слід віднести до 1765–1766 рр.

Таблиця 1

Обчислення дати укладання реєстру парохіян вінницької церкви Покрови Богородиці

№ з/п	Ім'я батька похрещеного за реєстром парохіян і метрикою церкви Покрови (ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174)	Ім'я похрещеного за реєстром парохіян і метрикою церкви Покрови	Дата хрещення за метрикою церкви Покрови (ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174)	Вік похрещеного за реєстром парохіян церкви Покрови	Рік укладання реєстру (дані графи 4 плюс дані графи 5)
1	2	3	4	5	6
1.	Воличенко Василій	Антоній	20 січня 1764 р. (арк. 18)	2	1766
2.	Дахненко Василь	Димитрій	25 жовтня 1764 р. (арк. 20)	1	1765
3.	Драбинка Кирило	Прокопій	6 березня 1765 р. (арк. 21)	1	1766
4.	Карпенко Йосип	Стефан	26 грудня 1761 р. (арк. 15 зв.)	4	1765
5.	Карпенчук Яків, жінка Марія (Jaków Karpenko, żona Maryia)	Павло	23 серпня 1764 р. (арк. 19 зв.)	1	1766
6.	Кривий Микола швець	Філіп	11 жовтня 1763 р. (арк. 18)	2	1765
7.	Мельник Ничипор	Іван (Ян)	25 червня 1764 р. (арк. 19 зв.)	1	1765
8.	Миклашевський Василь	Яким	4 вересня 1760 р. (арк. 13 зв.)	5	1765
9.	Миклашевський Василь	Атанасій	8 липня 1764 р. (арк. 19 зв.)	2	1766
10.	Починків зять Іван	Кирило	14 лютого 1764 р. (арк. 18 зв.)	1	1765
11.	Скрипник Василь	Андрій	21 березня 1762 р. (арк. 15 зв.)	2	1764

Таблиця 2
Чисельність парохіян руських парохій міста Вінниці наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Джерело	Св. Кузьми і Дем'яна <i>Нове Місто</i>		Покрови Пресвятої Богородиці <i>Нове Місто</i>		Св. Миколая <i>Старе Місто</i>		Св. великомученика Юрія (Георгія) <i>Вінницькі (Старі) Хутори</i>		Св. Івана Богослова <i>Ледьки</i>	
	дворів	парохіян	дворів	парохіян	дворів	парохіян	дворів	парохіян	дворів	парохіян
1	29	93 ^{261*}	97	484						
Списки парохіян в метричних книгах церков Покрови (ЦДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 175 зв. — 179 зв.) та св. Кузьми і Дем'яна (<i>Там само</i> , спр. 173, арк. 180–182)										
2	50	190	58	214	80	317	133	Не вказ.	67	До парохії Покрови Богородиці
1790, 1791 р. Акт генеральної візитації (КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 23 зв., 131 зв., 135, 138)										
3	104	536 ч.с.	До парохії церкви св. Кузьми і Дем'яна		97	388 ч.с.	137	550 ч.с. (чол. статі)	67	268 ч.с.
1800 р. Клірові відомості про духовенство Вінницького повіту (ДАХмО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, арк. 5 зв. — 6, 7 зв. — 8,) 1801 р. Клірові відомості про духовенство Вінницького повіту (<i>Там само</i> , спр. 6781)										
4	114½	459 ч.с.			91	364 ч.с.	134½	539 ч.с.	73	293 ч.с.
1809 р. Клірові відомості про духовенство Вінницького повіту (<i>Там само</i> , спр. 6910, арк. 4 зв., 6 зв., 7 зв., 8 зв)										

²⁶¹ * Душ сповідників.

Метричні книги церкви Покрови Богородиці містять також відомості про мешканців Вінниці, померлих від чуми. Спустошливі епідемії охопили Правобережну Україну в 1755–1756 і 1770–1772 рр. Утрати на Поділлі й Брацлавщині, за відомостями, які подає

В. Отамановський, становили загалом 200 000 осіб. За повідомленням історика Й. Ролле, у 1770–1771 рр. вимерли від чуми половина Поділля й усі мешканці Кам'янця-Подільського²⁶². В. Отамановський склав таблицю про смертність від чуми у Вінниці в 1756–1772 роках²⁶³:

Таблиця 3

Смертність від чуми у Вінниці в 1756–1772 роках

Вмерло від чуми в м. Вінниці (з передмістями й с. Вінницькі Хутори)	1756 р.	1770–1771 рр.	1772 р.
християн	300	382	700
євреїв	60	146	300
Усього	360	528	1000

У метриці померлих Св. Покровської церкви подано два таких списки. Після запису про поховання від 10 вересня 1770 р. уміщено такий запис померлих від «повітря»²⁶⁴:

1770. «з повітря» вимерло душ у вінницькій Свято Покровській парохії:

у Драбинка Кирила	8 душ
Журбицький	4 душі
Гуменний	3 душі
Кирило Олексіїв	5 душ
Максим Муляр	4 душі
Лесько	3 душі
Данилка	5 душ
Романиха	2 душі
Гнідаш	3 душі

Синицька	3 душі
Пивовар	2 душі
Матвій	1 душа
Паламар	1 душа
Федір [прізвище і число померлих обрізані по краю аркуша]	
Демко Шевчук	5 душ
Антон Прокопенко	2 душі
Яремиха	1 душа
Онофрей	1 душа
Кирило [прізвище обрізане по краю аркуша]	2 душі
Ничипоренко	4 душі
Данило Кучерук	1 душа
Діжовий, наймичка	1 душа
Усіх душ	72

²⁶² Отамановский В. Д. Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши... — Т. II. — С. 128.

²⁶³ Там само. — С. 129.

²⁶⁴ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 145–145 зв.

А запис про «морове повітря» від 1771 за змістом тексту нагадує заупокійну молитву священника, що поминає парохіян, які ще кілька днів тому були на відправі в церкві, й, можливо, причащалися з його рук. Подаємо цей текст зі збереженням мови запису:

Anno 1771. S powietrya wymarło w Pawła żona y dzieci 5, Jendrżeja Hucala żona y dzieci 3, Dawid y żona, y curka 3, w Mychalczuchy 1, w Romanychy 2, w Musia żona 1, w Demka Harasymenka dzieci 2, w Ałexeia Mikłoszewskoho żona y syn 2, Wasyl Skrypnik y żona, y dzieci 3, w zięcia iego 2, u Ywana Cechmistrza żona, dzieci 3, służebek 2, kuczerywna wdowa, kowalichy syn 2, Ławrina żona 1, Ефрема dytyna 1, Petro Tymoszęko y dzieci troie 3, Porchimowicz, żona y syn 3, w Jaska żena y dziecko 2, Wasylewicz y żona 2, dziad szpitalny 1, Makarewiczka 1, w pywowara dzieci 2, Wielegurskiego dworku Matwiy, żona i dziecko 3, u Frumy służebka z dwoma dziecmi 3, w Mychayła kuszniirza żona y dzieci troie, wasил Słobodzianik 1, u Hnidasza dziecko 1, Musiy Sasiuk żona y dzieci dwoie 4, w Gabriela dziecko 1, Ponas Demenko, ociec, żona i dzieci czworo 7, Hrabar 1, Cynbalista y dzieci dwoie 3, Słobodzianik u Juzefa Kowala żona dwoie 4, wszyscy 80²⁶⁵.

Важливі спостереження, що стосуються кількості вірян у парохіях Унійної церкви, подав польський історик Мар'ян Радван в опублікованій ним соціографічній панорамі цієї Церкви на Правобережній Україні. За розпорядженням

митрополита Ясона Смогоржевського, у 1783–1788 роках було проведено генеральну візитацію всіх деканатів, якій передувало складання списку парохій, що підлягали юрисдикції цього владики. Юрисдикції митрополита підлягали 48 деканатів (Корсунський деканат на той час почасти вже відпав, а деканати Чигиринський, Смілянський, Шполянський і Турянський вийшли з-під підпорядкування унійній ієрархії). У цих чотирьох деканатах, за відомостями радомишльської курії, числилося 147 парохій. М. Радван зауважує, що на 1782 р. Унійна Церква «була трохи сильнішою у Брацлавському воєводстві, ніж в Київському»: у першому до унії належало 99579 домів, у другому — 75915²⁶⁶.

У цій праці є й відомості про парохії Вінницького деканату (на с. 85–87) і, зокрема, про руські парохії Вінниці й околиць.

У цих відомостях указано, що у Вінниці (йдеться про Нове Місто) парохії 2-х церков охоплювали 193 «доми». Але в місті функціювала, окрім того, ще й церква св. Миколая, якої тут не взято до уваги.

Межі вінницьких парохій, на перший погляд, можна встановити за розташуванням їхніх церков. Це було би можливо зробити, якби існували списки парохіян або їх ісповідні списки з указівкою на місце проживання, однак для нашого відтинку часу таких списків немає. Усе ж, деякі вказівки у метричних записах містяться, що дає підстави для з'ясування меж вінницьких парохій.

²⁶⁵ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 145 зв.

²⁶⁶ Socjografia kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku. — С. 8–9.

**Унійні парохії міста Вінниці й околиць за даними,
опублікованими М. Радваном, станом на 1782 р.²⁶⁷.**

№ з/п	Населений пункт	Колятори	Число церков	Число священників	Доми	Парохіяни	
						Дорослі	Малолітні
1.	Вінницькі Хутори	Понятовські	1	1	180	743	58
2.	Людвиківка	Понятовські	1	1	46	340	11
4.	П'ятничани	Грохольські	1	1	80	400	33
5.	Вінниця	Понятовські	2	2	193	997	56

Відповідно до територіального співвіднесення, можна вважати, що межі парохії староміської церкви Святого Миколая охоплювали Старе Місто. Це ж стосується й віддаленої старохуторянської церкви Святого Георгія, однак тут виникає питання про парохіяльну приналежність присілків Кажаниха і Кайдашиха, які географічно є частиною Старих Хуторів і начебто мали би належати до цієї парохії. Уважного розгляду потребує розмежування парохій Святої Покрови і Святих Кузьми і Дем'яна, церкви яких розташовувалися недалеко одна від одної — відповідно на північ і на південь від Мурів.

До початку 1730-х років до складу парохії церкви св. Кузьми і Дем'яна, окрім верхньої частини Нового Міста, входили й П'ятничани. Як стверджують автори подільської краєзнавчої енциклопедії, тамтешній «парохіяльний храм на честь Різдва Богородиці існує з 1732 р., його було

будовано за сприяння Михаїла Грохольського і освячено вінницькими деканом Красовським»²⁶⁸ і, отже, П'ятничани виділилися в окрему парохію. За записами обрядів у метричних книгах церкви Кузьми і Дем'яна середини — другої половини XVIII ст. можна з певністю сказати, що до складу її парохії входила верхня частина Нового Міста Вінниці, Завалля, Садки, а також села Шереметка, Вишня і Людвиківка, три останні — до часу настановлення окремого пароха до цієї церкви (29 серпня 1779 р., див. с. 89–90). Тому хрещення немовлят, вінчання, а також погребі небіжчиків із цих населених пунктів здійснювалися до того часу духовенством церкви Кузьми і Дем'яна. Імовірно, наприкінці 1770-х там було започатковано й тамтешній цвинтар, бо записи про поховання небіжчиків із Вишні, Людвиківки, Шереметки в метричній книзі Свято-Кузьминської церкви^{269*} тривають до весни 1777 р.

²⁶⁷ Socjografia kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku. — С. 85–87.

²⁶⁸ Приходы и церкви Подольской епархии. — С. 246.

²⁶⁹ * Іоан Кикить жителя шеремет[ского] на цментарѣ храмѣ 1753 [місяць і число не вказ.]
Іоана Туранскаго зъ Вишнѣ 25 травня 1758 р.
Андрея Слободяника зъ Вишнѣ 23 грудня 1758 р.
Агафію Чорную зъ села Людвиковки 19 жовтня 1764 р. (15, 159)
Іоана Чорного зъ Людвиковки 4 серпня 1767 р.

До складу парохії церкви Кузьми і Дем'яна входили також юридики Вінницького василіянського дівочого монастиря та Вінницького домініканського монастиря. Про це ми можемо говорити на підставі того, що більшість метричних записів, які стосувалися руських мешканців юридик цих монастирів, за віровизнанням приналежних до русько-католицької громади, були вписані до книг саме цієї церкви.

З тих самих підстав стверджуємо, що руські мешканці юридики Вінницького єзуїтського монастиря належали до парохії церкви Покрови. Посилаючись на люстрацію Вінницького староства 1765 р., публікатор літопису Вінницького капуцинського кляштора І. Шипович зазначає, що вінницька юридика Єзуїтського кляштора у 1765 р. займала простір між Мурами і Богом і налічувала 36 хат із єзуїтськими підданими²⁷⁰. Цьому монастиреві його фундатор — брацлавський

і вінницький староста, генерал подільських земель Валенти Александер Калиновський надав юридику у Вінниці для місійного дому та майбутньої школи і записав 30 тисяч злотих на селах Кайдашиха і Кажаниха під Вінницею, Бондурівка і Пісочин у Брацлавському повіті²⁷¹. Це твердження фактично повторює те, що було зафіксовано авторами нарису про вінницькі парохії в цитованій тут подільській краєзнавчій енциклопедії: «Валентій Калиновський 1610 р. заснував єзуїтську колегію у вигляді замку чи кріпости, дав єзуїтам два сільця в околицях В[інниці] — Кайдачиху і Кажаниху, у самому місті великий простір землі і, крім того, у Брацлавському повіті два села — Бондурівку і Пісочин»²⁷².

Оскільки метрики, що стосувалися мешканців юридики єзуїтів^{273*}, а також мешканців Кайдашихи (Кайдачихи) і Кажанихи (Казанихи), що належали до маєтностей цього монастиря²⁷⁴,

Петра Колѣсника жителя шереметского 10 травня 1769 р.

Семиѡна Далечука зъ Вишнѣ 8 квітня 1770 р.

Василіа Олѣйника зъ Вишнѣ 6 червня 1770 р.

Марію Олѣйничку зъ Вишнѣ 29 січня 1771 р.

Петра Захлопаного зъ Шереметки 13 вересня 1774 р.

Юана Кѣктюка зъ Шереметки 15 квітня 1776 р.

Єкатерину Петра Захлопаного жену зъ Шереметки 4 листопада 1776 р.

Софію матку оуж. Ганчицкихъ зъ Вишнѣ 15 лютого 1777 р.

Анну Колѣсничку зъ Шереметки 5 березня 1777 р.

Анастасію дщеръ Тарнавской старой зъ Вишнѣ 5 квітня 1777 р.

²⁷⁰ Шипович І. Комент. 6 до: Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора.—С. 711.

²⁷¹ Шевченко Тетяна. Вінницький дім Товариства Ісуса.— С. 84–85.

²⁷² Приходы и церкви Подольской епархii.— С. 211.

²⁷³ * Після скасування Ордену єзуїтів Папою Климентом XIV було зачинено й Вінницький єзуїтський кляштор. Юридику єзуїтів було передано у володіня вінницькому старості Чосновському, а він відступив її брацлавському підчашому Янові Пшидуському, а той — продав її тодішньому вінницькому старості князеві Понятовському (1787 р.), від якого вона разом із Вінницьким староством дісталася графові Протові Потоцькому, а після його банкрутства 1797 р. пішла з молотка на погашення боргів і дісталася Габрієлеві Порчинському. (Петренко О. Вінницькі мури на рубежі XVIII–XIX століть.— С. 137–138).

²⁷⁴ За ревізійними списками 1811 р. в Кайдашихі налічувалося 6 дворів і 16 ревізських душ, у Кажанисі — 4 двори і 9 ревізських душ. Ці два хутори, які раніше були єзуїтськими, королівським привілеєм 1774 р.

ПЛАН

СТАРО-ГОРОДСКОЙ ЦЕРКВИ

находящейся в селе Старый-город Винницкого округа

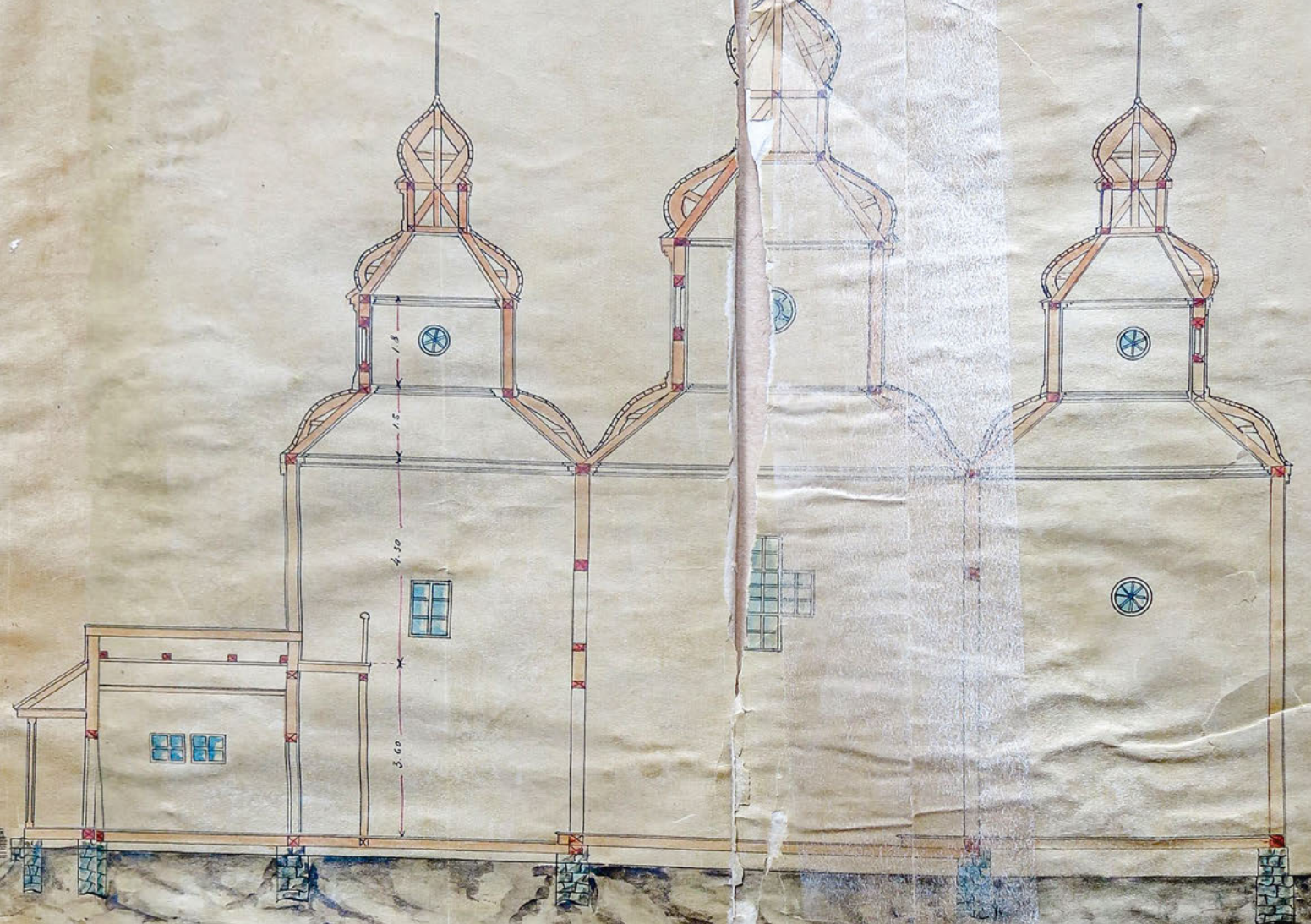
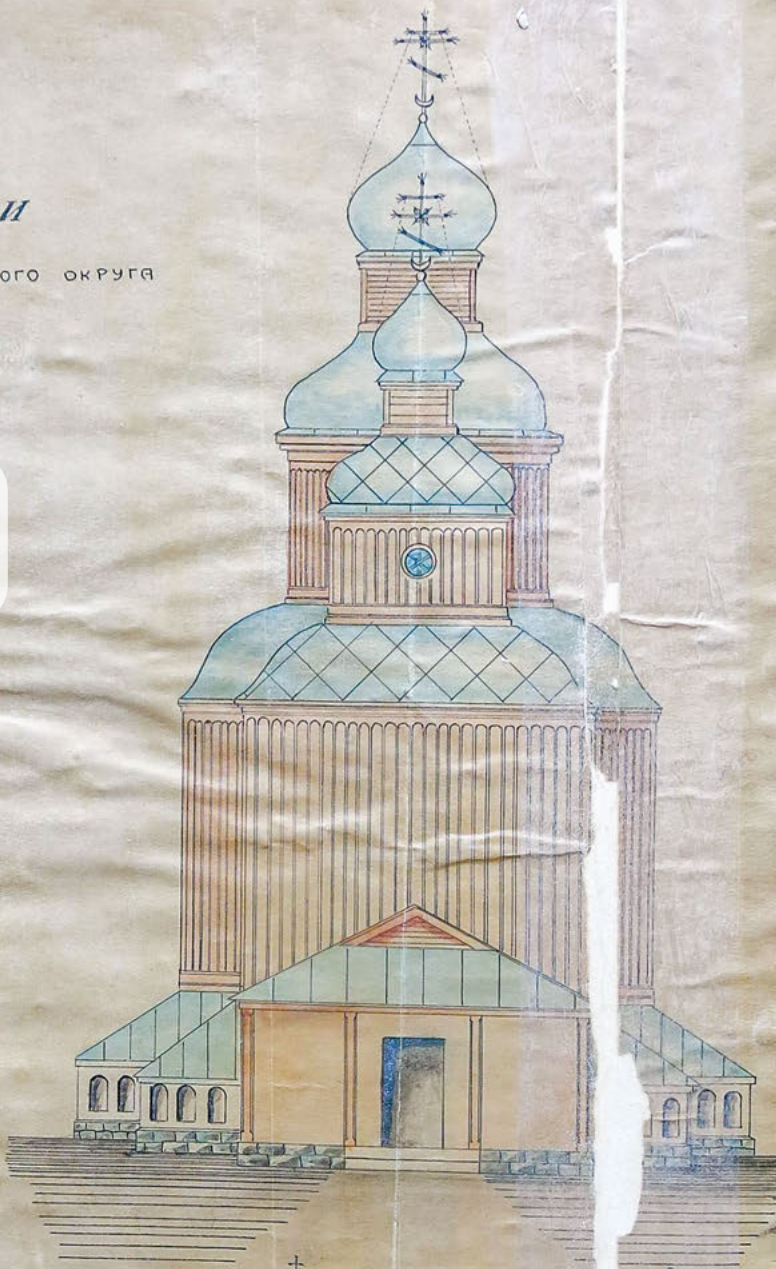
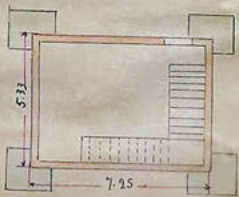
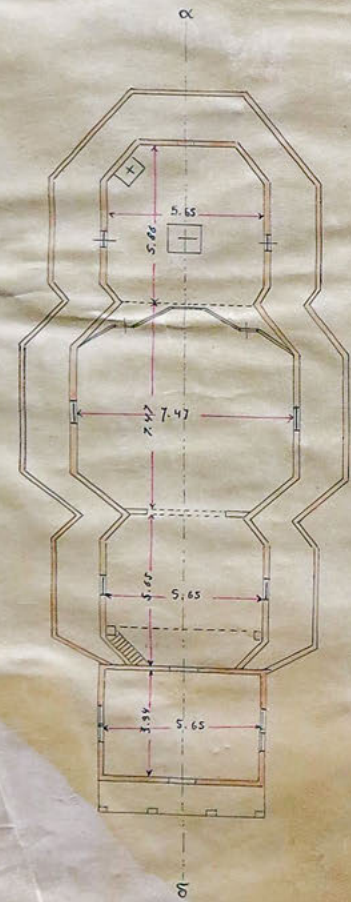
Составлен в 1928 году.

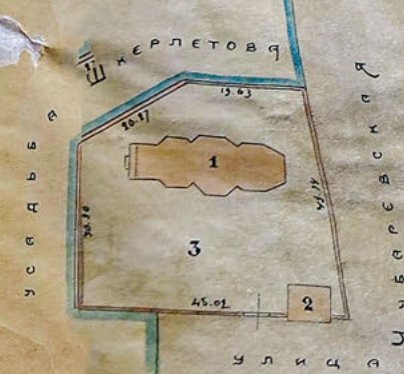
Церква св. Миколая. Старе місто. План.
Вид із заходу. Перекрій. Дзвіниця.
(ДАВіО, ф. Р-968, оп. 1, спр. 19)

РАЗРЕЗ ПО "А-В"

ПЛАН ЦЕРКВИ

ПЛАН УСАДЬБЫ

Инвентаризация

№	Назначение	кв.
1	Под церковью	
2	" колокольней	
3	" двором	
Всего:		4

Восстановление на плане местности

Масштаб в метрах:

В масштабе 1:1000 составлен
Зин Мельник

були вписані до книг саме Покровської церкви, це дає підстави стверджувати, що руські мешканці згаданих маєтностей входили до складу парохії цієї церкви. Із приводу розташування сільця під назвою Кайдашиха тогочасні джерела вказують, що воно розташовувалося між Вінницькими Хуторами і Щітками; тепер у Вінницьких Хуторах є вулиця Кайдашиха. Попри певні розбіжності щодо розташування сільця Кажаниха, вважаю що воно розташовувалося неподалік Кайдашихи. Це твердження ґрунтується на свідченнях місцевих старожилів, опитаних під час пізнішого розмежування, які стверджували про ці населені пункти як про розташовані поряд²⁷⁵.

Можна припустити існування якихось угод між монастирем єзуїтів і парохами Покровської церкви чи між латинським і унійним Брацлавськими офіціалами про таке межування парохії церкви Покрови, яке стало традицією, і опосередковано з'ясовується тепер за метричними книгами.

Про це є пряма вказівка в одній із метрик церкви Покрови (вирізнення моє.— А. 3.):

Anno 1768 Septembris D. 1

Азъ ієреи Іаковъ ѡкрестих и миром с̄тимъ помазахъ млдца Симеѡна ѡт родителеи законно брачнихъ Ѡнѡфреѡ заишого з Радомишля **в тою парافیю на Кажанихъ** вос[приємници] биша Андрѣи Ганчаръ и Маріа невѣстка тешчи Заикъ ткача. (14, 26 зв.)^{276*}.

Таке міркування підкріплюють інші метрики церкви Покрови за різні роки (дати українською передано з кириличної системи і в перекладі з латини), з авторськими виокремленнями, які засвідчують приналежність Кажанихи до парохії церкви Покрови:

1752, 30 квітня

Азъ ієрей Іаковъ Волскій презвитеръ С̄то Покровскій вѣницкій ѡкр̄стих и миромъ с̄тимъ помазахъ млдца Іакова ѡт родителеи законновѣнчанихъ Василіа **працѣвника ездвѣтскаго** и жени его Анни... (14, 2 зв.).

1753, 19 березня

Азъ ієрей Аѡтанасій презвитеръ С̄то Покров[скій] вѣницкій ѡкр̄стихъ ... двѣцѡ Дарію ѡт родителеи законновѣнчанихъ Казѣмѣра **слѡги ездвѣтскаго**

передавалися в умовне володіння реєнтови Дубенських контрактів Адамові Ханицю, а потім, за заставними контрактами 1789 р., перейшли в оренду його спадкоємців. (ДАВіО, ф. 603, оп. 1, спр., арк. 515, 517). В опублікованому нещодавно топографічному описі Вінницького повіту 1799 р. названо власницю цих двох населених пунктів — поміщицю Анну Хамцову. Стосовно Кажанихи відзначено, що точне її місце розташування невідоме, подається посилання на люстрацію 1767 р., за якою хутір Кажаниха розташовувався поряд із передмістям Вінниці Чоснівкою (Дубовецькою Слобідкою) з боку Малих Хуторів. (Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський і Брацлавський повіти / Видання підготував Юрій Легун.— Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2017.— С. 145–146).

²⁷⁵ Те, що ці хутори становили єдиний маєтковий комплекс із орною землею, водяним млином, сінокосами, лісом та іншими угіддями, видно із тексту резолюції Брацлавської казенної палати від 4 липня 1796 р. у справі про належність цих хуторів, опублікованої О. Петренком. (Петренко О. С. Брацлавське намісництво.— С. 173–174).

²⁷⁶ * Надалі при цитуванні записів метричних книг або коротких витягів з них у тексті чи в таблицях номер джерела, поданий у круглих дужках, відповідає переліку джерел, поданому в наступному розділі на с. 156.

и жени его Агафїи восприємници биша Стахъ возній и Анна цорка Андреа Мвляра (14, 3).

Року 1755 мїца октоврїа дня 30
Азъ ієрей Іаковъ Волскїй през[витель] Сто. Покро[ви] вѣнницкїй, исповѣдавши и таинамъ Стимъ причастивши, раба Бжїа Андреа **снѣцара ездвѣтскаго** погребохъ при храмѣ Покрови (14, 137).

1760, 10 лютого

Азъ ієрей Іаковъ Волски през[витель] Сто Покро[вскї]: вѣнницкї окрѣстих и миромъ сѣтимъ помазахъ млдца Феодора *от* родителей законно вѣнчанихъ Костантіа **огроднѣчого WW OO језовѣтовъ** и жени его Пелагїи, вос[приємници] биша Петръ Кдшнѣръ и Парасковїа, жена Миколи Шѣвца кривого (14, 12 зв.).

1761, 11 березня

Азъ ієрей Іаковъ Волски презв[витель] Сто Покро[вскї] окрестихъ и миромъ сѣтимъ помазахъ дѣвцѣ Анну *от* родителей законо вѣнчанихъ Казѣмѣра **паробка езовѣцкаго** и жени его Агафїи вос[приємници]. биша Матѣей Пивоваръ и Анна цорка Ендрѣея Шѣвца. (14, 14 зв.)

Рокѣ 1777 мїца марта Дня 8

Азъ ієрей Іаковъ Волскїй парохъ С. Покровскї раба Бжїа Феодора Ганчара **с Кажанихи** исповѣдавшася и причастившася Стихъ Таинъ погребохъ его при томже храмѣ вѣжъ реченномъ. (14, 148)

Рокѣ тогожде [1780] мїца марта Дня 2.

Азъ ієрей Іаковъ Волскїй парохъ Сто. Покровскїй вѣнницкїй рабѣ Бжїю Татианнѣ женѣ Іоанна Ганчара **зъ Кажанихи** исповѣдавшюся погребохъ при

храмѣ Покрови Пресвѣтїа Богородици. (14, 150–150 зв.)

Рокѣ 1789 мїца септеврїа 30 дня.

Азъ ієрей Данїиль Обертинскїй коадьюторъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй] крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ младецеѣ Евфросинїю и млденицеѣ Татианнѣ *от* родителей законно вѣнчанихъ **Петра Ковалѣа кожанискаго** и жени его Марїи, воспрїем[ници] биша Іосифъ Мѣклашевскїй и Анна Дамѣана малара жена, Іоанъ Московецъ и Анна Димитрїа Дахнюка жена (14, 84 зв.).

Рокѣ 1791 мїца феврварїа 2 дня.

Азъ ієрей Іаковъ Волскїй, парохъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй] крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ млдцѣ Трофима *от* род[ителей] зак[онно] вѣнч[анныхъ] Григорїа Гончара **зъ Кажанихи** и жени его Івлїанїи, воспрїем[ници] биша Павелъ Швецъ и Марїа Іоанна Шѣвца Голѣватого жена зъ Кажанихи. (14, 90 зв.)

Рокѣ 1791 мїца Септеврїа, 19 дня.

Азъ ієрей Іаковъ Волскїй пар[охъ] Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй] крестихъ и мир[омъ] сѣмъ помазахъ млдцѣ Елисаветѣ *от* род[ителей] зак[онно] вѣнч[анныхъ] Петра Ковалѣа **зъ Кажанихи** и жени его Марїи, воспрїем[ници] биша Іосифъ Миклашевскїй и Анна Щербацка. (14, 92 зв.)

Згадки в цих записахъ Йосипа Миклашевського для насъ є такожъ приметними в тому сенсі, що велика родина Миклашевськихъ була впливовою серед вѣнницкихъ мїщан; вони неодноразово називаються в метрикахъ церкви Покрови якъ її парохїяни:

1763, 31 травня

Азъ ієрей Іаковъ Волскій през[витеръ] Сто Покровскій вѣнницкій ѡкрестих и миромъ сѣтимъ помазахъ млдца Никиту ѡт родителєй Василя й жени его Єкатерины Миклаше[в]скихъ законно брачнихъ восп[ріємниці] биша Матѣей Пивоваръ и Анна Дѣбѣцка woytowa (14, 17 зв.)

1763, 3 червня

Азъ ієрей Іаковъ Волскій през[витеръ] Сто Покровскій вѣнницкій ѡкрестих и миромъ сѣтимъ помазахъ млдца Никіфора ѡт родителєй законно брачнихъ Александр Миклашевского и жени его Анни восп[ріємниці] биша Іоанъ Сидоренко и Ѡнофрейка Пелагіа (14, 17 зв.)

1764, 16 липня

Азъ ієрей Іаковъ Волскій парохъ Сто Покро[в]скій вѣнницкій ѡкрестих и миромъ сѣтимъ помазахъ млдца Афанасіа ѡт родителєй законно брачнихъ Василя Миклашевского й жени его Єкатерины восп[ріємниці] биша Деміанъ Гарасименко и Маріа Совиха (14, 19 зв.)

Так само можемо спостерігати, що в метриках церкви Покрови вписано більшість хрещень і погребів мешканців зі Слобідки Дубицького, Тяжилова та Педьків (Малих Хуторів):

1764, 16 вересня

Азъ ієрей Іаковъ през[витеръ] Сто Покровскій вѣнниц. ѡкрестих и миромъ сѣтимъ помазахъ дѣвцѣ Єленѣ ѡт родителєй законно брачнихъ Романа **из Слобѣдки Дѣбѣцкого** и жени его Анни восп[ріємниці] биша Василій Воличенко и Єрина попадця велебного ѡбця Петра пароха козминского (14, 19 зв.)

Рокѣ 1791 мѣца Феврваріа 2 дня.

Азъ ієрей Іаковъ Волскій парохъ Сто Покр[овскій] вѣнниц[кій] крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ млдця Трофима и млдцѣ Зенію ѡт род[ителєй] зак[онно] вѣнч[аннихъ] Кирила Гончара **зъ Слобѣдки Дѣбѣцкого** и жени его Матрони, восп[ріємниці] биша Андрей Єлашевскій и Євдокіа цорка Іоанна Скѣмлѣя, Леонтій Коваленко и Їріна Стефана Мандзѣ жена. (14, 90 зв.)

Рокѣ 1782, мѣца Їлліа, 3 дня.

Азъ ієрей Іаковъ Волскій, парохъ Сто Покр[овскій] вѣниц[кій], шляхетнаго млдця Василя Карповѣча зъ панною Анною Заблудскою **зъ Тяжилова**, по вишлихъ трієхъ заповѣдехъ въ дни неделній по исповѣди Стои и по пріятію Таинъ Сѣхъ в станъ малженскій сочетахъ. Свѣдителє биша ѡрожони Григорій Лючнѣцкій осадчий тяжиловскій и ѡрожоній Томашъ Римша жител' лозовацкій. (14, 119 зв.)

Рокѣ 1782, мѣца Декемвріа, 13 Дня.

Азъ ієрей Іаковъ Волскій, парохъ Сто. Покр[овскій] вѣнницкій раба Бжїа Іоанна Гончара **зъ Слобѣдки**, исповѣдавшагоса и Сѣмъ Таинамъ причастившагоса погребохъ при церкви Сто Покровской вѣнницкой. (14, 152–152 зв.)

Рокѣ 1787, мѣца Іанндаріа, 19 дня.

Азъ ієрей Іаковъ Волскій, парохъ Сто Покр[овскій] вѣнниц[кій] крестихъ и мир[омъ] сѣмъ помазахъ млдцѣ Зенію ѡт род[ителєй] зак[онно] вѣнч[аннихъ], Іоанна Кравця на Слобѣдцѣ Дѣбѣцкаго и жени его Анни, восп[ріємниці] биша Стефанъ Коваль Паламарчукъ и Єкатерина Пенковска зъ Слобѣдки Дубѣцкаго. (14, 75 зв.)

Рокъ 1787, мѣца Марта, 4 дня.

Азъ ѿреѣй Данииль Обертинскій, коадьюторъ Сѣо Покр[овскій] вѣн[ницькій] крестихъ и мир[омъ] сѣмъ помазахъ двицѣ Євдокѣю ѿт род[ителѣй] зак[онно] вѣнч[аннихъ] Їоанна Трѣтинскаго и жени его Параскеви, жителѣй тажиловскихъ, в[оспріємници] биша Василій Миклашевскій и Марѣ[я] Лючнѣцка. (14, 76)

Утім, логіка належності Тяжилова, Слободи Дубицького та Педьків до парохії церкви Святої Покрови зрозуміла з погляду географії: усі ці передмістя прилягали до Вінниці зі сходу й південного сходу. Але мешканці Педьків (Малих Хуторів) домоглися заснування каплиці в ім'я Івана Богослова і прагнули відокремитися у власну парохію. Ці наміри були зафіксовані у візитаційному акті вінницької церкви Покрови (березень 1791 р.):

«парохіяни на присілку, що зветься Педьки, свято-покровці, окремо бути хочачи, у каплиці новозбудованій і посвяченій, звичайні Служби Божі запровадивши» (12, 138).

Незважаючи на наполягання візитатора спонукати всіх парохіян-покровців спорудити каплицю замість згорілої церкви Покрови («в однодумності докласти сил, дерева допровадити, документ із консисторії генеральної брацл[авської] впродовж трьох місяців від акту теперішньої візити одержати»), цього не було зроблено з *причини очевидної парохіян відрубності* (12, 138 зв.). Беручи до уваги те, що церква Покрови ще 1785 (1786) р. згоріла, відмежування Педьків, розташованих на віддалені від неї, в окрему парохію стало лише питанням часу. Це, зрештою, і відбулося 1796 р. після поглинення вінницьких парохій Російською синодально-православною Церквою.

4. РУСЬКІ ЦЕРКВИ В МІСЬКОМУ КРАЄВИДІ ВІННИЦІ

Вінницький міський краєвид формувався у складних історичних обставинах XIV–XVII ст. як взаємопов'язаний комплекс природного ландшафту над річкою Бог (Південий Буг) зі скелястими виступами лівого берега, високими пагорбами правого берега, Замкового острова, кількох видовжених островів, розташованих вище і нижче цього острова, і прилеглої до річки Віннички низинної частини, оборонних дерев'яних і земляних споруд, які змінювали своє розташування, що зумовило переміщення міського осередку з лівого берега (Старе Місто) на правий берег (Нове Місто). Цей краєвид творили також зони житлово-господарської забудови міщан, над якими вивищувалися руські церкви й монастирі, міська ратуша на Ринковій площі, а з 1610-х років латинські кляштори й костьоли з особливим оборонним

комплексом (Мури). У цій складній історичній динаміці міського краєвиду важливе місце належало церковним об'єктам: церквам, монастирям, кляшторам, костьолам, кляшторним мурам, кладовищам, священницьким садибам (парохіям).

На елементи й обриси міського краєвиду тривалий час упливали й обставини міжнародно-політичного характеру, як от, татарські набіги, унаслідок яких відбувалося переміщення містотвірних оборонних споруд (замків) уздовж лівого берега Богу, а потім — на Замковий острів посеред Богу. Уплинуло на міський краєвид і підпорядкування польській Короні українських земель, через що в Новому Місті постали римо-католицькі кляштори з Мурами, які й задали панівні вертикальні домінанти в архітектурному краєвиді міста.

Од часу заснування Вінниці в ній споруджувалися руські дерев'яні церкви,

довкола яких зосереджувалися відповідні елементи краєвиду (дзвіниці, цвинтарі, палісади й огорожі), їхній загальний вигляд яких визначався як народною будівельною традицією, так і правилами церковного будівництва. Привілей польського короля Владислава IV на заснування жіночого Благовіщенського (руського) монастиря вказує безпосередньо на те, що споруди цього закладу в жодному разі не повинні підважувати панівне становище Римо-католицької церкви, яке мало забезпечуватися фізично й візуально в міському краєвиді. Саме тому православні, а згодом унійні церкви Вінниці за висотою і за масштабом у загальному вигляді помітно поступалися римо-католицьким костьолам, що височили над усім міським простором. Вищення римо-католицьких споруд над міським краєвидом Вінниці відзначають і сучасні польські дослідники. І. Водзяновська з цього приводу пише:

«На тлі дерев'яного будівництва святинь, шкіл, адміністративних будинків чи домів приватних у деяких містах вирізнялися кляштори. Найчастіше вони були єдиними мурованими будинками в місті. Це стосувалося зокрема й неформальної столиці воєводства — Вінниці, де посеред дерев'яної забудови міста домінували будинки капucinського, домініканського, а також езуїтського ордену. Натомість у Брацлаві парохіяльні святині обох католицьких обрядів були дерев'яними»²⁷⁷.

Отже, характер міського краєвиду формувався не лише під впливом

містобудівних традицій місцевої спільноти, але й залежав від статусу цієї спільноти. Панівний статус польської спільноти визначав відповідне місце її храмових споруд у міській панорамі.

Треба відзначити, що на мінливість міського краєвиду впливали й конкретні обставини соціокультурного характеру. Скупчення жител і використання дерева в житловому, господарському та церковному будівництві несло в собі загрозу спалаху пожеж. Так було неодноразово й у Вінниці, коли вигорала значна частина міста і шкоди зазнавали навіть муровані кляшторні споруди, або горіли важливі церковні будови руської спільноти, як-от, церква Покрови Богородиці.

Визначальний вплив на панораму осередкової частини міста Вінниці мали й обставини соціополітичного характеру: її забудова середини XVIII ст. помітно відрізнялася від вигляду Нового Міста століття перед тим. Ще в першій чверті XVII ст. вона була всуціль дерев'яною. Згідно з архітектурною реконструкцією Петра Ричкова, засновник езуїтського осередку (1611 р.) у Вінниці Валенти Калиновський розпорядився оточити езуїтський «місійний дім» земляним валом і дерев'яним острогом, на кшталт невеличкого замочку, і навіть виділив для нього дві гармати. 1619 р. вінницька місія перетворилася на резиденцію, у якій були відкриті навчальні класи нижчого рівня. З 1630 р. це вже був фактично колегіум із викладанням граматики, поетики й риторики, хоча офіційне визнання цього

²⁷⁷ Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>. — С. 74–75.

статусу відбулося лише 1642 р. Окрім виконання проповідницьких і навчальних обов'язків, вінницькі єзуїти завідували місцевою католицькою парохією, тобто провадили богослужіння для парохіян-католиків у тамтешньому костьолі, який тому називався фарним. Будівництво вінницького мурованого єзуїтського комплексу відбулося в 1631–1642 рр. Перед початком воєнних подій 1648 р. вже існували мури цього монастиря та мурований костьол²⁷⁸. З 1624 р. у Вінниці оселилися ченці домініканці, споруди їхнього кляштора були спочатку також дерев'яними. Варто відзначити мінливість цього архітектурного краєвиду, пов'язану з пожежами (1613 р.) та масштабними руйнаціями в ході Визвольної війни. Відбудова Єзуїтського кляштору розпочалася лише 1664 р.²⁷⁹ Новий мурований домініканський костьол було закладено 1745 р.

Суттєвою складовою панорами Вінниці XVII ст. були будівлі Вознесенського чоловічого монастиря, заснованого 1616 р. Його локалізацію, бодай наближено, простежив відомий подільський краєзнавець о. Іван Шипович. За словами сучасників подій 1651 р., монастир розташовувався «на горі», далі його територія йшла «йшла до скелястого спуску». За твердженням І. Шиповича, південна сторона монастирських валів підходила, як він писав, «до Летичівської дороги, теперішньої Поштової вулиці». Східна ж сторона Вознесенського монастиря збігалася зі східною

стороною пізніше заснованого Капуцинського кляштора²⁸⁰. Це означає, що цей кляштор, принаймні частиною, розташовувався на території Вознесенського монастиря.

Від останніх років Речі Посполитої й початку російського запанування на Брацлавщині до нас дійшли два важливих джерела, які дають можливість описати загальну панораму міста Вінниці кінця 1780-х років і з'ясувати місце в ній руських церков та статус їхніх громад. Ідеться, передовсім, про «Люстрацію староств і королівщин у Брацлавському воєводстві, що належать до Вінницького повіту, вчинену люстраторами 1789 р. й подану до Економічної комісії Коронного скарбу». Частиною її є люстрація Вінницького староства, у якій описано й місто Вінницю²⁸¹. Іншим документом, помічним у цьому дослідженні, став «Планъ города Винницы Брацлавской губернии» 1793 р., підписаний губернатором генерал-майором Фьодором Берхманом. Як видно з експлікації, при підготуванні цього документа було використано план, виготовлений за часів колишнього старости, королівського небожа Станіслава Понятовського, складений на основі люстрації 1789 р., а запис про адміністративну приналежність відображає ще реалії Речі Посполитої, там записано, що місто «належить до воєводства Брацлавського». Ще однією прикметою цього роду є те, що в експлікації до плану, як і в люстраційному

²⁷⁸ Ричков Петро. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці // Вінницькі мури. Погляд крізь віки. — С. 8–12.

²⁷⁹ Там само. — С. 15.

²⁸⁰ Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора. — Комент. І. Шиповича на с. 718.

²⁸¹ ЦДІАУК, ф. Кмф-15, оп. 3, спр. 308, с. 1–100. В документі є посторінкова й поаркушева пагінація.

описі, першими серед церковних споруд указуються римо-католицькі кляштори (позиції А — D експлікації). В експлікації до плану Берхмана, як і в люстраційному описі, називаються три греко-унійні дерев'яні церкви. Тому є всі підстави вважати, що пропонований синтетичний опис відображатиме ситуацію за результатами люстрації 1789 р., хоча у вигляді міста можна помітити й деталі, на які в люстрації не вказано, а можливо, і зміни, що сталися за кілька років.

Вінниця у довжину простягалася на дві, завширшки мала півтори, а в околі — п'ять верст і розділялася на дві частини — Старе й Нове Місто. У ній налічувалося мешканців обох статей 3742 особи. Центральними природними факторами, які формували краєвид міста Вінниці, були річка Бог, розташовані на ньому острови й річечка Вінничка. Щодо загальних міських обширів, в експлікації плану відзначалося, що земля, яка належить до міста, простягається в довжину по річці Вінниці до чотирнадцяти, а в ширину до тринадцяти верст. Зовсім близько до міста підступали ліси, з яких мешканці міста, купуючи деревину, задовольняли потреби будівництва й опалення. Це стосувалося й парохіян руських церков, що мешкали у Вінниці.

Річка Бог своєю течією відділяла Нове Місто від Старого, на плані видно, що нижче від Замкового острова, за крутим поворотом річки, посередині русла лежав острівець, а нижче нього, при лівому березі ширший острів, віддокремлений од лівого берега вузькою протокою. Із плану

й експлікації до нього дізнаємося, що річище Богу і протока при верхній частині цього острова перегороджені греблями. І в люстрації, і в експлікації плану вказується, що на греблі при правому березі було влаштовано три борошномельних млини. Але в поясненні до плану Берхмана зазначається на те, що на греблі через протоку діяв ще й пилувальний млин (тартак) і ще один — із мідною молотовою машиною. Там же читаємо, що поблизу міста в річку Бог впадає мала річка Вінниця, на якій також розташовуються сім борошномельних млинів.

Люстратор докладно описує старостинський замок на острові (який через те й називався Замковим) із в'їзною брамою, вежею, великим будинком, стайнею й магазином, однак зазначає, що «вал того замку насипаний із землі, дуже попсований»²⁸². Для укладача експлікації плану Берхмана ці деталі не фіксуються не лише через стислість записів, а й тому, що після інкорпорації Росією земель аж по Збруч і Дністер оборонне значення вінницького замку зійшло нанівець; ймовірно, через це запис про колишній замковий острів лаконічний: «Острів, на якому зруйноване земляне укріплення».

В люстрації вирізнено частини міста, передовсім, Стару й Нову Вінницю, Садики, а також вказується частина нового заселення за міським валом: «На новому місті, що зветься Завалля, домів жидівських заїздних із меншими хатками 9 і християнських халуп 2»²⁸³. Так само дві частини вказуються й на плані, а щодо Старого Міста зазначається: «Частина

²⁸² ЦДДАУК, ф. Кмф-15, оп. 3, спр. 308, с. 95–96.

²⁸³ Там само, с. 100.

міста, що зветься Старе Місто, на якому при помешканнях городи й фрукто-ві садки».

Із люстраційного опису довідуємося й про дороги з міста та міські вулиці й особливості їхньої забудови. Зокрема, зазначено такі дороги: «з Якушинців, що до міста поміж костьолами входить», тракт, «що йде до Вишні», «за річкою Богом при гостинцеві, що йде до Мізякова». Згадуються вулиці: окрім тієї, що «до міста поміж костьолами входить»; вулиця, «що йде понад дорогою до річки Бог»; вулиця, «що йде коло костьола екс-езуїтського до моста»; вулиця, «що зветься Красносільська, понад Богом аж до Садків»; вулиця, «що від валу понад Богом іде»; вулиця, «недалеко від лісу при тракті, що йде до Вишні»²⁸⁴. Ці вулиці можна знайти і в плані генерала Берхмана.

У документі знаходимо згадки й про інші міські комунікації та виробничі осередки, що були важливими також і для парохіян руських церков. До таких, зокрема, належить згадувана вище гребля із млинами, якою міщани їздили молоти зерно чи товкти просо, а також пиляти дошки на тартаку.

«На південь, нижче домініканського кляштора, навпроти села Старого Міста є гребля чи тама, протягнута через річку Бог, утримується значним коштом. На тій тамі троє млинів, будованих із дерева, покритих соломою,

вже старі, оспалі, потребують поправки. У першому, біля берега, 4 камені й ступ (?) 3, у другому, середньому, 3 камені і ступ (?) 3, третьому, останньому, 3 камені і ступ (?) 3»²⁸⁵.

Знаходимо згадку і про міську ратушу:

«У місті на ринку в лінії інших домів при дорозі, що йде до мосту, на розі ратуша, стара, оспала *per modum*^{286*} заїжджої корчми», а також про те, що «на вулиці, недалеко від лісу, при тракті, що йде до Вишні», серед будинків шляхти «на розлогому пляцу нова мурована канцелярія почата і фундамент ... коштом ясновельможного князя старости міста того»²⁸⁷. Імовірно, цю будівлю зазначено на плані міста Вінниці 1811 р. неподалік сучасної водонапірної вежі: на цьому плані показано справді розлогий пляц і вписано в поясненні: «будинок не закінчений, де має бути повітовий суд»²⁸⁸.

Навпроти колишнього езуїтського монастиря на плані вказано місце ринку, де розташовувалися жидівські торгові ряди, заїзди, жидівські помешкання. Це район відомий під пізнішою назвою Єрусалимка. Про забудову ринкової площі читаємо в люстраційному описі 1789 р.:

«Посередині ринку є дерев'яні крамниці жидів, що купецтвом займаються, у лінії на дві стіни, без симетрії й ладу, власними коштом жидів збудовані, і при них хатки на помешкання, яких

²⁸⁴ ЦДІАУК, ф. Кмф-15, оп. 3, спр. 308, с. 96–98.

²⁸⁵ Там само, с. 99.

²⁸⁶ * Подібна до (лат.).

²⁸⁷ Там само, с. 99. Не зрозуміло, однак, про яку канцелярію йдеться, чи то про воєводську, чи про міську ратушу.

²⁸⁸ ДАВіО, ф. 733, оп. 96, спр. 623, арк. 1.

є загалом 56. Домів ринкових жидівських у місті Вінниці заїзних 53, не заїзних 27»²⁸⁹.

На місце помешкання руських міщан ні люстрація 1789 р., ні план генерала Берхмана не вказують. Люстратор називає хіба що їх загальне число разом із чиншовою шляхтою: «Християнських домів, як міщан, так і шляхти, з яких чиншу для старости йде, налічується загалом 79»²⁹⁰. Руські міщани та євреї мешкали також і на Заваллі, про що зазначено в люстрації: «На новому місті, що зветься Завалля, домів жидівських заїзних із меншими хатками 9 і християнських халуп 2»²⁹¹. Як бачимо, позначення *нове місто* тут указує на нову зону розширення міста вже у XVIII ст. за вал, що обгороджував правобережне Нове Місто ще з попереднього століття.

Важливу роль у забезпеченні комунікації мешканців обох берегів Богу, торгівлі й різноманітних перевезень відігравали міські мости. На плані Берхмана 1793 р. позначено міст до Замкового острова, який мав свого часу військово-стратегічне значення, і розташований вище за течією міст на лівий берег, де формувалося передмістя, яке згодом набуде назву Замостя. Про цей міст читаємо в люстрації 1789 р.: «Виїжджаючи з міста, міст через ріку Бог новий на палях, року 1783

збудований». У документі згадуються й інші споруди, що становили важливу частину образу міста: «Ех опосито міста за річкую Богом, тобто навпроти самого моста, виїзна корчма, а ближче до мосту статуя Св. Яна під альтанкою, спорудженою з дерева. Люстратор докладно описує старостинський фільварок «за річкую Богом при гостинцеві, що йде до Мізякова до границі п'ятничанської», відповідно до прийомів тогочасного будівництва: «фільварок, будований із круглого дерева з невеличкою резиденцією, сніпками пошитий. Гумно від гостинця наполовину частоколом обгороджене, в якому стодола на слупах, нещодавно збудована, покрита соломою і шпихлір, побудований з круглого дерева. Фільваркові обори з лози плетені й плотом з лози обгороджені»²⁹².

Десь у тому ж місці («там же далі на Богові»), за люстраційним записом був розташований «бровар великий», щодо якого зазначалося, що він «досить порядний, будований із дерева в слупи, покритий соломою, з хатою до помешкання майстрові й писареві із солодовнею і сушарнею»²⁹³. Імовірно, неподалік того місця, але трохи далі від Богу, згодом було збудовано пізнішу броварню (пивоварню).

Виразну панораму міста Вінниці кінця XVIII ст. подає «Топографічний опис Подільської губернії», зроблений у Подільській губернській креслярні 1799 р.

²⁸⁹ ЦДДАУК, ф. Кмф-15, оп. 3, спр. 308, с. 100. «Жиди ж, які мешкають у затильних будиночках, як-от: крамарі, пекарі, солярі, різники, кушніри, кравці й інші ремісники сплячують загально обумовлений податок до загальної міської оренди».

²⁹⁰ Там само, с. 100.

²⁹¹ Там само.

²⁹² Там само, с. 99.

²⁹³ Там само.

У цьому документі її межі охоплюють, окрім Нового Міста, Старе Місто, передмістя Садки, а також хутори — Дубицького, Міський (тобто — Педьки, пізніші Малі Хутори), Щітки й Тененки.

«Розташоване почасти на високих, але рівних місцях, почасти на крутих кам'янистих горах, почасти на крутих і пологих узгір'ях, а переважно на низьких берегах річки Бога й обабіч річки Вінниці, що входить до міста; оточена із двох боків орними полями, з третього — будівельним лісом, а з четвертого — дров'яним лісом».

Прикметно, що і цей опис, складений уже в часи Російської імперії, відзначає очевидне — домінування в центральній частині міського краєвиду латинських кляшторів. Відразу ж після вказівки про довколишні ліси зазначено: «В ньому два кам'яних кляштори, з яких перший домініканів, Покрови Пресвятої Богородиці, у якому ченців 5 осіб». Другим названо монастир ордену капуцинів. Для нас важливі й інші деталі поданої в документі панорами міста, зокрема те, що домініканський кляштор мав тут юридику, яка налічувала фундушевих (тобто наданих для забезпечення функціонування) 17 дворів^{294*}.

Кляштор ордену капуцинів в ім'я Св. Францишка мав 16 ченців, які жили з добровільних пожертв мешканців. В описі вказано, що цей монастир мав «великий

плодовитий сад, у якому дерева яблуні, груші, сливи, вишні й черешні»²⁹⁵.

Міська панорама Вінниці другої половини XVIII ст. обрисами природних пагорбів і високими будівлями римо-католицьких кляшторів нагадував де в чому обриси нинішнього міста. У переліку міських будинків згадано доми польської знаті Брацлавщини в секторі південь — південний захід від капуцинського кляштора. Однак конкретний вигляд цих будинків невідомий навіть у найзагальніших рисах.

Деякі відомості про садиби панотців дає візитаційний акт церкви св. Георгія Великомученика 1763 р., виявлений у метричній книзі цієї церкви (акти 1726 та 1730–1731 рр. відомостей про характер забудови священницьких садиб не містять). Садиба пароха церкви св. Георгія Великомученика розташовувалася між садибами селян:

«Плебанія^{296*} зі своїми належностями за цвинтарем, вище дерев великих берестів, що простягається огорожею до дороги, що з Вінниці йде, як із дерева велебних отців василіян, так і з нового дерева, коштом велебного отця пароха нинішнього хуторянського вінницького побудована. Та плебанія, і з іншого боку пасічисько, має свій обвід такий. Почавши від садка Баглая вздовж дороги Вінницької, яка тягнеться до Хижинців, і валу обкопаного, від нього впоперек до річки, річкою аж до ставка Василянського, від того ставка вгору, ярком, понад ставки людські й вільшину, аж до греблі Шпильової, знову від

²⁹⁴ * Крім того, у володінні монастиря на трирічному орендному контракті перебувало село Соловіївка (тепер — частина с. Хижинці) за суму, записану за фундушем Яном Грохольським у 30000 польських злотих. Кляштор одержував відсотки й з інших заставних сум, що лягали на маєтки кількох шляхтичів.

²⁹⁵ Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. — С. 26–29.

²⁹⁶ * Плебанія — двір і господарство священника.

тієї греблі вгору горбком, понад садок Баглаїв, аж до шляху початкового, що з Хижинців до Вінниці йде»²⁹⁷.

У візитаційному акті великохуторянської церкви 1790 р. вказано й площу священницького пляцу та характер будівель на ньому:

«плацу буде повздовж разом із ліском ліктів королівських 810, ширини таких же ліктів 270. На тому плаці стоїть священницький житловий будинок із двох кімнат, комірчини й комори, з тесаного дерева чорного лісу в замки будований, по кроквах і латах сніпками поштий. Шпихлір^{298*}, на захід мало що від другого помешкання пройшовши, із дерева чорного лісу збудований. Той весь плац довкола обкопаний. Резиденція житлова меншою частиною частоколом, більшою — хмизом обгороджена».

Навпроти священницьких будинків розташовувалася школа, а неподалік від неї — ще один священницький будинок, збудований панотцем Яном Стеткевичем²⁹⁹.

У візитаційному описі Свято-Покровської церкви 1764 р., також виявленому в метричній книзі, зазначалося, що плебанія цієї церкви «недалеко від церкви через дорогу на пагорбі круглому, яка з давніх літ у володінні священників перебувала». Однак тодішній парох продав цю плебанію знатному церковному сановникові, «вельможному е[го]м[ос]теві кс[ьонд]зові

Виговському, брацлавському митрополитському офіціялові». Візитаційний опис підкреслює, що новий власник перебудував її «ліпше, як до того забудована». Далі опис деталізує цю відбудовану плебанію: її було

«наполовину обгороджено палісадом, вирівняно, і вже на вирівняному місці споруджено будинок належний із пекарнею, коморою, гонтом наполовину побитий, наполовину соломою покритий, у згаданій вище старій плебанії, одним же коштом навпроти будинок опоряджений пишно із зеленою кахлевою піччю, двома коминками в покої і великим комином у сінях, вгору вимурованим»³⁰⁰.

Для нас важливі ці деталі для уявлення про характер міської забудови, однак привертає увагу, що і на садибі брацлавського офіціяла (церковного вельможі!) широко використовувалися як будівельний матеріал для покриття гонт і солома.

Сам же парох Свято-Покровської церкви набув резиденцію в міщанина Василя Шевця між халупами Кирила Старого та Давида Прокопенка через обмін і доплату:

«За фільварок свій, до першої плебанії належний, який стоїть за міським валом від П'ятничан, а той фільварок, за суму нинішнього велебного отця пароха вибудований, битих талярів вісімнадцять і на заміну до вище зазначеного будинка Василя Шевця велебний отець додав ще талярів битих вісім тому ж Василеві Шевцеві»³⁰¹.

²⁹⁷ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 148 зв. — 149.

²⁹⁸ * Шпихлір — комора для зернового хліба і борошна.

²⁹⁹ КПМЗ, кн. СТП-234, арк. 23.

³⁰⁰ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 108 зв.

³⁰¹ Там само, арк. 109.

Старі Аутфори під Вінницею

На обох фоті юрівська дерев'яна трохбанна церква. На дверних косяках церкви була така надпись слав'янськими літерами: „За благословенієм Отца, избоденієм сына и спослешеством св духа создан храм сей св. Великомученика георгия року божиа 1726 месяца июля 2 дня тшченіем священно-иереф монаха никифора. цей храм ра-

ніше був монастирським, оскільки сюди були витіснені православні ченці із самого м. Вінниці уніятами. Фоті 30-р.р. ХХ ст. нині храм не існує

Схожий вигляд мав і церковний пляц, який належав парохам Свято-Кузьминської церкви. Спочатку це був пляц, розташований поблизу конвенту ченців капуцинів, там були містилися й священницькі помешкання. Але 1773 року, з відома консисторії, панотець Даниїл Крубович здійснив обмін із вінницьким підстаростою Габріелем Порчинським. Нове місце плебанії, як зазначено у візитаційному описі, «лежить між дорогою від заходу, двориком вельм[ожного] Закшевського, обійстям уродженої Москвицької, прилягає до рову, що на схід, аж до річки Бог тягнеться». Неподалік лежав і інший пляц, куплений парохом за власні гроші у шляхтича Павловського і працьовитої Меланії Артемихи, вдови. Там-таки читаємо про розміри пляцу: «а того буде вздовж ліктів королівської міри сто сорок сім, шириною такої ж міри ліктів сто тридцять». І далі йде запис, що свідчить про забудову священницького пляцу:

«На тому плацу стоїть будинок священницький із двох покоїв, стільки ж алькирів, пекарні, при сінях, деревом липовим на підвалинах дубових, у слупи споруджений, сніпками ушитий; при вході до резиденції шопа зі стаєнкою, город для варива. Той увесь плац обгороджений хмизом»³⁰².

Церква св. Юрія (Георгія). 1726 р. Вінницькі (Великі або Старі) Хутори. Сторінка з альбому Івана Гончара «Поділля». Історико-етнографічний мистецький альбом Івана Гончара «Україна та Українці», том «Поділля», КН-12742/75. Аркуш «Старі Хутори».

Окреме місце в міському просторі посідав дівочий Благовіщенський василіянський монастир із церквою Благовіщення Діви Марії (візитаційний опис 1791 р. пише про церкву на честь *Zwiasowania Najświętszey Panny Maryi*). Тут маємо справу з уже згадуваною проблемою: як саме називали її черниці й настоятель церкви: за руською церковною традицією чи за польською. На жаль, джерела, що були в моєму розпорядженні, не дають змоги відповісти на це питання, окрім записів прибулого візитатора, який записує її, як і решту церков на польський лад. Монастирські забудови, окрім власне церкви, включали житлову резиденцію для черниць із дванадцятьма келіями, трапезною, пекарнею, двома комірчинами із трьома виведеними вгору коминами. Резиденцію було покрито гонтом, частину якого на час візиту було оновлено. Її обгороджено палями «при брамці з дашком спереду, нижче — плотом обведено».

Монастир розташовувався на одному плаці, на якому була церква, житлова резиденція, будинок священника, стаєнька, сад, юридика, яка мала десять халуп монастирських слуг. Як свідчить візитаційний опис, плац починається

«від узвозу на північ прокладеного, прилягає до яру глибокого на захід, поперек од вулиці тягнеться при дворикі п. Грабовського, прилягає до двориків п. Корчинського, віце-регента гр[одського] вінницького, обійстя шляхетного Шимона Постолювського, славет[ного] Григорія Кочуренка. А того плацу довжиною буде ліктів міри королівської

³⁰² КПМЗ, кн. СТП-234, арк. 134.

сто дев'ятдесят два, ширини такої самої міри ліктів сто шістдесят чотири»³⁰³.

Як бачимо, василіянський жіночий монастир мав окрему обгороджену територію, над якою височіла дерев'яна триверха церковця й дзвіниця, усередині огорожі виділили довгі монастирські келії. Вони були дерев'яними, покритими соломою і в такому вигляді проіснували аж до 1838 р., коли на місці старих 12 келій збудовано 10 нових, під гонтом, і окремих будинок для начальниці монастиря й будинок для священника³⁰⁴. Обгороджування палісадом і хмизом, як бачимо, було характерною ознакою часу.

Невід'ємною частиною вінницького міського краєвиду була Свято-Миколаївська церква із дзвіницею, що стояла на високому уступі над Богом, на його лівому березі. Візитаційний опис 1791 р. подає стислі відомості й про пляц плебанії та житлові споруди її священника. Вони розташовувалися неподалік церкви, серед сільської за характером забудови Старого Міста, на схід від неї, при дорозі, що вела до церкви з півдня. У документі зазначено розмір пляцу: «буде ж його вздовж 350 ліктів королівської міри, вшир 280 ліктів». На пляцу стояв будинок священницький із двох покоїв, комори, спіжарні^{305*} й гардеробу, з різного дерева старанням тодішнього пароха побудований, у затилку якого розташовувався шпихлір, стодола, стайня, шопи, обори

й інші господарські належні забудови. Весь плац був обгороджений частоколом.

Уявляючи за описами XVIII ст. тогочасну панораму міста, слід брати до уваги, що Вінниця, за винятком осередкової частини Нового Міста, загалом іще мала напіваграрний вигляд, якого йому надавали городи й сади мешканців та невигадлива забудова міщан (славетних) та підданих (робочих). Садиби руського духовенства були схожими до садиб дрібної шляхти. Навіть торговельно-ремісничче міщанське населення м. Вінниця займалося в 1770–1790-ті роки сільським господарством, а для населення передмість і пригородніх сіл землеробство було тоді основним заняттям³⁰⁶.

Зауважмо ще одну рису тогочасного краєвиду. Довкола Старого Міста, Слобідки Дубицького, Педьків, Старих Хуторів, Замосту й Тяжилова влітку зеленіли чималі залишки густих борів, що колись підступали до міста, а від них місцями збереглися гаї, ліски й поодинокі дерева, що стояли на межах, запусти, порослі кущами, між якими звивалися річечки, сліди яких давно замулилися. Візитаційні описи церковних земель містять чимало тодішніх мікротопонімів та гідронімів, значення яких дотепер утрачені. Таким є, наприклад, фрагмент опису угідь Старо-Хуторянської церкви Святого Юрія (1763 р.):

«...Почавши від садка Баглая вздовж дороги Вінницької, яка тягнеться до Хижинців, і валу обкопаного, від нього впоперек до річки, річкою аж до ставка

³⁰³ КПМЗ, кн. СТП-234, арк. 142 зв.

³⁰⁴ Историко-статистическое описание Винницкаго женскаго монастыря. — С. 63.

³⁰⁵ * Спіжарня — комірчина для продуктів.

³⁰⁶ *Отамановский В. Д.* Города Правобережной Украины под владычеством шляхетской Польши... — Т. II. — С. 139.

Василіянського, від того ставка вгору ярком понад ставки людські й вільшину аж до греблі Шпильової, знов від тієї греблі вгору горбком понад садок Баглаїв аж до шляху початкового, що з Хижинців до Вінниці йде. ... Сіножать виділена від шляху Немирівського за селом Писарівкою вздовж Пруски і поля хижинецького орного до дуба сухого, що за стежкою стоїть, від того дуба аж до дороги, що йде з села Сокиринців до села Гуменної, і трьох грубих дубів»³⁰⁷.

Для тогочасних мешканців це були не просто знайомі щоденні орієнтири, але підстави для визначення меж земельних угідь. Один із таких свідків із с. Хижинець

згадував ще колись відомі йому ознаки краєвиду, а також те, що ще й на початку 1770-х не існувало чіткого визначення меж між володіннями:

«... під час перебування села Кайдашихи і Кажанихи у володінні ксьондзів [єзуїтів. — А. З.] училищного відомства ніхто не звертав увагу на межі цього маєтку, і тим більше, що межі з цих сторін були зарослі кущами, а на урочищах, як від границі Вінницьких Хуторів, села Майдану Чапельського і слободи Геталки, так і від села Щіток-Тененок були утворені невеличкі ставочки, які не давали ніякої суттєвої користі, а служили тільки водопоєм, то й не становили нічєї виняткової власності..., межових знаків у цих місцях не існувало»³⁰⁸.

³⁰⁷ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 148–148 зв.

³⁰⁸ ДАХМО, ф. 196, оп. 1, спр. 14666, арк. 35–38 (свідчення Остапа Гончарука з Хижинців, 63 роки). Сучасним краєзнавцям Вінницьких Хуторів старшого віку назва Кайдашиха відома, там існує вулиця з такою назвою, а ойконіми Кажаниха (Казаниха) та Геталка їм нічого не говорять.

5. ЗОВНІШНІЙ ТА ВНУТРІШНІЙ ВИГЛЯДИ ЦЕРКОВ

Справа закладення й будівництва церкви на Поділлі була знаковою подією для всієї міської чи сільської громади, церковного братства. У багатьох випадках у цій справі брали участь і дідичі, виступаючи в ролі патронів (коляторів) церкви. Так, у 1750-ті рр. київський воєвода Салезій Потоцький у своїх брацлавських маєтках заснував понад сто церков і забезпечив кожен з них садибою для священника, 30-ма днями орної землі й 10-ма сіножатей. Потоцького поспішали наслідувати й інші патрони-католики. Однак серед дідичів були й такі, що зовсім не хотіли брати на себе патронатських обов'язків. Вочевидь, це залежало не лише від загальних тогочасних моделей поведінки, але й від особистої позиції і, зрештою, від заможності дідича.

Старанням подільських громад і братств у XVIII ст. на теренах краю з'явилося чимало дерев'яних церков, споруджених місцевими будівничими. Великі п'ятиверхі церкви постали, зокрема, у містечках Яришеві та Джурині. Проте далеко не всім громадам було під силу будівництво великої церкви. Деякі з церков були хатнього типу, інші мали зовсім убогий вигляд. Посилаючись на матеріяли візитацій парохій Поділля, здійснених у 1746–1748 рр., Іван Шипович зазначає:

«Церкви, що перебували під патронатом католиків, являли вигляд убогости й невлаштованости. За малими винятками, вони були дерев'яними, покритими гонтом чи соломою, часто дахи були непоправленими й протікали. Убоге начиння складалося з олов'яної чаші, однієї корогви, однієї пари облачень, декількох найважливіших богослужбових

книжок та інших аби-яких старих подертих речей. Траплялося так, що в церкві не було кадила і його замінювали черепком. Дзвіниці траплялися хіба при деяких церквах, у більшості випадків дзвони вішалися над церковним притвором»³⁰⁹.

Пояснюючи причини цієї бідности церков, автор бере до уваги розорення їх татарськими набігами, козацькими війнами, місцевими смутами, але все ж

«головною причиною бідности й невлаштованости церков вважатиметься недотримання патронами своїх обов'язків, бо церкви були бідними і в селах, що не зазнавали спустошень».

Далі він стверджує, що у справі облаштування церков помітні зміни настали після Замоїського собору, коли

«уніятській духовній владі вдалося настояти на тому, щоб патрони брали діяльнішу участь в оснащенні церков повним колом необхідних богослужбових книжок і загалом найголовнішими предметами, необхідними в кожному християнському храмі»³¹⁰.

Однак деякі сільські церкви в малолюдних парохіях Вінницького деканату,

за свідченням джерел 1790-х, були так само бідно облаштовані.

Дещо інше враження справляють церкви руських парохій Вінниці. Їхній зовнішній вигляд і внутрішнє облаштування вказує на те, що храмом тут опікувалося діяльне братство й заможні парохіяни. Про зовнішній вигляд церкви Св. Покрови дізнаємося з акту візитації 1726 р. Там вона означається як велика церква, «всередині порядна й гарна», намісні образи в ній старосвітські «доброго маляра», гарно мальовані також інші ікони на крилосі й паперті. В акті про неї записано так:

«церква, з дерева будована велика і гонтом побита. До тієї церкви 2 дверей. Всередині порядна й гарна, образів намісних старосвітських доброго маляра 11. На тих образах срібних корон 4, церковних, там же коралів шнурків 3; на тих заслінках фіранок 2 китайкових 1, понсова, друга небесна. Архиерей^{311*}, Апостоли, Пророки, на дереві гарно мальовані і на крилосах образів намісних^{312*} великих 2, і в паперті також гарно мальованих 2. Московських образків 14 старих. Двері царські сніцарської роботи і малювання рівного маляра сіверського (?) також столярської роботи і мальовані добре 2. Панікадила дерев'яні мальовані. Інших образів великих намісних 3»³¹³.

³⁰⁹ Ш-ць Ів. Предисловіе.— С. 24–25.

³¹⁰ Там само.

³¹¹ * Архиерей — центральна ікона у верхній частині іконостасу над Райськими дверима із зображенням Ісуса Христа Вседержителя (владики). Біля нього молитовно зверненими до Христа зображали Богородицю та Івана Предтечу, через це цей ряд іконостасу прийнято називати молитовним.

³¹² * Намісні ікони (образи) містилися в другому ряді іконостасу: зліва — Богородиця з малим Ісусом на руках, зображення св. Миколая або св. Варвари, чи Юрія-Зміборця; з правої сторони — Ісус Христос з відкритим Євангелієм в руках (Христос-учитель), а також храмова ікона (залежно від посвятної назви церкви).

³¹³ НМЛ, спр. Ркл-11, арк. 459 зв.

Візитаційний акт 1764 р. подає про Св. Покровську церкву коротші відомості, у ньому зазначається, що церкву було побудовано «з давніх літ» без узгодження з унією ієрархією, силами місцевої громади. Її було закладено з дубового дерева й відбудовано в три верхи, гонтом ґрунтовно побито й ошальовано. Церква мала надійні вікна, замчисті двері із залізним замком. Підлогу укладено дубовими плитами (в костки). Вівтар надійний із кивотом». Однак укладач візити вказав на відсутність Деїсуса: «Деїсуса немає, тільки образи намісні...»³¹⁴.

Про клопоти зі встановленням Деїсуса, які турбували візитатора й церковне Братство, дізнаємося з виявленого серед метричних записів Св. Покровської церкви реєстру витрат Братства станом на 1766 р. Візитатор зазначає, що «місцева церква потребує для внутрішнього опорядження передовсім належного Деїсуса». Цією справою опікувався титар церкви Василь Миклашевський, який вклав на це власні гроші³¹⁵.

У візитаційному акті 1791 р. про зовнішній вигляд Св. Покровської церкви не записано нічого, бо ця, «русько-католицька вінницька церква, [що розташовувалася] поблизу річки Богу під час випадкового

вогню згоріла до підвалин»³¹⁶. Із тексту люстрації Вінницького староства 1789 р. видно, що ця церква «минулого року згоріла»³¹⁷, тобто пожежа сталася 1788 р. З візитації 1791 р. довідуємося про те, що ця церква «понад шість років у вогні згоріла під час нещасливої пожежі міста Вінниці». Гадаємо, що візитатор був усе ж точніше поінформованим щодо цієї події і, ймовірно, всього церква загинула 1785 чи 1786 р. Але оснащення престолу цієї церкви, антимінс, частина начиння, священницький одяг і книги були врятовані від пожежі й перенесені до кляштора ордену єзуїтів³¹⁸, зачиненого за буллою Папи Римського Климента XIV «Dominus ac Redemptor» 1773 р.³¹⁹*

Стосовно ж церкви безсрібників Святих Кузьми і Дем'яна, ревізія 1726 р. зазначає: «Церква збудована з дерева і гонтом по ринви забита; до тієї церкви дверей 2 на завісах залізних, одні з внутрішнім замком, від нього до клямки; всередині порядно і гарно, образів намісних добре мальованих старосвітських 10. Архиерей³²⁰, Апостоли, Пророки на дереві мальовані, і зосібна московських образків 15. Царські двері столярської роботи і сіверські змальовані *de nowo*»³²¹. Акт візитації

³¹⁴ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, Арк. 108.

³¹⁵ Там само, арк. 141 зв.

³¹⁶ КПМЗ, спр., СТП-234, арк. 136–136 зв.

³¹⁷ ЦДІАУК, ф. КМФ-15, оп. 3, спр. 308, арк. 47.

³¹⁸ КПМЗ, спр., СТП-234, арк. 136–136 зв., 138

³¹⁹ * Від пожеж у місті в ті часи двічі суттєво постраждали і приміщення кляштору єзуїтів. Велика пожежа охопила все місто 1765 р., коли погоріли дахи та вежі костьолу, постраждали шкільні та житлові будинки. Після ліквідації ордену й закриття Вінницького єзуїтського кляштора його костьол якийсь час був парохіяльним, але за відсутності належного догляду і взагалі потреби в ньому скоро став пустою. Після пожежі 1778 р. фактично нічийний храм втратив у вогні дах і дерев'яні конструкції, а те, що вціліло, дуже постраждало від грабунків і непогоди (*Ричков Петро*. Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці. — С. 17–18).

³²⁰ * Центральна ікона Ісуса Христа.

³²¹ НМЛ, Ркл-11, арк. 459.

1731 р., цитований вище, мало що додає до уявлення про Святокузьминську церкву.

Короткі відомості про цю церковну споруду подає візитаційний акт 1791 р., зокрема, те що її збудовано

«з дерева дубового тесаного у співмірності на три звичні поділи, верхи й бані, гонтом із прибудованими, у чолі присінком з дверима, довкола опасанням, давно покрита, дошками, де належить, ошальована»³²².

Далі укладач візити неначе веде за собою читача від дверей усередину церкви й повідомляє за звичною схемою візитаційного опису:

«У тій церкві двоє дверей, до присінка і першого порогу з дощок дубових, шпагами стягнутих, на завісах залізних, замком внутрішнім убезпечені. Підлога у вівтарній і середній дільницях навскіс із дощок тесаних, у третьому просто укладена, шиналями залізними, де належить, прибита. Вікон тафелькових за ґратами залізними сім, з вищими тринадцять»³²³.

Ідучи подумки за описом візитатора, розглядаємо облаштування майстата:

«Деїсус рукою сніцарською вирізьблений, делікатно мальований, як і царські двері, і вище намісних образів, плашки при стовпчиках і ґзимсиках^{324*} не помальовані. На чолі майстату

вівтарчик на постаменті Св^{го} Іллі {S^o Eliasza} старомальований. При лівій стіні на плахах зображення Мучеництва Розп'ятого Спасителя з п'ятьма стаціями [Хресної дороги. — А. З.] вимальоване {w stacyach pięciu na blatach wyobrazenie Męki Ukrzyżowanego Zbawiciela odmalowane}»³²⁵.

Церква Св. Миколая — єдина з вінницьких церков XVIII ст., що збереглася до нашого часу. Це типова для Надбужжя триподільна триверха споруда. Опис церкви Св. Миколая на Старому Місті 1726 р. скупої:

«Церква під назвою С[вятого] Миколая [pod tytułem S. Mikołaja], дерев'яна під гонтами, року 1726 збудована, а на тому місці стара була зруйнована»³²⁶.

Дещо більше про будову церкви довідуємося з акту візитації 1791 р., але в ньому йдеться про іншу споруду, закладену 1746 р., яка й збереглася дотепер. Її збудовано, за свідченням цього акту,

«з дубового тесаного дерева із трьома звичними поділами, верхами і банями, бляхою білою побитих, трьома хрестами малярсько золоченими увінчаних, гонтом і дошками, де належить із прибудованим опасанням укрита, і в тому укритті місцями опадати почала, поблизу річки під назвою Бог, що обтікає з півночі і заходу»³²⁷.

³²² КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 132–132 зв.

³²³ Там само.

³²⁴ * Ґзимс — карниз під звисом вищих елементів споруди.

³²⁵ Там само, арк. 133.

³²⁶ НМЛ, Ркл-11, арк. 360.

³²⁷ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 129.

Дозвіл на освячення церкви було видано в Радомишльській митрополичій консисторії 19 червня 1747 р. на прохання парохіян, поданого на ім'я вінницького декана, превелебного Андрія Родзанського³²⁸. У церкві було влаштовано двоє дверей: із заходу та полудня, перші опоряджені внутрішнім замком, другі влаштовані старим способом, вони входять у залізні куни із трьома засувами. Підлога всередині всієї церкви, укладена плитами, була на час візити в належному стані. Нижні сім вікон були убезпечені залізними ґратами, усього ж у церкві налічувалося 12 вікон. Візитатор відзначає наявність триярусного, по-сніцарськи «делікатно» упорядженого маєстату з царськими і двома звичними бічними дверима³²⁹.

У праці знаного дослідника української старовини Григорія Павлуцького (1861–1924) подано опис старохуторянської церкви Святого Юрія (Георгія), збудованої 1726 р. Вона була дубовою, триверхою, з опасанням. Георгіївська церква, як зазначає Г. Павлуцький, «являє собою чистий тип малоросійської трикупольної церкви з трьома відділеннями чи зрубами чотирикутної форми». Зруби вивершені наметовим покриттям, однак над середнім зрубом підноситься восьмигранний намет,

а над боковими зрубами — чотиригранні. Намети завершуються багатогранними верхніми зрубиками і головками. Іконостас у церкві був старовинний, із часу будівництва храму. Дзвіницю споруджено 1812 р.³³⁰

Над Богом, південіше від церкви Св. Покрови, розташовувалася й церква Благовіщення Діви Марії {Zwiastowania Najświętszey Panny Maryi} жіночого монастиря (конвенту) василіянок. Укладач історико-статистичного опису монастиря з посиланням на акт генеральної візитації, зазначає, що монастирську церкву було освячено 8 січня 1723 р. з благословення унійного митрополита Атанасія Шептицького. «Це була холодна монастирська церква досить тісного розміру», — пише автор опису. Після переміщення монастиря до Браїлова цю церкву, за деякими свідченнями, у 1850 р. було перенесено до с. Зарванців для парохіяльної церкви³³¹. Її зовнішній вигляд зафіксовано в акті візитації 1791 р.:

«Церква при конвенті [велебних] Панянок базиліянок з дерева дубового тесаного на три звичайні поділи, верхи і бані розміряна, гонтом і дошками, де належить, до підвалин обшальована, покрита, трьома залізними хрестами

³²⁸ ІР НБУ, ф. I, спр. 2459, арк. 288 зв. «[дня 19 червня Старого Стилю. 1747. Року в Радомишлі]. Дозвіл на освячення Церков: Шендерівської Різдва Пресвятої Діви Марії, Котюжинецької Вознесіння Господня, Зарванецької св. Параскеви мучениці, Сопинецької Успіння Пресвятої Діви Марії, Біленької св. Михаїла Архангела, Староміської св. *Миколая* і на заснування віднова церкви поруч із старою у селі Сосені (імовірно всього, йдеться про Сосонку) на прохання мешканців вище згаданих сіл на ім'я превелебного Андрія Родзанського, декана вінницького виданий». (Переклад В. Франчука).

³²⁹ КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 129 зв.

³³⁰ Павлуцький Г. Г. Деревянные и каменные храмы. — Древности Украины, вып. I. — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1905. — С. 84.

³³¹ Историко-статистическое описание Винницкаго женскаго монастыря, состоящаго въ мѣстечкѣ Браиловѣ, Подольской епархіи // ПЕВ. — 1869. — № 2. — С. 63.

увінчана, на підвищенні, поблизу річки Богу, що з полудня проходить, трохи віддалік од будівель міських».

І тут візитатор відзначає, передовсім, як облаштовані двері з погляду надійності: «У тієї церкви двері з дощок шпагами стисненими, на двох завісах залізних, замком внутрішнім убезпечені». Далі, за звичною схемою опису, — про підлогу: «Підлога в першому вівтарному поділі до половини середнього з дощок прямо покладена». Коротко пише про влаштування майстату:

«Деїсус рукою сніцарською при царських звичайних і двох побічних дверях виставлений ламаною структурою, обмалюваний рукою належного маляра»³³².

Щодо каплиці у присілку Педьки, афілійованої до церкви Покрови Богородиці, свідчення акту візитації 1791 р. про її зовнішній вигляд короткі: її було споруджено з різаного дубового дерева, за конструкцією вона мала три звичайні поділи, верхи й бані, покрита новим гонтом до ринв. У тій каплиці із заходу двері з дощок дубових на двох залізних завісах, убезпечені внутрішнім слюсарським замком. Підлогу всередині всієї каплиці було укладено з дубових дощок. Церква мала вісім вікон «скла чистого»³³³.

Повніший опис її екстер'єру зі світлинами, планом і перекроєм знаходимо у згаданій праці Григорія Павлуцького. Вона буда дерев'яною, триверхою, згодом була покрита бляхою. Її нижній ярус утворювали три чотирикутні зруби, сполучені

вздовж продовжньої осі; над зрубами підносилися восьмерики; до вівтаря з південного боку прилягала ризниця; із західного боку храму знаходився притвор, стеля якого являла собою дерев'яне склепіння. Перед притвором розташовувалася паперть. Незважаючи на ремонт (1896 р.), Г. Павлуцький зазначає, що її зовнішній вигляд зберігся без особливих перебудов. Окремо від церкви стояла дерев'яна дзвіниця, збудована тоді ж, коли й церква³³⁴.

Знаний дослідник старожитностей Данило Щербаківський обстежував пам'ятки Поділля і, зокрема, околиці Вінниці. У його робочому блокноті 1908 р. під назвою «Еккурсія» (невеликий записник «у клітинку») є короткі нотатки про народні промисли, майстрів-будівничих церков, елементи їхньої будови й оздоблення, зарисовки хрестів на церквах Великих і Малих Хуторів, Сокиринців, Хижинець, Щіток, Парпурівців, Вишні, Сабарова.

Так, відзначено наявність у церкві Малих Хуторів Євангелія московського друку, датованого А҃ШНЗ, тобто 1757 роком. Дослідник скопіював текст посвятного напису,

³³² КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 140.

³³³ Там само, арк. 138 зв.

³³⁴ Павлуцький Г. Г. Дерев'яні і каменні храми. — С. 84.

зробленого від імени мешканців Босівки, яким засвідчено акт і час дарування:

«Во имна *Отїца* и *Сїна* и *Стаго Дїха*. *Амин*. Сїю книгѣ, рекомѣю Євангелїю, купил рабѣ Бжїей Маѳей Бондарѣ, жител босѣвскїей со женою своею Марїею за отпущенїе грѣховѣ своихѣ священному іерею Стефану Іновицкому, пароху парпуровскому^{335*}, вѣчными часу и чадомѣ его, а хтобѣ ей тамѣ *от* него *отдалити* или *якимѣ* способомѣ *отдобрати* или *оукрасти*, да *будетѣ* проклятѣ, *анаѳема* и *таракоѳа*, и *навѣки* вѣков. *Амин*. Року Бжїз АЦПИ [1788] септевріа дня ІІ [18]».

Д. Щербаківський зауважив запис на дверях про те, що церкву збудовано 1783 р., середній зруб мав розмір 8x8, бабінець — 5x5 (імовірно, аршин). У ремарці стосовно дзвіниці зазначено, що вона обшальована, збудована не в зруб, а на стовпах; раніше вона була покрита соломною, а з 1906 р. — залізом³³⁶.

Про церкву в Людвиківці читаємо в акті візитації 1791 р. Вона будувалася «з дерева дубового струганого, співмірно з трьох звичайних поділів, після закладення аж до перекриття вибудувана, м'ятою соломною покрита». І далі: «У тій церкві двері з двох дошок дубових на трьох залізних завісах, замками внутрішніми слюсарської роботи належно убезпечені. Вікон нижніх, тафельками чистими нашклених чотири, простого

шкла дві, у захристії три, всіх дев'ять. Церква, що будується в Людвиківці, є першою, там ніякої іншої перед тим не було. Підлоги ще не укладено»³³⁷.

У висновку, викладеному в декреті поправи, візитатор висловив нагінку парохів та громаді за недбальство у будівництві церкви. Отцеві Димитрієві Марчинському перепало за те, що «лінивих парохіян до приспінення того будівництва, хоча ж значний до кількасот злт. у скарбниці знаходиться гріш, доступними способами не заохочує до внутрішнього ладу в Домі Божому, очевидно, не старається». Отже, «коли впродовж трьох місяців від дня першого грудня до дня другого березня року, що наближається, 1791, на всю церкву дерево в зимову пору допроваджене, справа будування, майстрами розпочата, не буде, — пригрозив візитатор, — тоді кс[ьондз] Деметріюш Марчинський, як нестаранний, недбалий парох, відповідно до канонічних покарань, підлягає усуненню від обов'язків, а церкву в інтердикт подав, за усунутого ... оголошую, будь-які відправи забороняю»³³⁸.

П'ятничанську парохіальну церкву Різдва Пресвятої Богородиці [w tytule Narodzenia Panny Maryi] було закладено 1732 року. Її споруджено зі струганого дубового дерева на три звичайних поділи, верхи і бані й увінчано трьома хрестами залізними, «ґонтом і дошками, де належить,

³³⁵ * Про парпурівських парохів Яновицьких див.: Зінченко А., Петренко О. Документи з історії парафіяльного церковного землеволодіння на Брацлавщині кінця XVIII — першої чверти XIX століть (на матеріалах села Парпурівці Вінницького повіту) // Краєзнавство. — 2016. — № 3/4. — С. 95–119; Зінченко А. Боротьба за прицерковну власність в селі Парпурівці Вінницького повіту в контексті соціальних і правових відносин на Правобережжі кінця XVIII — першої чверти XIX ст. // Українознавство. — 2016. — № 4. — С. 150–161.

³³⁶ Науковий архів Інституту археології НАНУ, ф. 9, спр. 76, арк. 52–53.

³³⁷ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 138 зв.

³³⁸ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 54–54 зв.

із прибудованим опасанням, спереду двері, [з] присінком, покрита, ошальована, посеред села, між помешканнями жителів п'ятничанських». У тій церкві двері влаштовані із заходу «з дощок дубових, щільно шпагами стиснених, на двох завісах залізних, при клямці зсередини на скобель до колодки припасованої, замком внутрішнім убезпечені. Підлога всередині всієї церкви з дощок дубових належно укладена». Вікон нижчих, «простого шкла, при ґратах залізних» налічувалося сім, із вищими — одинадцять. Про іконостас читаємо: «Маєстат старого різьблення, із злущеним малюванням. Вівтарчик Святої Варвари [Świętey Barbary], рукою сніцарською уряджений³³⁹.

Вочевидь, ці матеріали є далеко недостатніми для повного уявлення про зовнішній вигляд і внутрішнє опорядження церков, їхні пропорції та розмірів окремих частин. Малоінформативними є короткі звітлення про іконостас, панікадила тощо. Проте з цих записів можна стверджувати, що церковні будови русько-католицьких парохій Вінниці й передмість будувалися відповідно до прийомів храмого будівництва Середнього Побужжя як тридільні, триверхі, покриті гонтом і пошальовані, влаштовані здебільшого з опасанням. Ті ж церкви, що збереглися до нашого часу (наприклад, староміська Св. Миколаївська, Слободи Шаргородської, с. Лозова (церкви Покрови^{340*} і Миколая) й с. Тропової), а також численні фотографії церков цього регіону, що дійшли до нас, дають можливість створити собі

певний узагальнений, хоча й приблизний образ вінницьких церков.

У деяких церквах бачимо наявність votivних кораликів і пластинок із дорогіших металів. Збільшення їхньої чисельності вказує на певну довіру до церкви й змогу заможніших парохіян робити такі дари, а з іншого боку, в наївну віру в магічне дійство в християнському храмі. Ці підвіски робилися, зазвичай, за обітницею, виголошеною під час важкої хвороби чи й без обітниці на знак удячності за зцілення від хвороби. Вони могли бути з написами чи без них. Часто вони містили зображення тієї частини людського тіла, яка була вражена хворобою чи зцілилася після молитви жертводавця перед чудотворною іконою. Найчастіше вона мала вигляд серця, очей, голови, руки, пальця, ноги, іноді являла собою зображення людської фігури на весь зріст. Вотуми виготовлялися переважно з благородних матеріалів, хоча зрідка бували бронзові й мідні. Їх підвішували до чудотворних ікон, найчастіше в час так званих відпустів. Крім вотумів, жертводавці приносили *офірки* (*ofiarki*), що вироблялися з жовтого воску і клалися на столику, підсвічнику чи й на підлозі перед іконою, якій вони приносилися в дар. Під час відпустів при церкві продавалося багато *офірок* чи *офірків*; їхнім продажем і виготовленням займалися переважно жінки-офірничі. Після закінчення відпусту офірки разом з огарковим воском використовувалися для виготовлення церковних свічок³⁴¹.

³³⁹ Там само, арк. 81.

³⁴⁰ * На жаль, у 2016 р. московський піп і громада с. Лозової за попустом сільської та районної влади вчинили протизаконне руйнування цієї особливого значення пам'ятки, спорудженої 1700–1702 рр.

³⁴¹ *А-мовъ, свящ.* Обычай жертвовать къ чудотворнымъ иконамъ такъ называемые «вотумы» и «офирки» // Прибавление къ Подольскимъ Епархіальнымъ вѣдомостямъ. — 1884. — № 33. — С. 707–708.

jako wyświęconemu y przysięgłemu Parochowi Cerkwi y Parochię
tamieczną ze wszystkimi należytości w zupełną moc y dzielenie po-
dat, oraz Parochianom tamiecznym za własnego Parocha ogłosił;
Kzeczy zaś Cerkiewne, Plebanię, y Grunta Funduszowe wiernie y
jako opisawszy, jedną Stronicę z podpisem Pęki wlasney
przy Parochu zostawił, a drugą takżę z podpisem Installowanego
do Generalnego tu Konsystorza naszego Kancellanji pod utratę
Urzędu odestać niezaniecbat. Co wszystko ku zapisaniu w Księ-
gi tegoż Konsystorza odnotować, dla zupełney Wiary, Wagi y
mocy, przy zwykłej Poczci, podpisem Pęki wlasney stwi-
dzamy — Wspan w Radomyślu Dnia Ómego óklu-
siała Czerwca Tysiąc siedmset ósmdziesiąt Trze-
ciego Roku

Jason Metropolitany

Institucya do Cerkwi Pa-
rochialney Zywołowskiej W X^o
Bazytemu Darow-
skiemu

Зворотна сторона ставлениць-
кої грамоти київського унійного
митрополита Ясона Смогоржев-
ського парохіві животівської цер-
кви Василеві Даровському. 8 черв-
ня 1783 р. (ДАЖО, ф. 178, оп. 53,
спр. 34, арк. 77 зв.)

Janzeński Piarz apteki y Spraw
Nadwod. metr. Sekr. off.

Die Secunda Mens. vs. 1783. Anno in Zywołowia —
Nunc miaso — Preceptum Institutionis testimonialis de-
cretaonis in Radibitow, Documentis in Tempus e Libris e
generalis Consistorij, pro ductis subscriptis

РОЗДІЛ II

ДУХОВЕНСТВО
ВІННИЦЬКИХ
ПАРОХІЙ

1. Імена і ролі	139
2. Освіченість вінницького руського духовенства	164
3. Служіння і переступи	177
4. Духовна мобілізація вірян унійних парохій	183
5. Парохіяни і братства	189
6. Хрещення дітей, одруження, погребання в родинях вінницького духовенства і парохіян	197
7. Священницький двір і господарство	223
8. Окремі обставини, зафіксовані в метриках	228
9. Практики використання метричних книг	234

1. ІМЕНА І РОЛІ

У руській православній церковній традиції в разі смерті парохіяльного священника його наступника обирала громада парохіян. Однак не варто гадати, що йдеться про вибори за моделлю кінця ХХ ст.: списки парохіян-виборців, підрахунок голосів тощо. Ідеться лише про участь в обранні її, так би мовити, колективного голосу. У практиці функціонування унійних парохій це право обрання суттєво звужувалося правом презенту: маєтковий дідич, видаючи таку грамоту, якою він рекомендував єпископові кандидата на висвяту, відігравав тут вирішальну роль.

Але і в цьому разі він усе-таки міг дослухатися голосу парохіяльної громади, яка потім, після висвяти, мала такого священника прийняти за свого пароха. Так, у презенті, виданій кандидатові на висвяту на пароха церкви Святого Миколая на Старому Місті староста зазначає, що пропонує Якова Бакоцького «за пропозицією і наполегливим проханням громади»³⁴². Певним чином обмежувала право громади на вибір також практика спадкування священницьких посад. Але і в цьому разі громада придивлялася, до спадкоємця парохії — сина чи зятя священника — чи гідний він бути на чолі парохії^{343*}. Так, зокрема, наступником

³⁴² Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Вып. четвертый. — С. 189.

³⁴³ * Ось як описує таке обрання в парохії села Вільшаниці над Россю український класик, знавець життя парохіяльного духовництва, Іван Нечуй-Левицький у повісті «Старосвітські батюшки та матушки»: «Сини покійника з усім духовенством пішли в покої. Чоловіки поздймали дошки й повносили в повітку; поодкочували під тин пеньки та окоренки. Сила людей розсипалась по дворі. Молодиці та старці повиходили з двору за ворота. Зісталась в дворі сама громада. Почались вибори нового священника.

Громада загомонила й загула, неначе загули бджоли в пасіці пізнього літнього вечора після важкого гарячого дня; по всьому дворі люди позбивались в купки й стиха розмовляли. Насилу було чути то там, то там: «А хто пак оце буде в нас за священника? Кого нам обирати?» Одні радили, що найкраще було б обібрати на парафію одного з старших синів покійника, котрі вже були священниками в сусідніх селах; другі обзивались за третього сина — диякона; але ще тихіше ходив гомін, що старші сини покійного панотця не дуже мирять з своїми парафіянами, а диякон п'є по корчмах горілку й б'ється не тільки з людьми, але часом і з жидами, навіть з жидівками.

— Панове громадо! — спокійним, але твердим голосом промовив старий титар, кругом котрого стовпились такі ж самі старі діди. — З-поміж чотирьох цих настоятелів на парафію оберімо собі

Якова Бакоцького став його син Михей, який іменує себе вже з певною претензією — Михей Багоцький.

Обрання священника до парохії у містах мало свої особливості. Там, де діяло міське самоврядування, це робилося так: зі смертю священника якоїсь церкви збиралися бургомістр, два райці й міський писар, голова церковного братства й ктитор, разом із протопопом та іншими міськими попами, і вони *обирали* на священника особу, *за загальної згоди*, «гідну і навчену». Часто це був син чи зять небіжчика, який певний час служив у церкві дяком і переймав досвід священнодіяння. Обраний таким чином, із доручення від усієї громади та духовенства, вирушав за рукопокладенням і благословенням до єпископа. Так само обиралися диякони й причетники³⁴⁴. У Вінниці, як у старостинському місті, визначальну роль відігравало право патронату, яким користувався староста. Він і видавав кандидатів на священство презенту, з якою той їхав на висвяту.

На основі свідчень актів візитацій 1726, 1730–1731, 1763, 1764 та 1790–1791 рр. далі

відтворено склад парохів і вікарних священників (коадьюторів) вінницьких церков. Але оскільки інтервали між зазначеними тут візитаціями досить значні, то суттєві фактичні доповнення до них, починаючи із 40-х років, унесено за метричними книгами. У них ми знаходимо згадки про ієреїв не лише вінницьких церков, про які йдеться тут, але й про священників з інших парохій, яких із того або іншого приводу запрошено до виконання обрядів хрещення, вінчання та погребу.

За ревізією Вінницького намісництва, проведеною унійними духовними комісарами за наказом львівського єпископа 1726 р., відомо, що парохом вінницької церкви Кузьми і Дем'яна був отець Михаїл. Він належав до того кола священників, що були висвячені у православного єпископа у Волощині, але перейшли на унію: як зазначається в акті візитації, той парох «має благословення нашого його милости добродія, дане 1724 року»³⁴⁵. Однак становище цього панотця було, імовірно, нестабільним, бо парохія не мала ані «грунтів церковних, ані ставів, ані садів, ані сіножаті». І сам панотець перебував при ній

за священника найменшого покійникового сина Харитона. Він зріс на наших очах; ми його добре знаємо. І чоловік він добрий, богобоящий, не гордий; часом вряди-годи вип'є з нами по чарці, але не п'янствує, не тиняється по корчмах; він і до людей привітний та ласкавий, і гортань має добру. Нема що й казати! З його буде добрий священник. Напишімо прощення до владики, даймо йому підводу та грошей на дорогу, та й нехай з богом рушає до Києва. Чи так, панове громадо?

— Так, так! Титар добре радить! — загомоніли діди кругом титаря, і ця гадка, неначе стрілами, полетіла по всьому дворі.

Титар вийшов з свого круга, пройшов вздовж і впоперек по дворі поміж громадянами та питає в усіх і в кожного, чи пристають вони на його думку за цього одного з чотирьох теперішніх настоятелів на вільшаницьку парафію. Перед титарем люди розступались; голови без шапок коливались, і од кінця до кінця скрізь було чуть: «Так, так! Це правда! Нехай Харитін буде в нас за священника!»

Титар пішов в покої і оповістив священникам і самому Харитонові, що парафіяни обібрали його на парафію».

³⁴⁴ *Синицкий Дан*. Нашъ простолюдинъ въ отношеніяхъ своихъ къ пастырямъ Церкви // Прибавленіе къ «Подольскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ». — 1862. — № 19. Часть неофициальная. — С. 623.

³⁴⁵ НМЛ, спр. Ркл-11, арк. 459.

«лише до подальшого розпорядження при їх братстві»³⁴⁶.

Акт генеральної візитації 1730–1731 р. називає духовного отця цієї парохії — Гавриїла Воліченка. 1727 р. єпископ Атанасій Шептицький висвятив його в Уневі на вікарія до вінницького унійного намісника, який був і настоятелям церкви Кузьми і Дем'яна. Занепокоєння візитатора викликало те, що отець Гавриїл служить при церкві «без презенту панської тимчасово», залишаючись «за дозволом велебного отця намісника вінницького»³⁴⁷. Метричні книги цієї церкви, які збереглися до нашого часу, починаються записом про похрещення від 10 листопада 1746 р., подають ім'я тогочасного її настоятеля — Петро Лосінський: «ієрей Пётръ Лосѣнскій прѣзвитеръ вѣнницкѣ храму Стыхъ безсребрникѣ Козми и Дамикана»³⁴⁸.

За ревізією 1726 р., настоятелем церкви Покрови Пресвятої Богородиці був панотець Афанасій, який до того був намісником вінницьким, тобто очолював низову структуру Унійної Церкви у Вінниці та її околицях. Він, як зазначає документ, «давно перебуває в церкві міській столичній над Богом в храмі Покрови Пресвятої Богородиці». Його ім'я записане в метриці висвячень священників львівської єпископської катедри за 25 грудня 1695 р., де він значиться як «протопоп

вінницький»³⁴⁹. Сама парохія за чисельністю була невеликою і бідною, як і сам панотець, документ зазначає, що він сам господарює на власних ґрунтах: «сам урядує, але убого»³⁵⁰. За актом генеральної візитації 1731 р., парохом тієї церкви був отець Михаїл Ольшевський, висвячений у Волощині 1724 р., але наступного року він подався до Унева, де пройшов «усиновлення від ясновельможного ксьондза Атанасія Шептицького, єпископа львівського». Його призначено до парохії в Селищі. Але невдовзі це село перебрали під контроль почаївські ченці й панотець мусив уступитися з тієї парохії. Після чого при Покровській церкві його пригрів тесть, який «до часу на парохії перебувати йому дозволив», де його й застала зазначена візитація³⁵¹.

У метричній книзі цієї церкви перший запис за 18 червня 1748 р. фіксує ім'я її настоятеля — Яків Вольський: «Іаковъ Волѣскій ієрей, прѣзвитер Сто Покровскій вѣнницкій»³⁵². У книзі актів унійної митрополії за 1747 р. вписано прохання парохія вінницької церкви Покрови о. Афанасія Чернявського про те, що він з огляду на вік і слабкий зір не може сповна виконувати свої обов'язки, а тому просить висвятити на вікарія *славетного*^{353*} Якова Вольського, якого він знає за життям і добрими звичаями, і після того, як того

³⁴⁶ Там само.

³⁴⁷ Там само, арк. 359.

³⁴⁸ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 2.

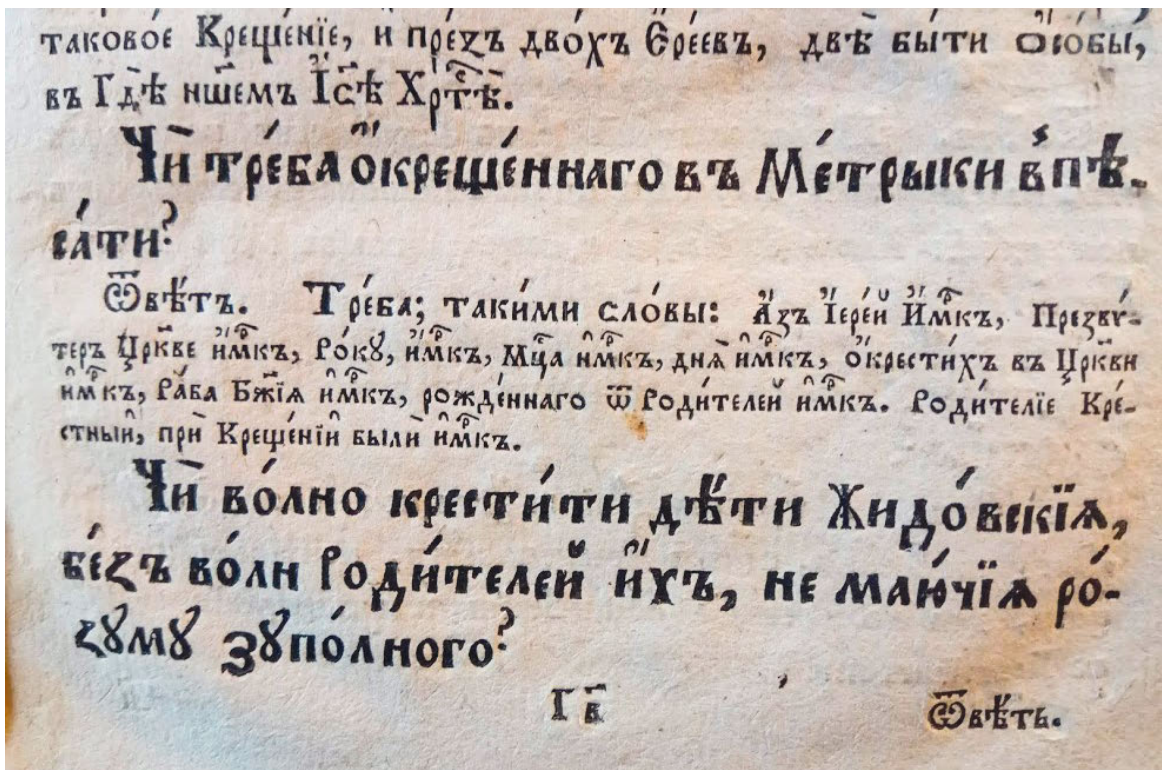
³⁴⁹ НМЛ, спр. Ркк-89, арк. 91.

³⁵⁰ Там само, спр. Ркл-11, арк. 459.

³⁵¹ Там само, арк. 359.

³⁵² ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 1–2 зв.

³⁵³ * Тобто міщанського походження.

Настанова митрополита Леона Кишки щодо ведення записів до Метрики хрещення з «Моральної теології» (1722 р.).

буде настановлено йому за вікарія, обіцяє надати половину всіх церковних земель і парохіяльних прибутків³⁵⁴. Для дослідника цей запис цікавий ще й тим, що в ньому зафіксовано факт входження до духовного стану вихідця з вінницького міщанського середовища. Якова Вольського було висвячено 13 листопада 1747 р.^{355*} У записах хрещень від 28 листопада 1752 до 9 березня 1753 р. видно, що обряди виконував *Атанасій прѣзв[итер] Сто Покров[ській] вѣнницькій*³⁵⁶. Надалі в записах

цієї книги Яків Вольський і Атанасій чергуються, кожного з них записано як пресвітера. Однак у метриках шлюбів за цей час отець Атанасій трапляється зрідка, більшість вінчань звершував усе-таки Яків Вольський. Імовірно, саме це й визначає його реальну роль як настоятеля (пароха) церкви Святої Покрови.

У метричній книзі поховань Покровської церкви натрапляємо промовистий запис за 23 січня 1758 р. Тоді Василій Заблоцький, вінницький протопресвітер

³⁵⁴ ІР НБУ, оп. 1, спр. 2459, арк. 133 зв.— 134.

³⁵⁵ * Про це записано в акті візитації 1791 р.: «w[ielebny] x[iądz] Jakób Wolski, lat wieku sześćdziesiąt ośm mający. Przyjął święte czyny 13 października 1747 r.» (КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 138).

³⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк 2 зв.— 3.

(декан) відправив панахиду за колишнім священником цієї церкви Афанасієм Левицьким, що був свого часу і вінницьким протопресвітером. Зважаючи на те, що небіжчик мав 120 років віку, тобто народився за десять років до початку Хмельниччини, покійник був ще православної висвяти і бачив багато чого в житті міста Вінниці та вінницьких руських парохій. Його було поховано на лівому крилосі церкви Покрови:

Року АЧНИ [1758] мїца Іануарїа дня КТ [23].

Азь ієрей Василїй Заблодскїй, протопрезвитеръ вѣницкїй презвитеръ яновскїй погребохъ при храмѣ Покрова Пресѣїа Бїци и Прсно Дѣви Марїи сценнаго ієрея Афанасїа Левицкаго бившаго презвитера тоєи цїркви и протопрезвитера парахиалнаго вѣницкаго жившаго лѣтъ сто двадцять предъ образомъ Стла Хѣв Николаа на лѣвомъ криласѣ³⁵⁷.

У метриці свячень священників львівської єпископської катедрі кінця XVIII ст. є два записи про висвяту парохів до церкви Святого Миколая у Вінниці. В одному з них, за 25 березня 1689 р., записано, що висвячується священник «*Николай з Веннице*», у другому, за 8 вересня 1689 р., — «*Феодор з Виннице*», обое значаться як вінницькі

протопопи³⁵⁸. З приводу настоятеля церкви Святого Миколая на Старому місті Вінниці Кирила Романовича, акт візитації початку 1730-х років зазначає, що священника було висвячено 1708 р., «*у той час, коли до Києва дієцезія належала*»³⁵⁹, тобто він був висвячений як православий панотець. Але згодом перейшов на унію і акт ревізії 1726 р. зазначає, що «*духовний отець Кирил має [грамоту від] нашого його милости добродія 1717 року, дану до тієї парохії і храму Святого Миколая*», тобто, він був «усиновлений» і настановлений до тієї парохії львівським унійним єпископом 1717 р.³⁶⁰. Документ про це вручили комісари єпископа львівського — ксьондз Паковський і пан Василевич, що були того року у Вінниці³⁶¹.

З копій візитаційних актів 1763 та 1764 рр., виявлених у текстах метричних книг церкви Святого Великомученика Юрія в Старих Хуторах та церкви Святої Покрови в Новому Місті Вінниці, довідуємося про тамтешніх тогочасних парохів. Візитаційний акт парохії у Старих Хуторах Вінницьких 1763 р. коротко згадує про те, що її парох Ян Стеткевич був висвячений на священника львівським єпископом Леоном Шептицьким, призначений (ординований на цю парохію 10 січня 1753 р.) та одержав презенту (право дійсне) від ясновельможного його милости пана

³⁵⁷ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 137 зв. — 138.

³⁵⁸ НМЛ, спр. Ркк-89, арк. 72, 77.

³⁵⁹ Там само, спр. РКЛ-11, арк. 360.

³⁶⁰ Там само, арк. 463. За іншими джерелами, щоправда не зовсім певними, панотець Кирило як православний святомиколаївський священник хрестив у 1725 р. Теодора Постоловського, одного із членів роду вінницьких міщан Постоловських. Іван Постоловський 1807 р. був затверджений Подільським губернським дворянським зібранням у дворянстві. У пошуку підтвердженень власного шляхетного походження він збирав відомості про своїх предків, серед яких був і його прадід Теодор Постольник, який уперше прибрав собі прізвище «Постоловський». (ДАВіО, ф. 480, оп.1, спр. 3, арк. 364 зв. — 365).

³⁶¹ НМЛ, спр. Ркк-11, арк. 360.

Людвіка Калиновського, вінницького старости³⁶². Орні ґрунти були надані «в полях дальших для уживання велебному ксьондзові парохів за розпорядженням ясновельможного його милости пана Юзефа Чосновського, теперішнього вінницького, уланівського та ін. старости»; 22 червня 1763 р. спеціальні комісари, призначені вінницьким старостою Юзефом Чосновським виділили на місці ці ґрунти³⁶³. У метричних книгах цієї церкви її тогочасного пароха записувано зазвичай Іоаном (запис за 24 січня 1753 р. пише про нього: *ієреї Іванъ вѣкарїи цѣркви хуторанской*³⁶⁴, а візитаційний акт за 10 листопада 1763 р. — *x[iędz] Jan Stetkiewicz, paroch*³⁶⁵. Парох Ян (Іоан) Стеткевич 24 березня 1784 р. прийняв собі за коа'ютора сина, на ім'я також Ян (*przyjół w potoc[ni]ctwo syna Jana Stetkiewicza*), а 24 березня 1786 р., по смерті батька, молодший Стецкевич був ординований на пресвітера³⁶⁶.

У метричній книзі старохуторянської церкви за 9 жовтня 1769 р. внесено запис, в якому названо коад'ютора цієї парохії: *иєреї Петръ Базалѣцкии, коавдидтор фѣторански*³⁶⁷.

Згідно з візитаційним актом 1764 р., до церкви Покрови одержав презенту від

вінницького старости Людвіка Калиновського велебний отець Яків Вольський (*wielebny xiędz Jakyb Wolski*)³⁶⁸. Вікарія до неї було висвячено львівським єпископом Леоном Шептицьким. У метричному записі від 28 вересня 1777 р. записано, що обряд хрещення тоді виконував *ієреї Даниіль Обертински коадюторъ Сто Покровски*³⁶⁹. Але Яків Вольський і надалі залишається її парохом.

Останній записи в метричній книзі Покровської церкви про обряди, звершені Яковом Вольським, припадають на січень — початок квітня 1794 р.: останнє вінчання — 30 січня, поховальна відправа — 19 березня, останній запис хрещення — 1 квітня 1794 р. Наступний запис про поховання, за 14 квітня, зробив капелян Вінницького монастиря василіянок Матвій Добровольський, а далі бачимо запис про погреб, у якому як пароха Покровської церкви уже названо отця Даниїла Обертинського³⁷⁰. Звертаємо увагу на фіксацію цих подій тому, що з панотцем Яковом Вольським пов'язаний тривалий період настоятельства в парохії вінницької Свято Покровської церкви. З іншого боку, саме на 1794 р. припадає переведення вінницьких парохій на російське православ'я.

³⁶² Запис про цю висвяту й призначення на парохію церкви Святого Георгія Мученика внесено в метрику посвят львівської дієцезії (НМЛ, спр. Ркл-80, арк. 18).

³⁶³ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 148. Акт візитації старохуторянської церкви за 28 лютого 1790 р. також указує дату єпископського призначення Яна Стеткевича — 10 січня 1753 р. (КПМЗ, справа СТП-234, арк. 23).

³⁶⁴ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 2.

³⁶⁵ Там само, арк. 148–148 зв.

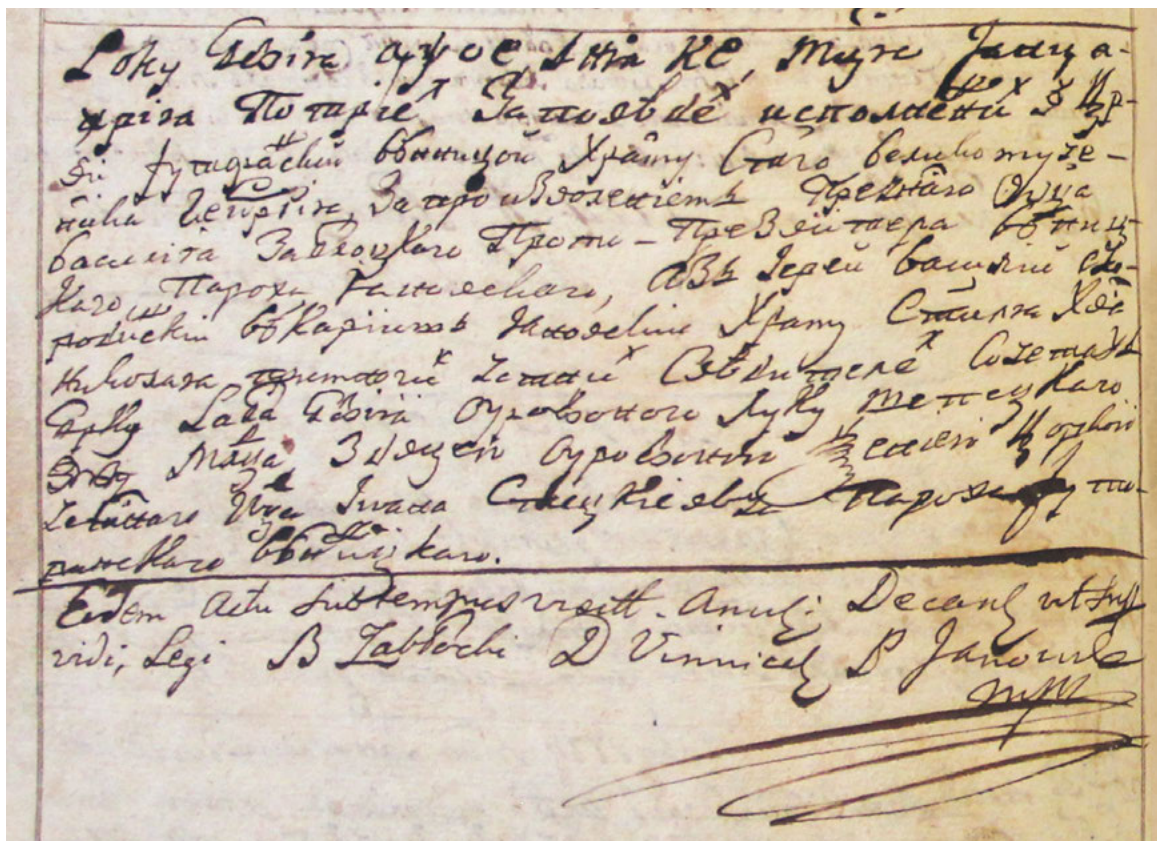
³⁶⁶ КПМЗ, справа СТП-234, арк. 23.

³⁶⁷ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 45

³⁶⁸ Там само, оп. 1, спр. 174, арк. 109.

³⁶⁹ Там само, арк. 40 зв.

³⁷⁰ Там само, арк. 102, 135, 173 зв.

Фрагмент метрики шлюбів старохуторянської церкви св. Юрія (Георгія), на якому зафіксовано претензії її пароха Йоана Стеткевича на присвоєння статусу уродженої доньці Ксенії під час запису її шлюбу з уродженням Лукою Шенецьким. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 128 зв.)

Імовірно, що якісь обставини цього переходу стали заважкими для старого пароха. (сам запис див. на с. 221–222).

По смерті о. Якова Вольського настоятелем Свято-Покровської парохії став Даниїл Обертинський, який тривалий час був при ньому коад'ютором. Тим часом, щойно згаданому деканові Йоанові Романовичу не вдалося втриматися в ролі вінницького протопресвітера: його не відзначено серед тих священників, які були

активними учасниками *воссоєдинення* з російським православ'ям³⁷¹. Вінницьку, вже православну протопопію, яка після переведення унійних парохій під Синодальну Церкву адміністративно прийшла на зміну унійному вінницькому деканатові, надалі очолював протоієрей Ілля Голоскевич.

Переїдімо до відтворення імен священників осередкової церкви міста Вінниці — церкви Святих безсрібників

³⁷¹ Див.: Васиневскій Е. Дѣтели воссоєдиненія подольскихъ униатовъ конца прошлаго вѣка. — С. 279.

великомучеників Кузьми і Дем'яна. Згадки про них подають метричні книги цієї церкви. Так, із запису 10 листопада 1746 р. довідуємося про те, що тоді обряд хрещення здійснив *ієрей Петръ Лосѣнскій прѣзвитеръ вѣнницкѣ храму Сѣтыхъ безсребрникѣ Козми и Дамиана*³⁷², якого згадувано вище. У метричному записі про хрещення за 26 липня 1764 р. вперше з'являється ім'я нововисвяченого ієрея вінницького Даниїла Крубовича, коммендаря (прикріпленого священника) церкви Кузьми і Дем'яна³⁷³. Він прийняв священницькі сакри в Радомишлі від унійного митрополита Феліціяна Володковича 23 червня того-таки року.

І. Шипович, публікатор і коментатор «Літопису вінницького капуцинського монастиря», доповнює відомості про Даниїла Крубовича. 1772 р. парохіяни староміської церкви Миколая усунули його від настоятельства як ревного уніята, а з наступного року він значиться як священник церкви Козьми і Дем'яна і впродовж тривалого часу в метричних книгах зазначався як коадютор правлячого настоятеля церкви Кузьми і Дем'яна. У 1774 р. він знову одержує староміську парохію. Того-таки року унійний єпископ Максиміліян Рило, який ревізував унійні церкви у Вінниці, «залишаючи його настоятелем Староміської церкви, доручив йому й церкву Кузьми і Дем'яна, настоятелеві якої,

Лосінському, Рилло заборонив звершувати церковні служби»³⁷⁴. Парохом церкви Кузьми і Дем'яна був настановлений 1777 р. по смерті попереднього предстоятеля Петра Лосінського³⁷⁵. Залишався священником церкви і після її приєднання до православ'я.

На жаль, у колекції метрик, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в Києві, немає таких книг із парохії церкви Святого Миколая на Старому Місті, тому наші відомості про її священників не такі вичерпні, як про решту вінницьких церков. Але священників цієї церкви не раз запрошувано до звершення таїнств хрещення й миропомазання, шлюбу, а також виконання обряду погребіння в інших парохіях Вінниці, найчастіше в родинях тамтешніх священників або в разі відсутності священника. Тому в метриках тих парохій знаходимо записи і про священників староміської церкви. Так, у записі метрики церкви Юрія на Вінницьких Хуторах за 12 червня 1754 р. вписано, що хрещення доньки священника Івана Стецкевича Теодосії здійснив *ієрей Іаковъ Бакоцкій прѣзвитеръ старомѣскій вѣнницкій*³⁷⁶. Цього ж священника записано і в метриці хрещення в церкві Кузьми і Дем'яна за 7 лютого 1758 р.: «ієрей Іаковъ прѣзвитеръ старомѣски вѣнницкій храму Сѣтитѣла Николая»³⁷⁷. Яків Багоцький як пресвітер

³⁷² ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 2.

³⁷³ Там само, арк. 32.

³⁷⁴ Літопись Винницкаго капуцинскаго кляштора. — С. 751–763. Комент. 27 на с. 756–757.

³⁷⁵ КПКМЗ, спр. СТП-234, арк. 135.

³⁷⁶ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 4.

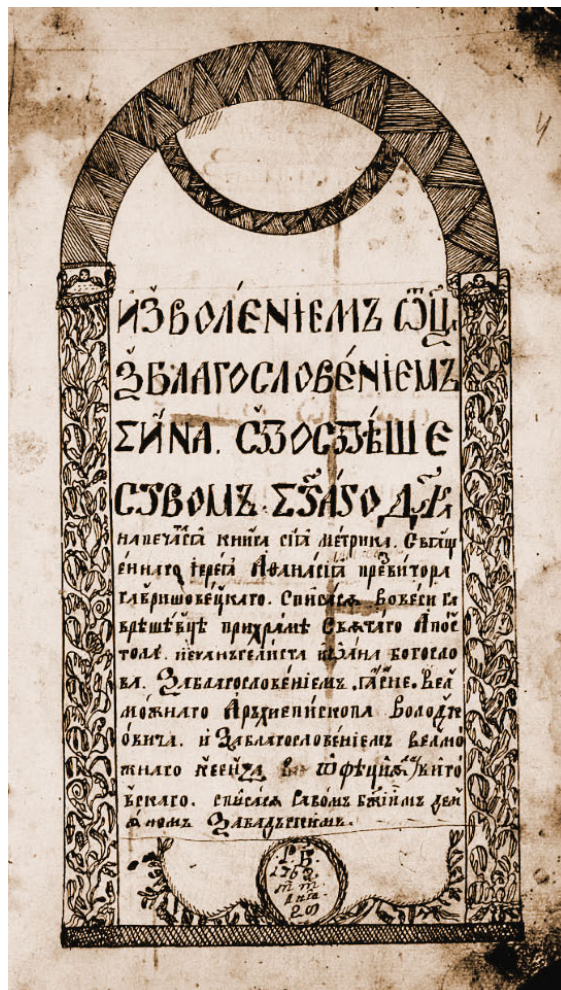
³⁷⁷ Там само, оп. 1, спр. 173, арк. 15 зв.

староміський згадується і в метриці хрещення церкви Кузьми і Дем'яна від 11 жовтня 1762 р.³⁷⁸. У метричній книзі хрещень церкви Вінницьких Хуторів в записі за 28 жовтня 1763 названо й вікарія староміської церкви: *ієреї Іван Кваснѣцкій вѣкарѣй старомѣскій*³⁷⁹.

Поміж тим, 11 листопада 1772 р. в метричній книзі церкви Кузьми і Дем'яна її коад'ютор значиться як прийшлий з іншої парохії, а саме про нього зазначено: *оцѣ Данїилѣ Крубовичѣ, парохѣ старомѣски вѣнницьки*³⁸⁰. Отець Даниїл якийсь час таки був настоятелем церкви Святого Миколая. Вірогідно, його було переміщено на це місце по смерті панотця Якова Бакоцького. Як вже зазначалося, Даниїла Крубовича як «ревного уніята» 1772 р. витіснено з цієї парохії прибічниками православ'я. 15 січня 1777 р. на староміську парохію було призначено Михея Багоцького³⁸¹, сина Якова Бакоцького³⁸². Його ім'я знаходимо в метриці церкви Кузьми і Дем'яна за 24 серпня 1777 р. як кума серед інших поважних кумів (*восприемниковѣ*) на хрестинах доньки впливового вінницького міщанина Теодора Дубицького:

Року Бжїя 1777 мѣца августа, дня 24.

Азѣ ієреї Данїилѣ Крубовичѣ, коад'юторѣ Ц. С. Б. Козми и Дам[иана]. крѣстихѣ й миромѣ сѣтимѣ помазахѣ дѣвцу Наталію ѿт родителей законовѣнчаннихѣ ѳеодора Дубѣцко-го Никити сѣна и жени его Дарїи,

Титульна сторінка метричної книги Гавришівської церкви св. Івана Богослова

восприемници биша ієреї Михеї Багоцьки парохѣ старомѣски вѣнн[ицький]. у urod[zona] jmc. pani Majewska, Jędrzey Flewierski у Євдокія жена Алеѣсандра возного, тутейшого жителя³⁸³.

³⁷⁸ Там само, арк. 28 зв.

³⁷⁹ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 4.

³⁸⁰ Там само, оп. 1, спр. 173, арк. 50.

³⁸¹ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 131.

³⁸² ДАВіО, ф. 603, оп. 1, спр. 7, арк. 21 зв.

³⁸³ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 61 зв.

Генеральний візитатор, провадячи ревізію церкви Святого Миколая на Старому Місті, вписав у акті від 8 березня 1791 р. стосовно її настоятеля так:

Парох при церкві велебний ксьондз Міхеш Багодзький має 40 років віку, захищений правом презенту від ясновельможного світлої пам'яті Юзефа Колюмни Чосновського, вінницького старости, 1776 року дня 11 липня, висвячений владою світлої пам'яті ясновельможного Леона Шептицького, коад'ютора Київської митрополії, 1777 року дня 15 місяця січня у Львові, разом і поставлений. Сина має одного на ім'я Ян, навчається у школі³⁸⁴. (переклад мій. — А. З.)

У Новому Місті Вінниці діяла ще й церква Благовіщення Діви Марії, яка обслуговувала духовні потреби черниць дівочого василіянського монастиря. Через те її настоятелі називалися капелянами. У метричній книзі церкви Кузьми і Дем'яна за 5 лютого 1755 р. натрапляємо на запис про те, що чин хрещення, здійснив у ній *Гавріиль Воликъ, вѣкарій манастира вѣнницкаго*³⁸⁵. Запис у тій-таки книзі за 24 листопада 1758 р. вказує, що хрещення здійснив *Стефанъ Брушневский капелланъ монастира вѣнницкаго храму Рождѣства Прѣстои Бѣи*³⁸⁶. Цього священника було запрошено в куми при хрещенні сина дяка церкви Кузьми і Дем'яна Данила Ратновського 11 жовтня 1762 р.:

Я, ієрей Петро Лосінський, пресвітер Сто. Кузьминський вінницький, охрестив і миром сѣтим помазав младенця Філіпа від батьків законновінчаних Даниїла Ратновського, дяка С. Кузьминського, і жони його Анни; восприємники були: сщєнний ієрей Стефан Брошньовський, капелан вінницький монастиря панянського вінницького та Ірина сщєнного ієрея Петра попада та інші свої міщани, як-от Марія, донька священного ієрея Якова Багоцького, пресвітера Староміського. Року 1762, місяця жовтня, дня 11³⁸⁷ (переклад мій. — А. З.).

До вчинення обряду хрещення в церкві Святої Покрови 21 січня 1766 р. було запрошено ієрея Михайла, капеляна панянок василіянок вінницьких³⁸⁸ (іще з червня 1764 р. він значився як вікарій церкви Різдва (?) Пресвятої Діви у василіянському монастирі). Метрика хрещення церкви Кузьми і Дем'яна за 27 вересня 1772 р. фіксує учасника цього чину ієрея Гавриїла Бжезовського, капеляна вінницького монастиря василіянок. Щоправда, у метриці церкви Покрови за 26 грудня 1773 р. його вже записано як *сщєнний ієрей Гаврииль Бѣзовскій капелланъ інокѣнь базилѣанокъ*³⁸⁹.

3 липня 1782 р. в метричних книгах церкви Кузьми і Дем'яна уписано чин хрещення доньки капеляна василіянського жіночого монастиря Матвія Добровольського за участі чільного вінницького духівництва та впливових руських міщан:

³⁸⁴ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 131 – 131 зв.

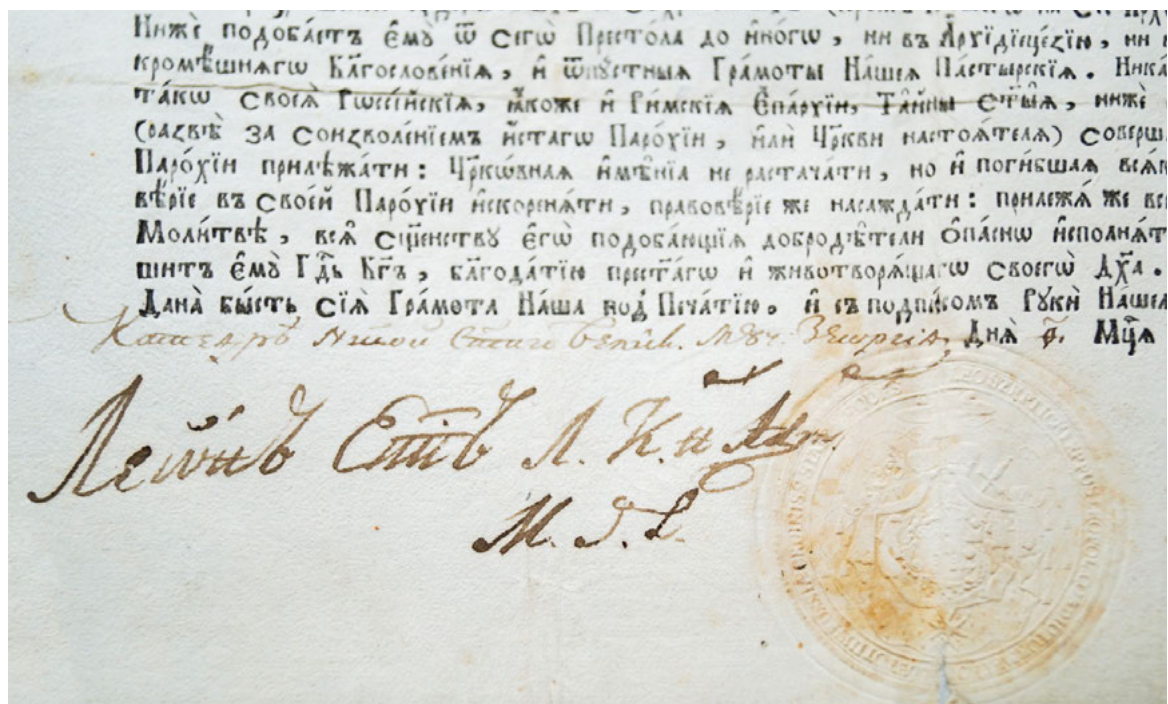
³⁸⁵ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 14.

³⁸⁶ Там само, арк. 17. Імовірно описка. Монастирська церква була присвячена Благовіщенню Діви Марії.

³⁸⁷ Там само, арк. 28 зв.

³⁸⁸ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 22.

³⁸⁹ Так само, арк. 34.

Печатка і підпис унійного львівського єпископа й адміністратора Київської митрополії Леона Шептицького на грамоті від 9 квітня 1777 р. (ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34, арк. 92)

Року Бжїа 1782, мѣа ідліа дна 3.

Азь ієрей Данїил Крубовичъ, коадюторъ Ц. С. Б. К. и Дам[иана], крестихъ и миромъ сѣимъ помазахъ двѣѣ Марѣѣ, ѿ родителейъ законовѣнчаныхъ сѣеннаго ієрея Матѣїа Доброволского, капеллана манастирку вѣнницкого панїєнъ базиляннокъ ѿ жены его Татїанни, восприємници быша ієрей Іаковъ Волски, парох Сто Покровски и Магдалина, жена Димитріа Волошина, Василій Митлашевски ѿ Татїанна гїѣжа Сто Кузмѣнска³⁹⁰.

З акту генеральной вїзитації вїзитації василїанського монастиря і церкви

Благовїщення Пресвятої Дїви Марїї за 14 березня 1791 р. довідуємося, що ѿ на той час Матвій Добровольський залишався капеляном монастиря. Там же зазначалося, що він

«у лоно святої Церкви Столиці Апостольської під роком тисяча сїмсот сїмдесят другим дня десятого місяця лютого прийнятий, вельможним його милїстю ксьондзом Романом Виговським, тоді офіціялом київським, звільнений від канонїчної перешкоди щодо виконання священницького служіння»³⁹¹.

³⁹⁰ Там само, спр. 173, арк. 77 зв.

³⁹¹ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 144.

Тобто тоді його було прийнято з православ'я; призначення на цю церковну бенефіцію при монастирі він одержав 30 липня 1774 р. Візитатор записав схвальну характеристику його пастирської діяльності:

«повноваження пресвітера в церкві Благовіщення Діви Марії, всередині досить прикрашеній, а водночас сповідника осіб чернечих виконуючий, котрий років при тій-таки базиліці близько двох десятків перебуває, у статках, похвальній діяльності, видимій побожності, показами запряжених свідків підтверджений»³⁹².

Названі тут вінницькі парохії та їхнє духівництво перебувало у віданні Вінницького деканату та Брацлавського офіціалату Унійної Церкви. Власноручний запис декана під час річної візитації церкви Кузьми і Дем'яна за 14 жовтня (листопада?) 1753 р. подає його ім'я — *x. Bazyli Zabłocki*³⁹³. У погребному записі в метриках Свято Покровської церкви за 23 січня 1758 р. читаємо ім'я вінницького протопресвітера (декана) — Василій Забловський і водночас пресвітер янівський³⁹⁴ (Янів — тепер Іванів Калинівського району). Очевидно, написання, зроблене самим В. Заблоцьким (зокрема, у його візитаційному записі в метриці), точно передає його власне прізвище, понад те, що воно неодноразово повторюється в записах про перевірку метричних

книг під час деканальних візитацій. Останній такий запис — *V. Zabłocki, dziekan winnicki* — бачимо під 24 січня 1775 р.³⁹⁵

Підписи в метричних книгах Свято-Покровської та Свято-Кузьминської церков за січень 1777 р. засвідчили ім'я його наступника — *Joannes Romanowicz, dziekan winnicki*³⁹⁶. Він перебуватиме на цій посаді аж до переведення вінницьких парохій на православ'я в 1794 р.

Прикметними є випадки презентування посідачами маєтків до висвяти на священника вихідців із підданих. Про це, довідуємося, зосібна, з презенти вінницького старости Людвіка Калиновського, датованої 11 листопада 1745 р., у якій він радить львівському єпископові Атанасієві Шептицькому висвятити на парохію староміської церкви Св. Миколи «свого підданого Якуба Баковського, який за його покірним і чесним характером заслуговує духовного сану». При цьому Калиновський дозволяє кандидатів в разі висвяти «користуватися приналежними до тієї парохії ґрунтами й сінокосами, надає йому право вільного тримання пасіки, рогатої худоби та інше». У документі також зазначалося, що «Якуб Баковський, звільняючись від підданства, заплатив до скарбу відповідну суму і що ця презента дається йому задарма з особливої до нього милости»³⁹⁷. Презента 1752 р., адресована львівському єпископові Леоніві Шептицькому, засвідчує бажання

³⁹² Там само.

³⁹³ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 11 зв.

³⁹⁴ Там само, спр. 174, арк. 137 зв.

³⁹⁵ Там само, оп. 2, спр. 165, арк. 61.

³⁹⁶ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 43 зв.; спр. 173, арк. 60.

³⁹⁷ Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Вып. четвертый. — Каменец-Подольск: Тип. Подольск. губ. правл., 1889. — С. 189. — Док. № 79.

того-таки вінницького старости, «щоби прославлення Господа звичним ладом здійснювалася б у таїнствах і не припинялася опіка про християнські душі підданих його», а тому він представляє до висвяти на священника церкви Святого Георгія Переможця на Вінницьких Хуторах «звільненого від підданства поважного Яна Стецкевича, що відзначається чесною поведінкою й побожністю, мужа скромного й гідного поваги». І в цьому разі колятор надає кандидатові на священство право на користування всіма угіддями, якими

користувалися попередні священники й звільняє його від усіх двірських і громадських повинностей³⁹⁸.

На жаль, ми не маємо джерел, за якими можна було би скласти повніше уявлення про обставини презентування згаданих кандидатів на священницькі посади, про їхню діяльність як настоятелів парохій. Можемо хіба що припустити, що вінницькому старості в обставинах напружених відносин між міською громадою важливо було мати довірених людей у ролі парохіяльних священників.

Церква св. Юрія (Георгія). 1726 р. Вінницькі (Великі або Старі) Хутори. (Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 278, спр. 473, арк. 840).

³⁹⁸ Там же. — С. 195. — Док. № 83.

Серед актів Радомишльської духовної консисторії неодноразово трапляються записи про лібертацію підданих і надання дідичем їм презенти з метою подальшої їх висвяти й настановлення на священника³⁹⁹.

Попри це, треба наголосити й на ускладненнях, які передували здобуттю священницького сану в цей час. Із погляду подільського єпархіального історика, для здобувачів (аспірантів) священницького сану ця справа була доволі клопітливою й дороговартісною:

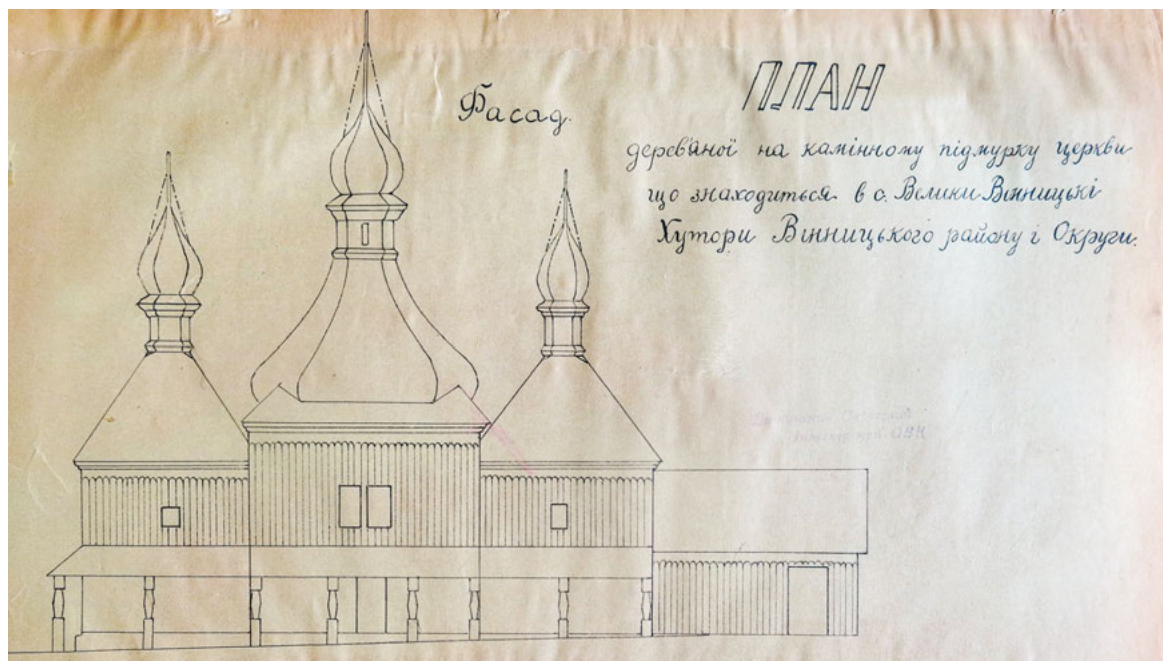
«одержання презенти від колятора вартувало їм багатьох клопотів і понижень, які не могли, з певністю кажучи, виховавче діяти на них: доводилося або служити в економії власника економом, лановим (польовим) і токовим писарем тощо, або заплатити, як на той час, великі гроші — від 30

до 100 червоних золотих. Мало того, треба було ще заручитися згодою громади, яка все-таки не скоро поступалася своїми старими правами й іноді давала схвалення своїм майбутнім парохам за умови щедрого частування, на що було потрібно немало коштів, тому що треба було всіх по декілька разів годувати й поїти. Місцевий декан мав атестувати обранця єпископові, йому за все це треба було заплатити. Додамо до цього ще й те, у якій залежності був парох від місцевого власника. Недарма пани володільці мовляли в старовину: «mój chłop — mój por»⁴⁰⁰.

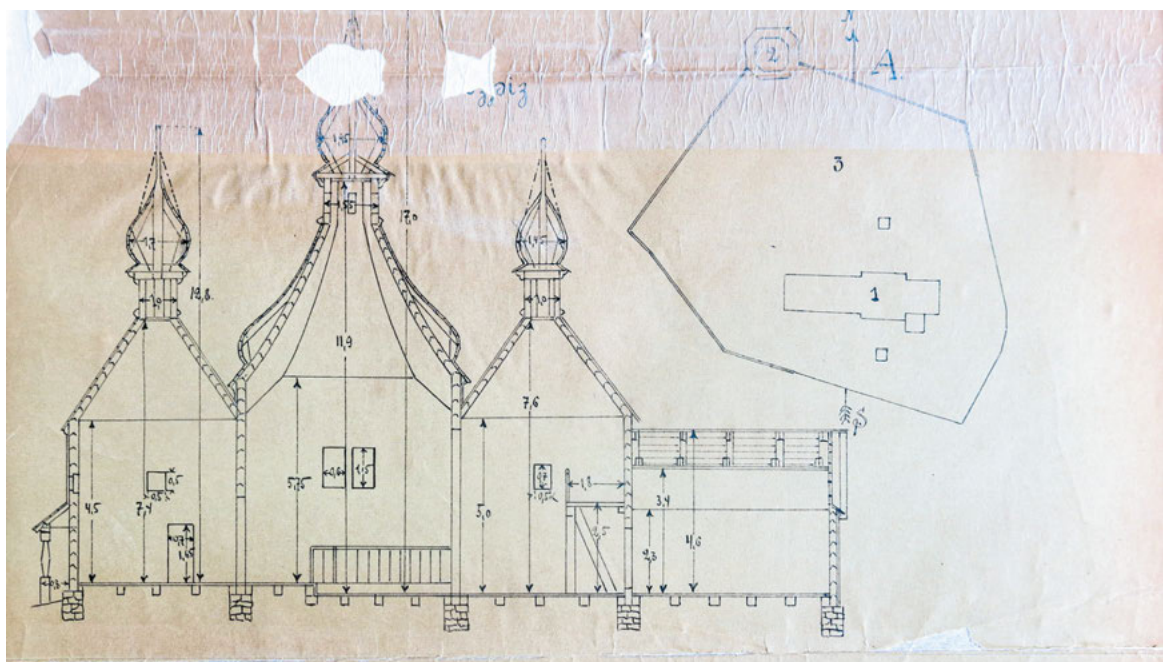
Особовий склад духівництва вінницьких руських парохій XVIII до поглинення їх Російською синодально-православною Церквою, дати їхньої висвяти й настановлення до церковних бенефіцій, зібрані з документів і досліджень, подано далі таблицях.

³⁹⁹ Див., напр.: ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 46, арк. 199 зв. — 200. Під 3 серпня 1786 р. до Актової книги внесено грамоту дідича містечка Вороновиці Грохольського про лібертацію свого підданого Петра Ловчанського. Тоді ж учинено запис про лібертацію студента Барської публічної школи (арк. 200–200 зв.), а за кілька днів записано про звільнення з підданства студента Уманської школи (200 зв.) та запис про лібертацію кандидата на священство з м. Кісничі Ярузького деканату (арк. 202 зв.–203).

⁴⁰⁰ Административныя и судебныя власти и учреждения въ церкви униатской. — С. 98 — 99.

Фасад церкви св. Юрія (Георгія). Вінницькі (Великі) Хутори. 1726 р. (ДАВіО, ф. Р-968, оп. 1, стр. 19).

Перекрій церкви св. Юрія (Георгія). Вінницькі (Великі) Хутори. (ДАВіО, ф. Р-968, оп. 1, стр. 19).

ФѢЛІЦІЯНЪ ФІЛІППЪ ВОЛОДКОВІЧЪ

Бжїену н Аптолскагѡ Орѡна Блгодатїю Архієписѣ Митрополїтѣ Кїевскїи, Галїцкїи, н всеа Россїи,
Протодронїи Єписѣ Володимирскїи н Береста Літовскагѡ, Архімандрїтѣ Кїевопечерскїи.

ПО Блгодати н Власти Свѣше ѿ Престѡгѡ животворѡшагѡ н всеовершающагѡ Дѣа, такъжде ѿ Престѡла Аптолскагѡ намѣ данѡй, сего блговѣрнаго мѡжа *Audisanta d'ublo obseago Sapont' (Linnitschewit' Mersschewit' Murschewit' Murtodobitschewit' r'elacowago*
первѣе прилѣжнѡ со вѣлкимъ ѡпаснимъ нстазанїемъ, ѡ рѡзѡмѣ єгѡ, законномъ рожденїи, лѣтѣхъ, н вѣлкихъ нныхъ блго-
нравствѡхъ нспытавше, н достовѣрными свѣдѣтелства оубѣривше, сдѡхѡ быти достѡйна сана Іереевскагѡ. Потѡ по чїнѡ стѣла востѡ-
чнїа Кадолїческїа Черкве, по Оустѡвмъ же Канѡннымъ, н Заповѣдемъ стѣхъ Вселенскагѡ Трїдентскагѡ, н Помѣстнагѡ Замѡйскагѡ Собѡрѡвѣ,
чїннѡ н законнѡ єгѡ на степенї сщїеннїческїа призванїемъ стѡгѡ животворѡшагѡ Дѣа, первѣе оубѡ въ Братари, Свѣщенѡцы, Чтецы, Бжшїцы,
Поддїакѡны, таже Бжтвенноу блгодатїю всегда немѡщныа нщѣлающеу, н недостатѡчныа нсполнѡющеу, въ Дїакѡны н пресвѣтеры, при сщїенно-
дѣнствїи Антѡргїи Бжїественнїа, произведѡхѡмъ, рѡкоположїхѡмъ, н шѣтїхѡмъ, до Черкве храма *Тѡго Великомуретїа Дїакѡнїа ѡбсеа*
назвасїа Лѡтїа Архїєписѣ Протопресвѣтерїи *Калѡвїа ѡбсеа Лѡтїа ѡбсеа Антѡргїа ѡбсеа Парѡа Платїнїа ѡбсеа ѡбсеа*

Преподѡхѡмъ же ємѣ властї Антѡргїа, н прѡчїа Таїны совершати, н вѣлкая дѣла Іереевскаа сщїеннодѣнствовати. Не подобѣетъ же ємѣ
въ нной чѡждѡ Россїискѡй нли Римскѡй Єпархїи бѣ произволїнїа нстїннагѡ Парѡа, приходѡщїхъ къ сѡбѣ своїхъ н, нїже въ своїи чѡждѡхъ Хрѡствѣрнѡ
дѡвнѡхъ дѣтѣ нповѣданїа рѡчнагѡ воспрїимати, н ѡ нѣкїихъ тѡжкїихъ слѡчаевъ н падеженъ грѣхѡвнѡхъ, стѡмѡ Аптолскомѡ Орѡнѡ, н своїственѡмѡ Пасты-
рѡи точїю къ рѡрѣшенїю оудержанѡхъ н сохрѡненѡхъ, крѡмѣ нѡжды смртнїа предлежѡщїа, н равѣ крѡмѣшнѡ на вѣлїа свѣше, н властїтелнагѡ Архієрѣ-
евскагѡ блгословенїа разрѣшати, нїже подобѣетъ ємѣ Латїнскагѡ Обрѡдѡ людемъ ннаа сщїеннодѣнствїа н ѡбрѡды бѣ нстїннагѡ нхъ Пастыра порѡченїа совер-
шати. Въ сїхъ вѣсѣхъ да поспѣшеєдѡетъ ємѣ блгодатѣ Гдѡ ншегѡ Іиса Хрїта. На оутвержденїе же Іереевства єгѡ, сїю Грамотѡ при подпїсѣ Рѡкн ншеа
Печатїю власноу оутвердїти повелѣваемъ. Данъ *ѡ Лѡтїнїа* Днѡ 18 Мѡа *Сѡтѡрїа* Рѡкѡ **аѡ*

Велїцїанъ Фїлїппъ Володковїчъ

Sub Tempus Cretationis Sacer productum infiden
Dati 12, 19 Mart vs. 1792 a. And. Michi. D. Chw
vind Sacer special D. Chw

Relucto sub tempus Sacer Sacer
1792 a. Sacer Sacer
Generalis Notarius m. p.

**Духовенство руських парохій міста Вінниці
за даними актів візитацій та метричних книг XVIII ст.**

Таблиці складено за джерелами:

1. 1726. Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви святих Козьми і Дем'яна // НМЛ, спр. Ркл-11, арк. 458, 459.
2. 1726. Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви Пресвятої Богородиці // Там само, арк. 459 зв.
- 2-а. 1726. Тростянець. — Акт генеральної візитації церкви Святого Михаїла // Там само, арк. 461.
3. 1726. Старе Місто Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви Святого Миколая // Там само, арк. 463.
4. 1730–1731. Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви Покрови Пресвятої Богородиці // Там само, арк. 359.
5. 1730–1731. Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви святих Козьми і Дем'яна // Там само, арк. 359–360.
6. 1730–1731. Старе Місто Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви Святого Миколая // Там само, арк. 360.
7. 1763, 10 листопада. Вінницькі Хутори. — Акт деканальної візитації церкви Святого Великомученика Юрія // ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 148–148 зв.
8. 1764, 3 січня. Вінниця. — Акт деканальної візитації церкви Покрови Пресвятої Богородиці // Там само, арк. 108–109.
9. 1790, 28 лютого. Вінницькі Хутори. — Акт генеральної візитації церкви Святого Великомученика Юрія // КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 21–24.
- 9-а. 1790. Комарів. — Акт генеральної візитації церкви Святого Михаїла Архангела // Там само, арк. 45–48 зв.
- 9-б. 1790. Парпурівці. — Акт генеральної візитації церкви Покрови Божої Матері // Там само, арк. 75–77.
- 9-в. 1791. П'ятничани. Акт генеральної візитації церкви Різдва Пресвятої Богородиці // Там само, арк. 81–84 зв.
- 9-г. 1790. Сабарів. — Акт генеральної візитації церкви Святого Михаїла Архангела // Там само, арк. 95–97 зв.
- 9-д. 1790. Сальник. — Акт генеральної візитації церкви Воздвиження Чесного Хреста // Там само, арк. 103–105 зв.
10. 1791, 8 березня. Старе Місто Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви Святого Миколая // Там само, арк. 129–132.
11. 1791, 10 березня. Вінниця. — Акт генеральної візитації церкви святих Козьми і Дем'яна // Там само, арк. 132–136.
12. 1791 березня 10. Вінниця. — Акт генеральної візитації в поезуїтському монастирі євхаристійних часток і начиння та інших речей згорілої церкви Покрови Пресвятої Богородиці // Там само, арк. 136–139 зв.
13. 1791 березня 14. Вінниця. — Акт генеральної візитації василіянського монастиря і церкви Благовіщення Пресвятої Діви Марії при ньому // Там само, арк. 140–143 зв.
14. «Церква Покрови Пресвятої Богородиці м. Вінниці. Метричні книги. 1748–1795» // ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174.
15. «Церква святих безсрібників Кузьми і Дем'яна м. Вінниці. Метричні книги. 1745–1806» // Там само, спр. 173.
16. «Церква Святого Мученика Георгія Вінницьких Старих Хуторів. Метричні книги. 1753–1795» // Там само, оп. 2, спр. 165.
17. «Церква Архистратига Михаїла, м-ко Мізяків. Метричні книги. 1744–1780» // ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 805.

Таблиця 5.1

Парохія церкви Святих Безсрібників лікарів Кузьми і Дем'яна

Дата фіксації	Духovenство церкви Святих Безсрібників лікарів Кузьми і Дем'яна
1726 р.	o. Michał zostaje w cerkwi świątych besrebrenyk[ów] Kosmy u Demiana od tego dopiero roku 1725 (1, 458)
1730–1731 рр.	Duchowny o. Gabryel Woliczenko za wikarego do w[ielebnego] o. namiesnika winnickiego roku 1727 w Uniowie konsekrowany (5, 359) Похований 19 жовтня 1764 р. (15, 159)
1746 р., 10 листопада	ієрей Петръ Лосѣнскій презвітеръ вѣнницкѣ храму Стых безсребрникъ Козми и Дамиана (15, 2)
1762 р., 11 жовтня	Даниїл Ратновський, дяк
1764 р., 26 липня	нововисвячений ієрей вінницький Даниїл Крубович, коммендар церкви Кузьми і Дем'яна (15, 32); ordynowany 23 junii 1764 r. (11, 135)
1773 р., 9 липня	ієрей Даниїль Крубовичъ, коадьюторъ (15, 51)
1782 р., 27 лютого	Кѣрѣакъ дякъ Стокузмѣнски
1777 р.	w[ielebny] x. Daniel Krubowicz, lat wieku pięćdziesiąt i dwa mający Installowany po śmierci bywszego parocha x. Piotra Łozińskiego (11, 135)
1784 р., 16 травня	ієрей Даниїл Крубовичъ, парохъ церкве Стихъ. Ц. С. Б. К. й Дам. (15, 82)
1789 р., 30 серпня	Ємеліанъ дякъ стокузмѣнскій (15, 147)
1791 р., 10 березня	Ministrem życiel miejscowy Omelian (11, 135)
1792 р., 2 березня	Ємеліанъ, дякъ тутейший (15, 102)
1794 р., 31 серпня	Куріакъ Клосовскѣ дякъ Святиокѣзмѣнскій (15, 109)

Парохія церкви Покрови Пресвятої Богородиці

Дата фіксації	Духовенство церкви Покрови Пресвятої Богородиці
1726 р.	duchowny o. Aftanasy, co przed tym bywał namiesnikiem winnickim, dawniej zostają w cerkwi miejskiej stołecznej na[d] Buhem u храму Покровъ Прѣстои Богородици (2, 459 зв.)
1730–1731 рр.	Duchowny o. Michał Olszewski za granicą w Wołoszczyźnie roku 1724 konsekrowany (4, 359)
1748 р., 18 червня — 1752 р., 2 липня	Іаковъ Вол'скій ієрей, презвитер Сто Покровскій вѣницкій (14, 1–14, 2 зв.)
1752 р., 28 листопада — 1753 р., 9 березня	Аѳанасій презв[витер] Сто Покров[скій] вѣницкій (14, 2 зв. — 14, 3)
1753 р., 11 липня і далі	Надалі в записах метричної книги чергуються Іаковъ Вол'скій та Аѳанасій як презв[витер] Сто Покров[скій]
1764 р., 3 січня	wielebny xiądz Jakyb Wolski (8, 109)
1777 р., 28 вересня	ієрей Даниіль Обертински коадюторъ Сто Покровски (14, 40 зв.)
1782 р., 3 липня	Іаковъ Волски парох Сто Покровски (15, 77 зв.)
1789 р., 27 травня	Алеџей Вѣтковѣчь, дакъ покровскій (14, 128 зв.)
1790 р., 28 березня	Алеџей Вѣтковѣчь, дакъ покровскій (14, 87)
1791 р., 10 березня	w[ielebny] x[iądz] Jakyb Wolski, lat wieku sześćdziesiąt ósm mający. Przyjął święte czyny 3 października 1747 r. Minister [дяк] Alexy (12, 138)
1794 р., 18 березня	ѡцъ Даніиль Обертинскій коадюторъ СтоПокровскій (15, 108)
1795 р., 1 серпня	ієрей Даніиль Обертинскій

Таблиця 5.3

Парохія церкви Святителя Миколая (Старе Місто)

Дата фіксації	Духовенство церкви Святителя Миколая (Старе Місто)
1726 р.	duchowny o. Kurył ma ... 1717 roku dane do tej parochyej у храму (3, 463)
1730–1731 рр.	duchowny o[jciec] Kurył Romanowicz w ten czas, kiedy do Kujowa dycezyja należała, roku 1708 konsekrowany (6, 360)
1754 р., 12 червня	ієрей Іаковъ Багоцкій прєзвитєр старомѣській вѣнницкій (16, 4.)
1758 р., 7 лютого	ієрей Іаковъ прєзвитєр старомѣски вѣнницкій храму Ститєла Николая (15, 15 зв.)
1762 р., 11 жовтня	Іаковъ Багоцкій прєсвитєр старомѣски (15, 28 зв.)
1772 р., 11 листопада	оїць Данїилъ Крубовичъ, парохъ старомѣски вѣнницкій (15, 50)
1763 р., 28 жовтня	ієрей Іоан Кваснѣцкій, вѣкарѣй старомѣській (16, 22)
1772–1776 рр.	православний священник Петро Скальський (Матеріали для історії православної церкви вь бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. // Прибавленіє къ Подольскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ. — 1891. — № 30. — С. 707–708)
1773 р., 20 березня	протопоп Вінницької православної протопопії Ілля Голоскевич
1777 р., 24 серпня	Михей Багоцки парохъ старомѣски вѣнниц. (15, 61 зв.) ordynowany 15 stycznia 1777 г. (10, 131)
1790 р., 30 березня	Киріакъ, диакъ старомѣскѣ (15, арк. 95 зв. — 96)
1791 р., 8 березня	w[ielebny] x[iądz] Micheasz Bagodzki, lat wieku 40 mający (10, 131) Minister przy cerkwi Kiryak Klosowski, syn kapłański (10, 131 зв.)

Таблиця 5.4

Парохія церкви Св. Георгія (Юрія) Великомученика (Старі Хутори)

Дата фіксації	Духовенство церкви Св. Георгія (Юрія) Великомученика (Старі Хутори)
1753 р., 10 січня	Jan Stetkiewicz ordynowany 10 januarij 1753 г. (9, 23)
1753 р., 24 січня	ієреї Іванъ вѣкарїи цѣркви хуторанской (16, 2)
1763 р., 28 жовтня	ієрей Іоан Кваснѣцкій, вѣкарѣй старомѣскій (16, 22)
1763 р., 10 листопада	x[iądz] Jan Stetkiewicz, paroch (7, 148–148 зв.)
1766 р., 18 листопада	ієрей Іоанъ Стецкієвичъ, парох Футоранскѣ вѣнницкѣ ordynowany 10 januarij 1753 г.
1769 р., 9 жовтня	иєрей Петръ Базалѣцкій, коавдидѣтор фѣторански (16, 45 зв.)
1784 р., 22 листопада	Przyjōł w pomoc[ni]ctwo syna Jana Stetkiewicza (9, 23)
1786 р., 24 березня	Jan Stetkiewicz [син] ordynowany na przezbitera (9, 23)
1790 р., 28 лютого	w[ielebny] x[iądz] Jan Stetkiewicz, minister [дьяк] cerkwi futorzańskiej Michał Strzelczewski (9, 23)
1791, 4 жовтня	Іван Добрянський, коад'ютор хуторянський (16, 102 зв.)
1791 р., 11 листопада	Іван Добрянський, парох хуторянський (16, 102 зв.)
1794 р., 15 квітня	Іван Добрянський, пресвітер старохуторянський храму великомученика Георгія

Таблиця 5.5

Парохія каплиці (церкви) Святого Апостола Івана Богослова (Педьки)

Дата фіксації	Духовенство каплиці (церкви) Івана Богослова (Педьки)
1783 р., 3 жовтня	закладено каплицю на Педьках, яка спочатку вважалася афілійованою до вінницької Свято-Покровської церкви
1789 р., 8 лютого	унійний декан Йоан (Ян) Романович освя- тив каплицю Івана Богослова
1791 р., березень	Даниїл Обертинський, коад'ютор парохії Святої Покрови, священник каплиці Івана Богослова на Педьках

Продовження таблиці 5.5

Дата фіксації	Духовенство каплиці (церкви) Івана Богослова (Педьки)
1795 р., 30 грудня	Іерей Іоань Добранскій, 34 года, дячокъ Емилиянь Скалецкой (померъ) (ДАХМО, ф. 315, оп. 2, спр. 2, арк. 7 зв.)
1800 р.	священникъ Матфій Осиковскій, рукоположенъ преосвященнымъ Иоанникіємъ 14 сентябрю 1796 года, обучался руского диалекта дячокъ Кириакъ Клосовскій, находится по согласію священника и прихожанъ (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, арк. 7 зв. — 8)

Таблиця 5.6

Вінницький дівочий монастир василіанок

Дата фіксації	Капеляни Вінницького монастиря василіанок
1755 р., 5 лютого	Гаврїиль Воликъ, вѣкарій монастира вѣницкаго (15, 14)
1758 р., 24 листопада	Стефанъ Брушневский, капеланъ монастира вѣницкаго храму Рождества Престой Бѣци (?) (15, 17)
1762 р., 11 жовтня	Стефанъ Брошнѣвскій, капелан вѣницкій монастиру паніенского вѣницкаго (15, 28 зв.)
1764 р., 31 червня	іерей Мѣхаиль, вѣкарій вѣницкѣ ѡбители Рождества Прѣстыа Дѣви Мрїї (15, 33)
1766 р., 21 січня.	іерей Михаилъ, капеланъ пананъ базилианокъ вѣницкихъ (14, 22 зв.)
1768 р., 1 березня	Яків Вольський, пресвітер Вінницького кляштора велебних панянок василіанок (водночас і парох церкви Покрови Пресвятої Діви Марії) (Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис. — С. 51, док. 181)
1772 р., 27 вересня	іерей Гаврїиль Бжезовски, капелан вв. пп. базильянокъ вѣницкихъ храму Рождества Престой Бѣци (15, 49 зв.)
1773 р., 26 грудня	сценний іерей Гаврииль Бжозовскій, капелан інокѣнь базилѣанокъ (14, 34)
1782 р., 3 липня	сценнаго іерея Матѣїа Доброволского, капелана монастирку вѣницкаго паніенъ базилѣанокъ (15, 77 зв.)
1791 р., 14 березня	kapelan w monasterku w[ielebny] x[iądz] Maciej Dobrowolski, lat wieku pięćdziesiąt sześć mający; odebrał instrument, moc sprawowania urzędu swego 1774 r. 30 lipca

Вінницькі протопресвітери (декани)

Дата фіксації	Вінницький декан (протопресвітер в'їнницькій)
1726 р.	duchowny o. Aftanasy, co przed tym bywał namiesnikiem winnickim dawniej, zostają w cerkwi miejskiej stołecznej na[d] Buhem и храму Покровъ Прѣстои Богородици (2, 459 зв.)
1723–1724 рр.	Василій Сосновський, намісник вінницький (1, 461)
1732 р.	xiędz Jakób Rodzański, dziekan wtedy winnicki (9-в, 81)
1732 р.	Красовський, вінницький декан (Приходы и церкви Подольской епархии. — С. 246)
1743 р.	о. Хоментовський, вінницький декан, парох прилуцький (9-а, 45; 9-г, 95; 9-д, 103)
1744 р., 1 квітня	иерей Андрей Родзянскій протопопа в'їнницкѣй (17, 2)
1752 р., 18 листопада	Andrzej Rodzański, dziekan wtedy winnicki (9-б. 75)
1753 р., 14 жовтня	Bazyli Zabłocki, dziekan winnicki (15, 11 зв.)
1758 р., 23 січня	Василій Заблоцкій, протопресвит. в'їнницькій, парох яновській (14, 137 зв.)
1773 р., 2 лютого	Ілля Голоскевич, протопоп Вінницької православної протопопії, призначений переяславським і бориспільським єпископ Іовом (Описаніє документо́въ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. 1701–1839. — Томъ второй. — СПб, 1907. — С. 288)
1775 р., 24 січня	V. Zabłocki, dziekan winnicki (16, 61)
1777 р., 19 січня	Joannes Romanowicz, dziekan winnicki (14, 43 зв.; 15, 60)

Аналізуючи ухвали Замойського собору, видання унійної літератури та акти візитацій унійних парохій дослідники вирізняли основні риси організації життя унійних парохій. Їхнім очільником і організатором виступав парохіяльний настоятель — парох, до обов'язків якого входило: а) в недільні та святкові дні здійснювати богослужіння; б) здійснювати таїнства й необхідні обряди для парохіян; в) вчити парохіян

по неділях і святкових днях молитов, змісту символу віри, заповідей Божих і церковних, роз'яснювати істини віри та християнської моральности; г) наглядати за чистотою і ладом у церкві, пильнувати чистоти церковного начиння і священницького облачення; д) вчасно й чітко вести записи в метричних книгах; е) наглядати за діями братств при виборі членів і за правильним веденням ними дохідно-витратних книг

і витрачанням братських сум; е) наглядати за дяком, щоб належно виконував свої обов'язки; ж) давати приклад парохіянам своїм благочестивим життям⁴⁰¹. До цього переліку обов'язків пароха додамо ще й ті, за виконанням яких особливо пильнували візитатори: з) священник мав особливо дбати про забереження і непорушність церковного фондушу, тобто земельних угідь, виділених для церкви; і) його обов'язком було стежити за збереженням і вчасною поправою самої храмової будівлі, огорожі довкола неї та цвинтаря.

Обов'язки дяка полягали в такому: а) прислужувати священникові під час богослужіння і співати на кліросі; б) наглядати за чистотою в церкві, змитати порох і сміття з ікон, церковних речей і престолів; в) дзвонити на богослужіння у свята й недільні дні, а також і щодня вранці, опівдні й увечері на молитву за душі померлих; г) вчити дітей парохіян молитов, знання символу віри, заповідей Божих і церковних, а бажаючих — і грамоти, через що й житло його називалося школою, і нарешті д) вранці і ввечері у звичайні дні відспівувати вранішні й вечірні служби, тобто прочитувати часи і повечір'я⁴⁰². Зазвичай,

священники починали своє причетницьке служіння дяками на парохії, де парохом був їхній батько.

На утримання дяка з парохіян збиралася щорічна плата, яка називалася *солюція*. Про ці збори з садиб парохіян читаємо в актах візитування вінницьких парохій 1791 р.:

«Дяком місцевий мешканець Омелян статку достатнього, бере солюції річної з кожної халупи по грошей п'ятнадцять мідних» (церква Кузьми і Дем'яна)⁴⁰³.

«Дяк при церкві Кіріак Клосовський, син священника, статечний, бере солюції річної по гр. 15 з халупи»⁴⁰⁴.

«Дяк хуторянської церкви Михайло Стрельчевський бере платні річної з кожної хати по 12 грошів мідних»⁴⁰⁵.

Як бачимо, в коло обов'язків дяка входило навчання дітей. На жаль, ми не маємо певних відомостей про навчання в прицерковних школах і про кількість дітей, що в них навчалися. Однак навчання дітей грамоти було важливою загальною для кожної парохії справою, воно мало, окрім суто церковного, ширше культурне значення.

⁴⁰¹ Духовенство Подольской епархии конца прошлого и первой половины текущего столетий. — С. 433.

⁴⁰² Там само, с. 434.

⁴⁰³ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 135.

⁴⁰⁴ Там само, арк. 131.

⁴⁰⁵ Там само, арк. 22 зв. — 23.

2. ОСВІЧЕНІСТЬ ВІННИЦЬКОГО РУСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Рівень освіченості парохіяльного духовенства в літературі здебільшого оцінюється як низький, хоча така загальна оцінка є недостатньо інформативною. При цьому вказується й перешкода до здобуття освіти: священники не могли навчати своїх синів коштом скромних доходів зі своїх церковних бенедикцій і датків парохіян. Як на позитивну тенденцію вказується на зростання числа василіянських шкіл упродовж XVIII ст., які мали одним із завдань піднесення освітнього рівня кандидатів у священники, а разом з тим на посилення вимог до кандидатів у священники: відтепер очікували не лише доброго читання «рущизною», але й кращого виконання священницьких

обов'язків і певних знань із моральної теології⁴⁰⁶. Ці вимоги, як можна бачити, чітко формулювалися й під час візитації парохій Вінницького деканату 1790–1791 рр.

По-іншому характеризує освіченість і зовнішню поставу унійних священників Вінницького повіту В. Липківський, подаючи при цьому явно прикрашену замальовку. Йому важливо підкреслити, що унійні священники відрізнялися від православних не лише освіченістю, а й зовнішньо: майже всі вони походили з «породи шляхетської, благородної». Усі вони, крім навчання руської й польської грамоти в батьківському домі, одержували ще й шкільну освіту,

«трактували латинської (а деякі й французької) мови по клас синтаксими, піітики, риторики, а деякі навіть по клас

⁴⁰⁶ *Bieńkowski Ludomir*. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. — С. 969.

філософії», навчаючись у школах уманських, вінницьких, у Тульчині, у Житомирі і подаються в презентях як «поштиві, пристойних обрядків і науки», люди «до стану капланського здібними, побожного життя і поважних звичаїв, добре обізнані в артикулах святої віри, у всьому досконалі»⁴⁰⁷.

Однак, ані твердження про переважно шляхетське походження священників, ані про те, що «усі вони ... одержували ще й шкільну освіту» не підтверджується джерелами. Наприклад, з-поміж 70 священників, висвячених в 1764–1765 рр. біскупом Риллом на парохів в Уманському ключі Потоцьких шляхетського походження було 16 (22,9%), 1 (1,4%) – підданського, а решта 53 (75,7%) — імовірно із родин священників або міщан⁴⁰⁸.

Про загалом невисокий освітній рівень парохіяльного духовництва (зокрема, католицького), а особливо ж унійного і православного, пише Я. Бистроне:

«Ксьондзи були загалом мало освічені, і то не лише в царині теології. Певно, що серед них бували люди вищого інтелектуального рівня, але вони найчастіше не займалися теологічними питаннями чи навчанням вірних; пересічний сільський пастир походив часто із селянської родини, який виніс хіба що трохи традиційних відомостей, небагато вчився в парохіяльній школі;

небагато міг ті убогі знання проповісти в духовній семінарії; умів стільки латини, щоб міг відправити мшу й читати брев'ярій^{409*}, а поза тим, здається, небагато більше. Ксьондзи унійні й схизматичні уміли ще менше, часом і читали із труднощами»⁴¹⁰.

Павел Станішевський пов'язує недостатню освіченість унійного духовенства з фактичною спадковістю священницького стану як у Православній, так і в Унійній Церквах. У цих обставинах освіта священника не мала такого значення, як у Католицькій Церкві, тому найчастіше вона набувалася у формі практичного вправлення у священницьких функціях під наглядом пароха. Потім під керівництвом того ж таки пароха (який найчастіше був його батьком або тестем) або дяка в парохіяльній школі, де його вчили насамперед читання літургійних текстів на староцерковній мові. Але з такої системи освіти й впливав загалом досить низький рівень знань унійних священників. Утім, цей же дослідник пов'язує цю проблему із загальною ситуацією в державі кінця XVII — початку XVIII ст.: розвитку унійного шкільництва перешкождали війни, які впродовж тривалого часу вела Річ Посполита⁴¹¹. Додам тут не менш важливе: статусне становище руської спільноти, а відтак і руських парохій і священників було помітно нижчим від панівної

⁴⁰⁷ Липковскій В. Унія и воссоединение униатовъ въ 1794–1795 году. — С. 999. З іншого боку, у тій-таки статті автор пише, що деканам не раз доводилося робити зауваження місцевим парохам щодо загального порядку й охайності ведення метричних книг (с. 997, 1002).

⁴⁰⁸ Bieńkowski Ludomir. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. — С. 969.

⁴⁰⁹ * Брев'ярій — збірник текстів щоденних молитов у Римо-Католицькій Церкві.

⁴¹⁰ Bystron Jan St. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII. — Т. I. — С. 333–334.

⁴¹¹ Staniszewski, Paweł, ks. Unickie duchowieństwo w dekanacie braclawskim w świetle wizytacji z 1785 roku // Nasza przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. — Т. 111. — Kraków, 2009. — С. 9.

польської спільноти та духовенства державної Римо-католицької Церкви.

Аналогічну ситуацію П. Станішевський побачив і на теренах Брацлавського унійного деканату, який за відомостями 1785 р., налічував 41 парохію. Візитатор тоді зазначив, що двадцять один священник мав *домашню освіту*, в чотирьох випадках записав про *добру домашню освіту*, із приводу однієї парохії вказав, що священник там має *добру освіту, тобто філософ*, а про ще одного зазначив, що той є *домашньої освіти, лише руською і польською вміє читати, неповажний*⁴¹².

Деякі ж унійні парохі, вихідці, за визначенням цього дослідника, із багатших родин, готуючись до священницького стану, навчалися також у латинських школах; таких парохів у Брацлавському деканаті було четверо. Про них візитатор писав: *філософ дворічний, теолог моральний; освічений філософ, один рік, освічений, ритор або перший рік філософ; освічений у школах із риторики, поета; освіти доброї, філософ уманських шкіл; освічений*⁴¹³. Як бачимо, спостереження П. Станішевського щодо Брацлавського деканату підтверджують міркування інших дослідників щодо освіченості унійного духовенства.

Загальні відомості щодо освіченості духовенства Брацлавського воєводства подає Ірена Водзяновська. Вона звертає увагу на те, що не всі візитатори цікавилися освітою священників. Зауважу, що візитатор вінницьких міських парохій 1790–1791 рр., краснянський декан Ян Чемена,

не подає відомостей про освіченість парохів. Єдине, що із приводу синів парохів церкви Святого Юрія на Старих Хуторах указує: «Перший Стефан одружений, кандидат на висвячення, другий — Корнеліуш, молодший — дяк писарівський, третій — Томаш у школах латинських, четвертий — у школі латанській вчиться руського письма»⁴¹⁴.

За підрахунками І. Водзяновської, у Комаргородському деканаті найбільшу групу духовенства становили особи з домашньою освітою, щодо яких було записано: «священник у латинських школах не вчився, зразковий у Теології моральній». У Брацлавському деканаті свідчення того, що священник «був у школах латинських» стосується 11 осіб, більшість становили особи з домашньою освітою (22), лише щодо одного зазначено, що священник *nieedukowany* (неосвічений). І. Водзяновська пише про найгірші показники освіченості серед священників Пиківського деканату, де лише чотирьох капланів означено як *oswiczeni (literatus)*, а стосовно більшості, 37 осіб, вказано на їхню домашню освіту. Так само як «найгірша» подається ситуація з освітою священників у Кальницькому деканаті, але авторка, на жаль, некоректно подає числові відомості. Так само незрозумілою постає в її трактуванні ситуація у Браїлівському деканаті (44 парохії), де начебто 43 священники були визначені як *latinus*, що мало б означати «кількарічну науку в латинській школі чи її закінчення», і лише щодо 7 подано

⁴¹² Staniszewski, Paweł, ks. Unickie duchowieństwo w dekanacie braclawskim w świetle wizytacji z 1785 roku // Nasza przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce.— T. 111.— S. 10.

⁴¹³ Ibid.— S. 10–11.

⁴¹⁴ КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 23.

означення *rutenus*, тобто такі, що мали домашню освіту, а стосовно 1 зазначено «бракує інформації»⁴¹⁵. Сумнів викликає те, що нічим не прикметний Браїлівський деканат аж так вирізнявся за рівнем освіченості духівництва порівняно із сусідніми.

Акти візитувань Вінницького деканату 1790–1791-х років парохій не дають підстави для завищених оцінок рівня освіти всіх парохів: траплялися й малоосвічені священники, яким ставитися в докір дуже низьке знання моральної теології, основ віровчення, значення Святих Тайн тощо; не раз ідеться про парохів-пияків тощо. Однак не можна не погодитися з В. Липківським у тому, що сам факт наявності на Правобережжі численних василіянських, єзуїтських та інших шкіл впливав на поступове зростання освіченості уніятського духівництва. І все ж, Унійна Церква не спромоглася майже до кінця Речі Посполитої на відкриття базової духовної семінарії.

У добу першого поділу Речі Посполитої існували вже три дієцезіяльні семінарії: у Холмі, Луцьку і Володимирі, одна «приватна» — Радзівілівська у Свіржні, а крім того, близько 30 світських кліриків студіювали у двох папських семінаріях, у Вільні та Львові. 1776 р. Сейм дозволив київському генеральному офіціялові Міхалові Примовичу фундувати в Житомирі при парохіяльній церкві Переображення Господнього «місіонарій і семінарію для священників світських руських» і записати на ту мету 200000 злотих. Призначена

Сеймом комісія виділила пляци під задуману семінарію. Однак функціонування цієї семінарії було нетривалим. Задум про закладення семінарії в Радомишлі мав Ясон Смогоржевський, коли, ставши митрополитом (1780–1788), обрав те місто для своєї постійної резиденції. За його проектом, та семінарія мала бути з чотирма професорами і 24 кліриками, що утримуються з відповідного фондушу. Не зовсім зрозуміло, чи це була семінарія, заснована за проектом Примовича, чи інша. Із російською окупацією краю 1796 р. її було зачинено. Однак навіть із заснуванням семінарії, дуже невеликої за кількістю учнів як на величезну митрополічу єпархію, справа з підготуванням освічених священницьких кадрів не була забезпечена⁴¹⁶.

Як видно з текстів сучасних досліджень історії Унійної Церкви, становище унійних семінарій було недостатньо забезпеченим матеріально, хоча в маєтках унійного митрополита, єпископів та багатих архимандрій налічувалося тисячі підданих, вони давали духовним ієрархам чималі доходи. Ці навчальні заклади існували з перервами або з різних причин припиняли існування, їх закінчували одиниці випускників, що за гострої потреби в освічених кадрах духовенства було вкрай недостатнім⁴¹⁷. Загалом, проблематика функціонування унійних семінарій і василіянських шкіл на Правобережній Україні та підготування у них священницьких кадрів все ще потребує глибшого вивчення.

⁴¹⁵ *Wodzianowska Irena*. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej. — С. 82–83.

⁴¹⁶ *Bieńkowski Ludomir*. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce. — С. 979–980.

⁴¹⁷ *Лось В. Е.* Уніатська Церква на Правобережній Україні. — С. 116–119.

Ясон Смогоржевський, унійний архієпископ полоцький (1762–1780), київський митрополит (1780–1788)

Саме навчання майбутніх унійних парохів відбувалося кількома етапами. Перший — включав науку «руцизни», тобто читання церковно-слов'янською мовою у хлопчачому віці в парохіяльній школі під керівництвом дяка. До цього додавалося ще й домашнє навчання під проводом батька-священника. У XVIII ст. щораз частіше майбутні кандидати у священники навчалися в латино-польських школах — василіянських та єзуїтських. У Вінниці, зокрема, таким навчальним закладом була Колегія, заснована єзуїтами, яка після скасування Ордену 1773 р. була перетворена

в округову школу, що підлягала Комісії національної освіти.

На середину століття припадає і заснування василіянських шкіл. На Брацлавщині, зокрема, діяли василіянські школи в Шаргороді, Барі та Гуманю, де готували і майбутніх священників. Молодь із багатших і знатних сімей навчалася також у школах о. єзуїтів у Кам'янці та Вінниці. Прикметною рисою монастирських шкіл, що існували у XVIII ст., було те, що їхні учні походили з різних станів: тут навчалися переважно вихідці із середньої й бідної шляхти, але також і діти міщан, священників, причетників і вільних людей. Назва класів школи вказувала на предмет викладання: після інфіми — нижчого, підготовчого класу, йшли класи граматики, риторики, піітики, філософії і богословії. Останніми двома завершувалася освіта. Викладання провадилося польською, руською, а в старших класах — латиною. Руська мова була особливо важливою для тих, хто мав намір стати священником. Для них суттєвим було вивчення церковнослов'янської мови, Священного писання і практичне освоєння церковнослужбових книг⁴¹⁸.

Вірогідно, лише частина з майбутніх парохіяльних священників могли навчатися в школах, і, побувши деякий час у нижчих класах інфіми, граматики, продовжувала практичне підготування до священницького служіння при церквах під керівництвом місцевих священників і дяків, а остаточно готувалася до священницького сану при єпископських катедрах. Решта ж обмежувала своє

⁴¹⁸ Духовенство Подольской епархии конца прошлого и первой половины текущего столетий. — С. 419–421.

підготування навчанням у священників і дяків, потому при церквах як помічники священників і ніяких училищ не відвідувала. Так, із 43-х заяв, поданих 1794 р. до Уманського духовного правління унійними священниками про прийняття православ'я, видно, що тільки 15 з них були в училищах, 28 вчилися вдома або були дяками і потім удостоєні священницького сану. Із 52 таких заяв, що надійшли від уніятських священників до Рашківського духовного правління, видно, що 10 із них відвідували школи, а решта 42, після домашнього підготування і служби в церквах, стали священниками. Із 32-х таких самих заяв, поданих до Чечельницького духовного правління, 17 з числа тих, що заявили бажання прийняти православ'я, вчилися в школах, 18 вступили на місця після домашнього підготування, і 10 із них були дяками від 5 до 8 років. Як виявляється, багато священників були одружені на доньках селян і руських шляхтянках. Ті ж, хто вчилися у школах, доходили більшою частиною до класу риторики, і лише дуже небагато хто закінчував навчання у класі філософії й богослов'я. Ці останні могли розраховувати на церковну кар'єру, наприклад, стати деканами. Із згаданих вище 112 священників, що подали заяви про перехід на православ'я, видно, що 38 з них, тобто майже третя частина, були за походженням шляхтичі, але головний контингент, із якого поповнювався стан духовенства, були сім'ї священників⁴¹⁹.

В актових книгах Радомишльського духовного суду канцелярії київського

унійного митрополита натрапляємо на записи документів, що стосуються учнів шкіл Правобережної України, які вирішили стати унійними священниками. На підставі цих документів вони очікували висвячення в духовний сан. Серед них бачимо учнів Вінницької, Барської, Уманської, Любарської шкіл⁴²⁰. Цей певний показник освіченості тієї частини духівництва, яка навчилася в таких школах, засвідчує тенденцію до здобування освіти вищої, аніж звичайні освітні практики парохіяльних шкіл або домашньої освіти при батьках-священниках.

У всіх таких записах подавалися копії метрики хрещення здобувача (аспіранта) духовного стану, що були своєрідними посвідками особи, копії метрики шлюбу здобувача, оскільки унійні священники неодмінно мали бути пошлюбленими, і документ про освіту. Серед таких записів знаходимо й ті, що стосуються учнів (студентів) Вінницької округової школи, яка функціювала на базі колишнього колегіуму Вінницького єзуїтського монастиря, у мережі навчальних закладів Едукаційної комісії. В одному з них ідеться про Самійла Чешковського із с. Павлівки, парохія якої належала до Вінницького деканату. Як видно із запису, у парохії оригінальної метричної книги не було і Чешковський, скориставшись приїздом до Павлівки вінницького декана Іоана Романовича (24 серпня 1786 р.), подав йому прохання про підтвердження його хрещення і вільний статус його батьків. Місцевий павлівський парох, присягнувши

⁴¹⁹ Н. Г. Духовенство Подольской епархии конца прошлого и первой половины текущего столетий. — С. 423–425.

⁴²⁰ ЦДДАУК, ф. 1040, оп. 1, спр. 13, арк. 80–80 зв.

на Євангелії, посвідчив, що здобувач є народженим від батьків «вільних і дійсно пошлюблених» і що він хрестив його і миром помазав 20 серпня 1761 року. Цей факт засвідчувався підписом і печаткою декана. До актів Радомишльської митрополичої канцелярії було вписано також копію шлюбної метрики С. Чешковського, завіреної вінницьким деканом і копію сертифікату з Вінницьких публічних шкіл. У цій копії, засвідченій підписом і печаткою ректора шкіл Українського округового відділу Миколаєм Мокрицьким, зазначалося, що здобувач

«у школах тих учився, ідучи через класи латинської мови, риторики, науки моральної, історії, що проти добрих правил, у тих школах народових не чинив і загалом дав привід постійности, ретельности й досить доброго в науках просування»⁴²¹.

На підставі цих документів і розглядалася справа про висвяту.

Подібний запис до актів Радомишльського духовного суду датований 21 грудня 1786 р. У ньому йдеться про учня Вінницької округової школи шляхетного Томаша Короткевича. Йому було видано посвідчення про те, що у 1783–1784 р. він перебував у четвертому класі цієї школи, «пильнував з належною користю вступ до фізики, вимови, геометрії і історії, і алгебри, ні в чому проти добрих звичаїв не виявив». Із документа видно, що перед тим він навчався в Шаргородській школі. До актів духовного суду було

вписано також рекомендацію вінницького гродського судді Кароля Доманевського, у якого після закінчення вінницької школи Т. Короткевич упродовж року навчав дітей і здобувся на схвальний відгук⁴²². У записі за 15 травня 1788 р. читаємо про здобувача духовного стану Леона Ілляшевича, який подав до консисторії копії метрик про хрещення і про шлюб, а також свідоцтво 1783 р. про те, що «пан Леон Ілляшевич, відвідуючи науки риторичні у школах публічних вінницьких ... не виявив ні в чому супроти добрих звичаїв і своїх обов'язків, скільки можливости, робив задосить»⁴²³.

Зацікавлення викликає запис за 28 травня 1788 р. про здобувача духовного стану Василя Теодоровича, звільненого з підданства. У ньому вписано копію свідчення погребисненського декана Євстахія Павловського про те, що «під час візиту моєї деканської, проведеної в церкві мончинецькій, особисто звернувшись побожний Василь Теодорович, який прагне духовного стану свого й подав прохання про випис із метрики хрещення». Далі декан подає копію метрики хрещення і миропомазання Іоана Теодоровича за 19 червня 1765 р. та копію метрики його шлюбу за 20 лютого 1788 р. До актів Радомишльського духовного суду було вписано і копію свідоцтва Вінницької округової школи за 23 січня 1788 р, виданих Василю Теодоровичу. У ній зазначалося, що аспірант «учень шкіл округових вінницьких бере засвідчення того, що, займаючись у тих школах, слухав із немалою користю лекції на класі

⁴²¹ ЦДІАУК, ф. 1040, оп. 1, спр. 13, арк. 58–59.

⁴²² Там само, арк. 119–119 зв.

⁴²³ Там само, арк. 83–83 зв.

четвертій необхідних, тобто геометрії, моральної, фізики й вимови початкової, і так поводився, як належить доброму студентові»⁴²⁴. Але до цих, очевидно звичних для подібної процедури документів, В. Теодорович подав ще один — запис про його звільнення з підданства, виданий Петром Борженським, власником Прилуцької волости. Дідич зазначає, що він, «пересвідчившись у невігаданих гречного Василя Теодоровича, сина підданого мого дідичного Івана Горобця, що мешкає в добрах Мончині, до волости Прилуцької належних, до стану духовного прагненні і переконавшись з освіти його і задумів, до того ж стану здатним», не бажає чинити перешкод у цьому «благотворному прагненні». А тому дідич П. Борженський засвідчує свою волю щодо

В. Теодоровича: «від підданства звільняю і вільною людиною його назавше роблю»⁴²⁵.

Відомості про освіченість духовенства парохій Вінниці й довколишніх населених пунктів подані у зведеній таблиці, складеній за кліровими відомостями 1799–1800 рр. та окремими відомостями з літератури, що стосуються часу вже після приєднання їх до Російської синодально-православної Церкви. У ній подано інформацію про тридцять настоятелів парохій і вікарних священників. Як можна зрозуміти з їхнього віку, та висвяти на священство, в переважній більшості вони навчалися ще в часи Речі Посполитої. Двоє священників вінницької соборної церкви св. Кузьми і Дем'яна одержали високу освіту в Київській академії та в Ніжині.

Таблиця 6

Освіченість священників церков м. Вінниці і довколишніх парохій
(за даними клірових відомостей 1799 і 1800 р. та відомостями з досліджень єпархіяльних істориків)^{426*}

№ з/п	Парохія	Священник	Вік	Рукопокладення	Рівень освіченості
1.	м. Вінниця св. Кузьми і Дем'яна	Теодор Бетулінський	71	православним перяславським єпископом Іларіоном 1776 р.	Київська академія, клас філософії (Васиневській Е. Цит. праця. — С. 310)
2.	м. Вінниця св. Кузьми і Дем'яна	Никита Струков	64	православним митрополитом київським Гавриїлом 1774 р.	у Ніжині — повний курс <i>русской</i> <i>грамматики</i> латинської і грецької мов, священної історії, філософії, богослов'ї (Васиневській Е. Цит. праця. — С. 314)

⁴²⁴ Там само, арк. 274.

⁴²⁵ Там само, арк. 274 зв.

⁴²⁶ Відомості складено в основному за даними клірових відомостей 1799 р. (ДАХмО, ф. 315, оп. 1, спр. 6744, арк. арк. 9–17, 30–56, 60, 61, 83, 84, 168, 171). Доповнення внесені на основі джерел, внесених у дужках в останній колонці.

Продовження таблиці 6

№ з/п	Парохія	Священник	Вік	Рукопкладення	Рівень освічености
3.	м. Вінниця св. Кузьми і Дем'яна	Даниїл Крубович	60	унійним митрополитом Філіпом Володковичем 1764 р.	«обучался латинского и польского языка по класс філософії»
4.	м. Вінниця, Старе Місто св. Миколая	Петро Сокальський	56	православним митрополитом Даниїлом преславським, 1768 р.	«обучался латинского языка по клас риторики» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 4)
5.	м. Вінниця, слобода Педьки св. Йоана Богослова	Матфій Осиковський	40	православним архієпископом брацлавським і подільським Йоаннієм 1797 р.	«обучался руского диалекта» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 8)
6.	м. Вінниця Старі (Вінницькі) Хутори св. Великомученика Георгія	Йоан Добрянський	38	унійним митрополитом Ясоном Смогоржевським 1786 р.	«обучался грамоти руской и польской по класъ реторику» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 6)
7.	с. Бохоники св. Йоана Богослова	Михаїл Басарський	45	львівським унійним єпископом Леоном Шептицьким 1776 р.	«Обучался толко руской грамоти»
8.	с. Гавришівки св. Йоана Богослова	Василій Янковський	30	православним архієпископом брацлавським і подільським Йоаннієм 1797 р.	«обучался русской грамоти и латинского языка»
9.	с. Зарванці св. Великомучениці Параскеви	Феодор Гриєльський	38	унійним митрополитом Ясоном Смогоржевським 1788 р.	«по класу пятау латинского языка»
10.	с. Лука Преображення Господнього	Афтоній Лащевський	82	холмським унійним єпископом Філіпом Володковичем	«обучался русского и польского языка»
11.	с. Медвеже Вушко Різдва Богородиці	Николай Ящурицький	59	унійним митрополитом Філіпом Володковичем 1766 р.	«обучался латинского языка по школу реторику»

2. ОСВІЧЕНІСТЬ ВІННИЦЬКОГО РУСЬКОГО ДУХОВЕНСТВА

Продовження таблиці 6

№ з/п	Парохія	Священник	Вік	Рукопокладення	Рівень освічености
12.	с. Мізяківські Хутори Різдва Богородиці	Лука Янушевський	70	унійним митрополитом Філіпом Володковичем	«обучался толко рускою грамотою»
13.	с. Писарівка Покрови Богородиці	Никита Левицький	58	унійним митрополитом Ясоном Смогоржевським 1781 р.	«обучался руской грамоти»
14.	с. П'ятничани Різдва Богородиці	Йоан Дерманський	37	холмським унійним єпископом Порфирієм Скарбком Важинським 1793 р.	«обучался руской токмо грамоти» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 10)
15.	с. Селище Воскресіння Господнього	Стефан Шахновський	31	православним архієпископом брацлавським і подільським Йоаннієм 1799 р.	«обучался латинского язика вь винницкихъ училищахъ по класу 6-му» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 78)
16.	с. Соловіївка	Афанасій Мащинський	47	унійним митрополитом Леоном Шептицьким 1772 р.	«не обучался инихъ языковъ кромѣ русаго»
17.	с. Сокиринці св. Великомученика Димитрія	Антоній Ящинський	29	православним архієпископом брацлавським і подільським Йоаннієм 1797 р.	«обучался руской грамоты»
18.	с. Сосонка св. Архангела Михаїла	Андрей Білостоцький	35	холмським унійним єпископом Порфирієм Важинським 1793 р.	«обучался латинского язика по клас 4-й»
19.	с. Стадниця св. Великомученика Димитрія	Максим Яновицький	48	унійним митрополитом Леоном Шептицьким 1777 р.	«обучался грамоты руской и латинской»
20.	м-ко Стрижавка Успіння Богородиці	Йоан Троцанський	62	володимирським унійним єпископом Філіпом Володковичем 1761 р.	«русской грамоти и латинского язика обучался по класс 5-ий»
21.	с. Хижинці Різдва Богородиці	Йоан Левицький	52	унійним митрополитом Леоном Шептицьким 1771 р.	«обучался руской толко грамоти»

№ з/п	Парохія	Священник	Вік	Рукопокладення	Рівень освіченості
22.	с. Цвіжин св. Кузьми і Дем'яна	Матфей Лащевський	40	унійним єпископом Гедеоном Дашкевичем Горбацьким 1779 р.	«обучался російської грамоти і латинського язика по 5-й клась» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 88)
23.	с. Черлинків Різдва Христового	Никифор Ковердинський	31	холмським унійним єпископом Порфирієм Важинським 1793 р.	«обучался руского і латинського язика по 4 клас»
24.	с. Шереметка Покрови Богородиці	Димитрій Мачинський	50	унійним єпископом Гедеоном Дашкевичем Горбацьким 1779 р.	«только по-руську»
25.	с. Широка Гребля	Григорій Місюра	48	православним єпископом перяславським Іларіоном 1777 р.	«обучался тільки русської грамоти» (ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, 1800 р. арк. 42)
26.	с. Шкуринці Успіння Богородиці	Симеон Басарський	29	православним архієпископом брацлавським і подільським Йоаннієм 1797 р.	«обучался рускої і латинської грамоти по школу риторику»
27.	м-ко Юзвин Успіння Богоматері	Григорій Басарський	38	унійним митрополитом Ясоном Смогоржевським 1784 р.	«обучался латинського діалекту в класе четвертом»
28.	с. Якушинці св. Миколая	Микита Гримачевський	66	унійним єпископом Леоном Шептицьким 1770 р.	«обучался тільки рускої грамоти»
29.	с. Янків Воздвиження Чесного Хреста	Матвей Фризинський	56	православним єпископом перяславським Іовом 1774 р.	«Обучился латинського і руского язика»
30.	с. Яришівка св. Великомученика Димитрія	Павел Ковердинський	33	православним архієпископом брацлавським і подільським Йоаннієм 1796 р.	«обучался тільки рускої грамоти»

За цими відомостями мною виділено п'ять рівнів освіченості священників: низький, задовільний, середній, високий, академічний. Відмінність між задовільним і середнім певною мірою умовна, але середній рівень освіти визначений для тих осіб, що вчилися в 4-му класі (клас риторики), задовільним позначено рівень освіченості для тих, у кого немає

певної вказівки у формулюванні, тобто невідомо, до якого класу дійшов, цей рівень позначено загальною — *навчався латини й руської мови*. Стосовно ж низького рівня, то йдеться про домашню освіту й навчання у прицерковній школі. Отже, розподіл між рівнями освіченості для цієї групи тридцяти священників має такий вигляд:

Таблиця 7

Рівні освіченості духовенства Вінниці і довколишніх парохій за відомостями кінця XVIII ст.

академічний			
Київська академія, клас філософії	1		
у Ніжині — повний курс <i>русской грамматики</i> , латинської й грецької мов, священної історії, філософії, богослов'я	1		
«обучался латинского и польского языка по класс философии вь винницкихъ училищахъ по класу 6-му»	1		
Разом	4	13,3%	
високий			
«по класу пяту латинского языка»	1		
«русской грамоти и латинского языка обучался по класс 5-ий»	1		
«обучался російской грамоти и латинского языка по 5-й класъ»	1		
Разом	3	10,0%	
середній			
«обучался латинского языка по клас риторики»	2		
«обучался латинского языка по клас 4-й»	1		
«обучался руского и латинского языка по 4 класс»	1		
«обучался русской и латинской грамоти по школу риторику»	1		
«обучался латинского диалекту в классе четвертом»	1		
«обучался грамоти русской и польской по класъ реторику»	1		
Разом	7	23,3%	
задовільний			
«обучился латинского и руского языка»	1		
«обучался русского и польского языка»	1		
«обучался грамоты русской и латинской»	1		
«обучался русской грамоти и латинского языка»	1		
«обучался латинского языка»	1		
Разом	5	16,7%	
низький			
«обучался руского диалекта»	1		
«обучался толко русской грамоти»	10		
Разом	11	36,7%	
Усього	30	100%	

Відзначимо високий рівень освіченості священників вінницької церкви Кузьми і Дем'яна, а також настоятеля парохії Воскресіння Христового в Селищі о. Шаховського, який вчився у вінницьких училищах у 6-му класі. Окремо згадаємо про вінницького унійного декана, настоятеля парохії Архистратига Михаїла в Мізякові о. Йоана Романовича, який перейшов на православ'я (навчався в латинських школах у класі філософії). Найчисельнішу групу парохів — 36,7% становили ті,

що мали або домашню освіту, або вчилися лише в парохіяльних школах.

Загальні настанови щодо організації та призначення прицерковних шкіл були визначені ухвалою митрополита Ясона Смогоржевського, оголошеною 1781 р. на генеральній конгрегації Унійної Церкви. Вона стосувалася організації «навчання молоді різного стану і синів священницьких не лише руської мови, але теж і по-польському, і по-латині, до синтаксу»⁴²⁷.

⁴²⁷ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 37, арк. 136 зв.

3. СЛУЖІННЯ І ПЕРЕСТУПИ

Сам статус парохіального священника, його звернення до Священних текстів під час Служби Божої та проповідей передбачали надбання ним моральних понять та виконання наставницької ролі щодо своєї пастви. Акти генеральних візитацій 1790–1791 рр. дають певну інформацію про ретельність вінницьких священників у їхньому служінні. В актах ранішого часу знаходимо хіба що поодинокі згадки щодо цього. Так, візитатор 1726 р. зазначає про духовного отця староміської церкви Святого Миколая лише те, що він «Господньої молитви навчає як по неділях, так і кожного свята»⁴²⁸. Що ж до інших парохів, про це не сказано нічого. Так само і в пізніших актах 1730–1731, 1763, 1764 рр.

Провадячи ревізію парохій, візитатори незмінно опитували парохіян про те, як парохі виконують цю роль, передовсім,

як відправляються Служби Божі і треби, чи навчають парохіян євангельських заповітів, чи самі подають приклад добropорядного життя. У багатьох випадках парохіяни давали прихильні відгуки про священниче служіння своїх парохів, характер їхнього спілкування з вірянами.

Візитатор староміської церкви після опитування мешканців і парохіян, «людей гідних довіри і в суті справи добре обізнаних», щодо життя, розпоряджень, звичаїв місцевого пароха відзначив, що панотець Михей Багоцький належно виконує обов'язки пароха: урочисті Святі літургії, навчання підлеглих основ віри, веде прикладне життя з належною тверезістю, охайно утримує вівтар і священницьке вбрання, зважає на стан кожного вірянина, спілкується з ними розважливо, ні в чому найменше не кривдить (акт 8 березня 1791 р.)⁴²⁹. Схвальний відгук як про доброго пастиря було записано

⁴²⁸ НМЛ, книга Ркл-11, арк. 463.

⁴²⁹ КПМЗ, справа СТП-234, арк. 131 зв. — 132.

у візитаційний акт (10 березня 1791 р.) і щодо пароха церкви Святих Кузьми і Дем'яна о. Даниеля Крубовича⁴³⁰. Так само схвально відгукувалися заприсяжені свідки і про священницьку діяльність капеляна дівочого Благовіщенського монастиря о. Матвія Добровольського, *«котрий років при тій-таки базиліці близько двох десятків перебуває, у статках, похвальній діяльності, видимій побожності»*⁴³¹.

Тим часом, за результатами ревізії стану справ у Старохуторянській церкві, візитатор зафіксував в акті (28 лютого 1790 р.) чималі претензії до пароха Яна Стеткевича, звинувативши його в недбальстві щодо збереження церковного маєтку, у тому, що той, *власний маєток, залишаючи через гонитву за швидким зиском, не пильнування власної вівчарні, розпорошив, нестаранністю дозволив знищити ґрунти церковні*. Імовірно, згаданий парох-недбайливця не виконав вимог генерального ревізора, записаних у *декреті виправлення*, і його було усунуто з парохії (візитатор «з дня 1-го квітня в Ім'я Господнє постановив, за відстороненого оголосив»). Так само було оголошено про усунення від служіння і його сина: *«ксьондза помічника Яна Стеткевича до читання Теології Моральної як мало обізнаного»*⁴³². Очевидно тому священник Іван Добрянський, який у записі метричної книги за 4 жовтня 1791 р. значився як коад'ютор хуторянський, у записі за 11 листопада того ж року записаний уже як парох хуторянський⁴³³. Він і після

впровадження православ'я залишився пресвітером старохуторянської парохії церкви Святого Великомученика Георгія⁴³⁴.

Водночас, у частині актів візитування парохій Вінницького (а так само й суміжних деканатів) вказано на недбале ставлення певних священників до виконання пастирських обов'язків, грубість у спілкуванні з вірянами, пияцтво, бійки тощо. Із погляду одного з єпархіяльних краєзнавців, низький рівень моральності певної частини парохів безпосередньо пов'язаний із грубими звичаями, що панували в народному середовищі. Про це він пише, намагаючись пояснити мотиви власників маєтків у виборі між кандидатами на священників до унійних парохій: у разі вибору між дрібною шляхтою і довіреними вчорашніми підданими перевага надавалася останнім:

«Частіше колятори протегували кандидатам на священницькі місця зі своїх селян. Зрозуміло, такі рекомендовані панські кандидати священства не могли являти собою моральнісних взірців, тому що вони пройшли на панському дворі всі стадії холопства й одержували бенефіції від свого патрона за вистугу. Виходячи з низьких якостей народного середовища, вони приносили з собою в середовище духівництва грубі звички й нахили, з якими зжилися в попередні часи. Тому нерідко серед духівництва були такі переступи, як відвідування корчми, непристойна лайка й бійки, що доходили до каліцтва, словом,

⁴³⁰ КПМЗ, справа СТП-234, арк. 135 зв.

⁴³¹ Там само, арк. 144

⁴³² Там само, арк. 24.

⁴³³ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 102–102 зв.

⁴³⁴ Див. ревізькі списки духовенства Вінницького повіту: ДАХМО, ф. 315, оп. 2, спр. 2, поз. 4.

ті прояви грубости звичаїв, які й тепер трапляються серед простого народу і які зійдуть зі сцени лише тоді, коли грубість і невігластво зміняться освіченістю й гарним вихованням»⁴³⁵.

Автор нарис узагальнює щодо «низьких якостей народного середовища», у якому панували «грубі звички й нахили», які відтворювалися і кандидатами на священників, вихідцями із цього середовища. Не маючи намір дискутувати з такими міркуваннями, висловленими поза конкретними обставинами, зауважу, що годі повірити, ніби власник маєтку був зацікавлений, аби священник у його селі був п'яницею чи зовсім не тримався берега. Так само мало переконливим є продовження міркувань цього ж автора: «Більшість кандидатів, правда, були дітьми парохів, значить, люди більш-менш гарно вихованими»⁴³⁶. Можемо з певністю стверджувати, що далеко «не значить».

Про це свідчать численні документи про пиятику в середовищі унійного духівництва у другій половині XVIII ст., опубліковані тими ж таки подільськими істориками-краєзнавцями, та матеріали візитаційних протоколів Вінницького і сусідніх деканатів. Записи про позови братств і уповноважених від релігійних громад зі скаргами на парохіяльних священників раз-по-раз трапляються в актових книгах митрополичої консисторії в Радомишлі. Саме у Вінниці ці справи й розглядав інститор духовних справ.

Як один із подібних епізодів наведу пригоду, що трапилися у Вінниці зі священником із містечка Дашева. Отже, у четвер 27 лютого 1779 р. у Вінниці інститор духовних справ звинуватив дашівського пароха Антонія Левицького в тому, що той, приїхавши до міста, п'яний розгулював по вулицях і розмахував руками на спокусу світських людей, а потім у такому ж п'яному вигляді нахабно ввалився до суду. Відповідач виправдовувався тим, що в його поважному віці і при його слабкій голові достатньо випити «кубок» горілки, щоб сп'яніти, а тому просив до себе поблажливости. Суддя, зважаючи на каяття самого звинуваченого, оштрафував його на 15 гривень лише на боговгодні справи та присудив на п'ятиденну реколекцію зі звичним умертвінням плоті при своєму суді⁴³⁷.

У текстах візитаційних протоколів парохій Вінницького деканату 1790-го року знаходимо чимало випадків відбування священниками реколекцій (виправних покарань) у кляшторах Вінниці й Тиврова. Прикорм прикладом брутального поводження дітей духовенства може бути випадок у парохії приміського села Луки-Мелешківської, коли син місцевого священника Антонія Лащевського, який вчився «у вінницьких школах» (він вже був висвячений на вікарного священника цієї церкви!) неодноразово жорстоко бив свого рідного батька, за що був підданий покаранню візитаторським присудом⁴³⁸. Автор не має наміру смакувати приклади подібних ситуацій, зазначу

⁴³⁵ Административныя и судебныя власти и учреждения въ церкви уніатской. — С. 98.

⁴³⁶ Там само.

⁴³⁷ Матеріали для истории унії в бывшем Брацлавскомъ воеводстве во второй половине XVIII века. — С. 26–27 та ин.

⁴³⁸ КІМЗ, спр. СТП-234, арк. 59–59 зв.

хіба те, що це була одна із загальних проблем життя Церкви, які ставили під сумнів духовні засади в діяльності її духовенства.

Так само прикро сприймаються й вияви брутальності вищих церковних функціонерів у поводженні з вірянами навіть шляхетного стану. Так, зокрема, сталося і з вінницьким руським шляхтичем Степаном Пактольським, парохіянином вінницької церкви Покрови. 9 травня 1770 р. він записав до Актової книги Гродського суду міста Вінниці маніфестацію про зазіхання на життя, здоров'я, честь і репутацію з боку офіціала уряду Брацлавської греко-латиноунійої консисторії отця Яна Любінського. У метриках хрещень міської церкви Покрови неодноразово згадується ім'я Стефана Пактольського, де його незмінно записувано як шляхетно уродженого та як гродського палестранта^{439*}. Із цієї маніфестації довідуємося про те, що Пактольський був у митрополита Володковича, імовірно, зі скаргою на Любінського (зміст скарги в документі не зазначається) і привіз письмову заборону (інгібіцію) на якісь дії офіціала. Під час перебування офіціала у Вінниці Пактольський передав цю заборону через ексекютора, який, імовірно, її зареєстрував, що далі вимагало офіційного провадження. Тим часом Пактольський мав потребу відвідати Любінського і той, розлютившись, нічого не пояснюючи, звелів одному зі своїх інстигаторів тримати палестранта за волосся, сам став бити жорстоко по губах, дав

йому більше 70 ляпасів. При цьому були присутні й унійні ксьондзи о. Козачинський, парох Лісових Рахнів, Кросінський, а також Багоцький (імовірно, парох церкви Миколая на Старому Місті) та світські особи. Офіціал розпорядився присутнім панотцям роздягти Пактольського і «без будь-якого присуду декрету і проведеного процесу, сам же отець Любінський, на землю поваливши, ногами в груди бив, потім 500 дисциплінами (різками) так жорстоко побив, що аж призвів до втрати здоров'я, честі та небезпеки втрати життя». До Актової книги було внесено свідчення возного, який оглядав постраждалого у присутності інших осіб і записав, що бачив «груди, ногу, усе тіло побите й посиніле, обличчя збите, голову опухлу, коси вирвані, вуха перебиті, руку ліву близько плеча збиту і навкруги посинілу, лоб увесь у гулях, усього до смерті хворого й слабкого»⁴⁴⁰. Із тексту цієї маніфестації С. Пактольського залишається невідомим ні зміст попереднього його звернення до митрополита Володковича, ані зміст документа (інгібіції), переданого офіціалові Я. Любінському, ані що саме офіціала, власне, розлютило. Єдине, що можемо бачити, — це метод розправи з шанованою в місті особою шляхетного стану, до якого вдався високий церковний сановник і до здійснення якої було залучено й місцеве духівництво, при тому присутнє.

Можливо, що наступний епізод, зафіксований у літописі вінницького монастиря

⁴³⁹ * У метриці хрещень церкви Покрови за 2 грудня 1766 р. знаходимо запис про хрещення його доньки Варвари (14, 23), 22 квітня 1774 р. — доньки Марії (14, 35), 14 травня 1780 р. — сина Якова (14, 54). До цих хрещень подружжя Пактольських — Стефан і Анна неодмінно запрошували як кумів із середовища вінницької знатної шляхти. Його та його дружину Анну неодноразово запрошувано до кумування під час обряду хрещення в церкві Покрови (14, 19; 14, 28; 14, 54) та Кузьми і Дем'яна (15, 82; 15, 92).

⁴⁴⁰ ЦДІУАК, ф. 44, оп. 1, спр. 5, арк. 396–397.

капуцинів, якимось чином пов'язаний із цією непривабливою історією. Дата запису іншої події — 21 травня 1770 р., близька до попередньої, дає певні підстави припустити якийсь зв'язок, лише тепер у ролі покараного опинився сам офіціал Любінський, який чомусь вимушений був перебувати в капуцинському кляшторі від гніву митрополита:

«Превел[ебний] Любенський, офіціал брацлавський русинського обряду мешкав у нас задля безпеки, через те, що боявся я[сно]в[ельможного] Феліціяна Володковича, митрополита, бо його було викликано до нього для з'ясування обставин, однак він вчасно не з'явився до Радомишля. Але мусів постати мимоволі, коли десятого дня вийшов з кляштора на прогулянку до унійного каплана, що мешкав недалеко, а посланець митрополита приарештував його, вдавшись до світської допомоги, і, зв'язавши руки з тилу мотузкою, повів до Радомишля. Чи слушно, чи неслухно спіткала його така зневага — факт той нотуємо»⁴⁴¹.

Можливості повніше відтворити ситуацію за браком джерел немає. Виникає хіба що питання іншого плану: якщо офіціал міг собі дозволити спонукати духовних осіб до чинення розправи з особою шляхетного стану, то яким було ставлення подібних церковних ієрархів до пересічних міщан?

Парадоксальним здається те, що, входячи до складу духовенства Унійної Церкви, якась частина священників ставила під сумнів певні приписи її церковного регламенту, зокрема й ті, що стосувалися її знакових

відмінностей від Православної Церкви. Прикметною щодо цього є справа священників трьох вінницьких міських парохій, які проігнорували обов'язкове вшанування пам'яті Св. Йосафата, якому Римською курією свого часу було надано символічне значення мученицької жертви, загиблої від рук православних. Один з опублікованих документів засвідчує, що 18 вересня 1779 р. інстигатор духовних судів (своєрідний церковний прокурор і суддя) звинуватив парохів вінницьких церков: Покровської — Якова Вольського, Миколаївської — Михея Багоцького і вікарія церкви Кузьми і Дем'яна Даниїла Крубовича в тому, що вони не лише не служили у своїх церквах у день Св. Йосафата, але навіть не оголосили народові про це свято й не наказали дзвонити у дзвони. Обвинувачений Вольський виправдувався хворобою, але твердив, що все-таки на честь святого відправив службу. Багоцький говорив, що напередодні в неділю на ярмарці випив і був не в змозі наступного дня служити, а третій Крубович на своє виправдання завважив, що в нього не було дяка, з яким він міг би провадити богослужіння. Суддя присудив усім трьом духовну реклекцію: Вольського на 5 днів, Багоцького на 3 тижні, а Крубовича на два, зобов'язавши їх дотримуватися постанов Замоїського собору про святкові дні⁴⁴².

Описуючи народну релігійність і, зокрема, вказуючи на факти посвятних найменувань унійних церков Правобережної України, В. Лось на основі аналізу візитацій стверджує, що станом на кінець XVIII ст. культ священномученика Йосафата, попри

⁴⁴¹ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 74.

⁴⁴² Матеріали для історії унії в бывшем Брацлавскомъ воеводстве во второй половине XVIII века. — С. 33–34.

намагання унійної ієрархії, не отримав значного поширення на українських територіях. Лише дві церкви на Волині, «території із значно більшими уніатськими впливами», як пише дослідниця, були присвячені св. Йосафатові, та ще в катедральній церкві Св. Трійці в Радомишлі, спорудженій 1763 р., був вівтар, присвячений св. Йосафатові⁴⁴³.

На жаль, нинішній стан збереженості джерел далеко не завжди дає можливість тлумачити бодай із задовільно повнотою певні ситуації, у яких опинялося вінницьке духовництво. До числа таких документів, які вносять певну інтригу, але не дають бажаної повноти, належить апеляційний позов, учинений 22 червня 1786 р. парохом вінницької церкви Покрови Богоматері Яковом Вольським проти митрополичого Брацлавського фіскала (ім'я не називається). Справу розглядав намісник і генеральний офіціал Київської митрополії львівський катедральний канонік о. Міхал Меленевський.

О. Яків Вольський оскаржував висунуте проти нього звинувачення в розголошенні таємниці сповіді, за що його було подано під кару суспенсії (відсторонення). Вінницький парох підкреслював, що те обвинувачення жодною мірою не було доведене, покарання присуджувалося лише якимось документом позивача «без жодного попереднього процесу». Він апелював до справедливості щодо нього, «глибоким віком обтяженого, завжди в унії статечного і зразкового»⁴⁴⁴.

Тим часом обвинувач стояв на тому, що обвинувачений о. Вольський таки порушив

«таємницю сповіді при свідках виразно: всечесному отцеві Григорієві Любинському, ямпільському деканові, чесному отцеві Михеєві Багоцькому, парохові староміському вінницькому, і Данилові Обертинському, вікарієві вінницької церкви Покрови Божої Матері, відкрив і виявив», а тому наполягав на справедливості покарання — відсторонення з парохії.

О. Яків Вольський запевняв, що виправдається, поставивши перед судом присяжних свідків. Суддя-офіціал Київської митрополії, вислухавши сторін тяжби, присудив провести подальше слідство на місці, на Старому Місті Вінниці, за участі комаргородського декана о. Василя Яворовського та вінницького — о. Йоана Романовича. Звинувачуваного на два місяці було звільнено від покарання суспенсії до часу завершення слідства і винесення остаточного присуду в митрополичому суді в Радомишлі⁴⁴⁵.

Однак, переглядаючи записи в усіх трьох метриках церкви Покрови, завважуємо, що і влітку, і восени 1786, і далі в 1787 р.о. Яків Вольський продовжував виконувати обряди хрещення, шлюбу й поховання⁴⁴⁶, тобто діяв як повноправний настоятель.

За цим документом важко довести чиюсь зацікавленість у висуненні такого звинувачення, а чи справді стверджувати, чи заперечувати допущений старим парохом промах. Можемо хіба що зафіксувати саму можливість подібного звинувачення та процедуру його розгляду в адміністративних структурах Унійної Церкви.

⁴⁴³ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 171.

⁴⁴⁴ ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 46, арк. 177 зв.

⁴⁴⁵ Там само, арк. 178.

⁴⁴⁶ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 73 зв. — 75 зв. і далі, 158 зв. — 160 зв. і далі.

4. ДУХОВНА МОБІЛІЗАЦІЯ ВІРЯН УНІЙНИХ ПАРОХІЙ

Православні єпархіяльні історики XIX ст. зазначали, що успішне просування унії було пов'язане не лише з її підтримкою державними інституціями Речі Посполитої та польською шляхетською верствою. Унійна ієрархія зуміла розгорнути систему організаційних, навчальних і пропагандивних заходів, які охоплювали значну частину вірян і мали на меті долучення їх до Унійної Церкви.

Ця програма дій була накреслена Заможським Собором 1720 р., хоча практичне її втілення почало широко розгортатися із середини століття. Чимало в цьому напрямку було зроблено митрополитом Леоном Кишкою (1714–1728).

Цей реформатор Унійної Церкви залишив після себе праці «О sakramentach» (1697), видання проповідей Іпатія Потія (1714, 1768) та опис діянь Заможського Собору, виданий у Римі 1724 р. Але, крім того, йому належить і праця, покликана організувати і спрямовувати духовно-просвітницькі практики Церкви. Ідеться про збірник, адресований унійному духовенству, що містив у собі тлумачення Святих Таїнств, Господніх і церковних заповітів, Символу віри та основних молитов, виданий у Супраслі 1726 р.⁴⁴⁷

Один із примірників цього видання зберігається у відділі стародруків Національної бібліотеки ім. В. Вернадського (шифр — Кир 504); зважаючи на наклейку,

⁴⁴⁷ *Кишка Леонъ*. Собрание припадковъ краткое и дѣховнымъ особомъ потребное. Имѣющее в себѣ Надкѣ о Сакраментахъ, о десяти Бжїихъ Приказаняхъ, о Приказаняхъ Церковныхъ, и о Надцѣ Христіанской, съ выкладомъ Сумвола или Исповѣданїа Вѣры Православныхъ Каѳолическіа, съ выкладомъ Млтвы Оче нїшъ и Бїце Дѣво. Такожде Надкѣ, како подобаетъ наставлати малых или невѣжовъ въ Вѣры Православной содержащее. – Супрасль, 1722. – [6], 152, 1 с.

Леон Кишка, унійний єпископ володимирський (1711–1714), митрополит київський (1714–1728)

він колись належав бібліотеці Волинської духовної семінарії, а ще раніше — ченцеві Крем'янецького василіянського монастиря братові Гілярієві Шостаковському. Книжку було придбано за 5 злотих і 6 грошів польських; дата, позначена на картці бібліотечного каталогу, вміщеній на звороті обкладинки, імовірно, вказує на час передачі книжки до монастирської бібліотеки — 19 жовтня 1751 р. Прикметним є запис на картці— «Liber Theologiae moralis», який означає, що вона тривалий час і використовувалася як підручник з моральної теології. На це вказує і текст сторінки

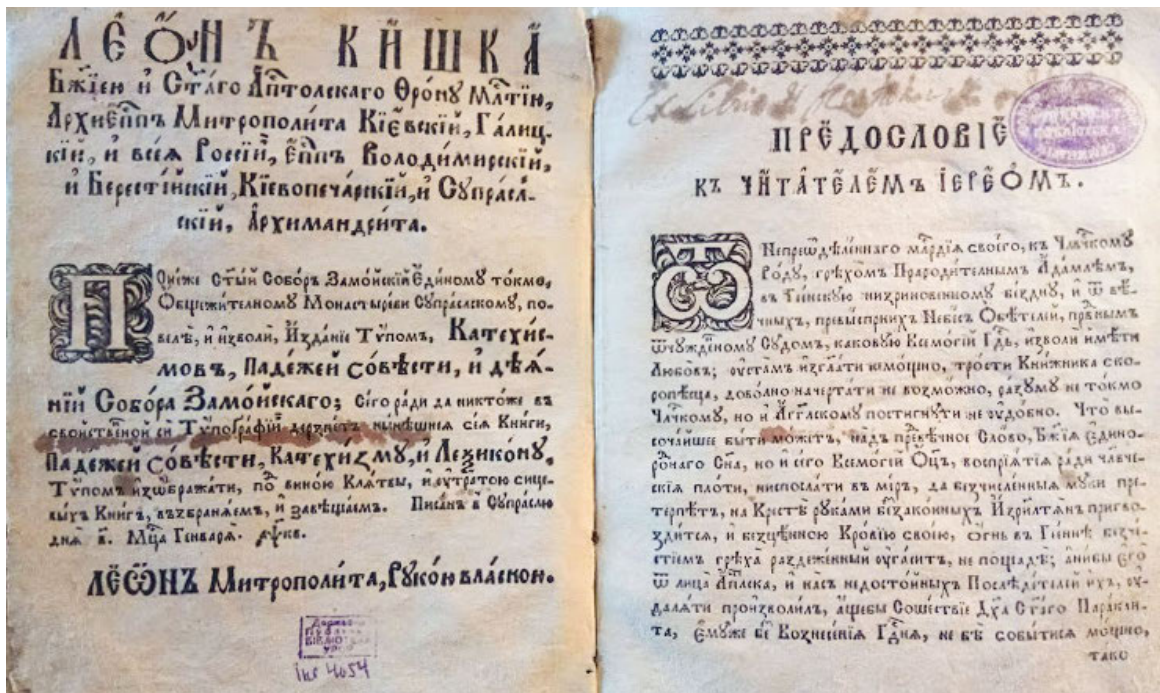
на звороті титулу, написаний самим митрополитом, у якому зазначається, що Замоїський Собор заповідав типографський друк катехизисів, моральної теології і діянь Замоїського собору, що й було виконано цим виданням.

Д. Лісейчикова досліджував тексти маргіналій у різних примірниках згаданої книжки митрополита Леона Кишки. Головною метою цього видання, як він пише, було в максимально стислий темін донести кожному священникові основні положення Замоїського Собору 1720 р., який уніфікував обрядовість і діловодство Унійної Церкви в Речі Посполитій. Дослідник звертає увагу на поширеність книжки в священницькому унійному середовищі, відзначає, що вона «слугувала основним джерелом «русчизни» для священників у зазначений період». Священники її використовували як своєрідний підручник руської мови («рущизни») ⁴⁴⁸. Він зазначає, що зазвичай замість складного барокового титулу цієї книги її називали «Казусами» ⁴⁴⁹, тобто вона слугувала посібником з моральної теології передовсім для духівництва. Можна припустити, що це видання використовувалося також і унійним духовенством міста Вінниці, хоча прямого засвідчення цього факту немає.

Започаткування шкіл розширило попит на катехитичні видання, видання з моральної теології та проповідництва. Н. Яворовський називає й інші такі видання, які використовувалися як при навчанні, так і в пастирській діяльності:

⁴⁴⁸ Лісейчика Д. «Хто чытае, той спявае, хто піша, той уздыхае.— С. 169.

⁴⁴⁹ Там само.— С. 164.

Початок книжки настанов для священників («Моральна теологія») митрополита Леона Кишки, виданої в Супраслі 1722 р.

1. Букварь словенскій письмени преподобнаго Кирилла, словеномъ епископа, напечатанъ въ Римѣ, типомъ св. Собора о размноженіи вѣры въ лѣто 1753 изволеніемъ старѣйшихъ.
2. *Kathechizm krótko zebrany: przedniejsze wiadomosci do zbawienia potrzebne w sobie zawieraiący na missyach zakonu S. Basylego wielkiego Prowincyi koronney zwyczajny, za dozwoleciem zwierzchności do druku podany pierwey w Lwowie, w drukarni j. K. M. Bratstwa SSS. Trójcy, roku Pańskiego 1768, a teraz znnowu odnowiony w drukarni I. K. M. Poczajowskiej, w.w.o.o. Basylianów. Roku Pańskiego 1772.*

3. Катехизмъ въ кратцѣ собранный, преднѣйшія вѣдомости до спасенія каждому потребныя въ себѣ имѣющій, на миссіяхъ чина св. Василя Великаго Провинціи коронной звычайный, за дозволеніемъ власти до друку поданный въ Почаевѣ року 1778⁴⁵⁰.

4. Коротке повчання про науку християнську (руською і польською мовами, типографія Почаївської Лаври 1786 р.). З появою цього видання парохіяльні священники покликані були саме ним керуватися в наставлянні пастви основ християнської віри⁴⁵¹.

⁴⁵⁰ Памятники униатской церковно-литературной дѣятельности въ концѣ прошлаго и началѣ настоящаго столѣтія/ Н. Яворовскій // Подольскія епархіальныя вѣдомости. 1877.— № 13. Отдѣлъ второй, неофіціальныи.— С. 362–363.

⁴⁵¹ Духовенство Подольской епархіи конца прошлаго и первой половины текущаго столѣтія.— С. 432.

Священники повинні були наглядати за навчанням дітей у парохіяльних школах, де вчителями були дяки. В актах візит вінницьких церков згадується про існування при церквах таких шкіл. Там навчали елементарної грамоти, молитов, катихизису. Самі ж священники в церкві ж при богослужінні вони повинні були неодмінно повчати народ, говорити проповіді, бесідувати з парохіянами, випробовувати їх у знанні догматів християнської віри і таїнств.

Навчання основ унійного віровчення ширших верств вірян здійснювалося також через поширення серед них так званих катехитичних (катехизмових) пісень, у яких у віршованій формі, через невидливі піснеспіви подавалися догматичні й моральні істини, що переносило їхнє сприймання в емоційну сферу, а колективне виконання їх набувало характеру «громадського богослужіння». Такий спів набував благоговійно-урочистого й релігійно-натхненного характеру, тож із метою навчання й поширення такого співу серед широких верств духовенства, а далі й вірян, 1772 р. було видано спеціальний місіонерський збірник⁴⁵².

Ще одним шляхом поширення християнської науки, до якого зобов'язувано парохів, було виголошення казань і проведення спеціальних навчань своєї пастви. Казання мали виконуватися під час кожного недільного чи святкового богослужіння, а навчання — на вечірніх службах напередодні та при зібранні вірян після

завершення богослужіння в пообідній час. Для цього священники використовували спеціально підготовані збірки проповідей «Слово до народу», які згадуються і в описах церковних книгозбірень. Як видно з актів візитацій вінницьких унійних парохій, під час проведення візитів декани й офіційні візитатори, розпитуючи священників і парохіян, водночас і перевіряючи їхні знання, ретельно фіксували, чи виголошує священник проповіді й чи навчає свою паству основ християнської віри, моральної богослов'ї, молитов і церковних приписів, суворо вказували парохам, якщо виявляли, що вони занедбували таку роботу. У звичайні ж дні катехизис викладався дітям, і цей обов'язок покладався на дяка⁴⁵³.

Особливо важливе значення для формування та зміцнення спільнотного гуртування довкола Католицької Церкви надавалося проведенню місій. Під час цих велелюдних акцій осередкове значення також мало катехитичне навчання. Але при цьому воно супроводжувалося такою урочистою обставою, релігійними обрядами і процесіями, що мало справити враження незмірно сильніше, ніж церковно-парохіяльні заходи, а тому залишало непроминальне враження в душі їхніх учасників. Самі місії провадилися у відповідності до методики, написаної василіянським ченцем Корнелієм Срочинським⁴⁵⁴. Із цитованого літопису Вінницького капуцинського монастиря не раз бачимо, як часто отці капуцини та єзуїти

⁴⁵² Памятники уніатской церковно-литературной дѣятельности въ концѣ прошлаго и началѣ настоящаго столѣтія. — № 14. — С. 412.

⁴⁵³ Там само. — С. 416–420.

⁴⁵⁴ Там само. — №15. — С. 451.

провадили місійні акції у Вінниці, довколишніх парохіях і по всій Брацлавщині.

Подам короткий виклад характерного перебігу місійних дійств за цитованою тут статтю Н. Яворовського. Для проведення місії організатори заздалегідь дбали про одержання папського благословення, зокрема й на прощення тих гріхів, які підлягали папському розгрішенню, а також предання вірянам благословення Папи. Розгрішення, проголошуване духовенством із дозволу Папи Римського, було провідним мотивом участі вірян у місійних акціях.

У неділю чи святковий день місіонери вирушали до місця проведення місії, несучи перед собою спеціально виготовлений хрест. Там їх уже чекала хресна хода із сусіднього села чи містечка, яке було заздалегідь оповіщене про цю подію. Найперше місіонер на підготованому місці підносив принесений хрест. Біля нього читався папський дозвіл на відкриття місії. По тому після короткої настанови присутніх окроплювали священною водою і віряни, узявши корогви й ікони, у певному порядку, разом із місіонерами й духовенством вирушали в хресну ходу. Така хода відбувалася з урочистими духовними піснеспівами, під урочисті дзвони, що лунали від церкви.

Підійшовши до церкви, обходили її і входили зі співом «Милосердя двері», поклонялися Євхаристії, слухали Службу Божу, проповідь, а після окроплення водою розходилися по домівках, щоб по обіді знову, за покликом дзвонів, збиратися на місію.

Рано-вранці наступного дня дзвони знову збирали на місію, слухали молитву «Ангел Господній», за якою читалася відправа, упродовж якої віряни співали

«Тройця Бог Отець», за нею — особлива вранішня молитва, яку завершували діти читанням «Отче наш». Після цього відбувалася урочиста літургія із причастям, після якої присутні слухали проповідь. З обіду, найчастіше на цвинтарі, відбувалися катехитичні повчання, між якими віряни співали покайні молитви. Після проповідей і піснеспівів «Ангель Господній» вірян окролювали водою і вони розходилися, співаючи пісню «Пречистая Діво, Мати Руського краю».

Центральні події відбувалися наступного дня, і найперший обов'язок місіонерів полягав у тому, щоби спонукати вірян відбувати сповідь і причастя. Головним при цьому було переконування в тому, що тільки через сповідь передається благодать прощення і право користуватися дарами індульгенцій, які пов'язувалися із хресними ходами, молитвами, рожанцями, іконами тощо.

На місії сходилися і уніяти, і католики, у складі духівництва були особи латинського й унійного обрядів, сповідатися можна було у католицьких і унійних священників. Віряни одержували благословення від Святої Євхаристії та ікон, які виносили з церкви та знову вносили до храму. При цьому виконувалися піснеспіви, серед них католицька ектенія, перекладена руською мовою: «Від повітря, голоду, вогню убережи нас, Боже».

Найурочистішими днями в місії, які глибоко вражали серця присутніх, були день Чистилища, призначений для допомоги душам покійних, і день воздвиження дерев'яного хреста. Поставлення хреста здійснювалося для того, щоб надовго закарбувати в пам'яті цю подію. Хреста

виносили з корогами, іконами, хрестами під дзвони і співи катехитичної пісні. На місці поставлення здійснювалося велике освячення води, при цьому освячувалися й трави, які мали служити лікарськими засобами від хвороб. Після цього йшло цілування хреста під спів «Хрестові Твоєму поклоняюся, Владико» і відбувалося саме поставлення хреста. Перед цим місіонер казав проповідь, підсумовуючи її, указував на хрест як на невичерпне джерело індульгенцій. По тому присутні віряни п'ять разів читали «Отче наш» і «Богородице Діво» та один раз «Вірую» і зі співом катехитичної пісні поверталися до церкви.

У день закінчення місії здійснювалася так звана генеральна катехизація. Для неї дітей розділяли за статтю, серед них обиралися найобізнаніші, які відповідали на питання катехизаторів, і їм як похвалу й заохочення роздавалися коронки, хрестики, металеві іконки. Обряд закінчувався благословенням дітей.

Далі відбувалася завершальна літургія, після якої влаштовувалася урочиста процесія, що закінчувалася освяченням коронки для дорослих і оголошенням благословення Папи. Процесія зі Святими Дарами знову поверталася до церкви, Дари ставилися на престіл під спів «Під милість Твою прибігаємо». Гасилися свічки, зачинялися Райські ворота і місіонер казав слова прощання, молився про Папу, єпископа, засновника храму і про померлих, звертався

до народу, передаючи тепер провід над вірянами місцевим пастирем. Вони вели вірян на цвинтар, де до них зверталися з проповіддю, освячувалися рожанці, коронки й іконки з металу, яким надавалося значення індульгенцій, і виголошувалося напучування й папське благословення народові. Після виголошення папського благословення віряни ставили на коліна і місіонер виголошував прощальне «Нехай благословить вас Бог Отець, Син і Святий Дух». Віряни, перейняті урочистістю події, розходилися додому⁴⁵⁵.

Місії, як бачимо, завдяки своїй організації й уміло спрямованому психологічно-емоційному впливу, відігравали помітну роль у мобілізації вірян та їх гуртуванню довкола Унійної Церкви.

З іншого боку, за самою своєю природою релігійна поведінка якнайтісніше пов'язана із традицією та орієнтацією на культові центри, про які віряни знали ще від батьків і дідів. Таким культовим центром тривалий час залишався Київ із його монастирями, давніми храмами, чудотворними іконами та всім комплексом особливих молитовних переживань, викликаних співучастю в церковних діях. Уражені баченим і почутим, атмосферою київського молитовного спілкування, прочани після звершення прощі до київських святинь розносили ці враження до далеких сіл і містечок, ділилися ними з вірянами не лише православного, але й унійного віросповідань.

⁴⁵⁵ Памятники уніатской церковно-литературной дѣятельности въ концѣ прошлаго и началѣ настоящаго столѣтія. — № 13. — С. 450–462.

5. ПАРОХІЯНИ І БРАТСТВА

Загалом парохіяни руських церков Вінниці є мовчазним соціяльним елементом релігійно-громадського життя міста. Їхні безіменні свідчення згадуються в актах візитацій, коли ревізор питав декого з них, як правило, братчиків про добросовісне ставлення парохів до своїх душпастирських обов'язків, а іноді щодо порушень панотцями моральності та нехтування у виконанні церковних відправ і треб. Парохіян залучають як свідків при встановленні чи уточненні меж церковних угідь, під час опису церковних земель, в актах візитації згадуються ті міщани, земельні угіддя яких межували з церковними. Імена парохіян знаходимо часом у судових книгах київської унійної митрополії серед позивачів до тих парохів, які нехтували своїми священницькими обов'язками⁴⁵⁶.

Соціяльний статус більшості руських парохіян зумовлював недостатній рівень освіченості для того, щоб із їхнього середовища могли вийти якісь документи, які би засвідчували їхні визнанняві запити й інтереси та пропозиції самоорганізації. Руські парохіяни проходять перед поглядом дослідника переважно як статистичні одиниці в обліку парохіян у візитаційних актах, списках парохіян, списках сповідників, а також як учасники обрядів, зафіксованих у метриках. У цьому разі особливості фіксації прізвищ, імен і занять, родинних відносин, вказівки про місце помешкання, комірництво, слугування, бурлакування вказують на певні ознаки соціяльних відносин, зокрема, традицій родичання, творення прізвищ тощо.

Реєстр парохіян церкви Покрови Богородиці, про який ішлося в другому розділі і який уміщено в додатку

⁴⁵⁶ Напр., позов працюючого Григорія Миколаєнка із с. Побірка до о. Теодора Чехівського Гуманського деканату за те, що той «часто пропускає Служби Божі в неділі і святкові дні» (ІР НБУ, ф. 1, спр. 2459, арк. 152–153, 1747 р.).

(с. 477–489) дають змогу провести певні соціологічні спостереження за спільнотою парохіян церкви Покрови Богородиці середини 1760-х років.

Більшість парохіян церкви Покрови мешкала на садибах, у яких господарувала одна сім'я. На садибі Матвія Цопенка (жінка Єлена, поз. 23) мешкала ще Євдокія «вдова, їхня мати». Так само й на садибі Гаврила Ткача (жінка Марія, поз. 27) мешкала «Марія, мати тих же»; те саме бачимо на садибі Василя Дахненка (жінка Мотрона, поз. 30): там мешкала «Марія, мати тих же». Таку ж позначку бачимо в поз. 34 щодо садиби Івана Петренка (жінка Єфросинія), де мешкала «Домникія, мати тих же»; імовірно, разом із нею проживав і молодший брат господаря садиби Конон віком у двадцять років. На садибі Дем'яна Гарасимка, який мешкав із жінкою Анною, зазначено й Кирила, «батько тих» (поз. 76). Можливо, що матір'ю господареві садиби (господині) доводилася вдова Марія, яка мешкала на садибі Данила Камінного разом із донькою Параскою 13 років (імовірно, молодшою сестрою господаря, поз. 67).

У цих міркуваннях подано імена господарів садиби і їхніх жінок, бо з таблиці неясно, до кого саме — господаря чи господині — стосуються уточнення «їхня мати», «мати тих же» чи «батько тих». Але їх усіх записано в графі «комірник». Можемо припустити, що вони займали одну з частин «хати на дві половини» чи ж окрему хижку на садибі.

На окремих садибах зазначено як мешканців брата чи сестру господаря. Так,

на садибі Якіма Сагайдаченка мешкала його сестра, вдова Олена з трьома дітьми (поз. 39). У поз. 43 на садибі Кирила Карпенка зазначено проживання його брата Петра з жінкою Параскою. Зважаючи на однакове прізвище, братом господаря Григорія Кириленка був і Василь Кириленко, що мешкав там-таки разом із жінкою Анною та дворічною донькою Пелагією (поз. 23). Можна припустити, що в таких обставинах родичі, які мешкали на одній садибі з господарем, брали участь у веденні спільного господарства, догляді за дітьми й помешканням, або ж господарі доглядали рідних старшого віку.

У декількох позиціях у графі «комірник» записано осіб з іншими прізвищами, аніж господар садиби: на садибі Кирила Плахотника мешкав комірник Микола Крицький (Нуколау Кругску, вік не вказано, поз. 4), Ничипора Кілімника — Казимир із дружиною Пелагією та сином (вік не вазано, поз. 7), Петра Вихриста — Василь Починок з поміткою «бурлака» (поз. 29), Ничипора Мельника — Марко «сусід» із дружиною Пелагією та двома дітьми (поз. 44), Дениса Панченка — Павло (Paweł susid, поз. 45) «сусід», на садибі Данила Камінного — Марія «вдова» з донькою Параскою 13 років (поз. 67), Пелагії Скрипнички — Якуб Сокольський з жінкою (поз. 77), Мойсея — Євфимія з позначкою «вдова» з донькою Педорою 16 років (поз. 82), Петра Кушніра — Пелагія «вдова» (поз. 94)⁴⁵⁷. Таких садиб, на яких мешкали люди без родинних зв'язків із її господарями, у цьому списку налічуємо

⁴⁵⁷ ЦДІАУК, ф. 224, оп., 1, спр. 174, арк. 175 зв. — 179 зв.

дев'ять. Очевидно, їхні відносини з господарями садиб мали інший характер, аніж у випадку проживання родичів, і вони виконували якість звичні в такому разі зобов'язання. На жаль, стан джерел не дає можливості конкретизувати усі згадані тут обставини.

Так само нез'ясованим залишається за браком додаткових джерел, реальний статус парохіян, які мешкають у хатах інших власників. У реєстрі парохіян Покровської церкви таких кілька: Василь «в Маркових хатці», жінка Марія і п'ятеро дітей (поз. 40), Михайло «в Набокальського хаті», жінка Тодосія і дорослий син (поз. 52), Тимофій «в Коломара хаті», жінка Марія і малолітній син (поз. 53), Кирило «в хаті возничихи» з дружиною Зиновією (поз. 63). На жаль, не можна сказати, чи ці помешкання перейшли до них від померлих родичів, чи, можливо, були надані їм дітьми померлих родичів на якихось умовах, чи, можливо, якусь роль у цьому відіграла громада. Прикметним є й інше: ці парохіяни, що замешкували не свої хати, не мали прізвищ, як те було звичним у господарів, що були власниками садиб. Окрім цих названих парохіян, серед осіб без прізвищ названо ще кілька осіб: Дем'ян (поз. 48), Леонтій (поз. 61), Гаврило (поз. 64), Павло (поз. 75), Ничипор (поз. 80), Мойсей (поз. 82), Омелян (поз. 92), Єфрем (поз. 96). Відсутність прізвища, є індикатором невисокого соціального статусу. Удовіці ідентифікувалися за заняттям чоловіка Гончарка вдова (поз. 46), Гафія Скрипничка (поз. 77).

У релігійному житті парохії важливу роль відігравали братства. Братство діяло під безпосереднім наглядом і за участі настоятеля парохії. Братства турбувалися про поправу й оздоблення храмів, ладу довкола храму й цвинтаря. Джерелами доходів братства були пожертви парохіян і прийшлих молільників, церковні пасіки та доходи від продажу канунного меду. Братчики мали свої виносні образи й корогви та процесійні свічки. Із ними вони брали участь у хресних ходах, а за спеціальним запрошенням, за невелику плату і в похоронах односельців і сторонніх осіб. При цьому вони використовували спеціально призначені воскові свічі, які згадуються і в актах візитацій. Вони слугували особливим знаком ролі і обов'язків братства. Із запаленими свічками братчики урочисто стояли в церкві під час найурочистіших моментів відправи: при читанні Євангелії, на великому виході тощо. Із цими свічками вони йшли перед священниками при хресних ходах і на похоронах. Про ці корогви й свічки читаємо і в актах візитівань вінницьких парохій.

Про число братчиків (провізорів) вінницьких парохій довідуємося з акту візитації 1791 р.: при церкві Покрови їх було десятеро, при церкві Кузьми і Дем'яна — семеро, при староміській церкві св. Миколая — п'ятнадцятеро, при старохуторянській церкві Святого Юрія — тридцятьо. Кількість братчиків залежала від чисельності парохіян: найлюднішими парохіями були староміська та старохуторянська — 317 і 550^{458*} осіб,

⁴⁵⁸ Дані на 1800 р. ХмОДА, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, арк. 5 — 6 зв. Та сама клірова відомість про духовенство Вінницького повіту подає число парохіян староміської церкви 395 осіб (арк. 3 зв. — 4).

при церкві Покрови та Кузьми і Дем'яна їх було менше, відповідно 214 і 190 парохіян. Після виділення в окрему парохію Педьків (Малих Хуторів) кількість парохіян церкви Святої Покрови значно скоротилася.

Водночас братства служили своєрідними кредитними установами, даючи при нагоді в позику гроші за невеликі відсотки. Цим вони відрізнялися від лихварів, які позичали гроші за великий відсоток.

Братства обирали зі своїх членів із відома парохіян ктитора (церковного старосту), наймали церковного сторожа, видаючи йому роковщину (винагороду), яку збирали з кожного господаря. Певні прикмети вже загальноцерковних грошових видатків і надходжень можна спостерегти з переліку записів руху коштів церковного братства при церкві Святої Покрови, якими опікувався як ктитор цієї церкви поважний братчик руського роду Василь Миклашевський («utsciwy Basyl Mikłaszewski ktytor cerkwi»). До цих справ, зазвичай, долучався й парох церкви, очевидно, завдяки своєму впливу й авторитету він неодноразово домагався повернення до церковної каси чималих позичених сум.

Поміж записів метричної книги погребів вінницької церкви Покрови виявлено витяг із акту деканальної візити цієї парохії, у якому подано реєстр доходів, витрат і позичок, складений 11 січня 1766 р. Із нього довідуємося про певні джерела

доходів цієї церкви, її витрати, надані позички та їх повернення. У реєстрі подано реєстр доходів церкви, складений 1759 р. ктитором церкви Василем Миклашевським із відома церковного братства. На той час зафіксовані церковні доходи становили 1323 злотих польських 27 грошів. Другий реєстр доходів із канунів (тобто із продажу канунного меду) за 1762 р. становив 19 зл., за 1763 — 13 зл., за 1764 — 9 зл. У реєстрі зазначено, що на час його складання В. Миклашевський мав на руках із тих прибутків 157 зл. Ктитор разом із братством свідчили візитаторові, що не подано звіту на 151 польський злотий і що ті гроші пішли на опорядження довкола церкви опасання. Оскільки ж та церква потребувала для внутрішнього облаштування насамперед належного Деїсуса, то Василеві Миклашевському доручено зібрати гроші, які були дані в позику і на той час не повернені, а надалі витратити їх на виготовлення Деїсуса.

Найімовірніше, в обліку церковної суми візитатор зауважив негаразди, бо вимагав від братчиків призначити з-поміж себе іншого ключника, який, одержуючи доходи і роблячи видатки, належно нотував би їх у реєстрі. Візитатор зобов'язав Василя Миклашевського, який мав розпочати виготовлення Деїсуса, робити так, щоб у реєстрах витрат не було допущено якихось промахів⁴⁵⁹.

Привертають увагу записи про позичальників грошей із каси братства церкви Святої Покрови:

⁴⁵⁹ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 141–141 зв.

Таблиця 8

Позичальники каси Братства парохії Покрови Богородиці (1764 р.)

Позичальник	Сума позички злотих, грошів	Примітка про повернення
Велебний отець Якимович, парох михайлівський	153 зл.	о. Яків ті гроші відібрав
о. Яків Вольський, місцевий парох	153 зл.	
Велебний отець Стефан, парох козинецький	54 зл.	Василь Миклашевський відібрав 32 зл., 22 зл.
Стефан, браїлівський маляр винен	40 зл. 12 гр.	
Ян Базилицький винен		
Ян Бакаляр винен	22 зл. 19 гр.	
Василь швець винен	73 зл.	
Дем'ян швець винен	14 зл. 9 гр.	1761 року той же Миклашевський відібрав
Фрумка жидівка винна	50 зл.	
Василь Пилипенко, старий війт із давніх років, як сам визнав, що винний	40 зл.	о. Вольський відібрав
Дем'ян Швець у канунному реєстрі, що в себе має за пару числом 60, рахуючи один по 10 гр	20	

Як видно з актів візитацій, церковна скарбниця перебувала у віданні братства: у цих документах окремо виділяється розділ «Провізори і скарбниця церковна». Церковні кошти, якими розпоряджалися церковні братства вінницьких церков, загалом були невеликими, однак серед них упадає у вічі помітно більша скарбниця церкви Святої Покрови (див. табл. 9).

Звичай святкового сичення меду на Поділлі був поширений здавна, однак утвердження цього народного церковного звичаю як спеціально наданого привілею, на думку М. Яворовського, відбулося вже в часи унії. Власники маєтків, бажаючи захопити парохіян переходити до унії, стали дозволяти церковним братствам тримати свою пасіку у зручних місцях без

сплати медової десятини і надавати право влаштування канунів, тобто права варити мед перед престольним празником. У ці дні на храмове свято братства одержували право продавати приготований медовий напій, збираючи таким чином кошти на підтримання і прикрашання церкви. Згаданий історик-краєзнавець, покликаючись на примірники т. зв. братських артикулів, що походять від середини XVIII ст., зазначає, що саме в цей час унійна церковна влада посилено зайнялася регулюванням місцевих церковних братств і унійні офіціали від імені своїх єпископів стали видавати братствам при церквах Брацлавщини такі дозволи. Доходи з пасіки та продаж канунного меду були тоді одним із головних надходжень парохіальних братств.

Таблиця 9

Церковні каси парохій Вінниці за відомостями актів візитацій 1790–1791 рр.

Парохія	Дата перевірки	Наявна готівка	Сума боргів	Загальна наявна сума
Старі Хутори, Святого Юрія	1790, 28 лютого	130 зл., за мед вибраний минулого року — 198 зл. 15 гр.	68 гарців меду на суму 22 зл. 20 гр.	351 зл. 15 гр. (КПМЗ, стр. СТП-234, арк. 23 зв.)
Старе Місто	1791, 8 березня	108 зл.		(арк. 131 зв.)
Церква святих Козьми і Дем'яна	1791, 10 березня	76 зл.		(арк. 135)
Згоріла церква Покрови Пресвятої Богородиці	1791, 12 березня	839 зл. 29 гр.	85 зл. 25 гр.	(арк. 138)

Солідаризуючись з унійними владниками, і власники маєтків, зі свого боку, стали закріплювати ці привілеї, записуючи їх в ерекціях для церков і презентях для священників. Як приклад для парохій Вінницького деканату М. Яворовський наводить грамоту, видану 1748 р. Троїцькій церкві м. Пикова та 1752 р. — Покровській церкві князем Янушем-Александром Любартовичем-Сангушком, у якій серед привілеїв указується *право сичення канунного меду*. Отже, маючи такі привілеї від дідичів, які дозволяли беззаборонне влаштування братських канунів і звільняли братську пасіку від будь-якої данини й зборів економії, церковні братства вільно ситили на храмові свята братський мед, виготовляли парадні братські свічі й

постачали братським освітленням парохіальну церкву⁴⁶⁰.

Тим часом, не можна цілковито погоджуватися з думкою цитованого тут епархіального історика про те, що роль братств «обмежувалася винятково турботами про матеріальні потреби храму і потребами духовенства»⁴⁶¹. Їхні корені сягають ще XV ст. і спершу вони були передовсім осередками гуртування й взаємопідтримки міщан, у тому числі й задля надання матеріальної допомоги парохіальним церквам. До їхнього складу входила, окрім міщан, і дрібна українська шляхта. Братства були зародковими осередками об'єднання руських громад у спільних інтересах. Серед них важливою справою було заснування шкіл. Так було, зокрема, й у Вінниці.

⁴⁶⁰ Медоварение въ Древней Руси и остатки его при церквахъ Подольской епархіи / Николай Яворовский // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1878. Отдѣлъ вторый, неофициальный. — № 13. — С. 483–486.

⁴⁶¹ Н. Г. Духовенство Подольской епархіи конца прошлого и первой половины текущего столѣтій: По поводу ревизіи протоіерея Іоанна Скворцова. — С. 435.

Вінницьке братство при церкві Кузьми і Дем'яна виникло у другій половині XVI ст. З останньої чверти століття утримувало школу, в якій навчалися діти міщан. У 1630–1632 рр. вінницькі єзуїти відкрили в місті школи граматики, поетики та риторики. У протигагу цим школам при вінницькому Вознесенському монастирі в 1632 році заходами Петра Могили та брацлавського підсудка М. Кропивницького було засновано Вінницький православний колегіум. Цей колегіум проіснував близько семи років⁴⁶².

Про існування парохіяльних шкіл при руських церквах Вінниці знаходимо короткі згадки в актах візитації вінницьких парохій. Згадку про парохіяльну школу і шпиталь при церквах Покрови і Святого Миколая згадано в актах генеральної візитації 1726 р. У тогочасному акті ідеться і про школу при церкві Кузьми і Дем'яна. В акті візитації церкви Святого Юрія на Старих Хуторах за 1763 р. вписано, що при ній є «шкілка під цвинтарем з коморою братською доброю». В акті декальної візитації парохії Святої Покрови 1764 р. вказується, що там є «братська хата під цвинтарем» і шпиталь, належний до тієї ж церкви. В акті 1791 р. читаємо про те, що при парохії Святої Покрови є «шкілка при цвинтарі для слуг церковних зручна». Зусилля братчиків (провізорів) у влаштуванні школи відзначено в акті генеральної візитації церкви Кузьми

і Дем'яна 1791 р., де читаємо, що «шкілка при цвинтарі з двох покоїв стараннями провізорів на церковні гроші збудована». Про староміську церкву в тогочасному акті візитації записано: «Шкілка при цвинтарі з однією хати для слуг церковних і дітей, що вчать, зручна». А про парохію на Старих Хуторах указано: «Школа навпроти капланських будинків, дивлячись на полудень, з однієї кімнати, сіней і прибудованої комори, сніпками пошита, для служок церковних досить зручна»⁴⁶³.

Функціонування парохіяльних братських шкіл було важливою рисою руського церковного життя. Іншою такою рисою був помітний вплив світських мирян на життя парохій, участь їх у самому забезпеченні життя парохії як осередку народної освіти, елементарного лікування й опікування знедоленими. Суттєвою рисою руського церковного життя, яка проявлялася в братствах, була виборність його очільників і ктиторів, і, що особливо важливо, певна роль, яку відіграло братство у виборі священника й дяка. Ці засади з часом були викорінені після підпорядкування руських парохій Російській синодально-православній Церкві.

Наприкінці польського панування школу при церкві Кузьми і Дем'яна разом із землею, на якій вона стояла, було продано. Справа із продажем церковної землі, на якій стояла колишня братська школа, уже в час Російської імперії набула

⁴⁶² Вінниця. Історичний нарис / за ред. В. О. Птушенка. — С. 48. У нарисі пишеться й про те, що в 40-х роках XVII ст. «при жіночому православному монастирі було створено нову братську школу, яка функціонувала аж до 70–80-х років XVIII ст.» (там само). Вірогідно, ідеться про школу при церкві Кузьми і Дем'яна, існування якої у XVIII ст. підтверджують акти візитацій.

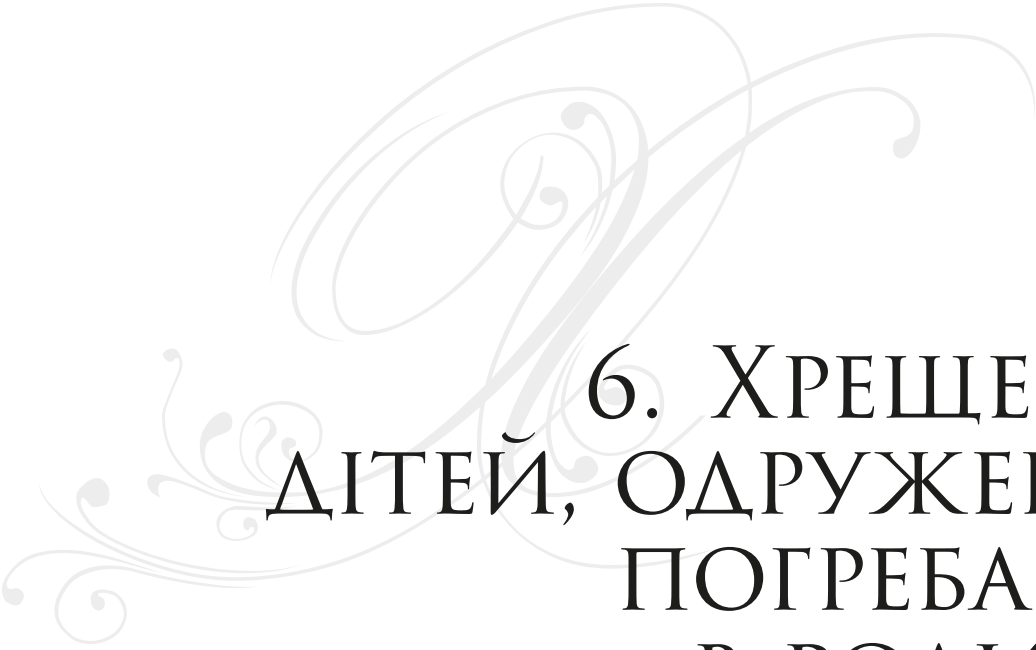
⁴⁶³ НМЛ, кн. Ркл-11, арк. 360, 458–460, 463; ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 108–109; КПМЗ, справа СТП-234, арк. 21–24, 131, 131 зв., 134 зв., 135, 138–139 зв., 148–148 зв.

скандального повороту. 1805 р. Вінницький міський магістрат розглядав клопання настоятеля Кузьмо-Дем'янської церкви Григорія Залеського, у якому зазначалося, ніби він «дізнався від чесних людей, що живуть у цьому місті», що на тому самому місці, де колись на ерекційній церковній землі знаходилася братська школа, стоїть двоповерховий дерев'яний будинок вінницького міщанина єврея Лейби Зейліковича. Настоятель Г. Залеський вимагав допитати Зейліковича про те, яким правом він володіє церковною землею і, по-друге, з якою метою і ким використано дерево, що залишилося від колишньої братської школи. Беручись до розгляду справи, магістрат виходив із того, що російське законодавство однозначно визначало щодо церковної землі, що її «ні продати, ані тримати ніхто не може і права не має», і тому Зейлікович мав би

очистити вказану землю або ж сплачувати за неї належний чинш відповідно до закону. Однак з'ясувалося, що викликаний відповідно до цієї ухвали до вінницького магістрату Зейлікович подав «декрет», тобто угоду про купівлю, на підставі якої він володів землею зі збудованим на ній його будинком і йому було продано будівлю церковної школи, яка на ній стояла. Оскільки ця купівля-продаж була вчинена ще за часів Речі Посполитої, магістрат визнав, що «після означеного декрету тутешній магістрат ніякого подальшого ходу цій справі дати не може»⁴⁶⁴. У цьому епізоді є певний зміст і акцентація. Вона полягає в тому, що руська громада Вінниці та її духовенство наприкінці XVIII під час здійснення акту продажу братської школи належним чином не цінувала значення братської школи як освітньої інституції і допустилася непоправної для себе втрати.

⁴⁶⁴ ДАВіО, ф. 391, оп. 1, спр. 10, арк. 562 зв. — 563.

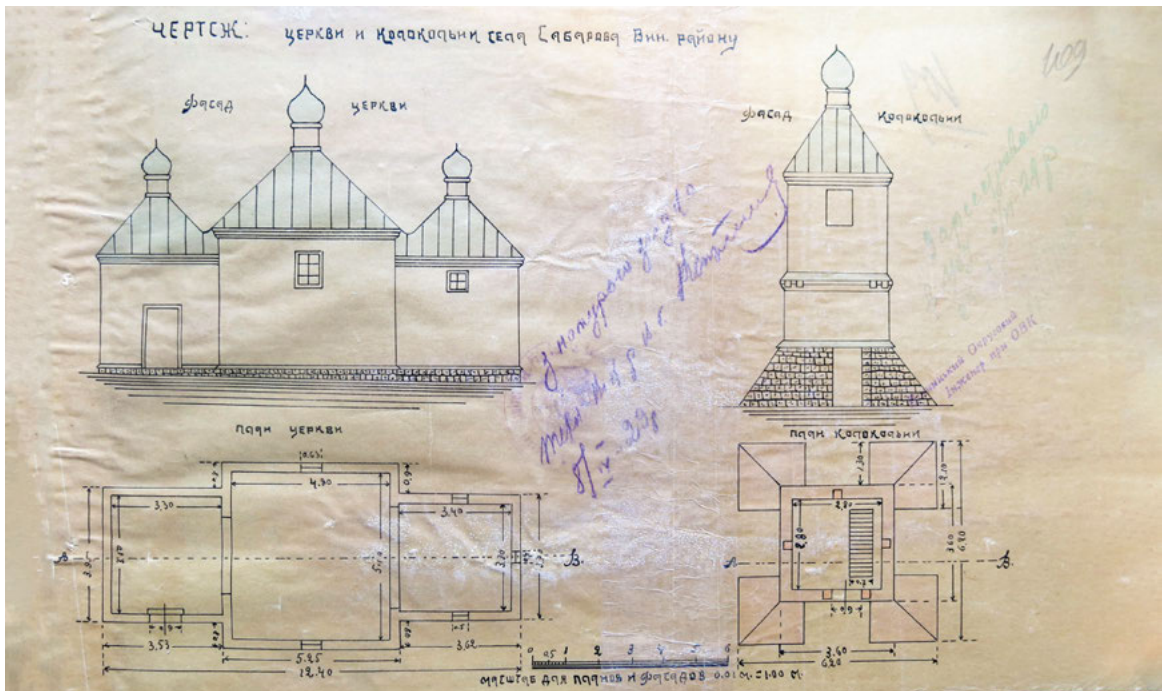
6. ХРЕЩЕННЯ ДІТЕЙ, ОДРУЖЕННЯ, ПОГРЕБАННЯ В РОДИНАХ ВІННИЦЬКОГО ДУХОВЕНСТВА І ПАРОХІЯН

Духовні особи (священно- і церковно-служителі), окрім того, що виконували властиві обрядово-культурні функції, за відповідних обставинах самі потребували, як і інші християни, звершення відповідних обрядів над членами їхніх сімей, і, зрештою, їх впроваджали в останню дорогу з належною церковною відправою. Метричні книги містять значну інформацію «точкового характеру», яка дає підґрунтя для певних

міркувань щодо соціальних орієнтирів цієї верстви.

До хрещення немовляти, народженого в сім'ї руського священника, зазвичай запрошено парохів з інших парохій: найчастіше це були парохі з сусідніх вінницьких парохій або приміських сіл, наприклад: на хрещення дітей коад'ютора церкви Кузьми і Дем'яна о. Даниїла Крубовича за 23 грудня 1765 р.— покликали пароха з П'ятничан, 25 вересня 1767 р.— пароха з Сабарова⁴⁶⁵.

⁴⁶⁵ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 35, 39.

Церква св. Архистратига Михаїла. Сабарів. Фасад церкви і дзвіниці. (ДАВіО, спр. Р-968, оп. 1, спр. 19, арк. 109)

Але часом брали священників із віддалених парохій: на хрещення сина пароха церкви Покрови о. Якова Вольського 25 травня 1769 р. — з Корделівки, на хрещення доньки коадьютора цієї церкви 12 грудня 1779 р. — з Тетієва⁴⁶⁶. Бувало, що при таких хрещеннях збиралися парохі з інших парохій, настоятелі монастирів, дружини священників, вшановуючи своєю участю товариша у священницькому служінні:

Рокѣ Бжїа 1767 мїца септемвриа дня 25. Азъ ієрей Мѣхаиль Ковалецкѣ, парохъ цїркви Собору С҃аго Архѣстрати҃га Мѣхаила, сабаровски, крстихъ и миромъ сѣтимъ помазахъ млдца Іоанна,

от родителей законовѣнчанныхъ сїщеннаго ієрея Данїила Крубовича коадьютора церкви вѣнницкой храму стихъ Бѣзср[ебрениковѣ] Козми и Дам[іана]. и сѣпруги его Татианни, восприемници быша чѣстній оубъ Мѣхаиль, парохъ сабаровскѣ, Евдокїа гсѣпжа чѣстнаго оуба Василїа Лѣтин[скаго], пароха пятничанскаго, Іоакимъ Педченко, житель вѣнницки футоранскѣ и Татианна Семиона Ганчара Малїованого жена зъ Старого Мѣста и прочїи⁴⁶⁷.

Року Бжїа АЦНѠ [1769] мїца марта дня КГ [23]

Азъ ієрей Іаковъ В[ольский]: П[ресвитеръ] с[вято] Покро[вский]. вѣни[цкий].

⁴⁶⁶ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 28, 50.

⁴⁶⁷ Там само, спр. 173, арк. 39.

Рокѡ АѢНѠ [1759] дня Ѡ [9] Ѡктоврїа. Азъ ієрей Іаковъ презвиторъ старомѣски ѡкрѣстих и миромъ сѣтимъ помазах дѣцу Івстинѣ цоркѣ велебного ѡца Іакова Волского и жени его Агафїи вос[приемници] биша Никита Дѣбѣцки и Ѡринїа Іванїа старомѣска бездѣтна⁴⁷¹.

Із часом вінницьке духівництво стає вимогливішим у доборі свідків при хрещенні своїх дітей: частішають записи про хрещення дітей парохів, у яких бачимо свідками осіб уроджених, тобто шляхетського стану:

Року Бжїа 1773 мїца декемврїа дня 26. Азъ ієрей Іаковъ Волски п[резвитеръ] С. Покро[вски] вѣнницьки крѣстих ѡ миромъ сѣтимъ помазах двѣцу Єлену ѡт родителѣй законовѣнчанних сѣннаго ієрея Гавриїла Бѣзовского капелїана інокѣнь базилѣанокъ и жени его Марїанни, восприемници быша оуж[оний]. Јанъ Копчински ѡ оуж[она] Єкатери-на жена оуж. Котовича⁴⁷².

Звернімо увагу на запис за 24 лютого 1770 р. про хрещення в церкві Кузьми і Дем'яна немовляти *Проконѣя, сѣннаго ієрея Данїїла Крубовича коадютора вѣнницького Ц. С. Б. Козми ѡ Дамиана ѡ жени его Татїанни*, яке здійснив ієрей *Николай Стоша, Роццикѣ коадюторѣ Кѣрничанскѣ*. Прикметним тут було кумування високого церковного сановника Брацлавщини — *інстигатора*, ім'я і титул якого вписано польською: *восприемници быша Х. Piotr Rudański*

*kleryk oraz instygator konsystt. Braclawskiej ѡ Марїа дщєрѣ честнаго ѡца Петра Лосѣн-скаго пароха Стокузмѣнскаго вѣнницькаго*⁴⁷³.

Так само промовистим є запис до метричної книги церкви Кузьми і Дем'яна про хрещення Ігнатїя, сина того ж священника: кумами при цьому була ціла плеяда осіб із заможних вінницьких міщанських родин — Дубицьких, Дахнів, Яковенків, Педченків. При цьому ієреї, які брали участь у цьому дійстві зовсім не зважали на те, що церковними приписами Унійної Церкви заборонялося брати до кумування більше, ніж одну пару. Цього вимагали дотримуватися ѡ візитатори унійних парохїй. Однак вінницькі парохї при хрещенні своїх дітей, як бачимо, віддавали перевагу звичаям, прийнятим у заможних і знатних родинах.

Року Бжїа 1773^{474*}, мїца Іануарїа, дня 28. Азъ, ієрей Мѣхаїль Ковалецьки, парохъ сабаровски храму Собора С: Архистратига Мѣхаїла, крѣстих и миромъ сѣтимъ помазах млдца Ігнатїа ѡт родителѣй законовѣнчанних сѣннаго ієрея Данїїла Крубовича, коадютора Стокузмѣнського вѣнницькаго и жыни его Татїанни, восприемници биша Никита Дубѣцки, Анна Дахниха, Данїїль Іаковенко и Анна, гїсжа чѣстнаго ѡтца Мѣхаїла сабаривского, Іакимъ Педченко, Варвара Іюана Педченка жена, Євстафїй Дахно ѡ Марїа Іюана Калєниченка жена зѣ Старого Мѣста⁴⁷⁵.

⁴⁷¹ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 11 зв.

⁴⁷² Там само, арк. 34.

⁴⁷³ Там само, спр. 173, арк. 44 зв.

⁴⁷⁴ * Рік записано помилково: треба — 1774 (хтось намагався таки виправити цифру 3 на 4, але невдало), бо попередній запис за 30 листопада 1773 р., а наступний, на звороті аркуша, — за 28 лютого 1774 р. (15, 52–52 зв.)

⁴⁷⁵ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 52–52 зв.

Початок книги шлюбних метрик старохуторнянської церкви св. Юрія (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 114)

МЕТРИКА ШЛЮБНА

Рокъ а ѱ н ѣ Мѣсяцъ Ноембръ Днѣ 3.
 Подготовляе триє видши дѣни неделнїа, и Раднїи дѣни видши, между тайми и особами раного Прѣтатїица Каноннаго небыло. Азъ Гергеи Іоанъ Прѣдсѣтель црїиди Лута, иство овладши и прїидши сегота браку. Сладне оу рождѣнаго Мл. Кирилла сына Дорбатѣ Ковачо Станного Мрїто Воѣриѣто Романа вѣдѣа Касо, и Присвѣдѣтеля Гони селїиоу тладоу и прїидѣа Гохатѣ Ку

Рокъ а ѱ ѣ ѣ Мѣсяцъ Ноембръ Днѣ 21.
 Подготовляе триє видши дѣни неделнїа, и Раднїи дѣни видши, между тайми и особами раного Прѣтатїица Каноннаго небыло. Азъ Гергеи Іоанъ Прѣдсѣтель црїиди Лута, иство овладши и прїидши сегота браку. Мл. Лукїи сына Іаїлїи Гока. Станного Поладѣто Воѣриѣто. Іоана Фупанїка Присвѣдѣтель видши. Прїиторч и вѣдѣа Ку, и прїидѣа Ку Звротку

Рокъ а ѱ н ѣ Мѣсяцъ Іанварїѣ Днѣ 14.
 Подготовляе триє видши, во дни неделнїа, и Раднїи дѣни видши, между тайми, и особами Каноннаго Прѣтатїица небыло. Азъ Гергеи Іоанъ Прѣдсѣтель црїиди Лута, иство овладши и прїидши сегота браку. Сладне оу рождѣнаго Мл. Стефана Автандѣа Зугмїдого Каного. Асафѣто Воѣриѣто Стефана цотїка, Присвѣдѣтеля Гони и прїидѣа Ку и прїидѣа Ку Андрого шовоу и старога мѣста.

Рокъ а ѱ ѣ ѣ Мѣсяцъ Іанварїѣ Днѣ 1.
 Подготовляе во дни неделнїа, и Раднїи дѣни видши, иство овладши и прїидши сегота браку. Азъ Гергеи, Іоанъ Прѣдсѣтель црїиди Лута, иство овладши и прїидши сегота браку. Сладне оу рождѣнаго Мл. Стефана

Церква Покрови Богородиці. Парпурівці. Вигляд з північного заходу. 1752. (Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського, ф. 278, спр. 473, арк. 683)

Соціяльне орієнтування вінницького унійного духівництва на зближення зі шляхетським середовищем у другій половині XVIII ст. стає щораз чіткішим. У ширшому засягу, щодо всього Вінницького повіту, це зауважив В. Липківський, відзначаючи соціяльну дистанцію між унійним духівництвом, яке тяжіло до шляхетського стану, і руськими парохіянами, що належали переважно до міщанського стану або до підданих. Саме ця соціяльна

дистанція і робила унію релігією панівної верстви.

«Шляхетськими поглядами на селян були перейняті багато священників шляхетного роду й поводитися зі своїми парохіянами дуже гордо і грубо, по економськи»,— зазначає В. Липківський⁴⁷⁶.

Візитатор Вінницького деканату 1790–1791 рр. щодо декількох священників указує на те, що вони неодноразово

⁴⁷⁶ Липковскій В. Унія и возсоединение униатовъ въ 1794–1795 году.— С. 1104.

зневажали запити селян на відбування треб (особливо тих, що стосувалися останньої відхідної сповіді), однак із тексту акту візитування видно, що це впливало з низького морального рівня таких священників, зокрема, з пияцтва, а не з їхньої шляхетської зверхности. У подібних випадках візитатор навпаки вказує таким панотцям, що вони не гребують розважатися з пияками по шинках, устрямати в бійки тощо.

Участь осіб впливової шляхти й церковних ієрархів середньої ланки в хрещенні й одруженні дітей парохів осередкових вінницьких церков — Кузьми і Дем'яна та Святої Покрови — характеризує вищий статус цих церков. У цьому сенсі коло осіб, що брали участь у таїнствах, звершуваних у периферійній церкві Старих Хуторів було помітно скромнішим: у кращому разі — це духовенство вінницьких церков, а здебільшого — парохі невеликих сусідніх парохій і монахи. У переліку осіб, що звершували Таїнства хрещення дітей пароха церкви Святого Георгія, бачимо настоятеля церкви Миколая зі Старого Міста, пароха церкви Покрови Богородиці з Парпуровець, є серед інших і *ієрєромонах Паисїи, на той час будучи вь Хуторахь вьнницьких*.

Парохі руських парохій належали до середовища осіб, яких запрошували кумами при хрещенні новонароджених у родини заможних вінницьких міщан, де вони опиняються серед впливових мешканців міста як унійного, так і католицького віровизнань. Бачимо це, наприклад,

при хрещенні в церкві Кузьми і Дем'яна 24 серпня 1777 р. немовляти Наталі, доньки Микити Дубицького (сина Федора Дубицького): тоді до кумування запрошено староміського пароха Михея Багоцького в парі зі шляхтянкою, пані Маєвською, другу пару кумів склали Єнджей Флеверський та Євдокія, дружина вїта Олександра. Хрещення тоді звершував коад'ютор храму ієреї Даниїл Крубович⁴⁷⁷, який разом із Михеєм Багоцьким були важливими чільними особами цих урочистей у родині Дубицьких.

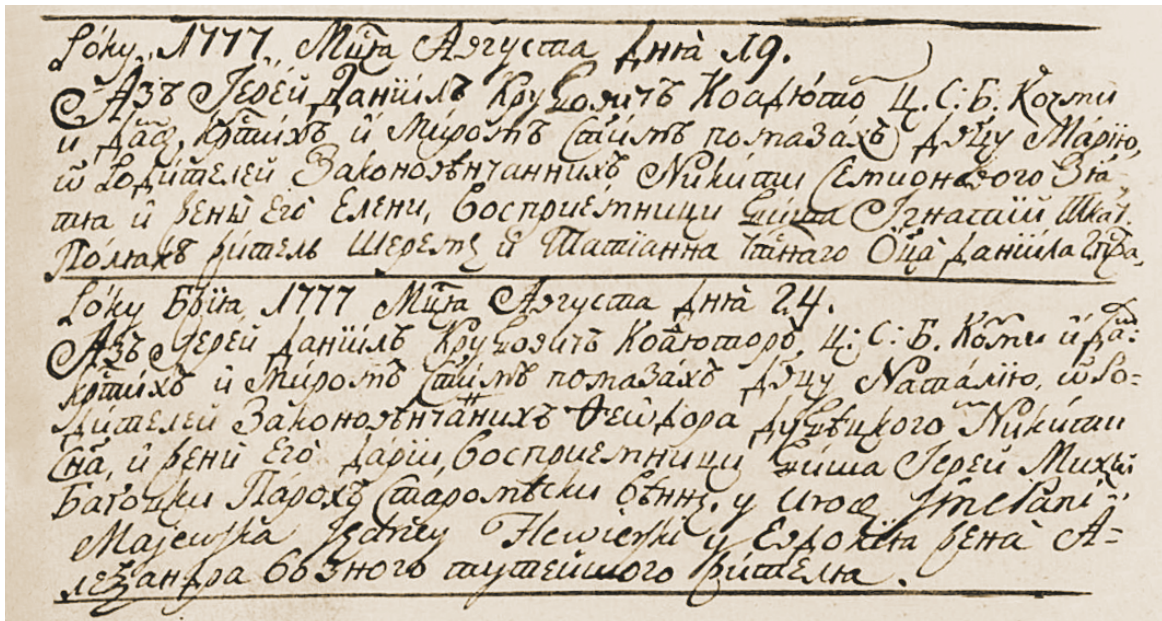
У покуманні з родинами чільних вінницьких міщан активну участь беруть і дружини та доньки священників руських парохій. 14 листопада 1777 р. при хрещенні дівчинки Єви, народженої в сім'ї Григорія Кучеренка, бувають участь як куми (воспреємники) *Войцієхь Берка швець, Ірина гпжа чїстнаго бїца Петра Лосѣнскога, Іоань Винникъ й Марїа Василїа Мѣтлашевскаго дщерь жителїє тутейшіє*⁴⁷⁸.

Активну роль у кумуванні відіграла і дружина пароха церкви Кузьми і Дем'яна Даниїла Крубовича Тетяна, *гїжа чїстнаго бїца Данїила Крубовича*, як звично називали в метриках дружин священників. Її було записано як куму при таїнстві хрещення в цій церкві за 13 липня 1774 р.⁴⁷⁹; під час такого ж обряду, звершеного в церкві Кузьми і Дем'яна о. Даниїлом Крубовичем 19 березня 1777 р., восприємниками-кумами були *Симонь Лялкієвѣчь, студєнтъ школь вьнницькѣхь и Татїанна гїспжа чтнаго бїца Даниила*

⁴⁷⁷ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 61 зв.

⁴⁷⁸ Там само, арк. 63.

⁴⁷⁹ Там само, арк. 53 зв.

Метрика хрещення 24 серпня 1777 р. немовляти Наталії, доньки Микити Дубицького, за участі шляхетних кумів, підкреслено записаних польською мовою (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 61 зв.)

Крубовича *и* прочіи. При хрещенні, вчиненому Даниїлом Крубовичем немовляти Ірини з Шереметки паніматку Тетяну зазначено в числі *восприемників*; так само вона була в числі *восприемників* і при хрещенні в цій церкві 19 серпня 1777⁴⁸⁰. 15 листопада 1778 р., вона була кумою при хрещенні немовляти Пилипа від батьків заможного вінницького міщанина Федора Задомівського. 3 липня 1782 р. бачимо її як куму в парі із добре знаним у Вінниці Василем Миклашевським при хрещенні немовляти Марти, доньки капеляна вінницького монастиря василіянок Матвія Добровольського, яке звершував у церкві Кузьми і Дем'яна о. Даниїл Крубович⁴⁸¹.

⁴⁸⁰ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 60 зв. — 61 зв.

⁴⁸¹ Там само, арк. 67, 67 зв.

⁴⁸² Там само, арк. 78, 83.

У жовтні 1782 р. її запрошено бути кумою при хрещенні дитини *шляхетно оуродж. Грыгорыа Качуровского*, а за два тижні — міщанина Івана Гладѣнка *и* жени его Марфы. 3 грудня 1784 р. Крубович хрестив дѣву Варвару... Григоріа Кучеренка *и* жены его Екатерины, *восприемници* бѣша оурож. Іван Пѣнковскій *и* Татіанна бѣжа того ж *чстного* оца Даниїла...⁴⁸².

Земний шлях паніматки Тетяни Крубович обірвався в лютому 1785 р. Під 17 лютого 1785 р. У метриці поховань церкви Кузьми і Дем'яна знаходимо запис про те, що

*ієрей Маттвій Добровольскій капелян
 кляшторку панієнъ базилѣанокъ*

*вѣнницьких погребохъ рабу Бжїю Татїан-
нд ѣспжу чѣтнаго ѡца Даниїла Крубови-
ча, пароха Сто Кузмѣнскога вѣнницького,
съ всакими церемонїями хрѣстиан'ски-
ми. Престависа въ понедѣлокъ*⁴⁸³.

Прикметно, що в метриці не згадуєть-
ся про сповідь і останнє причастя, як про
це звично записувалося в інших метри-
ках погребінь. Пояснення цього знаходимо
в літописця Вінницького капуцинського
монастиря, який згадує про цю печаль-
ну подію:

*У тому ж місяці ні з того, ні з сього,
жона руського пароха о. Данїеля, відома
побожністю й поміркованістю, поваж-
на й прикладна, повисилася з великим
смутом для всіх, а особливо чоловіка,
великого нашого приятеля*⁴⁸⁴.

Багато разів запрошували бути в чис-
лі кумів й иншу Тетяну, дружину капеля-
на Вінницького дівочого василїансько-
го монастиря Матвія Добровольського.
Про це читаємо в метриках хрещення
від 29 січня, 21 лютого 1786 р., 4 листо-
пада 1786 р., 8 листопада 1790 р., 8 черв-
ня 1791 р., 7 березня 1792 р., 15 лютого,
26 жовтня 1794 р. та ин⁴⁸⁵. Із цих метрик чи
не найприкметнішою є метрика за 8 ли-
стопада 1790 р., де вона була кумою в колі
шляхти, як видно, польського походження:

*Року Бжїа 1790, мца ноємврїа, дня 8.
Азь ієрей Данїиль Крѣбовичь, парохъ ц.
С. Б. К. и Дам. крѣстихъ и миромъ Стим*

*помазахъ двѣцѣ Євѣ, ѡт родителєй за-
коновѣнчанних оуж. Шимона По-
столовскога и жены его Параскевіи,
восприемници быша Францѣшекъ Со-
коловскѣ, мелникѣ тутейшїй, Елж-
бієта Прѣхнѣцка, Василїй, Романа
Постилника снѣ зъ Старога Мѣста
и Катаржына Голембїовска, Блажєй
Хмїєліївскѣ, Татїанна, ѣспжа чѣтнаго
ѡца Доброволскаго*⁴⁸⁶.

У метриці старохуторянської церкви
Св. Юрія привертає увагу запис про шлюб
доньки отця Івана Стеткевича. Для біль-
шої урочистости дату записано кирилич-
ними цифровими знаками. Для уписувача
особливо важило підкреслити, що вінчан-
ня було вчинено за дозволом вінницького
протопрєсвітера (декана), а для його звер-
шення запрошено його вікарїя:

*Року Бжїа АѴОЄ [1775] дня КЄ [25]
мца Іануарїа.*

*По триєх заповѣдєх исполненних въ
цркви футуранскїй вѣнниц[к]ой храму
Стаго великомученика Гєѡргїа за про-
изволенїємъ пречснаго ѡца Василїа
Заблоцкого протопрєзвитера вѣнницка-
го, пароха Іановскога, азь ієрей Васи-
лїй Скородинскїй, вѣкарїишъ яновс-
кий храму стїла Хѡа Николаа, при
маючих чстних свѣдителєх сочетахъ
браку раба Бжїа оужоного Луку
Шепецкого млдца з двѣей оужон-
ной Женїєю цоркою чєснаго ѡца Іѡа-
на Стецкієвича, пароха футуранскаго
вѣнницкаго*⁴⁸⁷.

⁴⁸³ Там само, арк. 167 зв.

⁴⁸⁴ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 99.

⁴⁸⁵ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 85, 85 зв., 94, 98, 109 зв.

⁴⁸⁶ Там само, арк. 98.

⁴⁸⁷ Там само, оп. 2, спр. 165, арк. 128 зв.

**Хрещення, вінчання й погребання в родинах
вінницьких священників (1755–1795 рр.)**

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1755 р., 16 вересня	Св. Покрови	о ^к р ^с тих м ^л д ^ц а Никит ^Ѡ	велебного о ^б ца Іакова Волского през. Сто Покров. в ^ѡ нницького	ієрей Іаковъ през[в ^и тер] старом ^ѡ ський храму Стител ^л а Никола ^а	восприємници биша Деміанъ Швецъ Ѡеодосіа Педченч ^и ха (14, 6 зв.)
1758 р., 26 лютого	Св. Покрови	о ^к р ^с тихъ и миром ѡ ^т имъ помазахъ м ^л д ^ц а Прокоп ^і а	о ^б ца Іакова Волского през в ^и тера] Сто Покровского	ієрей Петръ Лос ^ѡ нскій през[в ^и тер церк ^в и Кузьми і Дем'яна	вос[приємници] биша Никита Дѡб ^ѡ цкій Маріа Михалч ^и ха Шевч ^и ха (14, 8 зв.)
1759 р., 23 березня	Св. Покрови	о ^к р ^с тихъ и миромъ стимъ помазах м ^л д ^ц а Василіа	сина велебного о ^т ца Стефана капеліана базиланск ^ѡ	ієрей Іаковъ В[олский], [парох] С[вято] Покро. в ^ѡ ни	ієрей Іаковъ парох Сто Миколски и панна Бенедикта иг ^ѡ меніа монастира в ^ѡ нницького (14, 10 зв.)
1759 р., 9 жовтня	Св. Покрови	о ^к р ^с тих и миром ѡ ^т имъ помазах д ^ѡ цу Івстин ^ѡ	д ^о рк ^ѡ велебного о ^б ца Іакова Волского	ієрей Іаковъ презв ^и торъ старом ^ѡ ський	Никита Дѡб ^ѡ цкій и Ѡрина Іваниха старом ^ѡ ска безд ^ѡ тна (14, 11 зв.)
1764 р., 19 жовтня	С ^т ыхъ Безсребникъ Козми и Дамиана	погребохъ раба Б ^ѡ жого св ^я щеннаго ієре ^а Гавриила Волика		ієрей Антоній Лев ^ѡ цк ^ѡ , парох Дашковецки (15, 159)	
1767 р., 2 липня	Св. Покрови	о ^к рестих и миром ѡ ^т имъ помазах д ^в ц ^ѡ Мар ^ѡ	с ^в еннаго ієре ^а Іакова Волского	ієрей Данил ^ѡ Кр ^ѡ бов ^ѡ чъ в ^ѡ каріюшъ ц ^ѡ рк ^в ѡ [Кузьми і Дем'яна]	восприємници биша Іоанъ стрихаръ патничанскій Magdalena С ^ѡ рантова (14, 24 зв.)
1769 р., 25 травня	Св. Покрови	о ^к рестих и миром ѡ ^т имъ помазах м ^л д ^ц а Михаїла	с ^в еннаго ієре ^а Іакова Волского	ієрей Мисаилъ парох Корделовскій	вос. биша Стефанъ Чарнавскій и Анна Пактолска (14, 28)
1753 р., 11 квітня	в ^ѡ церкви Стаго велико мученика Георгіа	о ^к рстих и миром С ^ѡ м помазахъ м ^л д ^ц ѡ М ^р ію	с ^в еннаго ієре ^а Іоана Стецк ^і евича, пароха хуторанскаго	ієреромонах Паисіа, на той час будучи в ^ѡ Хуторах	к ^м отр ^ѡ бистъ Андреевич Андрей и ^ѡ еніа дочъ ІАкіма Педченка вси обивателіе хуторански (16, 2 зв.)
1754 р., 12 червня	в ^ѡ церкви Стаго велико мученика Георгіа	о ^к рстих и миром С ^ѡ м помазахъ м ^л д ^ц ѡ Ѡеодосію	с ^в еннаго ієре ^а Іоана Стецк ^і евича, презв ^и тера хуторанскаго	ієрей Іаковъ Бакоцкій презв ^и тер старом ^ѡ ський в ^ѡ нницькій	к ^м отр ^ѡ бистъ Андрей Андренко и честнаа госпожа старом ^ѡ ска, Ѡеодоръ Горбатенко и Варвара жена Педченка Іоана (16, 4.)

Продовження таблиці 10

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1756 р., 24 січня	въ церкви Стаго велико мученика Георґіа	окрстих и миром Стимъ помазахъ млд. Жієнію	сценнаго ієреа Іюана, презвитера хуторанскаго	ієреромонах Паисіи, на той час будучи въ Хуторахъ вѣнницких	вѣсп. биша Андрей Андрѣнко и жена Василіа Корѣнюка з веси Косакѣвки. (16, 8–8 зв.)
1762 р., 23 лютого	въ церкви Стаго велико мученика Георґіа	окрстих и миром С[вятимъ] помазахъ млд. Григоріа	Василіа Марцѣнскаго дака фѣторанскаго	ієрей Іюанъ Стец. презв. цѣрки хуторанской	к. б. Андрей Андрѣнко и Варвара Кирилиха Гончарѣнчиха (16, 17 зв.)
1762 р., 27 квітня	церква Святих Кузьми і Дем'яна	вінчав оучтиваго млднца Даниіла Ратновского, дака Стокузминского зъ оучтивѣю панною Анною цоркою Павла Задомовского, мешканкою Вінниці		парох церкви Святих Кузьми і Дем'яна Петро Лосінський (15, 129)	
1763 р., 25 серпня	Св. Покрови	окрестих и миром ѣтим помазахъ раба Божіа Іюана	священнаго ієреа Іакова презвитера цѣрки Стои Покрови	ієрей Іюанъ Кваснѣцкі вѣкарій старомѣски	Іоакимъ Педченко Єкатерина Іакова Нончарѣнка (14, 17 зв.—18)
1763 р., 28 жовтня	при храмѣ Стого Георґіа въ Футорахъ вѣнницких	окрстих и миром млд. Стефана	сценнаго ієреа Іюана Стецкієвича, пароха футоранскаго	ієрей Іюан Кваснѣцкій вѣкарій старомѣскій	Феодоръ Горбатенко и Варвара Кирилиха Гончарѣнчиха. (16, 22)
1765 р., 23 грудня	церква Святих Кузьми і Дем'яна	хрестив і миром святим помазав младенця Ігнатія	священнаго ієреа Даниіла Крубовича і жінки його Тетяни	ієрей Василій Літинський, парох храму Пресвятої Богородиці Пятычанскѣ	восприемниками були Василій Волик, дівця Ірина, донька Дахнова з Хуторів Вінницьких, Яким Педченко і Тетяна жінка Семена Малованого, гончара зі Старого міста. (15, 35 зв.)
1766 р., 18 листопада	церква Святих Кузьми і Дем'яна	хрестив і миром святим помазав дівця Марію	від батьків законовінчаних Тимофія Мельника і жінки його Параскевії	ієрей Петръ Лосѣнскѣ	восприемниками були чесний ієрей Іюанъ Стецкієвичъ парох Футоранскѣ вѣнницкѣ і Екатерина Багоцка попада з Старого Мѣста. (15, 37)

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1767 р., 12 січня	въ церкви Стаго велико мученика Георгіа	сочетахъ мѣца Петра Базалицкого сина Іюана Базалицкого и жени его Татианни изъ оучтивою панною Марѣю	цоркою сценнаго ієрея Іюана Стецковича	ієрей Стефанъ ІАновѣцкій парох порпуровскій	свѣдителие биша Григорій Базалицкій и прочии. (16, 122 зв.)
1767 р., 27 березня	церква Святих Кузьми і Дем'яна	хрестив і миромъ святым помазав младенця Григорія	Даниїла Ратновського і жінки його Анни	ієрей Назарій Федорович, парох бондурівський	воспреємники були чесний отець Даниїл Крубович, коад'ютор Свято-Кузьминський, Марта, Василія Воличенка жінка Яків Сніцар Мельник і Ксенія Олейничка стара, жителі вінницькі. (15, 38 зв.)
1767 р., 16 вересня	въ церкви Стаго велико мученика Георгіа	окрестихъ и миромъ Стимъ помазахъ млдца Марка	свѣщеннаго ієрея Петра Базалицкого	ієрей Стефанъ ІАновѣцкій парох парпуровскій	воспріємници биша Афанасій Базалицки, Агафіа Магѣха, жителѣ парпуровски (16, 38 зв.)
1767 р., 25 вересня	церква Святих Кузьми і Дем'яна	крстихъ и миромъ Стимъ помазахъ млдца Іюанна	свѣщеннаго ієрея Даниїла Крубовича коадютора церкви вѣнницкой	ієрей Мѣхаилъ Ковалецкѣ, парохъ цѣрки Собору Стаго Архѣстратига Мѣхаила, сабаровски	воспріємници быша честній оцѣ Мѣхаилъ парохъ сабаровскѣ, Евдокіа гспѣжа честнаго оцѣ Василіа Лѣтинскаго, пароха патничанскаго, Іюакимъ Педченко, житель вѣнницки футоранскѣ и Татианна Семиона Ганчара Маліованого жена зъ Старого Мѣста и прочіи. (15, 39)
1768 р., 30 листопада	Св. Покрови	млдца Іюана пожившаго лѣтъ пать и мѣсицеи три оумершаго погребохъ вѣркви Сто. Покровскои вѣнницкой	велебнаго оцѣ Іакова Волскаго	ієреи Петръ Лосѣнскій парох Стих безсребникъ Косми и Даміана (14, 143 зв.)	

Продовження таблиці 10

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1770 р., 24 лютого	церква Святих Кузьми і Дем'яна	о́крстихъ ѿ миромъ с̄тимъ помазахъ младенца Прокопѣя	с̄ценнаго ієрея Даніила Крубовича коадютора вѣнницкаго Ц. С. Б. Козми ѿ Дамиана ѿ жєны єго Татіанни	ієрей Николай Стоша, Роцицкѣ коадюторъ Кѣрничанъскѣ	восприємници быша X. Piotr Rudański kleryk oraz instygator konsystt. Braclawskiej ѿ Маріа дщєрь честнаго о́бца Петра Лосѣнскаго пароха Стокузьмѣнскаго вѣнницкаго. (арк. 44 зв.)
1773 р., 28 сiчня ^{488*}	церква Святих Кузьми і Дем'яна	кр̄стихъ и миромъ С̄тимъ помазахъ млдца Ігнатіа	ієрея Даніила Крубовича, коадютора Стокузьмѣнскаго вѣнницкаго и жени єго Татіанни	ієрей Мѣхаиль Ковалецки, парохъ сабаровски	восприємници биша Никита Дубѣцки, Анна Дахниха, Даніиль ІАковенко и Анна, г̄спжа ч̄стнаго (арк. 52) о́тца Мѣхила сабаривскаго, ІАкимъ Педченко, Варвара Іюана Педченка жена, Євстафій Дахно ѿ Маріа Іюана Калениченка жена зѣ Старого Мѣста (15, 52–52 зв.)
1773 р., 26 грудня	Св. Покрови	кр̄стихъ и миромъ с̄тимъ помазахъ двѣцу Єлену	с̄ценнаго ієрея Гавриила Бжозовскаго капеллана інокѣнь базилѣанокѣ	ієреи Іаковъ Волски п. С. Покров. вѣнницки	воприємници быша оуож. Іюанъ Копчинский оуож. Єкатєрина жена оуож. Котовича (14, 34)
1775 р., 25 сiчня	вѣ церкви Стаго велико мученика Георгіа	сочєтахъ браку раба Бжїа оуожоного Луку Шепецкаго млдца з двцєй оуожонной жєнією	цоркою честнаго о́бца Іюана Стецкєвича пароха футоранскаго вѣнницкаго	за произволєніємъ пречснаго о́ца Василіа Заблоцкаго протопрєзвитєра вѣнницкаго пароха ІАновскаго, азъ ієрей Василій Скородинскій вѣкаріишъ яновский	(16, 128 зв.)

⁴⁸⁸ * Рік виправлено з 1774 (видно розмиті сліди цифри 4) на 1773, можливо, маємо справу з пропущеним записом зі сiчня 1773 р. Попередній метричний запис датований 30 листопада 1773 р., наступний — 28 лютого 1774 р.

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1779 р., 12 грудня	Св. Покрови	охрещенное и миромъ Стымъ помазанное отроча Анна	ієрея Даніила църви храму Покрова коадьютора и жени его Гелени Обертинских	ієреємъ Іоанномъ Калѣбѣтоу- Кремезовычом, пробоцомъ Тетѣвскимъ	кмотри биша блгородній Іоанъ Беллавскій, консистора метрополѣталнаго Браславского писар и Евдокіа жена ієрея Багоцкого, пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ. (14, 50).
1781 р., 30 жовтня	церква Святих Кузьми і Дем'яна	крстихъ и миромъ Стимъ помазахъ дѣвцу Анастасію	сщєнн. ієрея Данила Крѣбовича, коадютора Ц. С. Б. Козми и Даміана	ієрей Михей Багоцки, парохъ старомѣски вѣнницки	оурод. Даманъ Щербацки, Варвара Іоана Щербацкого жена, оуж. Антонъ Корнієлювски, Євдокіа, гѣсжа чѣтнаго оѣца Мѣхея Багоцкаго, Іоанъ з Садковъ Осадчій и Агафіа, жена Феодора Щербацкаго. (15, 75 зв.)
1782 р., 12 січня	Св. Покрови	крстихъ и миромъ сѣмъ помазахъ мѣдцѣ Татіаннѣ	ієрея Даніила церкви Покровской вѣнницкой коадьютора и жени его Єлени Обертинскихъ	ієрей Іаковъ Волскій парохъ Сто Покровскій вѣнницкій	воспріємници биша ієрей Михаилъ Ковалевскій ^{489*} парохъ сабаровскій и Евдокіа жена ієрея Багоцкого пароха Старого Мѣста (14, 57)
1784 р., 28 січня	Св. Покрови	крстихъ и мир[омъ] сѣмъ помазахъ мѣдцѣ Анастасію	Леонтіа Миклашевского зятя и жени его Маріи	ієрей Даніиль Обертинскій коадюторъ Сто Покр[овскій]	воспр. биша врожони Іаковъ Маєвски и Евдокіа Багоцка госпожа Старого Мѣста Вѣнницѣ. (14, 63 зв.)
1785 р., 10 лютого	Св. Покрови	крстихъ и миромъ сѣмъ помазахъ мѣдцѣ Маринѣ	ієрея Даніила церкви Покровской вѣнницкой коадютора жени его Єлени Обертинскихъ	ієрей Михей Багоцкій парохъ Старого Мѣста храмѣ Стила Николаа	воспріємници биша Юзефъ Чижевскій и Евдокіа Багоцка госпожа Старого Мѣста Вѣнницѣ (14, 69 зв.)

⁴⁸⁹ * Так записано прізвище сабарівського пароха в тексті метричного запису. В інших записах виразно видно: Михайл Ковалецький.

Продовження таблиці 10

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1786 р., 20 грудня	Св. Покрови	крестихъ и мир[омъ] сѣмъ помазахъ млдѣца Ігнатіа	ієрея Даниїла церкви храмѣ Престїіа Бѣци Покрова и парохїи вѣнницкой коадьютора	ієрей Інаковъ Волскїй парохъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй]	воспрїємици биша ієрей Михаилъ Ковалевскїй парохъ сабаровскїй и Євдокїѣна жена ієрея Багоцкого, пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ. (14, 75)
1788 р., 25 грудня	Св. Покрови	крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ млдѣца Павла	ієрея Даниїла церкви храмѣ Пресвѣтїа Богородици Покрова	ієрей Інаковъ Волскїй парохъ Сто Покровскїй вѣнницкїй	воспрїємици биша ієрей Михаилъ Ковалевскїй парохъ сабаровскїй и Євдокїѣна, ієрея Багоцкого жена, пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ. (14, 82 зв.)
1790 р., 28 березня	Св. Покрови	крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ млдѣца Кирилла	Алеѣєѣ Вѣтковѣча дака покровского и жени его Ѳеодосїи	ієрей Інаковъ Волскїй парохъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй]	воспрїємицици] биша Юзефъ Мѣквашевскїй и Єѣѣ Василїѣна мелника сабаровского жена. (14, 87)
1794 р., 17 червня	Св. Покрови	крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ дѣвицу Агрипинѣ	ѣрожонихъ Алеѣєѣ Вѣтковича и жени его Ѳеодосїи,	ієрей Данїиль Обертинскїй парохъ Сто Покр[овскїй] вѣнницкїй	воспрїємицици биша Никифор Хмеловскїй и Марїѣна Мѣквашевска. (14, 103)
1790 р., 25 квітня	Св. Покрови	крестихъ и миромъ сѣмъ помазахъ млдѣца Іоанна	ієрея Данїїла церкви Сто Покровской вѣнницкой коадьютора	ієрей Інаковъ Волскїй парохъ Сто Покровскїй вѣнницкїй	воспрїємицици биша ієрей Михаилъ Ковалевскїй парохъ сабаровскїй и Євдокїѣна жена ієрея Михеѣна Багоцкого пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ (14, 87 зв.)
1791 р., 12 листоп.	Св. Покрови	крестихъ и мир[ом] сѣмъ помазахъ млдѣцѣ Єкатеринѣ	ієрея Данїїла церкви Сто Покр[овской] вѣнницкой коадьютора	ієрей Інаковъ Волскїй парохъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй]	воспрїємицици биша велможнїй п. Андрей Сквѣрскїй Президентъ мѣста Ј. К. М. Вѣнницѣ и Євдокїѣна жена ієрея Михеѣна Багоцкого пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ. (14, 93)

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1791 р., 26 листоп.	Св. Покрови	крестихъ и миромъ смъ помазахъ мѣдцѣ Екатериנד	ѡрожонихъ Михаила и Анни Волскихъ	ієрей Данїиль Обертинскїй коадюторъ Сто Покр[овскїй] вѣн[ницкїй]	восп[рїемници] биша ієгом. велможнїй п. Андрей Сквѣрскїй Президентъ мѣста J. K. M. Вѣнницѣ и шляхетна Анна Савѣцка. (14, 93)
1793 р., 28 травня	Св. Покрови	крестихъ и миром смъ помазахъ дѣвицѣ Ѳеодосїю	ієрея Данїила церкви Сто Покр[овской] вѣнницкой коадютора и жени Єлени Обертинскихъ	ієрей Іаковъ Волскїй парохъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй]	восп[рїемници] биша ієрей Іоанъ Добранскїй вѣкарїй Футоровъ Вѣнницкихъ и Євдокїа жена ієрея Михеа Багоцкого пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ (14, 99 зв.)
1785 р., 17 лютого	Стыхъ Безсребникъ Козми и Дамиана	погребохъ рабу Бжїю Татїаннѣ	іспїжу чїстнаго ѡбца Данїила Крубовича, пароха Сто Кузмѣнского вѣнницкого, съ всакими церемонїями хрїстиан'скими. Преставися въ понедѣлокъ	ієрей Матѡїй Доброволскїй капеллан кляшторку панїєнъ базилѣанокъ вѣнницкихъ (15, 167 зв.)	
1788 р., 1 травня	церква Святих Кузьми і Дем'яна	сочетахъ законному браку оуж[оного]. Ѳеодора Крубовича съ вдовицею Марїєю, мамкою оуж. Стрѣтинскѣ	[сина ієрея Данїила Крубовича, за позволенїємъ на писмѣ ...xiędza Јана Романовича дзїєкана нашего]	ієрей Данїиль Крубовичъ	оуж. Стрѣтинскѣ, вѣцер[егент] й та Сава Годлевскѣ (15, 144 зв. — 145)
1788 р., 12 листоп.	Св. Покрови	шляхетного мѣдца Іоанна Постоловского сина ієрея Назарїа Постоловского пароха села Бондаровки, зъ дѣвицею Анною,	цоркою Алеѣзєа Миклашевского, въ станъ малженскїй сочетахъ	ієрей Данїиль Обертинскїй коадюторъ Сто Покр[овскїй] вѣнниц[кїй]	свѣдїтелїє биша Стефанъ Коваль и Павелъ Бѣлецкїй. (14, 127 зв.)

Дата	Парохія	Охрещено, обвінчано, погребано	Родинний статус	Духовна особа, що виконувала обряд	Свідки події
1789 р., 27 травня	Св. Покрови	млїдца Алеїїа Вїтковїча дака покровского зъ двицею Ѳеодосїєю цоркою Михайлихи вдови в станъ малженскїй сочетахъ		їерей Іаковъ Волскїй парохъ Сѳо Покр[овскїй] вїниц[кїй]	свїдчителїе биша Юзефъ Мїквашевскїй и Дамѳанъ Герасименко (14, 128 зв.)
1790 р., 9 листоп.	Св. Покрови	млїдца Іоана ... погребохъ въ каплици фѳторанской	сина їерєа Данїила коадъютора Сѳо Покр. вїницкого	їерей Михей Багоцкїй парохъ Старого Мїста Вїницѳъ (14, 167 зв.)	
1792 р., 18 сїчня	Св. Покрови	въ станъ малженскїй сочетахъ славєтнихъ млїдца Каллиника Ломачевского зъ Агнїшкою вдовою	сєстрою родною господинѳъ велможного пана вїницкого їнстїгатора консистора латинского Брацлавского	їерей Іаковъ Волскїй парохъ Сѳо Покр[овскїй] вїниц[кїй]	свїдчителїе биша шляхєтнїй Павель Бїлецкїй и славєтнїй Ѳеодоръ Власюкъ. (14, 132 зв.)
1794 р., 18 квітня	Св. Покрови	сващеннаго їерєа Іакова Волского пароха Сѳо Покр[овского] вїницкого		їерей Іоанъ Романовичъ презвїтеръ мїзаковскїй прото-пртзвїтѳръ вїницкїй погребохъ въ каплици футоранской	
1795 р., 30 березня	Св. Покрови	окрєстїхъ и миромъ сїмъ помазахъ млїдца Іоанна	їерєа Данїила пароха церкви Сѳо Покровской вїницкой и жени его Єлєни	їерей Михей Багоцкїй парохъ Старого Мїста Вїници	воспрїємници биша шляхєтнїй Андрей Сквїрскїй Президентъ города Вїницѳъ и Євдокїа жена їерєа Михєа Багоцкого пароха Старого Мїста Вїницѳъ. (14, 103 зв.)

Попри властиву лаконічність записів до метричних книг, вони зазвичай враховують особливості соціально-статусних відносин осіб, що брали участь у певній церемонії, наприклад, у шлюбі. Це побачимо з наступного запису: із нього видно, що для шлюбної пари і для розуміння пароха Якова Вольського важливо було зафіксувати, що неречена доводилася рідною сестрою господині інстигатора брацлавської латинської консисторії і що свідком шлюбу, окрім вінницького міщанина (славетного), був шляхтич:

Року Бжїа 1792 мїца Іанварїа 18 дня.

Азь ієрей Ііаковъ Волскїй парохъ Сто Покровскїй вѣнницкїй славетнихъ мїдца Каллиника Ломачевскога зъ Агнѣшкою вдовою, сестрою родною господинѣ велможного пана вѣннїцкаго інстигатора консистора латинскаго Брацлавскаго, по вишлихъ трехъ заповѣдехъ в дни недѣлнїа по исповѣди Стой и по прїятїю Тайнъ Стїхъ вѣ станъ малженскїй сочетахъ. Свѣдїтелїе биша шляхетнїй Павелъ Бѣлецкїй и славетнїй Феодоръ Власюкъ⁴⁹⁰.

Посївши по смерті о. Якова Вольського парохію Покрови Богородиці, о. Даниїл Обертинський, 30 березня 1795 р. відзначав хрещення сина Івана, яке вчинив *ієрей Михей Багоцкїй парохъ Старого Мѣста Вѣнницї*. У метриці цього хрещення зазначено й кумів, якими стали *шляхетнїй Андрей Сквѣрскїй Президентъ города Вѣнницѣ* і *Євдокїа жена ієрея Михея Багоцкаго пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ*⁴⁹¹.

⁴⁹⁰ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 132 зв.

⁴⁹¹ Там само, арк. 103 зв.

⁴⁹² Там само, спр. 173, арк. 75 зв.

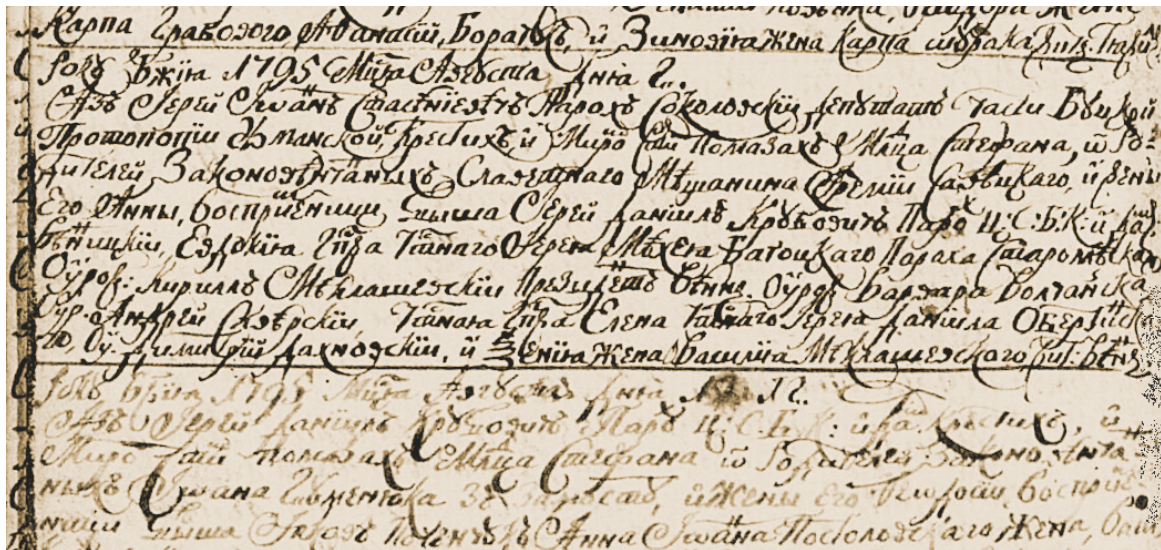
Метрики хрещення дітей коад'ютора церкви Кузьми і Дем'яна Даниїла Крубовича фіксують ім'я цього ієрея з іменами вихідців із заможних вінницьких городян: шляхетського стану Миклашевських Щербацьких, що домагалися шляхетства, купців Педченків та ин. Так, при хрещенні доньки Анастасії кумами були Дем'ян Щербацький із дружиною Тетяною та Гафія, дружина Федора Щербацького, серед кумів був і шляхтич Антоній Корнелювський у парі з дружиною о. Михея Багоцького Євдокією. При хрещенні доньки Анни бачимо кумою ту ж Євдокію Багоцьку в парі з уродженим Дем'яном Малярем, а також зеґармістра (годинникаря) Леона Охримовського в парі з Марією, дружиною уродженого Олександра Миклашевського:

Року 1781, мїца октоврїа, дня 30.

Азь ієрей Михей Багоцки, парохъ старомѣски вѣнницкїй храму Стїтеля Хва Николаа крѣстїхъ и миромъ Стїм помазахъ двѣцу Анастасїю *от* родителѣй законовѣнчаннихъ сщєнн. ієрея Даниїла Крубовича, коадютора Ц. С. Б. Козми й Дамїана и жени его Татїанни, восприємници быша оуро. Дамїанъ Щербацки, Варвара Іюана Щербацкаго жена, оурож. Антонѣ Корнієліовски, Євдокїа гїспжа чїстнаго вїца Мѣхея Багоцкаго, Іюанъ з Садковъ Осадчїй й Агафіа, жена Феодора Щербацкаго⁴⁹².

Року Бжїа 1784, мїца фєвруарїа, дня 24.

Азь ієрей Михей Багоцкїй, парохъ старомѣскїй храму Стїтеля Хрѣва Николаа крѣстїхъ и миромъ стїмъ помазахъ двѣцу

Метрика хрещення в церкві св. Кузьми і Дем'яна 2 серпня 1795 р. за участі руського духовенства, міщан і шляхти (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 113 зв.)

Аннѣ от родителей законнѣннанныхъ священнаго іерееа Даниїла Крубовича, коадютора Ц. С. Б. вѣнническаго, и жени его Татїяны, восприемници быша оужрож. Дамїанъ Маларъ, Евдокїа, гспжа чстнаго оца Мѣхеа старомѣскаго, Леонъ Оухримовскїи зегармѣстръ, Марїа оужр. Алєсандра Мѣтлашевскаго жена, Іоан Осадчїи зъ Садкѣвѣи Агафїа теодора Педченка жена зъ Фѣторовѣ⁴⁹³.

Цї зв'язки і статусні стосунки були згодом перенесені й на дітей чільних вінницьких священників уже за часів запровадження російського православ'я в 1794–1795 рр. Так, сина Даниїла Крубовича, Гната (Ігнатїй) який значився як уроджений шляхтич, неодноразово запрошувано

бути кумом у 1793–1794 рр.: то в парі з дочкою шляхтянки Горпини (Агриппини), доньки Дем'яна Щербацького, то в парі з уродженою Анною Германовою, на хрестини дітей впливового міщанина Михайла Старинця, то кумом на хрестини немовляти Марфи Федора Задомівського в парі з уродженою Марїянною Вішньовською, то кумом на хрестини в сім'ю Степана Дахновського⁴⁹⁴. Так само бажаною серед шляхетних кумів була тоді й донька о. Даниїла Крубовича, уроджена Мар'яна Крубовичівна⁴⁹⁵.

Прикладом устійнености статусної комунікації вінницького парохіяльного духовенства із впливовим руським міщанством та дрібною руською шляхтою може бути хрещення, вчинене 2 серпня 1795 р.,

⁴⁹³ Там само, арк. 81.

⁴⁹⁴ Там само, арк. 102, 106–106 зв., 108, 109, 110.

⁴⁹⁵ Там само, арк. 105 зв. — 109. Саме в такій давній формі написання прїзвища доньки по батькові: Крубович — Крубовичівна її записувано як куму в метриках.

wa Stanisław Goroszeńko Własności Łopelany i prochy.
 Przewilebny Jmci Ks. Jan Romanowicz Proboszcz
 Mieziakowski Dziekan Winnicki za zgodnym na jego
 Osobę od Wielmożnego Jmci Ks. Jerzego Trochlińskiego
 Księcia Kanonika Lubowickiego Oficjara Generalnego
 Administratorialnego Metropolii Braclawskiej wy-
 padłym Dnia 12. Stycznia Roku toczącego się 1780
 Wsk. Szlub pobenedykował Urodz Janowi Stanisławskie-
 my Synowi Wł. Nauma Stanisławskiego Parocha
 Buhakowskiego z Teodotą Dobrowolską Córką Wł. z
 Macieja Dobrowolskiego Urodz. w parafii kłajtoru
 Winnickiego Kapelana w Cerkwi tegoż kłajtoru Eod-
 Actu Supra dicto, przy tymże Szlubi wst. raczonych
 osob były Świadkowie Urodz Jmci J. Jan Trochliński
 z Urodz Jmci J. Jan Kazimierz Łudowski jako się (oficjara
 tak sprawiłowit w Metryce Parochii S. Doktorow
 Cerkwi Winnickiej Kozmy z Damiana wpisatem), y na-
 to się podpisał J. Daniel Krubowicz S. Doktorow
 Cerkwi Winnickiej Koadjutor.

Метрика шлюбу Яна Станіславського і Теодоти Добровольської, доньки капеляна церкви Вінницького кляштору панянок василіянок Матея Добровольського за участі свідком брацлавського офіціала Яна Трохлінського від 12 січня 1780 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 140)

про яке можна дізнатися з нижче відтвореного фрагмента метрики церкви св. Кузьми і Дем'яна.

У церкві Кузьми і Дем'яна часто брали шлюб діти вінницького духовництва. Так, 12 січня 1780 р., коли одружували доньку капеляна вінницького монастиря василіянок велебного отця Матвія Добровольського Теодоту Добровольську з уродженням Яном Станіславським, сином велебного отця Наума Станіславського, пароха з Бугакова, чин тайнства шлюбу відправляв сам декан Ян Романович за спеціальним дозволом генерального

адміністраторіяльного офіціала Брацлавської митрополії Георгія Трохлінського (jmci x̄dza Jerzego Trochlińskiego) за участі уродженого Яна Трохлінського (urodz jmc p. Jan Trochliński), брацлавського унійного офіціала. Запис до метричної книги зробив декан *przewilebny jmc x̄dz Jan Romanowicz proboszcz mieziakowski dziekan winnicki*. Не менш прикметним є і те, що цей запис було вчинено польською мовою. Перед нами — зразок мислення вінницького унійного духовенства в рамках не лише польськомовної, а й загальною польської шляхетської культури,

та мовно-культурної та станової поведінки за стандартами цієї культури.

Że przewielebny j̄mc x̄dz Jan Romanowicz proboszcz mieziakowski dziekan winnicki za indultem na jegoż osobę od wielmożnego j̄mci x̄dza Jerzego Trochlińskiego kanonika lwówskiego oficiała generalnego administratorialnego metropolii Braclawskiej wypadłym dnia 12 januarij roku toczącego się 1780 WSK^{496*} szlub pobenedyktował urod[dzonemu] Janowi Stanisławskiemu synowi w^{xa} Nauma Stanisławskiego parocha buhakowskiego z Teodotą Dobrowolską corką w^o x^a Macieja Dobrowolskiego ww. pp. Bazylianek klasztoru winnickiego kapelana w cerkwi tegoż klasztoru eod aktu supra dieto przy tymże szlube wyż rzeczonych osób byli świadkowie urod[zony] jmc p. Jan Trochliński y uro[dzony] jmc p. Jan Kazimirz Zawrocki, jako się działo tak sprawiedliwie w metrykę parochii SS Doktorów cerkwi winn[ickiej] Kozmy y Damiana wpisałem, y na to się podpisuję Daniel Krubowicz SS Doktorów cerkwi winnickiej koadjutor⁴⁹⁷.

Метрики церкви Кузьми і Дем'яна індивідуально фіксують шлюби між особами католицького обряду й унійного. Так, 17 травня

1780 р.о. Даниїл Крубович вінчав *Габріеля, сина Stefana Колодынського господаря j̄mc rana зарковського обряду лацфнського со двіцею Домникією, служонцою в j̄mc панѣ Лещинской*. Свідками при цьому були вінницькі шляхтичі *Станѣславъ ГАроцки, Мацієй Ковалски жител. вѣнницькіє*⁴⁹⁸. Як видно у інших записах, ієрей Даниїл Крубович, вносячи їх до метричної книги, послуговується руською і польською мовами, пишучи *synowi Stefana* та додаючи шанобливе титулування *jmc*, коли вказує на віровизнання *jmc rana Жарковського* — обряду лацфнського, а також написанні слова *служонцою*. Ця польська форма написання слова *служонца* використовується в метричній книзі в таких випадках і може бути, на наш погляд своєрідним індикатором мовної культури руського духовенства Вінниці того часу. Так, у записі від 21 серпня 1793 р. читаємо про вінчання *сѣ двіцею Дарією слѣжонцою панієнь базилянкох вѣнницькіх*⁴⁹⁹.

Схожими є записи про шлюб *мїдца Николая Хрзановського, слуги jр. Закрзевського профессоры школь вѣнницькіх* з Анастасією також *служеницею того жѣ пана Закрзевського*. Укладачеві метрики

⁴⁹⁶ * Według starego kalendarza — за старим календарем (польськ.).

⁴⁹⁷ Там само, арк. 140. Подаю мій переклад цієї метрики: «Я, превелебний єгомость ксьондз Ян Романович, пробошч мізяківський, вінницький декан, за дозволом на його особу від вельможного єгомости ксьондза львівського каноніка, Єжи Трохлінського, генерального адміністраційного офіціала митрополії Брацлавської, даним 12 січня поточного 1780 року за старим стилем, поблагословив шлюб уродзого Яна Станіславського, сина велебного ксьондза Наума Станіславського, бугаківського пароха з Теодотою Добровольською, донькою велебного ксьондза Мацея Добровольського, капеляна Вінницького кляшторка велебних панянок василіянок у церкві того-таки кляшторка, того ж дня, як вище в акті, при тому шлюбі названих вище осіб свідками були: уродзоний єгомость п. Ян Трохлінський і уродзоний єгомость п. Ян Казімір Завроцький, і про те, що там відбулося, у метриці парохії вінницької церкви Св. лікарів Кузьми і Дем'яна відповідно записав і в тому підписуюся, Даніель Крубович, коад'ютор церкви Св. лікарів Кузьми і Дем'яна.

⁴⁹⁸ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 140.

⁴⁹⁹ Там само, арк. 150 зв.

мало значення, що пошлюблені були з дворку вельм. Остроского, і що свідками цього шлюбу були, зважаючи на прізвища й заняття, не звичайні вінницькі міщани, а саме *Стефанъ Шлѣгѣлчикъ, Леонъ Охрѣмовски зегармѣстръ* (30 січня 1784 р.)⁵⁰⁰.

Записом від 26 травня 1784 р. було за-свідчено шлюб *мѣдця Алежея, слуги оужоу Глуховского субдегелата со дѣцею Марією наймичкою Шимона Гловацкого шевця Берки*. І далі, уписуючи, що 29 травня 1789 р. обвінчано *мѣдця Іоанна слѣдѣ велм пана Жарчынского, коморнѣка со вдовицею Івліанною господинею велм панѣ Жарчынско-старой маткѣ велм пана Жарчынско-го коморнѣка*. Свідками цього шлюбу були передовсім заможні вінницькі мешканці — *Мѣхаиль Старинець зъ Садкѣвъ Григорій Кѣчеренко ктиторъ* та неназвані — *и прочіи*⁵⁰¹. Так само і в інших okazіях челядь дрібніших і більших панів шлюбувалася, ближче знайомлячись у спільних і подібних для їхнього прислужування справах і на тому знаходячи розуміння одне з одним. У липні 1789 р. в церкві Кузьми і Дем'яна одружено *слугу јтс п. Чарковского мѣдця Кѣрила зъ Варварою, цоркою Елены господинѣ јтс п. Краковіецкого*. Свідками при цьому були вінницький швець *Іоаннъ Іаковчукъ* та *Антоній Мѣхайла Старинца снѣ*⁵⁰² зі знаного вінницького міщанського роду. Далі до метричної книги вписано шлюб *мѣдця Григоріа*

шевця слугу імосцѣ панни Катаржыны Павловской тутейшой новомѣской обывателки съ дѣвицею Іриною также сложонцою тоей же панни Павловской (21 вересня 1791 р.)⁵⁰³. На аркуші 150 зв. читаємо про вінчання *мѣдця Каленика челадника Казѣмѣра Шевця съ подѣ мѣрѣ юрисдикци иездицкой съ вдовицею Марією господинею двора пана Глѣховскаго*. За свідків тут були особи польського походження — *Ігнатій Гловѣнскій, Францѣшокъ Казѣмѣровичъ* (запис від 28 жовтня 1794 р.). За два тижні в церкві Кузьми і Дем'яна обвінчано ще одну пару слуг: *мѣдця Козмѣ слѣдѣ пана Нагайского съ слѣдѣбницею вдовицею того же самого пана* [ім'я не вказане]. Запис за 31 липня 1795 р. фіксує шлюб *мѣдця Матѣея слугу оѣца Даніила Обертынского зъ Фѣторовѣ Вѣнницкіхъ со дѣцею Параскієвією також дѣ слѣдѣбницею того жѣ оѣца Даніила Обертынского*⁵⁰⁴.

А ось ще один зразок соціальної нерівнозначности у шлюбі: в записі від 30 жовтня 1782 р. йдеться про шлюб юнака Прокопа (*мѣдця Прокопіа*), *сѣна Іоана Осадчого зъ вѣси Павливки а челадника Іацка Мазура зъ Садкѣвъ з дѣвицею Марією дщерею оужоу. Дубѣцкого Никити зъ Слобѣдки*⁵⁰⁵. Які конкретні обставини за цим стояли, не знаємо, але сам собою цей приклад впадає в очі.

Імовірно, натяк на якусь драму чи любовну історію містить шлюбний упис від 4 квітня 1787 р., який засвідчив вінчання

⁵⁰⁰ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 142 зв.

⁵⁰¹ Там само, арк. 142 зв., 146 зв.

⁵⁰² Там само, арк. 146 зв.

⁵⁰³ Там само, арк. 148.

⁵⁰⁴ Там само, арк. 151, 152.

⁵⁰⁵ Там само, арк. 141 зв.

мїдця Стефана Маслѣчука челядника Матфея Мелника родомъ зъ Чернати́на зъ подѣ Барѣ съ дѣцею Юліанною дщерею того жъ Матфея Мелника. Свідками того дїйства були Лѣва Гѣзовичъ тєсла Николай Мелникъ и прочїи жителїе вѣнницькїе⁵⁰⁶.

Так само якусь інтригу приховує запис від 1 травня 1788 р. про шлюб оуж[оного] теодора Крубовича, імовірно, з родини самого пароха Даниїла Крубовича, съ вдовицею Марїєю жителкою тутейшою, мамкою оуродж[оного] Струтинского вѣцерегента зїемского брацлавского. Свідками при цьому були особи шляхетного статусу: уроджений Струтинскѣ вѣцерегент та Сава Годлевскѣ. Прикметним було те, що шлюб укладено за позволєніємъ на писмѣ себе ѡтъ јтс хїѣдза Јана Романовича дзїєкана нашего⁵⁰⁷. Чому для цього шлюбу потрібен був спеціальний дозвіл декана, у цьому джерелі відповіді не знайдемо.

У метричній книзі знаходимо нерідко записи про шлюби овдовілих. Про них читаємо в записах від 20 лютого та 7 квітня 1790 р., де йдеться про шлюб вдовця Тимофея Потрийного со вдовицею Анною Волошкою та вдовця Филиппа слѣпца съ вдовицею Анастасїєю, від 16 лютого 1791 р. про шлюб Афанасїя Скрипничєнка вдовця съ вдовицею Анастасїєю бившею жєною кѣ Бѣу зєшлого ІАкова Хмари. Для ідентифікації, як тоді було прийнято, згадано й ім'я колишнього чоловіка пошлюбленої.

13 липня 1793 р. читаємо про шлюб вдовця Мѣхаила Шевца на той час вѣ школѣ Сто Кѣзмѣнскої жившаго. Згадка про школу при церкві Кузьми і Дем'яна для нас є прикметною і важливою. Цей удївець одружився со вдовицею Єкатериною господинею пана ІАна Галдѣвскаго свбдєлєгата гродз[кого] вѣнн[ицкогo]. За свідків до шлюбу були взяті шевці Яковъ Бѣдынскѣ та Антонїй Рудїй, товариші одруженого у шевствї⁵⁰⁸. Про те, що у Вінниці функціонував шевський цех зафіксовано у шлюбному записі за 4 лютого 1789 р.⁵⁰⁹. Дїяв і мулярський цех, про який читаємо в записі за 29 жовтня 1788 р. про одруження мїдця Шимона Коханского кошту мулярского⁵¹⁰.

Привертають увагу записи метрики про шлюби дїтей зі священницьких родин. 3 травня 1797 р. протоїерей Ілія Голоскевичъ, православний протопопъ вінницький, вінчав теодора Гардецького сна сщєннаго ієрея теодота Гардецького вєси Будїокъ съ подѣ Брагилова со оуж. дѣвицею Марїєю дщерею сщєннаго ієрея Даниїла Крѣбовича пароха вѣнницького церкви Стыхъ Безсребникъ Космы й Дамїана. Показовим є й перелїк свідків цього вінчання: сщєнній ієрей ІАковъ Роцяховскїй парохъ станѣславскїй храмъ Покрова Прєстѣя Бѣцы сщєнній ієрей Мѣхаиль Баркарскїй парохъ бохонєцкїй храмъ ... Іванна Богослова. Однак цей шлюб із якихось причин був нетривалим, бо 10 листопада 1797 р. той же протопоп Голоскевич вінчав

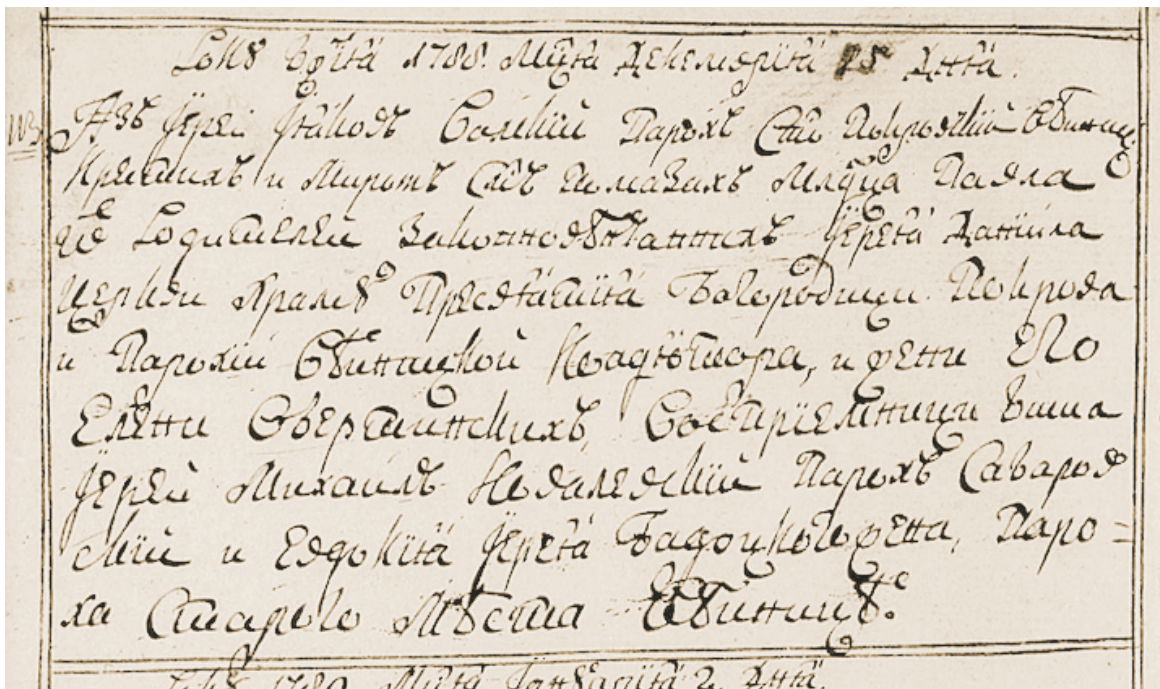
⁵⁰⁶ Там само, арк. 144.

⁵⁰⁷ Там само.

⁵⁰⁸ Там само, арк. 147 зв., 150.

⁵⁰⁹ Парох Даниїль Крѣбовичъ вінчав тоді мїдця Іоанна тутейшаго обиватєля коншту шєвского съ дѣцею Татїанною цоркою кѣ Бѣу зєшлого Григорїя Лѣценка (Там само, арк. 146).

⁵¹⁰ Так у тексті; має бути коншту мулярского (там само, арк. 145 зв.).

Метрика хрещення немовляти Павла, сина о. Даниїла Обертинського, вчиненого парохом церкви Покрови Богородиці 25 грудня 1788 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 146)

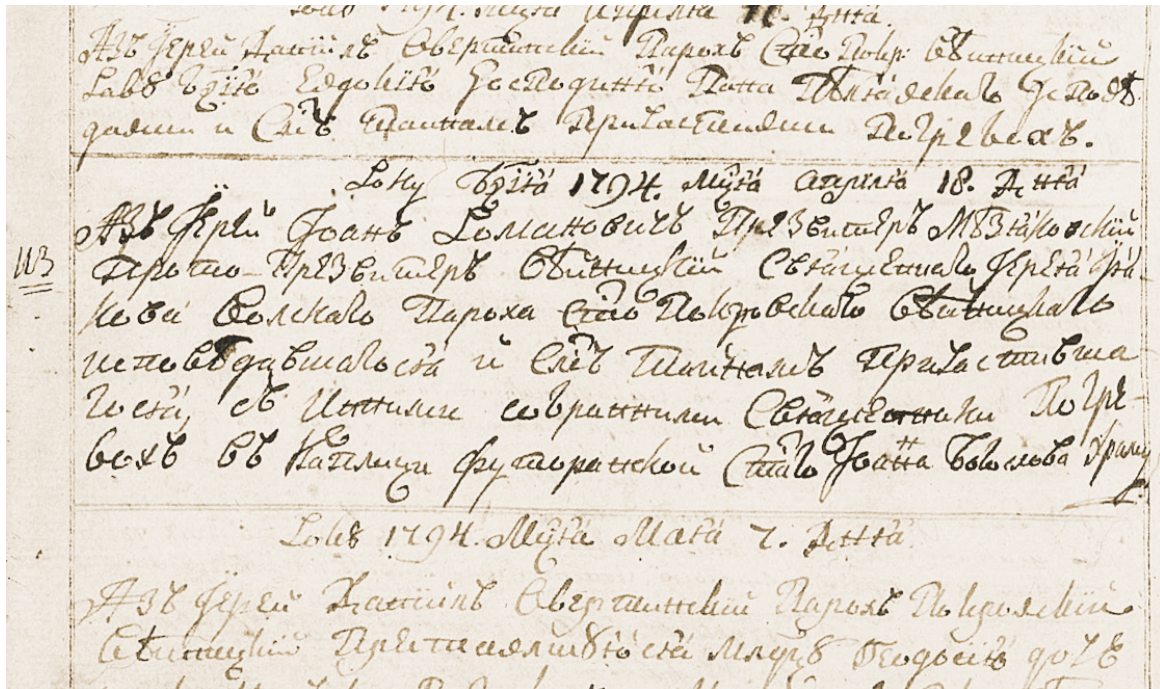
уроджену дівчицю Марію, доньку пароха Даниїла Крубовича, з мешканцем Гуманя, уродженим юнаком Антонієм Радомським. Як свідки були залучені також уроджені Мѣхаиль Павловскій та Іоанн Гачинскій. Невдовзі, у січні 1798 р. Даниїл Крубович одружував іще одну свою доньку — Ірину. Наречений був уроджений Іван Раковський. Свідками були записані так само уроджені Мѣхаиль Павловскій та Ігнацы Родковскій. Решта ж свідків згадувалися як *прочіе жителіе вѣнницкіе*⁵¹¹.

Відзначу, що уписувачі метрик надавали увагу розрізненню певних подій із низки подібних, підкресленню статусної значущості їхніх учасників. Так, наприклад,

у більшості записів про своїх, тобто тих, де йдеться про хрещення чи шлюби дітей духовенства, спостерігаємо помітне відрізнення більшими літерами імен дітей і шляхетих кумів, більшою відстанню між рядками та особливим натиском на перо:

Року Бжїа 1788, мѣсяцъ Декемврія 25 дня. Азъ ієрей Інаковъ Волскій парохъ Сто Покровскій вѣнниц[кій] крестихъ и миромъ смъ помазахъ млдїца Павла от родителей законновѣнчаннихъ, ієрея Данїила церкви храмъ Пресвїатїа Богородици Покрова и парохїи вѣнницкой коадьютора жени его Елени Обертинскихъ воспрїемници биша ієрей Михаилъ Ковалевскій парохъ сабаровскій

⁵¹¹ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 153 – 153 зв.

Метрика погребу пароха церкви Покрови Богородиці о. Якова Вольського 18 квітня 1794 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 173 зв.)

и Євдокіа, ієрея Багоцького жена, пароха Старого Мѣста Вѣнницѣ⁵¹².

У метриках знаходимо й декілька записів про виконання чину погребіння над померлими парохами. Одну з таких папахид відправлено в церкві Покрови вінницьким протопресвітером (деканом) отцем Васи́лієм Заблоцьким 23 січня 1758 р. над небіжчиком священником Афанасієм Левицьким, який був свого часу парохом цієї церкви та протопресвітером (див. с. 142–143).

Іншою погребальною відправою за вінницьким священником, про яку

довідуємося з метрик, було відспівування о. Гавриїла Волика, який, за однією з метрик церкви Кузьми і Дем'яна, згадується як в'їкарій монастира в'їницкаго⁵¹³, а за метрикою 18 жовтня 1758 р. — як пресвітер п'ятничанський. Чому його довелося відспівувати саме у вінницькій церкві Кузьми і Дем'яна — невідомо:

Року 1764, мѣсца октоврїа, дня 19.

Азь ієрей Антоній Левѣцкѣ, парох дашковецки храму Стаго Апсла и Євїста Іюана Богослова по зупелной диспозиції исповѣданїа грѣховъ, зъ росказу јмс х^а dziekana naszego погребохъ раба Бжого священнаго ієрея Гавриила

⁵¹² Там само, спр. 174, арк. 82 зв.

⁵¹³ Там само, спр. 173, арк. 14.

Волика при храмъ Стихъ Безсребникъ Козми и Дамиана църкви вѣнницкой со всакиимъ порядкомъ христіанским и церемонїами црковними⁵¹⁴.

З критичних обставин московського загарбання Правобережної України під час другого поділу Речі Посполитої і тотального поглинення руських парохій на Брацлавщині й Поділлі імперською Православною Церквою випало зійти зі світу й багаторічному парохові вінницької церкви Святої Покрови о. Якову Вольському. Під 18 квітня 1794 р. в метриці погребів міститься запис про поховання Якова Вольського, вчинене о. Іоаном Романовичем:

Рокѣ Бжїїа 1794. мѣца апрїла 18 дня.
Азъ ієреї Іоанъ Романовичъ прєзвигтеръ мѣзїаковскїй протопрезвигтеръ вѣнницкїй свїащеннаго ієрєа Іакова Волскаго пароха Сѣо Покровскаго вѣнницкаго исповѣдавшагосїа и Сѣмъ Тайнамъ причастившагосїа сѣ инни-ми собранними свїащенники погребохъ

въ каплицѣ футоранской Сѣаго Іоанна Богослова храму⁵¹⁵.

Видно, старий панотець Вольський не зумів вписатися в тогочасні драматичні церковні перетурбації і не пережив тих складних подій. Запис здійснено тим самим почерком, що й попередні (можливо, о. Даниїлом Обертинським), але виокремлено більшими літерами й натиском на перо, як часто відзначали окремі обставини, у цьому разі — поховання настоятеля храму. Вінницький унійний декан, який відспівував о. Якова Вольського, раніше незмінно підписувався під своїми візитаційними резолюціями (у тому числі й тими, що датуються 9 березня того-таки року) за незміною формою: *Joannes Romanowicz, dziekan winnicki*)⁵¹⁶. Але тепер у погребній метриці, що стосувалася панотця Якова Вольського, він називає себе Іоаном Романовичем, прєсвїгером мїзїаківським, протопресвїгером вінницьким⁵¹⁷.

⁵¹⁴ Там само, арк. 159.

⁵¹⁵ Там само, спр. 174, арк. 173 зв.

⁵¹⁶ Там само, арк. 102.

⁵¹⁷ Там само, 173 зв.

7. СВЯЩЕННИЦЬКИЙ ДВІР І ГОСПОДАРСТВО

Ревізія 1726 р. вінницької церкви Кузьми і Дем'яна зазначає, що вона «ґрунтів церковних ані ставків, ані садів, ані сіножати не має»⁵¹⁸. Водночас, опитувані візитатором 1791 р. парохіяни цієї церкви посвідчили, що її парохі кількадесят тому років мали в користуванні, аж до часу виміру міських земель урядом міським вінницьким із волі вінницького старости Юзефа Чосновського, по вісім днів поля в кожній руці, виділеного церкві. Ці землі лежали за межами міста, на його околицях, поруч із орними полями Свято-Покровської церкви, славетного міщанина Олександра Миклашевського, громадськими полями аж до п'ятничанських полів. У першій руці це була земля «недалеко від Луб'яної

корчми, при панському лані», у другій — при границі п'ятничанській, про ту, що в третій руці, записано, що вона «під Садками починається від Літинського тракту, що попід ліс іде та прилягає до поля робочого Стефана Лазебника» під селом Вишня. Церква Кузьми і Дем'яна мала й сіножати. Візита відзначає, що «року позаминулого неправно й неналежно, силоміць вельм[ожним] Зарчиньським, колишнім економом, відібрана і на користь ... комісарові рахмістрові я[сно]вельможного старости віддана так, що теперішній кс[ьондз] парох мав усього шість копиць сіна»⁵¹⁹. У цьому і інших подібних повідомленнях вбачаємо нестабільність церковного землеволодіння: нащадки власників маєтків, що надавали угіддя в посідання церкви, не завжди рахувалися

⁵¹⁸ НМЛ, спр. Ркл-11, арк. 459.

⁵¹⁹ КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 133 зв. — 134.

із записами надавачів церковних фондусів. Відомі випадки, коли церква втрачала землі при зміні власника маєтку, або при перемірах земель в разі судових спорів між власниками.

Як зазначили під час візиту 1791 р. «особисто прибулі шляхетні а разом і славетні мешканці й провізори» староміської церкви Св. Миколая, вона була «в фондуші покривджена», що виявилось у відібранні 6 днів орних поля, на той час не повернутих, та зграбуванні десяти священницьких волів. Проте прибулі страшилися можливого накладення візитатором заборони на церковні відправи (інтердикту) в їхній церкві за те, що не забезпечили її майнових прав. Вони стали запевняти візитатора, що мають намір «із наближенням весни при розмірюванні ґрунтів для всіх загалом, тоді й до вінницької церкви на Старому Місті належний фондуш через вимір поля вчинити». Зваживши на ці запевнення та «засвідчення такого духу горливості провізорів, що вочевидь палає, до святині Божої старовінницької церкви», генеральний візитаторський уряд «від накладення інтердикту на церкву утримався»⁵²⁰.

З інших джерел відомо, що до церковної землі парохії Св. Миколая належав хутір над річкою Богом під с. Сабаровим, який за даними актів візитації 1785 та 1791 р. «здавна належав до старовінницької церкви». Відомо також, що священник Михей Багоцький прикупив

у міщанина Костюка присадибну землю, що було зафіксовано купчою від 3 травня 1784 р.⁵²¹

Під час візитування Св. Покровської церкви її настоятель Яків Вольський подав оригінал презенти, наданої 1751 р. вінницьким старостою Людвіком Калиновським, у якій було сказано:

«Допускаючи ксьондзові Якубові Вольському вільне піль, лук, здавна до тієї святої церкви належних, користування, а так само від усяких повинностей громадських, данин, чиншів, поборів, повозів, подимного, десятини бджільної, овечої, худібної, роговщини, складок до громади й від інших будь-як названих тягарів, вільним його вважати, так само на опалювання вільний вруб у лісах там-таки дозволяю».

Згідно з цим правом, духовенству цієї церкви було виділено поля в трьох руках 32 дні орної землі та сіножать на двадцять косарів «у Дубині між сіножатями Гутницькими й громадськими недзведськими»^{522*} {Niedźwiedzkiemi}⁵²³. Тут маємо стислий виклад звичного надання сюзереном (у цьому разі — вінницьким старостою) в користування настоятелеві церкви земельних угідь і звільнення від повинностей, які несуть посполиті й міщани. Далі в акті візитації йде конкретний опис полів і сіножатей із докладним переліком, у яких урочищах і при яких річечках і дорогах вони лежать і з чийми угіддями межуються.

⁵²⁰ КПМЗ, спр. СТП-234, арк.130, 132.

⁵²¹ ДАВіО, ф. 470, оп. 1, спр. 451 («Справа про встановлення права власності на землю Старовінницької церкви. 1849–1852 рр.»), арк. 3–3 зв.

⁵²² * Тут ідеться про поля с. Медвеже Вушко, парохія якого належала до Вінницького деканату.— А. З.

⁵²³ КПМЗ, спр. СТП-234, арк.130, 132.

Показово, що і право Св. Покровської церкви на угіддя було грубо порушене, бо надані їй сіножаті «незаконно й неналежно вельм[ожним] єгомостем паном Зарчиньським, колишнім комісаром вінницьким позаминулого, дев'ятьдесятого, року були відібрані й дотепер не повернені». Так само був відібраний у парохії й церковний плац, на якому розташовувалися житлові священницькі будинки: ще року 1764 їх підступно захопив вельможний Антоній Котович і не повернув, «хоча кількома декретами, що вони є церковними, підтвержені»⁵²⁴.

Перші за часом описи церковної садиби (пляцу), яка перебувала в користуванні пароха чи придбаних духовенством пляців виявлені у візитаційному описі вінницької Свято-Покровської церкви за 1764 рік. Раніші описи значно коротші за обсягом і такої інформації не подають. Акти генеральної візитації 1791 р. включали значно ширше число пунктів і тому уявлення про господарства парохів в них можуть формуватися з описів фондушевих церковних земель, указівки на сусідів селян або дідичів, які межувалися із земельними угіддями священників, на різноманітні обставини набуття (купівля, обмін) або втрати земель. Загалом в актах візитацій важливе місце відводиться описам земельного фондушу церкви та матеріальному станові священника. Візитатори мали одним із головних своїх завдань відстежувати належну матеріальну устаткованість парохіяльного духовництва. Організацію

Леон Шептицький, унійний єпископ львівський (1747–1778), київський унійний митрополит (1778–1779)

опіки матеріальним станом парохіяльного духовництва дослідники пов'язують з енергійною діяльністю львівського унійного єпископа Леона Шептицького. «Відмінний організатор, — як пише про нього С. Венгрженевський, — він улаштував строгу й пильну духовну уніятську адміністрацію, яка до кінця унії трималася в нашому краї»⁵²⁵. І далі:

«Леон Шептицький не лише турбувався про фондуші при своїх єпископських катедрах, за зразком інших тодішніх єпископів, але старався виклопотати

⁵²⁴ Там само, арк. 137.

⁵²⁵ Венгрженевский С. Исторический очеркъ унии въ Брацлавщинѣ. — С. 43.

в панів фондуші для парохіяльних церков і закріпити їх за ними. Дотепер багато коляторів, рекомендуючи майбутнього пароха духовній владі, словесно давали обіцянку зберігати за парохом ті ґрунти, сіножаті, хутори й пасіки, якими володіли їхні попередники або іноді давали їм письмові зобов'язання найневизначенішого характеру, без указування місця, так що згодом такий документ не міг слугувати доказом у суді в разі виникнення спору. Власник часто користувався цим і за найменшої суперечки з парохом відбирав церковну землю, стверджуючи, що вона в нього захоплена. ... Шептицький доручив візитаторам робити докладні візити, в які вписувалося би точно все церковне майно на підставі оригінальних документів, а якби не було ерекції, то не призначати на парохію пароха до того часу, доки колятор не забезпечить церкву фондушем із належними документами. Таким чином, він зробив не лише відомим церковне майно, але навіть там, де його не було, виклопотав у ктиторів»⁵²⁶.

Цим питанням присвячено в кожній візиті окремий розділ «Права і документи на підтвердження фондушу», у якому йдеться про те, хто є фундатором і колятором церкви, які умови визначив фундатор під час ерекції і особливо, чи виконуються на практиці ерекційні записи. В актах ретельно описуються земельні володіння пароха, його двір помешкання й господарські будівлі. У разі ж порушення дідами чи іншими особами ерекційних записів у заключному розділі акту візитатор вимагає від священника невідкладно

вживати заходів щодо забезпечення ерекційних записів.

Відповідно до визначеного законодавством Речі Посполитої положення про забезпечення фондушами унійного духівництва, вінницький староста Людвик Калиновський 1751 р. надав велебному панотцеві Якову Вольському презенту з титулом вікарія до Свято-Покровської церкви, а згаданий щойно львівський унійний єпископ Леон Шептицький настановив його до тієї церковної бенефіції⁵²⁷. Звертаємо увагу, що документ розглядає призначення до церкви й користування її доходами й угіддями за давньою формулою бенефіцію.

Як вже відзначено, двір пароха вінницької Свято-Покровської церкви розташовувався недалеко від церкви, через дорогу, й перебував із давніх літ у посіданні парохів. Незважаючи на бенефіціальний характер надання, велебний панотець Я. Вольський, уже як парох цієї церкви, продав церковний пляц вельможному ксьондзові Виговському, брацлавському митрополічому офіціялові)⁵²⁸.

Візитаційний опис 1791 р. фіксує, що церковний пляц, на якому були житлові священницькі будинки, ще 1764 року «підступно вельм егомостем паном Антонієм Котовичем ... відібрані, не повернені». Після того, як церква згоріла, «на тому-таки дворі з різними забудовами порожнім стоїть». Що саме стояло на перешкоді користуватися тим пляцом, невідомо, але зазначено, що о. Вольський «на випрошеному й визначеному від

⁵²⁶ Там само. — С. 44–45.

⁵²⁷ ЦДІАУК, спр. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 109.

⁵²⁸ Там само.

двора новому плацу на віддаленні від першого за річкою Богом, недалеко від полів робочих» спорудив власним коштом житлові будинки, на новому місці він збудував шпихлір, стодолку, шопи «й інші господарські убогі будівлі»⁵²⁹. У тому ж візитаційному акті знаходимо й перелік ґрунтів, наданих Свято-Покровській церкві за фундушем 1751 р., на яких вели господарство її парохі⁵³⁰.

Ці переліки церковних ґрунтів важливі тим, що, з одного боку вказують на засяги й характер господарювання настоятелів парохіяльних церков, а з іншого — містять також інформацію про гідроніми й топоніми, яких уживали в другий половині XVIII ст. Особливо ж важливими є згадки про сусідів у межах парохіяльних угідь, серед яких були вінницький

староста, вельможна й дрібніша шляхта, міщани (славетні) й піддані (робочі). У візитаційних записах не раз натрапляємо на свідчення про втрату церковних угідь через насильницьке відбирання шляхтичами й владоможцями.

За відсутности джерел поки що ми не можемо скласти повнішої картини про господарства парохів міських церков, його надходження й видатки. Але бачимо, що з цього господарства разом із надходженнями з церковних сум парох церкви Покрови Богородиці міг доплатити вісім битих талярів під час обміну фільварку за міським валом на пляц всередині міста, а потім — «зафундувати» й збудувати житлові й господарські будівлі, хоча у візитаційному описі вони записані як «убогі».

⁵²⁹ Там само, арк. 137–137 зв.

⁵³⁰ Там само.

8. ОКРЕМІ ОБСТАВИНИ, ЗАФІКСОВАНІ В МЕТРИКАХ

Окрім звичних обставин здійснення певного обряду, зафіксованих у метричних книгах, привертають увагу записи, які стосуються специфічних ситуацій, що передували хрещенню і відспівуванню, а часом і шлюбубуванню. До них відносимо хрещення позашлюбних дітей. Зокрема, під 17 березня 1752 р. читаємо, що парох Покровської церкви охрестив ...*млнца Алезіа бившій подкинєнним под сколу...*⁵³¹. Подібне зауважуємо і в інших записах:

Anno 1762, 3 octobris

Азъ ієрей Іаковъ през[витерь] Сто Покровски вѣнниц. охрестих и миром сѣтим помазах двѣцѣ Івстинѣ

⁵³¹ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 2.

⁵³² Там само, арк. 16 зв.

⁵³³ Там само, арк. 28.

*от жени еще небрачной то ест не по сакраментѣ малженства, а цорки Иванихи Олєзѣивни вос[приемници] биша Миколай Швець криви, Параска наймичка Сосини*⁵³².

Anno 1769, ie 7 7bris [Року 1769, дня 7 вересня]

Азъ ієрей Іаковъ Волскіи, парох Сто Покровскіи вѣнницкій охрестихъ и миром сѣтим помазах млдцу Анну не по законѣ вѣнчанной Маріи, воспрієм[ници] биша Данило Слободяник и Оуліанна бурмістрѣха с Футо[ров]⁵³³.

Схожі ситуації фіксуються й тоді, коли серед батьків називається лише мати, як-от 23 червня 1782 р., коли ієрей Даниїл Крубович хрестив *млдца. Івана от*

*родительницѣ [пропуск імени] господинѣ филварку Садковського, восприємници быша Францишкоѣ губерна. ѿ Маріа Іоана Осадчого жена*⁵³⁴.

У певних обставинах, наприклад, коли треба було невідкладно відбути шлюбний обряд, а наближався піст, вимагався спеціальний дозвіл од генерального офіціала на вчинення таїнства шлюбу, якщо це не заборонялося церковними правилами, наприклад, у сиropусний тиждень:

Рокѣ 1780, мѣца фѣврваріа, дня 24.

Азь ієрей Іаковѣ Волскій парохѣ Сто Покровскій вѣнницкій працювотого Григоріа Павличѣка, вдовца, церкви старомѣской парохѣанина, зѣ панною Ѳеодорою Ткача Слободяника цоркою, по вишлих трієхъ заповѣдехъ зѣ сторони двици Ѳеодори, а зѣ другою по двохъ, на фѣндаментѣ диспенси велможнаго єго мосцѣ хѣдза Трохлѣнского оффѣциала Брацлавского, исповѣдавшихъся и Стмѣ Тайнамѣ причастившихъся въ понеделник Сирній, в станѣ малженскій сочетахъ. Свѣдителиє биша Семєнѣ мелникѣ Дахнєнко, Іарєма боднарѣ Карпюкѣ, Ѳеодорѣ Костюкѣ жителіє Старого Мѣста⁵³⁵.

На наступному окремому аркуші метричної книги підшито текст цієї диспенси

(дозволу), в якій вказуються обмеження, що накладалися при проведенні весілля в цей час:

Aby pracowici Hrycko Pawłenczukow wdowiec cerkwi staromieyskiej winnickiej parochianin y Teodora tkacza Słobodzianika corka panna parochianka cerkwi Pokrowskiej item winnickiej w zakazanych dniach terazniejszey Maśnicy szlub małżeński z opuszczeniem trzeciej zapowiedzi z strony Hrycka wziąć mogli, vigore facultatus w Imie Pańskie z przyczyn przede mną exponowanych dispensuię y parochowi sponsae byle inney jakowey Kanonney nie było przeszkody non obstantibus praemissis y byle przy trzech lub dwóch świadkach, bez muzyki iednak weselney y niepotrzebnych okryków. Tenże szlub małżeński pobenedikować pozwalam. Z takową dispense w xięgi metryk szlubnych wciągnąć lub one actować. Zalecano in quorum fide. Datt w Winnicy dnia 25 lutego 1780 roku WSK.

Jerzy Trochliński KKL offi Bracł⁵³⁶.

Натрапляємо й на запис про хрещення юдейської дитини, але в ньому з якихось причини імена батьків не називаються, що викликає запитання про причини цього умовчання, але характер джерела, на жаль, не дає можливості їх з'ясувати:

⁵³⁴ Там само, спр. 173, арк. 77.

⁵³⁵ Там само, спр. 174, арк. 117 зв.

⁵³⁶ Там само, арк. 118. Подаю переклад дозволу на шлюб: «Нехай працювати — Грицько Павленчуків, удівець, парохіянин вінницької староміської церкви, і панна Теодора, донька ткача Слободяника, також парохіянка вінницької Покровської церкви, у дні заборони теперішньої М'ясниці подружній шлюб, оминаючи третє дошлюбне оголошення з боку Грицька, могли взяти, силою дозволу в Ім'я Господне, від перешкод, передо мною викладених, звільняю і парохів нареченої, аби тільки не було якоїсь іншої канонічної перешкоди, без огляду на передшлюбні оголошення, і щоб при трьох або двох свідках, однак, без весільної музики і непотрібних вигуків, цей шлюб подружній поблагословити дозволяю, і цей дозвіл до книги метрик шлюбних уписати чи їх оголошувати доручаю. На достовірність чого дано у Вінниці дня 25 лютого 1780 року за старим календарем. Єжи Трохлінський, катедральний канонік львівський, офіціал брацлавський» (Переклад Валерія Франчука).

Азь ієрей Іаковъ Волски през. Сто Покро: вѣнницки окрѣстих и миром стим помазах рабу Бжїю Марїю от родителей старозаконних [на місці імен пропуск] вос. биша Базилїи Завалски и Єкатери-на жена велебнаго отца Петра през: цркви Стих Косми и Даміана. (30 січня 1760 р.)⁵³⁷.

Уписувач до метричної книги вважає за потрібне вказати на етнічність батьків і кумів циган:

Року Бжїа 1783, мѣца Гануарїа, дня 5. Азь ієрей Данїиль Крѣбовичъ, коадьюторъ ц. С. Б. К[оз.ми] и Дам [иана] крѣстихъ и миром стимъ помазахъ дѣвцѣ Марїю от родителей законовѣнчаннихъ Юана цигана ковала и жены его Анастасїи, восприємници быша Василїй Кучеренко и Єфимїа жена Филиппа цигана⁵³⁸.

Не раз у метриках згадуються трагічні обставини смертей од пошестей (*преставилися съ повѣтра*), зокрема й такі, коли вимирають батьки та діти:

Року АЧНЄ [1755], мѣца Декѣмрїа, дня д [4].

Азь ієрей Гаврииль Воликъ, сповѣдавши и Тайнам стимъ причастивши, рабовъ Бжїихъ Юана Ломиковского и женѣ его Марїю и цоркѣ ихъ Євдокїю, на тои час бил дяковал, представилися съ повѣтра погребеннѣ сѣть при храмѣ Стои Покрови⁵³⁹.

Деякі із цих записів дають можливість установити хронологію масових пошесних захворювань у місті. Так, зокрема, поширення віспи в липні — жовтні 1790 р. з'ясовуємо за записами в метричних книгах: 8 липня 1790 р. ієрей Даниїль Крубовичъ парох церкви Кузьми і Дем'яна *погребох дѣвцѣ Пелагїю, зѣ оспи преставлидѣюся, дѣцѣрь Александрѣ Кравчихѣ, 13 серпня — дѣвцѣ Марїю, зѣ виспи преставлидѣю ся, дѣцѣрь Юана Орачѣскаго, тутѣйшаго зятїа, 18 вересня — дѣвцѣ Марїю, дѣцѣрь Стефана Столїара кравчихѣ Іванихѣ зятїа, зѣ оспи преставлидѣюся, 23 жовтня — дѣвцѣ Параскевїю преставлидѣю ся зѣ оспи, дѣцѣрь Григорїа Лдѣенка, 26 жовтня 1790 р. — мѣдѣца Димитрїа, сѣна Юосифа Мѣзичука зѣ Садкѣвъ, зѣ оспи преставлишаго ся*⁵⁴⁰.

Натрапляємо на метричні записи, у яких відображено певні обставини кримінального характеру — убивства, страсти тощо. Так, на маргінесі книги погребів церкви Покрови, на звороті, читаємо про доручення командувачів вінницького замку вчинити погреб замкового сторожа. Але чому місце знайшлося аж під фігурою за містом, із такого короткого запису з'ясувати не можна:

Anno 1761, D. 12 [місяць не вказано].

Z obligacij zamkowej Karpa stróža zamkowego, a potym browarnika, bez żadney dyspozycyi umarłemu grub zapieczatowałem pod figurą za miastem. X. Wolski⁵⁴¹.

⁵³⁷ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 12 зв.

⁵³⁸ Там само, спр. 173, арк. 78.

⁵³⁹ Там само, спр. 174, арк. 137.

⁵⁴⁰ Там само, спр. 173, арк. 170–170 зв.

⁵⁴¹ Там само, спр. 174, арк. 138 зв.

Anno 1767, D. 13 Marti.

Азь ієреи Данииль грѣбовѣчь, вѣкарій цѣркви Сто. Козмински раба Бѣаго Григоріа арештанта жителіа оулановско-го декретованого на страченіа, волнаго, сповѣдавши и Сѣтимъ Таинамъ причастивши и оумершаго погребохъ при цѣркви. сѣенно ієрей Іаковъ Волски парохъ Сто. Покровскіи вѣнницкі⁵⁴².

Рокѣ 1781 мѣца октоврїа. Дня 2.

Азь ієреи Данїиль Обертинскій, коадюторъ Сто Покровскій вѣнницкій раба Бѣіа Іоанна Притѣлѣ, жителіа липовецко-го, забитого въ Дашкѣвцахъ, погребохъ при церкви Сто Покр[овской] вѣнницкой⁵⁴³.

Рокѣ 1782 мѣца декемврїа 6. дня.

Азь ієрей Данїиль Обертинскій, коадюторъ Сто Покр[овскій] вѣнниц[кій] раба Бѣіа Іакова Снѣцара въ Иванкахъ забитого, погребохъ при церкви Сто Покр[овской] вѣнниц[кой]⁵⁴⁴.

Рокѣ Бѣіа 1790, мѣца априла, дня 6.

Азь ієрей Данїиль Крѣбовичъ, парохъ ц. С. Б. К[озми] и Дам[иана] исповѣдающаго ся во церкви пасхалноу исповѣдію и причащающаго ся Сѣйшой Евхаристїи зъ виразного позволенїа нашего превелебнаго їмс ѣендза дзїекана добре погребохъ прѣ храмѣ виж реченѣ р. Б. Тимофея Потрїйного забитого в пасѣцѣ їв пана Жарчинского інстигатора й смртїю наглоу зъ свѣта шедшаго съ всѣми церемонїами хрстїанскими⁵⁴⁵.

Рокѣ Бѣіа 1793, мѣца маа, дня 24.

Азь ієрей Данїиль Крѣбовичъ, парохъ ц. С. Б. К[озми] и Дам[иана] погребохъ р. Б. Григорїа, войта забитого и презентованнаго въ гродѣ вѣнницкомъ зъ веси, званоу Онысь, з добрѣ превезенного яснѣ освѣценого ѣонженца Алеѣандра, ключа Савранско-го зъ церемонїами хрстїанскими⁵⁴⁶.

У деяких метриках відзначено трагічні обставини, важкі хвороби, нещасні випадки, що стали причиною смерті, у згадці про них можна зауважити співчуття священника, який робив погребну відправу, а потім і запис у метричній книзі. Тональність запису в метриці погребів церкви Покрови передає глибокий жаль священника Якова Вольсько-го, який сповіщає про дочасну смерть парохіянина-студента, молоді обдарованої людини:

1762, D. 7 Marci

Азь ієрей Іаковъ Волскі през. Сто. Покров. вѣнницкі, сповѣдавшася и Сѣтимъ Таинамъ причастившагося świętey ратиєсі їмсї рана Piotra Мокрицко-го, фѣлософа стѣдента школь вѣнницкіхъ погребохъ при храмѣ Стои Покрови вѣнницкой⁵⁴⁷.

Ось упис про немовля, охрещене в церкві, яке за пів години померло й було поховане на цвинтарі:

⁵⁴² Там само, арк. 142.

⁵⁴³ Там само, арк. 151.

⁵⁴⁴ Там само, арк. 152.

⁵⁴⁵ Там само, спр. 173, арк. 170.

⁵⁴⁶ Там само, арк. 173 зв.

⁵⁴⁷ Там само, спр. 174, арк. 139.

Ао 1766. D. 1 maj

Азъ ієреї Іаковъ Волскій парох Сѣо Покровскій вѣн[ницький], ѡкрестих и миромъ сѣим помазах млдца Іакова ѡт родителєй законно брачних Василя и жєни єго Агафїи вос[приємници] биша Онофреї и Меланїа вдова Присяжнаа алє в полгодини оумєрь и погребєнь на цминтарѣ⁵⁴⁸.

Інші записи дозволяють побачити печальні обставини життя і смерті парохіян вінницьких руських церков і бодай якоюсь мірою перейнятися ними. Для священника це були прикрї втрати парохіян, яких він знав і впродовж тривалого часу міг бачити в храмі, які допомагали йому під час служби, сторожували при церкві. 14 жовтня 1774 р. коадьюторъ церкви Кузьми і Дем'яна Данїїль Крубовичъ відспївував *привалєнную вѣ глиннику ѡ забитую ѡт земли Анастасїю жєну Антонїя Гулѣ шєвца при храмѣ*. Далі натрапляємо на запис про те, що поховав *при храмѣ Анастасїю старушку, Павла Паламара матерѣ (24 червня 1775 р.). 27 лютого 1777 р. ієреї Данїїль Крубовичъ поховав Ілїю Родзѣнського школьного дѣда при храмѣ*⁵⁴⁹.

Під 11 червня 1783 р. читаємо про те, що ієреї Данїїль Крубовичъ *зѣ грому забитого погребохъ Р. Б. Феодора Слободяника Бєсмертнаго зѣ Садкѣвъ при храмѣ*, під 29 серпня 1784 р. про те, що поховав *двїцу*

*Параскєвію калѣку (которой оуста вєзнили були). 5 травня 1787 р. ієреї виконував таку печальну службу в церкві Кузьми і Дем'яна: Маттїї Доброволскѣ капєланѣ манастира василїанок вѣнницькихъ вѣ небытности чїстного ѡбца Данїїла Крѣбовича пароха Сѣо Кузмѣнського погребохъ прѣ церкви ... втопививдюся вѣ кѣрницѣ дѣвцѣ Софѣю служєбницю їтс п. Єлѣаша Завроцького намѣсника гродзького вѣнницького*⁵⁵⁰.

Деякі записи стосуються прибульців до Вінниці, які знайшли останній притулок на міських цвинтарях: 4 липня 1793 р. ієреї Данїїль Крѣбовичъ відспївував *привєзєннєю з Тиврова болнєю до лекаря тѣтєйшого Р. Б. Марїю жєнѣ Іѡанна житєля тивровскаго*, а 17 травня 1794 р. — *Іѡанна Івановича зѣ Россїи прибулого вѣ Вѣнницю вѣ нашу при церкви шкolkѣ писара*, 2 сїчня 1795 р. провів в останній путь *рабовѣ Бжїхъ зѣ чадѣ в мѣрахъ фарських*^{551*} *оумєршихъ Іѡанна Стєцманюка зѣ Старого Мѣста Вѣнницѣ и Дамїана Муляра зѣ Кѣєва присланного фабрикѣ робїащихъ*⁵⁵².

У деяких метриках читаємо про практику поховання небіжчиків поза межами кладовища, яке перебувало під опікою Церкви, а на садибі парохіян, а точніше — в саду:

Ао 1765, D. 16 Novembris^{553*}

Азъ ієреї Іаковъ Волскій парох Сѣо Покровскі вѣнницькі дѣвцѣ Матрону

⁵⁴⁸ ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 23.

⁵⁴⁹ Там само, спр. 173, арк. 161 зв., 162, 162 зв.

⁵⁵⁰ Там само, арк. 165 зв., 166 зв., 168 зв.

⁵⁵¹ * Ідеться, імовірно, про Вінницький капуцинський монастир, який був парохіальним (фарним) костелом для міської римо-католицької громади.

⁵⁵² Там само, арк. 173 зв., 174 зв., 175 зв.

⁵⁵³ * Запис такого змісту знаходимо після вписаного в метричну книгу погребів церкви Покрови розрахунку прибутків і витрати церковного братства. Цей повтор запису погребіння дівчинки Мотрони датований 31 сїчня 1766 р. Імовірно, парох уважав, що забув зробити запис про цю відправу і

з родителєи Гавриила Московца и жени его Маріи пожившю лѣтъ ѡсѣмъ погребох на кладовиску ихъ в саду по[д] яблѣнею старою⁵⁵⁴

Ао 1766, D.22 Martis

Азъ ієреи Іаковъ Волски парохъ Сто Покровскіи вѣнницкий Раба Бжаго Михаила Слободяника на Сокалскаго хатах сповѣдавши и Стим Таинамъ причастивши и лѣтъ ѡсѣмъдесять пожившаго оумершаго, погребох на Лаврѣна Мѣлника кладовѣску в саду⁵⁵⁵.

Зважаючи на стислий характер джерела, яким є метричні книги, ми не можемо сподіватися побачити в них повнішої інформації про зафіксовані обставини, однак, завважуємо риси певних міжлюдських, а часто і групових соціальних відносин.

Загалом, духовництво вінницьких руських унійних парохій постає із залучених тут джерел як виразна соціальна група, що функціонує в рамках певних статусних

і соціокультурних взаємозв'язків. Певна частина з них ідентифікує себе зі шляхетською верствою, хоча й трапляються випадки, коли священниками стають особи, звільнені вінницьким старостою з підданства. Духовенство підтримує активні контакти з чільними особами з руського міщанства та руської шляхти, також і з польськими шляхтичами. Вінницькі декани та брацлавські офіціали вносять у діловодство Унійної Церкви польську мову. Хоча мова метричних книг залишається книжною, церковно-руською мовою, але в ній часто трапляються польські елементи. Вона є своєрідною макаронічною мішаниною церковної архаїки, виразних елементів живої розмовної мови та полонізмів. Це вказує, з одного боку, на невиробленість і навіть занепад руської мовної культури, а з іншого, є одним з індикаторів підрядного статусу унійного духовництва в Польській державі.

записав його ще раз, указавши цього разу, що дівчинка прожила п'ять років. (Ао 1766. D. 31 Januariā. Азъ ієреи Іаковъ Волскій парохъ Сто Покровскій вѣнниц[ки] з родителєи по имену Гавріила Московца и жени его Маріи рожденню дѣвцѣ Матрону пожившю лѣтъ пять погребох на кладовиску ихъ в саду по[д] яблѣнею старою. (Там само, спр. 174, арк. 141 зв.).

⁵⁵⁴ Там само, спр. 173, арк. 140 зв.

⁵⁵⁵ Там само, арк. 141 зв.

9. ПРАКТИКИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТРИЧНИХ КНИГ

Ведення метричних було важливою функцією парохіяльного духівництва й послідовне їх упровадження є цінним культурним унеском Унійної Церкви. Декани і візитатори ретельно стежили за веденням метричних записів, ставили вимоги до записів, залишали в них свої зауваження. Як бачимо, вони містять не лише різнопланову інформацію про духівництво, вірян певних парохій, але й цікаві деталі в житті міста й суспільства загалом.

Метричні книги часто використовували як важливе джерело інформації довідково-юридичного характеру, а копії з витягів з метрик хрещень слугували в той час своєрідною посвідкою особи. Кандидати

на висвяту у священники обов'язково мали із собою такі витяги або ж завірені свідчення кількох людей про те, що ця особа була хрещена в певній церкві.

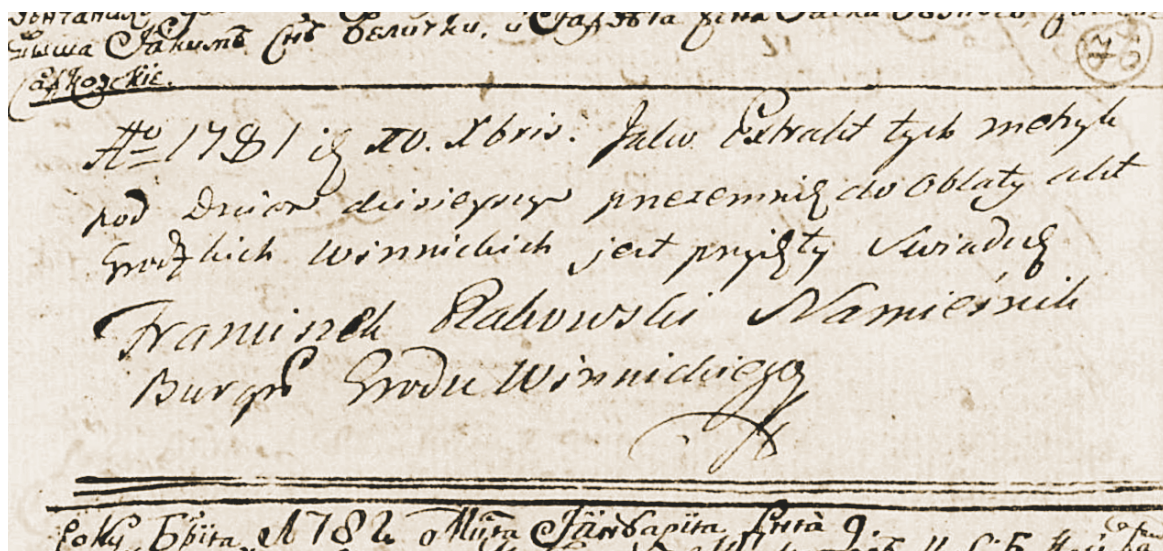
Метричні книги іноді брали до міського уряду для забезпечення якихось запитів міської влади чи перенесення записів до ґродських книг. Таким, наприклад, є запис, який зробив на одній зі сторінок метрик хрещень церкви Кузьми і Дем'яна намісник вінницького бургґрабія за 10 грудня 1781 р.⁵⁵⁶

Ao 1781 ię 10 Xbris. Jako ekstrakt tych metryk pod dniem dzisieyszym przeze mnie do obłaty akt Grodzkich winnickich jest przyięty świadczyć.

Franciszek Rakowski namiestnik burgr. grodu Winnickiego^{557*}

⁵⁵⁶ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 76.

⁵⁵⁷ * Що екстракт тих метрик під днем нинішнім мною до запису в Ґродські вінницькі акти взятий, засвідчую. Францішек Раковський, намісник бургґрабія вінницького.

Запис у метричній книзі церкви св. Кузьми і Дем'яна під 10 грудня 1781 р. про використання її за запитом міської влади Вінниці (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 76)

Метрикальні записи використовувалися як аргумент на користь шляхетності походження претендентів на офіційне визнання їхнього дворянського статусу. Питання про визначення критеріїв приналежності до шляхти було важливою проблемою соціальних відносин Речі Посполитої XVIII ст., зокрема й реформування її політичного устрою та соціального ладу в роки Чотирирічного сейму. З анексією Правобережної України та Білорусі до Російської імперії ця проблема набула нового аспекту, пов'язаного із проблемами інкорпорації польської шляхти до складу російського дворянства. Вузлові аспекти цього багатоаспектного та складного питання в умовах пізньої Речі Посполитої та приєднаних до Росії

її нових західних губерній розглянуто у відомому дослідженні Д. Бовуа та в студіях Євгена Чернецького⁵⁵⁸, до яких і адресуємо читачів.

Натомість, зосереджуся на аспекті збирання підтверджувальних документів, що стосується копій метричних записів і їх внесення до міських книг. Зазвичай претендент на дворянство звертався до парохіального священника церкви, у якій був хрещений він і його предки із запитом про надання йому відповідних копій метрик про народження й погребання. Інструкції про ведення записів метрик вимагали, щоб духовні особи, які вели метричні записи, фіксували соціальний статус особи щодо якої вчинявся той чи той церковний обряд, зокрема: уроджений (шляхетний),

⁵⁵⁸ Бовуа Даниель. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793 – 1830 / Перек. з франц. Зої Борисюк. — Львів: Кальварія, 2007. — 296 с.; Чернецький Євген. Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. — 176 с.

працьовитий (підданий), славетний (міщанин). Хоча метричні записи за обсягом тексту були стислими, усе ж подібні фіксації статусів дають дослідникам можливості для певних спостережень про особливості тогочасних соціальних відносин.

Отже, здобувач дворянства просив священника підготувати копії метричних книг, які стосувалися його та його предків, маючи на увазі, що там буде зафіксовано їхню уродженість (шляхетність), а це давало підстави для офіційного визнання шляхетності (дворянського статусу). Потім ці копії записувалися до ґродських книг, цей запис (облята) ставав нотаріальною фіксацією копії метрик і, отже, підставою для вчинення наступних юридичних дій. У цьому

випадку, йшлося про подання документів до канцелярії губернського зібрання Подільської губернії. Як відбувався розгляд на цьому губернському етапі — це справа окремого дослідження.

Звернімо увагу на той етап підготування документів, що стосується видавання копій метрик і внесення їх до ґродських книг. Порівняємо тексти оригіналів метрик народження і погребу і текстів облят до Вінницьких ґродських книг, що стосуються родини вінницьких обивателів Дахнів — Дахновських, які прагнули здобути підтвердження свого дворянського статусу російськими державними інституціями на початку XIX ст. Ці спостереження зведені в таку таблицю:

Таблиця 11

Порівняння оригіналів метрик і їх псевдокопій, вписаних до міських актових книг

	Обляти метрик, виданих духовенством вінницької церкви Кузьми і Дем'яна, до Вінницької ґродської книги (ДАВіО, ф. 480, оп.1, спр. 31)	Витяги з оригінальних метрик вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173)
1.	№ 457. Облята копії метрики хрещення ур. Дахновського Назара з книг вінницької церкви Козми і Дем'яна, виданої року тисяча вісімсот одинадцятого 20 вересня	Метрика хрещення Назарія Дахна від 6 жовтня 1784 р. з Метричної книги хрещень вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (з оригіналу)
	...Roku Bozyia tysiacza siemset osimdziesiąt czwartego miesiąca Oktowria dnia szóstego. Az ierey Daniil Krubowicz paroch cerkwy swiatych Bezsrebnikow Kosmy y Damiana krestych y mirom swiatym pomazach mładenca Nazariya od rodyteley zakonnowinczannych <u>urożonych</u> Dimitryia y Anny Dachnowskich wospriemnicy bysza <u>urożoż Demian Szczerbacki и жена urożoż Theodora Szczerbackoho Ahafia</u> (арк. 470), Hawryil Siczenko żytele futoranskie, y Maryia жена Prokopia Hanczara z Slobodki, którą metrykę iak iest zapisana w xiędze Metryk oryginalnych chzczonych to do słowa wypisalem y wydałem, no to się przy pieczęci na laku czerwonym wycisnionej ręką własną podpisuię datum w plebanij Święto Kuzmińskiey winnickiey dnia czternastego miesiąca augusta tysiąc siedemset dziewiędziesiąt piątego roku.— U tey metryki chrstu podpis takowy xiędz Daniel Krubowicz paroch Sto Kuzmiński winnicki ... (арк. 470 зв.)	Року Бжїа 1784 мїја октоврїа дня 6. Азь ієрей Данїиль Крѣбовичъ парох ц.С.Б. К. й Дамїана крстих и миромъ с̄тим помазахъ млдца Назарїа от родителей законвѣнчаннхъ Димитрїа Дахна и жены его Анны, восприемници быша Дамианъ Малларъ, Агафїа Феодора Педченка жена, Гаврїиль Сиченко жителїе футоранскїе й Марїа жена Прокопїа Ганчара зъ Слобидки. (арк. 82 зв.)

	Обляти метрик, виданих духовенством вінницької церкви Кузьми і Дем'яна, до Вінницької гродської книги (ДАВіО, ф. 480, оп.1, спр. 31)	Витяги з оригінальних метрик вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173)
2.	№ 458. Облята метрики хрещення ур. Якова Дахновського з книги церкви він. Козмо Дем'янської, виданої року тисяча вісімсот одинадцятого місяця вересня двадцятого дня	Метрика хрещення Якова Дахна від 25 жовтня 1782 р. з Метричної книги хрещень вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (з оригіналу)
	...Roku Bozyia tysiacza siemset osimdzieszat wtorocho miesiaca Oktowria dnia dwadziat piatocho. Az itrey Daniil Krubowicz koadiutor cerkwi swiatych Beszrebnych Kosmy y Damiana krestych y mirom swiatym pomazach mładenca Jakowa od roditeley zakonnowinczannych urożonych Dymitryia y Anny Dachnowskich wospriemnycy bysza urożony Jakim Szcerbacki urożone Matrona urożonego Wasyilia Dachnowskoho mieskoho obywatelia (арк. 470 зв.) żena, Matwyi Lesowy z Staroho Mista y Marya, dszczer urożone Nikity Dubickaho z Slobidki. Którą metrykę iak iest zapisana w xiędze Metryk oryginalnych chrzczonych co do słowa wypisałem y wydałem, na to się przy pieczęci na laku czerwonym wycisnionej ręką własną podpisuję datum w plebanij S ^o Kuzmińskiej winnickiej dnia czternastego miesiaca augusta tysiąc siedymset dziewiędziesiąt piątego roku. U tey metryki chrztu podpis takowy — xiądz Daniel Krubowicz paroch Święto Kuzmiński winnicki ... (арк. 471)	Року Бжїа 1782. Мїїа Октоврїа дна 25. Азь ієрей Данїиль Крѣбовичь коад. Ц.С.Б. К. й Дамѣ. крстих й миром с̄тимъ помазахъ млѣдца ІАкова от родителѣй законвѣнчаннхъ Димитрїа Дахненка й жены его Анны, восприемници быша ІАкимъ Педченко, Мотрона Василїа Дахненка мѣского обывателя жена, Матѣей Лѣсовїй зъ Старого Мѣста й Марїа дщерь Никити Дубѣцкого зъ Слобидки. (арк. 78)
3.	№ 459. Облята метрики хрещення ур. Яна Дахновського з книги вінницької церкви Козмо Дем'янської виданої року тисяча вісімсот одинадцятого місяця вересня двадцятого дня	Метрика хрещення Івана Дахна від 27 серпня 1773 р. з Метричної книги хрещень вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (з оригіналу)
	...Roku Bozyia tysiacza siemset siemdzieszat tretrocho miesiaca auhusta dnia dwadziat sedmoho. Az ierey Danyil Krubowicz koadiutor cerkwy Swiatych Beszrebnykow Kosmy y Damijana winicki krestych y myrom swiatym pomazach mładenca Joanna od rodyteley zakonnowinczannych urożonych Dimitryia y Anny Dachnowskich wospriemnycy bysza Matwiewy Postylnyk Lesowy Julianna Wasyilia Postylnika kytora staromiejskoho dszczer, Petr Wychresta y Marya Nykity Dubickoho dszczer, Którą metrykę iak iest zapisana w xiędze Metryk oryginalnych chrzczonych co do słowa wypisałem y (арк. 470) wydałem, na to się przy pieczęci na laku czerwonym wycisnionej ręką własną podpisuję. Datum w plebanij Święto Kuzmińskiej Damińskiej winnickiej. Dnia czternastego augusta tysiąc siedymset dziewiędziesiąt piątego roku u tey metryki chrztu podpis takowy — X. Daniel Krubowicz paroch S ^o Kuzmiński winnicki ... (арк. 471 зв.)	Року Бжїа 1773. Мсїїа августа дна 27. Азь ієрей Данїиль Крѣбовичь, коадюторъ ц. С. Б. К. й Дамїана вѣн. крстих й миром с̄тимъ помазахъ млѣдца Іюана от родителѣй законвѣнчаннхъ дро* Димитрїа Дахновского** й жены его Анны, восприемници быша Матѣей Постыльникъ лѣсовїй Юліанна Василїа Постылника ктитора старомѣского дщерь, Петръ Викроста и Марїа Никити Дубѣцкого дщерь. (арк. 51 зв.) * вставлено вгорі ** виправлено на Дахновского; за почерком видно, що виправлення зроблено тією ж рукою, що основний запис.

	Обляти метрик, виданих духовенством вінницької церкви Кузьми і Дем'яна, до Вінницької гродської книги (ДАВіО, ф. 480, оп.1, спр. 31)	Витяги з оригінальних метрик вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (ЦДДАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173)
4.	№ 460. Облята метрики погребу ур. Яна Дахновського з книг вінницької Козмо-Дем'янської церкви виданої. Року тисяча вісімсот одинадцятого місяця вересня двадцятого дня	Метрика погребів Івана Дахна від 23 грудня 1759 р. з Метричної книги погребів вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (з оригіналу)
	<p>...Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus Amen. Wszem wobec y każdemu, komu o tym wiedzieć będzie należało wiadomo czynię y zaświadczam, iż ja na rekvizycyą urodzonego Demetriusza Dachnowskiego metrykę pogrebu ur.s.p. Jana Dachnowskiego oycsa ur. Dimitriusza Dachnowskiego wydałem. Roku <u>Bożyia tysicza siemsot paitdesiat diewiatoho</u> miesiąca dekabra <u>dnia</u> dwadcat tretoho. Az ierey <u>Petr Łosieński</u> presbiter Chramu Swiatych Bezsrebnik <u>Kosmy y Damiana</u> pohreboch raba Bożyia prestawszaho sia urożonoho Joana Dachnowskaho <u>y spowiedawszahosia y swiatym tajnam pryczastywszahosia</u> so wsiakim poriadkom chrystyjańskim pry chramie Swiatych Bezsrebnik Kosmy y Damiana. Którą metrykę iak jest zapisana w xiędze Metryk oryginalnych pogrebowyych co do słowa wypisałem y wydałem, na to się (арк. 471 зв.) przy pieczęci na laku czerwonym wycisnionej ręką własną podpisuię. Datum w plebanij Święto Kuzmińskiej winnickiej. Dnia czternastego augusta tysiąc siedymset dziewiędziesiąt piątego roku. (арк. 472) U tey metryki w oblatę wniesionej podpis przy pieczęci na laku czerwonym wycisnionej takowy — Xiądz Daniel Krubowicz paroch S^o Kuzmiński winnicki ... (арк. 472)</p>	<p>Року того [1759] мѣіа декемріа КТ [23] Азъ іерей Лосѣнскій презъвитеръ храму Стихъ безсребникъ погребохъ раба Бжїа Іюана Дахна со всакимъ порядкомъ христіанскимъ при храмѣ Стихъ Безсребникъ (арк. 157 зв.)</p>

При зіставленні цих документів звернімо увагу на кілька прикметних змін, які вніс парох церкви Кузьми і Дем'яна при виписуванні «копій» метрик. По-перше, замість Дахна або Дахненка у оригінальних метриках у псевдокопіях прізвище змінено на Дахновський, що мало б більше відповідати тогочасним уявленням про шляхетські прізвища. У записі про хрещення від 27 серпня 1773 р. прізвище *Дахновський* було завчасно змінено за шляхетським зразком безпосередньо в тексті оригіналу метрики.

При цьому за почерком видно, що виправлення зроблено тією ж рукою, що й основний запис, тобто о. Даниїла Крубовича.

По-друге, для замовника цих змін важливо було, щоби свідки (*wospriemnycu*) також були зі шляхетського середовища. Тому, замість свідків з оригіналу метрики *wospriemniци быша Дамианъ Малларъ, Агафіа теодора Педченка жена*, записано шляхетних осіб: *wospriemnycu bysza urożoę Demian Szczerbacki u žena urożoę theodora Szczerbackoho Ahafia*. З останнього бачимо дуже прикметну третю підміну в «копії» метрики змінено хресних батьків: там, де був *Дамианъ Малларъ*, уписано *urożoę Demian Szczerbacki*, де була записана *Агафіа теодора Педченка жена*, з'явилася *żena urożoę theodora Szczerbackoho Ahafia*. Перед

Року Брїта 1773 Мїста Августа Дня 27.
 Азъ Серей Даниїлъ Крѣчозитъ Коатошоръ Ц.С.Б. Ко. и Даміана
 Крѣтїхъ и Мїро Свїтѣ Помаза Мїста Іоана ѿ Лорїаней Законодѣтанїхъ
 Мїстарїа Дахно^{го} и Рєны Еїо Анны, Воспрїемницѣ
 Гїша Машаей Посамникѣ Мосїи Іоїана Ва-
 сїїа Посамника Кайсора Савролтского Дучерѣ.
 Пєарѣ Бєкршала и Марїа Лєкїаи Дучерѣго Дучерѣ.

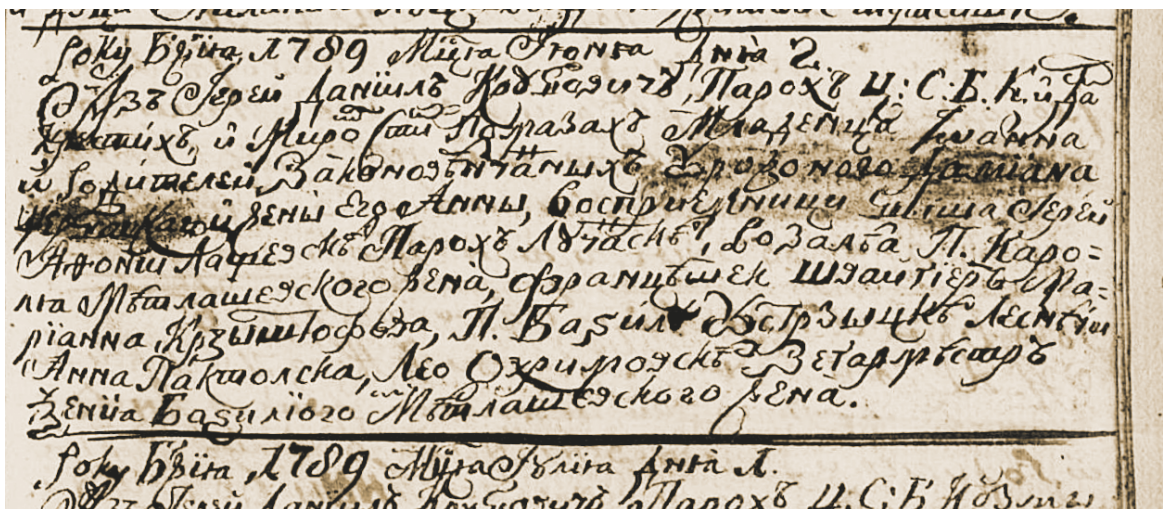
Приклад вписування статусу уроджений і зміни прізвища за «шляхетським» взірцем Дахно — Дахновський у метриці хрещення церкви св. Кузьми і Дем'яна 27 серпня 1773 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 51 зв.)

Року 1781 Мїста Фєврѣарїа Дня 27.
 Азъ Серей Даниїлъ Крѣчозитъ Коа. Ц.С.Б. Ко. и Даміана
 Крѣтїхъ и Мїро Свїтѣ Помаза Мїста Прокопїа ѿ Лорїаней
 Законодѣтанїхъ, Васїїа болохашого и Рєны Еїо Анны,
 Воспрїемницѣ Гїша Сїкїлтѣ Копелєцѣ, Анна Рєнатїи-
 тѣвета Потрѣїного Іоїозѣ цшїгоуки и Еурокїа Мѣхайн
 Сварїнїа Рєна Сїкїлїє Садкозскїє.
 Року 1781 Мїста Марта Дня 16.
 Азъ Серей Даниїлъ Крѣчозитъ Коа. Ц.С.Б. Ко. и Даміана
 Крѣтїхъ и Мїро Свїтѣ Помаза Мїста Іоана ѿ Лорїаней
 Законодѣтанїхъ Оєшрора Ордѣшїакозї Рєны Еїо Агафїи, Воспрї-
 емницѣ Гїша Орозоня Калїадѣ Шєрѣауїїї Мїстїа
 Рєна Антонїа Шєрѣауїїї Сїкїлїє Фрушоранскїє.

Приклад вписування статусу уроджений батькові і кумові у метриці хрещення церкви св. Кузьми і Дем'яна 16 березня 1781 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 74)

запитами замовника не встояли навіть погребні записи: замість раба Бжіа Іоана Дахна, в «копії» з'явився удосконалений запис, більш урочистий, який відповідав вимогам до записів погребних метрик. А головне: замість Іоана Дахна знаходимо *urozonoho*

Joana Dachnowskaho. Беручи до уваги те, що визначення хресних батьків як батьків духовних, які опікуються своїми духовними дітьми у Христі, має особливе значення в християнському етосі, очевидно, що свавільна заміна хресних батьків

Слиди підчистки і вписування статусу уродженій у метриці хрещення церкви св. Кузьми і Дем'яна 2 червня 1789 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 92)

є недопустимою з погляду християнського канону і явним переступом, свідомо вчиненим о. Даниїлом Крубовичем. Додаймо до цього, що на кожній із цих облят збоку знаходимо короткий запис чиновника, який її здійснював: «Читав із копією. Гіп. Козаревич». Тобто він як офіційна особа засвідчував, що здійснив звірку обляти з текстом копії і тим фактично давав офіційну санкцію цій афері.

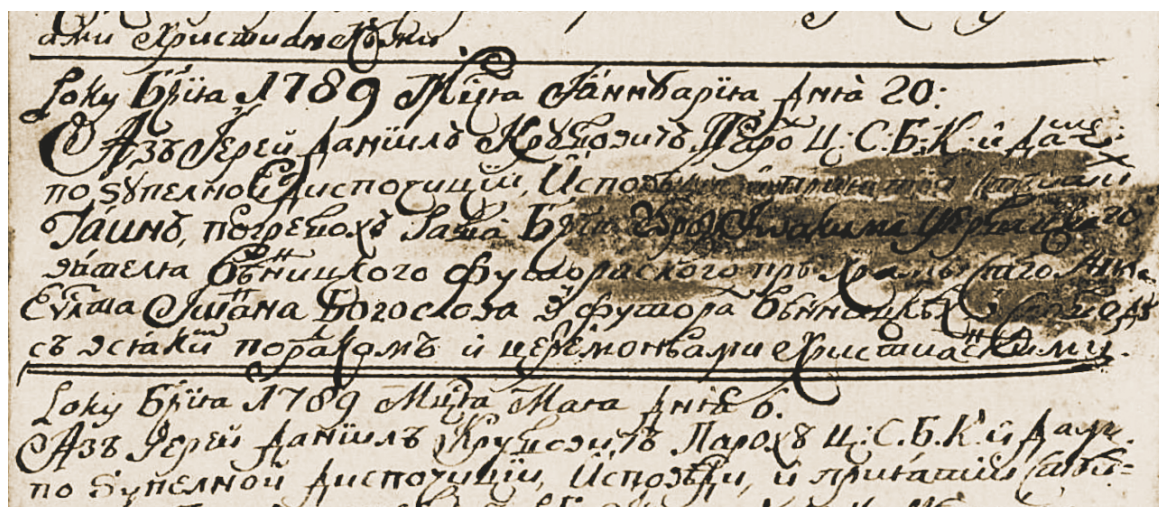
Іншим таким прикладом може бути спосіб подання документів при розгляді справи про затвердження у дворянстві Івана Дем'яновича Щербацького Подільським губернським дворянським зібранням 17 липня 1825 р. У цій справі прохач подав такі документи:

- * 01.07.1747 р. — метрика хрещень Дем'яна, сина дворянина Йоахима і Теодори Щербацьких.

- * 09.02.1785 р. — метрика хрещень уродженого Теодора, сина Дем'яна і Анни Щербацьких.
- * 25.01.1789 р. — метрика поховання Йоахима Щербацького.
- * 01.06.1789 — метрика хрещення Івана, сина Дем'яна і Анни Щербацьких. Губернське зібрання погодилося з тим, що ці документи підтверджували уродженість (шляхетство) Івана Щербацького за ланцюжком спадковості шляхетства: Дем'ян Щербацький, син Йоахима, внук Теодора, правнук Дем'яна: у кожній ланці предки уроджені, отже, і їхній нащадок — дворянин.

Тим часом, перегляньмо записи в самих метриках церкви Кузьми і Дем'яна⁵⁵⁹, на яких ґрунтуються подані тут спостереження:

⁵⁵⁹ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173.

Сліди підчистки і вписування статусу уродженій у метриці погребу Якіма Щербацького в книзі церкви св. Кузьми і Дем'яна 20 січня 1789 р. (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 169 зв.)

Перший запис у метричній книзі хрещень цієї церкви датований 10 листопада 1746 р. Але ніякого запису за 1 липня 1747 р. в метриці церкви Кузьми і Дем'яна не виявлено. Цілком можливо, що Дем'ян, син Йоакима і Анни хрестився в якійсь іншій церкві. Продовжуємо розглядати інші записи, які стали підставою для Подільського дворянського губернського зібрання підтвердити дворянство Іван Дем'яновича Щербацького. Знаходимо запис за 9 лютого 1785 р. про хрещення *младенца теодора от родителей законновѣнчанных урожонаго Даміанна Щербацькаго и жены его Анны*, але папір на місці виділених слів містить явні сліди зішкрябування старого тексту і вписування натовість іншого тексту (арк. 83 зв.).

Підробку явно видно навіть у метриці погребу Йоакима Щербацького датованої 20 січня 1789 р.: там, де слова *раба Бжїя*

ОУрож Йоакима Щербацькаго — сліди явного вишкрябування паперу і втискування слова «ОУрож» (арк. 169 зв.).

Запис про хрещення немовляти Івана, сина Даміана і Анни за 2 червня 1789 р. там, де вписано *ОУрожного Даміана Щербацькаго*, також містить очевидні сліди підчистки паперу та виправлення тесту. (арк. 92).

Так само підчищеними є й інші записи про хрещення дітей у родині Щербацьких, за характером підчищування і виправленого запису видно, що це робилося задля того, щоб умістити слово *ОУрожний*. Це бачимо ще і в іншому записі про родину Щербацьких, наприклад, у записі за 16 березня 1781 р. про хрещення немовляти Івана, батьків *теодора врож Щербацькаго и жены его Агафѣи*, а кумом *ОУрож Даміанъ Щербацькій*⁵⁶⁰.

Можна сказати, що імовірність такого потрійного випадкового «виправлення

⁵⁶⁰ Там само, арк. 74.

помилки» мізерна. І, отже, ми маємо справу з очевидною підрубкою документа, у якій брали участь дворянин, що домагається формального підтвердження цього статусу і ... настоятель церкви Кузьми і Дем'яна Даниїл Крубович, який скрізь позиціонував себе як уроджений (шляхтич). Очевидно, для тодішнього панотця подібні угоди із совістю, а дворянина з честю були звичними. Для настоятеля церкви це був, імовірно, непоганий заробіток!

Наполегливо клопоталися про одержання офіційного підтвердження шляхетності також і члени інших вінницьких заможних міщанських родин, які заздалегідь модифікували собі прізвища за дворянськими стандартами, стаючи з Дахнів або Дахненків — Дахновськими, з Постольників — Постоловськими тощо. Як не парадоксально, але у випадку з Дахновськими було вчинено операцію маніпулювання не текстом запису в метричній книзі, але вигадано відсутність такої книги. Так, зокрема, 29 вересня 1811 р. до Актової книги Вінницького повіту було вписано свідчення цілого гурту мешканців Вінниці (Василій Миклашевський, Міхал Постоловський, Йоахим Копилець, Теодор Щербацький і Габріель Сич) на підтвердження шляхетності походження Дмитра Дахновського. Сам Дмитро Дахновський перед тим зробив запис до Актів Вінницького повіту про те, що він «через спалення у Вінниці церкви метрики хрещення мати не може для вписання до Актів земських Вінницького повіту». Це і взялися підтверджувати прибулі до повітового земського

суду, виявляючи тим самим шляхетську солідарність:

Ми, нижче за підписами названі, а саме: я, Василь Миклашевський, Міхал Постоловський, Йоахим Копилець, Теодор Щербацький і Габріель Сич засвідчуємо тим нашим свідченням, що ур. Дмитро Дахновський дійсно є сином Яна Дахновського і що той-таки Дмитро Дахновський був хрещений у Свято-Покровській церкві в місті Вінниці, що була над Бугом близько мосту, у чому так від вище згаданого Дмитра Дахновського, як і від інших старих людей і святої пам'яті пароха тієї ж церкви стільки разів з уст чули, і що та ж церква з усіма книгами й паперами зовсім згоріла, а те вже близько років тридцять, із яких приводів той же уроджений Дмитро Дахновський своєї метрики хрещення мати не може, у чому наше точне даючи свідчення, власними підписами наших рук стверджуємо»⁵⁶¹.

Як читач уже здогадується, курйоз цієї ситуації полягає в тому, що метричні книги згорілої 1786 р. церкви Покрови все-таки не пропали, можливо, вони зберігалися в парохії церкви Кузьми і Дем'яна, яка поглинула новоміську частину парохії церкви Покрови. Про це добре знав, зокрема і Василь Миклашевський, який був свого часу ктитором згорілої церкви. Чому вони всі, особливо ж Миклашевський, роблять вигляд, що не знають точнішої дати тієї пожежі («а те вже близько років тридцять»)? Знані вінницькі містяни, очевидно, добре розуміли, що чинять як кривоприсяжники, однак групова солідарність спонукала їх нехтувати цим задля забезпечення

⁵⁶¹ ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 31, арк. 519 зв. — 520.

ІР НБУ ім. В. Вернадського, ф. І, спр. 2459. Книга актів Київської унійної митрополії 1747–1748 рр.

дворянського статусу Дмитра Дахновського. Метричні книги Покровської церкви тим часом лежали на якійсь полиці, чекаючи свого часу.

Ці приклади подають декілька ілюстрацій того, для яких потреб практично використовували метричні книги. Для нас вони, крім усього, мають чималий інформаційний потенціал про життя вінницьких парохіян другої половини XVIII ст., а також служать індикаторами ширших соціокультурних явищ.

Причетність щойно зазначених обставин, утім, як і до продажу приміщення і землі, на якій стояла братська школа церкви св. Кузьми і Дем'яна, її пароха, о. Даниїла Крубовича, для нас є ще одним підтвердженням, що духовенство як центральна людська складова Церкви земної є соціальним елементом суспільства, як і, зрештою, Церква, яка складається з духовенства і мирян, є також однією із структур суспільства, а не містифікованою, невимірюваною в соціальних параметрах інституцією.

НМЛ, Ркл-80. Метрика свячень львівської,
галицької і кам'янецької дієцезії. 1752-1779 рр.
Титульна сторінка

METRICA
CONSECRATOR
DIOECESIS LEO
POLIENSIS HALICI
ENSIS ET CAMENE
CENSIS PODOLIAE

РОЗДІЛ III

ВІННИЦЬКІ
ПАРОХІЇ В СОЦІО-
КУЛЬТУРНОМУ
ПОМЕЖІВ'Ї
ПРАВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ

1. Брацлавщина як простір конкурентности	247
2. Унійна ієрархія на терезах шляхетности	257
3. Акти візитацій, метричні книги і статус руської спільноти	261
4. Релігійно-політичні особливості русько-польського помежів'я	281
5. Від Руської церкви до Церкви Російської	291

1. БРАЦЛАВЩИНА ЯК ПРОСТІР КОНКУРЕНТНОСТІ

Соціокультурний простір, до якого належала Брацлавщина у XVII–XVIII ст. формувався у взаємодії між руською, польською, єврейською та іншими спільнотами — татарською, волоською і московською. У різних фазах і на різних етапах вона була як воєнно-протистійною, конфліктною, так і мирною, але при тому завжди залишалася конкурентною, змагальною зоною міжкультурної взаємодії. У літературі для подібних теренів часто використовується поняття *фронтиру*. Вкладаючи той самий зміст, віддаю перевагу колоритному українському поняттю *помежів'я*. Зміст поняття фронтиру в якнайширшому історичному та просторовому засязі докладно проаналізовано Ігорем Чорноволом⁵⁶².

Він подає узагальнене (універсальне) визначення фронтиру як простору змінних цінностей у зоні зіткнення різних культур і адаптування до природного середовища, коли внаслідок інтенсивної комунікації, економічної, соціальної, культурної та політичної взаємодії відбувається запозичення, пристосування (акультурація) або асиміляція однієї культури іншою⁵⁶³.

Сприймаючи загалом міркування автора, пропоную окреслити поняття *помежів'я*, у якому перебувала Брацлавщина з її осередковим містом Вінницею у XVIII ст., чіткіше відбивши характер цієї взаємодії спільнот і їхніх культур. Досліджений тут матеріял дає підстави розглядати *помежів'я* як зону конкурентності спільнот, розмежування та протистояння, конфлікту і водночас взаємодії

⁵⁶² Чорновол Ігор. Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — К.: Критика, 2015. — 376 с.

⁵⁶³ Там само. — С. 266.

та культурних запозичень, відносно го розмивання граней, у результаті чого відбуваються складні трансформації соціокультурних орієнтирів і соціально-рольових статусів спільнот.

Визначальними рисами соціально-політичної структури Речі Посполитої була її поліетнічність та полівизнання, а отже, природно постає питання про статус кожної етнокультурної спільноти. Панівна роль у суспільно-політичних відносинах належала полякам, які переважно були римо-католиками. Про це пишуть, зокрема, й польські дослідники міжвизнанневих відносин, зокрема Дорота Веред:

«У багатонаціональній і багатовизнанневій Речі Посполитій панівною релігією був римський католицизм, а домінуючою культурою — польська культура»⁵⁶⁴.

Наслідком цього була неухильна асиміляція підрядної, слабше організованої спільноти. Про це читаємо в Ігоря Шевченка, коли він характеризує тенденцію до культурної асиміляції руських еліт:

Як вплинуло польське правління на культуру України? Насамперед, для багатьох членів місцевих еліт воно означало заміну місцевих православних і церковнослов'янських традицій на нові римо-католицькі цінності. Вищі класи українського суспільства не могли більше самовпевнено спиратися на православну традицію й освіту. Пониження

престижу всього, що досі було старим і рідним, тільки сприяло асиміляції верхівки. Мовна та культурна асиміляція йшли пліч-о-пліч з окатоличенням⁵⁶⁵.

Ці відомі соціологічні тенденції І. Шевченко ґрунтує на спостереженнях чільних діячів української культури XVII ст. Результати цих тенденцій є цілком очевидними вже в середині XVIII ст. Верхівка унійного духівництва Вінницького деканату користується польською мовою в церковному діловодстві, у церковному судівництві, а тим більше в листуванні зі шляхтою та чиновництвом. Щоправда, пастирські листи і ставленицькі грамоти, якими ієрархи наставляють священників до парохій, видають книжною руською мовою.

Прикметно, що навіть і записи про присутність у церемоніях шлюбу й одруження вищих церковних сановників, наприклад, брацлавського офіціала, робляться польською. Подячні молебні з приводу визначних подій у житті міста ці церковні очільники відбували в міському фарному католицькому костьолі, а не в скромних дерев'яних міських церквах. Їх наслідує і парохіяльне духівництво, пересипаючи записи в метричних книгах польськомовними вставками, особливо ж, коли вони стосуються шляхти. Навіть в умовах Російської імперії чільні шляхетні руські міщани роблять записи до міських книг польською мовою.

Про дискримінацію русинів у Речі Посполитій XVIII ст. пишуть і сучасні

⁵⁶⁴ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — С. 333.

⁵⁶⁵ *Шевченко Ігор*. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / авториз. пер. з англ. Марії Габлевич. — Львів: Інститут історії Церкви Львівської Богословської Академії 2001. — С. 127.

дослідники, зазначаючи, що суттєву роль у цьому відіграло латинське духовництво:

Суттєвими чинниками, що сприяли дискримінації русинів були також політичні реалії Польсько-Литовської держави, у якій домінувало переконання про вищість латинського обряду. Те маніфестувалося то в частковій і епізодичній забороні русинам публічного відправлення релігійних обрядів, зокрема, дзвоніння у дзвони в церквах, проведення поховальних процесій, а також у контролі над будівництвом або купівлею церковних будинків⁵⁶⁶.

Понад те, згадані автори пишуть про *культури імперіалізм* Латинського Костюлу щодо Унійної Церкви, а також про певну ізольованість розвитку польської та руської спільнот:

Метою політики «культури імперіалізму» Костюлу в стосунку до русинів-католиків було пристосування їхніх релігійних практик до латинських зразків. Незважаючи на тривалий культурний діалог і багатовіковий досвід сусідства, обидві спільноти — польська і руська — у східних землях Речі Посполитої розвивалися окремо⁵⁶⁷.

Отже, є підстави говорити про визначальну рису польсько-руського помезів'я, яке охоплювало і Брацлавщину, а саме — його конфліктність. Не зайвим, тут буде подати бачення характеру міжспільнотних відносин посідача Корсунського старства, князя Станіслава Понятовського, небожа польського короля

Станіслава-Августа. Для нас це є прикметним ще й тим, що з 1782 р. він був вінницьким старостою. Князь викладає ці міркування в щоденнику, записи в якому зроблено під час об'їзду своїх українських маєтностей у 1779 р.; Понятовський виділяє в цих відносинах релігійні та національні моменти, хоча мимоволі окреслює прямо не названі, але очевидні статусно-соціальні параметри:

Повернувшись із Переяслава у староство Корсунське, я об'їжджав мої володіння, де по містах, містечках і селах зустрічав священників, які мене очікували, міщан і поселян, які виражали передо мною свою вірність і радість із нагоди приїзду. Священники, висловлюючи свої благословення, підносили мені для цілування святі хрести і святою водою мене окроплювали. Кожне ж село підносило мені в дар хліб і сіль. Я це приймав з охотою, бо був упевнений у сердечній прихильності до мене моїх підданих. Народ цей ніколи свого пана не бачив, адміністратори ж мої разом із жидами, за своїм звичаєм, тяжко гнобили українського хлопа. При об'їзді моїх українських маєтків я старався, скільки можливо, ближче познайомитися зі становищем землероба і прийти до нього на допомогу. Обурення і кризаві бунти тут до тих пір будуть проявлятися, доки унія з неунією не зіллється в одне сповідання, доки свята християнська моральність не зм'якшить серце українських жителів. Тутешній народ у своїй релігії неуніятській має фундамент тієї жадливої нещадності, яка запалює його найбезбожнішою ненавистю до всілякої іншої релігії і вважає

⁵⁶⁶ Gil Andrzej, *Skoczylas Ihor*. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji.— S. 29.

⁵⁶⁷ Ibidem.— S. 29–30.

переслідування і винищення іновірців справою святою, богоугодною. Лях у його очах завжди найбільший ворог благочестя (православ'я) і він підчікує тільки зручного випадку, щоб знищити не лише ляха, жида, але й будь-якого іновірця. Фанатизм і релігійне невігластво зміцнює українців у цьому жадливому способі думки й намірі⁵⁶⁸.

Щоправда, вельможний королівський небіж, імовірно, не помітив, як заплутався у цих своїх свідченнях. З одного боку, він перейнявся сентиментом від урочистих зустрічей, улаштованих його комісарами, коли побачив «міщан і поселян, які виражали передо мною свою вірність». Але з іншого, зазначає, що «тутешній народ у своїй релігії неуніятській має фундамент тієї жадливої нещадности ... і ... підчікує тільки зручного випадку, щоб знищити не лише ляха, жида, але й будь-якого іновірця».

Якщо перекласти цю образну оцінку мовою соціальної психології, можна сказати, що між спільнотами цього краю — польською (католицькою), до якої тяжіла ієрархія Унійної церкви, та руською (у традиції — православною) відбувалася тривала боротьба за моделю: упокорення й підпорядкування, а з іншого боку протест і протистояння. Це засвідчують і свавілля королівських старост щодо обмеження прав вінницьких міщан, і тривала

боротьба, яку вони вели за повернення цих прав і яка завершилася їхньою блискучою перемогою в 1790 р. До речі, таку саму непримиренну боротьбу проти королівських старост вели впродовж тривалого часу й міщани Брацлава⁵⁶⁹. Вона стосувалася не лише соціально-статусної, але й визнанневої царини суспільних відносин. Ця остання, як відзначив А. Войтков, протікала особливо гостро, православно-унійне протистояння на Правобережній Україні було продовженням давнього протистояння. Тут, як пише він,

«немислимий був довгий, тривалий мир. Тут цілі століття перебували в дії лихі людські інстинкти. Насильство і гноблення викликали у відповідь почуття помсти. Тут торжество однієї партії було нещастям іншої, приносило не гілку миру, не кінець ворогування, а служило лише сигналом до її відновлення»⁵⁷⁰.

Конфліктність неминуче впливала з колоніального характеру польського шляхетського панування в Україні. М. Грушевський зазначає, що польські колонізаційні потоки після Люблінської унії в Україні призвели до захоплення поляками ресурсів краю, колонізатори звикали «дивитися на український народ як на гелотів польської народности», культивуючи при цьому «з наївною пихатістю людей «вищої раси» презирливе ставлення

⁵⁶⁸ Матеріали для історії православ'я і унії в Подолі во второй половинѣ прошлаго вѣка. Рукописи, принадлежавшія православному Грановскому протопопу Іоанну Строчкому, поборнику православ'я в Брацлавщинѣ // ТПЕИСК. — Вып. 8. — С. 387–388.

⁵⁶⁹ Див.: Якубович В. Матеріали для історії Брацлавського староства. Мещане и селяне Брацлавского староства в борьбе с польскою старостинскою властью за свободу и земельную собственность в XVI–XIX вв. // Труды Подольского церковного историко-археологического общества / под ред. Е. И. Сецинского, Н. И. Яворовского. — Каменец-Подольск: Тип. Св.-Троиц. братства, — 1911. — Вып. 11. — С. 1–263.

⁵⁷⁰ Войтковъ А. Іовъ Базилевичъ, епископъ Переяславскій. — С. 633.

до всього туземного, витісняючи його й замінюючи правом, культурою й побутом польським»⁵⁷¹. У тому ж колонізаційному ключі вчений розглядає і відновлення шляхетського панування на Правобережній Україні після придушення спільними зусиллями московського війська та польської шляхти визвольних змагань початку XVIII ст. Соціально-політичний зміст у поєднанні з національно-релігійними мотивами М. Грушевський вбачає у гайдамацькому русі, який після зникнення козацтва був «виявом народної опозиції ненависному суспільному ладу і тому мав широке співчуття в народних масах», хоча завважував у ньому суперечливі складові. «Жадоба здобичі і пригод змішувалися з мотивами національної та соціальної боротьби й помсти», — зазначав учений. Неодноразово при цьому звертав увагу й на особливості подій на Брацлавщині та згадував і Вінницю⁵⁷².

Спроби певим чином згладити чи завуалювати ці конфлікти в ім'я якихось тимчасових політичних або певних особистих уявлень і запитів дисонують із власне науковими потребами якомога точніше означати сутність речей. Виходячи з цього, Даніель Бовуа висловлюється щодо характеру польсько-українського помежів'я гранично конкретно, відкидаючи будь-які спроби його прикрашати:

«Ціла смуга бунтів, не лише козацьких, але й хлопських підтверджує, що ті стосунки були одвічно ворожими.

Князь Станіслав Понятовський (1754–1833). Портрет пензля Анжеліки Кауфманн. Королівський замок у Варшаві.

Але, замість гіркої правди, польська література частіше поширювала міт шляхетого співжиття різних культур, хлопської, шляхетської тощо. Але те не підтверджується»⁵⁷³.

І далі:

«Для того, щоб вийти із дикого світу підпорядкування, для українців не було іншого способу, як битися і вбивати жорстокими способами... Ненависть народу, котра проявлялася століттями, не бралася з нізвідки»⁵⁷⁴.

⁵⁷¹ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С 131.

⁵⁷² Там само. — С. 277–279.

⁵⁷³ «Ja tu jestem z Księżycą». — S. 61.

⁵⁷⁴ Даніель Бовуа: «Коли Україна була польською колонією...» // Історична правда (2.09.2018). [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/6/145648/>

Инша справа стосується того, наскільки ефективною була та тривала боротьба русинів за політичний статус і релігійну свободу, чи змогли вони мобілізуватися як спільнота в тій боротьбі і чи мали провідників, які, виводячи їх з польської підлеглості, могли би застерегти од ризиків опинитися в полі російської експансії (як ідейно-політичної і релігійної, так і військової). Останній аспект в історичному контексті став визначальним ще з 50-х років XVII ст., коли Русь-Україна не змогла зробити вибору між основними перспективами, які можна умовно позначити як «перейславська», «пізньоохмельницька», «гадяцька» та «дорощенківська». Усе те потребувало стратегії спільноти, її мала би виробити інтелектуальна верства, якої русини не мали. Неповнота соціальної структури не давала можливості формувати перспективу. Натомість у середовищі київської православної церковної ієрархії та вченому моголянському середовищі, попри певні розходження, були сильними промосковські настрої. Дієва частина русинської спільноти не змогла мобілізувати основних сил і тому прогнала вирішальні битви за свободу, а через те опинилася в ролі об'єкта чужих стратегій.

Що ж до Вінниці, зазначу, що тут конкурентність у відносинах панівної польської та підрядної руської спільнот проявлялася у всіх визначальних царинах життя. В. Отамановський простежив на матеріалах Вінницького повіту, як після Люблінської унії відбувся неухильний перехід у польські руки урядів і землеволодінь,

а з передачею Вінницького староства першому старості полякові Ю. Струсеві (1582 р.) «невпинно відбувається перехід господарських земель у володіння вінницьких старост-поляків та протегованих ними польських шляхтичів і католицьких кляшторів»⁵⁷⁵. Ще раніше цю тенденцію на конкретному історико-соціологічному матеріалі Барського староства простежив М. Грушевський⁵⁷⁶.

Як вияв цієї тенденції, у розділі I цитувалися й обмежувальні застереження короля Владислав IV фундаторові Благовіщенського монастиря М. Кропивницькому щодо монастирських споруд, братств і шкіл у Вінниці (див. с. 95) Православний митрополит Петро Могила вів важке листування з королем і щодо заснованої ним у 1632 р. у Вінниці при Вознесенському монастирі православної колегії, яка стала явним опонентом колегії, що діяла в монастирі єзуїтів. У заснуванні цього навчального закладу латино-польські освітні й політичні середовища побачили конкуренцію для колегії, що функціювала в кляшторі єзуїтів. Для них було неприйнятним, що у Вінницькій колегії викладання велося за програмою, подібною до програм викладів у єзуїтському закладі. Між її учнями і студентами Вінницького єзуїтського конвенту відбувалися сутички. У листі до митрополита король указував, що «за намовою ченців бунти і свавілля у Вінниці відбуваються» і вимагав, щоб він «латинську типографію і школи латинські знищив і щоб їх ні в Києві, ні у Вінниці й ні в будь-якому іншому

⁵⁷⁵ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях. — С. 340–343 та ин.

⁵⁷⁶ Грушевський М. Барское староство, исторические очерки. — С. 170–264.

місці не було» (лист від від 29 жовтня 1634 р.)⁵⁷⁷. Ці ж мотиви ще виразніше виступають у королівському листі до вінницького старости:

«бажаємо й нагадуємо вельможності твоїй із певністю, щоб по одержанні нашого листа, безо всякого зволікання й відтермінувань, латинські школи, відкриті схизматиками без нашого відому й волі, а навпаки, всупереч наказу,— відразу ж зачинив і ні під яким видом не допускав їхнього існування у Вінниці. При цьому бажаємо, щоби вельможність твоя приборкав і знищив свавілля тамтешніх учнів: бо ми не хочемо, щоб студенти отців єзуїтів і самі отці терпіли від них гноблення й незручності...»⁵⁷⁸.

Через те деякі ченці Вінницького Вознесенського монастиря і професори колегії були оголошені «бунтівниками», а Колегія зазнала переслідувань і під тиском короля була переведена П. Могилою в Гоцанський монастир на Волині. Звертаючи увагу на занепад руської шляхти, В. Отамановський зазначає:

Року 1639 король без ніякого опору шляхти закриває Вінницьку колегію при Братському монастирі лише за те, що вона стояла на перешкоді Вінницькій єзуїтській колегії в її діяльності. Зате в інструкції послам Брацлавського воеводства до сейму з 13.IV.1647 їм доручено подбати, щоб Вінницькій єзуїтській колегії стверджено було всі ті маетки зі школами⁵⁷⁹.

Вінницький Вознесенський чоловічий монастир залишився без колегії. Від того часу руська освіта в місті тулилася при убогих парохіяльних школах. В літературі висловлена думка про те, що обмеження прав братської школи при церкві Кузьми і Дем'яна стало причиною того, що 28 травня 1788 р. члени церковного братства продали будинок школи, і руську школу у Вінниці, що працювала упродовж двох сторіч було зачине-но⁵⁸⁰. На жаль обставини цієї втрати за браком джерел невідомі. Не відомо, зокрема, й те, кому саме належала вирішальна роль у цій справі: церковному братству чи таки тодішньому настоятелю церкви.

На занепаді руської освіти позначилися насамперед обмеження, накладені на неї польською владою. Так само неповносправною була й руська мова. Польський Сейм 1696 р. заборонив уживання руської мови в судових і адміністративних актах. Щоправда, вінницькі міські урядові установи довгий час не виконували цієї постанови і лише в другій половині XVIII ст. почали писати акти польською. Це мало безпосередні наслідки: внаслідок заборони української мови освітній рівень міщан порівняно з XVII ст. суттєво знизився, у 60–70-ті роки XVIII ст. висловлена навіть думка про те, що неписьменними були всі цехові майстри, увесь склад вінницького міського уряду на чолі з війтом

⁵⁷⁷ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: (опыт церковно-исторического исследования).— Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1883–1898.— Т. 2.— 1898.— С. 93.

⁵⁷⁸ Там же.— С. 94.

⁵⁷⁹ Отамановський В. Д. Вінниця в XIV–XVII століттях.— С. 342–343.

⁵⁸⁰ Вінниця. Історичний нарис / за ред. В. О. Птушенка.— С. 69.

і навіть керівники братства при церкві Кузьми і Дем'яна, яке утримувало братську школу⁵⁸¹. Якщо прийняти це твердження за чисту монету, виникає питання, а хто ж тоді вчився у прицерковних школах? Імовірніше, йдеться про те, що вони не володіли писемною польською мовою як мовою офіційного діловодства, що з цього погляду, давало підстави віднести їх до «неписьменних».

З іншого боку, активність і промітність вінницьких русинів була недостатньою, вони не проявили себе і в провідних на той час видах економічної діяльності. Як зазначав Олесь Петренко, традиційне заняття землеробством членів руської міщанської громади зіграло з ними злий жарт. В умовах жвавого розвитку торгівлі та нагромадження первісних капіталів міщани-русини виявилися нездатними прийняти виклики часу. Вони поступилися у цих перспективних галузях першістю євреям, старовірам-росіянам і польській шляхті. Про це промовисто свідчить той факт, що впродовж 1793–1861 рр. жоден член української громади не оголосив свій капітал хоча б на купця 3-ї гільдії⁵⁸².

В розподілі соціальних ролей більшість русинів у Речі Посполитій утримувало у стані грубої робочої сили, на яку спрямовувався тиск із боку дідичних економій. Цей тиск стосувався не лише господарського життя. Переведення до «правильного», з погляду панівної спільноти, унійного християнства здійснювалося шляхом навернення, підтриманого державою і польськими дідичами.

Руська спільнота загалом була розділена на дві найбільші частини: правобережну підпольську й лівобережну підросійську (малоросійську), частиною якої було Запорозжя. Конфлікти між статусно упослідженою русинською спільнотою і панівною польською в тих обставинах не раз обертався спалахами насильства, у яке втягувалися запорозькі ватаги, а довкола них формувалися гайдамацькі загони. Однак трактувати їхні наїзди на володіння польських дідичів лише як здобичництво і дикий розбій — означає спрощувати проблему. Із записів про пограбування маєтків, внесених до актових книг, створюється враження, що під час наскоків на маєтки самé присвоєння майна трактувалося як відплата за соціальні утиски й економічний визиск, русини-піддані сприймали вироблене ними добро як незаконно привласнене дідичами-поляками. Моделі силового панування, яке впроваджували колонізатори в соціальних і статусних, а разом з тим і міжвизнанневих відносинах, час од часу дзеркально відгукувалися проти них тим же насильством, яке в крайніх формах виявилось в гайдамацькому русі і Коліївщині.

Тим часом на Брацлавщині та Правобережному Подніпров'ї відчутною була напруга й на польсько-російському помезів'ї. Її прикметною складовою стало протистояння польської Католицької Церкви, що була частиною Латинської Церкви як світової церковної імперії, та Російської синодально-православної Церкви, ієрархія якої діяла суголосно волі російських імператорів. Під тиском

⁵⁸¹ Там само.

⁵⁸² Вінниця. Історичний нарис / голов. ред. А. М. Подолинний. — С. 50.

Адміністративний поділ Унійної Церкви 1772 р.

інституцій Речі Посполитої, панівною в якій була Римо-Католицька Церква, та римо-католицької знаті, епархії та більшість парохій Руської православної Церкви були переведені в лояльну до держави Унійну (Русько-Католицьку) Церкву, але частина православної спільноти не піддалася цьому наверненню і, у відповідь на тиск, орієнтувалася на підтримку Московської держави, єдиної держави, якою правив православний володар. Після загарбання Росією Правобережної України наприкінці XVIII ст. парохії Унійної Церкви (за винятком сотні

парохій на Волині) були поглинені Російською синодально-православною Церквою. В її структурах відбувається деформація традицій, збережених од старого руського православ'я, впроваджуються моделі управління і душпастирства, властиві Російській імперській синодально-православній Церкві.

Ці загальні риси міжспільнотних соціальних і соціокультурних відносин допомагатимуть у розумінні того, що відбувалося в житті руської спільноти Брацлавщини, в тому числі парохіяльних громад Вінниці впродовж XVIII ст.

2. УНІЙНА ІЄРАРХІЯ НА ТЕРЕЗАХ ШЛЯХЕТНОСТІ

На початку XVIII ст. в середині руської спільноти тривало складне протистояння релігійно-визнанневого (релігійно-конфесійного) характеру, привідні механізми якого були створені на унійному Берестейському Соборі 1596 р. і які продовжували діяти завдяки церковно-релігійній політиці панівної у Речі Посполитій польської знаті та її державних інституцій. В рамках цієї політики не те що православним владикам, але і єпископам лояльної до Речі Посполитої Унійної Церкви не знайшлося місця в польському Сенаті, де разом зі світськими депутатами засідали як сенатори й латинські єпископи. Цю упослідженість унійного

духівництва та Унійної церкви загалом відзначено в літературі⁵⁸³.

Водночас, і сама унійна спільнота була далеко не однорідною і поділялася на дві частини. Її очільниками були єпископи, які здійснювали духовне опікування священниками та вірянами й адміністрування церковними маєтками та парохіями. Як зауважує Д. Вереда, майже всі вони, навіть якщо предки практикували в грецькому обряді, виховувалися в латинському середовищі. Із грецьким обрядом вони знайомилися, вступаючи до згромадження базиліян, але були й такі єпископи, що опановували його лише після посідання катедри⁵⁸⁴. У соціальному сенсі унійні єпископи були представниками «народу

⁵⁸³ *Скочиляс Ігор*. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. — Львів: Видво УКУ, 2010. — С. 622; Даніель Бовуа: «Коли Україна була польською колонією...» ...

⁵⁸⁴ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiey metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — С. 332.

шляхетського», який і формував основні тенденції внутрішньої політики держави Речі Посполитої, зокрема й визнанневої політики. В ідейно-культурному сенсі вони були представниками т. зв. сарматської культури, поняття якої закріплювало у свідомості шляхти уявлення про її особливу місію на східноєвропейських просторах.

«Для біскупів була привабливою сарматська культура і тому у всіх аспектах вони орієнтувалися на її взірці, впроваджуючи її як стиль життя, що визначав суспільне становище. Таким чином, Унійна церква, як і Латинська церква, ставала чинником, що зміцнювала сарматськість^{585*}. Багато заходів, здійснених у колах єпископів, вписувався в сарматський культ минулого»⁵⁸⁶,

— зазначає Д. Вереда

Тенденція соціального самоусвідомлення єпископів як вищих духовних савновників Унійної церкви мала те саме спрямування, що й у решток руської шляхти: долучення до світу польської культури. А про те, яким було те орієнтування шляхти, Д. Бовуа зазначає:

«Руські магнати були зачаровані польською культурою — бажали полонізації, переходили на католицизм. І за якийсь час такі собі Чарторійські чи Сапіги нічим не відрізнялися від етнічних поляків — також, якщо йдеться про підхід до селянства»⁵⁸⁷.

Ця подібність пояснює культурні орієнтири вищого унійного клиру:

«Унійні єрархи зазнали процесів асиміляції, на противагу до своїх вірних, виворюючи тим самим провалля»⁵⁸⁸.

І справа не лише у виникненні перешкод для солідарности всередині цієї релігійної спільноти, як пише Д. Вереда, «приналежність до латинської культури ставала бар'єром при провадженні дієвої душпастирської праці», вона впливала на те, що віряни довго відмовлялися відступати від православної традиції. Як пише та ж авторка,

«Для залишених без відповідної душпастирської і освітньої опіки уніатів найбільшою вартістю залишалася традиція й непорушність традиційних форм релігійности й звичаєвности»⁵⁸⁹.

Це означає, що в соціально-поведінковому й соціокультурному сенсах некоректно вести мову про абстрактну «Унійну Церкву», більш точно говорити про різні соціальні прошарки всередині унійного духовенства. Ці загальні спостереження безпосередньо стосувалося духовенства й вірян руських парохій Брацлавщини.

Реальний соціальний статус, а, отже, й соціокультурні орієнтири вищої унійної церковної ієрархії (митрополит,

⁵⁸⁵ * Сформована в XVI ст. модель самоідентифікації польської шляхти, що виводила своє походження від давніх сарматів, які шляхом завоювання забезпечили цій верстві панівне становище в Речі Посполитій. Ідеалізований набір чеснот шляхтича-сармата незмінно присутній у польській класичній культурі в об'єкті оборонця від похмурого світу східного варварства.

⁵⁸⁶ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — S. 332.

⁵⁸⁷ Даниель Бовуа: «Коли Україна була польською колонією...» ...

⁵⁸⁸ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — S. 332.

⁵⁸⁹ *Ibidem*. — S. 332.

єпископи, настоятелі монастирів) визначалися їхньою належністю в основному до середніх прошарків шляхти. Вони посідали і відповідні до свого рангу маєтки — це були їхні бенефіції князів Церкви. Це зумовлювало їхнє соціальне позиціонування в польсько-руському помежів'ї, все-таки, з польського боку. Про це, зокрема, пише Д. Вереда:

З метою піднесення престижу своєї посади, а також позиції Церкви єпископи надихалися зовнішніми формами церемоній з магнатських дворів, приймаючи при багатьох okazях великопанський церемоніал і звичаї. Вони становили окремих важливий елемент протистояння й діалогу між осередком латинським і світом візантійської традиції⁵⁹⁰.

Однак навіть вища ієрархія Унійної церкви мала статус другого ряду порівняно з римо-католицькими єпископами і, на відміну від останніх, навіть унійний митрополит не мав місця в Сенаті. Як зазначають польські дослідники, унійні єпископи Київської митрополії у XVIII ст. не створили групи, яка могла би ставити політичні цілі. Активністю в тій сфері вирізнявся хіба що митрополит, якого решта єпископів і їхнє політичне середовище вважали за репрезентанта ієрархії київської митрополії, оборонця її прав і інтересів перед державними інституціями, зокрема перед королем як найвищим опікуном Церкви⁵⁹¹.

Жоден із унійних ієрархів не перебував у близькому оточенні королівського двору й не брав участі в його, а тому єпископи були узалеженні від підтримки посередників, оскільки походили з родин зі статусом середньої польської чи сполонізованої шляхти. Всі ієрархи ідентифікувалися з польського погляду становости. Однак джерела засвідчують певний авторитет унійних ієрархів у місцевих шляхетських середовищах, де вони брали участь у місцевому політичному житті⁵⁹².

Загалом же, задовольняючи запити *шляхетського народу*, унійні ієрархи позиціонували себе як Церкву цілком лояльну до Речі Посполитої і до польської шляхетської культури, забезпечуючи її сприймання в цьому середовищі як «своєї» Церкви, що перебуває в опозиції до православ'я, яке незмінно трактували як «московське»⁵⁹³.

Особи, що належали до унійної ієрархії, зазвичай, здобували освіту в єзуїтських і василіянських школах, а де хто — навіть у Римі, а тому переважно були людьми достатньо освіченими, з певним запасом знань, цілком відповідним тодішньому часу.

Зовсім іншим було становище парохіяльного унійного духівництва, що походило переважно з родин священиків чи дрібної шляхти, хоча траплялися вихідці і з міщанського середовища, а часом — навіть із підданих. Походження із соціальних низів впливало на їхні можливості

⁵⁹⁰ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — S. 332.

⁵⁹¹ *Ibidem*. — S. 144.

⁵⁹² *Wereda Dorota*. Relacje hierarchów unickich ze środowiskami magnackimi w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego // *Nad społeczeństwem staropolskim*. — T. 1: Kultura — Instytucje — Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / Pod red. Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka. — Białystok, 2007. — S. 474–482.

⁵⁹³ *Wereda Dorota*. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — S. 332.

в набутті освіти. Нижче духівництво жило із плати вірян за церковні треби й доходу (натурального й грошового) із фундушевих земель, при цьому парохія розглядалася також як їхня бенефіція. Варто нагадати, що парохіяльні священники одержували право на користування фундушевими церковними угіддями лише за згодою власника маєтку (діди́ча чи старости).

Для того, щоби стати унійним священником, здобувачеві (аспірантові) треба було рахуватися з цілком певними соціальними обставинами. Декотрим доводилося перед тим служити в панів, щоб мати рекомендацію (презенту) до єпископа, без якої той на підставі права патронату (*ius patronatus*) не міг рукопокладати у священники. Перед рукопокладенням такий кандидат одружувався з дівчиною (найчастіше — попівною), що мала посаг, достатній на витрати на рукопокладення. Ці витрати були досить значними як на статки унійного духівництва. Треба було платити екзаменатору за свідчення про здібності, єпархіяльному начальству за різного роду грамоти, яких вимагали перед і після рукопокладення. Перед рукопокладенням платилося за *консенс*, тобто грамоту, що дозволяє клопотатися про *презенту*, а після рукопокладення — за документи про висвяту, насамперед, за грамоту *інсталяційну* (ставленицьку), найдорожчу, що давала право керувати парохією і парохіяльним майном дожиттєво. Ті, хто були не в змозі купити такої грамоти, купували дешевшу, так звану адміністраційну, яка

давала право здійснювати таїнства упродовж трьох років, по закінченні яких треба було платити за відновлення грамоти до тих пір, доки священник не збирав досить грошей на купівлю грамоти *інсталяційної*. Ті ж зі священницьких синів, яким вдавалося здобути більше освіти, йшли або в латинські ксьондзи, або служили в помічників писарями, економами чи комісарами, або приймалися в апліканти при палестрі (учні при адвокатурі)⁵⁹⁴.

Неоднорідність середовища унійного духовенства обумовлювала відмінності в соціокультурних орієнтирах, визначенні життєвих цілей та референтних груп, що визначалися не лише вихованням та особистим вибором, але й загальними соціально-статусними параметрами і впливом польсько-католицького визнаннево-культурного поля, впливи традиційного русько-православного поля все помітніше витіснялися на периферію.

Представників усіх цих соціальних груп спостерігаємо в середовищі духовенства Вінниці: тут мешкали й діяли пресвітери (парохи) й церковнослужителі місцевих парохіяльних церков, настоятельки жіночого василіянського монастиря; у візитаційних відвідинах і для участі в хрещеннях, шлюбах поважних парохіян, а також у похованні священників брали участь вінницькі декани, а деколи і брацлавські офіціяли; іноді траплялося що місто відвідували навіть і унійні митрополити чи єпископи в ролі Апостольських візитаторів.

⁵⁹⁴ О Греко-унитской церкви въ Западномъ краѣ / Антоній, архієпископъ // Холмскій греко-уніатскій мѣсяцесловъ на 1866 годъ. — Варшава, [1866]. — С. 11.

3. АКТИ ВІЗИТАЦІЙ, МЕТРИЧНІ КНИГИ І СТАТУС РУСЬКОЇ СПІЛЬНОТИ

Перед дослідником, який читає візитційні акти руських парохій, неминуче постане питання: до якої, власне, культурної традиції відносяться ці церковні осередки? Ця невідомість зумовлюватиметься не лише тим, що самі ці акти написані польською мовою й пересипані латинізмами, але й тим, що називання церков відображає не руську церковну традицію, а польсько-католицьку; у них руський панотець називатиметься навіть не парохом, а ксьондзом, його прізвище й ім'я пишеться на польській взірєць, церковне начиння, церковні книжки й священничий одяг називаються за католицьким зразком.

Те саме стосується й вищої церковної ієрархії, яка, починаючи з деканів, а тим більше — офіціали та єпископи, називаються за польськими зразками. І хіба що в тих частинах візити, де згадуються пересічні парохіяни, покликані свідчити про життя парохії перед поважною візитаторською комісією, їх називають відповідно до реалій, тобто руськими (українськими) іменами та прізвищами.

Розмірковуючи над тим, як окреслити ідентичність парохіяльного духовництва, залучаємо паралельне джерело — метричні книги міських парохій Вінниці, що збереглися від 40-х років XVIII ст. Їх веденням опікувалися парохіяльні священники і в цих документах вони називали себе

та свої церкви найчастіше у згоді з руською книжною писемною традицією.

Розглянемо конкретні приклади вінницьких міських церков. У таблицю

зведено назви вінницьких церков в актах ревізії Вінницького намісництва 1726, візитаціях 1731, 1764 й 1791 рр. та метричних книгах.

Таблиця 12

Порівняльна таблиця назв вінницьких церков за ревізією 1726 р., візитаційними актами 1731, 1764 та 1791 рр. й метричними книгами⁵⁹⁵

Назва церкви за ревізією 1726 р.	Назва церкви за візитаційним актом 1731 р.	Назва церкви за візитаційним актом 1764 р.	Назва церкви за візитаційним актом 1791 р.	Назва церкви в метричних книгах
храм Покровъ Прстои Богордици	pod tytułem Protekcyi Najs[więtszey] Bogarodzicy Panny	<i>sub titlo Protectionis Santissime Virginis Mariae</i>	pod tytułem Opieki Matki Boski Najswiętszey, Święto Pokrowska	храм Покрова престіа Бцы
Swiatych Besrebnuk Kozmy y Demiana	pod tytułem Kozmy y Demiana		SS ^{ch} Doktorów Kozmy i Damiana	Сѣтых бесребных Казьми и Демиана; храм Сѣих врачейъ безсребникъ Козьми й Дами'ана
храм S ^o Mikołaiia	pod tytułem S. Mikołaiia		w tytule Sęego Mikolaia Biskupa Mireyskiego	Старого Мѣста храму Святителя Христова Николаа
Церква Благовіщення Діви Марії Вінницького жіночого монастиря василіянок			Zwiastowania Najswiętszey Panny Maryi	

Як бачимо, з таблиці, ревізори в 1726 р. послуговуються для називання церков руською мовою в кириличному чи латиничному варіанті написання; у назвах 1731 р. від руської традиції залишилося тільки вживання слова *Bogarodzicy*, записаного латиницею; і в акті візитації Св. Покровської церкви 1764 р. вжито для

її називання лише латинську мову, й римо-католицькі поняття. Назви вінницьких церков в актах візитації 1791 р. на титульних сторінках виписані польською мовою відповідно до церковних понять Римо-католицької Церкви, хоча в самому тексті акту візитації декілька разів вживається руська назва церкви — Свято Покровська.

⁵⁹⁵ НМЛ, спр. Ркл-11, арк. 359, 360, 459, 459 зв.; КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 129, 136, 137 зв., 140. ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, 174.

Подібна тенденція спостерігається і в називанні інших унійних церков Вінницького та сусідніх деканатів. Витіснення руської мови з офіційного діловодства Київської унійної митрополії простежується

цілком виразно. Звертаємо увагу, що в метричних книгах (це видно з останньої колонки таблиці) парохі називали свої церкви відповідно до старої руської церковної-книжної традиції.

Таблиця 13

Порівняльна таблиця імен парохів вінницьких церков за візитаційними актами 1764 та 1791 р. та метричними книгами

	Акт візитації 1764 р.	Акт візитації 1791 р.	Метричні книги
церква Покрови Богородиці	W Xdz Jakób Wolski (ЦДІАУК, 224, оп. 1, спр. 174, арк. 109)	W X Jakób Wolski (КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 137 зв.)	Їєрей Іаковъ Волскій презвитеръ Сѣо Покровскій. Запис 18 червня 1748 р. (ЦДІАУК, 224, оп. 1, спр. 174, арк. 1 та наст.)
церква Св. Кузьми і Дем'яна		W. X. Daniel Krubowicz (КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 134 зв.)	Їєрей Даниїль Крубовичъ Запис 26 липня 1764 р. (ЦДІАУК, 224, оп. 1, спр. 173, арк. 32 і наст.)
церква Св. Миколая на Старому місті		W. X. Micheash Bagodzki (КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 130 зв.)	ієрей Михей Богоцкій, парох Старого Мѣста храму Святителя Христова Николая. Запис 30 березня 1795 р. (ЦДІАУК, 224, оп. 1, спр. 174, арк. 103 зв.)
церква Благовіщення Діви Марії в монастирі василянц		W. X. Maciey Dobrowolski (КПМЗ, спр. СТП-234, арк. 142 зв.)	Капелан Маѳій Доброволскій (ЦДІАУК, 224, оп. 1, спр. 174, арк. 49 зв.)

Суттєві відмінності між візитаційними актами, які велися польською мовою, і метричними книгами, записи в які здійснювалися переважно руською, бачимо й у називанні духовенства. У записах метричних книг священики подають свій сан та імення в русько-церковному варіанті — *Їєрей Іаковъ Волскій презвитеръ, Їєрей Даниїль Крубовичъ, ієрей Михей Богоцкій, парох, Капелан Маѳій Доброволскій*. Візитаційні ж акти фіксують

польський варіант духовного звання (W. X. — *wielebny xiądz*) та імен священиків — *Jakób, Daniel, Micheash, Maciey*. Ці відмінності пов'язані не з чимось особистими уподобаннями, а повторюються в більшості парохій. Вони засвідчують обмежений статус русько-української мови, зведеної в діловодстві Унійної церкви на Брацлавщині до текстів метричних актів. Але навіть у цих метричних актах спостерігаємо тиск польської.

Не раз самі священики руських-таки парохій з метою підкреслення свого шляхетського походження пишуть власні прізвища посеред руськомовних метричних записів польською. Так само й тоді, коли йдеться про хрещення дітей із родин *уродзоних*, чи коли хресними батьками виступають *уродзоні*, їхні імена та прізвища вписуються польською.

Сам вінницький декан Йоан Романович, який був настоятелем парохіяльної церкви в містечку Мізякові, у метричних книгах веде записи руською мовою, хоча час від часу вписує себе як Іоан Romanowicz. Але, візитуючи парохії свого деканату, робить інспекційні записи в метричних книгах латиною або ж польською. Своє ж ім'я й прізвище пише латиною й польською: *Ioannes Romanowicz*.

Ці приклади виразно засвідчують, що мова тут виступає індикатором соціально-статусного демонстрування: освічений декан, який пройшов вищі класи латиномовного колегіуму, використовує мовний інструмент для засвідчення свого соціального становища. Тому пояснення впровадження латинської і польської мови у діловодство Унійної Церкви аж до її нижчих структур не може бути потрактоване в рамках культурних взаємовпливів на польсько-українському помежів'ї. У цьому бажанні сучасних знавців латини проступають явно ідеалізовані уявлення про міжспільнотні відносини:

...саме співжиття українців Правобережжя із двомовними поляками результувало досконале опанування ними

польської мови та латини, і, як підтвердження, високого рівня володіння — бажання і спроможність творити цими мовами. На відміну від сьогоднішніх мовно-культурних реалій, вживання латинської мови не загрожувало національною асиміляцією і підкоренням агресивному сусідові, оскільки латина того часу вже не належала якомусь одному народу, а була спільною мовою інтелектуалів⁵⁹⁶.

Посилання на те, що й Києво-Могилянська академія, наслідуючи принципи західних колегій, за основну мову викладання мала латинську, що нею читалися всі курси, окрім граматики церковнослов'янської мови та православного катехизису, і на те, що в стінах закладу між собою студентам дозволялося розмовляти тільки цією мовою⁵⁹⁷, не дає повної картини тогочасних обставин, у яких перебувала руська мова. Загальна картина її статусу на польсько-руському (українському) та російсько-руському (українському) порубіжжях, до того ж, не лише культурних, а ширше — соціокультурних, не може розглядатися поза з'ясуванням статусу самої спільноти.

Духівництво руських парохій Вінниці, як можна зрозуміти з цих джерел масового характеру, перебувало в загальних соціокультурних поведінкових рамках, що визначалися польським економічним, політичним і культурним домінуванням. Його мовні преференції також задавалися загальними, тобто статусними мотивами. Стосовно XVII ст. їх фіксує, зокрема, і Ян Бистронь:

⁵⁹⁶ Шевченко Людмила. Латинська мова як чинник творення особливого культурного порубіжжя // *Studia polsko-ukraińskie*. V. 6. — Warszawa, 2019. — С. 144.

⁵⁹⁷ Там само. — С. 141.

«...Текучими були також мовні стосунки. Якщо хто хотів увійти до шляхетської спільноти, охоче послуговувався польщиною; дрібна шляхта розмовляла руською тільки вдома, демонструвала назовні трохи польщизни й латини. Навіть неприхильні до католицизму вчені й сановники Східної Церкви черпали знання з польсько-латинських джерел й оборону ортодоксії провадили польською. Хто тільки мав вищі амбіції, неминуче полонізувався»⁵⁹⁸.

Розглянемо ближче особливості мови метрик руських парохій Вінниці середини — другої половини XVIII ст., у якому, окрім офіційно-книжної, церковно-руської мови, а місцями — польської, привні пласти живої мови Брацлавщини. Крім того, за метричними записами можна простежувати риси тогочасної мовної ділової культури, а разом з тим характерні прояви та соціокультурного, передовсім мовного, русько-польського помежів'я.

Як уже зазначалося, митрополичі (генеральні) візитатори складали акти візитацій польською мовою з латинськими включеннями правної та церковно-правної термінології. Під час проведення генеральних і деканальних візитацій перевіряли підлягало й ведення метричних книг. Із кінця 40-х років і впродовж другої половини XVIII ст., тобто з часу унормування функціонування метричних книг вінницьких церков, які ми аналізуємо, у Вінницькому деканаті діяли послідовно два унійних декани. Всі вони під час деканальних

перевірок метричних книг залишали візи про перевірку польською мовою та латиною: *Bazyli Zabłocki, dziekan winnicki* (15, 11 зв.); *B. Zabłocki, dziec., paroch Janę[wski]*, (30 березня 1761; 15, 22 зв.).

Латиною робив ревізійні записи в метричних книгах і наступний вінницький декан Йоан Романович. Прикметно, що своє ім'я він завжди записував латиною — *Joannes*, імовірно, як духовна особа Католицької Церкви, а прізвище *Romanowicz* писав польською, підкреслюючи свій шляхетський статус. Як приклад — його ревізійний запис після перевірки метричних книг від 19 січня 1777 р.:

D[ie] 19 Ianuariis v[eteris] s[tyli]
A[nn]o sub tempus visitationis annualis
decanalis libru[m] baptisator[um]
vidi legi et in meliorem fidem manu
p[ro]pria subscripsi Ioannes Romanowicz
d[ecanus] vi[nnicensis] p[arochus]
m[edziakovensis]⁵⁹⁹. (15, 60 та ін).

У записах метричних книг, найважливішими складовими є вказівка на дату вчиненого обряду, його зміст, зазначення виконавця й учасників (свідків). Водночас, уважний погляд помітить у них також певні ознаки тогочасних соціально-статусних відносин.

Як правило, кожен запис в аналізованих метричних книгах починається з дати та імені священника, які вписувалися здебільшого книжною руською мовою: *Року 1746, Ноемрія дня 10. Азъ, ієрей Петръ Лосѣнскій* (15, 2), — далі йде назва

⁵⁹⁸ *Bystroń Jan St. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI–XVIII.* — Т. I. — Warszawa, 1932. — S. 42.

⁵⁹⁹ * «Дня 19 січня за старим стилем року як вище під час річного візитування деканату переглядав і читав книгу хрещення і з найкращою вірою власноруч підписав Йоаннес Романович, вінницький декан, парох мізяківський». (Переклад автора).

церкви, вказується обряд, ім'я похрещеного (повінчаного, відспіваного), імена кумів і свідків. Перший запис у книзі хрещень Покровської церкви починається з дати, записаної польською і латиною: *Roku 1748 D. 18 Junius*. Основний текст вписано книжною руською мовою:

Азъ ієрей Іаковъ Волгскій, презвитер Сто Покровскій вѣнницкій, ѿкрѣстихъ и миромъ Стимъ помазахъ млдца Леонтіа ѿт родителей законно вѣнчанихъ Іюсифа Карпенка и жени его Єфиміи, вос- [приемници] биша Андреи ГАрременко, Пелагіа Деміаниха (14, 1)

Другий запис на тій-таки першій сторінці зроблено тією ж рукою, дата в ньому вписана руською мовою. У ньому йдеться про хрещення немовляти з родини вінницького мельника, за кумів тут — олійник і дружина мельника з Вишні:

Рокѡ того ж дня З[7-го] Юла.

Азъ ієрей Іаковъ Волскій, презвитер Сто Покровскій вѣнницкій, ѿкрѣстихъ и миромъ Стимъ помазахъ млдца Никитѡ ѿт родителей законно вѣнчанихъ Дмитра мелника и жени его Меланіи восприемници биша Іѡанъ Ѡлѣйник, Маріа Стефанова мелничка з Вишнѡ (14, 1).

Тим часом, в записі за 20 лютого 1752 р. про хрещення в церкві Кузьми і Дем'яна млдца *Тимоѡея*, сина *шляхетне урожденного Никити Дѡбницкаго* и жени его *Татианни* вказано, що при цьому *восприемникѡ быст оурождений Панѡ Стефан Чернавскій, восприемница велможна Панѡ Magdalena Szynclarska Gubernatorowa winnicka. Друга para urodzony Імс Pan Tomasz Mokrzycki*

у urodzoną Імс pani Maryia Szteheynowa. (15, 9–9 зв.). Прикметим є те, що до участі в хрещенні немовляти шляхетних батьків русинів за русько-католицьким обрядом у русько-католицькій церкві запрошено шляхтичів-поляків, які, вірогідно, були латинського віровизнання. Священник, який здійснивав хрещення — *ієрей Петръ Лосѣнскій презвитерѡ вѣнницкій церкви Сѡтыхъ безсребрникѡ Козми и Деміана*, дотримувався чинних тоді соціокультурних стандартів метричних записів: імена і статус русинів (шляхти, духовенства, міщан, підданих) вписувати руською церковно-книжною мовою, поляків — польською, посади й титулування латинського духовенства писалися латиною.

Книжність у мові метрик виявляється у використанні властиво церковнослов'янської лексики та зворотів, зокрема початкової формули *Азъ ієрей*, у якій ім'я священників руських парохій писалося за церковнослов'янським зразком: *Азъ ієрей Іаковъ, Азъ ієрей Петръ Лосѣнскій, Азъ ієрей Іѡанъ Стецкієвѣчъ, Азъ ієрей Даніиль Обертинскій, ѿкрѣстихъ и миромъ Стимъ помазахъ, восприемници биша, храм Сѡихъ врачейъ безсребрникѡ, в стан малженскіи сочетах.*

Найяскравішими є саме ті їхні елементи метричних записів, які передають живий колорит тогочасної руської мови, саме це робить їх цінними пам'ятками української мови XVIII століття.

Почнімо з передачі тогочасних українських антропонімів: імен, прізвищ, вуличних прізвищ, у яких відобразилися походження, статус, родинні зв'язки, заняття, фізичні та певні поведінкові особливості

осіб і які передавалися за допомогою своєрідних суфіксальних акцентів: *Дахнишин* (-ишин), *Василиха* (-иха), *Шевчиха* (-иха), *слѣсарка* (-арка), *Кілімничка* (-чка), *Петриковна* (-овна) та ин. У метриках натрапляємо на чималу кількість подібних антропонімів: *Онофрейка Пелагіа* (14, 17 зв.), *Іриніа Солонинчиха з Старого мѣста* (15, 2), *вдова Калнозючка з Футоровъ* (15, 148), *Татіанна Кѣлѣмничка* (15, 69 зв.), *Маріа Кѣктиха* (15, 69 зв.), *дщерею Юліанни вдови Сагайдачки* (15, 139 зв.), *зяття Гнѣдашки вдови Матрони* (15, 151 зв.), *Зеніа Петриковна панна* (15, 88), *Констанція Жарчынська коморнѣковна* (15, 86 зв.) тощо.

Деякі з них утворюються за подвійними ознаками: від імені чоловіка і його прізвища (дщерею *Василихи вдови Бѣлосихи* (15, 139 зв.)), імені чоловіка і його заняття (*Анна Гринчиха Дѣгтарка з Вишні* (14, 5 зв.), *Михалчиха Шевчиха* (14, 8 зв.)), *Варвара Кирилиха Гончаренчиха* (16, 17 зв.) тощо.

Здебільшого записувачі до метрик передають імена учасників обрядів у церковно-книжій формі, але подеколи знаходимо й виразно руські (українські) форми імен: *Михалко швецъ* (14, 1 зв.), *парох Сѣо Миколски* (14, 10 зв.), *Леско Миклашевски* (14, 107 зв.).

У багатьох відобразився яскравий ситуативний колорит творення прізвиськ, а від них — і прізвищ: *Петро Куписобакки* (15, 122), *сѣна Петра Захлюпаного* (15, 135), *Петра Пархолдбы сѣна* (15, 136 зв.), *Θεωдоръ Пидсаднюк* (15, 132), *по прозвисуку их названних Ковердѣакі* (14, 23),

Михайло Кривешко (16, 79 зв.), *Θεωдоръ Жупаникъ житель футоранскій* (15, 152), *Стефанъ Ціомкало садковскій житель* (15, 152) та ин.

Не раз у коротких метричних записах натрапляємо й на виразні властиво українські конструкції фраз: *Ориніа Іваниха старомѣска бездѣтна* (14, 11 зв.); *жена Миколи Шевця кривого* (14, 12 зв.); *Мариска попадіа з Михалѣвки* (14, 27), *на той час робилъ в ойцовъ капдцинов в стѣднѣ* (15, 123 зв.), *цорка Копельця старого зъ Садкѣвъ* (15, 132), *дщерею Грецихи вдови зъ Садкѣвъ* (15, 138 зв.), *цоркою Василихи вдови комирницѣ* (арк. 138), *з Анастасією такожъ служеницею того жъ пана* (15, 142 зв.), *Сѣмиона Пасѣчника пан'ського з Компанцьо[во]го саду* (15, 84), *от жени зайшлои шчехѣвъ^{600*} на иміа Озана Іванихи попрозвискѣ шевчѣкѣвъ* (14, 21 зв.), *сѣна шевця с Карпового двора града Лѣтина* (15, 152), *дщерею ку Бгу зешлого Петра Векресте* (15, 136 зв.), *сѣ слдѣжебницею вдовицею того же самого пана* (15, 151), тощо.

Розмовні включення простежуються у виразах зі словом *тутейший*, уживаного для позначення приналежності до певної парохії чи місця проживання, та слова *жителіє*: *обивателіє тутейшіє вѣнницкєи*, *прочіи жителіє тѣтєйшіє вѣнницкєи* (15, 151), *и прочіє жителіє шереметскєи*, *жителіє футоранскєи вѣнницкєи*, *парохѣанкою тутейшою* (15, 131), *обивателіє старомѣскѣе* (15, 131 зв.).

Ознакою української мови є закінчення повної форми прикметника — *сѣна Юхимового* (14, 10), *сѣна Дахнишинового*

⁶⁰⁰ * Так у метриці. Тобто із чехів.

Никити (15, 133 зв.), сь вдовою Євдокією бившею женою кд Бѣу зешлого Аверка Малиара (15, 152). У деяких метриках побудуємо таку давню мовну форму, як закінчення на –а в іменниках чоловічого роду в називному відмінку — *Петро Вихриста* (15, 125), *сдѣжбѣста пана Козѣцкого* (15, 123 зв.), *слуги jr. Закрзевского профессоры школь вѣнницкихъ* (15, 142 зв.).

Іншою виразною рисою української мови метрик є фіксація на письмі фонемі *i* через позначення її літерою *ѣ*, до того ж саме в тих позиціях, де ця літера безсумнівно фіксує фонему *i*. Таких зразків у метриках парохій міста Вінниці безліч, наприклад:

вои́та мѣста Вѣнницѣ (14, 163 зв.), *Іоанѣ Жовтѣвскій* (14, 3 зв.), *жени его Антонѣни* (14, 20 зв.), *Лаврѣна Прокопенка* (14, 13 зв.), *Лаврѣна теслѣ сѣна з Людви́ковкѣ* (15, 120, 131), *Коренюка з веси Косакѣвки*. (16, 8 зв.), *Францѣшекѣ Гржимбовскѣ, оуружи́ного Мѣхайла, оуродзе́нѣ Бієніаковскѣ, вѣцере́гентѣ гродзкѣ Грабовіецкѣ, коморнѣкѣ зіемскѣ Брацлавскѣ, Онуфри Чайковскѣ палестрантѣ гродзкѣ вѣннѣцкѣ* (15, 42), *парохѣ старомѣски* (15, 61 зв.), *парохѣ лучанскѣ, Розалѣа п. Кароля Мѣтлашевского жена, Бази́лѣ Оустрзицкѣ, леснѣчий, Лео Охримовскѣ, зегармѣстр, Зѣні́а Бази́ліого Мѣтлашевского жена* (15, 92), *Констанціѣа Жарчынска коморнѣковна, Войці́ехѣ Пієнковскѣ коморнѣкѣ зіемскѣ* (15, 94), *Іоанна Базалѣцкого сина, зѣ дви́цею Марѣєю* (15, 125), *обывателіє старомѣскѣе* (15, 131 зв.), *Францѣшка Москвѣцка* (15, 69 зв.), *з Михалѣвки* (14,

27), *Василіа працѣвника ездѣтскаго* (14, 2 зв.), *капеліана інокѣнь бази́лѣанокѣ* (14, 34), *славѣтного вѣшиновскаго Мѣстра* (14, 111 зв.), *Іоанѣ вѣкаріи веси Хуторов Вѣнницких* (16, 2 зв.), *Іоан Кваснѣцкій вѣкарѣй старомѣскій* (16, 22), *презвитер старомѣскій вѣнницкій* (16, 4.), *госпожа сабарѣвска, госпожа старомѣска* (16, 46).

Ця риса увиразнює тексти метрик, вони наче промовляють до читача українською мовою.

Поміж тим статус руської спільноти і її мови засвідчує і білінгвізм у метричних записах. Руська мова видається записувачам недостатньо представницькою для позначення осіб вищого статусу. Однак не можемо достеменно сказати, чи це було точкою зору священника й відбивало його погляд на соціостатусні реалії, а чи спеціальною вимогою інструкцій, та вищої церковної ієрархії. Суспільні норми спонукали священника вписувати учасників актів хрещення й вінчання тією мовою, яка відповідала їхній мовно-культурній належності. Це спостерігаємо в метричних книгах і Кузьмо-Дем'янської, і Покровської церков. Ось один із таких записів у практиці церкви Покрови:

Рокѣ и мѣца и дна того ж [6 липня 1760 р.] Азѣ ієреи Волский ѡкрестих, и миром сѣтим помазахъ дѣцѣ Марѣѣ ѡт родителей Лаврѣна Прокопенка и жени его Тетіа[ни] вос[приемници] биша Grzegorz Jodka szeregowy^{601*} y Anna Wnięczynska Dowboszowa. (14, 13 зв.)

⁶⁰¹ * Szeregowy — рядовий.

Від імені того-таки вінницького декана в метрику шлюбів Кузьмо-Дем'янської церкви за 12 січня 1780 р. було зроблено запис про шлюб уродженого сина велебного ксьондза пароха з Бугакова Наума Станіславського й Теодоти Добровольської, доньки Матвія Добровольського, капеляна Вінницького жіночого василіянського монастиря. Особливу урочистість цього хрещення зумовлювала участь у ньому брацлавського унійного офіціала Яна Трохлінського. Очевидно саме це й визначило те, запис було зроблено польською мовою (див. розділ II, с. 216–217) В інших метриках ім'я вищих церковних сановників, а зокрема, брацлавського унійного офіціала і його посада, як гадав виконавець запису, неодмінно потребувала використання польської мови. Це ж стосується й особи на посаді інстигатора (слідчого-обвинувача) латинської консисторії:

Anno 1769, D. 14 nowembr.

Азь ієреї Іаковъ Волскій парохъ Сто покровскій вѣнницкій Іоанна Борнацкаго коншту шевскаго^{602*} чєладника цєхмистра вѣнницкаго з Агафією вдовою, а прешлою господинею јм рапа Черниавского, междѣ которими ѡсобами жаднаго препатїа не знаишовши, по першой заповѣди за індултєть^{603*} јмх Lubińskiego офіціала Braślawskiego, по ѡдправленію покѣти и по прїатю Таинъ Хрѣстових в станъ ма[л]женскіи сочетах, при тим били свѣдителиє Павелъ паламаръ кузминский, Іосифъ снъ Васиша шєвца. (14, 112 зв.).

⁶⁰² * Коншту шевскаго — шевського цеху.

⁶⁰³ * Индультет (лат. — *indultus*) — дозвіл.

Рокѣ Бжіа 1771 мсіа Юла дня 4.

Азь ієреї Петръ Лосѣнскѣ парох вѣнницкѣ ц. С. Б. К. и Дам[їана] <...> сочетах законному бракѣ Сємиона Кравчѣка съ Пятничанъ вдовца, съ вдовою Іриниєю господинею јмр Wolańskoho instygatora konsyst[orza] łacińskoho, свѣдителиє були јмр Jan Witkowski и прочїи жителіє вѣнницкїє. (15, 134)

Таке правило стало звичним: у багатьох метриках усіх трьох вінницьких церков, основний текст яких подано руською книжною мовою, імена осіб шляхетного стану чи поляків за походженням подаються польською:

Року 1760 д. 25 Nowembrі

Азь ієреї Іаковъ Волскі през[витеръ]. Сто. Покро[в]скі вѣнницкї сповѣдачогося Раба Бжаго Григорого Зайдаа w. јмсї рана Czarnieckiego погребох при цркви Стои Покрови вѣнницкой. (14, 138 зв.).

Це стосувалося також імен військових, урядників, канцеляристів, палестрантів шляхетного чи польського походження. Укладачі метрик віддавали перевагу при вписуванні їхніх посад, звань та імен польській мові:

Anno 1765 D. 20 Мау.

Азь ієреї Іаковъ Волскі парох Сто Покровскій вѣнницкій Алеѣандра Шчѣчинскаго жовнѣра Іnfanterіј на дворной вінницкойи зъ Софією цоркою панѣ Ѡгінской, междѣ которими

особами жаднаго препатїа каноннаго незнайшовши по вишлих трїєх заповѣдех по отправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочетах. Свѣдїтелїе биша Данило Кѣчорѣв и Доброволскїи вознѣчъ у јмс pan F. Bohuczewicz szerżant. (14, 110 зв.)

Ао 1766 D. 12 Awgusty.

Азь ієрей Іаковъ Волски парох Сѣо Покровски вѣнни[цкїй] раба Бжїа Григорїа Манковскаго жолнѣра gardyzonu starosty винницкого з Агафією служебкою агендага и[з] Слобѣдки Дубѣцко-го междѣ которими особами жаднаго препатїа канонного не знайшовши по вишлих трїєх заповѣдех по отправленю покѣти и по прїатїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочетах свѣдїтелїе биша ІАкимовѣчъ капралъ rytus гресїј у Reuman капралъ rytus latyni. (14, 111)

Ао 1766. D. 1 Februaris.

Азь ієреї Іаковъ Волскїй парохъ Сѣо Покровскїй вѣнницки з родителеї јмсї pana Stefana Paktolскоho жени его Анни рожденнаго млдца Людвѣка пожившаго пол рокѣ и оумершаго погребох пр[и] цѣркви Сѣо Покро[вской] вѣн[ницкой]. в ганкѣ предверми (14, 141 зв.)

Anno 1767 D. 18 octobris.

Азь ієрей Іаковъ парох Сѣо Покровскї славетнаго Јана вѣшновскаго тѣстра miasta Winnici з Катерино[ю] Скрипнѣчанко[ю] слѣжебко[ю] гатушно[ю] междѣ которими особами жаднаго препатїа канонного не знайшовши по вишлих трїєх заповѣдех по отправленю покѣти и по прїтїю Таинъ Хрстових в стан малженскїи сочетах свѣдїтелїе биша Омелїан Базалѣски у Romanski pisarz urzędowy. (14, 111 зв.)

Anno 1768 D. 22 januar.

Азь ієрей Іаковъ Волски парох Сѣо Покровскї вѣнни[цкїй] шляхетне оуро-жоного јмсї pana Piotra Kisielowskiego s panną Heleną Котовѣчовна́ междѣ которими особами жаднаго препатїа не знайшовши по вишлої заповѣди й по отправленой покѣти в стан малженскїи сочетах. (14, 112).

Рокѣ 1771 мїца марта іє 10

Азь ієрей Іоан през[витерь] футоранскїй ѡрестих и миром Сѣимъ помазах млдца шляхетно урожденнаго Ј[u]zefa ѡт родителеї законо winczannych szlachetno urodzonych Frąciszka Witwickoho [и] жени его Марїи, воспрїемници [биша] Григорїй Стратѣенко, Марїа ІАковенчиха. (16, 50 зв.)

Польська застосовувалася і для записування імен прислуги, навіть із нижчих верств, якщо вони були поляками за походженням. До речі, це стосувалося єзуїтського кухаря (але уроженого!) та шевця (зате — Войцеха, тобто, з огляду на ім'я — поляка):

Anno 1764 D. 23 Oktobris.

Азь ієрей Іаковъ Волски презвитор Сѣо Покровскїй вѣнницкї Wojciecha Swiderka szewca czeladnika Ludwikowego з Мариною слѣжебкою панѣ Крижанской междѣ которими особами жаднаго препатїа незнайшовши по вишлих трїєх заповѣдех по отправленю сповѣди по прїатїю Таинъ Хрстових в станъ малженскїи сочетах сви[детелїе] биша Людвѣкъ цехмїстер и Іаков Swec (? , нрзб.). (14, 110)

Anno 1769 serwca, D. 20.

Азь ієрей Іаков Волски, парох Сѣо Покров. оуроженого Juzefa Iwaszkiewiczа

kucharza jezuwickiego z Софією Собо-
ловско[ю], сестрою Матфея Пивова-
ра, между которима особами жадна-
го препатїа не знаишовши по вишлих
трїєх заповѣдех в стан малженства со-
четах^{604*}. (14, арк. 112).

Як бачимо, скрізь у цих записах ша-
нобливі щодо вищого панства упоминан-
ня *jm* (його милість) чи *jmх* (його милість
ксьондз), з погляду записувачів, також по-
требували застосування польської мови.
У цьому вбачаємо визнання цілком пев-
ної статусної вищости польської мови:
її посеред руських текстів використову-
вано для позначення осіб вищого ран-
гу чи певних соціальних статусів: *wр*
(*wielmożny pan*), *jwm p.* (*jasnowielmożny*
pan), *jmс* (*jegomość*), *rnd x.* (велебний
отець), *ww. xx.* *Jezuity* (велебні отці єзуїти),
ur. (*urodzony*), у записуванні імен і пріз-
вищ батьків, кумів, свідків, духовенства
польською мовою, резолюцій деканаль-
них і генеральних візитацій польською
(а частіше — латинською) мовами. Іноді
польськомовні фрагменти подаються ки-
рилицею, як от: *Лукаш Залєскѣ пѣсаржѣ*
мієйскѣ (15, 74 зв.).

Про це ж свідчить і використання
польської мови навіть і без явної на те по-
треби. Наприклад, на хрещення дитини
звичайних руських парохіян Атанасія Де-
менка та дружини Марії, яке здійснив па-
рох Покровської церкви Яків Вольський,
кумом-свідком запрошено пароха церкви
Кузьми і Дем'яна; у метричній книзі його
вписано польською: *восприємники биша*
xіє. Daniel Krubowicz u Настасіа Мат-
вііха. (1767, 6 грудня, 14, 25 зв.). Так само

й під час хрещення 13 березня 1768 р.
немовляти Никифора свідків (вочевидь,
русинів за іменами) вписано латинкою:
Lesko Wynnyczєko, а куму (*y Lubka żona*
asawułowoho ziatia) подано латинськими
літерами (14, 26).

Цей численний точковий (але масо-
вий за частотністю) фактичний матеріал
засвідчує поступове руйнування русько-
мовного простору в писемних докумен-
тах унійних парохій Вінниці, посилення
присутности польськомовних елемен-
тів і латини. Це стосувалося і мововжи-
вання парохіяльних священників, але
ще більше — вищих структур церковно-
го урядування.

Як зазначив унійний історик о. док-
тор Юрій Федорів, ще раніше, з пер-
шої половини XVII ст., переважан-
ня польської мови було помітним
у василіянських монастирях, капіту-
ли яких приймали спеціальні постано-
ви про обов'язкове ведення діловодства
польською:

В другій половині XVII стол. наші ма-
настирі були так спольщені, що ледво
можна було їх розрізнити, котрий укра-
їнський, бо й розговорна мова в них
була польська, і протоколи капітул
були писані польською мовою. Прото-
коли капітул були писані по-українськи
тільки за життя Рутського, який держав
руку на живчику українських манасти-
рів. По його смерті 1636 р. протоко-
ли капітул були списувані по-польськи
і по-латині. Коли деякі акти в роках
1698 і 1703 рр. були писані по-україн-
ськи і по-польськи, то тодішній секре-
тар Інокентій Винницький, пізніший

⁶⁰⁴ * Запис на берегах аркуша як пропущений із позначкою NB.

митрополит^{605*}, переклав їх на польську мову. У 1673 р. капітула постановила, що всі протоколи мають бути списувані польською мовою⁶⁰⁶.

Усупереч цьому, базованому на джерелах висновку, і поданим вище численним фактам, твердження про те, що начебто унійне духівництво у всіх його верствах — від єпископського двору до парохії — в умовах Речі Посполитої XVIII ст. «давали можливість збереження єдності руської культури, долучаючись до утвердження переднаціональної самосвідомости», як це пишуть А. Гіль та І. Скочиляс⁶⁰⁷, є необґрунтованим спрощенням їхньої реальної ролі. Свого часу відомий культуролог Ігор Шевченко застерігав від намагань переносити роль, яку відіграло духовенство Унійної Церкви в національному культурному процесі русинів в Галичині в умовах Австрійської, а згодом — Австро-Угорської імперії в XIX ст., а точніше — з його другої третини, на його роль в інший час за інших соціополітичних обставин Речі Посполитої XVII–XVIII ст.:

...А коли Уніатська церква нарешті очолила українські національні прагнення, це сталося тривалий час після того, як Польща втратила більшу частину Західної України на користь Австрії, у 1772 р.

... Деякі сучасні західноукраїнські історики трохи ідеалізують початки унійних змагань... Що ж до активної участі унійного духовенства в українській національній справі — а починалася вона з розвитку освіти й культури — то про таку участь можна говорити лише під кінець XVIII ст.⁶⁰⁸.

Певні спостереження щодо мови метрик вінницьких церков можна зробити, аналізуючи записи їхніх дат. Так, у метриках хрещень церкви Кузьми і Дем'яна запис на першій сторінці фіксують дату, подану руською книжною мовою: *Року 1746, ноємрїа, дня 10 (15, 2)*. Уже на звороті сторінки використано кириличну систему запису чисел: *Року АѢМСѢ, Мїа іандарїа, Д. ҃ї (тобто, 13 січня 1746 р.; 15, 2 зв.)*. Ця модель запису використовувалася в метриках цієї церкви й надалі, хоча натрапляємо й на записи, датовані латиною — *Ano 1747, Julius, D, 2 (15, 4)*, то різномовні польсько-латинські — *Roku 1750, Februarij D. 20 (15, 5 зв.)*, то латиномовні — *Ano 1750, novembris, D. 20 (15, 6)*, *Ano 1750, D. 25, 8bris (15, 6 зв.)*. У січні 1752 р. записи хрещення датуються книжною руською мовою (*15, 8 зв.*), наступні ж, у лютому того-таки року, знову латиною — *Ano Domini 1752 mesii Februi D. 7 (15, 9)*. При цьому основні тексти запису обряду писані руською книжною мовою. Так тривало

⁶⁰⁵ * «Пізніший митрополит» стосується не Інокентія Вінницького (1654–1700), а Юрія Вінницького (1660–1713), який і був унійним митрополитом київським у 1710–1713 рр.

⁶⁰⁶ Федорів, Юрій, *о д-р.* Організаційна Структура Української Церкви. — Торонто, 1990. — С. 72.

⁶⁰⁷ «В умовах визнанневих, політичних і станових поділів власне церковні структури — від єпископського двору до парохії включно — давали можливість збереження єдності руської культури, долучаючись до утвердження переднаціональної самосвідомости тогочасних білорусинів та українців, а також частково молдаван (румунів) і поляків». (*Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji.* — S. 14 та ин..)

⁶⁰⁸ Шевченко Ігор. Україна між Сходом і Заходом. — С. 146.

до січня 1753 р., коли знову з'являється запис, датований руською книжною мовою з кириличним позначенням цифр, який використовується до січня 1760 р. (15, 11 зв. — 20 зв.). Поки що не можемо з'ясувати мотивів цих змін у записуванні дат: чи йшли ці вимоги на рівні деканату чи офіціалату, чи були ініціативою священника.

Поняття мовної культури чи, сказати б, мовної дисципліни записувачам метрик не властива. Це фіксує польсько-руський запис датування хрещення за 8 січня 1760 в метриці церкви Кузьми і Дем'яна, у якому рік записано арабськими цифрами, а число — кириличним позначенням: *Roku Paŝkiego 1760, мїца ианварїа, дня и* (15, 20). У наступному записі читаємо: *Року того ж, ианварїа, дня кїа*, далі — за цією ж схемою (15, 20 зв.).

Після запису хрещення в метричній книзі церкви Кузьми і Дем'яна за 11 лютого 1760 р. наступний датується 12 вересня 1760 р. (15, 20 зв.). Причина такого піврічного розриву невідома. Важливо наголосити на тому, що в цих записах позначення дат — польсько-латинські: *W Roku 1760, D, 12 7bris* (15, 21). Датування хрещення, вчиненого 30 січня 1763 р. польськомовне — *R[oku] P[rańskiego] 1763. D. 30 Januaris*, а вже наступне записане руською мовою — *Року 1763, М. иануарїа, Д. 30* (15, 27). Про явні збої в мовній культурі порівняно з польськомовними текстами в метриках засвідчують руські записи цих документів: *велебно-го ѡтца Стефана капелїана базилианскї* (14, 10 зв.), *Костантіа ѡгороднїчого WW*

ОО језовїтовъ (14, 12 зв.), *спод Немерова, вос. биша Маттѣй Пивоваръ езовїци* (14, 13), *Казѣмѣра паробка езовїцкого* (14, 14), *Васили Миклашєскі* (14, 15).

У всіх цих метриках уписано священника Петра Лосінського. Нововисвячений ієрей (так зазначено в метриці) Даниїл Крубович, комендар церкви Кузьми і Дем'яна, повертається в записі до датування 26 липня 1764 р. до кириличної системи: *Року Бжїа АѲѢД, мїца Юліа, дня КС* (15, 32). Цієї системи став дотримуватися в записах і пресвітер церкви Петро Лосінський (15, 32 зв., 33). Але, починаючи із запису за 10 травня 1765 р., числа позначаються арабськими цифрами (15, 33 зв.). Коли ж до Кузьмодем'янської церкви запросили пароха з П'ятничан Василя Літинського, щоб він охрестив немовля Ігнатія, сина ієрея Даниїла Крубовича, то цей прийшлий священник записує дату з кириличними позначеннями: *Року Бжїа АѲѢЄ, мїца декемвріа, дня КТ* (15, 35 зв.). Імовірно, він робив так записи у своїй п'ятничанській церкві. Ще якийсь час записи робляться у той-таки спосіб, хоча й не послідовно, бо числа вписуються часом і арабськими цифрами. Але від 21 грудня 1766 р. і далі записи дат ведуться руською книжною мовою з арабськими цифрами (15, 37 зв. і наст). Білоруський дослідник Дзяніс Лисейчиков пов'язує перехід від використання кириличної до арабської лічби в руськомовних записах, а так само вживання польських і латинських назв місяців зі своерідною вестернізацією трибу життя унійних парохій⁶⁰⁹.

⁶⁰⁹ Лисейчикаў Д. «Азь, Іерей...»: «руская» мова метрычных кніг уніяцкіх цэркваў. — С. 142.

Перший запис у метричній книзі хрещень церкви Святої Покрови розпочинається датою, вписаною польською і латиною — *Rokъ 1748, D. 18 Junius*; основний текст подано руською книжною мовою. Дата в другому записі фіксується тією ж мовою — *Рокъ того ж, дня 3, Юля (14, 1)*; натомість у наступних метриках рік і числа місяця записано кириличною системою. У метриці хрещень від 24 січня 1761 р. замість кирилиці в написанні дати, числа використовуються арабські цифри, слово *року* пишеться латинкою, а назви місяців — латиною: *Roku 1761 D 24 Januarij. (14, 14)*. Таких записів було зроблено три, а потім їх знову пишуть за попередньою моделлю.

Починаючи із 30 березня 1762 р. в книзі хрещень церкви Покрови записи ведуться у вигляді таблиці з двох колонок: у першій вписується дата, а в другій — основний текст. Прикметною тут є не так таблиця, як те, що дати в ній уписуються латиною: *1762 Anno, 30 Marci (14, 16)*. Таку ж таблицю запроваджено і в книзі шлюбів, починаючи із запису за 25 жовтня 1762 р. (*14, 107 зв.*), у книзі погребів таку таблицю запроваджено, починаючи із запису за 9 серпня 1762 р., хоча відступ від кириличної системи фіксації чисел в окремих записах бачимо ще за 1760 р. (*14, 139, 139 зв.*). Такої таблиці з уписуванням дати латиною не спостерігаємо в метричних книгах інших церков. Під датою, записаною латиною — *Roku 1772 m̄ca Junis D. 20* — у метричній книзі, повернулися до старої форми без таблиці. Дата вказується двома мовами: польською (*Roku, m̄ca*) і латиною (*Junis*) (*145 зв.*) Наступний запис за цим і подальші — ведуться,

за декількома винятками, руською книжною мовою: *Року 1772 м̄ца декєврїа Дня 20. (14, 146)*.

Кирилична система в подачі дат у метриці хрещень старохуторянської церкви Св. Георгія використовувалася від першого запису 24 січня 1753 р. до запису 15 лютого 1764 р. У наступних метриках рік пишеться на берегах латиною — *Anno 1764*, місяць руською — марта, число арабськими — 1 (*16, 23 зв.*). Від акту хрещення 8 грудня 1764 р. фіксація дат ведеться руською мовою з арабськими цифрами: *Року Бжїа 1764, м̄ца декєврїа, дня 8. (16, 27)*. Запис шлюбу в метричній книзі цієї церкви за 9 листопада 1763 р. поданий із використанням кириличної системи запису цифр, а наступний, 2 лютого 1764 р., книжною руською мовою з арабськими цифрами: *Року 1764, фєвруар., дня 2 (16, 119)*. У метриках поховань церкви Св. Георгія останній запис із використанням кириличної системи позначення чисел вчинено 2 січня 1764 р. Після нього йде запис перевірки метрик вінницьким деканом Василієм Заблоцьким (*Basilius Zabłocki*) від 15 квітня 1764 р., а за ним метрика поховання з датою *Року 1764, м̄ца Августа дня 26 (16, 149 зв.)*.

Звернімо увагу на відступ від згадуваної табличної форми і польсько-латиномовного запису дати у фіксації обряду хрещення в метриці церкви Покрови за 17 квітня 1772 р. На відміну від інших, сусідніх записів, він розгорнутий і докладний. Таїнство тоді чинив, запрошений священник, а не парох церкви Покрови. Привертає увагу й склад учасників церемонії:

Року Бжиа 1772, мїца Априлиа сїмнац-того дня.

Азъ ієрей Марѣцѣнѣ ІАнѣковѣчѣ, парохъ мѣста Краснаго, храмѣ Воскресе-ниа Хрїстова окрестих и миром Стимъ помазахъ мїдца Гавриїла ѿт родителєй законновѣнчанихъ оуружонухъ іх-мосцовѣ панст[в]а Стефана й Анни Пакѣтольскихъ палєстрантовѣ гро-цѣкихъ винницѣкихъ. Кмотѣровіє биша вел'можниі Томашъ Юзефъ Чарѣковски городнѣчиі бїславскїй и вел'можнаа Марианна Травѣнска, капѣтанова Воискъ короннихъ. (14, 31).

Цей текст привертає увагу як із мовного, так і з соціально-статусного поглядів. Для хрещення сина знатного чиновника-палестранта Стефана Пактольського за участі в ролі кума брацлавського городничого вельможного Томаша Чарковського спеціально запрошено священника аж із Красного отця Марціна Янковича. Він відповідно до того, як було заведено в краснянській церкві, не став креслити таблицю, як це було в попередніх і наступних метриках, і дату події вписав руською мовою, на відміну від сусідніх записів. Але своє ім'я вписує не на руський лад — Мартин, а на польський — *Марѣцѣнѣ*. Слово *оуружонухъ* у нього складається з двох частин — руськомовної і польськомовної (*-ухъ*). Подібне трапляється в метричних записах і інших церков. Привертає увагу й те, що назву кумів тут подано за польськомовним зразком — *кмотѣровіє* (від польських *kmotr* — кум, *kmotra* — кума).

Останнім у цій низці табличних записів у метриках церкви Святої Покрови

(зокрема, у метриках шлюбів) був блок із польсько-латинською фіксацією дати 20 травня 1772 р.:

1772 Roku, mca majis, D. 20.

Аз ієрей ІАков Волски, прѣ[витерь] Сто Покровски вѣнницки, працюванаго мїд. Леѡнтиа Василица Петлюги сїна спаною Мрїєю, дщерею Василица Метлашевского, междѣ которими ѡсобами жаднаго препнатїа канонного не знаишовши по вишедших трїєх заповѣдєх по ѡтправленю покѣти и по прїатїю Сѣих Таин, в стан малженства сочетах. Св[дителиє биша] Петро Гиричѣ и прочїє при том биша. (14, 112 зв.).

Далі йдуть звичайні текстові записи в метрики, і прикметно, що дати в них пишуться руською мовою, починаючи з наступного позначення дати таїнства — *Року 1772, мїца Юля, дня 22*.

Мовну непослідовність уписувачів до метричних книг засвідчують записи, у яких ім'я учасника обряду записане латинкою (польською мовою), а прізвище — руською, коли в окремих словах з'являються літери з іншої мови, або в руському слові пишеться польськомовне закінчення. *Азъ ієрей Іаковѣ Волски* (14, 15) — починає своє прізвище з польської літери парох церкви Покрови. Або наприклад: *Костантиа ѡгороднѣчого WW OO језовѣтовѣ* (14, 12 зв.), *Magdalena Сѣрантова* (14, 24 зв.), *12 Awgusty, starosty вінницкого, служебкою арендара* (14, 111), *s раниа Helenа Котовѣчовна* (14, 112), *хїєдза Трохлѣнського* (14, 117), *Уродзонего Краснѣцкого и жени его Rodzaliu* (16, 81 зв.), *шляхетне оуродзонего пана Крѣвскего* (16, 122 зв.).

Після запису, зробленого в метричній книзі церкви Покрови офіціалом Мокрицьким (*A^o 1764 ie 30 8bris*), у якому дату виставлено латиною, у наступних записах пароха Вольського продовжено записування дат латиною, наприклад, *A^o 1764 D. 22 nowembris*. Прізвище свідка тут подано з польським закінченням: *Але́зей Миклаше́ски* (14, 21 зв.). Це створює враження макаронічної мови.

Прикметні метаморфози з текстами метричних записів, яких не бачимо в метриках інших вінницьких парохій, спостерігаємо в останні роки ведення цих книг у старохуторянській церкві Святого Георгія. Так, у метриці хрещення від 24 квітня 1787 р., вчиненого парохом Іваном Стеткевичем, дату записано кирилицею. Це тривало до 20 лютого 1788 р., наступний запис 4 березня 1788 р. зроблено арабськими цифрами (16, 93 зв. — 95 зв.). Записи з кириличними датами в метриці погребів тривали з 14 квітня 1787 р. до 20 лютого 1788 р. (16, 170–170 зв.). Далі записи йдуть із позначенням дат арабськими цифрами. Чим пояснюється цей відхід до кириличної системи — сказати не можна. Можливо, це якимось пов'язано з настроями всередині громади чи з намірами священника орієнтуватися на православ'я, а звідси й зовнішня, показове демонстрування такого орієнтування (чи й переходу?) — звернення до архаїчної системи запису чисел.

Тим часом у книзі метрик церкви Св. Георгія є ще одна прикметна особливість: із 28 квітня 1790 р. метричні записи

у книгах цієї церкви робляться транслітом, тобто руською мовою, записаною польськими літерами:

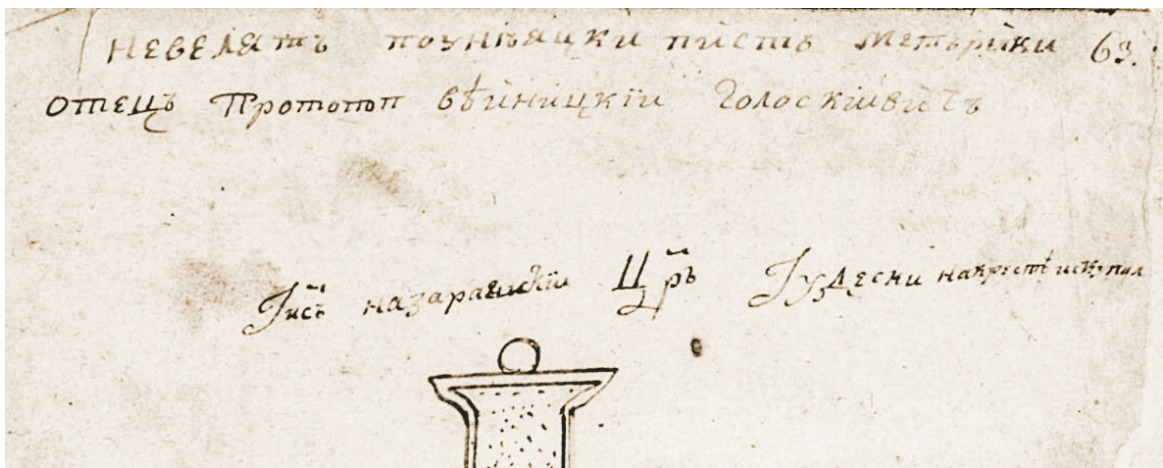
Roku 1790, mię Apryłyia, dnia 28.

Az jerey Yoan Dobrzanski, paroch futoransky chramu Swiataho W. M. Chrystowa Heorhia, okrestych i myrom S: m pomazach m. Ałexandru od rodyteley zakonowinczannych Dmytra hruszczęka zeny iecho Matrony K. B⁶¹⁰. * Gawryił honczar i motra Hruszczęczycha. (16, 99)

Дзяніс Лісейчиков вважає трансліт своєрідною формою використання латинської графіки для передачі руського тексту й розглядає її як перехідну до польськомовного діловодства⁶¹¹. Звертаю увагу, що у Вінниці з цим пов'язаний епізод, який пояснюється, гадаю, культурними преференціями священника Івана Добржанського. Для порівняння подамо відомості самого Д. Лісейчикова, що стосуються теренів Великого Князівства Литовського. Традиції писемної «русчизни», як пише дослідник, до кінця XVIII ст. збереглися на території Брагинського деканату Київсько-Віленської єпархії, на території Пінсько-Туровської єпархії, особливо ж у східній її частині, Мозирському повіті, а також на півдні Новоградського й Речицького повітів. На решті теренів ВКЛ традиція письмової «русчизни» в діловодстві унійних парохій, зокрема у веденні метричних книг практично згасла вже до середини XVIII ст. Вона рудиментарно залишалася лише на титульних аркушах метричних книг, і то окремих церков, назагал

⁶¹⁰ * К. В. — кмотрове биша, тобто кумами були.

⁶¹¹ Лісейчикаў Д. «Азь, Іерей...»: «руская» мова метрычных кніг уніяцкіх цэркваў. — С. 132–133.

Запис пароха Гавришівської церкви св. Йоана Богослова о. Миколая на маргінесі метричної книги про заборону вести метрики «по уніятськи». (ЦДІАК, ф. 224, оп. 1, спр 183, арк. 63).

метричні книги велися польською мовою. Мовний феномен Мозирського, півдня Новогрудського й Речицького повітів дослідник пояснює «географічними» причинами, зосібна близькістю цих територій до значного культурного центру, своєрідного осередку «русчизни» — Києва, зносини з яким підтримувалися вздовж транспортних артерій — Прип'яти і Дніпра⁶¹². Не варто оминати й етнокультурний аспект, передусім те, що що Пінсько-Турівська єпархія була переважно русько-українським етнокультурним простором.

У метриці старохуторянської церкви Св. Георгія останній запис польсько-латинським транслітом вчинено 22 березня 1794 р. (16, 108 зв.), після цього той-таки священник робить записи хрещень церковно-руською мовою. На арк. 108 зв. останній запис зроблено ще латиницею, а наступне хрещення того ж дня,

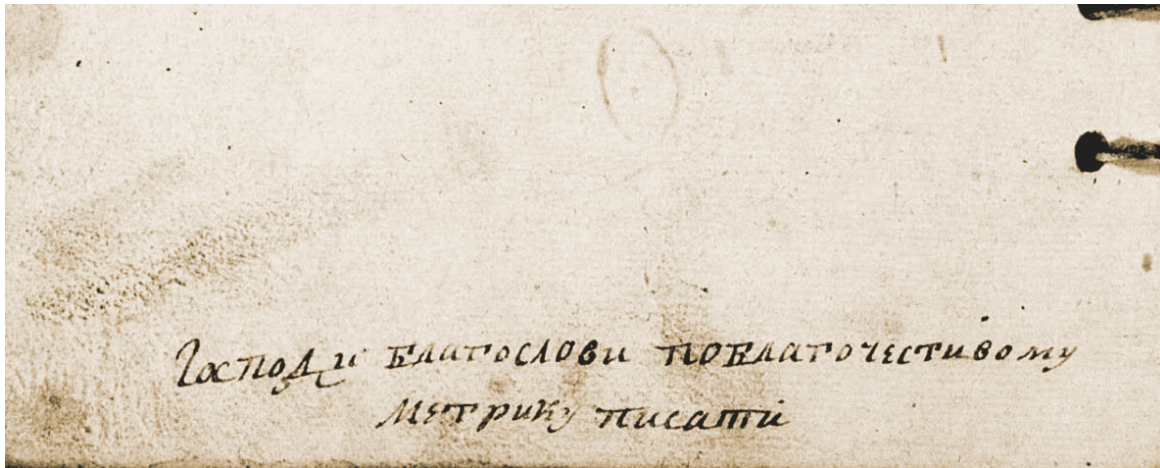
22 березня (1794, мця марта дня 22) виконане руською книжною мовою:

Азь ієрей Іоанъ Добранскій презвитеръ церкви Фугѳровъ Вѣнницких і т.д. (16, 109).

Це опосередковано вказує, що саме в березні 1794 р. й відбулося переведення цієї парохії на *благочестіє*. Тепер записи в метриках ведуться синодальною російською мовою. Цей момент, можна з певністю сказати, пов'язаний із тим, що вінницькі парохії були переведені з унії на російське синодальне православ'я. Втім, динаміка мовних перемін у метричних книгах, які відбулися при переведенні парохій Брацлавщини на російське православ'я потребує спеціального детального дослідження.

Після переведення парохій на синодальне православ'я настоятелів зобов'язано завести нові метричні книги

⁶¹² Лісейчикаў Д. «Азь, Іерей...». — С. 136–137.

Запис пароха Гавришівської церкви св. Йоана Богослова на маргінесі метричної книги.

відповідно до вимог Російської церкви. Імовірно, якийсь час записи ще ведуться у старих книгах. Для нас певний інтерес становить перехід у веденні метричних книг у парохії Івана Богослова приміського села Гавришівки. Останній запис у метричній книзі хрещень парохії Йоана Богослова датований 27 січня 1796 р., після чого у книзі знаходимо запис:

Не велать по унѣяцки писать метърики
отець протопоп вѣнницкій Голоскѣевичъ.

Як видається, Голоскевич суворо вимагав вести записи за новими правилами, і гавришівський священник, зрештою, був вимушений пристати на ці вимоги. При цьому зафіксував на сторінках метрики якесь сум'яття з цього приводу, а далі — поклався на Господню волю, просячи благословення у Всевишнього:

Господи благослови по благочестивому
метрику писати⁶¹³.

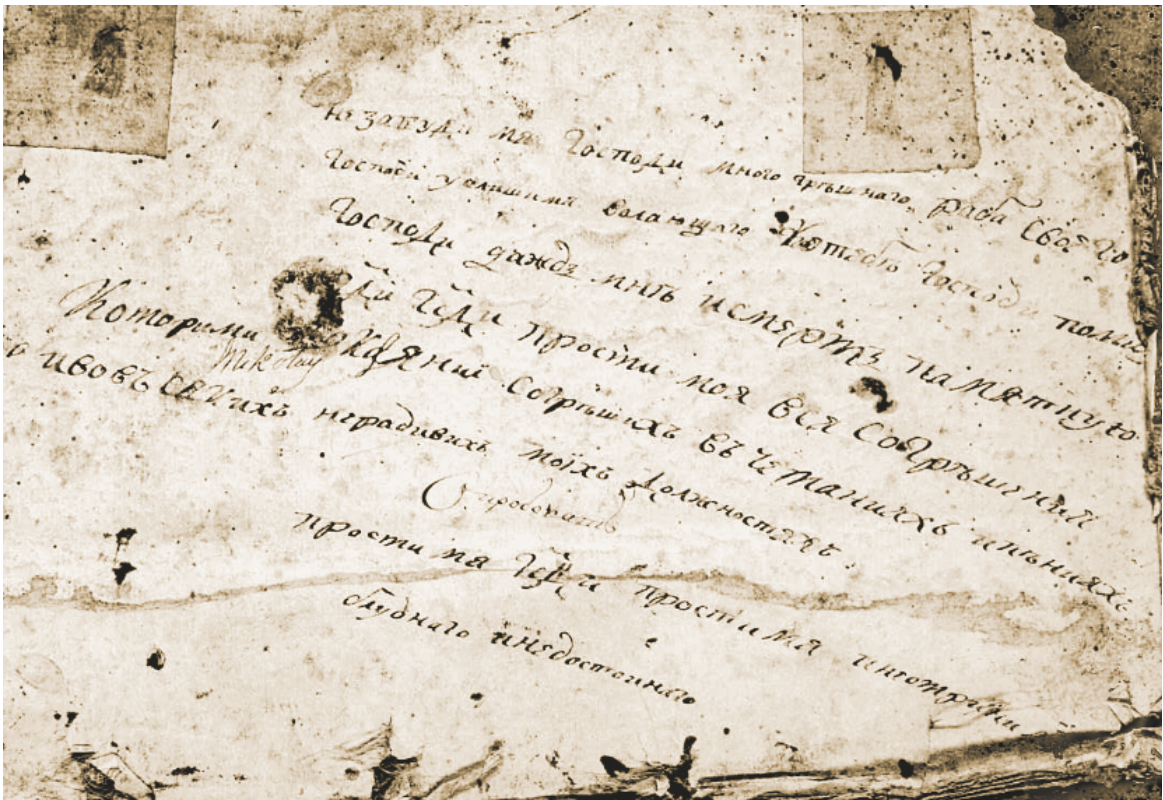
Метрики гавришівської парохії 1748–1816 рр. цікаві ще й тим, що на початку книги там уміщено «Зразки писання і видавання метрик» («Wzór pisanія u wydawania metryk») хрещень, шлюбів і погребів. Запис справді зразковий, переписаний розміреним чітким виразним почерком⁶¹⁴, імовірно, якимось писарем у деканаті (можливо, за плату).

Так само примітний є й певний особистий момент: покаюнна молитва священника на початку книги. Цікаво, що ім'я священника вписано польською, тобто для певности, щоб Господь таки розпізнав, од кого йде молитва, прохач вирішив, що саме польська буде для Господа надійнішим орієнтиром:

Не забуди мя Господи многогрѣшного
раба своего
Господи услыши мя волающаго ко Тебѣ
Господи, помилуй [мя].
Господи, даждь мнѣ и смерть памятную.

⁶¹³ ЦДІАК, ф. 224, оп. 1, спр. 183, арк. 63.

⁶¹⁴ Там само, арк. 2–5.

Молитва пароха Гавришівської церкви св. Йоана Богослова о. Миколая на авантитулї метричної книги. (ЦДІАК, ф. 224, оп. 1, спр. 183)

Гди, Гди прости моя вся согрѣшения,
которими *Миколау* окаяний согрѣшихъ
въ четаніяхъ и пѣніяхъ
и во всякихъ нерадивихъ моїхъ
должностяхъ
прости мя Гдѣ прости мя и неотрини
блудного и недостойного⁶¹⁵.

Отже, записи в метричних книгах па-
рохій Вінниці XVIII ст., які, за властивим

їм призначенням є, на перший погляд,
скромними, невеликого обсягу, у пев-
ному сенсі утилітарними документами
власне ситуативного характеру, містять
у собі значний інформаційний потенціал
щодо мовно-культурної та соціокультур-
ної ситуацій у краї і, що особливо важ-
ливо, зберігають різнопланові відомості,
які стосуються живої мови Брацлавщини
того часу.

⁶¹⁵ ЦДІАК, ф. 224, оп. 1, спр. 183, арк. 1.

4. РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РУСЬКО-ПОЛЬСЬКОГО ПОМЕЖІВ'Я

Міжкультурне (в широкому значенні) помежів'я на теренах Брацлавського й Київського воєводств мало виразні особливості, пов'язані з прикордонним географічним розташуванням цих воєводств, тому варто говорити принаймні про кілька класів межових явищ: перший, охоплював різнопланову взаємодію польської та руської спільнот у межах Речі Посполитої, включаючи соціальні, мовні, релігійні, міжетнічні сфери; другий впливав з органічного давнього зв'язку Правобережної Руси-України з Києвом та його

церковною культурою, а разом з тим і етнічно спорідненою Лівобережною Україною (Малоросією); третій охоплював межові явища у взаємодії польської та руської спільнот зі специфічною спільнотою Вольностей Запорозьких, а водночас і степовими кочовими спільнотами Кримського ханату; четвертий впливав із військово-політичних та пропагандистських упливів Російської імперії, які безпосередньо позначалися на житті і статусі релігійних спільнот на Правобережній Україні, і безпосередньо на їхніх визнанневих орієнтирах. У Вінниці, як центрі Брацлавського воєводства,

функціювали основні його судово-адміністративні органи, і саме тут виносилися важливі управлінські рішення щодо різноманітних аспектів у житті цього помежів'я, зокрема й тих, що стосувалися релігійних спільнот.

Чимало характерних рис Брацлавщини як помежів'я, у якому переплелися географічно-просторові, військово-політичні та культурно-визнанневі особливості, відбито в цитованому «Діяріюші капучинів вінницьких». Як видно з тривалого листування про заснування Вінницького капучинського монастиря між старостою-фундатором Л. Калиновським, орденською владою провінції капучинів та луцьким римо-католицьким єпископом, одним з найважливіших при прийнятті остаточного рішення було питання безпеки ченців і самого кляштора, на яку впливали етнічна й етно-конфесійна специфіка краю.

Виряджені для вибору місця для кляштора капучини, опікувані вінницьким старостою, були гостинно прийняті вінницьким шляхетським середовищем:

«...нас було послано до Вінниці не як убогих капучинів, а як власних синів, коли ж у своєму повозі, запряженому 6-ма кіньми з наданням для більшої зручності слуги, здорові й щасливі, 18-го вересня [1744 р.] прибули до Вінниці панської, чи Вінниці, де з найбільшою радістю й гостинністю були прийняті я. вв. панами достойниками воеводства Брацлавського, які на той час були зібрані на сеймі, а також вв. оо. Товариства Ісусового, які мають колегіум і школи утримують, а так само й вв. оо. домініканами, які знаходяться

в Вінниці, не зможу й описати гостинності щодо нас»⁶¹⁶.

Судячи з настрою, зафіксованого літописцем, прибулі найперше непокоїлися безпекою кляштора та його майбутніх насельників. Перші враження прибульців, зафіксовані в літописі, були цілком позитивними:

Довкілля вигідне, зокрема тут можна знайти вдосталь хліба, м'яса, риби й інших речей. Якби хтось мав тимчасові страхи чи боявся смерті у зв'язку з суцідством із татарами, волохами, москалями й козаками, нехай ся нічого не боїться, бо ж ми розпитували в багатьох про безпеку, й ніхто нам не страшив, але всі, зокрема вв. оо. Товариства Ісусового, як і вв. оо. домінікаці й інші зі шляхти й прийшлих добродіїв, обіцяють повну безпеку. Не чувано, щоб якісь єзуїти чи домінікаці, чи священник якийсь був колись забитий. Тому про ту фундацію вінницьку подаємо голоси я, брат Станіслав, про прийняття її, і прошу, превелебний отче, про прийняття цієї фундації...⁶¹⁷

Проте, як побачимо з подальших сторінок літопису капучинського монастиря та інших джерел, це політико-географічне й соціально-етнічне помежів'я впродовж більшої частини XVIII ст. було гостро конфліктним. Джерела фіксують випадки, коли сама Вінниця потрапляла в поле протистоянь різноманітного характеру. Для розв'язання суперечок, що виникали на державному кордоні Речі Посполитої, що був водночас і південно-східним

⁶¹⁶ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 8.

⁶¹⁷ Там само.

кордоном Брацлавського воєводства, мали діяти спеціальні суди, які розглядали різноманітні справи, що виникали в цьому помезж'ї. Саме такі обставини зафіксовано в листі брацлавського чашника (а водночас і Гайсинського старости) Антонія Судимонта Чечеля до великого коронного канцлера від 24 травня 1750 р. Інформація, яку подає лист важлива для нас із кількох причин. По-перше, з нього довідуємося про те, що «пограничні суди^{618*} Брацлавського воєводства, по тривалому зволіканні від російських комісарів, у містечку Торговиці вже засновані». По-друге, хоча згадані суди й були утворені, але на той час функціювати не могли, оскільки російський комісар письмово сповістив, що «з причини морової язви, що поширилася в Січі ... жодним чином суди провадити неможливо». А крім того, третє, в листі розкривається зміст конфліктів, щодо яких «Брацлавське воєводство переважно й має позови», а саме:

«минулого року січові й гардові козаки нестерпні знущання, муки й пограбування у Брацлавському воєводстві вчинили, а ще більше нинішнього року не лише кінні козаки в нашому воєводстві різноманітні чинячи напади

і як шляхтичів, так і різного чину людей грабують і до смерті вбивають, але й піші декілька сот людей (яким пан Січовий кошовий в Коші і до нашого воєводства йти дозволив) безсумнівні чинять напади, зокрема в місцевостях гуманських коло Гранова, Рашкова, Ладичева (імовірно: Ладижина.— А. З.), Немирова, Шаргорода, Вінниці, Брацлава, Літина, Бару і навіть до Латинова (Летичева? — А. З.) в містечках і селах великі збитки чинять і до смерті шляхтичів убивають, ховаючись у густих лісах, і ми нині з власних наших місцевостей майже завсім вигнані, одне слово сказати, що жоден із нас у місцевостях своїх у безпеці не перебуває»⁶¹⁹.

У цитованому щойно збірнику документів подаються факти безчинств, скоєних нападниками із Січі, в околицях Немирова, у Брацлавському старостві, у Потуші, в Ситківцях, під Носківцями, Лисянці, в околицях Гуманю, м. Крути й інших населених пунктах⁶²⁰. Різноманітні обставини, пов'язані з цими справами, розглядалися в судових установах Вінниці як столиці воєводства: вони творили подієве тло для прийняття управлінських рішень, чутки про ці події циркулювали в місті, його ближчих і дальших околицях.

⁶¹⁸ * Створення пограничних польсько-російських судів передбачалося конституцією Сейму 1736 р. Умови їхнього функціонування на прикордонні Брацлавського воєводства польські й російські судді опрацювали 1750 р., спільну ординацію затверджено королівським рескриптом в грудні 1752 р. Суди мали відбуватися в Торговиці у дві каденції — 10 травня і 16 вересня. Книги пограничних судів Брацлавського воєводства мали зберігатися у Вінниці. Суди розглядали скарги й суперечки між підданими двох держав. У трактаті між Річчю Посполитою і Росією 1768 р. було записано зобов'язання обох сторін заснувати і створити невідкладно Пограничні Суди. На практиці ці суди діяли дуже спорадично. Див.: *Zielińska Ewa. Polsko-rosyjskie sądy pograniczne po pierwszym rozbiórce — wybrane problemy funkcjonowania // Studia z dziejów Rosji i Europy środkowo-wschodniej.* — 2019. — № 1. — S. 60–63.

⁶¹⁹ Матеріали для історії Южнорусского края въ XVIII стол. (1715–1774), извлеченные из старых дѣлъ Киевскаго губ. архива А. А. Андреевскимъ, изданные Имп. Одесскимъ обществомъ історіи и древностей. — Одесса: типогр. А. Шульце, 1886. — С. 195–196.

⁶²⁰ Там само. — С. 204–209.

Ці обставини неодноразово були зафіксовані й на сторінках літопису Вінницького капуцинського монастиря. Як видно з нього, капуцинів особливо непокоїла загроза від гайдамаків, як пояснює на початку літописець, «людей, званих народним терміном гайдамаками, що походять із пограниччя козацького, страхом, грабіжництвом, а не раз убивствами»⁶²¹. У вересні 1749 р. від гайдамацького нападу на містечко Мізяків, розташованого у двох милях од Вінниці, потерпіли й вінницькі капуцини. Під час нападу було сплюндровано садибу і вбито Томаша Янішевського, посідача цього маєтку, якого літопис називає «доброчинцем закону», тобто благодійником капуцинського ордену. Імовірно, саме тому на час нападу в домі Янішевського перебували превелебний о. Францишек із Кракова, превелебний о. Костянтин Варнавський, настоятель вінницький, і превелебний о. Гжегож Яновський, який прибув з Вінниці для складання привітання дружині Янішевського до дня св. Розалії. Як записано в літописі, о. Гжегожеві Яновському забрано пекторального хреста, і коли втікав од небезпеки, його мало не застрелили; о. Францишкові з Кракова відібрали релікварій зі знаменитими реліквіями та сонячний годинник із магнітною голкою, коробочку з табакою і ніж і мало не прибили списом. Присутньому при тому домініканцеві о. Героніму Родзицькому дісталось по плечах списом, йому відібрано кожушок і посудину з тютюном. Забитого гайдамаками Т. Янішевського було поховано при вході до каплиці Вінницького

капуцинського монастиря. Літописець повідомляє у записі через кілька днів, що в дашковецьких лісах гайдамаки напали й обдерли якогось священика і світського «так, що в сорочках посеред ночі прийшли до Вінниці». У тих подіях потерпів і настоятель капуцинського кляштора: «від великого потрясіння (z przerażenia wielkiego) у випадку, про який оповідали, о. Костянтин і виїхав в грудні до Львова» й на його місце було прислано нового очільника монастиря. Однак із літопису довідуємося, що навесні 1750 р., на настійливе прохання фундатора кляштора, о. Костянтин повернувся для нагляду за будівництвом і як настоятель⁶²².

Літописець зафіксував, що дуже ранньої весни 1750 р., як давно вже того не було, гайдамаки «дуже близько підходили до Вінниці» і що «небезпека була постійною». Тоді вони пограбували Літин, а за тим подалися до Летичева, де напали на домініканський монастир. Там нападники «кількасот тисяч депозитів і багато речей костьольних забрали». Після багатьох гайдамацьких нападів, як повідомляє літописець, до капуцинського монастиря на свято св. Антонія прибув уланівський староста Чосновський «із почетом слуг, двораків і жовнірів» і, отримавши благословення від духовенства, «вирушив і оточив гайдамаків за допомогою місцевих мешканців у якушинецькому лісі, де вже другий рік перебували». Десятьох гайдамаків було вбито, вкрадене ними забрано, церковні речі повернули летичівському костьолові, «так само речі між людьми розбирано».

⁶²¹ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 1.

⁶²² Ibid, k. 51.

На День подяки староста знову вдарив на гайдамаків, загін яких налічував 26 осіб; «деяких знайдено потім у лісі, вмерлих від ран». Однак невдовзі в якушинецькому лісі з'явилося тридцять дев'ять інших гайдамаків, які орудували в Літині, Уладівці й по селах⁶²³.

Із певними деталями літописець повідомляє про тогорічний напад гайдамаків на Вінницю:

Прийшли врешті до Вінниці, найперше пустошачи замок губернатора (старости); але Бог його зберіг, отже, забравши багато речей і порох, у якому було сховано кількасот злотих, пішли до оо. єзуїтів. Уже вирубали отвір у дверях до коридора, коли з вікон стріляно, і двох поранено. Гайдамаки відступили, погрожуючи невдовзі, що знову прийдуть. Третього гайдамаку хтось поранив на місці; волочився по селах і пійманий у Соловіївці^{624*}, селі домініканців, допроваджений до Вінниці... Той напад на єзуїтський колегіум відбувся напівзавтра після св. Петра в русинів. Потім близько 25 серпня солдатами польськими були вистежені гайдамаки в Якушинецькому лісі, поранені, 10 забитих. Із тих одного, пораненого в ногу, допроваджено до Вінниці. І коло Літина наприкінці липня гайдамаків було розбито, 15 поранених, 2 вбитих⁶²⁵.

Із інших записів дізнаємося, що сутич-ки з гайдамаками тривали аж до 1760 р.:

«Ловлено їх, карано на смерть і посилено проти них війська»⁶²⁶.

Про відсутність гайдамацьких набігів у літописі повідомляється як особливо щасливу обставину. Так, щодо 1761 року читаємо:

«Той рік був надзвичайно урожайний на Україні, як щодо плодів землі, так і до медів; був також щасливим і з того погляду, що жоден не з'явився гайдамака чи лупіжник, але бажаний спокій тривав упродовж усього року, так що такого щасливого року не пам'ятаю віддавна»⁶²⁷.

І далі, про наступний, 1762 рік:

«Уже два роки може щасливим зватися воеводство Брацлавське із прилеглими околицями України через те, що є вільним від заколотів козацьких і гайдамаків»⁶²⁸.

Однак, під 1764 р. знаходимо новий тривожний запис:

«На початку червня гайдамаки з'явилися поблизу Вінниці; військом були розпорошені, інших упіймано, один убитий»⁶²⁹.

Центральне становище й підтримка з боку польської знаті латинських кляшторів Вінниці забезпечували увагу до подій, що відбувалися в цих церковних

⁶²³ Ibid, k. 52.

⁶²⁴ * Соловіївка — сільце під Вінницею, тепер — частина с. Хижинців.

⁶²⁵ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 52.

⁶²⁶ Ibid, k. 53.

⁶²⁷ Ibid, k. 58.

⁶²⁸ Ibid, k. 61.

⁶²⁹ Ibid, k. 64.

інституціях. Особливо ж це стосувалося обставин, пов'язаних із закладенням і освяченням першого каменя під будову кляштора, його освячення тощо, які були непересічними оказіями серед тогочасних буднів. Урочистості, які при цьому відбувалися, приваблювали багатьох мешканців міста й околиць. У них брали участь високі церковні та світські достояники. Для посвячення закладного каменя на свято Воздвиження

«були послані до Вінниці від превел[ебно] о. Гуголіна Заллецького, кустоша закону нашого капуцинів в Польщі, в.о. Станіслав з Варшави, львівський гвардіян капуцинів настоятель збриський, в.о. Каетан Нововишнецький, казнодій святешній львівський і брат Бернардин Острозький ляїк^{630*}, для асистування при церемоніях піднесення хреста й покладення першого каменя, які 3 вересня до Вінниці прибули і тим часом до призначеного дня чинили приготування»⁶³¹.

Особливого значення тому всьому надавав фундатор капуцинського кляштора, вінницький староста Людвик Каліновський:

оскільки в тому ж часі припадав звичайний сейм того ж воєводства, я[сно]-в[ельможний], отже, фундатор того місця вінницького, зважаючи за властиве, щоб у присутності тієї старшини того воєводства, зокрема, князів, старост та інших різного стану й гідности шляхти, той акт був здійснений

публічно, до виконання якого як особливо делеговану особу, здобув доручення від яв найдостойнішого пана Францишка Антонія на Демніні Кобельського, біскупа луцького, канцлера найяснішої польської королеви⁶³².

Літопис передає враження про перебіг урочистостей, їхнього особливого значення і для новозасновуваного кляштора, і для Вінниці загалом. Тому в ньому брали участь і духовенство руських парохій, і їхні школярі й парохіяни, про що йшлося вище, див. розділ I, с. 98–99. Літописець докладно описав офіційну частину церемонії, називаючи її найголовніших учасників, а також обід, який відбувся після неї. На соціально-політичну статусність події вказує безпосередня участь тодішнього вінницького старости Юзефа Чосновського у її підготуванні, проведенні і в забезпеченні охорони.

«При звуках гармат пили за здоров'я я[сно]в[ельможного] фундатора, яв кс. біскупа і різних магнатів королівства. Доповненням же було все, разом із належним пильнуванням кляштору, тобто фіртки, рефектаржа, пивниці й кухні жовнірами німецького підрозділу я[сно]в[ельможного] воєводи київського.

У тому дуже допоміг я[сно]в[ельможний] Чосновський, на той час староста (capitaneus) вінницький і уланівський, який позичив свого креденсового^{633*} срібла й начиння, і накриття, а також надав приміщення, сіно й овес для коней

⁶³⁰ * Світська особа.

⁶³¹ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 37.

⁶³² Ibid.

⁶³³ * Набори столового срібла, які зберігалися у креденсових шафах-буфетах.

яв біскупа й помічників, коли ж я[сно] в[ельможний] фундатор через неміч і недугу не міг бути присутнім, але пороку принаймні й гармат надав немало; вистачило принаймні для гармат на весь час посвяти костьола й вівтаря й при інших церемоніях загалом 860 разів»⁶³⁴.

Літописці Вінницького капуцинсько-го кляштора незмінно фіксували такі важливі заходи публічно-мобілізаційного характеру як місії з відпустами. Сценарії місій були добре розробленими у практиці діяльності латинських орденів. Вони відбувалися за закликком і безпосередньої організаційної участі офіційних посадових осіб, наприклад, старост. Місіям надавався розголос і в них брали участь віряни не лише власне латинського обряду, які були переважно поляками, але й русини грецького (унійного) обряду.

«Того ж року 1762 наші відбули місію покутницьку з повними відпустами, уділеними від Його Святости Климента XIII на три роки, в містечку, що зветься Літин, будучи покликані до тієї спасенної чинности яв Свідзінським, старостою літинським, який задля Божої любови і ближніх, спасіння, достачив усього, що в тій справі було потрібно», — зазначив літописець. Далі ж повідомляється про широкий публічний характер місії: «Розпочалася місія напередодні Niedzieli Laetare^{635*} під звуки гармат і великому згромадженні люду як русинського, так і латинського обряду».

Називаються звичні практики місійної праці: вона тоді «тривала без перерви два тижні при звичайних апостольських казаннях, катехизмах і слуханні сповіді». У ролях місіонерів були брат Оттон, гвардіян кляштора^{636*} превелебний Маріофіл і помічник до слухання сповідей превелебний Евсебіюш. Практики передбачали катехизацію як поляків, так і русинів, що видно з переліку катехетів: «Катехети: брат Кузьма, катехета польський і брат Каетан катехета русинський». Повідомляється про успіхи місії:

«Та місія відбулася при надзвичайно великому згромадженні люду, з немалим також, як у Богові сподіваємося, пожитком і духовною користю душ, що дуже потрібне в тих краях. Розгрішено, отже, під час тієї місії 920 пенітентів^{637*}, усіх, правда, загальною сповіддю».

Літописець указує на зразковий характер літинської місії, оскільки вона

«дала привід вв. оо. езуїтам, що вони запросили місіонерів до Вінниці, де до того часу того ніколи не відбувалося, і відбули те також із користю для душ, розпочинаючи ту духовну справу на свято Святої Трійці, а закінчуючи на свято Яна Хрестителя»⁶³⁸.

Наступна місія, зафіксована в літописі, відбувалася 1764 р. в Яневі, куди ченців капуцинів запросив посідач містечка

⁶³⁴ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 55.

⁶³⁵ * Niedziela Laetare — у літургійному календарі Католицької Церкви — четверта неділя Великого Посту.

⁶³⁶ * Настоятель монастиря.

⁶³⁷ * Ті, що каються на сповіді.

⁶³⁸ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 59.

Холоневський, шамбелян^{639*} Брацлавського воєводства⁶⁴⁰.

Проведення місій, відпустів і ювілеїв закріплювало в русинському середовищі долученість до Католицької Церкви й було однією з форм мобілізації вірян довкола її структур. Це відзначають і польські історики ордену єзуїтів, який ще з кінця XVI ст. став дієвим інструментом Контр-реформації. Ці практики ордену реалізувалися і його вінницьким кляштором.

«Діяльність релігійна зосереджувалася звично при власному єзуїтському костьолі, в якому, окрім відправ, катехизації і костьольне братство мало оточувати опікою нечисленних католиків і прагнули до збільшення їхнього числа через приєднання православних, а навіть їхнє «навернення» на римський обряд»⁶⁴¹.

1776 рік став дуже показовим щодо цих заходів. У них щонайактивнішу участь брали ченці Вінницького капуцинського та інших латинських кляшторів. Так, під 5 липня в літописі читаємо про те, що гвардіян монастиря о. Єрвасій разом з о. Томашем провели 15-денну місію в селі Хижинцях неподалік Вінниці. У вересні — жовтні з нагоди настання нового понтифікату папи Пія VI було проведено ювілеї у Вінниці, Пикові, Літині, Уланові. У листопаді вінницькі капуцини отці Єрвасій, Маріюфіл і Габріель

відбували місію в Шаргороді, де, як зазначає літописець, мали близько 6 тисяч сповідників. Того таки місяця, з 2 до 15-го листопада капуцин о. Вінцентій на прохання дідича Чечеля відбував місію в селі Сандраках; капуцинський літописець відзначає, що вона провадилася польською й русинською мовами впродовж двох тижнів. Цитоване тут джерело подає перелік і інших місій, відбутих за участі вінницьких капуцинів до кінця того року⁶⁴². Вересневий запис 1779 р. згадує про місію вінницьких ченців-капуцинів у Брацлаві, яка розпочалася на свято Різдва Богородиці, а тривала три тижні, в Хашоватій та Голованську⁶⁴³.

У літописі знаходимо на записи, що свідчать про участь вищого унійного духівництва в святкуваннях капуцинського монастиря. Так, на великих урочистостях у день Непорочного Зачаття Найсвятішої Діви (запис від 8 грудня 1779 р.) в монастирському костьолі відбулася служба Божа для студентів колегіуму (Свята Мша з виставленням Найсвятіших тайн і музики). Потім, як зазначає літописець, служив превелебний офіціал русинський. Далі літописець подає перебіг святкувань, у яких брали участь студенти й міщани обох обрядів:

«О год. 9-й прийшли процесією студенти, носячи увінчаний образ свого згромадження; знову Свята Мша співана при пострілах мортири й казання о. Казимира.

⁶³⁹ * Те саме, що камергер: почесний придворний титул.

⁶⁴⁰ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 64.

⁶⁴¹ *Bieś Andrzej Paweł, dr., SJ. Materiały archiwalne dotyczące kolegium jezuitów w Winnicy a zachowane w rzymskich i krakowskich archiwach zakonu // Вінницькі мури. Погляд крізь віки.* — С. 50.

⁶⁴² Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 81.

⁶⁴³ Ibid., k. 86.

О годині 2-й була проповідь польською на честь Непорочного Зачаття, виголошена в.п. Велогурським, гродським вінницьким суддею. Увечері казання мав о. Якуб. Рано і ввечері процесія. Образ Згромадження (чернечого чину) стояв на великому вівтарі упродовж восьми днів. Щоденно о год. 10-тій Мша для студентів із музикою й безперервні сповідники та причасники були»⁶⁴⁴.

Капуцинський монастир не раз виступав як головний осередок проведення важливих міських урочистостей, зокрема й тих, що стосувалися мешканців-русинів. Так, із нагоди перемоги вінницьких міщан у довготривалому позові проти вінницького старости саме в капуцинському костюлі греко-унійним брацлавським офіціалом о. Любінським було відслужено подячну відправу⁶⁴⁵. 15 травня 1791 р. саме у вінницькому капуцинському монастирі було відправлено подячне богослужіння з нагоди прийняття Конституції 3 травня. Її відправив брацлавський латинський офіціал кс. Холоневський⁶⁴⁶.

Описи подій, подані літописі капуцинського кляштора, що пов'язані із закладенням каменя і освячення його будівель, оповіди про організацію й проведення місійних акцій ченців різних монастирів, окрім власне фактів та імен учасників, характеризують не лише конкретну подієву наповненість міського життя, але й особливості того соціокультурного (а разом з тим і релігійно-політичного) помежів'я,

Король Станіслав II Август Понятовський (1764–1795). Портрет пензля Марчелло Баччареллі. 1786. Львівська національна галерея мистецтв.

до якого входила і Вінниця. Як видно, провідниками цих акцій виступали ченці місцевих римо-католицьких монастирів, які мали для цього відповідні людські й матеріальні ресурси; ці урочисті заходи провадилися серед руського люду Брацлавщини, на почуття якого і мали чинити вплив, поширюючи визнанняві концепти латинства й закріплюючи тим самим приналежність до могутньої Католицької імперії.

⁶⁴⁴ Ibid., k. 111.

⁶⁴⁵ Ibid.

⁶⁴⁶ Ibid.

5. ВІД РУСЬКОЇ ЦЕРКВИ ДО ЦЕРКВИ РОСІЙСЬКОЇ

У полеміці з польськими істориками з приводу передумов Коліївщини 1768 р. Микола Костомаров характеризує православ'я руських земель (зокрема, й Правобережної України), указуючи на його історичне коріння й відкидаючи трактування його як «московської віри»:

«православ'я називають поляки московською вірою і готові самі вірити й інших переконувати, що прихильність підвладного їм *руського народу* до православної чи східної віри була нав'язана й підігрівалася москалями; поляки не хочуть знати, що в південній і західній Русі ще раніше, ніж ці краї опинилися під польською владою, панувала православна віра греко-слов'янського

обряду, і те було ще тоді, коли Москви і в помині не було; а отже, прихильність народу до віри своїх предків природно могла проявлятися без будь-якого стороннього впливу»⁶⁴⁷.

Прикметними тут є три міркування історика. Перший: наголос на тому, що належність *руського* народу до православ'я визначилася ще тоді *коли Москви і в помині не було*, отже, руське (праукраїнське) православ'я сформувалося не як московське, а як питомо корінне. Друге: через особливості російської мови, у якій не розрізняються поняття *руський* та *російський* він пише про *руський народ* та ще й стосовно *южной и западной Руси*, тобто України; принципово наголошує, що історично, зокрема й щодо княжої

⁶⁴⁷ Костомаровъ Н. [Предисловие] // Матеріали для історії Коліївщини или рѣзни 1768 г. // Кіевская старина. — 1888. — № 8. — С. 298–299.

Руси поняття *руський* тотожне *поняттям праукраїнський*; стосовно XVIII ст., якого стосується це дослідження, поняття *руський* ідентичне поняттю *український*. І сам М. Костомаров уживає поняття *южнорусський народ*, поширюючи його на Київщину, Волинь і Поділля, тобто виокремлює цей народ як осібний. Третьє, що впливає з другого: поширившись у княжій Русі з Візантії (чи то від часів Кирила й Методія чи безпосередньо з Константинополя від часів князя Володимира Великого), це православ'я історично набуло виразно місцевих етнокультурних ознак як *руське православ'я*. Поняття ж *восточної вери* та *православної вери греко-слов'янського обряду*, яке використовує М. Костомаров, є недостатньо диференційованими.

Натомість у науці чітко виділяються особливості українського православ'я і його відмінності від московського. Це дає підстави говорити про Руську православну Церкву як про традиційну історичну церкву руського (українського) народу, з одного боку, а з іншого, про Російську синодально-православну Церкву, яка саме у XVII — на початку XVIII ст. закріпила свої ідеологічні й обрядово-догматичні особливості як царсько-імперська церковна структура. Руська православна Церква, як і інші православні Церкви, мала свої характерні етнокультурні риси.

Мовами богослужіння та вчинення таїнств у Руській церкві на перших порах запровадження християнства була грецька та церковно-слов'янська, тобто староболгарська мова, запроваджена перекладами Святого Письма Кирилом і Методієм.

Коли ж грецьких єпископів і священників заступило духовенство руського походження, грецька мова поступилася церковно-слов'янській. Із часом, функціуючи в середовищі розмовної руської мови, церковно-слов'янська неминуче набувала властивих їй рис. Відомий історик літератури М. Возняк із цього приводу зазначав:

«Церковно-слов'янська мова переймала на Україні відразу елементи живої української мови й водночас втрачала все, що було чуже для українського вуха, а її вимова пристосовувалася до живої місцевої вимови. З поширенням письменности, з появою українських оригінальних творів український елемент у церковно-слов'янських пам'ятках ще скріпився. Так принесена на Україну чужа мова поволи українщилася в своїй фонетиці... Вплив народної фонетики на книжну мову бачимо вже в найдавніших українських пам'ятках»⁶⁴⁸.

Характерним моментом руської православної традиції була ідея Христа-Спасителя і Матері Божої як Матері Руського краю. У цьому вона істотно різнилася від московської квазіцерковної ідеї православною Царя-богоносця і Москви як єдиного істинного Христового царства. В українських землях набуває особливого значення культ Покрови Богородиці, сягаючи свого апогею в XVII — першій половині XVIII століть, коли він стає чи не національним святом. У той же час у Росії це було звичайне свято, а в таких православних Церквах, як Грузинська, Сербська, його не було зовсім⁶⁴⁹.

⁶⁴⁸ Возняк М. Історія української літератури. — Т. 1. — Львів, 1920. — С. 50.

⁶⁴⁹ Саган Олександр. Національні прояви православ'я: український аспект. — К.: Світ Знань, 2001. — С. 39.

Національне сприйняття християнства зумовило те, що навіть Трійця в українців набуває своєрідного вигляду: Ісус Христос, Матір Божа та святий Миколай. Культ Матері характерний для більшості народів, однак в Україні набуває ключового значення і входить у місцевий християнський фольклор. Образ Матері для українців — символ вищої справедливості, правди, всього того, що заслуговує найвищої поваги. Саме жінка-мати єднає навколо себе родину. Тому не дивно, що культ Богородиці став практично основним культом українців⁶⁵⁰.

У народних уявленнях Господь не лише присутній у всіх життєвих справах і переймається навіть господарськими клопотами вірян, але й безпосередньо бере в них участь, сам виступає в ролі землероба-господаря. Дуже яскраво це показав Арсен Річинський, характеризуючи на прикладах календарно-обрядової пісенності психологічні особливості української релігійної свідомості. Однією з найперших у них проступає інтимна близькість між людиною і Богом. Небесний Господь приходить на спільну святую вчєру до кожного, навіть найбільшого господаря, який, прибравши все святочно

Просить Боженку на вечерейку,
Посадив Бога посеред столу,
Святую Пречисту — при другім столі,
Усі святії — коло неї.

Схожі уявлення склалися і у весільному обряді, коли у приготуванні короваю

беруть участь Господь-Бог, Пречиста і святі:

Сам Бог коровай місить,
Пречиста світить,
Янголи воду носять.

Нерідко в українській народній поезії Господь зі святими сам і ріллю обробляє:

А святий Петро за плугом ходить,
А святий Павло волоки гонить.
А Біг-Господь сам посіває,
А святий Юрко поволочає,
Божая Мати обід виносить...

Народ уявляє собі Бога ідеальним господарем:

Зірниця — сестриця каже:
...Найшли ми Бога-пана господаря⁶⁵¹.

Євангельські перекази були органічною складовою народної свідомості, у якій Христос постає як тєсля, будівничий Храму, а Марія, як і належить матері, піклується про нього, дбає про його вечерю.

За три століття самостійного розвитку (XV–XVII ст.) Московська митрополія (згодом патріархія) сформувала дещо відмінні від Київської митрополії погляди на православне віровчення і культ. Тут точніше було би сказати — стала на жорсткі консервативні позиції щодо розвитку віровчення і культу. На відміну від неї, Київська митрополія активно збагачувалася різними нововведеннями. Відмінності віровчення й обрядово-культової сфери цих митрополій особливо виразно проявлялися і стали суттєвими наприкінці

⁶⁵⁰ Саган Олександр. Національні прояви православ'я: український аспект. — С. 39.

⁶⁵¹ Цит. за: Річинський А. Проблеми української релігійної свідомості / Упоряд. А. Колодний, О. Саган. — К.; Тернопіль, 2000. — С. 93–94.

XVI — початку XVII століття. Це відзначають і сучасні дослідники історії Київської митрополії:

Православ'я московське/російське жило іншим життям, ніж православ'я руське, що спричинило постання взаємних ексклюзивістичних тенденцій і двох еклезіяльних явищ. Прикладом того явища була практика поновного хрещення, яке чинено з кінця XVI ст. над православними русинами з Київської митрополії, що переходили під зверхність московських патріархів⁶⁵².

Ці відмінності виявлялися, зокрема, у різному тлумаченні часу *переміни святих Дарів*, у різному підході до вчинення обряду хрещення. І досі в Московській Церкві обливальне хрещення хоча й допускається, але має характер «допускаемого», хоч і не зовсім канонічного дійства. Українські православні богослови значно раніше за католиків формують і власний погляд на *безгріховне зачаття св. Діви*. Це було пов'язано із особливим значенням культу Богородиці⁶⁵³.

В Україні кандидати на вищі церковні посади, принаймні у XVI–XVII ст., обиралися виборними зібраннями мирян. Священники, дяки обирались сходами парохіян. Участь світських людей у виборах церковного кліру своїми коріннями сягає апостольських часів. Вищу ієрархію, як уже було зазначено, обирали елекційні собори при широкій участі мирян.

Єпископів обирали собори тієї чи тієї єпископії у складі білого, чорного духовенства і мирян. Після цього обраний кандидат висвячувався правлячим митрополитом. Так, урахувуючи обставини, пов'язані з поверненням київській катедрі митрополичого статусу (1743 р.) та з обранням гетьманом Кирила Розумовського (22 лютого 1750 р.), переяславське духовенство, міркуючи в дусі української церковної автономії, провело за підтримки київського митрополита Тимотея Щербацького 23 лютого 1752 р. вибори нового єпископа. Однак Синод через рік призначив на катедру свого ставленика, росіянина, архимандрита Донського та Заіконоспаського монастирів Йоана Козловича, київському ж митрополитові за підтримку виборів винесено «сувору догану»⁶⁵⁴.

Виборна основа була притаманна і в організації життя монастирів. Ченці самі вирішували, кого обирати архимандритом чи ігуменом. Часто у виборах останніх брали участь і біле духовенство та миряни, особливо це було характерним для київських монастирів.

Натомість, у Московській державі із середини XV ст. єпископів і навіть митрополита обирають «...за обранням Святого Духа і за велінням пана нашого Великокого князя...»⁶⁵⁵. «Чин і устав» XVII століття про вибори єпископів у Московській державі теж зазначає, що єпископами стають ті, «кому царь повелит и святейший

⁶⁵² Gil Andrzej, *Skoczylas Ihor*. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 38.

⁶⁵³ Докладніше про це див.: Саган Олександр. Національні прояви православ'я: український аспект. — С. 116–120.

⁶⁵⁴ Пархоменко Владимір. Очеркь истории Переяславско-Бориспольской епархии. — С. 50; Ластовський В. В. Між суспільством і державою. — С. 130.

⁶⁵⁵ Цит. за: Саган О. Н. Національні прояви православ'я: український аспект. — С. 94.

патриарх благословит и поставит»⁶⁵⁶. У Російській синодально-православній Церкві, відповідно до Регламенту 1721 р., громада повинна була подати імена вибраних нею кандидатів на священика на затвердження митрополита, який міг і не погодитися з громадою. Упродовж XVIII ст. ця практика виборності була послідовно ліквідована низкою конкретних державно-церковних актів⁶⁵⁷. Такий відрив від народу сприяв перетворенню Московської Церкви у знаряддя для здійснення різноманітних планів московського уряду. Ця її роль стала визначальною особливістю Російської синодально-православної Церкви.

Деякі ініціативні ієрархи, взявши до уваги відновлення митрополичого статусу Київської катедри імператрицею Єлизаветою I, подали їй доповідь про розширення прерогатив єпископів в управлінні Церквою і ліквідацію обтяжливої для них обер-прокурорської системи. У цій записці членів Синоду новгородського архієпископа Амвросія (Юшкевича) й митрополита ростовського Арсенія (Мацієвича) (до речі, українців за походженням) ішлося про те, що, коли імператриця не волеє відновлювати патріяршество, то щоб Синод складався лише з архиєреїв. Ієрархи клопоталися про скасування посади обер-прокурора і Колегії економії, яка розпоряджалася церковними маєтками. Однак імператриця не згодилася на такі

важливі переімени, зазначивши, що вважає закони свого батька Петра «своїми»⁶⁵⁸.

В. Лось звернула увагу й на те, що внаслідок церковних реформ царя Петра I в Російській синодальній православній Церкві активно впроваджується «светская святость» — обожнення царів, фактичне встановлення культу Петра Великого, Єкатери́ни Великої, Александра Благословенного⁶⁵⁹, причому не тільки імператорів, а й їхніх нащадків і всього царського роду. Обов'язком священників було відправлення урочистих служб у т. зв. табельні дні, тобто в дні народження, тезоіменитства, одружень монарха та членів його сім'ї, що суворо контролювалося благочинними, і ретельність у виконанні таких відправ відзначалася в клирових відомостях.

Певний демократизм руського (українського) православ'я відбивався на всьому житті Церкви, зокрема на відправленні служби Божої. Так, в Україні Євангеліє читалось обличчям до народу (в Московії — обличчям до престолу).

Прикметні відмінності в сутнісних ознаках Руської православної Церкви та Російської синодально-православної Церкви яскраво проявляються і в особливостях церковного будівництва, іконописання, улаштування іконостасів. У Руській православній Церкві храм будується як подоба Трійці, відкритий у внутрішньому просторі, в якому молитва спрямовується

⁶⁵⁶ Маркевич Г. И. Выборное начало в духовенстве (в древне-русской, преимущественно Юго-западной Церкви до реформы Петра I). — Полтава, 1905. — С. 13.

⁶⁵⁷ Див.: Бердников И. С. Краткий курсъ церковнаго права Православной Греко-россійской Церкви, съ указаніемъ главнѣйшихъ особенностей католическаго и протестантскаго церковнаго права. — Казань: Типографія Императорскаго университета, 1888. — С. 43–45.

⁶⁵⁸ Тальбергъ Н. Исторія Русской Церкви — Jordanville: Типографія преп. Іова Почаевскаго. Свято-Троїцькій монастирь, 1959. — С. 570.

⁶⁵⁹ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 62.

до Бога. Суворі логічність у компонованні форм і гармонійність, центричність і симетрія як організаційна ідея храмового будівництва відповідають логіці щирого, довірливого спілкування з Богом. У Московській церкві переважає зовнішнє *благолетіє* і прикрашування церковних будівель строкатими елементами, не пов'язаними з внутрішнім простором; цей простір закритий угорі, основна увага зосереджена не на молитві, зверненій до Бога, а на молитві перед іконою.

Відмінності руського (українсько-го) сприйняття християнства виявлялися в іконописанні. Українській іконі не властиві надмірні аскетизм і символізм, типові для грецького та московського іконописань. Похмурий образ московського іконописання своєю суворістю нагадує щораз про необхідність скоритися вищій волі, втіленій в ідеї Царя-богоносця. Ця символіка помітно відрізняється від світлого, сповненого євангельської молитовності руського іконописання, у кращих зразках якого втілено ідею сердечної молитви до Христа і Матері Божої⁶⁶⁰. Подільська ікона й церковне будівництво XVIII ст. передають у своїх образах і формах характерні

риси руського християнського світогляду того часу. Іконописання багатьох подільських церков добре це засвідчує. Церква св. Миколая на Старому Місті є одним із зразків народної церковної архітектури цієї доби. Ця своєрідність руського християнства значною мірою була збережена і в руській Унійній Церкві.

Однак у ній із часом стали упроваджуватися новації, узяті з Латинської церкви. Тиск з боку Католицької Церкви й підтримуване державою та польськими дідачами навернення на унію спричинили церковне розділення серед русинів, послаблювали внутрішньонаціональні зв'язки і штовхали православних русинів шукати захисту в системі конфесійно близької Російської православної Церкви, яка у XVII — на початку XVIII ст. перетворилася на імперську Православну Церкву. При цьому православні віряни Правобережної України орієнтувалися на традиційну ідейно-обрядову систему Руської православної Церкви, до якої належали їхні предки. Але організаційна та ідейно-обрядова системи Російської синодально-православної церкви були іншими⁶⁶¹, а саме цього, за відсутності національно

⁶⁶⁰ Докладніше про це: Історія релігій в Україні: у 10 т. Т. II. Українське православ'я. — К., 1997. — С. 320–345.

⁶⁶¹ За Петра I указом від 25 січня 1721 р. в системі управління Російською Церквою було запроваджено застави колегіальності, але вся структура підпорядковувалася владі самодержця та його вищого наглядача за церковними справами — обер-прокурора, призначуваного царем. Російський історик церковного права І. С. Бердніков характеризує головні риси механізму підпорядкування Російської синодально-православної Церкви державі. Формально вони нагадували колегіальний порядок у світських установах. Вищому уряду Російської Церкви — Святейшому Синодові було відведене місце в ієрархії урядових установ. За честю він знаходився на одній лінії із Сенатом. Синод мав таке ж право, як Сенат і Міністерства, підносити на Височайший розгляд пропозиції змін законодавства у церковній царині.

Верховна влада в Росії, тобто імператор, мав вищий нагляд і розпорядження і в справах церковних, оскільки вони трактувалися як такі, що мають особливе державне значення. В основних законах Імперії зазначалося, що Імператор Всеросійський як християнський Государ є верховним захисником і хранителем догматів панівної віри і блюстителем правовір'я і всілякого в Церкві Святей благочиння. На Височайше затвердження подавалися пропозиції щодо відкриття нових епархій. Із Височайшої ухвали і затвердження відбувається також призначення єпископів на вільні єпископські катедри, призначення

зорієнтованої провідної верстви, руська спільнота загарбаного Росією Правобережжя, не усвідомлювала.

Включення русинів Правобережжя в систему імперської Російської синодально-православної Церкви, орієнтованої на послідовне зросійщення нових підданих неминуче вело до наступу на руську (українську) етнічно забарвлену обрядовість і віровиявлення, які стали складовою значно ширшого наступу на етнос і несло із собою розчинення, поглинення, асиміляцію русько (українсько)-православної етноконфесійної самобутності російсько-православним обрядовіством. Це був офіційний курс державної Російської синодально-православної Церкви, духовенство якої брало на себе роль активного русифікатора, до того ж на Правобережній Україні робилося це під вивіскою викорінення католицьких привнесень. Цими прихожуваними, але послідовно втілюваними задумами нахвалялися чужинецькі попи-зайди. Так, один із таких ретельних виконавців, протоієрей П. Ланевський, опублікував свого часу в «Подольских епархиальных ведомостях» повідомлення про народні церковні звичаї на Поділлі⁶⁶², але при цьому мав на увазі зовсім не їх збереження, а навпаки — викорінення.

«Относительно сих обычаев народных в здешнем крае еще в 1849 г. святитель мой, блаженной памяти бывший архипастырь Подольский преосвященный Елпидифор посылал меня и брата моего по рукоположении на приходы и преподавал нам такое незабвенное архипастырское наставление: «Вам, как уроженцам великорусской (Курской) губернии, покажутся в здешнем ополяченном крае народные обычаи в церковно-религиозной практике странными. Старайтесь исподволь искоренять их, — но только исподволь, а не вдруг и не крутыми мерами, дабы тем не возбудить против себя недоверия прихожан».

П. Ланевський і керувався, як він сам зізнається, «сим мудрым наставлением архипастыря» і в кожній парохії, де йому довелося служити,

«сперва присматривался к местным обычаям прихожан, расспрашивал их о том, почему и для чего у них принято в обычай то или другое, и когда замечал, что они не в состоянии были указать основание для таких обычаев, начинал «исподволь» борьбу, в конце концов оканчивающуюся успехом».

Цими своїми «успіхами» він нахвалявся і перед своїми братами в священницькому сані «при всяком удобном случае»⁶⁶³, поширюючи справу русифікації на Поділлі.

і звільнення членів Синоду та присутніх у Синоді, призначення обер-прокурора Синоду, визначення на посаду Керівника Синодальної канцелярії та інших чинів, що керували центральними установами при Синоді. Імператорові робилися регулярні доповіді про найважливіші події в церквах і щорічний звіт про хід справ у духовному відомстві. Синод та інші урядові місця у духовному відомстві діяли за повноваженнями Верховної влади. Тому на всіх указах і розпорядженнях Св. Синоду, а також на ділових паперах нижчих церковно-урядових місць на початку значилося: «За Указом Його Імператорської Величності». (Бердников И. С. Краткій курсъ церковнаго права Православной Греко-россійской Церкви. — С. 259–261).

⁶⁶² Ланевскій Павелъ. Сопоставленіє смысла и существа обрядовъ и таинствъ св. Православной Церкви съ народными обычаями, практикуемыми въ Подольской епархіи // ПЕВ. — 1886. — № 34–38; 1891, № 16/17.

⁶⁶³ Там же.

Її ключовим важелем стала кадрова політика, здійснювана архієпископами Віктором Садковським (1793–1795) і Йоаннієм (Никифоровичем-Полонським), які й забезпечували переведення унійних парохій на Поділлі на московське синодальне православ'я. Архієпископ Йоаннікій заводив у Подільській єпархії порядки за зразком єпархій великоросійських. Ще до прибуття на Поділля він просив Синод (у травні 1795 р.) затвердити секретарем передбачуваної консисторії Івана Охотіна, канцеляриста нижегородської консисторії, якого він знав, як людину «доброго поведження й знавця канцелярської справи»⁶⁶⁴. Дуже показовим є склад єпископату Подільської єпархії кінця XVIII–XIX ст. Як видно з поданої нижче таблиці, за двома винятками (єпископи Йоаннікій і Маркелл (Поппель)), решта походили з Росії. Маркелл Поппель хоча й походив з Галичини і був унійним священником, але належав до числа ревних москвофілів. Його добре знали в російському Синоді, і як прихильник православ'я на запрошення уряду він переселився до Російської імперії (1866 р.). На нього було покладено завдання підготування до переведення Холмської унійної єпархії на православ'я, саме він став ініціатором ухвалення Акту про її приєднання до Російської синодальної православної Церкви (1875).

Щоправда, на початку XX ст. бачимо вихідця з Полтавщини архієпископа Перфенія (Левицького), відомого очільника підготування і видання офіційного перекладу Євангелії українською мовою, затвердженого Синодом. Він відомий і

Польський смородиновий пиріг. Алегорія I поділу Польщі. Грав'юра Джона Лоджа. 1774 р. Бібліотека Конгресу США. Фонд британської карикатури.

Під карикатурою підпис: «Твоє королівство, Станіславе, тепер на кону. Для цих чотирьох животів – це всього лише смородиновий пиріг».

підтримкою подільської просвіти, і тим, що організував будівництво в рідному селі Плішивець Гадяцького повіту мурованої копії Свято-Троїцького собору, збудованого Якимом Погрібняком у Новоселиці на Запоріжжі. Але саме за українофільство його було переведено на єпархію в Тулу.

⁶⁶⁴ Архиепископ Иоанникий (Никифорович-Полонский) (1795–1819).— С. 7–18 // ТПЕИСК. — Вып. 8.— С. 9.

Таблиця 14

Склад і походження єпископату Кам'янець-Подільської православної катедрі кінця XVIII – XIX ст.^{665*}

Роки правління	Владиче ім'я	Світське прізвище	Місце народження	Духовна освіта	Місце служіння перед призначенням на Подільську катедру
12.04.1795 7.02.1819	Архиепископ Йоанникій	Никифорович- Полонський	Волинь	Київська духовна академія	з московських архимандритів, чотири роки управляв Смоленською єпархією
15.03.1819 3.04.1821	Архиепископ Антоній	Соколов	родом із Казанської єпархії	Казанська духовна академія	ректор Казанської семинарії, правлячий Калузькою єпархією
3.07.1821 24.01.1832	Архиепископ Ксенофонт	Троєпольській	джерело не вказує	Севська духовна семинарія	понад двадцять років був єпископом владимірським
24.01.1832 28.03.1841	Архиепископ Кірілл	Платонов- Богословській	с. Воздвиженське під Москвою	Петербурзька духовна академія	ректор Московської академії, потім вікарій московський, потім єпископ в'ятський
5.04.1841 6.11.1848	Архиепископ Арсеній	Москвін	родом — костромич	Петербурзька духовна академія	Єпископ Тамбовський
6.11.1848 29.03.1851	Єпископ Єлпідіфор	Бенедіктов	походив із Ярославської губернії	Петербурзька духовна академія	ректор кількох семинарій, воронезький єпископ, харківський єпископ
29.03.1851 1.03.1858	Єпископ Євсевій	Ільїнській	із Курської губернії	Київська духовна академія	ректор Київської семинарії, єпископ ковенський, вікарій литовського митрополита
17.03.1858 20.12.1863	Архиепископ Ірїнарх	Попов	уродженець Курської губ.	Санкт- Петербурзька духовна академія	єпископ кишинівський

⁶⁶⁵ * Складена за відомостями священника П. Вікула. Див.: Викуль П. Подольські архипастыри (1795–1895 гг.) // ТПЕИСК. — Вып. 8. — Каменець-Подольський: Тип. Подольск. губерн. правл., 1897. — С. 1–160.

Продовження таблиці 14

Роки правління	Владиче ім'я	Світське прізвище	Місце народження	Духовна освіта	Місце служіння перед призначенням на Подільську кафедру
20.12.1863 2.10.1874	Архiepіскоп Леонтій	Лебедінскій	уродженець Воронезьког губернії	Санкт- Петербурзька духовна академія	єпископ ревелський, столичний вікарій
7.10.1874 2.10.1878	Єпископ Феогност	Лебедєв	родом із Тверської губ.	Санкт- Петербурзька духовна академія	Астраханська єпархія
9.12.1878 6.03.1882	Єпископ Маркелл	Попель	з Галича, вчився в Галичі, згодом у Бучачі	Богословський факультет Віденського університету	адміністратор Холмської унійної єпархії, вікарій Холмсько- Варшавської єпархії
6.03.1882 21.08.1882	Єпископ Вікторін	Любимов	з Калужкої губернії	Санкт- Петербурзька духовна академія	єпископ чебоксарський, вікарій Казанської єпархії
15.09.1882 28.03.1887	Єпископ Іустін	Охотін	з Нижегородської губернії	Санкт- Петербурзька духовна академія	єпископ харківський
28.03.1887 13.12.1890	Єпископ Донаг	Соколов- Бобинський	уродженець Смоленської єпархії	Санкт- Петербурзька духовна академія	єпископ ризький
13.12.1890 2.11.1896	Єпископ Дімітрій	Самбікін	уродженець Воронезької єпархії	Санкт- Петербурзька духовна академія	ректор Тамбовської, Воронезької семінарії, вікарний єпископ балтський

Roku 1794 Misique Maia Dnia 2.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod wimichyeh chrani
wimichyeh. Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
Raba: s. Fenmiga Hrułkocho sawsiałym poradkom

Roku 1794 Misique Mij Julyia
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
mtudca, flodora sawsiałym poradkom

Roku 1794 Mij Awgusta Dnia 13.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
malyppu teni Mertyna Robokoniuka sawsiałym poradkom

Roku 1794 Mij Awgusta Dnia 25.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
Diozui Maryni Cednatara Redyny sawsiałym poradkom

Lokny 1794 Mija Spudrowa Dnia 7.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
Diozui Maryni Cednatara Redyny sawsiałym poradkom

Lokny 1794 Mija, Spudrowa Dnia 10.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
Diozui Maryni Cednatara Redyny sawsiałym poradkom

Фрагмент сторінки метричної книги старохуторянської церкви св. Юрія (Георгія), на якому зафіксовано момент переведення парохії з унії на російське православ'я (кінець серпня 1794 р.). (ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 175 зв.)

Lokny 1794 Mija, Spudrowa Dnia 12.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
Diozui Maryni Cednatara Redyny sawsiałym poradkom

Lokny 1794 Mija, Spudrowa Dnia 12.
At Jerry Joan Dobronsky Paroch Tulod Chramu swm
Fenmiga Spowidawsty. s. Tajm propodawsty Schreboch
Diozui Maryni Cednatara Redyny sawsiałym poradkom

РОЗДІЛ IV

РУСЬКІ ПАРОХІЇ
БРАЦЛАВЩИНИ
У ПРОТИСТОЯННІ
ЦЕРКОВНИХ
ІМПЕРІЙ

1. Міжвизнаннєві відносини на Правобережжі наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	301
2. Руські парохії Вінниці й околиць у церковних адміністративних структурах	307
3. Московська імперія і міжвизнаннєве протистояння в Речі Пополитій	322
4. «Захист православ'я» як ідеологема та політичний інструмент Російської імперії	331
5. Барська конфедерація і Вінниця	342
6. Духовенство Брацлавщини в релігійно-політичному протистоянні 60-х — початку 80-х років XVIII ст.	353
7. Поглинення вінницьких руських парохій Російською синодально- православною Церквою	378
8. Організатори приєднання вінницьких парохій до російського синодального православ'я	395
9. Ті, що не перейшли	405

1. МІЖВИЗНАННЄВІ ВІДНОСИНИ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ НАПРИКІНЦІ XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII СТ.

Правобережна Україна наприкінці XVII — на початку XVIII ст. перебувала в полі воєнно-політичного протиборства між Річчю Посполитою, Османською імперією, Шведським королівством та Московським царством. На теренах краю продовжували діяти козацькі полки, як форма військово-політичної організації руської спільноти, устійненої ще від часів Хмельниччини. Але у протигагу до Гетьманщини, де їхній статус був закріплений у рамках обмеженої автономії, становище козацьких полків Правобережжі було

невизначеним і, зрештою, ухвалою Сейму Речі Посполитої 1699 р. козацтво скасовувалося. У відповідь на це, зважаючи на настрої мешканців Правобережжя, а передовсім — козацтва, його очільник, фастівський полковник Семен Палій, почав готуватися до війни. Він, хоча й був підданим польського короля, але безперервно зносився з лівобережним гетьманом І. Мазепою, маючи наміри відбити Правобережжя по Случ від Польщі, і прилучити край «до гетьманського регіменту під царську протекцію». З іншого боку, наприкінці XVII ст. низкою сеймових постанов і королівських привілеїв

були суттєво обмежені права православної спільноти. Унія стала інструментом утвердження лояльності до Польської держави. Тому обстоювання прав Руської православної Церкви залишалася органічною складовою боротьби за статус руської спільноти.

Оборона Православної Церкви була провідним мотивом діяльності одного з найяскравіших руських інтелектуалів та політичних діячів того часу — волинського шляхтича Данила Братковського, який, на думку Володимира Антоновича, був останнім дворянином — патріотом Руського краю⁶⁶⁶. Наприкінці XVII ст. він залишився самотнім представником колись патріотичної шляхти, яка стояла в обороні православ'я як осередкової структури руської спільноти. До того ж, як звернув увагу М. Довбищенко, аналізуючи зміст епіграм Братковського, для нього духовним центром православного світу виступала не Москва, яка на той час перебрала владу над митрополічною столицею в Києві, а Константинополь⁶⁶⁷. Його антимосковську налаштованість відзначає В. Шевчук⁶⁶⁸. Визначальними на життєвому шляху Братковського вчинками була організація в 1699 р. православної шляхти у справі формування наказу послам Волинського та Київського воеводств із вимогами до сейму ухвалення законів, які

давали би свободу православ'ю. Але сейм на це подання не звернув уваги, а самі послані депутати голосували проти православ'я. «Данило Братковський побачив, що серед шляхти він не знайде підтримки і співчуття, або знайде її дуже мало, — пише В. Шевчук, — була вона морально і духовно розкладена, як, до речі, й вище православне духовенство»⁶⁶⁹. Однак Братковський зібрав підписи 54-х шляхтичів під протестом щодо подібного поступування депутатів на сеймі.

Наступним знаковим кроком Д. Братковського стала поїздка 1700 р. (імовірно, як посланця від опозиційного шляхетського середовища) до лівобережного гетьмана Івана Мазепи, з яким був давно знайомий і таємним агентом якого, як стверджує С. Величко, він був. Імовірно, що предметом розмов була доля Правобережної України, хоча зміст перемовин під час цієї зустрічі залишається невідомим.

Коли ж у Фастові зібралася рада, на яку з'їхалися всі правобережні полковники, на цю раду прибув і Данило Братковський. Як найосвіченішій людині, йому доручають скласти відозву до всієї правобережної людности. Із цією відозвою він і вирушив закликати шляхту, міщан і селян до повстання. Під час цього походу на Волинь один із польських загонів і затримав Братковського, а згадана

⁶⁶⁶ Антонович Владимир. Даниил Братковский // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського. — К.: Либідь, 1995. — С. 248.

⁶⁶⁷ Довбищенко М. Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII–XVIII ст.) / М. Довбищенко // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2014. — Вип. 17–18. — С. 144.

⁶⁶⁸ Шевчук Валерій. Про Данила Братковського — поета та людину // Братковський Д. Світ по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 27.

⁶⁶⁹ Там само.

відозва, знайдена під час обшуку, стала підставою для арешту, а невдовзі й мученицької страти 16 листопада 1702 р. в Луцьку⁶⁷⁰. Важливою складовою поглядів Д. Братковського є критика соціально-го егоїзму шляхетства у Речі Посполитій, його захланності у ставленні до селян. Непохитність і послідовність в обороні православ'я, яку Д. Братковський заповідав дітям, — ще одна суттєва складова цих поглядів.

Для нас важливе уточнення, яке зробив Михайло Максимович про походження Данила Братковського, зосібна про його батька Богдана Братковського, який посідав уряд брацлавського скарбника, був незмінно активним членом Луцького Хрестовоздвиженського братства. В одному з луцьких поминальників проти його імени записано ім'я останнього в цьому роді — Даниїла, а збоку, на березі, — «невинно от ляхов страцон». Р. 1702»⁶⁷¹.

Таким чином, Д. Братковський діяв у колі козацьких провідників, на чолі з Семеном Палієм і Самійлом Самусем, які відкрито виступили за звільнення Правобережної України від польського панування. Дослідник історії українського козацтва того часу припускає, що, можливо, Самусь походив із Вінниччини, зважаючи на те, що певний час він очолював Вінницький (Кальницький) полк як військову й адміністративну одиницю⁶⁷².

Не вдаючись до докладнішого опису подій, завважу, що С. Палій разом із полковниками відмовився від протекції польського монарха і заявив про присягу «наймогутнішому Панові Цареві Московському і Вельможному Й. М. Пану Гетьманові Мазепі». Заміри повсталого козацтва (до яких долучилася й частина патріотично налаштованої православної шляхти та дрібного духовенства) були викладені гетьманом Самусем у документі під назвою «Маніфест до білоцерківської громади» та низці листів — до гетьмана І. Мазепи, представників лівобережної старшини та правобережного козацтва.

У листі Самуся, як він підписав, «Гетьмана українського» до козацької старшини Поділля від 7 вересня 1702 р. зазначалося: «цареві Московському і Гетьману Мазепі цілою душою присягнув ... служити вірно на службі монаршій і регіментарській за весь народ православний український, щоб від того часу ляхи з отчизн наших українських відійшли і вже більше на Україні не розпоряджалися»⁶⁷³. Упродовж жовтня — листопада 1702 р. козацькі загони С. Самуся, А. Абазина, С. Палія, М. Омельченка, З. Іскри оволоділи такими містами як Вінниця, Немирів, Бердичів, Бар, Шаргород, Буша, Рашків. Взяття Білої Церкви 2 вересня 1702 р. стало кульмінацією в розгортанні повстання на Правобережній Україні.

⁶⁷⁰ Антонович Владимир. Даниил Братковский. — С. 397–398.

⁶⁷¹ Максимович Михайло. О Богдане Братковском // *Братковский Д.* Світ по частинах розглянутий. — С. 399.

⁶⁷² Чухліб Т. Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Істину встановлює суд історії». Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2: Наукові студії. — К., 2004. — С. 276.

⁶⁷³ Там само. — С. 282.

Однак уже на початку 1703 р. на Поділлі вступає коронна армія на чолі з гетьманом А. Синявським і в січні — лютому 1703 р. козацький устрій був повністю розгромлений.

30 серпня 1704 р. польські та російські дипломати уклали т. зв. Нарвський трактат про продовження спільної війни обох держав проти Швеції. Згідно цим договором «Українське заміщення» й «узурпація влади» козацькою старшиною мали бути придушені спільними зусиллями обох сторін, а цар отримував право ввести свої війська на Правобережжя. Таким чином, поділ України між Росією і Річчю Посполитою було ще раз підтверджено.

Проте Польща власними силами не могла протистояти Швеції й король Август II звернувся про допомогу до Петра I. Цар доручив лівобережному гетьманові Іванові Мазепі рушити з військом на Правобережну Україну проти шведів. У цьому поході до підрозділів І. Мазепи приєдналися і козацькі загони Самуся, Палія та Іскри. І. Мазепа залишив Самуся на чолі Богуславського полку, яким той керував упродовж 1708–1711 рр. Докладнішої інформації про ці обставини немає через відсутність достовірних джерел. З іншого боку, відомо, що Самійло Самусь підтримав прихід на Правобережжя наступника Мазепи гетьмана Пилипа Орлика. У березні 1711 р. після переходу козацького війська під командою Орлика Дністра, Самусь посилав до нього

своїх представників, а згодом приєднується до нього усім складом полку під Білою Церквою. Після відходу Орлика з-під стін міста до Бендер Самусь 1711 року обороняв Богуслав од численнішого московського війська, яке діяло на Правобережжі разом із коронним гетьманом А. Синявським⁶⁷⁴.

Як бачимо, політична думка пасіонарної частини руського люду Правобережної України демонструвала низку радикальних ідей, спрямованих на ліквідацію польського панування в краї, відновлення козацького політичного устрою, ліквідацію шляхетського свавілля та релігійних утисків, а найрішучіша частина козацтва на чолі з полковником Самусем зрештою підтримала антимосковський визвольний похід гетьмана Пилипа Орлика на Правобережну Україну на початку 1711 р. Це видно, зокрема, з листування царя Петра I з його приближеними, цитованого М. Крикуном. Генерал-лейтенант князь М. Голіцин доносив Петру I з Боярки 24 квітня 1711 р.: «...а которая старшина здешних заднепровских полков были при изменнике Орлике, которых могли мы сыскать, отсылаю в Киев; а многие еще не сысканы и тех велел сыскывать и отсылать по тому ж в Киев». «Заднепровская Украина, — писав цар князеві О. Меншикову з Яворова 3 травня, — вся было к Орлику пристала, кроме Танского и Калагана, но оную ж изрядно наши вычистили»⁶⁷⁵.

⁶⁷⁴ Чухліб Тарас. «Палієва держава» між польським королем і російським царем // Чухліб Тарас. Гетьмани і монархи. Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2003. — С. 319–336.

⁶⁷⁵ Цит. за: Крикун Микола. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років. — С. 401.

Ситуативні політичні маневри С. Палія та С. Самуся і подання про прийняття в підданство московському цареві виявилися марними, бо Пётр I керувався передовсім власними політичними інтересами, орієнтованими на союз із Річчю Посполитою у війні зі Швецією. Т. Чухліб пояснює ці маневри бажанням старшини одержувати матеріальну допомогу від уряду Речі Посполитої й визнанням зверхности польського короля, «лякаючи», водночас протекцією московського царя⁶⁷⁶. З іншого боку, не варто применшувати процарських ілюзій у середовищі як старшини, так і руського православного люду, особливо пов'язаних зі сподіваннями на підтримку «єдиновірного» царя. Колаборація правобережних козацьких полковників (зокрема й брацлавського Івашка) з московськими військами у справі депортації руського люду з Побожжя — один із проявів цих ілюзій і політичної недалекоглядности старшини.

Згодом, після першого поділу Речі Посполитої, ці інспірації до московського підданства виявляться у зверненні представників православного духовенства до цариці Єкатеріни II, про що йтиметься далі (див. с. 337–340).

Із семи правобережних полковників на початок 1711 р. двоє — богуславський Самусь (Самійло Іванович) і корсунський Андрій Кандиба та двоє, імена яких не встановлено (уманський та канівський), під час походу П. Орлика 1711 р.

на Правобережжя підтримували гетьмана. За це після його відступу були схоплені російськими військами і на цьому їхнє полковництво скінчилося⁶⁷⁷. Три інші полковники — білоцерківський Антон Танський, чигиринський Гнат Галаган, брацлавський (із 1708 р.) Григорій (Григораш) Іваненко, під час Орликового походу й після нього виступали на боці Москви. Вони ж були активними виконавцями царського указу про примусове переселення з правого берега Дніпра на лівий. Указ мав на меті унеможливлення нового виступу гетьмана Орлика. Цар Пётр I на початку травня 1711 р. в листі до А. Меншикова визначив долю мешканців Правобережжя:

«Оных скотов за Днепр гетману, а прочих, чаю, в подарок милости вашей в губернию [тобто, вглиб Росії] на пустые места пришлем»⁶⁷⁸.

10 грудня 1711 р. фельдмаршал Б. Шереметев доносив цареві з Білої Церкви, що очолені генералом Карлом Ренне п'ять драгунських полків і «нерегулярні» частини «поставлены в Немирове. и в околичных местах» щоб «высылку чинить за Днепр казакам». Генералові було вказано, що, відповідно до царської волі, «висилку» слід розпочати від Немирова та його околиць, тобто від Богу; наказувалося при цьому

«Немировскую крепость всю разорить, а жителей, казаков с их женами и с детьми, и с их пожитки выслать за Днепр»⁶⁷⁹.

⁶⁷⁶ Чухліб Тарас. «Палієва держава» між польським королем і російським царем. — С. 336.

⁶⁷⁷ Крикун Микола. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років. — С. 399.

⁶⁷⁸ Цит. за тією ж працею. — С. 402–403.

⁶⁷⁹ Там само. — С. 412.

Отже, переселення повинно було охопити лівобережну щодо Богу Брацлавщину та всю південну Київщину. Згін населення відбувався з кінця грудня 1711 р. та в основному 1712 р. Участь козацьких полків у згоні руського населення східної Брацлавщини та південної Київщини було явним проявом внутрішнього розкладу та загальної деморалізації козацтва.

Розгром повстання під проводом Семена Палія та Самійла Самуся 1702–1704 рр., винищення польсько-московськими карателями козацької старшин, поразка походу під проводом гетьмана Пилипа Орлика 1711 р., нове винищення козацької старшини й депортація руського люду з лівобережного Побожжя суттєво послабили сили опору русинів краю, відкрили простір для його польської колонізації, складовою якої стало насаджування польськими дідичами унійних парохій. У цих подіях було фізично ліквідоване соціальне середовище, передовсім козацька старшина та залишки руської шляхти, потєціально спроможні до генерування політичної думки, що відбивала би становище й інтереси руського люду. «Трагедією цього народу було те, що вже майже не мав еліт», — відзначає Д. Бовуа одну з причин неуспіху акції Пилипа Орлика⁶⁸⁰.

Звідси впливав і характер народного протесту, його суперечливий, неорганізований і некерований, вибуховий характер, про що писав свого часу В. Антонович:

«народний рух, якщо й розростається за обсягом, завдячуючи зовнішнім обставинам, то не посилюється у формуванні моральнісного вироблення, ясності принципів і визначеності цілей — він перебуває переважно на ступені розвитку вродженого інстинкту або успадкованої традиції, ніж усвідомленого переконання».

І далі:

«в загальній характеристиці гайдамацтва видно постійно, в різних, дивлячись за часом і обставинами, долях, дві різні сторони, що складають одне явище: народний протест проти польсько-шляхетського ладу й прагнення до задоволення особистої сваволі або корисливості; друга риса була неминучим наслідком як ... низького ступеня розвитку народу...»⁶⁸¹

Масова депортація руського люду зі значних просторів Правобережної України та винищення козацької старшини після поразки боротьби, очолюваної С. Самусем та А. Абазином, невдачі походу гетьмана Пилипа Орлика створили нову соціально-демографічну й політичну ситуацію в краї й уможливили реставрацію тут шляхетської маєткової системи, польського адміністрування в різних царинах життя. Руська спільнота опинилася в становищі підрядної, змушеної підкоритися польському політичному режиму та владі дідичів і їхніх адміністраторів у маєтках.

⁶⁸⁰ Даниель Бовуа: «Коли Україна була польською колонією...» // Історична правда. — 2020. — 30 травня. <https://www.istpravda.com.ua/articles/545b672e572eb/>

⁶⁸¹ Антоновичъ Владимиръ. Изслѣдованіе о гайдамацествѣ: по актамъ 1700–1768 г. — С. 4, 5.

2. РУСЬКІ ПАРОХІЇ ВІННИЦІ Й ОКОЛИЦЬ У ЦЕРКОВНИХ АДМІНІСТРАТИВНИХ СТРУКТУРАХ

Східна частина Поділля — Брацлавське воєводство, принаймні до відновлення єрусалимським патріархом Теофаном руської православної ієрархії в 1620 р., перебувала в духовній владі львівських православних ієрархів. Із 1620 р. Брацлавщина входить до складу митрополічної православної єпархії. За часів митрополита Петра Могили на Брацлавщині розташовувалися маєтки, що належали Києво-Печерській лаврі; Петро Могила, прагнучи використати

їхні ресурси для освіти, заснував у Вінниці училище, яке взяло за взірець Київську школу⁶⁸².

У другій половині XVII ст. Поділля і особливо Брацлавщина були тереном гострого військово-політичного протистояння в руській Визвольній війні, одним із гасел якої було обстоювання православ'я і ліквідація унії. За гетьманування Петра Дорошенка в брацлавських містах перебували загони Дорошенкового козацького війська. В обороні Руської православної Церкви від тиску польської влади і від

⁶⁸² Сулковській І. Я. Судьбы православия въ Подоліи въ періодъ унії // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. Вып. XII. — Каменецъ-Подольскъ, 1916. — С. 15.

підпорядкування Московській Церкві виступав і митрополит Йосип Нелюбович-Тукальський (1668–1670). Це був останній митрополит Київський, якому вдалося об'єднати Руську православну митрополію під своєю владою. Після його смерті Київський митрополичий престіл тривалий час був незайнятий.

У привілеях, виданих польським королем 1669 і 1670 рр. на львівське єпископство, усе Поділля разом із Брацлавщиною було включене до складу цієї єпархії. Про якісь протести з боку Київської православної митрополії не відомо⁶⁸³. Про підпорядкованість парохій Брацлавщини після Журавненського договору з Туреччиною 1676 р., який закріплював землі Поділля (разом із Брацлавщиною) під контролем Османської імперії, достовірних відомостей немає.

За Вічним миром 1683 р. між Річчю Посполитою та Московським царством Правобережна Україна залишилася у складі Польської держави. Ця політична подія спричинила фактичний розрив території Київської православної митрополії на лівобережну і правобережну частини. Поставлений московським патріархом у 1685 р. київським митрополитом Гедеон (Святополк-Четвертинський, 1685–1690) не був визнаний легітимним державною владою Речі Посполитої. Підпорядкування Руської православної Церкви Київської православної митрополії Московському патріархатові у 1685–1686 рр. послабило її позиції в Речі Посполитій. Православні ієрархи тієї частини Київської митрополії, що залишилася в складі Польської

держави, відмовилися визнати перепідпорядкування Київської митрополії Москові, залишившись вірними Вселенському (Константинопольському) патріархові. У боротьбу за контроль над православними церквами й монастирями Брацлавського й Київського воєводств були втягнуті православні владики — перемишльський, львівський і луцький.

Церковно-адміністративні структури, яким підпорядковувалися руські парохії Брацлавщини на початку XVIII ст., визначалися, з одного боку, традицією церковного управління краєм у рамках Київської православної митрополії, а з іншого — поширенням впливу адміністративних структур Унійної церкви, підтримуваної державною владою Речі Посполитої й польською шляхтою. В умовах політичної нестабільності кінця XVII — початку XVIII ст. православні громади шукали можливостей для висвяти священників у православного митрополита в Києві, але зверталися також і до православних єпископів Волощини.

У літературі останнім часом набуває поширення гадка про те, що на переломі XVII–XVIII ст. відбулося укладення «нової церковної унії», пов'язане із приєднанням до унії Львівської, Луцької й Перемишльської православних єпархій⁶⁸⁴. При цьому визначальним вважається саме територіальний фактор поширення її на нові єпархії, хоча при цьому не відбулося кардинальних змін ні в ідеології, ні в обрядовій системі Унійної Церкви, ані в церковно-адміністративному устрої. 16 травня 1700 р. адміністратор

⁶⁸³ Сулковській І. Я. Судьбы православия въ Подоліи въ періодъ уніи. — С. 51–52.

⁶⁸⁴ Wereda Dorota. Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — S. 8.

Київської митрополичої катедри, львівський православний єпископ Йосип Шумлянський оголосив про перехід на унію, відтак і підпорядковані йому Львівська, Галицька і Кам'янецька єпархії мали також перейти на унію. Зрозуміло, що такий перехід не може бути одномоментним актом, для цього було недостатньо визнання унії лише єпархіяльним єпископом та наближеними до нього ієрархами, тут ідеться про подієву смугу певної тривалості, особливо ж, зважаючи на розлогість Львівської та Луцької єпархій. Тим більше це стосувалося Брацлавщини (включно з Вінницею), яка на початку XVIII ст. залишалася під церковною зверхністю Київського православного митрополита.

Повстання ж 1702–1704 рр. на Правобережній Україні, очолене гетьманом Самійлом Самусем і фастівським полковником Семеном Палієм, спиноло на кільканадцять років поширення унії в цьому краї й створило передумови для відновлення влади київського православного митрополита на більшості територій Брацлавського й Київського воєводств⁶⁸⁵. Ігор Скочиляс, опираючись на матеріали пастирських (єпископських) візитацій церков Брацлавщини першої третини XVIII ст., підтверджує належність парохій на цих теренах до Київської православної митрополії. Серед них були й парохії Вінниці та її околиць. Отже, як пише дослідник, ці джерела

«виразно свідчать про те, що цей регіон упродовж 1700–1715 рр.

і формально-канонічно, і фактично сприймався місцевим руським духовенством як складова частина Київської православної архієпархії. Джерельні згадки про юрисдикційну підлеглість окремих парафій Брацлавщини Київській митрополії збереглися щодо Вінниці (1708 р.) Вінницького намісництва, м. Немирів (1702 р.), с. Саливінці (1701 р.) Немирівського намісництва, м-ка Тростянець (1706 р.), м-ка Тульчин (1710 р.) Брацлавського намісництва. Згадуються єрейські свячення в Києві душпастирів з Мизякова (1703 р.), Літина (1714 р.), Сутиська (1710 р.) Браїлівського намісництва, Зозова (1726 р.) Кальницького намісництва»⁶⁸⁶.

Розорене тривалими війнами Поділля, особливо ж Брацлавщина, лежали спустошеними, сюди почали переселятися вихідці з Галичини, Волині, Полісся й із-за Дніпра. Відновлене на Правобережній Україні з дозволу короля Яна Собеського козацтво як інструмент боротьби з Османською імперією розрослося, утворило декілька полків, але з часом набуло ворожого щодо Польщі характеру. На початку XVIII ст. на Брацлавщині не існувало ніяких структур Унійної Церкви. На жаль, стан джерел не дозволяє бодай у загальних рисах відтворити перебіг поширення унії на цих територіях.

Пряме запровадження унії тут було неможливим. Львівський унійний єпископ Йосип Шумлянський (1700–1708) вимагав від священників лише поминання на богослужіннях Римського папи,

⁶⁸⁵ Скочиляс І. Політичні, соціальні та еклезіальні обставини поширення унії на Брацлавщині й Київщині в першій третині XVIII століття // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років. — С. 104–105.

⁶⁸⁶ Там само. — С. 107.

залишивши все інше в церковному чині незмінним. Як зазначав відомий подільзнавець Євтим Сіцинський,

«найімовірніше, до кінця XVII ст. значних успіхів унії в Подолії не було. Принаймні немає жодних вказівок і слідів в історії. Якщо тільки унія не встигла тут закріпитися в першій половині XVII ст., то в другій вже й не могла, так як козацькі війни, розпочаті Хмельницьким, потім — часи руйни й турецького владарювання в Поділлі не давали зручного часу для пропаганди унії. Лише з початком XVIII ст. унія всюди з'являється в Подолії і Брацлавщині. В 1718 р. поблизу Шаргорода, в с. Калинівці встигають осісти базиліяни, а близько середини століття — переходять до Шаргорода й займають руїни старого замку. Заснована тут базиліянами школа робить Шаргород значними центром народної освіти в дусі унії й католицизму»⁶⁸⁷.

В утвердженні позицій Унійної Церкви на Правобережній Україні важливу роль відіграли як загальна спрямованість визнанневої політики Речі Посполитої, з якої випливали відповідні законодавчі акти Сейму, конкретні заходи органів влади, так і підтримка польської шляхти. «До зміцнення унії на Правобережжі спричинилися також дії місцевої магнатерії»⁶⁸⁸, — зазначають А. Гіль та І. Скочилиас.

У новому дослідженні ці дослідники подають прикметні факти, які характеризують заходи самої унійної ієрархії, спрямовані на устійнення Унійної Церкви в краї. Найперше цього було досягнуто на Західній Волині, важливими інструментами цього стало проведення душпастирських ревізій парохій наприкінці XVII — початку XVIII століття, а також дієцезіяльних соборів Західної Волині. Вони сприяли формуванню мережі парохій та устійненню ідейно-обрядової системи Унійної Церкви. Так, зокрема, Собор у Володимирі в листопаді 1715 р. прийняв низку ухвал, щодо усталення літургії Унійної Церкви та прийняття до церковних практик «Службника» Кипріяна Жоховського^{689*} (1692 р.), перевиданого з ініціативи унійного митрополита Лева Кишки близько 1713 р. Службник упроваджував важливі літургійні «новини» та управлював вже існуючі в Київській унійній митрополії практики (філіокве, поминання папи, усунення теплої води й губки, відмова вживання Хліба Літургійного — Агнца — перед Літургією Передосвячених Дарів тощо)⁶⁹⁰.

Після утвердження унії на Західній Волині заходами митрополита Леона Кишки вона просувається далі на південний схід. Одним із перших кроків до встановлення на теренах Правобережжя пастирської влади цього владики було

⁶⁸⁷ Е. С. Матеріали для церковної історії Подолии // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1892. Часть неофициальная. — № 10. — С. 181;

⁶⁸⁸ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 337.

⁶⁸⁹ * Кипріян Жоховський — унійний митрополит у 1674–1693 рр.

⁶⁹⁰ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 301.

призначення на генерального намісника (офіціала) української частини київської архієпархії овруцького архимандрита о. Климента Домарадзького. Не пізніше, ніж в 1714 р. митрополит Кишка посів розташоване на Київському Поліссі містечко Радомишль — адміністративний центр столових маєтків митрополії. Митрополит особисто приймав місцевих протопопів у лоно Руської католицької Церкви. А. Гіль та І. Скочиляс пишуть, що перехід руського кліру Київського воєводства під владу Кішки відбувся в 1714–1715 р.⁶⁹¹. Найімовірніше, тут варто говорити про волинсько-поліські терени воєводства чи, можливо, окремі його частини.

Остаточне інституційне зміцнення унії у воєводстві Київському ці дослідники пов'язують із проведенням в Житомирі 14–16 вересня 1727 р. собору духовенства митрополічної архієпархії, найправдоподібніше — першого такого зібрання священників на Правобережжі у XVIII ст. Акти цього собору свідчать про те, що його головною метою була мобілізація духовенства на виконання ухвал Замойського синоду 1720 р. на місцевому ґрунті у «всіх деканатах» архієпархії. Згадують про дослідники і про «деякі джерела», що описують труднощі, з якими зіткнувся митрополит Кишка при розширенні своєї духовної юрисдикції на Київське воєводство⁶⁹².

Про Житомирський собор 1727 р., а також і про собор унійного духовництва Поділля в Барі писав, що правда

з іншими наголосами, учасник протестних акцій православного духовництва і мирян 1770-х років і переведення уніятів на православ'я в першій половині 1790-х гайсинський православний протопоп Йоан Строцький. Із його записки та добірки опублікованих разом із нею документів постає загальна картина міжвизнанневого протистояння на Брацлавщині. Запровадження унії він пов'язує із Замойським собором, хоча зазначає, що головним чином це відбувалося після 1735 р., коли «уніятська влада і духовенство, і народ примусила до унії». Початок поширення унії відносить до 1727 р.⁶⁹³.

При цьому Й. Строцький пише про те, що після публікації діянь Замойського собору унійні ієрархи скликали духовництво Правобережної України, спонукаючи приставати на унію:

1727 р. після публікації діянь Замойського собору Леон Кишка — в Житомирі, а Атанасій Шептицький — у Барі зі всієї України скликали неунійне духовництво і змушували до унії навіть під присягою й страшними погрозами. На цьому з'їзди одні з протопопів явно пристали на унію, інші ж, скориставшись смертю короля Августа II, що сталася, і наступним безкоролів'ям^{694*}, повернувшись додому, дотримувалися давньої віри своєї. Так було до 1735 року⁶⁹⁵.

Брак джерел поки що унеможлиблює відтворення бодай у загальному картини переходу парохій Брацлавщини

⁶⁹¹ Ibidem. — S. 336.

⁶⁹² Ibidem. — S. 337.

⁶⁹³ Матеріали для історії православ'я і унії в Подолі во второй половинѣ прошлаго вѣка. — С. 371–372.

⁶⁹⁴ * 1733–1736 рр.

⁶⁹⁵ Матеріали для історії православ'я і унії в Подолі во второй половинѣ прошлаго вѣка. — С. 376–377.

у підпорядкування унійних єпископів. Матеріяли згаданого Й. Строцьким зібрання духовенства в Барі досі не відомі, хоча вони могли би внести бодай якусь ясність у цьому перебігу подій.

Серед дослідників історії міжвизнанневих відносин на Брацлавщині був і протоієрей Василь Липківський, який, служачи благочинним у повітовому місті Липівці у 1890-х роках, опрацював архіви тамтешнього духовного правління. За його спостереженнями, вже у 20–40-і роки XVIII ст. унія серед духовенства тієї частини Вінницького повіту була вірою батьків. Кожен парох того часу був або сином унійного священника чи шляхтича і хрещений уніятю, або одружений на доньці унійного священника. Як зазначав цей автор, в досліджуваних ним архівних справах того часу ще трапляються «благочестиві», тобто православні шляхтичі, але «благочестиві парохі» вже не трапляються⁶⁹⁶. Тим часом, визначений В. Липківським проміжок у двадцять років утруднює часову конкретизацію його спостережень.

З іншого боку, В. Липківський відзначає привабливість для вірян Брацлавщини православних святинь Києва. При цьому він наголошує, що православ'я значно довше збереглося в середовищі вірян, на відміну від священників, що в селян «в глибині душі» впродовж усього часу панування унії «чаїлася сильна прихильність до православ'я, до якого вони завжди ставилися з глибоким благоговінням й ототожнювали його з благочестям».

Селяни вважалися уніятами, формально «підкоряючись уніятським священникам і волі свого пана», але у всьому укладі свого домашнього життя «завжди залишалися цілком православними і міцно трималися віри батьків своїх», «догматичних неправильностей унії вони не усвідомлювали, вони лише душею своєю відчували неправоту унії». Значним числом вони ходили на богомільля до Києва. Ходили на «відпусти» в далекі православні церкви⁶⁹⁷. Без сумніву, пристрасні апелювання православного батюшки-благочинного, яким був В. Липківський, до селянської душі, сокровенні прагнення якої він подає як достеменно йому відомі, є віддзеркаленням офіційної позиції духовенства Російської синодальної Церкви, а з іншого боку, передають народницькі погляди, які в поширювалися і в середовищі українських парохів його часу.

Але цю особливість релігійних уподобань місцевих мешканців відзначав і знаний польський історик Тадеуш Корзон:

«значна маса дизунітів руських (тобто українських православних. — А. З.) прийняла унійний обряд допіру у XVIII ст.; тоді людність Поділля й України мала в живій пам'яті давню свою віру й відчувала ще потяг до до неї»⁶⁹⁸.

Про збереження значення Києва впродовж тривалого часу як духовного центру для вірян Брацлавщини пише й І. Скочилас:

⁶⁹⁶ Липковскій В. Унія и возсоединение униатовъ въ 1794–1795 году въ предлахъ нынѣшняго Липовецкаго узда. — С. 997.

⁶⁹⁷ Там же. — С. 1008.

⁶⁹⁸ Korzon Tadeusz. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta: (1764–1794). — Т. I. — С. 174.

Незважаючи на те, що Київська та Переяславська православні катедри в 1712–1714 рр. втратили майже всі парохії на Правобережжі, вони ще довго помітно впливали на духовне життя місцевої руської християнської спільноти, причому як мирян, так і духовенства. Особливо популярними в мирян і парафіяльного кліру були прощі до Києва, зокрема, до Печерського монастиря⁶⁹⁹.

Цей автор, аналізуючи процес утвердження на Брацлавщині позицій Унійної Церкви, відзначає, що за митрополитства Атанасія Шептицького (1729–1746) відбулося, «подальше інтегрування руських парохій» Брацлавського криласу-офіціалату з організаційними структурами Львівського владитства. Священники із Брацлавщини у 1730–1746 рр. приїжджали на щорічні єпархіяльні собори Львівської єпархії, що скликалися в той час в Унівській архимандрії. На соборах Львівської єпархії клірики із Брацлавщини дуже часто отримували єрейські свячення⁷⁰⁰.

Львівський унійний владика, а згодом і унійний митрополит Атанасій Шептицький був, як пише І. Скочиляс, головною постаттю позамоїських часів, і час його служіння був періодом найбільшого інституційного розквіту Унійної Церкви. Із ним пов'язується початок «унійного тріумфалізму», який, за твердженням А. Гіля та І. Скочиляса, «набув особливої

виразності у третій чверті того століття за служіння Флоріяна Гребницького і Феліціана Володковича»⁷⁰¹. Поза всяким сумнівом, за митрополичого владитства А. Шептицького позиції Унійної Церкви на Правобережжі, зокрема на Брацлавщині помітно зміцніли: були розроблені організаційні засади генеральних візитацій і єпархіяльних Соборів, завдяки чому церковне життя набуло нової динаміки⁷⁰². Саме зі середини 1740-х років ведення метричних книг набуває регулярного характеру, від тієї пори збереглося чимало метрик і Вінницького деканату, зокрема й Кузьмо-Дем'янської, Покровської парохій Нової Вінниці та св. Георгія на Вінницьких (Старих) Хуторах. Однак менш за все випадає говорити про «тріумфаторство» Філіпа Володковича, якого Римська курія двічі усувала з митрополичої катедри⁷⁰³ і релігійна нетерпимість якого стала одним із безпосередніх поштовхів до трагічних подій 1768 р. та наступної масштабної кризи, якої зазнала Унійна Церква.

Мобілізаційні заходи унійної ієрархії охопили й Вінницю. Серед візитованих унійними інспекторами у 1726 та 1730–1731 рр. парохій були й вінницькі — Покрови, Кузьми і Дем'яна та Миколая.

На жаль, ми не маємо безпосередніх свідчень про те, як саме відбулося переведення на унію вінницьких парохій, можемо говорити про це лише

⁶⁹⁹ Скочиляс І. Політичні, соціальні та еклезіальні обставини поширення унії на Брацлавщині й Київщині.— С. 109.

⁷⁰⁰ Там само.— С. 115.

⁷⁰¹ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji.— S. 362.

⁷⁰² Ibidem.— S. 342.

⁷⁰³ Див.: *Nabywaniec Stanisław*. Unicka archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza.— S. 136–138, 145–158, 180–181.

Флоріян Гребницький, унійний архієпископ полоцький (1715–1762), київський митрополит (1748–1762)

як про доконаний факт. Привертає увагу ще один факт, пов'язаний із особливостями церковно-адміністративної системи Унійної Церкви: посвячення будівлі вінницької церкви Кузьми і Дем'яна (1721) відбулося під урядуванням львівського єпископа Атанасія Шептицького, наступну ж церковну споруду з цим ім'ям

освячено із благословення коад'ютора київської митрополії Феліціана Володковича (1760). У цьому факті зміни єпархіяльного підпорядкування відобразилася тривала боротьба за церковну владу над правобережними деканатами (зокрібно й Вінницьким), яку вели львівські унійні єпископи й київські унійні митрополити. Зрештою, після тривалого протистояння львівський єпископ Атанасій Шептицький на соборі в Замості дав підписку в тому, що він за себе й за своїх наступників відмовляється від управління церквами в київському та брацлавському воєводствах на користь юрисдикції над ними унійного київського митрополита⁷⁰⁴.

Перебіг цих подій значно повніше, ніж дотепер, висвітлено у цитованій тут праці А. Гіля та І. Скочиляса. Зупинимося на найважливіших моментах цього церковно-адміністративного протистояння. Відзначаючи швидке заселення Брацлавщини й формування густої мережі унійних парохій у першій половині XVIII ст., згадані автори стверджують, що такої динаміки не знала тоді жодна інша єпархія в Речі Посполитій. Збільшення числа вірян і духовенства означало не тільки суттєве розширення владних прерогатив владик, але й суттєве поповнення церковного скарбу через щорічну сплату парохіяними священниками катедратика⁷⁰⁵.

⁷⁰⁴ Описаніє документовъ архива западнорускихъ уніатскихъ митрополитовъ.— Т. 2.— С. 45–46. У Київському та Брацлавському воєводствах значилися деканати: Білоцерківський, Немирівський, Вінницький, Чуднівський, Коростишівський і Житомирський. Відмова відбулася на підставі давніх документів, зокрема: листа Сигізмунда Августа до князя Богуша Федоровича Корецького від 23 грудня 1568 року, привілею короля Сигізмунда I першому львівському єпископові Макарієві Тучапському від 1539 р., листа єпископа Макарія до митрополита Макарія від 22 лютого 1540 року, а особливо єпископа Йосипа Шумлянського від 1694 року 24 квітня, який названі 6 деканатів іменує митрополичою юрисдикцією.

⁷⁰⁵ Про генезу грошових повинностей з парохій на користь єпископа, особливості стягання суми катедратика з унійних парохій на Правобережній Україні, і, зокрема, дані про надходження катедратика з намісництва

Питання про приналежність парохій Брацлавщини було практично розв'язане організаційними заходами митрополита Флоріяна Гребницького. В оточенні Гребницького незмінно підкреслювано, що жоден із відомих документів, виданих світською чи духовною владами, не засвідчує приналежності церков східного обряду у Брацлавському воеводстві до Галицької дієцезії. Зміцненню позицій київського унійного митрополита у цьому питанні сприяло офіційне перенесення його резиденції з далекого Вільна до містечка Радомишль на Поліссі та переведення туди митрополичої консисторії та уряду київського унійного офіціала (1746 р.). 10 квітня 1747 р. адміністратор Київської митрополії полоцький архієпископ Флоріан Гребницький вперше звернувся до духовенства Брацлавського крилосу з пастирським посланням. Актові книги митрополичої консисторії в Радомишлі за 1747–1751 рр. фіксують інтенсивне листування митрополита і його урядників із приводу закладення, будівництва й поправи церков у всіх десяти намісництвах Брацлавського крилосу. У 1747–1749 рр. Гребницький усунув більшість намісників, призначених на своє становище в різний час львівськими владиками. Щоб уникнути подальших непорозумінь, інші намісники Брацлавського крилосу впродовж 1749 р.

склали в консисторії присягу на вірність митрополитові⁷⁰⁶.

Вирішальну роль у переведенні Брацлавщини під руку київського унійного митрополита відіграв тогочасний холмський владика Філіп Феліціан Володкович, якого Гребницький 1 березня 1751 р. іменував на становище генерального офіціала для Правобережжя; згодом Гребницький добився від короля Августа III привілею про визначення згаданого холмського біскупа своїм коад'ютором із правом наступости (*z prawem następstwa*). Відкриття на початку червня 1753 р. унійної консисторії у Брацлаві, безпосередньо підпорядкованої митрополитові Гребницькому, стало ще одним кроком до опанування становищем. Для практичного перепідпорядкування парохій Брацлавщини стало прибуття Володковича в містечко Красне в листопаді 1753 р. і примушення місцевого кліру до послуху митрополитові. Як пишуть А. Гіль та І. Скочиляс, митрополита курія, так само як і його львівські опоненти, «застосовувала «пастирський примус» і відкрите насильство з метою остаточного заняття Брацлавщини». Зрештою, як зазначають ці автори,

«про ті справжні «бої без правил» стало відомо на засідання Конгрегації Пропаганди Віри в травні 1753 року в результаті донесення львівського біскупа Лева Шептицького. Він, між іншим,

Брацлавського воеводства у 1780-ті роки див.: *Скочиляс І.* «Дар любові», фіскальний обов'язок і ера-рхічна підлеглість: катедрик у системі фінансово-корпоративних відносин духовенства київської митрополії XIII–XVIII століть // *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* — 2005. — Вип. 9. — С. 431–460; *Його ж.* Катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин Київської митрополії XVIII ст. // *Там само.* — 2006. — Вип. 10. — С. 628–673.

⁷⁰⁶ *Gil Andrzej, Skoczylas Ihor.* Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 364–366.

Феліціян Володкович, унійний єпископ холмський (1730–1758), володимирський (1758–1778), київський унійний митрополит (1762–1778)

скаржився на брутальне поступовання Володковича щодо барсько-брацлавського офіціала Тимотеуша Матковського»⁷⁰⁷.

Зрештою, 18 липня 1753 р. папська конгрегація *De propaganda Fide* визнала

приналежність Брацлавського деканату, який відійшов було під юрисдикцію львівського єпископа, до юрисдикції київського митрополита⁷⁰⁸. Остаточний рішення Римської курії в 1754 р. було винесено на користь унійного митрополита.

Прикметною складовою у боротьбі за Брацлавщину стала війна презент між прибічниками митрополита і львівського єпископа: деякі земські власники (колятори парохій), які підтримували митрополита Гребницького, у надані ними презенти для унійних парохій уписують ім'я митрополита і скеровують до вписування до книг радомишльської консисторії, прихильники львівського єпископа Шептицького, натомість виставляли презенти з його ім'ям для священників, лояльних щодо львівських владик.

Як можна зрозуміти із джерела, цитованого дослідниками, вінницький староста виступив у підтримку львівського єпископа Лева Шептицького. Проте Радомишльський двір скептично оцінював ефективність дій навіть упливової шляхти у справі підтримки для Шептицького, наголошуючи, що такі заяви, з погляду канонічного права Церкви, важили небагато:

«А щодо рекомендації великого гетьмана і старости вінницького, то [...] ті приватні вчинки світських — чи

⁷⁰⁷ Gil Andrzej, *Skoczylas Ihor*. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 367–368.

⁷⁰⁸ Описаніє документо́въ архива западнорускихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 155. Джерело вказує на те, що в архіві київських унійних митрополитів зберігалася копія заяви духовництва брацлавських деканатів (треба думати, що йдеться про документи Брацлавщини, або ж Брацлавського офіціялату) на ім'я митрополита про їхнє бажання бути під юрисдикцією київського унійного митрополита, а не єпископа львівського. В анотації цього листа її укладач зазначає, що автори листа, «складеного в зворушливих виразах» не називають причини цього бажання й про неї «політично умовчують», хоча й натякають на її існування. (Там же. — С. 176).

то добровільні, чи, може, вимушені [...] нам до того нема діла, адже все те питання стосується права: до кого належить та брацлавська територія. [...] Не має значення, що сказало навіть сто, навіть тисяча світських — не їх, а біскупів найбільше стосується, щоб не зменшувалася їхня епархія так само, щоб не було якоїсь втрати для їхньої єпископської юрисдикції»⁷⁰⁹.

Отже, урядування унійними парохіями Брацлавщини перейшло до київського унійного митрополита Флоріяна Гребницького (1748–1762) та його генерального офіціяла Філіпа Володковича. Останній по смерті Гребницького за правом наступності посів Київський унійний митрополичий престіл. Тим часом до польського короля Станіслава Августа, папського нунція у Варшаві та до Римської курії почали надходити численні донесення та скарги щодо урядування митрополита Володковича. Покликаючись на акти Конгрегації Пропаганди віри, А. Гіль та І. Скочилияс пишуть «про вражаючі зловживання, яких допустив митрополит Філіп Феліціан Володкович», і що «його управління Правобережжям спричинило до «такого безладу і багатьох порушень» у тому регіоні, що змусило апостольського

нунція до складання рішучого протесту і пропонування рішучих дій щодо зверхника Руської Церкви»⁷¹⁰. На Правобережну Україну було призначено у зв'язку з цим спеціальну апостольську візитацію унійних парохій, яку в першій половині 60-х років здійснював тогочасний холмський унійний єпископ Максиміліан Рило. У відповідь на те Володкович через свій, як те окреслила Апостольська Столиця, «бунтівний і дратівливий характер» продовжував провокування «ще важчих скарг і порушень, зрештою, був готовий навіть до усунування парохів, настановлених холмським біскупом, без будь-якого мотиву чи слухності»⁷¹¹. Задля відтворення реалій тогочасних понять про обов'язок і служіння духовного ієрарха зазначу, що за цю духовну місію візитації унійних парохій, закладення й посвячення церков, які будував Францишек Потоцький у своїх розлогих маєтках на Уманщині й довкола Браїлова, холмський єпископ Максиміліан Рилло був і матеріально винагороджений польським вельможею, одержавши в орендну посесію с. Помийник на Уманщині⁷¹². Отже, ця місія в земних координатах була винагороджена цілком реально, що впливало з тогочасних соціальних відносин.

⁷⁰⁹ *Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji.*— S. 373.

⁷¹⁰ *Ibidem.*— S. 375–376.

⁷¹¹ *Ibidem.*

⁷¹² Про це довідуємося, зокрема, зі запису до книги Вінницького гродського суду за 25 травня 1770 р., у якому зазначено, що возний генерал брацлавський Вавжинець Мединський у травні 1770 р. на вимогу вельможних Антонія і Катажини Дорожинських побував з двома шляхтичами «у с. Помийнику ясновельм. Потоцького, київського воеводи, що перебуває в орендній посесії ясновельм. Рили, холмського біскупа, де арештував селян того ж села Війта Микиту, Грицька Гуменного, Василя Рудя — вїта, поставленого бунтівниками і гайдамаками, Лук'яна пасічника, Василя Лозу, Тимоша осавулу і всю громаду того села, які під час бунтів розпродали майно покійного вельм. Базиля Дорожинського». (ЦДІАУК, ф. 44, оп. 1, спр. 5, арк. 414 зв.— 415).

Отримавши такі неприхильні відомості, Конгрегація була схильна передати урядування над парохіями Правобережжя львівському владіці Левові Шептицькому як більш поміркованому й авторитетному унійному ієрархові. До того кроку Римську курію схилило також наростання невдоволення шляхти й руського духовенства методами урядування митрополита Володковича. Зрештою, після консультацій із королем Станіславом-Августом Конгрегація вирішила щодо «деканатів брацлавських» доручити урядування над ними «грецькому біскупові Львова» Шептицькому як коад'юторові унійного митрополита київського⁷¹³. Отже, і надалі унійні парохії Брацлавщини залишилися у складі митрополичої катедри, хоча їх і було віддано в адміністрування львівському єпископові.

Поміж тим, невдоволення урядуванням митрополита Володковича спонукало місцевих владників Брацлавського воєводства запропонувати проєкт заснування на Правобережжі нового унійного єпископства, яке охоплювало б Брацлавщину, і мало б «усунути всілякі непорядки». Імовірно, таку пропозицію підтримувало в середовищі руського кліру. Свою петицію брацлавська шляхта подала королеві Станіславу-Августу й нунцієві. Однак король, порадившись із Левом Шептицьким, не підтримав такої ініціативи. На його думку, це порушувало би прерогативи київського унійного

митрополита і його коад'ютора, а крім того, такі справи має вирішувати духовна влада⁷¹⁴. Задля об'єктивності слід відзначити, що відсутність окремого єпископа для Брацлавщини та південної Київщини суттєво ускладнювало церковне адміністрування на цих теренах. Це стосувалося свого часу Православної, а згодом і Унійної Церков.

А. Гіль та І. Скочиляс, указуючи на двозначність у правовому статусі брацлавського крилосу-офіціалату, припускають, що тривалий територіальний спір 1747–1754 років щодо його підпорядкування, «послабив у середовищі місцевого духівництва свідомість духовної і сакраментальної єдності з обома конкуруючими між собою пастирами — київським митрополитом і львівським єпископом». На їхню думку, це стало одним із чинників швидкого поширення на Правобережжі на початку 60-х років XVIII ст. православного руху і переходу більшості унійних парохій під омофор переяславського владіки⁷¹⁵. Отже, у цьому сенсі ні про який «унійний тріумфалізм» не йдеться, а сама ця формула є невдалою клерикальною ідеологемою.

Для управління унійними парохіями на цих теренах було утворено Брацлавський офіціалат, який у 1738 р. охоплював 10 деканатів. За даними візитації 1782–1785 рр., у Вінницькому деканаті налічувалася 41 парохія⁷¹⁶. Таке ж число унійних парохій налічувалося в цьому деканаті під час візитації 1790–1791 рр.

⁷¹³ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 377–378.

⁷¹⁴ Ibidem. — S. 376–377.

⁷¹⁵ Ibidem. — S. 381.

⁷¹⁶ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 155.

Розгорнуту картину функціонування адміністративних осередків Православної Церкви на Брацлавщині в першій половині XVIII ст. за наявною джерельною базою реконструювати вельми проблематично. Імовірно тому епархіяльний історик Созонт Любатинський писав, що православні парохії й духівництво нинішньої Подільської єпархії у першій половині XVIII століття, які не пристали на унію, у церковному аспекті «ні в чийому відомстві не перебували, лише перебували в духовному єднанні з Київською митрополією і від неї одержували св. Антимінси» (деякі священники рукопоклалися, інші в Києві, інші на Волощині) й моральну підтримку і підбадьорювання в боротьбі з римсько-католицизмом і уніятством. Але близько 1766 р. вони «піддалися» й були прийняті «під єпископію переяславську». При цьому С. Любатинський цитує донесення російському Синодові 1766 р., узятє з відомої праці Іларіона Чистовича. Але в цитованому епізоді Чистович пише про православні церкви Переяславської єпархії «за Дніпром»⁷¹⁷, тобто йдеться про околиці Чигирини, пониззя Росії й Тясмина. Поширювати це твердження І. Чистовича, узятє ним із донесення ігумена Пустинно-Медведівського монастиря Віссаріона, на Брацлавщину, а тим більше на Подільське воеводство немає достатніх підстав.

Як свідчать інші джерела, такий духовний, а згодом церковно-адміністративний зв'язок між православними вірянами

Брацлавщини та Переяславським єпископом таки існував, хоча хронологію і фактаж цього адміністрування з Переяслава встановити важко. На підставі огляду документів, що зберігалися в архіві Комітету для історико-статистичного опису Подільської єпархії С. Любатинський зробив висновок, що преосвященний Іов у Брацлавщині виконував такі повноваження: усиновлював священників-уніятів, тобто санкціонував своєю духовною владою їхній перехід у православ'я; призначав до православних парохій священників; рукопокладав священників і дияконів; освячував антимінси; видавав «благословительні грамоти» на закладення церков і благословляв облаштування обителів; у разі необхідності здійснював церковний суд і миротворчу функцію⁷¹⁸.

У фонді Київської духовної консисторії ЦДІАУК зберігається невелика за обсягом справа 1772 р. «Відомість про протопопії, що знаходилися на Правобережній Україні і належали до Київської єпархії», у якій подано перелік православних протопопій на Правобережжі, які підлягали православним єпископам із Лівобережжя. Із неї видно, що безпосередньо Київській православної митрополічій катедрі підлягали дві групи парохій, розташованих переважно на Поліссі, у Великому князівстві Литовському. Ідеться про протопопії, підпорядковані («підсудственні») Слуцькому Троїцькому монастиреві (Слуцька, Мозирська, Петриківська) та протопопії, підпорядковані Пінському

⁷¹⁷ Чистович І. Очерк истории Западно-Русский Церкви. Ч. II. — СПб., 1884. — С. 235–236.

⁷¹⁸ Любатинский Созонт, свящ. Церковно-административная дѣятельность преосвященного Іова...// ПЕВ. — 1890. — № 23. — С. 497–498.

Благовіщенському монастиреві (Пінська, Туровська, Давид-Городоцька)⁷¹⁹.

Що ж до намістній (протопопій) «в Польській області Київської єпархії», тобто на теренах київської України, у документі зазначалося, «скільки в тих протопопіях і якщо є в намістніях церкви, у духовній консисторії по справах немає», тобто це означає, що київська православна митрополіча катедра не здійснювала церковне адміністрування на цих теренах. Документ засвідчує певну невизначеність структури церковного адміністрування в цьому краї: «Миколаївський Медведівський монастир подав, що в старостві Чигринському є парохіяльних церков тридцять, які в попередні часи ні в чийому відомстві не перебували», хоча церковно-адміністративний зв'язок із Києвом тривалий час таки існував:

«святі антими́си, як-от у містечку Медведівці у трьох церквах, у Чигирині в церквах Хрестовоздвиженській, у селах Кам'янці і Ясцівцях від преосвященного Рафаїла, митрополита Київського, в інших же церквах, досить старовинних і ветхих, деякі є від преосвященного Варлаама Ванатовича, а інші ще від колишнього в Чигрині до відходу України під державу Польської області преосвященного Йосифа Тукальського знаходяться. А священники так само, одні в Києві, інші Полоцьку рукопоклалися»⁷²⁰.

Однак із часом обставини змінилися і «священники піддалися і [були] прийняті під єпископію Переяславську, а багато

священників через гоніння від уніятів *распужены*»⁷²¹. Як бачимо, окрім деяких прикметних деталей, із цих документів не можна чогось певного дізнатися про парохії Брацлавщини.

З опублікованих документів видно, що на початку 1770-х років Переяславська єпископія поширювала свою владу й на терени Брацлавщини, розсилаючи ордери до православних протопопій і церков, «до єпископії переяславської принадлежащихъ», зокрема й до Вінницького духовного правління. Це церковно-адміністративне підпорядкування православних парохій переяславський єпископ здійснював на основі указу російської імператриці, хоча мова йшла про територію іншої держави:

«По указу ея императорскаго величества, государыни императрицы Екатерины Алексѣевны всероссійскія и по разсмотрѣнію его преосвященства, господина Юва, епископа переяславскаго и бориспольскаго, архипастыря нашего, въ силѣ послѣдовавшаго изъ духовной его консисторіи и отъ святѣйшаго правительствующаго синода указа прошлаго 1772 года января 15 дня, велѣно находящимся въ Польше греческаго закона исповѣдникамъ, въ кievскомъ и брацлавскомъ воеводствахъ состоящимъ, до єпархіи его преосвященства принадлежащимъ, какъ священниковъ посвящать, такъ и прочія по духовнымъ нужды исправлять на основаніи какъ поступано было блаженныя памяти антецессоровъ его преосвященства»⁷²².

⁷¹⁹ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1021, спр. 50, арк. 2.

⁷²⁰ Там само, арк. 2 зв.

⁷²¹ Там само.

⁷²² Описаніе документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 287–288.

На цій підставі 2 лютого 1773 р. переяславський і бориспільський єпископ Іов призначив Іллю Голоскевича протопопом Вінницької православної протопопії. Покликаючись на царські укази та приписи цього єпископа, Голоскевич здійснював адміністрування у своїй протопопії, вимагаючи від духовенства визнання його прерогатив і підпорядкування своїй владі.

«Буде же о семъ какое небрежение и ослушность отъ васъ провидится, то поступлено будетъ такъ, какъ съ противниками. Въ силѣ высочайшихъ указовъ и опредѣленію его преосвященства»⁷²³.

Ці православні духовні правління, очолювані протопопами, на місцях розпоряджалися життям парохій, а головне — підбирали й виряджали до переяславського єпископа Іова кандидатів у священників для призначення їх на місця або кандидатів для рукопокладення у священницький сан («аколітів»). Ставленників, а також тих, хто приєднався від унії до православ'я, у переяславській духовній консисторії попередньо піддавали опитуванню. Потім їх екзамінував сам переяславський єпископ. У разі недостатнього знайомства з основами християнської віри невдачу відсилали до префекта для «навчання катехизису з докладним поясненням». І вже після «вивчення катехизису з докладним поясненням», відповідно до тодішнього «порядку ставленицьких справ», їх рукопоклали

Максиміліян Рило, єпископ холмський (1759–1785). Невідомий польський художник XVIII ст. У 1763–1766 і в 1773–1774 рр. візитував унійні парохії на Брацлавщині.

у священницький сан. Після рукопокладення «навчання священнослужіння і виконання парохіяльних треб» тривало не менше шести тижнів⁷²⁴. Завважмо, що такий «експрес»-спосіб навряд чи забезпечував належне підготування до священницького служіння.

⁷²³ Там же. — С. 288.

⁷²⁴ *Любатынский Созонт, свящ.* Церковно-административная дѣятельность преосвященного Іова... // ПЕВ. — 1890. — № 25. — С. 568–569.

3. МОСКОВСЬКА ІМПЕРІЯ І МІЖВИЗНАННЄВЕ ПРОТИСТОЯННЯ В РЕЧІ ПОСПОЛИТІЙ

Терени Брацлавщини, як і всієї Правобережної України, починаючи з другого десятиріччя XVIII ст. стали полем боротьби за вплив і парохії між ієрархами Православної та Унійної Церков. Але це була лише частина значно масштабнішого історичного явища. З польського боку йшлося про відновлення імперського панування над широкими східними теренами, їхніми земельними, людськими та природними ресурсами. Складовою частиною цієї боротьби було відновлення позицій Римо-Католицької Церкви, зокрема, діяльності кляшторів і костьолів, перерваної від часу Визвольної війни та розширення мережі парохій

Унійної Церкви як лояльної до Речі Посполитої визнаневої структури східного обряду. У багатьох презентях шляхтичів, виділяючи фундушеві угіддя унійному кандидату у священники, вказують, що для них спонукою для цього є «rozkrzywienie wiary katolickiej», тобто поширення католицької віри. Шляхетська ревність, виступала інструментом католицького прозелітизму, а в ширшому значенні — церковного імперіялізму Латинської Церкви. Однак, окрім територіяльного імперіялізму до цього додавалися плани щодо цілковитої ліквідації не лише Православної але й Унійної Церков, зафіксовані скандальним «Проектом знесення східного обряду» 1717 р.

Дослідники історії Унійної Церкви пишуть і про «культовий імперіялізм» латинського духовенства в Речі Посполитій, відзначаючи, що серед римо-католицького кліру домінував погляд про вищість обряду латинського і через те навіть русини-католики трактувалися в дискримінаційний спосіб⁷²⁵.

Дискримінаційний характер релігійної політики Речі Посполитої щодо дисидентів (а на Правобережній Україні це були православні громади) наприкінці XVII — в першій чверті XVIII століття помітно посилив антидисидентські настрої передовсім у польському шляхетському середовищі. Як зазначають А. Гіль та І. Скочиляс,

«В часи урядування саксонської династії Веттинів мав місце очевидний поворот від засад релігійної толеранції, що спричинило розвиток у різних верствах суспільних антидисидентських настроїв⁷²⁶».

Водночас, згадані дослідники, характеризуючи суперечливий характер визнаннєвої політики Польської держави, знаходять парадоксальний спосіб для фактичного її виправдання під тим приводом, що Московська держава використовувала утиски Православної Церкви в Речі Посполитій для втручання в її внутрішні справи. Але й визнають при цьому експансію католицької церковної імперії на теренах Київської митрополії:

«Політика Яна III Собеського, який усвідомлював небезпеки, що криються в політизації релігійної проблеми російською стороною після вічного трактату 1686 року, була спрямована на збереження міжвизнаннєвого миру через збільшення конфесійної гомогенності суспільства Речі Посполитої. Звідси його прагнення до включення до Католицької Церкви решти православних епархій»⁷²⁷.

Не вдаватимемося до пошуку мотивів конструювання подібних алогічних суджень, але, якщо провідними мотивами політики Яна III Собеського були «збільшення конфесійної гомогенності суспільства Речі Посполитої» (що на практиці означає витіснення некатолицьких віровизнань) і «включення до Католицької Церкви решти православних епархій», логічно припустити неминучість спротиву цих «гомогенізовуваних» спільнот. Але як при цьому можна стверджувати, що така політика була спрямована «на збереження міжвизнаннєвого миру»? Чи не логічніше міркувати в іншому ключі: забезпечення прав дисидентів (у тому числі й — православних) не давало би підстав Московській державі використовувати питання утискування їх для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої?

Королівські привілеї та сеймові конституції XVII ст. закріплюють за унійним духівництвом важливі статусні переваги над православним кліром. Рубіжними щодо цього стали ухвали паціфікаційного Сейму 1699 р. (16 червня — 31 липня),

⁷²⁵ Gil Andrzej, Skoczylas Ihor. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 30.

⁷²⁶ Ibidem. — S. 29.

⁷²⁷ Ibidem. — S. 322.

Кам'янець-Подільський. Ляська брама

скликаного у зв'язку з укладеним Карловицьким миром, за яким закріплювалося повернення Поділля під владу Речі Посполитої. Надаючи мешканцям міста Кам'янець-Подільського двадцятирічні податкові й торговельні пільги, Сейм ухвалив також конституцію, що забороняла православним мешкати в місті: «люди грецької релігії — дизуніти не можуть жити в цьому місті».

Православні в цьому стосунку прирівнювалися до жидів, яким заборонялося

тут мати власність, займатися торгівлею і проживати в ньому більше трьох днів. Результатом цієї постанови було те, що всі православні церкви Кам'янець-Подільського повинні були перейти до уніятів, але оскільки останніх було в Кам'янці дуже мало, то вони скористалися однією, а решту було запечатано. Інша конституція цього сейму де факто забороняла православним посідати посади в міському самоврядуванні: «Бажаючи заохотити дизунітів грецької релігії до єднання у святій вірі, відновлюємо конституції 1667 і 1678 рр. про уніятів. Водночас оголошуємо, що люди міщанського звання, чисті уніяти, гідні вступу в посади і міські магістрати». Тим самим польський уряд не лише принижував православне міщанство, але й завдавав удару православним братствам, які активно виступали проти унії на захист православ'я, але на кінець XVII ст. поповнювалися винятково міщанами⁷²⁸.

Відкритою демонстрацією дискримінаційної політики шляхетської держави стала постанова сейму 1712 р.: ухваленим тоді законом канцлерам Речі Посполитої заборонялося затверджувати державні акти (навіть королівські), які могли позитивно впливати на становище православних^{729*}. Але царська дипломатія тоді не стала порушувати питання про

⁷²⁸ Беднов В. А. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum).— Екатеринбург: Тип-я С. И. Барановского, 1908.— С. 297–298.

⁷²⁹ * Тим не менше, у сучасних дослідженнях, навіть незважаючи на очевидну репресивну спрямованість польського законодавства проти православ'я, модно стверджувати супротивне. У зв'язку з цим за межі історичної науки викидаються праці В. Антоновича. Ця ігноранція пропагується і на сторінках популярних інтернет-видань. Так, наприклад у коментарі до праці В. Антоновича знайдемо резюме, в якому анонімний критик стверджує, що «Антонович спробував вияснити (sic! — А. З.) правне становище православної церкви в Україні протягом XIV–XVIII ст. На його думку, з посиленням польсько-шляхетського панування в українських землях становище православної церкви погіршується. З точки зору сучасних

становище православних. 1717 року на так званому «Німому сеймі» Речі Посполитій було нав'язано трактат, згідно з яким зменшувалася польська армія, обмежувалася влада гетьмана, а саксонська армія виводилася за межі держави. Прийняття таких рішень і присутність російських військ означали цілковите господарювання Росії в Речі Посполитій. З іншого боку, у четвертому артикулі трактату містилися положення, що суттєво обмежували права дисидентів: усі церкви, побудовані всупереч раніше прийнятим законам, повинні бути зруйновані; іновірці не мали права проводити сходи, збори, заборонялися церковні співи у громадських місцях; для тих, хто порушить постанову сейму з цього приводу, передбачалися покарання, накладання штрафів, тюремне ув'язнення, вигнання з держави. Враховуючи те, що в Речі Посполитій до дисидентів у законодавчих актах відносили й православних, ці постанови активно використовувалися саме проти них. Упровадження в життя таких законів засвідчувало, що шляхетським політикам ішлося про те, щоби ліквідувати в державі православні інституції. Але й цього разу московський уряд не завадив пониженню юридичного статусу православної віри на Правобережній Україні.

Така конфігурація позицій безпосередньо позначилася на міжконфесійній ситуації на Правобережній Україні. Адже саме у другому десятиріччі XVIII ст., коли Російська держава, фактично відмовилася од декларацій про контроль за непорушністю прав Православної Церкви у Речі Посполитій, відбувся перелом у конфесійному протистоянні на Правобережній Україні на користь Католицької Церкви, й було закладено підґрунтя для наступу на православно спільноту⁷³⁰. Після суттєвого обмеження прав православних у Речі Посполитій сеймовою конституцією 1717 р., ще більших обмежень вони зазнали ухвалами Генеральної конфедерації 1732 р., якими заповідано «права і привілеї Римсько-католицької та Греко-унійної Церкви оберігати свято і непорушно», а всі іноземні віросповідання «з огидою видаляти з цієї правовірної держави». Здійснення православних обрядів і відправлення церковних треб були обмежені утисками і принизливими умовами⁷³¹.

Відповідно до цих сеймових постанов і втілювалася визнаннева політика, одним із завдань якої було поширення унії. Щодо механізмів запровадження унії останніми роками наполегливо впроваджується її зв'язок із колонізацією краю після

знань, історичний процес XIV–XVIII ст. неможливо пояснити за такою спрощеною схемою». Саме це твердження алогічне, бо спочатку йдеться *правне становище Православної Церкви*, а в останньому реченні вже про інше — *про історичний процес XIV–XVIII ст.* Особливо ж незграбним при цьому є посилення на праці В. А. Біднова, О. Г. Лотоцького й Ф. І. Титова, у яких відзначено ті самі тенденції, про які писав В. Антонович. (Див.: <http://litopys.org.ua/anton/ant19.htm>. Прочитано 28.05.2020.)

⁷³⁰ Шеретюк В. М. Українське конфесійне питання в контексті геополітики Росії кінця XVII — першої чверті XVIII ст. // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 9. Серія: Історія: 36. наук. праць. — Вінниця, 2005. — С. 32–36.

⁷³¹ Див.: Антонович В. Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви. — С. 331 і наст.

його розорення на початку XVIII ст. Так, зокрема, у М. Довбищенка читаємо:

«... у 20-х роках XVIII ст. активну діяльність уніати розгорнули на Брацлавщині. Як свідчив у 1749 році в меморіалі до Рима митрополит Флоріан Гребницький, ця місія випала львівському єпископу (1729–1740 рр.— митрополиту) Атанасію Шептицькому, що розпочав упроваджувати унію в регіоні з 1720 р. Діяв він як адміністратор. І саме цьому унійному ієрархові Унійна Церква завдячує своєму успіхові на Брацлавщині. Тут на середину XVIII ст. вона контролювала близько 500 парафіяльних церков.

Уніати також наполягали на тому, що в 20–30-х роках XVIII ст. цей спустошений війнами край заново заселявся, і разом із переселенцями з Волині й Полісся на Київщину та Брацлавщину прибували уніатські духовні. «Колонізаційний» шлях затвердження унії на Правобережжі може пояснити відносно спокійне її поширення на землях, де жило традиційно православне населення. Припускаємо, що уніатські парафії створювалися внаслідок не тільки переходу в унію місцевих православних громад, але й заснування в новостворених, або відроджених населених пунктах. Вони тривалий час співіснували з православними церквами, які тут діяли здавна. Згадана тема є предметом окремих студій, які ще чекають своїх дослідників»⁷³².

Історик, як бачимо, відзначає роль митрополита Атанасія Шептицького, пише про його *місію упровадження унії*

в регіоні. З приводу місіонерства пригадуються посланці віри Христової десь на екваторі, де вони діють *in partibus infidelium*, тобто в країні безвірних. В чому полягала «місія» на Правобережній Україні?

Припущення щодо «колонізаційного» шляху поширення унії на Брацлавщині видається недостатньо обґрунтованим навіть для припущення, бодай уже тому, що навряд чи існують вичерпні джерела, які характеризували би визнаннєвий склад переселенців. А й справді, відсутність фондів джерелами досліджень колонізаційних процесів цих років, співвідношення прийшлого населення і того, що залишилося та повернулося назад із Задніпров'я (отже, усе-таки православного!) суттєво підважує таке припущення. А насамперед, чи ж достеменно відомо, що переселенці з Волині належали саме до Унійної Церкви? Інші історики Унійної церкви, розглядаючи обставини її поширення на Брацлавщині, звертають увагу, що правобережну (відносно р. Богу) її частину депортаційна акція не заторкнула⁷³³.

На манівці М. Довбищенка збивається і В. Лось, пояснюючи передумови розширення позицій Унійної Церкви на південний схід Правобережжя. Дослідниця зазначає, що здебільшого церкви, які були предметом опису візитаторів, закладено в середині та наприкінці XVIII ст. саме як уніатські церкви, а не пересвячені православні. Проте це варто було би підкріпити бодай якоюсь статистикою, взятою

⁷³² Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років.— С. 128.

⁷³³ Скочиляс І. Політичні, соціальні та еклезіальні обставини поширення унії на Брацлавщині й Київщині.— С. 108.

хоча б з візитаційних актів, на які дослідниця посилається. Інакше це сприймається як необґрунтоване твердження. У подальшому міркуванні авторка йде слідом за припущеннями М. Довбищенка.

«Це пояснюється, перш за все, тим фактом, що дана територія, яка була спустошена війнами, заново залюднилася саме в першій половині XVIII ст. вихідцями з Полісся та Волині. Разом із ними прибували й уніатські духовні, які засновували тут, у давньоправославному краї, унійні церкви. Підтверджують ці припущення й дані проаналізованих нами візитацій, переважна більшість яких зазначає, що церкви були збудовані й освячені саме у XVIII ст.»⁷³⁴.

Можна з певністю сказати, що принаймі на парохії Вінниці й інших населених пунктів, ця концепція не поширюється, бо в актах візитації зазначається, що тамтешні церкви були збудовані ще в доунійний період? Цікаво було би дізнатися, чи ознайомлені автори цієї концепції зі стилістикою будівництва дерев'яних церков того часу. Церкви Поділля і Брацлавщини суттєво відрізняються від споруд волинської будівничої школи. Це, до речі, видно і за тими двома ілюстраціями, які подала В. Лось: на с. 161 і 162: це — церкви саме волинського типу з волинських населених пунктів.

Але які саме суспільно-політичні передумови стояли за «колонізаційним» шляхом затвердження унії на Правобережжі? Історичні реалії прямо вказують на те, що йдеться про відновлення влади

Речі Посполитої, а особливо — маєткової системи польського панства й підданства руського люду. Методологічно хибним є розгляд поширення унії поза врахуванням соціально-політичних факторів, зокрема встановленням на Правобережжі польського панування. Про нові хвилі заселення Правобережжя в той час пише і М. Грушевський,

«З другим десятиріччям XVIII ст. нащадки і спадкоємці шляхтичів-землевласників Правобережної України могли, нарешті, безперешкодно повернутися до своїх маєтків і зайнятися відновленням колишнього господарства. Київські, брацлавські, подільські землі покрилися «слободами», куди обіцянками багаторічної свободи від повинностей та всілякими пільгами спеціальні агенти закликали селян із населених місцевостей ... Маса народу рушила знову — головним чином із Полісся і Західної України, і дуже швидко, вже в другій чверті XVIII ст. правобережні землі мали дуже значне населення»⁷³⁵.

Утім, джерела походження «колонізаційної» концепції поширення унії добре простежуються. Одне з них, у якому викладено таке пояснення перебігу міжцерковного протистояння на Правобережній Україні, подав митрополит Лев Шептицький, відповідаючи 11 грудня 1778 р. російському послу у Варшаві на скаргу православних депутатів краю:

«Треба знати, що у Брацлавському воеводстві, поблизу турецької і татарської границь, розташованих на пустих місцях або степах, після різних воєнних розорень,

⁷³⁴ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 161.

⁷³⁵ Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. — С. 277.

що відбувалися, коли настав спокій, почали населяти села і містечка або ж слободи, і за достатнім поселенням народу в тих новоосілих селах і містечках, за бажанням польських панів і їхніх підданих громад, а за благословенням митрополитів і біскупів, що підтримують з'єднання з Римсько-католицькою Церквою, були позакладувані й вибудувані церкви, які в управлінні унійного духівництва перебували навіть до 1768 року»⁷³⁶.

І. Скочилиас свого часу покликався на того-таки М. Довбищенка, який у попередній роботі вказував на визначальний рушій цього *успішного й динамічного* просування унії, щоправда в іншому регіоні:

«Дослідження Михайлом Довбищенком права патронату на Волині доводить, що його застосування стало вирішальним чинником у розповсюдженні унії, тоді як роль кліру, мирян та єпископату була другорядною»⁷³⁷.

Тим часом, декларований М. Довбищенком принцип об'єктивності серйозно підважує також упереджений стиль тексту. Наприклад, коли М. Довбищенко пише, що «*митрополит Лев Кішка вжив дієвих заходів, аби повернути під свою духовну владу парафії та монастирі східного обряду в Київському воєводстві*» (с. 125–125), виникає питання про те, що автор має на увазі, коли пише *вжив дієвих заходів, активну діяльність уніати розгорнули на Брацлавщині*, що

означає *повернути під свою духовну владу парафії та монастирі*, якщо раніше там унії не було. Коли ж читаємо про те, що на 1726 рік *унія вже остаточно затвердилася на Житомирищині* (с. 126) чи про те, що *унія почала активно поширюватися у центральній частині Київського воєводства* (с. 127), або ж у підсумках про те, що *в період 1700 — першої половини 60-х років XVIII ст. Унійна церква розвивалася на території Правобережжя успішно й динамічно та найбільших успіхів уніати досягли в регіоні на початку 60-х років XVIII ст.* — мимоволі виникає питання про походження таких позанаукових тріумфальних реляцій. Тим більше, що історик мав би уникати очевидних евфемізмів на зразок: *унія почала активно поширюватися, Унійна церква успішно й динамічно...*, про *найбільші успіхи* уніятів у регіоні, а доказово проаналізувати зміст і сутність цих явищ і їхні причини.

Двозначності й евфемізми в науковому тексті неминуче заводять до логічної пастки:

Ширші можливості для зміцнення церковної єдності в регіоні (вирізнення наше. — А. 3.) склалися після остаточної поразки державницьких змагань на Правобережжі, результатом якої було скасування козацького устрою (1712 р.) та відступ на територію Туреччини останніх загонів гетьмана Пилипа Орлика (1713–1714 рр.)⁷³⁸.

⁷³⁶ Матеріали для історії православної Церкви вь бывшемъ Брацлавскомъ воєводствѣ съ 1776–1782 г.— С. 702.

⁷³⁷ *Скочилиас Ігор*. Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. — Львів: Видво УКУ, 2010. — С. 249.

⁷³⁸ *Довбищенко М.* Унія в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої XVIII ст. — С. 125.

Можливо, автор і не помітив, але *поразка державицьких змагань*, як і відступ загонів Пилипа Орлика, були наслідком об'єднаного удару з боку Речі Посполитої та Московської держави. Конфесійна упередженість у цьому випадку спричинила явну деформацію дослідницьких опцій науковця.

Мобілізована ухвалами Замойського синоду 1720 р., підтримувана сеймовими конституціями як єдина толерована державою релігійна структура грецького обряду, а особливо ж — підтримувана польськими римо-католицькими власниками маєтків, Унійна Церква до 60-х років справді підпорядкувала собі практично всі парохії Правобережної України, за винятком кількох десятків парохій і кількох монастирів на Чигиринщині та Косунщині. Ці тенденції зафіксовані і в узагальнювальних працях з історії Церкви:

«Упродовж першої половини XVIII ст. на унію перейшла величезна більшість парохій у воєводствах Київському і Брацлавському, тобто в південній частині митрополичого владичтва,

де у XVII ст. неподільно панувало православ'я. При православ'ї тут трималися монастирі, а духівництво і українська людність часто приймали унію лише зонішньо, як виявляли випадки з 1768–1773 рр., коли до православ'я повернулася (щоправда, частково під примусом) дуже значне число парохій; зрештою, ненадовго, бо вже у вісімдесяти роки у православ'ї знову залишалися тільки нечисленні парохії»⁷³⁹.

Поширення унійних парохій та адміністративних структур Унійної Церкви І. Водзяновська також пов'язує з новим заселенням краю після його знелюднення на початку XVIII ст., хоча й не подає при цьому ніякої фактичної конкретики. «Належить зазначити, що їхня мережа продовж століття динамічно розвивалася», — пише вона і, покликаючись на дані І. Скочилея, зазначає, що у 20-х роках у воєводстві існувало 209 церков, у 1746–479⁷⁴⁰. Дослідниця подає подальшу динаміку чисельності унійних парохій Брацлавського воєводства у XVIII ст.

Чисельність парохій у Брацлавському воєводстві у 1750–1780-х рр.⁷⁴¹

Рік	1756	1764	1773	1782
Число парохій	491	783	902	1081

Проте в цьому випадку така статистика має радше формальний характер і не розкриває складності визнаннево-політичної

ситуації в краї, як і твердження про те, що мережа унійних парохій упродовж століття «динамічно розвивалася».

⁷³⁹ Bieńkowski Ludomir. Organizacja Kościoła wschodniego w Polsce.— S. 858–859.

⁷⁴⁰ Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>

⁷⁴¹ Там само.

Алегорія поділів Польщі. На карикатурі 1773 р. перед картою Речі Посполитої зображені учасники першого її поділу російська цариця Єкатеріна II, пруський король Фридрих II та австрійський цісар Йосиф II, які вказують польському королеві Станіславу Августу на відібрані в його королівства землі.

Для повнішого розуміння цих процесів дослідник має з'ясувати, які конкретні рушії стоять за позначеними тут явищами, зокрема за тим, що на унію перейшла величезна більшість парохій або у православ'ї знову залишалися тільки нечисленні парохії. Чому і як це відбувалося? Так само потребують глибшого розкриття передумови й механізми масового переведення унійних парохій у Правобережній Україні на російське синодальне православ'я після її інкорпорації до Російської імперії у 1794–1795 роки. Розуміння цих процесів далеко виходить за рамки не лише історії Церков і міжцерковних відносин: воно потребує врахування як загальних тенденцій у церковній політиці держав і їхніх панівних еліт, характеру їхнього законодавства, міждержавних відносин, інтересів церковних ієрархів, особливостей соціальної поведінки релігійних спільнот, ролі окремих церковних і політичних діячів.

4. «ЗАХИСТ ПРАВОСЛАВ'Я» ЯК ІДЕОЛОГЕМА ТА ПОЛІТИЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Договір про «вічний мир» між Московією та Річчю Посполитою, укладений у травні 1686 р., закріплював поділ України, але проголошував забезпечення прав для Православної Церкви у володіннях Корони Польської. Ключове значення в договорі мала стаття IX. Трактат визнавав свободу віровизнання для православних у Речі Посполитій, а король давав обіцянку «непримусування до унії». Один із пунктів визнавав за київським митрополитом (підлеглим

патріярхові московському) право зверхності над православними Правобережної України та Литви. Ішлося і про право вільного контактування православних із теренів Речі Посполитої з київськими митрополитом у церковних справах. Згідно з цією статтею, Росія отримувала правні підстави до покровительства над православною релігією в Короні та Литві, але невдовзі це вийшло за рамки власне релігійної справи⁷⁴². Цар Пьотр неодноразово використовував це «право на покровительство» для втручання у внутрішні

⁷⁴² Leszek Ćwikła. Ingerencja cara rosyjskiego Piotra I (1682–1725) w sprawie wyznaniowe Rzeczypospolitej // Studia z prawa wyznaniowego. — 2003. — Tom 6. — S. 77–78.

справи Речі Посполитої. Польський дослідник Лешек Цвікла простежує тяглість традиції втручання московських урядів у внутрішні справи Речі Посполитої під приводом захисту православ'я упродовж XVII ст. й особливо за царювання Петра I

Однак польський сейм не ратифікував цей договір про «вічний мир». Московська дипломатія обмежувалася періодичними поданнями польським міністрам вимог (сформульованих на підставі скарг православних Правобережної України) щодо порушення IX статті «Вічного миру». Але ці звернення сприймалися Варшавою як втручання Москви у її внутрішні справи й категорично відкидалися.

Дослідники зовнішньої політики Москви того періоду звертають увагу на маніпулятивний характер використання православного фактора царською дипломатією. У роки Північної війни головним завданням царської дипломатії стало забезпечення утвердження на польському троні Августа II як союзника проти Швеції, а тому відтоді вона ігнорувала порушення прав Православної Церкви, вважаючи, що натиск у цьому питанні був невчасним. Оцінюючи загальну ситуацію в Правобережній Україні після Полтавської битви, варто мати на увазі, що ці терени були полем дефіляд московських військ, посланих проти військ шведського ставленника короля Станіслава Лещинського. У серпні 1709 р. московський цар відправив «на польське привілля» 20-тисячне військо під командуванням Александра Меншикова, який мав завданням

скинути Станіслава, вигнати шведів і домогтися повторної присяги Республіки саксонському династові Августові II. А. Меншиков мав при цьому намір зміцнити позиції Православної Церкви. Але на переговорах польської та московської делегацій у січні — квітні 1710 р. питання про «привращение церквей из унии в благочестие», на чому наполягав А. Меншиков перед царем Петром, навіть не було поставлене⁷⁴³. Однак А. Меншиков не полишав цього задуму: у листі до київського митрополита Йоасафа Кроковського від 10 серпня 1710 р. з-під Полонного він писав:

«... пришліть до мене отця намісника Михайлівського монастиря ігумена, щоб ми в цей благополучний час ту благу справу здійснити й нашу православну християнську віру розширити, трикляту ж унею, яко суть погибельну, зовсім розорити»⁷⁴⁴.

Російський представник Г. Долгорукий 1710 року на Вальному з'їзді у Варшаві змусив поляків ратифікувати умови «Вічного миру» 1686 р. Однак договір був затверджений польським з'їздом із поправкою, що стосувалася саме IX статті. У поправці зазначалося, що польська сторона визнає договір 1686 р. настільки, «наскільки він не торкається і не порушує привілеїв святої Римської Церкви».

Юрисдикцію над вірними Православної Церкви на Правобережній Україні у XVII — на початку XVIII ст. здійснював київський митрополит. Тим часом, цар

⁷⁴³ Артамонов В. А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.).— М.: Наука, 1990.— С. 40–43.

⁷⁴⁴ Цит. за: Артамонов В. А. Указ. соч.— С. 34, 164.

Пьотр I понизив статус київської православної катедри з митрополичої до архієпископської. При хиротонії 14 травня 1722 р. Варлаам Вонатович був іменованим архієпископом Київської єпархії, а не митрополитом Київським і «Малої Росії». Цим актом, отже, було скасовано і православному Київську митрополію, що вела свою історію від часів Володимира Великого і духовна влада якої поширювалася на всі Руські землі. Тепер же він ставав звичайним архиєреєм Російської синодально-православної Церкви. Його прерогативи не поширювалися ні на Чернігівську, ні на Переяславську єпархії, і що особливо важливо, у контексті нашого розгляду — на Правобережну Україну. Київський православний владика втрачав своє історичне значення очільника Руської Церкви. Безпосередніми наслідками цього були порушення зв'язку київської православної ієрархії з православною людністю в Польщі, занепад багатьох парохій на Правобережжі й переведення багатьох із них на унію.

З укладенням 1721 року Ніштадтського миру зі Швецією Річ Посполита втратила для Петра I значення цінного союзника, що відразу змінило політику щодо неї російського уряду. Надалі імперський уряд намагається посилити свої позиції в Речі Посполитій, задля чого становище православних і використовується як один із найважливіших важелів тиску на шляхетську державу. Використання Росією релігійного фактора для втручання

у внутрішні справи Речі Посполитої посилювало релігійну нетерпимість у шляхетському середовищі. Польська держава загрузла в нерозв'язному для неї вузлі релігійно-політичних суперечностей. Як пишуть сучасні дослідники,

«Настало дуже небезпечне для майбутнього держави пов'язування прагнень до урівноправнення протестантів і православних із протекцією, яку надавали дисидентам Прусія і Росія. Те мало наслідком, своєю чергою, наростання настроїв «антидисидентських» серед шляхетських мас, що передавалося на їхню нехить до всього, що не було згодне із традицією католицькою, яку розуміли передовсім як латинську»⁷⁴⁵.

Як зазначає Л. Цвікла, конституції Сейму 1717, 1733 та 1736 р., які обмежували релігійні права православних і гарантували їх лише для Католицької та Унійної Церков, ще більше загострили становище, стаючи приводом для частіших російських втручань. Ідеться, зокрема, про закриття православним доступу до депутатства в Сеймі й до найважливіших урядів⁷⁴⁶. Таку ж позицію щодо використання утисків православних як приводу для втручання у внутрішні справи Речі Посполитої займали і наступники царя Петра I на російському престолі. Однак ця політика не мала чітко сформульованої концепції.

Така концепція з'явилася щойно зі вступом на царство Єкатеріни II (1762 р.). На її коронацію було запрошено відомого тоді ревнителя православ'я Теофана

⁷⁴⁵ Gil Andrzej, *Skoczylas Ihor*. Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji. — S. 323–324

⁷⁴⁶ Leszek Ćwikła. Ingerencja cara rosyjskiego Piotra I (1682–1725) w sprawie wyznaniowe Rzeczypospolitej // *Studia z prawa wyznaniowego*. — 2003. — Tom 6. — S. 86.

Леонтовича-Доруміна, ігумена Віленського Свято-Духового монастиря. Ним були підготовані дві записки до цариці про бідування православних у Польщі. Записки були прочитані й повернені до Сенату з резолюцією: «Яка політична користь може прийти Російській державі в разі захисту греко-російських у Польській державі ісповідників?».

«Російській нашій державі, — відповідав ігумен, — можна буде на 600 верст найкращої і найродючішої землі з незчисленним православним народом перед усім світом праведно і правильно відібрати»⁷⁴⁷.

Питання про утиски православних стали дієвим знаряддям експансіоністської політики Росії: «захист православ'я» мав легітимізувати московські акції, спрямовані до побудови Імперії, складовою частиною якої мали стати Україна і Білорусь⁷⁴⁸. У жовтні 1764 р. Єкатеріна II писала російському послу в Варшаві Репніну:

«Мені залишається рекомендувати вам передусім дві справи: справу про дисидентів і справу про кордони; моя слава зацікавлена в обох, — пам'ятайте це; обидві справи у ваших руках, — дійте відповідно до вказівок та інструкцій»⁷⁴⁹.

Цю лінію було забезпечено підтримкою на міжнародній арені секретною конвенцією, укладеною у квітні 1764 р. з пруським королем Фридрихом II, де було запрограмовано справу поділу Польщі.

У питанні «захисту прав дисидентів» у Польщі російська цариця і пруський король діяли цілком солідарно.

Єкатеріна II уміло пропагувала свою рішучість захищати православних на теренах Речі Посполитої, чим прагнула прихилити до себе народні симпатії, дбаючи про популярність у мешканців краю, який мала намір приєднати до Росії. У цьому їй у пригоді і стали єпископи Переяславської православної катедри, які здійснювали церковну опіку над православними людом Правобережної України. Гервасій Лінчевський (1757–1768) та Іов Базилевич (1770–1776) виступають не лише в ролі організаторів проправославного руху та православних парохій на Правобережній Україні, але як поширювачі проімперської пропаганди та проросійських настроїв серед тамтешнього люду. Головним ідеологічним мотивом цих настроїв є утвердження у свідомості руського люду Правобережжя образу російської цариці як співчутливої государині, що піклується їхнім становищем і вболіває за їхніми кривдами. Моделювання цього образу було не просто метафорою релігійної проповіді, але й заторкувало глибші структури підсвідомості, активізувало архетипний образ Великої Матері Піклувальниці й Рятівниці. Ці головні акценти виразно проявляються, наприклад, в округовому посланні переяславського єпископа до православних мешканців Королівства Польського кінця 1767 — початку 1768 р. У ньому наголошувалося,

⁷⁴⁷ Цит за: *Войтковъ А. Іовъ Базилевичъ, єпископъ Переяславскій.* — С. 96–98.

⁷⁴⁸ *Leszek Świkła.* Op. cit. — S. 86.

⁷⁴⁹ Цит. за: *Соловьев С. М. История России с древнейших времен.* — СПб.: Товарищество «Общественная польза», Т. 26. — С. 54.

що цариця Єкатеріна II, бачачи насильства і кровопролиття, яких вони зазнають, глибоко переймається їхніми бідами:

«Ея Величество, пресвѣтлѣйшая и Благочестивѣйшая Императрица всей Россіи, милостивѣйшая моя государыня, не могши болѣе равнодушно смотрѣть на ваши, возлюбленные мои, утѣсненія, на пролитіе невинной крови вашей на ежедневное насильственное принужденіе васъ къ соединенію съ Римскою церковію, и на жестокой и насильственный способъ обращенія съ вами...».

Саме від неї, підкреслюється в посланні, імператриці Єкатеріни, виходив рятівний для русинів Правобережжя імпульс, коли вона, обороняючи Святу Віру,

«...учинила предъ его королевскимъ величествомъ, найяснѣйшимъ Станиславомъ Августомъ, королемъ Польскимъ, а вашимъ и всей Рѣчи Посполитой милостивымъ государемъ, свое сильное и основательное предстательство»

І таким чином,

«Заступничествомъ своимъ она освободила васъ отъ безпрестаннаго душевнаю и тѣлеснаго мученія».

Саме тому переяславський єпископ порівнює її з чільними постатями в історії Церкви — Костянтином і Єленою та Ольгою і Володимиром, а тому імператриця заслуговує на вічну вдячність і молитву не лише за неї, але й за її спадкоємця:

⁷⁵⁰ Окружное посланіе преосвященнаго епископа переяславскаго къ православнымъ жителямъ областей королевства Польскаго, состоящимъ въ завѣдываніи архієпископа митрополита кievскаго неунита, а также къ паствѣ его викарія // Киевскія епархіальныя вѣдомости.— 1862.— № 22.— Отдѣлъ вторый.— С. 706–709.

⁷⁵¹ Полное собраніе законовъ Россійской Имперіи, собраніе первое (ПСЗ-1), т. XXIII, № 17044 от 6 мая 1792 г., с. 331.

«молитвамъ поручаемъ долготѣнее здравіе ея и наслѣдника ея благовѣрнаго великаго князя Павла и побѣдоносное царствованіе, на утвержденіе и процвѣтаніе православія, на поправленіе враговъ Креста святаго. Принесите вѣчную благодарность благочестивѣйшей Монархинѣ всероссійской, съ такимъ усиленіемъ и такъ дѣятельно вамъ помогающей».

Тим більше, що царицина допомога обіцяна їм навечно:

«пресвѣтлѣйшая и благочестивѣйшая Монархиня торжественно за себя и за своихъ преемниковъ объявляетъ, что она вѣчно будетъ защищать и поддерживать все то, что къ вѣчному вашему благу»⁷⁵⁰.

Ті ж мотиви активно використовувалися у всіх публічних актах російської цариці, адресованих руському населенню Правобережної України. У декларації імперського уряду «Про вступ Російських військ в області Республіки» від 6 травня 1792 р. наголошувалося на одновірності й одноплемінності населення Речі Посполитої та царських володінь. Саме цим пояснювалися

«безперервні й великодушні старання Її Величності, плід любови Її ... а так само і доброзичливости і благовоління Її до народу, за однаковим своїм походженням, за подібности мови й різними іншими природними відносинами з народом, Її скіпетрові підвладним...»⁷⁵¹.

Маніфест генерал-аншефа М. Кречетнікова, оголошений за Височайшим повелінням «Про приєднання Польських областей до Росії», наголошував на особливому співчутті Імператриці, яке завжди вона мала до мешканців краю, що начебто був її одвічним володінням і страждав від безладу та насильства над її одноплемінниками й одновірцями. Вона непокоїлася тим, що її закордонні одноплемінники жили

«...між необлаштованістю й насильствами, що відбулися від чвар і незгод, які безперестанно терзали Республіку Польську, з особливим співчуттям Її Імператорська Величність завжди поглядала на ті утиски, яких дотепер зазнають землі й міста, до Російської імперії прилеглі, що були колись її справжнім набутком і одноплемінцями населені, створені і православною Християнською вірою просвіщені й дотепер її сповідають»⁷⁵².

Цими мотивами співчуття й турботливості Великої Матері був переснований іменний указ Сенатові «Про приєднання до Росії від Польщі деяких областей і про заснування з них губерній: Мінської, Із'яславської і Брацлавської»⁷⁵³ та Синодові «Про заснування епархій в новонабутих від Польщі областях»⁷⁵⁴.

Акцію приєднання парохій на загарбаних землях Єкатеріна подає як «благое намереніє тамошнихъ нашихъ подданныхъ», дії імперської влади як реалізацію волі

мешканців краю, покликаючись при цьому на бажання мешканців Брацлавщини:

«усмотрѣли Мы с удовольствием, что жители многихъ селеній Брацлавской губерніи, находящіеся въ уніи съ Римскою церковью, изъявили желаніє чрез гражданское правительство присоединиться къ Православной Греческой церкви».

При цьому імператриця наголошує, що це прагнення, відповідає урядовим заходам «къ удобнѣйшему искорененію уніи».

Із цією метою генерал-губернаторові мінському, ізяславському і брацлавському генерал-поручикові Тимофієві Тутолміну ставиться завдання обнародувати пастирську грамоту мінського архієпископа Віктора Садковського *съ одобренієм и увѣщаніємъ обитателей епархіи его возвратиться къ благочестію*. Оприлюднення грамоти мало бути здійснене як масштабна акція державного значення і відбуватися

«по всемъ городамъ и селеніямъ губерний Вамъ вверенныхъ, съ пособіємъ управляющихъ земскою полицією, причемъ Вы приложите старанье Ваше въ такомъ богоугодномъ дѣле оказывать всевозможное пособие и темъ паче, что сіе есть самое надежное средство къ утвержденію народа тамошняго въ единомысліи и спокойствѣ»⁷⁵⁵.

Указом передбачалася карна відповідальність за протидію заходам щодо переведення уніятів на православ'я:

⁷⁵² ПСЗ-I, № 17108 от 27 мар. 1793 г., с. 410.

⁷⁵³ Там же, № 17112 от 23 апр. 1793 г.

⁷⁵⁴ Там же, 13 апр. 1793 г.

⁷⁵⁵ Там же, № 17199 от 22 апреля 1794 г. Іменний, даний генерал-губернаторові мінському, ізяславському і брацлавському генерал-поручикові Тимофієві Тутолміну «Про усунення всіляких перепон в оберненні уніятів до Православної Грецької Церкви».

«Будь-яка протидія цьому з боку поміщиків, тимчасових власників і чиновників духовних і мирських римського і уніятського закону як проти панівної віри звернена й така, що означає непослух волі Нашій, має бути прийнята за карний злочин, що підлягає суду, і має наслідком секвестр до закінчення справи»⁷⁵⁶.

До тексту царського указу додавалася «Пастирська грамота архієпископа Віктора до уніятів про вільне їх повернення в лоно Православної Церкви», у якій повторювалися основні ідеологеми акції *воссоєдиненія*:

- 1) найблагочестивіша государиня імператриця Єкатеріна Друга, Православної Церкви покровителька, повернувши під свою державу сей одноплемінний народ і дбаючи не тільки про тимчасове, а й про вічне його благо...
- 2) ...влада Всевишнього не допустить, і ніяка рука людська не матиме сили відняти їх від з'єднання з іншими, одновірною братією їх, вірнопідданими Її імператорської Величності...
- 3) ...коли всемілостивіша государиня наша дозволяє іновірним вільно сповідувати закон, від предків кожним успадкований, то з іншої не попустить, щоби будь-хто, тих, хто обертається у віру Православну, панівну в її імперії, тим більше ті, предки яких чи самі вони з надр благочестя підступно й силою відторгнуті, найменших образ зазнали...
- 4) ... нехай сповнить кожен із вас при ісповіданні істин православної віри обов'язку вірності до Государя і держави його...⁷⁵⁷.

Отже, належність до «Церкви-матері», тобто державної Російської синодально-православної Церкви у цій системі орієнтирів міцно пов'язувала ісповідання істин православної віри (а точніше: входження до спільноти офіційної Церкви, дотримання її чину й обрядів) із обов'язком вірності до російської государині та її держави. Унійна Церква, пов'язана умовами свого виникнення й поширення зі структурами Польської держави й підпорядкована римському понтифікові, не відповідала запитам російського уряду в утвердженні своєї влади на новоприєднаних землях і підлягала *искоренению*. Духовенство ж підпорядкованої державі Російської православно-синодальної Церкви мало ревно виконувати покладені на нього функції щодо утвердження серед підданих такої лояльності під неодмінним і регулярним контролем забезпечення цих вимог.

Як підтвердження правильності (з погляду Єкатеріни II) політичних ставок на підтримку православ'я в Речі Посполитій може розглядатися клопотання депутації від духовенства Правобережної України, подане на початку 1774 р. в Петербурзі про прийняття мешканців краю в російське підданство. Прохання було підписане тридцятьма п'ятьма священниками, майже всі з них — протопопи і члени духовних правлінь із Правобережжя — та 11 світськими особами (зокрема й двома полковниками князя Любомирського — Лисянським і Красовським). Документ був опублікований свого часу знаним

⁷⁵⁶ Там же.

⁷⁵⁷ Там же, № 17199. — С. 511.

істориком Церкви Михаїлом Кояловичем⁷⁵⁸. Він звертає увагу на те, що як тільки за першим поділом Польщі приєднано до Росії Північно-Східну Білорусь, мешканці Західної Малоросії відразу ж склали прохання про приєднання і їх до Росії, тобто вони просили про це за двадцять років до того часу, коли настане приєднання краю за другим поділом Польщі. Прикметними у міркуваннях офіційного російського історика є й інші моменти, зокрема переконання, що в цьому дусі їх скеровували могольовський єпископ Георгій Кониський і переяславський Гервасій Лінцевський, які очолили катедри з другої половини 1750-х років. Сповнений імперського ентузіазму, М. Коялович наголошує:

«Уже в ті часи православні священники Західної Росії при рукопокладенні складали присягу на вірність не тільки Св. Синодові, але й російській государині. Єкатеріна ще більш підбадьорила руських мешканців Польської держави, і вони ще більше звалили вважати її своєю государинею».

І далі історик наголошує на вірнопідданстві подавачів прохання і того середовища, яке їх виряджало й поділяло їхні погляди. Для підтвердження тяглости цих прагнень М. Коялович подає епізод, пов'язаний із присягою в 1786 р. православного єпископа у Польщі Віктора Садковського на вірність польському королеві: коли після складання присяги єпископом

було висловлено вимогу, щоби подібну присягу королеві склало все православне духовенство у Польщі та щоб у церквах православних поминалося ім'я короля, а не російської государині, то це «викликало страшне обурення і серед духовенства, і в народі»⁷⁵⁹.

В. Садковський розсилав православним вірянам маніфести російської імператриці з наказом молитися про дарування перемоги російській армії над турками в роки російсько-турецької війни, замовляти молебні з приводу взяття Очакова, а також з okazji дня народження монархині. До того ж єпископ розсилав надруковані в Росії книги, зокрема «Сокращенный Катехизис», у якому містилася священницька присяга з клятвою у вірнопідданстві російській імператриці та молитва «О победе на супостаты». Ці книги відвертали православне населення Польської держави від присяги на вірність королю й водночас вимагали присяги на користь іншого монарха⁷⁶⁰.

Переїдімо до основних позицій згаданого звернення делегатів православно-го духівництва. По-перше, воно засвідчує, що в цьому середовищі обговорювалися актуальні політичні проблеми, а найпершою серед них була проблема переслідувань православного люду та духовенства. У цьому контексті його автори подають далекі обставини історичного характеру. Найперший акцент — постійні утиски, яких зазнавала православна спільнота в Речі Посполитій:

⁷⁵⁸ Просьба жителей Западной Малороссии о принятии въ русское подданство 1773 года / Публ. М. Кояловича // Журнал Министерства народного просвѣщенія. — 1872. — Часть CLXIII. — С. 76–80.

⁷⁵⁹ Там само.

⁷⁶⁰ Беднов В. А. Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). — С. 476.

«Всьому світу відомо, що предки наші, живучи під володінням Польської держави, тому років за двіста, зазнавали від панів Поляків, від найяснішої Речі Посполитої, духовенства римського і всіх загалом ісповідання римського властей нетерпимі у присилуванні їх до унії гоніння і біди».

Ще одним мотивом є те, що «предки наші, з терпіння вийшовши» воювали для того, «щоби вічно вільно, при своїх інших вільностях, вільне мати відправлення віри». І саме тому

«король польський Ян Казимир і з найяснішою Річчю Посполитою на підставі давніх королів польських (привілеїв) уклав на користь неунітів трактат і видав війську запорозькому привілею».

Та сподівання виявилися марними, і через те «предки наші, марну по трактаті і віддачі привілеї надію (бачачи,) згідно зі своїм провідником, гетьманом Хмельницьким, піддалися російському самодержавству». Коли ж, пишеться у проханні, «за нещастям нашим, знову дісталися під володіння полякам», то, «незважаючи на давні польських королів привілеї і з Росією при віддачі Україні трактат», насильницьке навернення до унії тривало. У цьому зв'язку вказується й на гостро актуальну для укладців документа акцію унійного єпископа Максиміліяна Рило, який

«із польськими козаками їздячи по Україні, насильно відбирає від православних священників церкви, а унійських на те місце поміщає, народ погрозами, а инде й боєм, власників до своїх задумів маючи за пособників, відвертає від православ'я і приводить насильно до унії».

Прохачі зазначають, що з боку Росії мають певну оборону «з милосердя нашої всемилостивої монархині, всеросійської государині імператриці, робить нам російська команда деякий захист», однак «через непогамовність гонителів на нас духовних» вона не рятує становища.

Дуже важливо, що ця вірнопідданча петиція згадує про утиски щодо інших верств руського народу, зосібна й шляхти:

«шляхтич руської релігії ні в якому суді бути присутнім не повинен, поспільству (народові) причиняли обкладенням надзвичайних роботизн і оплат, тиранськими боями гноблення».

Православні громади в Речі Посполитій не захистили й договори про захист їхніх прав, укладені її королем і російською царицею:

«король польський Станіслав Август і найясніша Річ Посполита, на підставі давніх королів польських (привілеїв), уклав із Російською імперією вічно трактат, що вільно грекам неунітам мати відправлення своєї віри ... унійські духовні власті, незважаючи ні на що, не лише тиранствують над нами, а деяких вже й життя позбавили».

Саме тому, не маючи захисту своїх прав у Речі Посполитій, повноважні депутати: білоцерківський протопоп Василій Зражевський, богуславський Стефан Левандовський і краснянський Іван Богданович, переконані у своїй повноважності виступати від мешканців Київського, Брацлавського, Подільського воєводства і Волині, вручили прохання *«піддати самодержавію російському під вічний захист*

і підданство». Проте тут же в документі сформульована й умова цього підданства: «однак же при наших давніх вольностях, на підставі тих, що і з Хмельницьким гетьманом трактат при піддачі Росії укладений»⁷⁶¹.

Останнє зауваження дуже важливе, принаймні з кількох позицій. По-перше, укладачі документа, як бачимо, міркували не лише про свої конфесійні справи, а вказували на інтереси Правобережної Русі загалом. По-друге, їм ідеться не про абсолютне підданство імперії, а про його певні умови, а такі, як і при прийнятті у підданство Богдана Хмельницького з Військом Запорозьким. Але очевидно, що вага Богдана Хмельницького як провідника великого народного здвигу середини XVII ст. під час переговорів із Москвою і невеликої групи прохачів, які скаржаться на утиски, були несумірні. Крім того, ці прохачі, виявляли політичну сліпоту, не беручи до уваги ні ліквідацію гетьманського устрою на Лівобережжі (1764), ні ліквідацію слобідських полків (1765), ані розправу московського війська над учасниками Коліївщини (1768). Тому їхні домагання автономії можна розцінити в опції малоросійських побажань, поданих на волю імператриці. Вона засвідчувала рівень політичних запитів того осередку промосковського духовенства Правобережжя: це була своєрідна суміш ідеологем російської пропаганди про рятівну місію московських царів і поширених у ту пору спрощених уявлень про Хмельницького як про гетьмана, що привів «Малоросію» під руку «білого царя».

Зважаючи на активну роль Іллі Голоскевича у справі поширення православ'я у Вінницькому повіті, цілком імовірно, що підпис під ним поставив і він як вінницький православний протопоп.

Дотепер невідомі джерела, які засвідчували би наявність у руської спільноти Правобережної України ще іншого суспільно-політичного концепту, викладеного в більш-менш розгорнутій текстовій формі із загальних проблем буття цієї спільноти, чи в якійсь окремій царині його актуальної проблематики, наприклад, у релігійно-політичній. Це було пов'язано передовсім із відсутністю (або з утратою) тих прошарків, які мали би формувати такі концепти. Ієрархи Православної Церкви, що перебували в Києві й Переяславі, були включені у систему Російської імперсько-синодальної Церкви й обслуговували запити петербурзького двору, ієрархи Унійної Церкви були включені в систему соціальних і культурних орієнтирів вищої польської шляхти, у релігійно-політичному плані вони реалізували передовсім програму витіснення Православної й утвердження позицій Католицької Церкви на Правобережжі. Опосередкованим чином це визнають і ідеологи концепції «унійного тріумфалізму». Нижча ланка духовенства обох визнань, і унійного, і православного була недостатньо освіченою задля того, щоб у її середовищі могли зародитися бодай якісь значущі соціально-політичні проекти, окрім хіба що числених скарг про утиски від супротивної сторони чи щось подібне.

⁷⁶¹ Просьба жителей Западной Малороссии о принятии въ русское подданство 1773 года. — С. 78–80.

Поміж тим, для всебічного розгляду суспільно-політичних позицій активної частини руського міщанства Брацлавщини слід враховувати значні протестні акції міських громад Вінниці та Брацлава проти утисків староств і обмеження їхніх прав, затверджених давніми королівськими привілеями. Однак у переліку скарг мешканців Брацлава та довколишніх сіл, що входили до складу Брацлавського староства, бачимо лише переліки зловживань і утисків суто економічного характеру, жодного натяку на вимоги статусного, а тим більше політичного характеру там не простежується. Та й у підсумку ця боротьба була малорезультативною⁷⁶². Дещо більшого домоглися вінницькі міщани в багаторічному протистоянні з вінницькими старостами. Декретом Асесорського суду 1790 р. їхній позов до вінницьких старост було задоволено (див. с. 88–89). Загальні кардинальні реформи міського устрою, схвалені Чотирирічним сеймом напередодні другого поділу Речі Посполитої закріпили за міщанами Вінниці та Брацлава їхні права, узурповані старостами. Однак ми не знаємо ставлення вінницького руського міщанства до діянь цього сейму, ані загальних політичних орієнтирів хоча б освіченішої його верстви. Доводиться вважати певним індикатором цих

настроїв цитоване вище клопотання депутатії від духовенства Правобережної України, подане на початку 1774 р. в Петербурзі, про прийняття мешканців краю в російське підданство. Але очевидно, що за своїм характером це клопотання виражає підданське спрямування думки, архаїчне сподівання на порятунок від єдиновірної імперії.

Не маючи сформульованого загальноприйнятого для всієї спільноти представницького рушія та відповідного політичного чи бодай соціокультурного, концепту, руська спільнота Брацлавщини, як і всієї Правобережної України, не була здатною до самостійно організованої далекосяжної дії, хоча подеколи й брала участь у хаотичних чи навіть вибухових протестних акціях (наприклад, у Коліївщина), які придушувалися спільними силами польських колонізаторів і московських окупантів. Так і не сформувавши відповідних часові власних орієнтирів, вона перебувала у стані спільнотної ембріональності, в якому перетравлювала давні нежиттєздатні квазіполітичні видіння, й тому дедалі більше потрапляла під вплив російської імперської пропаганди, яка подавалася в обгортках православного одновірності й рятівної місії Матері-Цариці.

⁷⁶² Якубович В., протоієрей. Матеріали для історії Брацлавського староства. Мѣщане и селяне Брацлавского староства въ борьбѣ съ польскою старстинскою властію за свободу и земельную собственность въ XVI–XIX вв. // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. Вып. одиннадцатый. Подъ ред. протоієрея Е. Сѣцинскаго и Н. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ: Тип. Св.-Троицкаго Братства, 1911. — С. 1–263

5. БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ І ВІННИЦЯ

Участь шляхти Брацлавського воєводства у подіях, пов'язаних із діяльністю Барської конфедерації, досліджував М. Крикун⁷⁶³. Перебіг і коло учасників подій, які він дослідив, суттєво доповнюються фактами з діярюша Вінницького капуцинського кляштора. У ньому знаходимо чимало записів, які відображають місцеві події на тлі загальнополітичної ситуації в Речі Посполитій. Згадується, зокрема, створення в 1767 р. в Торуні конфедерації дисидентів «для здобуття вільности всіляких привілеїв, прав і гідностей у Речі Посполитій». Зазначається, що католицька шляхта Брацлавщини відреагувала на це заснуванням свого релігійно-політичного об'єднання:

«3 червня в нашому Брацлавському воєводстві утворено конфедерацію для збереження віри, права й вільности. На маршалка обрано яв. Потоцького, підчашого В. К. Литовського»⁷⁶⁴.

Сейм, який відбувався у Варшаві від 5 жовтня 1767 р. до 5 березня 1768 р., під тиском Росії, зрівняв у політичних правах із римо-католиками дисидентів (християн — не римо-католиків: протестантів, в основному лютеран, і православних; греко-католиків до уваги не було взято). Дисидентам ухвалено надати представництво в Посольській ізбі та Сенаті Сейму, доступ до державних посад і земських урядів. Імператриця Єкатеріна II, яка прощтовхувала ці ухвали, керувалася не прагненням захистити дисидентів, а передовсім мотивами протидії реформаторському

⁷⁶³ Крикун Микола. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації. — С. 589–628.

⁷⁶⁴ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 65.

курсу Станіслава Августа, який за її сприяння у 1764 р. став королем, але взяв курс на виведення Польщі з глибокого занепаду, у якому вона перебувала впродовж багатьох десятиріч. Метою владних кіл Росії було збереження слабкої, залежної від неї Речі Посполитої.

Другою обставиною, що спричинила виникнення Барської конфедерації, стали безпардонні, образливі дії на сеймі 1767/1768 рр. російського посла у Варшаві князя Ніколая Репніна: він усіяко втручався в роботу сейму, диктував свою волю, особливо у дисидентському питанні. Величезне обурення викликало брутальне придушення М. Репніним опозиції, що намагалася протидіяти сваволі російського посла: за його наказом були заарештовані коронний польний гетьман Вацлав Жевуський, його син, посол на сейм від Подільського воєводства Северин, краківський єпископ Каєтан Ігнаці Солтик і київський єпископ Юзеф Анджей Залуський, які п'ять років провели в ув'язненні у фортеці в Калусі. То було небачене посягання на суверенітет Речі Посполитої.

Руйнівною для Польської держави була ухвалена тим-таки Сеймом постановою про кардинальні права, яка підтверджувала політичні прерогативи шляхти на вільну елекцію (вибір короля Сеймом), *liberum veto* (одностайність при прийнятті посольською ізбою законів), відмовлення королеві у послуху в разі недотримання ним шляхетських прав, непокарання шляхтича без попереднього судовою вирок. Єкатеріна II задекларувала, що вона є гарантом виконання

Князь Ніколай Репнін, посол Єкатеріни II в Речі Посполитій (1764–1768)

кардинальних прав; даючи на них згоду, вона мала на меті збереження віджилого, нереформованого державно-політичного устрою Речі Посполитої⁷⁶⁵.

Саме брутальний тиск Російської імперії безпосередньо і спричинив збройний виступ шляхти Речі Посполитої в 1768–1772 рр. З іншого боку, в реаліях політичного життя країни гасло «віра і вольність» на барських штандартах означало релігійну нетерпимість, а «золота вольність», яку так любила шляхта Речі Посполитої, означала в реальності слабкість державних інституцій; одне й друге були явними анахронізмами і тягли країну до занепаду. Об'єднання шляхти в ім'я утвердження гідного, за їхніми

⁷⁶⁵ Крикун Микола. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації.— С. 590.

уявленнями, статусу Речі Посполитої було проголошене в Барі 29 лютого 1768 р. (Барська конфедерація).

1 (12) березня 1768 р. було поширено відозву Барської конфедерації до воєводств, земель і повітів Речі Посполитої із закликом підтримати конфедерацію в боротьбі «за віру і свободу приниженої Вітчизни» проти некатоликів і російського втручання у справи Польщі⁷⁶⁶. Конфедерація стала поширюватися на Брацлавське та інші воєводства. Суттєвою подією у війні барських конфедератів було витіснення конфедератами 10 квітня російського гарнізону з адміністративного центру воєводства Вінниці. У захопленні міста, ймовірно, взяла участь надвірна міліція брацлавського воєводи на чолі з полковником Гавловським. У записках генерал-майора Петра Кречетнікова від 4 квітня (за старим стилем) зафіксовано:

«одержано рапорт від секунд-майора Етінгена, що минулого місяця 30 числа конфедерати атакували у Вінниці ротмістра Салемана з усіх боків і, за малої наявності в нього козаків, [він] був вимушений із Вінниці ретируватися»⁷⁶⁷.

Укладач літопису капучинів про цю подію записав:

10 квітня припало Великодне свято русинів; того-таки дня барські конфедерати прийшли до Вінниці, вважаючи, що

застануть москалів, щоб їх вигнати, але вже їх не застали, бо ті, раненько довідавшись про наближення конфедератів, будучи меншим числом, відступили до Янева; але конфедерати, прийшовши і не заставши їх рушили за ними аж під Мізяків, де їх і догнали і в бою оточили; з обох боків були поранені й забиті⁷⁶⁸.

Уже згодом, 2 травня, у Вінниці зібрався з'їзд шляхти Брацлавського воєводства, на якому постановлено офіційно визнати Барську конфедерацію і приєднатися до неї. Головним осередком «брацлавської» конфедерації Вінниця залишалася до початку червня 1768 р., коли конфедератів було усунуто звідти російським та вірними королеві коронним військами. Декларація (акт) конфедерації воєводства, ухвалена на цьому з'їзді 2 травня, містить своєрідну програму конфедерації, головний пункт якої проголосив необхідність утворення конфедераційної міліції воєводства⁷⁶⁹.

У багатьох гродських книгах приєднання до акту конфедерації мотивувалися непоправною шкодою, заподіяною статусові католицького віровизнання, підписанням трактатів «найгірших і найшкідливіших із дисидентами на об'язу й пониження святої віри католицької римської ... примушування ... що останньою згубою і руїною краю, занепадом віри й вольности загрожує, збурює весь

⁷⁶⁶ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів.— С. 346–347.

⁷⁶⁷ Крикун Микола. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації.— С. 593.

⁷⁶⁸ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 68.

⁷⁶⁹ Крикун Микола. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації.— С. 589; Діяріюш капучинів називає дату скликання цього «сеймику» 4 травня. Ішлося про розширення конфедерації. На ньому був присутній і очільник барської конфедерації Пулавський.

народ і нас усіх до оборони й тієї резолюції»⁷⁷⁰. Барські конфедерати, особливо на перших порах діяльності на Поділлі, всіляко підкреслювали свою релігійність. Вживання релігійної символіки, декларування готовності загинути за віру, намагання протиставити свою «горливість у вірі» індиферентності політичних супротивників. Після проголошення створення конфедерації в Барі 29 лютого 1768 р., 6 березня було створено окремих підрозділ «pod znakiem Krzyża Świętego» («Під знаком Святого Хреста»), а в одному з провідних документів нову організацію названо «Konfederacja prawowiernych chrześcijan katolickich rzymskich» («Конфедерація правовірних католицьких римських християн»)⁷⁷¹.

У цій декларації зазначалося, що новими консиліярами (радниками) при маршалкові, замість консиліарів, обраних 1767 року, призначено брацлавського підкоморія князя Александра Святополка Четвертинського, вінницького старосту Юзефа Чосновського і брацлавського хорунжого Богдана Островського (залишено консиліярами брацлавського підчашого Кшиштофа Міхаловського, вінницького підстоля Захаріаша Ярошинського і звенигородського підчашого Станіслава Костку Ортинського).

Для захисту воєводства від руйнівних дій російських військ і на допомогу

компутовому (регулярному) конфедераційному війську вирішено створити воєводську міліцію⁷⁷². Сформована міліція мала поділятися за числом повітів воєводства на три полки. Полковником (командиром) Брацлавського полку призначено згаданого вище Богдана Островського, Вінницького — трохтемирівського старосту Станіслава Щеньовського, Звенигородського — брацлавського хорунжича князя Януша Святополка Четвертинського, ротмістрами, відповідно за полками, — брацлавського войського Шимона Биковського, вишегородського старосту Миколая Ярошинського й овруцького мечника Даніеля Фащевського. Уряд завідувача публічним скарбом воєводства (підскарбія) одержав брацлавський ловчий і вінницький гродський писар Габріель Порчинський⁷⁷³.

Важливу роль у діяльності конфедератів відіграв Вінницький капуцинський монастир. Із діяріюша капуцинського монастиря дізнаємося про прибуття 14 травня 1768 р. до Вінниці з Прилуки маршалка Конфедерації Пулавського. У капуцинському костьолі він слухав месу, а потім у кляшторі в кабінеті провінціяла мав розмову з кармелітом Марком і гвардіяном Капуцинського кляштора⁷⁷⁴. Перекладач і публікатор «Діяріюша» І. Шипович, коментуючи текст, у цьому місці, з посиланням на М. Костомарова,

⁷⁷⁰ Цит. за: *Serczyk Władysław. Koliszczynna.* — Kraków, 1968. — С. 72.

⁷⁷¹ *Głowacki Jerzy Józef. Manifestowanie religijności przez konfederatów barskich // Acta Universitatis Lodzensis. Folia historica.* 2010. — Т. 85. — С. 59–76.

⁷⁷² *Крикун Микола.* Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації. — С. 594.

⁷⁷³ Там само. — С. 595.

⁷⁷⁴ *Dijariusz OO. kapucynów winnickich,* k. 68.

зазначає, що згаданий тут Марк був не простим монахом, а мав неабиякий авторитет у католицькому середовищі: він вважався чудотворцем, а також тим, що виголошував натхненні промови перед вояками конфедератів⁷⁷⁵. Після перебування в Капуцинському кляшторі Пулавський разом із підрозділами конфедератів відбув до Бару.

Як відстежив М. Крикун, конфедерація у Вінниці панувала від 10 квітня до 1 червня 1768 р., можливо, що й упродовж кількох днів після 1 червня. Укладач діяріюша капуцинів під 9 червня записав:

Вельможний Ординський із козаками й іншими конфедератами під Бердичевом добру відсіч дали москалям, але на завтра зібрані численні москалі козаків під Ординським^{776*} змусили відступити до села і розпорости. Ординського москалі чи то забили чи взяли в полон. Усі конфедерати відступили відразу з Вінниці, куди очікуються москалі⁷⁷⁷.

Укладач щоденника вінницького капуцинського монастиря зі співчуттям ставиться до конфедератів, оповідаючи про їхні бої з московськими військами. Під 14 червня пише про пограбування російськими офіцерами єзуїтського та капуцинського монастирів під претекстом вилучення грошей конфедератів, про здачу одного з їхніх останніх форпостів — Бердичівського замку. Під 20 червня повідомляється про взяття Бару, полонення конфедератів, пограбування будинків,

споганення костьолів, побиття ректора тамтешньої школи єзуїтів і офіціала Унійної Церкви:

«Ректора єзуїтів якийсь ниций москаль поранив у голову; інший офіціала русинського обряду сильно прострелив у голову і той по 9-ти днях від тієї рани вмер. Отця Маріюша, пріора кармелітів як полоненого вивезли до Кам'яця, також конфедератів частково вивезено до Кам'яця, частково в Барі тримають»⁷⁷⁸.

Як читаємо в діяріюші капуцинів, ще від квітня 1768 р. у Вінниці ширилися чутки про прихід гайдамаків, які тоді-таки почали справджуватися. Укладач діяріюша подає ці події як гостре протистояння русинської та інших національно-релігійних спільнот:

Тому й шляхта і простий люд, і жиди утікали з України, коли ж ці вбивці не пробачали ніякому вікові, ніякому станові, за винятком русинів, яких змушували до прийняття схизми...⁷⁷⁹

І далі:

23 червня. Приходять відомості до Вінниці, що ці хвилі жорстокої крові вже є в Турбові, за дві милі від Вінниці, і що там позабивали жидів і католиків. Такий постав переполох, що місто наше, з якого і так деякі виїхали, знелюдніло зовсім, бо залишилися тільки русини, яким ці злочинці нічого лихого не чинили. Покинули Вінницю

⁷⁷⁵ Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора // ПЕВ.— 1902.— № 32.— Прим. 17 на с. 728.

⁷⁷⁶ * Так в оригіналі. Тобто, йдеться про козаків під орудою Ординського.

⁷⁷⁷ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 69.

⁷⁷⁸ Ibid, k. 70.

⁷⁷⁹ Ibidem.

оо. езуїти й оо. домінікани, і ми також, залишивши на сторожі конвенту тих, що жертвовали, виїхали до Старого Костянтинова числом 14-ть осіб, там перебували днів 8, а довідавшись, що страхи минули, 4 липня покинувши Старий Костянтинів, і 12-го щасливо прибули до Вінниці...⁷⁸⁰.

Прибуття московського війська до Вінниці за часом збігається з розгортанням у Брацлавському воєводстві гайдамацько-селянського руху, відомого під назвою «Коліївщина», який характеризувався гострим протистоянням шляхти й руського люду. Дуже прикметною була реакція короля Станіслава-Августа на це нещастя, яке охопило терени Київського і Брацлавського воєводств. Міркування короля були викладені в листі до його давньої паризької приятельки й респондентки Марії Терези Жофрен і показово точно дають зріз релігійної, політичної, соціальної складових конфлікту. Думка монарха заслуговує на довіру тим, що до його кабінету надходила різнопланова інформація, на підставі якої він формував свій погляд на обставини. Він пов'язує ці події з обабічним фанатизмом, до розпалювання якого було причетне духовенство протистійних партій:

«Деякі фанатиків стали погрожувати селянам нашої України всілякими нещастями, якщо вони не перестануть бути греками-неуніятами і не стануть греками-уніятами, тобто не перестануть пояснювати Трійцю, як пояснюють

її в Петербурзі, і не почнуть пояснювати її на римський лад. Зважте, чи можуть нещасні селяни в тому щось розуміти? Однак цього було досить, щоб збурити їх, а бунт тих людей — не жарт! Їх багато, вони озброєні й запеклі, коли збуряться. Вони тепер убивають своїх панів із жінками і дітьми, католицьких священників і жидів. Уже тисячі людей побито. Бунт поширюється швидко, тому що фанатизм релігійний поєднується в них із жадобою свободи. Фанатизм грецький і рабський бореться вогнем і мечем проти фанатизму католицького і шляхетського. Достеменно одне, що без Барської конфедерації цього нещастя не було би»⁷⁸¹.

Розбалансованість політичної та правової систем Речі Посполитої, всеможливість дідичних адміністрацій, і свавілля ландміліційних шляхетських загонів, здобичницька узвичаєність наскоків із запорозьких паланок сплутувалася тут у нерозв'язний клубок насильства, яке проявлялося зусібч. У документах Вінницького гродського суду читаємо численні маніфестації про селянські бунти, убивства шляхти й розграбування панських маєтків у Погребищенському та Маньковецькому ключах та інших дідичних володіннях, пограбування майна римо-католицького й унійного священників у Тетієві й Теліжинцях, мотиви яких можна пояснювати гостротою соціальних, і національно-визнанневих відносин у краї. Крім того, читаємо про арешти учасників ватаги в Немирові, які

⁷⁸⁰ Ibidem, k. 71.

⁷⁸¹ Цит. За: *Korzon Tadeusz. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta.* — Т. I. — С. 193; *Соловьев С. М. История России с древнейших времен.* Том 27: История России в царствование императрицы Екатерины II. — М.: Мысль, 1965. — С. 248.

пограбували селянина, або навіть скаргу самого очільника православного руху ігумена Мотронинського монастиря Мельхіседека Значко-Яворського про напад бунтівників на монастир, пограбування церкви, розбиття вівтаря, розгін монахів, убивство ченця (док. 424). Записи до книги цього суду повідомляють про вбивства євреїв, розграбування їхнього майна в околицях Вінниці — містечках Вороновиці, Стрижавці, у більш віддалених — Красному, Дашеві, Кальнику, Тараші. Із тих же документів дізнаємося про арешти гайдамаків і бунтівників у містечку Копіївці селах Галайдівці, Дібровці, Сологубівці, Босівці й селах цього ключа, у Немирові, Тетієві та ин. Траплялося, що шляхтичі, користуючись загальним колотнечем під час гайдамацького повстання, нападали цілими загонами на маєтки своїх сусідів-дідичів, де чинили пограбування й розбої⁷⁸². Очевидно, що в аналізі цих подій, попри всю складність, належить відрізнити одиначне, окреме і загальні тенденції та природу явищ, обумовлених загостренням соціального, політичного, визнанневого протистоянь на Правобережній Україні з урахуванням суттєвого фактора присутності російського війська та імперського політичного й релігійного тисків на Річ Посполиту. Це не входить у безпосереднє завдання цього дослідження, але важливо простежити, як загальні події й

тенденції впливали на життя вінницьких руських парохій.

На перших порах повсталим протистояло лише коронне військо, а російський уряд уважав спершу їх своїм союзником у боротьбі з конфедератами. Так тривало до початку липня, коли царське військо почало допомагати коронним загонам придушувати це повстання⁷⁸³. 9 липня 1768 р. оприлюднено універсал імператриці Єкатеріни II до «наших одновірців греко-східного правовірного визнання, обивателів у володіннях найяснішої Речі Посполитої Польської, а зокрема у воєводствах Подільському, Київському, Волинському та інших місцевостях», зі закликом повертатися «до своїх хат і місць», негайно припинити «дальший всякого роду безлад та беззаконня», повернувшись «до повинностей, до яких вони покликані й до нового послуху своїм дідичам і Речі Посполитій, як від Бога встановленій над ними найвищій владі»⁷⁸⁴. Російські війська взяли найактивнішу участь у розгромі осередків заворушень і виловленні учасників повстання⁷⁸⁵.

Події, пов'язані з цим етапом гайдамацького руху, не оминули й Вінницю та довколишні села Вінницького староства. Упродовж весни та перших місяців літа 1769 р. підрозділи Юзефа-Габрієля Стемпковського переміщалися з місця на місце, упокорюючи виєводства Брацлавське й Київське, особливо ж район

⁷⁸² Вінницький гродський суд. Поточна актовa книга за 1768 рік. — С. 24, 29, 100, 104, 105–108, 116, 125–127, 132, 141–143, 147 та ин.

⁷⁸³ Крикун Микола. Документи про участь шляхти Брацлавського воєводства в Барській конфедерації. — С. 600.

⁷⁸⁴ Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст.: 36. документів. — С. 376–377.

⁷⁸⁵ Там само. — С. 379–382, 383 і далі.

Умані, де загроза відновлення повстання відчувалася найсильніше. Приблизно в першому кварталі 1769 р. було закладено табір під Коднею. Тут розпочався спеціальний військовий суд, скликаний Ю. Стемпковським для провадження розслідування у справі участі польських підданих у Коліївщині, де за його ухвалами чинилися розправи над повстанцями.

30 серпня 1769 р. Стемпковський видав маніфест, скерований до українських селян, що мешкали на Правобережжі. Його було розвішано на корчмах і церквах, читано у всіх селах з амвонів, переслано власникам маєтків. Автор маніфесту виходив із засади, що суспільна нерівність і станові різниці були природним, встановленим Богом порядком речей. Єдиним винятком була «*gówność duszy z duszą*». Релігія, яку піддані зобов'язані були визнавати, була релігія католицька — уніятська, за відступ від неї чекали суворі карі, не лише церковні, але й передбачені державним законодавством. Жодна релігія, що має себе за католицьку, — християнська, не дозволяє на збезчещення костьолів і церкви. Тимчасом, зазначав далі «Генеральної Партії Української і Подільської регіментар», у Лисянці вчинено таке, що не надаюся поясненню в жодний спосіб. Не лише цілковито знищено внутрішнє облаштування костьола, але в ньому повішено разом ксьондза, жида і пса. На теренах усієї України вчинено багато злочинів, серед яких убивств шляхти, жидівських орендарів і навіть жінок і малих дітей. На закінчення Стемпковський закликав до чинення послуху унійному

Портрет Єкатерини II. Невідомий художник. Єкатеринбурзький музей образотворчих мистецтв.

духовенству і дідичам, виконання належних данин і обов'язків⁷⁸⁶.

Шляхта належно оцінила заслуги Ю. Стемпковського щодо оборони її становища. 29 листопада 1772 р. він став сенатором Речі Посполитої, державцем Вінницького староства, отримав посаду київського каштеляна та річну пенсію в розмірі 30 000 зл., ці ухвали сейму обґрунтовано його заслугами, здобутими в обороні України від гайдамаків⁷⁸⁷.

До акцій проти збунтованого руського люду було залучено також унійне духовництво. Митрополит Феліціян Володкович 20 липня 1769 р. розіслав до підлеглих йому деканатів друкованого пастирського листа, у якому наказував унійним духовникам схилити селян до послушництва, відведення їх від усляких бунтів, бо ж «пани не зичать підданству занепаду,

⁷⁸⁶ Serczyk Władysław. Koliszczyzna. — С. 134–135.

⁷⁸⁷ Volumina legum. T. VIII. — Petersburg, 1860. — S. 129.

Мелхиседек Значко-Яворський, у 1753–68 — ігумен Мотронинського Свято-Троїцького монастиря

а лише ущасливлення, не занепаду господарства й ріллі, але пильнування, старання й одержання найкращого, а через бунт не лише господарство і ріллю занедбати, жінку й дітей до останньої мізерії та злиднів допровадити, але й власне життя на очевидну втрату віддати неминуче». Наказував відправлення мши з метою заспокоєння краю і радив навіть використовувати сповідь до схиляння до послуху і спокою⁷⁸⁸.

Зараза, яку принесли в Україну в 1770 р. російські війська, послані на турецький фронт, стала союзником реґіментаря у провадженій ним пацифікаційній акції⁷⁸⁹.

Гостра політична криза в Речі Посполитій 1767–1768 рр., спалах Коліївщини 1768 р. та криваве її придушення були зумовлені, з одного боку, загостренням релігійно-політичного протистояння, яким цілеспрямовано маніпулював уряд цариці Єкатеріни II, позірно «захищаючи права» протестантів і православних. Інструментом її політики була підтримка шляхетської «золотої вольности» з метою недопущення зміцнення державних інституцій і реформаторських задумів короля Станіслава Августа. За декларованою барськими конфедератами релігійною горливістю в ім'я «віри» стояло прагнення католицької шляхти зберегти неподільний панівний статус Латинської Церкви, а також утримувати свій статус панівної соціальної тї політичної верстви.

Ці загальні тенденції виявлялися в конкретних подіях, пов'язаних із акціями Барської конфедерації та виступами гайдамаків, які безпосередньо відбувалися на Брацлавщині та в її столиці — Вінниці.

⁷⁸⁸ Serczyk Władysław. Koliszczyzna. — С. 137–1358.

⁷⁸⁹ Ibidem. — С. 145.

6. ДУХОВЕНСТВО БРАЦЛАВЩИНИ В РЕЛІГІЙНО- ПОЛІТИЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ 60-Х — ПОЧАТКУ 80-Х РОКІВ ХVІІІ СТ.

Із середини 1760-х років активну пропаганду на Правобережжі за повернення до православ'я вели ченці православних монастирів Чигиринщини. Серед них особливо відзначався Мотрошинський Троїцький монастир, очолюваний з 1753 р. ігуменом Мелхіседеком Значко-Яворським. В указах Переяславської духовної консисторії його іменують «правителем усіх українських православних церков, народу й духовенства,

приналежних до Переяславської єпархії». Його заклики мали успіх і наприкінці 1765 — на початку 1766 рр. на Наддніпрянщині: 150 священників разом із парохіянами склали присягу про перехід до православ'я. Ці обставини відображені й на сторінках літопису Вінницького капуцинського монастиря. Зокрема, під 1766 р. ідеться про участь ченців вінницького капуцинського кляштора в поверненні відпалих русинів до унії («до єдности русинсько-католицької»).

Згадуються і втечі незгодних на Задніпров'я («інші вперті до Москви перейшли»), а також застосування до них репресивних заходів («інші на замку кари заслуженої зазнали»):

«На границях воеводства Київського від Москви багато селян від унії перетягли до схизми монахи схизматики, названі ченцями, які як місіонери волочаться по селах. Перетягли до схизми близько восьми тисяч, а які від того будуть наслідки, час покаже.

У тому році працею нашою повернено русинів, які минулого року відпали до схизми — одні до єдності русинсько-католицької повернулися, інші вперті до Москви перейшли, інші на замку кари заслуженої зазнали. І так Україна прийшла до спокою»⁷⁹⁰.

За дорученням унійного митрополита Феліціяна Володковича на початку Великого посту у 1766 р. для організації протидії православному рухові на Наддніпрянщину вирушив київський унійний офіціал о. Григорій Мокрицький. Осівши в Корсуні, він запоручився підтримкою польської прикордонної варти, яка вилловлювала священників і мирян, що вирушали до Переяслава чи поверталися звідти. Священників, що приєдналися до православ'я, притягали до суду. Унійних священників, які носили довге волосся і бороди, офіціал наказував стригти, брити й карати різками, багатьох священників було позбавлено сану. На підтримку своїх дій у зміцненні позицій Унійної церкви Г. Мокрицький

долучив державних чиновників, управителів маєтків⁷⁹¹.

Г. Мокрицький зазначав, що населення скрізь його зустрічало вороже, зі зброєю в руках, тому його поїздка була небезпечною. Скаржився на присутність «нез'єдинених» ченців, які побудували по лісах величезні монастирі, насельники яких закликали довколишніх мешканців зректися унії. На основі повідомлень офіціала Мокрицького польська Державна Військова Комісія ухвалила послати на Наддніпрянщину війська, щоби запобігти вибухові повстання й забезпечити проведення слідства у справі про антиунійні виступи.

«Наступий етап діяльності офіціал Мокрицький провів *краще підготовленим* (курсив мій. — А. З.). Він працював під збройним захистом польських військових і в супроводі уніятської комісії, до якої входили двоє ченців-василіян ... а також світські священники»⁷⁹², —

зазначає з цього приводу сучасний історик Унійної Церкви. Принагідно цей автор пише про «неефективну систему церковного керівництва Церкви на Правобережжі», через що «уніятського митрополита не було вчасно поінформовано про згадані події, тому він втрутився в ситуацію, коли вона вийшла з-під контролю». Далі, немовби зі сучасного погляду, розділяючи відповідальність, М. Довбищенко зазначає, що на Наддніпрянщині діяли також інші представники (але все-таки представники. — А. З.) уніятського духовенства ... зазвичай місцеві

⁷⁹⁰ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 64–65.

⁷⁹¹ Див.: Коялович М. Исторія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ старыхъ временъ. — С. 34–36.

⁷⁹² Довбищенко М. Унія в Київському та Брацлавському воеводствах Речі Посполитої XVIII ст. — С. 142.

уніятські дєкани, які діяли на місцевий розсуд...»^{793*} і спиралися на підтримку козацьких загонів надвірної міліції місцевих дідичів та польських військових підрозділів. Згадує й про те, що серед них був дєкан о. Атанасій Гдишинський, який відзначився особливою жорстокістю у поводженні з православними, і з ім'ям якого пов'язана мученицька смерть мліївського титара Данила Кушніра⁷⁹⁴.

Впадає у вічі намагання М. Довбищенка уневажнити зміст скарг про утиски православних південнокиївської Наддніпрянщини, поданих королеві Станіславові-Августу о. Мельхиселеком Значко-Яворським. Цього він намагається досягти не лише групуванням фактів, але й стилістикою викладу. У цьому реєстрі скарг із 60 позицій, як їх групує дослідник, «як правило, йшлося про побиття нагайками священників та захоплення їхнього майна», там «є лише три епізоди спроб захоплення православних церков уніятами», захоплення церкви у Ведмедівці, розправа з непокірними мешканцями с. Тєлєпина, викликаним унійним дєканом із м. Сміли козацьким відділом, арешт 30 вірян, побиття їх нагайками»⁷⁹⁵. Створюється враження, що тут застосовано прийом розпорошення фактажу, бо далі автор таки пише про арешт о. Мельхиседека (23 липня 1766 р.), арешт

і ув'язнення в серпні-жовтні того-таки року в Радомишлі 17 православних духівників — 13 монахів Мотронинського та Мошногірського монастирів і 4 священників із Чигиринщини, розстріл жаботинського сотника Захарія Харка, укорення мешканців Тєлєпина польським загоном із 500 бійців із війська рєгиментаря Воронича⁷⁹⁶. З такого переліку подій, який подає цитований автор, цілком відповідними є його висновки про те, що «у краї назрівало масштабне народне повстання», і те, що він оцінює його як «народний рух», а також, що «намагання запобігти соціальному вибуху з гаслами захисту православних об'єднало польську шляхту й Унійну Церкву»⁷⁹⁷.

У цьому М. Довбищенко вступає в суперечку із собою. Бо на початку розділу книжки він обурювався самою думкою про те, що великі народні рухи є причиною обумовлені:

«Сучасний історик С. Плохій навіть вивів наукове поняття — «священне право на повстання, маючи на увазі право на свідоме загострення релігійного питання (з усіма наслідками такої політики в умовах війни) заради ідеологічної консолідації повсталого народу та політичної легітимації його завовань. У такому разі логіка інтерпретації історичних подій будується за відвертим принципом політичної доцільності»⁷⁹⁸.

⁷⁹³ * Цей потік думки М. Довбищенка за моделлю «місцеві уніятські дєкани, які діяли на місцевий розсуд» та «уніятського митрополита не було вчасно поінформовано про згадані події» викликає певні аналогії з міркуваннями за зразком: *це вороги партії на місцях витворяли, а Сталін не знав*.

⁷⁹⁴ Там само. — С. 142–143

⁷⁹⁵ Там само.

⁷⁹⁶ Там само. — С. 147.

⁷⁹⁷ Там само. — С. 145.

⁷⁹⁸ Там само. — С. 123.

Із цієї логічної мішанини виплутуватися не просто. І все ж, по-перше, «право на повстання» — це «не свідоме загострення релігійного питання», а причинна обумовленість народних протестів. По-друге, здається, ця мішанина потрібна Довбищенкові передовсім для того, щоб звинуватити критикованих ним опонентів у тому, що їхня інтерпретація історичного процесу будується за принципом політичної доцільності! По-третє, варто порадити поважному докторові *історичних наук* заглибитись в історичний досвід народів, що визволяються: гезів, які підняли повстання проти іспанської тиранії, організаторів відомого *бостонського чаювання*, китайських повстанців проти нестерпного монгольського панування 1368 р. і встановили власне ханьську династію Мін. Мали вони *право на повстання*, чи ні?

Зрештою, ці початкові для історика істини підтверджуються думками мудреців різних часів. Ось Тома Аквінський, глибокий християнський мислитель-гуманіст: «Тиранічний уряд несправедливий, бо він прагне не до загального блага, а до приватного блага того, хто править... і тому повстання, що піднімається проти такого уряду, не має бунтівного характеру». А ось наш, таки український мудрець, світлої пам'яті митрополит УГКЦ Любомир Гузар, який вважав, що право на повстання є «законом природи». Він стверджував: «Коли влада вживає надмірну силу, народ має право збройно боронитися. Кожен із нас має право боронитися».

Тим часом, у дослідженнях не достаньо враховується той факт, що соціальні процеси в різних частинах Правобережної України розгорталися з неоднаковою динамікою, а моделі поведінки соціальних груп у них мали свої відмінності, тому характеристика перебігу подій другої половини 1760-х років потребує врахування цих особливостей. Про тогочасне становище в північній частині тогочасного Вінницького повіту Брацлавського воєводства^{799*}, і зокрема, у тій його частині, яка в згодом, у XIX ст., увійшла до пізнішого Липовецького повіту Київської губернії писав В. Липківський. Порівнююючи його зі Смілянщиною, де зіткнення між православ'ям і унією було дуже помітним і грізним і куди була спрямована «особлива увага поляків і уніятів», і де діяли такі прикметні «фанатики унії» як протопоп Гдишинський і офіціал Мокрицький, а з іншого боку, за словами Липківського «замечательные борцы за православие» — єпископ Гервасій та ігумен Мелхіседек. «Там ллється кров — і мучеників православ'я, і гонителів православ'я», у Вінницькому ж повіті була тиша («въ винницкомъ повѣту бысть тишина»). Письмові заохочення і підтримка переяславських православних єпископів навряд чи досягали Вінницького повіту, оскільки ніхто із православних до тих єпископів не міг дістатися. «Зрештою, — підсумовує В. Липківський, — православний народ Вінницького повіту давно вже розкував мечі свої на орала і списи на серпи, покіриливо відбуваючи важку панщину»⁸⁰⁰.

⁷⁹⁹ * Вінницький повіт Брацлавського воєводства був у кілька разів розлогішим, аніж Вінницький повіт (уезд) часів Брацлавського намісництва та Подільської губернії Російської імперії.

⁸⁰⁰ Липковскій В. Унія и воссоединение униатовъ въ 1794–1795 году. — С. 995;

Однак міру верифікованості цього судження В. Липківського про упокоєння руського підданства Вінницького повіту, не варто перебільшувати. У цитованому вище подокументному каталозі записів до актової книги Вінницького гродського суду за 1768 р. понад тридцять стосуються фактів селянських заворушень у дідичних маєтках, у тому числі, безпосередньо пов'язаних з подіями Коліївщини⁸⁰¹. З іншого боку, В. Липківський звертає увагу на те Коліївщина, яку він трактує і як спалах народного обурення проти унії, на північному сході Вінницького повіту, принаймні серед місцевого духівництва, не викликала помітного пошквалювання на користь православ'я. Тут із унії на православ'я, як він міг побачити з переглянутих ним справ, не перейшов ані один священник. Усе ж, у 1768 р. переяславський єпископ Гервасій утворив тут православну протопопію для Вінницького повіту з осередком у містечку Животові, а наступного року єпископ Іов «усиновив» для цього повіту кількох священників.

В. Липківський пише про «сильний рух серед духовенства на користь православ'я» в 1773 році й зазначає, що він відбувся «імовірно під впливом російських військ, що стояли тоді у Вінницькому повіті», і що «російські війська ретельно взялися за святу справу захисту своїх одновірців». Однак судження

самого В. Липківського суперечливі. З одного боку, він пише про начебто пасивність вірян Вінницького повіту до цього руху, з іншого стверджує про активну роль братств у поверненні до православ'я:

«Коли селяни й парохіяльні братства дізналися, що за них заступається російська цариця, що вона наказала своїм військам захищати православних, тоді рух на благочестя охопив майже весь Вінницький повіт. Дуже багато парохій стали явно православними, молилися за російську царицю, спонукали до прийняття православ'я і своїх парохів, а тих, що трималися унії, навіть проганяли від себе»⁸⁰².

Про проправославні настрої пише й публікатор «Діярюша капуцинського монастиря» в «Подольських єпархіяльних ведомостях» подільський єпархіяльний історик Іван Шипович:

Русские піддані Речі Посполитої неохоче перебували в унії і за кожного зручного випадку її зрікалися. Щиро прив'язалися до неї окремі духовні особи, що здобули освіту в католицьких школах. Прагнення до православ'я в *рускопольських* областях помітно пошквалювалося в 1768 р. (гайдамацьке повстання) і набуло особливої сили в 1772 р. внаслідок оприлюднення 1) рескрипту імператриці Єкатеріни II, яким звелено було *руським* військовим загонам захищати релігійну свободу *руських*^{803*} і 2) зверненого до уніятів умовляння переяславського єпископа Іова повернутися

⁸⁰¹ Петренко О. Передмова // Вінницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік.— С. 6–7.

⁸⁰² Липковскій В. Унія и возсоединение уніатовъ въ 1794–1795 году.— С. 1105.

⁸⁰³ * Так пише І. Шипович. Виходить так, що *руські* військові загони допомагали *руським* підданим Речі Посполитої переходити на православ'я. Це типовий приклад формулювання в дусі російського імперського мислення, а по-друге — нерозрізнення в російській мові понять *руській* і *руський*. Усе стало б на місце, якби Шипович писав про *русинських* підданих Речі Посполитої і про те, що *російські* військові загони допомагали *русинам*.

до віри батьків. Багато священників добровільно возз'єдналися з Православною Церквою. Решту змусили парохіяни, які видаляли від своїх церков відданих унії парохів⁸⁰⁴.

І. Шипович, покликаючись на ще доступні йому тоді *Acta litigiosa Palatinatis Braclawiensis* із архіву Подільського єпархіяльного історико-статистичного комітету, пише, що «тоді ж на Старому Місті міщани оголосили себе православними й усунули від Миколаївської церкви ревного уніята Д. Крубовича». Однак через зміну політичних обставин, коли, як пише єпархіяльний історик, російський уряд у 1773 р. послабив своє покровительство православним підданим польської держави, «католики й уніяти вжили заходів до нового обернення православних до унії». 15 травня 1773 р. в П'ятичанах «дали підписку приєднання до унії 44 священники, а серед них і настоятель вінницького Покровської церкви Вольський» (посилання І. Шиповича на *Acta reconciliatorum presbiterorum... 1773–1778 pp.* з того ж архіву)⁸⁰⁵. Чи пипливає з цього, що і настоятель церкви Покрови Богородиці Яків Вольський якийсь час перебував у православ'ї, — за браком джерел з певністю сказати не можна.

Стан джерельної бази не дозволяє з бажаною послідовністю й повнотою описати розгортання цих подій. Можна констатувати лише окремі епізоди і згадки про розрізнені факти, які надаються до розміщення на відомій досі загальній

канві подій. У вже цитованому друкованому описі документів архіву унійних митрополитів під 14 квітня 1770 р. згадуються документи зі справи про суд над брацлавським офіціалом Йоаном Любінським, «звинуваченим у підбурюванні кліру й народу». Під 4 квітня 1772 р. згадано справу про звинувачення колишнього вінницького декана, ксьондза Василя Заблоцького у перевищенні влади й меж свого деканату⁸⁰⁶. Імовірно, йдеться про якісь суди, організовані московськими окупантами. Очевидно, що для розуміння змісту подій потрібні додаткові свідчення джерел, яких, на жаль, немає. Там само знаходимо вказівки на наявність документів про події драматичної боротьби за приналежність парохій Брацлавщини до Унійної чи Православної церкви. Деякі з цих документів стосуються не так Вінниці, як сусідніх деканатів і протопопій, але звістки про них, звичайно ж, доходили до Вінниці й спонукали тамтешній люд певним чином ставитися до цих подій, а деякі — вказують на події, що безпосередньо стосувалися цього міста.

Так, список парохіяльних священників, які покинули унію й повернулися до православ'я, датований 21 грудня 1772 р., дає можливість мати переконатися в нестабільності визнанневої приналежності парохій. За деканатами число таких священників розподілялося так: Богуславський — 8, Корсунський — 5, Смілянський — 6, Білоцерківський — 5, Уманський — 24, Животівський — 5,

⁸⁰⁴ Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора / [Перекл, публ., комент І. Шиповича] // ПЕВ.— Комент. 20 на с. 733–734.

⁸⁰⁵ Там само.

⁸⁰⁶ Описаніе документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ.— Т. 2.— С. 260, 271

Брацлавський — 1, Паволоцький — 10⁸⁰⁷. Під 16 січня 1773 р. датовано список указу Переяславської духовної консисторії про призначення ієрея Григорія Ліневича кальницьким протопопом. Далі знаходимо вказівки на видавання «усыновительных целопарохияльных грамот» переяславського єпископа Іова уніятським священникам уманської протопопії, які перейшли на православ'я⁸⁰⁸.

Офіційний російський історик М. Коялович, пишучи про переведення унійних парохій на православ'я у 1772–1773 р. подає характерні свідчення про безпосередню участь у цьому російських військ. Духовні правителі їздили по містах і селах у супроводі військових команд, зганяючи з парохій унійних священників і наставляючи православних. Коялович подає при цьому текст ордеру такої команді, яка мала запезпечувати перехід на православ'я парохій у Нестерварці та Клебані⁸⁰⁹.

Пише й про насильства над унійними священниками та їхніми родинами під час таких наскоків на парохії. Хоча подібні описи базувалися на скаргах уніятів, але М. Коялович при цьому зазначає: «Необхідно визнати, що в цих свідченнях немала доля правди. Скарги уніятів дуже численні і дуже ґрунтовні»⁸¹⁰. З іншого боку, він пише, що «уніяти рідко де мали підтримку народу, загалом же були йому ненависні»⁸¹¹.

Документи «Опису архіву уніятських митрополитів», уміщені за № 2084 від 20 березня 1773 р. стосуються приєднання до православ'я у Вінницькій і Бердичівській протопопіях. Перший із них — це ордер із вінницької православної протопопії, що належала до переяславського духовного правління закордонних церков «всѣмъ онаго вѣдомства честнымъ намѣстнымъ и священно-церковно [служителямъ] пречестно». У ньому повідомлено, що

⁸⁰⁷ Там же. — С. 277–278

⁸⁰⁸ Там же. — С. 281, 284–286.

⁸⁰⁹ Документ у тому-таки «Описі архіву уніятських митрополитів» уміщено під № 2088. Він розкриває інший бік явища. Йдеться про наказ командирові Тенгінської двохротної команди російських військ, що перебували на Брацлавщині капралові Леонтієві Федорову, датований 3 березня 1773 р. Капралові наказувалося: «Командированъ ты въ силу повелѣнія главной команды для отобрания благочестивымъ священникамъ епархіяльныхъ церквей Клебанѣ и Нестерварки, по приѣздѣ же тебѣ въ оныя села призывать уніятскихъ священниковъ, безъ всякой обиды и наглости и излишнихъ приметокъ, отобрать отъ нихъ церковные ключи и отдать благочестивымъ священникамъ оныхъ сель Ілїи Хоревскому и Григорію Гипецкому, въ ихъ вѣдомство». Далі, згідно з наказом, він мав прикликати тамтешніх сіл «правителя, войта или старосту, и подстаростева» й, посылаючись на волю російської імператриці, довести до їхнього відома «дабы впредь отъ сего постановленія, какъ и прежде была благочестивая вѣра, такъ и до скончания вѣка неминуемо быть можетъ безнарушенна установленнымъ закономъ». У разі протидії й виникнення бунту проти переходу парохій на православ'я, винуватець «неминуемо военною рукою взятъ будетъ подъ карауль, и по законамъ наказанъ будетъ». Із наказу видно, що справа не обмежувалася двома згаданими селами, йшлося про укладення реєстру навернених на православ'я парохій. Уніятських же священників належало під караулом доправити до Умані: «И по отобрании оныхъ церквей по реестру переписать, что въ оныхъ имѣется утвари, а уніятскихъ поповъ взятъ подъ карауль и представить къ уманскимъ комендантскимъ дѣламъ». (Описаніє документів архива западнорусскихъ уніятскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 286–287).

⁸¹⁰ Коялович М. Історія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ старыхъ временъ. — С. 135–141.

⁸¹¹ Там само.

2 лютого 1773 р. переяславський і бориспільський єпископ Іов призначив протопопом Вінницької православної протопопії Іллю Голоскевича. Ордер адресований «всемъ вамъ, честнымъ священникамъ и церковнымъ причетникамъ» і зобов'язував їх повідомити про це призначення, «собравши своихъ прихожалыхъ и церковнопричетниковъ», зобов'язати їх з'явитися в духовне правління «къ разсмотрѣнію порядка»⁸¹².

У цих обставинах до Вінниці особисто прибув унійний митрополит Феліціян Володкович і розісланою звідти округовою грамотою запросив духовенство прибути до Браїлова для складання присяги на вірність унії, погрожуючи піддати непокірних грошовому штрафові. Так само вимогливим митрополит був і щодо духовенства сусідньої краснянської протопопії (деканату)⁸¹³.

З наступного документа «Опису» видно, що православний протопоп мав резиденцією церкву Св. Миколая на Старому Місті. Звідси («изъ Винницы, Старого Мѣста, марта 20 дня») був виряджений «православный Петръ Сокальскій» до вінницької Покровської церкви до настоятелів ближчих до Вінниці церков: «До Покровской церкви винницкой, до Кузьминской церкви, до дѣвичья монастыря, до Шкуринцевъ, до Луки, до Парпуровокъ, до Соловлевки, до Чижинки, до Латанецъ,

до Тростянки, до Шендерева, до Комарова, до Сокоринець^{814*}».

По іншому викладав обставини докола вінницької староміської церкви львівський унійний єпископ Лев Шептицький. Він зазначив, що ця церква від закладення, побудови й посвячення завжди була у віданні унійних священників до 1772 р.

«...а въ томъ году нѣякійсь Петръ, прозывающийся Скальскій, а въ самомъ дѣлѣ цымбалистаго изъ Вѣйницы сынъ, сказующій о себѣ будто онъ посвященъ на Волощинѣ, отъ отступника протопопа Голоскевича по гвалтовномъ отобраніи ключей у настоящего приходскаго уніатскаго священника тоей церкви Крубовича, къ оной опредѣленъ, который, отобравши онымъ способомъ означенную церковь, уніатскій антиминосъ съ оной на цминтарь выбросилъ, сказуя, симъ носъ надо утирать. А въ 1776 году Февраля мѣсяца громада и прихожане, отъ онаго Петра ключи церковные отобравши, вручили оные уніатскому священнику, а потому оной Петръ, цымбалистаго сынъ, никакой не имѣеть и обиды, поелику до помянутой церкви и права никакого не имѣлъ»⁸¹⁵.

Тим часом, пізніші клірові відомості православного духовенства Вінницького повіту неодноразово зазначають, що Петро Сокальський був висвячений 1768 р. православним владикою Даниїлом, митрополитом ренським і того-таки року

⁸¹² Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ.— Т. 2.— С. 287–288.

⁸¹³ Коялович М. Исторія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ старыхъ временъ.— С. 161.

⁸¹⁴ * Тут ідеться про довколишні села: Шкуринці, Парпурівці, Соловіївку, Хижинці, Латанці, Тростянець, Шендерів, Комарів, Сокиринці.

⁸¹⁵ Матеріали для історії православної церкви въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г.— С. 707–708.

рукопокладений на священника в м. Балту до церкви Св. Миколая; 1772 року усиновлений (тобто прийнятий під духовне пастирство) православним переяславським єпископом і переведений до міста Вінниці до церкви Св. Миколая усиновлювальною грамотою⁸¹⁶. У клірових відомостях незмінно фіксується його освіченість: «навчався латинської мови по клас риторики»⁸¹⁷. В даному разі оцінки Л. Шептицького належить розглядати як прийом дискредитації конкурента в боротьбі за парохії між унійним і православним духовенством. До неї вдавалися обидві сторони, виставляючи на позір аргументи «канонічності», «чинности антимінсів», «благодатности», «справжности таїнств», «спасенности сповіді», (особливо ж — останньої, передсмертної сповіді). Джерела неодноразово фіксують взаємні скарги й обвинувачення обох сторін на те, що їх супротивники переконують вірян у тому, що таїнства, вчинені їхніми конкурентами, є недійсними, безблагодатними і не дають головного, задля чого й побудована вся система функціонування Церкви й перебування вірян у її структурах — Спасіння душ. У цій боротьбі духовенству та його владикам ішлося передовсім про опанування парохіями, недопущення до парохій або витіснення від них супротивника. У цьому змаганні велися, як пише І. Скочиляс, «бої без правил», які провадилися за звичною логікою боротьби між конкурентними групами

інтересів, а прийоми й аргументи були далекими від християнського етосу.

Очевидно, що наступальні прийоми були характерні і для діяльності православного протопопа І. Голоскевича, який у боротьбі за поширення свого впливу спирався на присутність на Брацлавщині російських військ. Це відчувається, зокрема, у тональності його вимог до настоятелів парохій прибути до православного духовного правління у Вінниці на Світлому тижні 1773 р., що саме по собі означало вихід із-під влади «колишнього уніатського протопопа».

«Объявитись вамъ на избранное на то отъ нашего правления мѣсто, въ самую Винницу, на день свѣтлой седмицы, въ среду и въ четвертокъ, а которіе поближе, скорѣйшее бы то время могли явиться (похвально), столовыхъ денегъ и квиты всякъ имѣлся привозить бы приготовлены въ духовное правление, а указъ сего правления бывшему протопопу уніатскому отъ его насланному универсалу отнюдь абы не отдавали, подъ опасеніемъ штрафа, а привозили бы въ духовное здѣшнихъ православныхъ церквей винницкое правление. И о семъ чинить непремѣнное исполненіе.

Выше писанный протопопъ Ілія⁸¹⁸.

18 квітня з вінницького духовного правління було видано ордер священникам вінницької протопопії Йоану з містечка Мізякова^{819*} та Йоану з містечка

⁸¹⁶ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6760, арк. 3–4; спр. 6910, арк. 6 зв. (Клірові відомості про духовенство Вінницького повіту за 1800 і 1809 р.)

⁸¹⁷ Там само.

⁸¹⁸ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 288.

⁸¹⁹ * Тут ідеться, очевидно, про вінницького унійного декана Йоана (Яна) Романовича.

Стрижавки з пропозицією: «явиться вамъ въ духовное здѣшнее благочестивыхъ церквей протопопіи вѣйницкой правленіе по нѣкоторому дѣлу на число сего года апрѣля 18-е всенепремѣнно». Наступним днем датована вимога з'явитися «въ духовное вѣйницкое правленіе со всѣми своими письменными видами, а именно граматою и прочими, на срокъ сего года апрѣля 25 дня всенеотмѣнно подѣ опасеніемъ штрафа» священникові Слободи Стрижавської Петрові Руденському. За декілька днів вінницький протопоп Ілля Голоскевич зажадав з'явитися до вінницького духовного правління вікарієві Стрижавської міської Успенської церкви о. Стефану. Із нього випливає, що настоятель цієї церкви так і не з'явився до визначеного терміну — 1 травня, у тому І. Голоскевич завважив мотив, мовляв, «хочеть дождитися, пока ихъ уніатскій верхъ будетъ». Протопоп вимагає від вікарія, щоб той «до прибытія въ Стрижавку къ церкви Успенской православнаго настоятеля зъ Переяслава смотрѣть того прихода и себѣ третью часть собирать, а двѣ на консисторію подѣ запискою. А уніату Іоанну вовсе ничего не давать, пушай ждетъ, пока будетъ уніи власть, безъ прихода»⁸²⁰.

І. Голоскевич мав повноваження поширювати справу приєднання до православ'я й на інші деканати. Зокрема, серед документів бачимо й зверення до бердичівського унійного декана Юзефа Скульського («протопопу уніату бердичевскому», — адресується звернення; датоване 16 квітня 1773 р.). З нього цей останній виступає як гонитель православ'я, йому

висловлюється докір, що він на себе таку роль узяв «родившийся отъ корене православныхъ родителей, но се всего печальнѣе, что отъ добраго и правовѣрнаго рода возрасли», і про якого не скажеш, що він «не имѣеть добраго разсужденія». І. Голоскевич закликає бердичівського декана, до якого вінницький протопоп мав певну прихильність («есмъ бо вашимъ всегдашнимъ почитателемъ и слугою»), не перешкоджати поширенню православ'я, а унійних священників — щоб «ѣхали бѣ по благословеніе» до переяславського православнаго єпископа, переконуючи, що «Богъ щитомъ оружія правовѣрной монархини насъ сохраняетъ»⁸²¹.

З агітаційною метою з вінницької протопопії до бердичівського духовенства («всѣмъ протопопіи бердичевской честнымъ намѣстнымъ и священно-и-церковно-причетникамъ») було розіслано ордер з вінницької православної протопопії від 17 квітня 1773 р. із закликом,

«не противясь высокомонаршимъ указамъ, являлись въ ваше духовное протопопіи винницкой благочестивыхъ церквей правленіе со всѣми своими письменными документами въ городокъ Яновъ, гдѣ будетъ вамъ объявлена грамота наша протопопская и указъ настольный съ пріобщеніемъ защиты; на томъ же всякъ будетъ долженъ въ нашемъ правленіи письменнымъ обязательствомъ себе обовязать въ ономъ правленіи о желаніи всякого желающаго быть истиннымъ и вѣрнымъ православно-восточнымъ грекороссійскимъ Церкви сыномъ и оставаться при всякихъ его економіи добрахъ ненарушимо».

⁸²⁰ Описаніе документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 292–293.

⁸²¹ Там само. — С. 288–289.

Навіть покарання тим священникам, які не погодяться піддатися на ці намови й триматимуться унії, І. Голоскевич передбачав чинити за царськими правовими актами:

«а который буде пожелаетъ униатскому инословію и заблужденію быть подверженну, то съ таковымъ поступлено будетъ такъ, как ея императорскаго величества указы и его высокопреосвященства опредѣленіе гласитъ, то есть будутъ на ихъ приходы отъ нашего винницкаго правленія съ презентами ставленики, куда надлежитъ, къ рукоположенію отсыланы»⁸²².

В іншому світлі ці обставини описував львівський унійний єпископ Лев Шептицький, відповідаючи на скаргу православних депутатів російському послу у Варшаві. Так, щодо парохії в Яневі, зауважує, що унійну церкву тут було закладено з благословенням унійного митрополита і так само уійними духовенством її освячено. Вона перебувала у віданні духовенства цього обряду до 1772 р. Того року Ілля Голоскевич^{823*}, прибувши до Янева,

«за произведеніемъ его отъ епархїи переславской въ протопопа наѣхалъ съ военною командою и гвалтовно отобралъ церковные ключи отъ тамошняго униатскаго приходскаго священника Василя

Заблоцкаго, и возымѣвъ въ приходскомъ его домѣ жительство, дѣлалъ ему разныя утѣсенія, чрезъ которыя оный Заблоцкій и жена его 1776 года въ февралѣ мѣсяцѣ и померли»⁸²⁴.

Із пояснення єпископа Лева Шептицького видається так само сумнівною і скарга православних щодо парохії церкви Успіння Богородиці в сусідньому с. Гущинцях. Там церкву збудовано як унійну, і завжди вона була уійною, як пише Шептицький, навіть до 1772, тобто до часу православної акції, керованої Голоскевичем. Але в тому році до цієї парохії з'явився якийсь Даниїл Лозинський, а насправді «мужичий син» із Журавного Поциба, який, за словами Шептицького,

«кажучи про себе, начебто у Волошині рукопокладений, але не був навіть у Перяславі, але від протопопа Голоскевича за 40 рублів прийнятий і за посвяченого визнаний, про якого досить сильна ходила чутка, що він насправді на священство не був рукопокладений. Цього самого Даниїла Поцибу, названий Голоскевич, наїхавши з командою і ключі від священника парохіяльного уійного Заблоцького, що має презент, гвалтовно відібравши, із власного житла викинувши, до тієї церкви Гуцинецької втиснув, який при тій церкві й перебував до 1776 р.»⁸²⁵.

⁸²² Там само. — Т. 2. — С. 289–290.

⁸²³ * Голоскевич був рукопокладений уійним митрополитом Філіпом Володковичем і призначений до церкви в м. Звенигороді, але потім відступився від унії.

⁸²⁴ Матеріали для історії православної церкви в бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. — С. 705–706. Тим часом, як зазначає митрополит Шептицький, «по смерті жъ настоящаго приходскаго священника Заблоцкаго жители и прихожане яновскіе, отобралъ у викарія реченнаго Голоскевича ключи, отдали зятєви оного Заблоцкаго священнику Романовскому, что происходило до состоянія еще универсала его королевскаго величества» (там само).

⁸²⁵ Там само. — С. 706–707.

Як пише Л. Шептицький, гущинецька громада, дізнавшись про безчинства ставленика протопопа Голоскевича Поциби, відібрала в нього ключі від церкви й передала їх унійному священникові. Так само, як і в ситуації зі староміською церквою у Вінниці, митрополит зауважує, що сам Поциба після втрати цієї парохії образ не має, «бо до церкви гущинецької жодного не мав права»⁸²⁶.

Свідчення Л. Шептицького певною мірою пояснюють характер діяльності протопопа І. Голоскевича, який був нерозбірливим у засобах для утвердження своїх позицій в околицях Вінниці. Однак було би не виправданим поширювати приклади діяльності І. Голоскевича на всі парохії, у яких віряни виявили бажання перейти на православ'я. Так само не можна нехтувати і скаргами унійних священників на утиски з боку організаторів православної акції, підтримуваної російськими військами. Із певністю можна сказати лише про кілька хвиль міжцерковного протистояння на Правобережній Україні, на яке помітний вплив чинило безпосереднє силове втручання військ Російської імперії, розквартированих на Брацлавщині.

За царськими приписами російські війська надавалися лише для захисту від утисків і насильства, але на практиці протопопи в супроводі військових команд вирушали в рейди й відбирали унійні парохії сотнями. Унійних священників, що не згоджувалися приставати

на благочестя, заковували в ланцюги й везли до тюрем у Білій Церкві, Гуманю, Бердичеві та ін. Війська, наелектризовані загальним настроєм, були найдіяльнішими помічниками протопопів. Показовими в цьому сенсі стали події в м. Яневі Вінницького деканату, де парохом певний час був сам І. Голоскевич. За його ж свідченням, начальник російської військової команди князь А. Н. Щербатов наказував ув'язнювати й бити різками передлавою солдатів навіть власників маєтків, які утискали православних священників. «І поляки, власники, яких також хотіли батожити, будучи під арештом, на те дивилися, але поприсягали не чинити православним священникам кривди». Таким, як писав І. Голоскевич, російський командир наказував: «Якщо другий раз яку образу зробите священникам, руки звелю повтинати, або у гріб уб'ю»⁸²⁷. Із-поміж православних протопопів на новому поприщі собливо відзначився подібними розправами білоцерківський протопоп Зражевський. Але, як зазначає А. Войтков, *енергією та рішучістю* при відбиранні унійних церков не поступалися Зражевському й інші протопопи — Войнарський, Романовський, Голоскевич, Переровський, Андреевський та інші⁸²⁸.

Про це довідуємося з багатьох джерел. Так, зокрема з листування львівського єпископа Леона Шептицького з графом Петром Румянцевим, дізнаємося про участь російських військових команд у переведенні унійних парохій

⁸²⁶ Матеріали для історії православної церкви вь бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. — С. 706–707.

⁸²⁷ *Войтковъ А. Іовъ Базилевичъ, єпископъ Переяславскій.* — С. 634.

⁸²⁸ Там же. — С. 637.

на православ'я та ув'язнення унійних священників. Леон Шептицький писав:

«Команды, состояція въ Украинѣ, при-
нуждають духовныхъ грековъ уніатовъ
до благочестія по неволѣ, а которые
не принимаютъ благочестія, обиды и ра-
зоренія онымъ дѣлають, жены и дѣти въ
полонѣ берутъ и въ кандалы прибера-
ють, а по полученіи отъ оныхъ денегъ
выпускають изъ полону».

Єпископ, серед іншого, повідомляє й про арешт і утримання в Умані брацлавського офіціала Йоана Любінського і просить видати відповідні розпорядження про те, щоб священники «в полонѣ взятыє, чтобъ отпущены были». Л. Шептицький просив також у П. Рум'янцева про надання йому конвою для безпеки під час поїздки до Київського воеводства, дозвіл на яку він отримав від короля, а згоду на те — від київського митрополита⁸²⁹.

Генерал-фельдмаршал Румянцев, одержавши списки заарештованих унійних священників, що утримувалися в Бердичеві, 30 квітня 1773 р. відправив ордер підполковникові Шиллінгу з вимогою «сдѣлать объясненіе, кто изъ нихъ именно сколько взятъ и за какое точно преступленіе, за притѣсненіемъ ли православнаго духовенства, или другія какія либо худыя издѣлки»⁸³⁰. В «Описі» архіву унійних митрополитів під номером 2097 за 15 травня 1773 р. знаходимо запис: «Списокъ арестованныхъ уніатскихъ священниковъ,

содержащихся въ Бердичеве». Вказане й число аркушів — шість⁸³¹. Вочевидь, кількість заарештованих становила багато десятків. Під номером 2109 за 5 жовтня 1773 р. значиться справа під назвою «Документы изъ дѣла об арестованныхъ въ Бердичеве русскою военною командою уніатскихъ священникахъ». В анотації до неї вказується копія клопотання унійного митрополита Феліціана Володковича про заарештованих перед генерал-майором Ширковим та форма підписки, яку брали від священників при звільненні з-під арешту як зобов'язання про те, «что возмущенія въ прежнихъ своихъ приходахъ производит не будутъ»⁸³². Під номером 2122 за 18 лютого 1774 р. натрапляємо на запис: «Документы изъ дѣла об арестованныхъ въ Бѣлой церкви уніатскихъ священникахъ... 4 л.»⁸³³.

Одним із прикметних документів, які освітлюють протиборство у Вінниці, є донесення вінницького протопопа Іллі Голоскевича російському командувачу корпусу, залишеного в Польщі, генерал-майорові Семьону Ширкову від 28 травня 1773 р. У ньому протопоп скаржиться на наслідки приїзду до Вінниці 24 травня 1773 р. унійного єпископа Шептицького і просить «подать нам руку помощи и наставитъ, как поступать», а крім того, «защитительную опредѣлитъ команду зъ комиссіи главной». Ось цей документ за текстом, уміщеним у згаданому «Описі»:

⁸²⁹ Описаніе документо́въ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 295.

⁸³⁰ Там само. — С. 295–296.

⁸³¹ Там само. — С. 298.

⁸³² Там само. — С. 302–305.

⁸³³ Там само. — С. 306.

«Высокородному и высокопревосходительному господину генераль-маіору и надъ оставленнымъ въ Польше корпусомъ главному командиру Семену Ермолаевичу Ширкову

всепокорнѣйшее доношение.

Сего 1773 года мая 24 дня приѣхалъ епископ уніатскій Шептицкий въ городокъ Вѣйницю съ офіціалами Любенскимъ и Матковскимъ, который, собравши много уніатовъ, сего мая 25 дня наѣхалъ на нашу православную церковь вѣйницкую Косьмы и Даміана, тую отобравши отъ нашего православнаго священника, велѣлъ офіціалу мшу править. И потомъ уніатамъ присягать, чтобъ не приставали на православіе, кои уже были и подписывались, а прежде его приѣзда протопопъ уніатъ браиловскій, который такожъ подписался на православіе, наѣхавши на приходы и дома тѣхъ священниковъ, которые поѣхали въ Переяславъ присоединитись, позабиралъ зъ церквей книги и въ прочіихъ сосуды церковные и домовія постели и одѣянія, за нѣякъ окладъ, а ставленика одного совсѣмъ ограбилъ въ пути, и еще конечно хотятъ и прочія церкви отбирать, потому какъ и въ Полонномъ я просилъ, о томъ же и нынѣ вашего высокопревосходительства подать намъ руку помощи и наставить, какъ поступать. И защитительную опредѣлитъ команду зъ комисіи главной всенижайше прошу.

Вашего высокопревосходительства всегдашній богомолецъ православный вѣйницкій протопопъ Илія Голоскевичъ.

1773 года мая 28-го дня»⁸³⁴.

Два записи в літописі Вінницького каплицинського кляштора за 1773 р. засвідчують гостру боротьбу за церкви у Вінниці. За квітень того року літописець записав, що «в тому місяці схизматики забрали всі костьоли русинські в місті». Але запис за червень зафіксував прибуття унійного єпископа Шептицького, коад'ютора митрополита грецького обряду, який «прийняв урочисто один костюл русинський св. св. Кузьми і Дем'яна». У Старій же Вінниці, як зазначив літописець, «залишився схизматицький»⁸³⁵. Проте там нічого не сказано про церкви Покрови Богородиці й Св. Георгія на Старих Хуторах та інші церкви вінницьких передмість.

За номером 2012 у цитованому реєстрі паперів з архіву унійних митрополитів під датою 30 грудня 1773 р. викладено документи, які характеризують загальну атмосферу протиборства на Брацлавщині. Серед них — скарга тростянецького православного священника Івана Бохталовського на дії холмського унійного єпископа Максиміліяна Рилла, який, над'їхавши із двадцятьма чи й більше польськими тульчинськими козаками^{836*}, приєднав до унії місцеву церкву Св. Великомучениці Параскеви. Скаржився і на унійного брацлавського офіціала Любінського та брацлавського декана Розворовича. За участі останнього відбулося brutальне відібрання церкви під час богослужіння православного священника в селі Бортниках. Однак, як пише скаржник, «команда російська карабінерна московського полку, бачачи від них крайне розорення й наругу,

⁸³⁴ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ.— Т. 2.— С. 297–298.

⁸³⁵ *Dijariusz OO. karuscynów winnickich*, k. 77.

⁸³⁶ * Ідеться про надвірних козаків власника Тульчинського маєтку Потоцького.

противне Богові, відібравши церковний ключ», повернула його православному священникові⁸³⁷. Можна лише пошкодувати про відсутність джерельних свідчень про конкретні обставини й перебіг цих переходів та про ставлення до них духівництва і, що особливо важливо, самих вірян.

Як зазначає гранівський православний протопоп Й. Строцький, упродовж 1774 і 1775 років переслідування неуніатів досягло крайніх меж. Про ці переслідування православні під 29 грудня 1775 р. вписали маніфестацію до Вінницьких гродських актових книг «від імени всіх, що дотримуються греко-неунійного ісповідання і мешкають у межах воєводств Брацлавського, Київського, Подільського і Волинського протопресвітерів, пресвітерів, шляхти й поспільства на підставі прав, привілеїв, вільностей і трактатів, затверджених нашими найяснішими косярами і пресвітлюю Річчю Посполитою»:

«всенародно протестуємо проти ясновельможних біскупів Леона Шептицького — львівського і Максиміліяна Рилла — холмського та їхніх офіціалів Михаїла Примовича — київського і Яна Любінського — брацлавського, а також проти ясновельможних дідичів, їхніх посесорів під різними титулами, комісарів, губернаторів і різного роду військових начальників, що живуть у вищезгаданих воєводствах і заповідують

нам, неуніатам, страшні насильства, пограбування й переслідування і всілякого роду муки, і протест наш якнайпокірніше просимо вписати до Вінницьких гродських актових книг»⁸³⁸.

Саме в цей час були виведені з Вінницького повіту царські війська, й імператриця Єкатеріна з політичних міркувань на якийсь час ухилилася від безпосереднього втручання в релігійні справи на Правобережній Україні. І. Водзяновська, пишучи про «динамічний розвиток унітської парохіяльної мережі» на теренах Брацлавського воєводства, зазначає, що він був двічі зупинений упродовж 1768–1774 рр.: Коліївщиною та російськими військами. Присутність російських військ на теренах Правобережної України в роки російсько-турецької війни вплинула й на співвідношення числа громад Уніїної та Православної Церков на Брацлавщині, підсумовує дослідниця, а «хвиля переходів із католицизму на православ'я», відбувалася двічі: уперше — в 1768–1770 роках, а друга в 1773–1774⁸³⁹. За відомостями, які подає М. Коялович, на осінь 1773 р. кількість парохій, відібраних в уніятів, на Правобережній Україні сягала понад 1000, вони об'єднувалися в 23 благочинства⁸⁴⁰, за іншими відомостями число таких парохій перевищувало 1900⁸⁴¹.

⁸³⁷ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 304–305.

⁸³⁸ Матеріали для історії православія и унії въ Подоліи во второй половинѣ прошлаго вѣка. — С. 407–411.

⁸³⁹ Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej / Irena Wodzianowska. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>

⁸⁴⁰ Коялович М. Історія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ старыхъ временъ. — С. 146.

⁸⁴¹ Там само.

У дослідженні про парохії Кальницького деканату, розташованого на схід од Вінницького, І. Водзяновська зазначає, що однозначно окреслити визнанняву належність конкретних парохій у проміжку між 1768 та 1778 роками важко. У цей час відбувалися кількарізкові переходи (конверсії) залежно від активності православних протопопів і їхньої підтримки російськими військами⁸⁴².

Зокрема, так було і у Вінниці. Як за свідчив запис від 25 червня 1776 р., в літописі капуцинів, староміська церква на той час перебувала в розпорядженні унійного духівництва. Про конкретні обставини цієї переміни, на жаль, не маємо відомостей. Проте, як свідчить літописець під вказаною датою,

«На Старому місті за річкою впровадили москалі до відібраного ними костюлу русинського і унітського, свого духовного, за допомогою солдатів»⁸⁴³.

По відході ж російських військ із тих земель розпочався поворот парохій до Церкви греко-католицької (так пише І. Водзяновська). Переважна більшість закінчила той процес, як пише дослідниця, в роках 1780–1781 роках⁸⁴⁴. Проте за евфемізмами «розпочався поворот» або «переважна більшість закінчила той процес», як правило, приховують драматичну боротьбу, у якій брали участь

не лише парохіяни й священники, але й дідичі з їхніми надвірними командами, а не раз — російські війська та польські жовніри. Ця конфліктність була зумовлена, зрозуміло, як католицькою ревністю окремих дідичів чи вищого римо-католицького й унійного духівництва, так і загальним характером визнаннявої політики Речі Посполитої. Як зазначав свого часу Тадеуш Корзон,

Не чисельність в усякому разі, але почуття ненависти, темнота, впливи закордонні робили дизунітів небезпечними для Польщі за Станіслава-Августа. Відштовхувала їх шляхта від участі в державному житті вже років сто, від часів Яна-Казимира, коли, замість заспокоєння релігії грецької через урівноправнення обох церков, грецької й унійної, принципово обрано прилучення православ'я до єдності з католицизмом. Із цього випливали фатальні наслідки, як усюди, де уряди вдавалися до апостольства в справах віри!⁸⁴⁵

Серед церковних діячів, які організували гуртування православних громад і духовенства помітну роль відіграв Віктор Садковський. Із 1776 р. в званні ігумена він став капеляном або настоятелем російської посольської церкви у Варшаві. Під протекцією російського посла при Варшавському дворі барона Штакельберга за о. Садковського створився своєрідний

⁸⁴² Wodzianowska Irena. Rozwój greckokatolickiej sieci parafialnej dekanatu kalnickiego w XVIII wieku // Studia Geohistorica. — 2014. — N 2. — S. 31.

⁸⁴³ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 80.

⁸⁴⁴ Wodzianowska Irena. Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej / Irena Wodzianowska. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // Електронний ресурс. [Режим доступу:] <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>

⁸⁴⁵ Korzon Tadeusz. Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta: (1764–1794). — T. I. — S. 175.

центр, у якому шукали підтримки православні земляки капелана, які приїздили до Варшави клопотатися про захист своїх порушених прав. Такі клопотальники з'являлися до Садковського і з Брацлавського воеводства. Так, зі справ переяславської духовної консисторії за 1776–1780 рр. видно, що вінницький протопоп Ілля Голоскевич серед інших духовних осіб приїздив до Варшави шукати в польського уряду захисту від утисків, які зазнавали православні громади в Україні. Він з'являвся передовсім до капелана Віктора Садковського. У його помешканні мав гостинний притулок, а в самому капеланові — помічника й порядника⁸⁴⁶. 1784 р. о. Віктор Садковський став архимандритом православного монастиря в м. Слуцьку, довкола якого гуртувалося православне духівництво Білорусі та Правобережної України, а наступного року — єпископом Переяславським і Бориспільським, вікарієм Київської єпархії з місцеперебуванням у Слуцьку.

За відсутності розгорнутої інформації про тогочасні події а Брацлавщині варто хіба що подати коротке повідомлення про скаргу протопопа І. Голоскевича до переяславської консисторії про витіснення його та його прибічників зі зайнятих кілька років перед тим парохій довкола Вінниці:

«1777 года Іюля 22 дня Вѣйницікій протопопъ Ілія Голоскѣвичъ присланнымъ

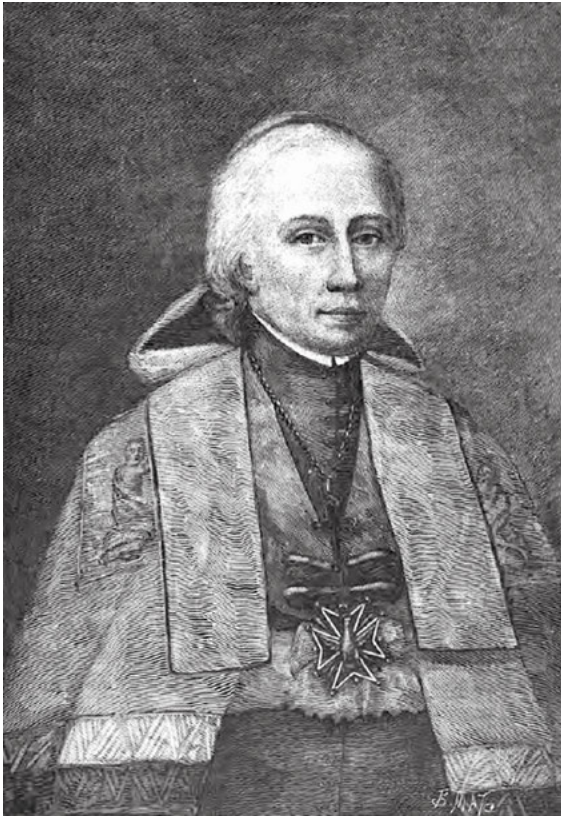
въ духовную консисторію доношеніемъ между прочимъ представилъ, что де того жъ года Мая 4 дня за пріѣздомъ въ свое владѣніе староста Дубенецкій Рафаль Холоневскій въ мѣстечко Яновъ строжайше приказаль комисару своему и диспозиторамъ какъ его Голоскевича, такъ и все вѣдомства его православное духовенство не только отъ приходовъ отдалить, но изгнать даже изъ его владѣнія и согнаны того жъ самага числа т.е. мая 4 дня 1777 г.»⁸⁴⁷

Прикметним у цьому контексті є лист, надісланий до активного оборонця православ'я гранівського протопопа Йоана Строцького Антонієм Косаковським, секретарем короля Станіслава Августа у справах неунійного віросповідання, датований 20 квітня 1779 р. Косаковський міркує про причини гонінь православних, але водночас дивується з того, що православні віряни загалом виявляють байдужість у справі захисту свого віровизнання:

«...ставлю питання: яка тому причина? Гадаю, що головною причиною гоніння — лакомство, користолобство унійних парохів, які до свого стада намагаються приєднати якомога більше овець. Це вже так ведеться з днів появи унії. Але мене вкрай дивує і те, чому уніяти змушують до унії не так народ, як священство, і чому вони більш переслідують священників, ніж народ. Гадаю, що одна із причин того те, що народ дуже холодно ставиться до свого

⁸⁴⁶ Доброловскій К. Дѣтели времени возсоединенія Подолія съ Россіей. Виктор Садковскій, єпископъ Переяславскій и Бориспольскій (1785–1793), а затѣмъ архієпископъ Минскій, Изъяславскій и Брацлавскій (1793–1795 гг.) // Подольскія єпархіальныя вѣдомости. — 1893. — Часть неофициальная. — № 3–4. — С. 60–61.

⁸⁴⁷ Матеріали для історії православної церкви въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. — С. 705–706.

Теодозій Ростоцький, унійний київський митрополит (1788–1795)

ісповідання, що в його більшості немає необхідної палкості, а пастирі церкви мало турбуються про утвердження його в благочестивій вірі. Якби народ палко любив своє сповідання, якби він одностайно був готовий вмерти за віру своїх предків, як це робили священники, якби він захищав свої храми як слід, то невже уніяцькі духовні власті наважувалися з таким шаленством відбирати церкви Божі й так по-варварськи переслідувати благочестиве духовенство? «Нам все одно, який би піп не посвятив паску». Це прислів'я у більшості

неуніяцького народу, на моє переконання, цілком справедливе...»⁸⁴⁸.

Можна припустити, що цю визнанневу «байдужість» не варто відносити до якогось іманентних властивостей місцевої руської спільноти, її логічно пов'язувати з нав'язаним місцевим вірянам протистоянням між унійною та православною ієрархіями, у яких були задіяні, з одного боку, католицькі дідичі й мілітарні шляхетські формування, а з іншого — різноманітні російські синодальні квазіцерковні, а насправді — церковно-політичні структури, які у боротьбі за владу над вірянами Брацлавщини (і всього Правобережжя) вдавалися до методів пропаганди та взаємної дискредитації, що не мали жодного стосунку до власне християнського етосу.

У діяріюші вінницьких капуцинів у записі за травень 1780 р. зафіксовано чутки «про різні схизматицькі листи й змови, що в деяких місцях намагаються зібрати до 3000 наволочі, в інших були викриті й розпорошені». Далі згадується про те, що в Селищі «унітський декан впіймав схизматицького попа, який потім подався до Літина, щоб трьох попів, які там перебувають, намовити до подібного злочину»⁸⁴⁹.

У тональності тривожної чутки, яка, втім, передає цілком певну налаштованість, сприймається запис за листопад 1780 р.:

«В околиці Гуманю упіймано якогось московського льотра, який селян і попів

⁸⁴⁸ Матеріали для історії православ'я и унії въ Подоліи во второй половинѣ прошлаго вѣка. — С. 349–350.

⁸⁴⁹ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 87.

намовляв до нової різанини. Так само чинив якийсь того роду біскуп, який багатьох селян висвятив, а коли йому перешкоджав превел. о. Ян Любінський, русинський офіціал, схизматики напали на нього й мало не забили як другого Йосафата. Того біскупа ніби упіймали в Могилеві»⁸⁵⁰.

З огляду на офіційні документи унійної митрополії, зауважуємо, що далеко не всі священники, що перейшли на православ'я у 1770-ті роки, повернулися до унії. Про це свідчить заява кам'янецького катедрального архидиякона, брацлавського офіціала, цивільно-військового комісара Яна Любінського «О переходѣ изъ унії въ «неунитское исповѣданіе» священниковъ митрополичьей епархіи». Її, за дорученням унійного митрополита Теодозія Ростоцького, було вписано до вінницьких ґродських книг. У ній стверджувалося, що відступники переходили на православ'я «зневажаючи панівну в краї католицьку віру», і тому автор запису вимагає суду й суворого покарання на відступників. Таких дизунітів відступників поіменно названо 75 осіб, до яких додаються не вказані також «інші каплани». Неунітська релігія трактується в заяві як «супротивна» римо-католицькій вірі та «шкідлива всьому краю». А тому цей намір зупинити поширення (*rozkrzewienie*) неунітської релігії і спонукав митрополита «після безрезультатного застосування м'яких заходів пастирської ревности, вдатися до суду, до суворих кар права на віровідступників (*odstempców і apostatów*) від панівної римсько-католицької віри»⁸⁵¹.

Парохіяльне духівництво як православного, так і унійного визнань опинилося у вкрай суперечливих обставинах, які штовхали його у вир протистоянь. Вирішальні імпульси, що впливали на їхню долю, надходили з центрів світських і церковних імперій, які вели складну гру, добиваючись розширення свого політичного впливу й використовуючи при цьому релігійну карту. Програш обертався для парохіяльних священників поневірянням разом із родиною в пошуках притулку й місця на парохії. Так само у скрутному становищі опинялися парохіяни: у цій боротьбі при кожній зміні віровизнанневої приналежності з уст нового настоятеля їм доводилося чути про те, що попередник, до якого вони ходили до сповіді і який молився разом із ними, є «лжехристом, шельмою» і т.п. Так відбувалося щоразу при зміні віровизнанневої приналежності парохії. На думку й почуття звичайних парохіян зважали мало.

Підпорядкування православних парохій Правобережної України переяславському єпископові, який підлягав російському Синодові і, отже, був виконавцем волі Петербурга, вочевидь, суперечило інтересам польського уряду. З іншого боку, цілковитого викорінення православ'я не відбувалося. Пошук третього шляху став спонукою для польського короля Станіслава Понятовського на початку 1780 р. прийняти вихідця з турецьких володінь, який представився православним митрополитом Євсевієм. М. Коялович датує приїзд Євсевія до Могилева

⁸⁵⁰ Ibid.

⁸⁵¹ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 484–485.

1778 роком⁸⁵². У Могилеві він придбав будинок, служив у грецькій церкві й рукопкладав ставлеників. Однак, зазнаючи тиску місцевого унійного декана, у жовтні 1780 р. переїхав до сусіднього Брацлавського воєводства, до міста Немирова.

Місто це було приватним володінням графа Вінцентія Потоцького, у ньому проживало немало греків, сербів і волохів, яким покровительствував власник, маючи на меті розвиток торгівлі та промисловости. Тут Євсевій заснував консисторію й оголосив місцевим православним священникам, що він як митрополит має від короля підтвердження й уповноважений дбати захист православних від уніятів. Протопопія немирівська мала тоді сім православних парохій, Євсевій об'їжджав парохії і служив там. Крім немирівської протопопії, він служив і рукопкладав священників і для Брацлавської протопопії. Це викликало протидію з боку унійного офіціала Любінського і конфлікт дійшов до зіткнення у Війтівцях, під час якого було побито немирівського протопопа Василя Скаржинського та офіціала Йоана Любінського. Описи цього ексцесу і з боку православного протопопа, про який він повідомляв переяславському єпископові Іларіону, і з боку Любінського, про що він писав до унійної митрополії⁸⁵³, фіксують, вочевидь, типові сцени зіткнень

між православними та прибічниками унії в боротьбі за парохії.

Після цього зіткнення Євсевій виїхав із Немирова до Могилева, а звідти — до Варшави начебто для оскарження перед королем утисків, які зазнають православні від уніятів. Однак із Варшави йому вже не судилося повернутися на Поділля. З іншого боку, переяславський єпископ Іларіон скаржився до Святішого Синоду на незаконне втручання Євсевія у справи Переяславської єпархії. Через листування Синоду зі Закордонною колегією російський посол у Варшаві почав домагатися вислання Євсевія з Польщі, і це подання мало вирішальний вплив на хід справи. Євсевій виїхав до Сочави⁸⁵⁴. У літературі висловлюються сумніви із приводу канонічності митрополичої гідности Євсевія⁸⁵⁵, але, з іншого боку, подаються підтвердження його статусу з боку Константинопольського патріарха (1778 р.), які містяться серед документів архіву російського Синоду⁸⁵⁶. Однак сама спроба заснувати єпископську катедру в Немирові, незалежну від впливів російського Синоду, вказувала на цілковитий провал попередньої церковної політики Речі Посполитої, спрямованої на витіснення православ'я, і засвідчувала необхідність державного визнання православної спільноти і створення для неї церковної ієрархії на канонічних засадах.

⁸⁵² Коялович М. Історія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ старыхъ временъ. — С. 172–175.

⁸⁵³ Арсеній, архимандрит. Попытка основания православной архиерейской кафедры в Немирове в 18 в. // Киевская старина. — 1883. — № 4. — С. 887–890.

⁸⁵⁴ Там само. — С. 891–892.

⁸⁵⁵ Орловский Петр, прот. Странствующий архиерей (1777–1778) // Киевская старина. — 1896. — № 1. — С. 96–100.

⁸⁵⁶ Сулковский І. Я. Судьбы православія въ Подоліи въ періодъ уніи. — С. 98.

Очевидно, що заснування окремої православної єпархії для Поділля (чи для всієї Правобережної України) вирішувало би низку питань із церковною організацією православної спільноти краю, передовсім зі справою висвяти православних священників. До того ж це відповідало би запитам православних вірян Брацлавщини. Але ця справа натрапила на сильну протидію і з боку унійної ієрархії, і з боку переяславського православного єпископа, підтриманого Синодом; у цій протидії їхні інтереси, як бачимо, збігалися.

Ще одну спробу вирішення цієї справи зробив згодом Чотирирічний сейм. Серед його радикальних ухвал було скликання 1791 р. в Пінську, Собору (Конгрегації) православного духовенства, що ухвалив про створення окремої православної церковної структури в Речі Посполитій і обрав її керівні органи^{857*}. Серед учасників Пінського Собору був і майбутній учасник акції переведення уніятів на православ'я в Барі, Меджибожі та їхніх околицях, а згодом — настоятель вінницької церкви Кузьми і Дем'яна Теодор Бетулінський. Він був сином священника з м. Полонного Волинської губернії. Навчався у Київській академії, опановуючи латинську, грецьку й німецьку мови та філософію. У жовтні 1776 р. висвячений переяславським єпископом Іларіоном до парохії Троїцької церкви в Черкасах; 1781 р. призначений

управителем Чигиринської протопопії. 1791 р. чигиринська громада відрядила його делегатом на Собор у Пінськ. Там його було обрано членом (асесором) Консисторії, яка мала здійснювати управління парохіями Православної Церкви в Речі Посполитій⁸⁵⁸. Головна мета цієї ухваленної Чотирирічним сеймом церковної реформи — припинення втручання закордонної, тобто — російської, духовної влади у справи Православної Церкви в Польщі. Конгрегація оголосила національну Церкву в Польщі залежною від Константинопольського патріарха без права зносин із російською церковною владою. Вища ієрархія цієї Церкви мала складатися з архієпископа і 3-х єпископів. Вище управління зосереджувалося в національному Синоді, незалежному від закордонної влади. Хоча утворені на цьому Соборі (конгрегації) органи церковного управління і не встигли сповна розгорнути свою діяльність, оскільки 1793 р. відбулося загарбання українських і білоруських земель Росією, однак сам факт скликання Собору є свідченням того, що певна частина православного духовенства не пов'язувала тоді своєї діяльності саме з Російською синодально-православною Церквою.

У Державному архіві Вінницької області зберігаються документи фонду Брацлавсько-Житомирської духовної консисторії за 1791–1792 рр., які стосуються

⁸⁵⁷ * Задум створення православного єпископства, якому підпорядковувалися би православні парохії в Речі Посполитій, підтримували впливові особи з польської знаті, зокрема Ксаверій Любомирський, Адам Чарторийський, племінник короля Станіслав Понятовський, Станіслав Потоцький. Уніятські ієрархи, з одного боку, вимагали від польського уряду припинення духовної залежності русинів од іноземної влади, але з егоїстичних міркувань виступили проти цього проекту. (Коялович М. Історія возсоединенія западнорусскихъ уніатовъ старыхъ временъ.— С. 280–281).

⁸⁵⁸ Дложевский Степан. Попытка преобразовать управление православной церковью въ бывшей Польше.— С. 222–246.

звернень вірян про освячення церков, виділення антими́нсів тощо⁸⁵⁹. У згаданій статті С. Дложевського подано коротку характеристику діяльності Брацлавсько-Житомирської консисторії, однак зазначається, що відомостей про неї недостатньо. Брацлавсько-Житомирська консисторія розпочала діяльність 14 вересня 1791 р. і в середині 1793 р. вже припинила існування. Займалася врегулюванням церковних справ, організацією будівництва церков (серед них: Різдва Богородиці в Ямполі)⁸⁶⁰. У додатках до статті С. Дложевський подає кілька актів Пінської конгрегації, зокрема й акт про заснування Богуславської консисторії, її універсали, листи й розпорядження⁸⁶¹.

Виявлення документів і вивчення конкретики функціонування впродовж нетривалого часу цієї консисторії та інших структур відновлюваної Руської Православної церкви є завданням подальших досліджень.

Як зазначалося вище, деякі польські магнати дотримувалися погляду про необхідність відмови від політики утисків православних і визнання їхніх прав на створення в Польщі окремої від Російської Церкви православної ієрархії. Серед таких був і князь Адам Чарторийський, який, зокрема, надавав сильну організаційно-моральну підтримку й управителеві Гранівської протопопії о. Йоанові Строцькому, який жив у Гранові, що входив

до складу володінь князя. У першій половині 1774 року до донесення переяславському єпископові Іову Йоан Строцький долучив і листа Чарторийського, у якому той виявляв «бажання надати захист гнаному в Україні православ'ю і порадив переяславському архиєпископу обрати з числа підвладного йому духовенства двох священників і послати до Варшави як делегатів для подання королеві прохання про захист православ'я». На підставі розпоряджень єпископа Іова, Строцьким було скликано у Гранові нараду православного духовенства, на якому делегатами обрано вінницького протопопа Іллю Голоскевича і краснянського Йоанна Богдановича. Обраних делегатів було відправлено до Варшави⁸⁶². Сейм, який саме тоді відбувався, за клопотанням князя Чарторийського, підтриманого в тому російським надзвичайним послом, для розслідування поданих делегатами скарг призначив особливого комісіянта, наказавши йому негайно вирушити в Україну. Розслідування, проведене призначеною Сеймом комісією в березні 1775 р. за скаргами делегатів, мало б полегшити становище гнаних. Черговий королівський універсал, «суворо забороняв уніатам чинити православним українцям нові образи»⁸⁶³,

Проте на початку 1776 р. православні були вимушені знову подати скаргу королеві. «На цю скаргу,— пише гранівський протопоп,— всемілостивіший

⁸⁵⁹ Див., напр.: ДАВіО, ф. 669, оп. 1, спр. 1 «Опис церкви слободи Яремівки».

⁸⁶⁰ *Дложевский С. Степан*. Попытка преобразовать управление православной церковью въ бывшей Польше.— С. 231, 235.

⁸⁶¹ Там само.— С. 239–246.

⁸⁶² *Васиневский Е. Дѣтели возсоединенія подольскихъ уніатовъ конца прошлаго вѣка*.— С. 280–281.

⁸⁶³ *Орловский П. Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцькій*.— С. 121.

монарх оголосив нам універсальний мандат, яким суворо і під тяжкою карою заборонялося далі переслідування уніятами неунітів». Однак і цей королівський мандат був знехтуваний. Парохії неунітів відбирали «ще з більшою несамовитістю і глумом», знущання й побиття тривали й далі і, зрештою, було по-варварськи вбито уманського православного протопопу Кирила Зельницького. Нове звернення до короля про заступництво 1778 р. спричинило появу нового королівського мандату зі заборонаю переслідувань неунітів. Проте, як пише Й. Строцький, «Тричі виданому й опублікованому королівському мандатові уніяти ніякого послуху не виявили, і всілякими способами королівські мандати порушують по сей день»⁸⁶⁴.

Інші епізоди утисків, пов'язані із діями брацлавського унійного офіціала ксьондза Любінського та унійних деканів, були викладені в записці протопопу Йоана Строцького наприкінці 1770-х років⁸⁶⁵. Зрештою, у донесенні переяславському єпископові на початку березня 1780 р., він повідомив, що за розпорядженням уманського сурогата ксьондза Яхимовича, на унію було відібрано решту церков Гранівської протопопії⁸⁶⁶. Йоан Строцький уже в поважному віці брав участь у запровадженні російського православ'я на Брацлавщині і був одним із організаторів цієї акції⁸⁶⁷.

Унійними стали також і парохії міста Вінниці та її округи. Вінницька православна протопопія припинила існування,

а її очільник о. Ілля Голоскевич покинув місто і через певний час опинився в Києво-Печерській лаврі. В архівному фонді Лаври зберігається його особова справа за 1779 р. під назвою: «Справа протопопу Іллі Голоскевича про прийняття його до Лаври на чернецтво, потім про відпуск його з Лаври». На обкладинці олівцем напис: «Уволен». Із цієї справи він постає як прикметний персонаж доволі специфічного поводження, що, зрештою, і зумовило його звільнення з Лаври.

У проханні від 11 березня 1779 р., поданому на ім'я архимандрита отця Зосима й духовного Собору Лаври, протопоп Ілля Голоскевич повідомляє про себе, що є священницьким сином, уродженцем містечка Чуднова Київського воєводства, що 1764 р. був рукопокладений унійним митрополитом Філіпом Володковичем до церкви Преображення Господнього містечка Звенигородки Корсунського деканату (як він пише, «протопопії»). 1768 р. «по самоизвольному моему желанию присоединился из унии къ православной греческой церкви и въ епархию Переяславскую, под ведением коея даже и доселе находился». Зазначає, що, відповідно до вимог переяславського єпископа, тоді ж склав присягу на вірність російському престолові: «Въ указной при даче на вѣрность Ея Императорскому Величеству и Его Императорскому Высочеству въ присоединеніи къ православію». 1773 р. переяславський єпископ Іов призначив Голоскевича вінницьким протопопом. Далі підкреслює, що «униатские

⁸⁶⁴ Матеріали для історії православ'я і унії в Подолі во второй половинѣ прошлаго вѣка. — С. 364–365.

⁸⁶⁵ Там само. — С. 374.

⁸⁶⁶ Дѣятели возсоединенія подольскихъ уніатовъ конца прошлаго вѣка. — С. 286.

⁸⁶⁷ Орловскій П. Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцкій. — С. 357–360.

с римлянскими властями вознегодовавъ на правовѣрие, желая совсем оногo истребления, меня меня с протопопии, приходу и жителства согнали», і через те він поне-віряється «безместно» в Росії з 1777 р.

Указує в заяві, що після смерти жінки залишився вдівцем, що тривалий час «одержимъ немаловременною болезнію», а тому «положилъ намереніе неотмѣнное принять во святой Киевопечерской лавре монашеский чинъ»⁸⁶⁸.

До заяви І. Голоскевич додає відпускну грамоту переяславського єпископа Іларіона, оскільки перебував у віданні саме цієї єпархії. Єпископ підкреслив заслуги Голоскевича як протопопа і, зокрема, його ревність у обороні православ'я:

«...будучи протопопом при духовном своем правлении послан былъ съ другими тамошними православными протопопами по дѣламъ всех православныхъ, от римлян и униатов гонимого духовенства въ Варшаву и въ другіе разніе мѣста, гдѣ по всѣмъ дѣламъ трудился ревностно, въ ползу Православной церкви, такъ какъ и вѣдомство своея протопопии всегда защищалъ съ потерніемъ здравія и имения, за что униатские съ римскими властями вознегодовавъ ... наипаче его, Голоскевича ... с приходу и протопопии согнали, почему и странствуетъ онъ в Россіи съ 1777 года ...»⁸⁶⁹.

Духовний Собор Лаври, відповідно до процедури, заслухавши заяву прохача і зміст відпускнуї грамоти єпископа Іларіона, 23 березня 1779 р. ухвалив:

⁸⁶⁸ ЦДДАУК, ф. 128, оп. 1, спр. 1618, арк. 1–1 зв.

⁸⁶⁹ Там само, арк. 3.

⁸⁷⁰ Там само, арк. 1 зв. — 2.

⁸⁷¹ Там само, арк. 6.

«протопопа Илию Голоскевича в Лавру къ заслугѣ на монашество принять и дать мѣсто к жителству на ближней пещерѣ, куда отправитъ его той пещеры къ блюстителю соборному къ старцу іеромонаху Марііану»⁸⁷⁰.

Як і належить, новоприйнятий чернець певний час має перебувати у статусі послушника, щоб освоїтися з ладом життя монастиря, пригасити мирські пристрасті й призвичаїтися жити в монашій аскезі. Але, як видно із подання І. Голоскевича до архимандрита (серпень того-таки року) про дозвіл на поїздку на батьківщину, до Чуднова, і видачу йому для цього пашпорта, було ще чимало такого, що пов'язувало його з миром. Як пояснює послушник, «находящийся въ Лаврѣ въ надежде получения монашества», він конче має поїхати туди «ради забратія оставленныхъ мною такмо въ свойственныхъ некоторыхъ моихъ вещей, такъ и для другихъ съ ними здѣлокъ»⁸⁷¹.

Однак із часом стало очевидним, що І. Голоскевич, який мешкав у ближніх печерах «в надежду получения монашества», своїми вчинками зовсім не відповідає вимогам чернечої дисципліни, зухвало нехтує монастирським статутом. Як рапортував архимандритові Зосимі блюститель ближніх печер о. Маріян (листопад 1782), «протопоп Илія Голоскевич въ обхожденіи своемъ оказывается суровъ», завжди грубо поводить ся з ченцями і свариться з ними. Брутальним порушенням було те, що Голоскевич «по своей волѣ ежечасно

съ неизвѣстныя разніе мѣста безъ вѣдома и позволенія моего съ пещеръ отлучаясь, временемъ невозвращается всвою келию, но обнощевляетъ невѣдомо гдѣ».

«Я, хотя по долгу моему и увѣшеваль его, Илію, — рапортував блюстителю, — чтобы он отъ такова развращенія себя воздержавль, точыю онъ тому нима-ло не внимая, съ презрениемъ въ явную ко мнѣ и всему монашеству обиду своими поступками досадуеть».

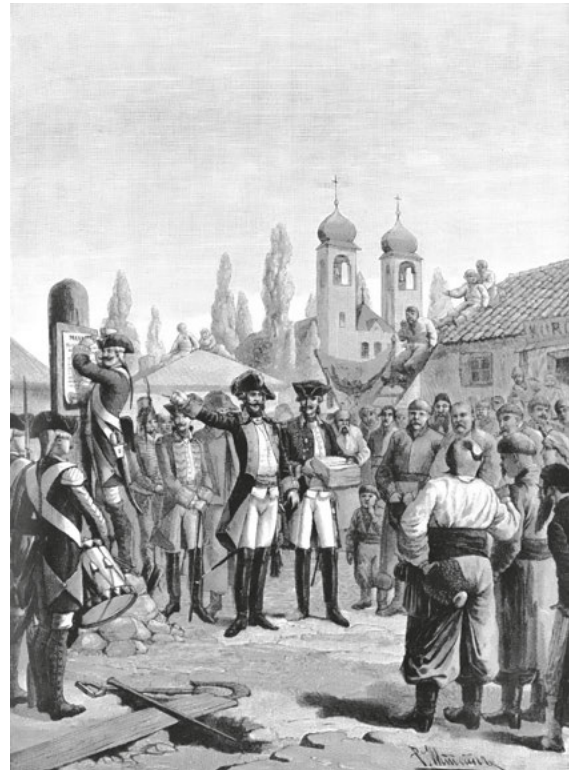
Брутальні випадки проти ченців і мольників траплялися навіть під час служби в церкві. На закінчення рапорта ієромонах пише, що, крім усього того,

«протопопъ, самоволно при своей келии близъ ганокъ на далну пещеру идущихъ устроилъ ради себя баню, о которой я свѣдавъ, хотя и не единожды к ему приказиваль ее истребить, и не истребилъ».

І, як писав ієромонах, одного дня та мивниця загорілася, що несло загрозу ближнім печерам через тісну забудову довкола них⁸⁷².

Зрештою, після такого рапорту соборні старці ухвалили «по вышеписанымъ обстоятелствамъ его, Голоскевича, выслать изъ Лавры», звільнивши від послушництва (17 листопада 1782 р.).

Із пізнішого указу Синоду (грудень 1800 р.) маємо скупу згадку про служіння його «в різних місцях і Белевському піхотному полку, у 1794 ж році,

Оголошення генералом Кречетниковим маніфеста цариці Єкатерини II про приєднання Волині і Поділля до Росії. Гравюра Шюблера за рисунком Р. Штейна.

за проханням його і за указом із Святійшого Синоду, відпущений із колишньої Єкатерінославської єпархії на попереднє місце до управління протопопією і парохією у Вінниці»⁸⁷³. Отже, після другого поділу Польщі він опинився серед тих, хто 1794–1795 рр. здійснював приєднання унійних парохій Брацлавщини до Російської синодальної Церкви.

⁸⁷² Там само, арк. 11.

⁸⁷³ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6, арк. 297.

7. ПОГЛИНЕННЯ ВІННИЦЬКИХ РУСЬКИХ ПАРОХІЙ РОСІЙСЬКОЮ СИНОДАЛЬНО- ПРАВОСЛАВНОЮ ЦЕРКВОЮ

Релігійно-визнаннева панорама Правобережної України (зокрема числі й Брацлавщини) суттєво змінилася із приєднанням її до Російської імперії. Тепер Римо-Католицька Церква, яка посідала в Речі Посполитій панівне становище, стала трактуватися як «терпима», роль державно-імперської Церкви перейшла до синодальної Православної Церкви. На Правобережній Україні відбулися кардинальні зміни

в адміністративно-політичному та церковному адміністративному устроях.

Справа про другий поділ Польщі та приєднання Поділля й Волині до імперії була вирішена імператрицею Єкатеріною II остаточно в останній чверті 1792 р. 8 грудня того року вона надала командувачеві російськими військами, розташованими на Правобережній Україні, генералу Михаїлові Кречетникову докладну інструкцію щодо проведення інкорпорації краю до складу імперії.

Того ж дня Височайшим рескриптом Михайла Кречетникова призначено генерал-губернатором новоприєданого краю. У Брацлавську губернію призначено губернатором генерал-майора Фьодора Берхмана, а віце-губернатором — графа Петра Грохольського⁸⁷⁴.

27 березня 1793 р. було видано маніфест про приєднання областей — Подільської, Волинської й Мінської «навечно до Російської держави». Цей маніфест одночасно о 10-й ранку був прочитаний 27 березня у всіх людних місцях, у всіх церквах — православних, унійних і католицьких, «у міські книги вписаний і в належних місцях прибитий для всенародного відання». На міських площах маніфест читався в урочистій обстановці в присутності чиновників, під звучання труб і барабанний бій. У Вінниці, столиці Брацлавського воєводства, маніфест виголосив у капуцинському костюлі російський генерал-поручник Іван Гудович^{875*} у присутності магнатів і шляхти. Наступного дня той же генерал у Капуцинському костюлі прийняв присягу від духовенства, магнатів і уряду воєводства, якими проводирював Грохольський⁸⁷⁶.

Після оголошення приєднання краю всі його мешканці — духовенство, дворянство, міщанство та єврейство — склали

Михайл Кречетніков, російський генерал; генерал-губернатор анексованих Росією за II поділом Польщі земель (1793 р.)

присягу на вірність російській імперії. Не складала присяги лише селяни-кріпаки, за відданість яких ручалися їхні поміщики. Хто не бажав приймати присяги, той мав виїхати впродовж місяця за межі приєднаних губерній, продавши тут свої маєтки⁸⁷⁷.

⁸⁷⁴ Петренко О. С. Брацлавське намісництво. — С. 6–7.

⁸⁷⁵ * Іван Гудович (1741–1820) — походив з української козацької старшини, син генерального підскарбія Василя Гудовича. Керівник загарбницьких російських воєнних кампаній у Молдавії і Волощині, згодом — у Передкавказзі й на Кавказі. 1789 р. під його орудою було завойовано турецький Хаджибей, довкола якого згодом виростає Одеса, а 1791 р. — взято штурмом Анапу. Зять останнього гетьмана Кирила Розумовського. За службу йому було надано величезні маєтки на Поділлі, зокрема Чечельник і Ольгопіль. У Ольгополі він і помер.

⁸⁷⁶ Dijański O. O. kapucynów winnickich, k. 114–115.

⁸⁷⁷ Викуль П., *святи*. Прошедшее Подоліи. — С. 9–11.

Митрополит новгородський і Санкт-Петербурзький Гавриїл (Петров). (1730–1801).

У квітні 1793 р. було видано Височайші укази Сенатові й Синоду про цивільне й церковне упорядкування новоприєднаного краю⁸⁷⁸. Анексовані території поділено на три губернії: Мінську, Із'яславську та Брацлавську, що увійшли до складу Мінського генерал-губернаторства. Після

смерти М. Кречетникова новим генерал-губернатором мінським, ізяславським і брацлавським призначено Тимофія Тутолміна (19 травня 1793 р.), який до того був архангельським і олонецьким генерал-губернатором. Брацлавська губернія існувала упродовж квітня 1793 — лютого 1796 р. У зв'язку з приєднанням за третім поділом Польщі Західної Волині рескриптом Єкатеріни II від 1 травня 1795 р. було утворено три намісництва: Брацлавське, Волинське та Подільське. Брацлавське намісництво проіснувало до 30 квітня 1797 р. Відповідно до указу Павла I указ Сенату від 16 січня 1797 р. затвердив новий територіальний поділ Правобережної України, за яким створювалися Київська, Волинська та Подільська губернії з новим розмежуванням між ними та повітовим поділом⁸⁷⁹.

Як уже зазначалося, після другого поділу Речі Посполитої на території новоутворених губерній утворено одну православну єпархію із призначенням туди архієпископа з титулом Мінського, Ізяславського й Брацлавського. Таким архієпископом було призначено Віктора Садковського, значення якого підсилено статусом коад'ютора київського митрополита. Під проводом цього ієрарха й було здійснене поглинення унійних (русько-католицьких) парохій приєданого краю

⁸⁷⁸ ПСЗ-1, т. 23, № 17112 от 23 апр. 1793 г. «Именной, данный Сенату. О присоединении къ Россіи отъ Польши нѣкоторыхъ областей, и объ учрежденіи изъ оныхъ губерній: Минской, Изяславской и Брацлавской» (с. 417–419); № 17113 от 13 апр. 1793 г. «Именной, данный Синоду.— Объ учрежденіи епархій въ новопріобретенныхъ отъ Польши областяхъ» (с. 419).

⁸⁷⁹ Докладніше про адміністративно-територіальний та судовий устрій Правобережної України після її анексії Росією див.: Крикун Микола. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст.: кордони воеводств у світлі джерел. — К.: Археографічна комісія; Інститут української археографії, 1993. — 186 с.; Його ж. Брацлавське воеводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів: Вид-во Україн. католического університету, 2008. — 412 с.; Петренко О. С. Брацлавське намісництво. — С. 11–24.

Російською синодально-православною Церквою. Воно відбувалося під безпосереднім контролем імператриці Єкатеріни II і скеровувалося організаційними заходами Синоду.

Призначення одного єпископа на таку значну територію пояснювалося невеликим на час приєднання числом православних парарфій. За донесенням Т. Тутолміна від 8 травня 1794 р., всіх унійних церков у Брацлавській губернії налічувалося 1442, в Із'яславській — 2044, у Мінській — 862, всього 4348, православних парохіяльних церков у Брацлавській губернії — 238, 24 каплиці й 303 священники, в Із'яславській — 1 парохіяльна церква і 2 священники, в Мінській — 88 парохіяльних церков і 125 священників⁸⁸⁰.

На перших порах мінський генерал-губератор Т. Тутолмін, не маючи відповідних інструкцій із Петербурга у справі з приєднаннями унійних парохій до Російської Церкви, не наважувався надати відкритої підтримки тим громадам, які висловили бажання перейти з унії на православ'я. На початку 1794 р. він вів обережне листування з цього приводу не лише з православним мінським архієпископом Віктором, але й із унійним митрополитом Теодозієм Ростоцьким⁸⁸¹. Архієпископ Віктор, маючи в руках звернення двадцяти громад, що висловили прохання перейти на православ'я, зробив подання до петербурзького митрополита Гавріїла (Петрова) із проханням допомогти вирішити справу з поданими

зверненнями. Митрополит Гавріїл, який мав статус *первенствующего члена Святейшого Синода* й авторитет у царіці Єкатеріни в церковних питаннях, доповів їй про ці обставини й подав свої міркування щодо унійної справи загалом. 22 квітня 1794 р. Синодові було дано указ оприлюднити в новоприєднаних областях особливу пастирську грамоту від імени преосвященного Віктора із закликом до уніятів «повертатися на православ'я»⁸⁸².

Архієпископові було дане право звертатися до ієрархів сусідніх православних єпархій із вимогою відрядити осіб духовного звання, здатних провадити *возз'єднувальну* акцію. Таких єпархій визначено п'ять: Київська, Могильовська, Смоленська, Чернігівська і Новгород-Сіверська. У серпні 1794 р. зі сусідніх єпархій прибули призначені Синодом особи, яким було доручено посідати благочинницькі посади на місцях. Ці благочинні одержали від архієпископа особливу інструкцію щодо їхніх дій у справі приєднання уніятів.

У рескрипті мінському генерал-губернаторові Т. Тутолміну Єкатеріна II звеліла при оприлюдненні послання архієпископа Віктора «оказывать всевозможное пособие... дабы всякій непорядокъ и безпокойство отвращены были» и чтобы обращающимся къ православію никто не дѣлалъ препятствія, притѣсненія и обидѣ». Однак, як видно з листування із'яславського губернатора Сергея Шереметева з Тутолмінім, поширення цієї грамоти в губернії

⁸⁸⁰ *Титлиновъ Б. В.* Гавріиль Петровъ, митрополитъ новгородскій и санктпетербургскій. Его жизнь и дѣятельность въ связи съ церковными дѣлами того времени. — Петроградъ, 1916. — С. 1054.

⁸⁸¹ Там же. — С. 1149–1151.

⁸⁸² Там же. — С. 1053–1054.

на якийсь час було пригальмовано *по случаю неожиданного дѣль оборота, изъ предосторожности*, у зв'язку з початком повстання під проводом Т. Костюшка та невдоволенням поміщиків цією акцією. Із погляду Шереметева, для Волині було особливо важливо взяти до уваги ці обставини⁸⁸³. Утім, ця обережлива позиція Шереметева викликала невдоволення імператриці, на що було суворо вказано генерал-губернаторові Тутолміну⁸⁸⁴. Надалі справу приєднання унійних парохій доручено вести митрополитові Гавриїлу в погодженні з графом О. Безбородьком і Т. Тутолмінім⁸⁸⁵.

Виконуючи завдання впровадження православ'я в новоприєднаних краях, генерал-губернатор у листі від 26 вересня 1794 р. до ізяславського губернатора, у протипагу до його стримувальних заходів, ужитих *«изъ предосторожности»*, подає як успішний приклад Брацлавської губернії,

«въ которой пастырское архієпископа Виктора увѣщаніе принято съ общимъ удовольствіемъ, и гдѣ въ теченіи одного мѣсяца присовокупилось къ церкви греко-россійскаго исповѣданія болѣе 60000 обитателей, обще со священнослужителями уніатскаго закона».

Тутолмін звернув увагу С. Шереметева на цей приклад, указуючи, що

«и въ Изяславской губерніи многіе изъявляютъ желаніе возвратиться въ нѣдро благочестія — и особенно тѣ изъ жителей, кои недавно отторжены на унію»⁸⁸⁶..

На початку жовтня 1794 р. Т. Тутолмін у листуванні з С. Шереметевим називає число приєднаних із унії на православ'я у Брацлавській губернії 300 тис. осіб⁸⁸⁷. Генерал-губернатор запропонував ізяславському губернаторові

«со всякою однакоже предосторожностію *дать нѣкоторую свободу архипастырскому гласу проникнуть въ сердца, жаждущія праотеческаго благочестія, и приказать обнародовать архієпископское обвѣщеніе по крайней мѣрѣ въ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ болѣе находится церквей, недавно совращенныхъ на унію отъ православія, и гдѣ ожидать должно большаго успѣха въ присоединеніи жителей къ благочестію, когда токмо ухищренныя внушенія уніатскаго духовенства уничтожены и заграждены будутъ бдительностію надзора полиціи, съ удаленіемъ и самага поползновения на противоборство и безпорядокъ въ подрывъ народной тишины и спокойствія»⁸⁸⁸.*

Це листування високих чиновників, призначених управляти окупованими землями, засвідчує декілька важливих фактів із практики запровадження

⁸⁸³ *Пероговскій Василій*. Отривокъ ізъ исторіи присоединенія на Волини уніатовъ къ православію въ царствованіе Екатерины II и Павла I // Вольтскія епархіальныя вѣдомости. — 1880. — № 3. — С. 149–150.

⁸⁸⁴ *Титлиновъ Б. В.* Гавриїль Петровъ, митрополитъ новгородскій и санктпетербургскій. — С. 1060–1061.

⁸⁸⁵ Там само. — С. 1061–1062.

⁸⁸⁶ *Пероговскій Василій*. Отривокъ ізъ исторіи присоединенія на Волини уніатовъ къ православію въ царствованіе Екатерины II и Павла I. — С. 148.

⁸⁸⁷ Там же. — С. 149.

⁸⁸⁸ Там же. — С. 147–148.

синодального православ'я на Правобережній Україні. З одного боку, об'єктивно існувало прагнення багатьох парохіяльних громад перейти на православ'я, це прагнення всіляко підтримувалося російським духовенством і царською владою, а з іншого боку — у ньому зафіксовані численні факти протидії такому переходу унійного духівництва, польських поміщиків і посесорів. Щодо бажання вірян перейти до православ'я недостатньо вивченими є самі мотиви такого переходу, зокрема, чи прагнули вони повернутися до віри батьків, тобто до традицій *руського православ'я*, а чи цю спонуку їм заступало прагнення перейти під опіку Великої Матері — цариці, яка наполегливо звітувала про себе як про опікунку православ'я, хоча й мала на увазі не що інше, як поширення на новоприєднаний край структур державної Російської синодально-православної Церкви. Як пише О. Петренко, після інкорпорації Правобережної України до складу імперії тамтешнім русинам «накинули державне синодальне православ'я, яке було не канонічною Церквою, а міністерством в уряді Росії й не мало нічого спільного з українським доунійним православ'ям»⁸⁸⁹. Міркуючи над поясненням масового характеру переходу подільських вірян з унії на російське синодальне православ'я, можна припустити існування ще однієї спонуки: разом із відходом від підтримуваної

дідами й польською владою унії — здобути якусь полегшу у своєму підданському стані.

Із листування мінського генерал-губернатора Тимофея Тутолміна з губернаторами видно, що вирішальні моменти в реалізації заходів російської влади щодо навернення на синодальне православ'я здійснювалися таємними розпорядженнями та вказівками⁸⁹⁰. Хоча такого фактичного матеріалу про Брацлавщину, який зберігся по Із'яславській губернії⁸⁹¹, у розпорядженні дослідників немає, але вирішення унійного питання покладалося на мінського генерал-губернатора, влада якого поширювалася на згадані три губернії, і, отже, цей процес відбувався за однією управлінською моделлю.

Виходячи із клопотання архієпископа Мінського, Із'яславського та Брацлавського Віктора та донесень із місць про протидію запровадженню синодального православ'я, генерал-губернатор Т. Тутолмін вимагав од губернаторів ужити заходів,

«дабы ... строгостію взысканія съ виновныхъ обуздаты дальнѣйшія покушенія на стѣсненіе вѣрныхъ Ея Императорскаго Величества подданныхъ въ первоначальномъ подвигѣ ихъ усердія и ревности къ Церкви исповѣданія нашего»,

тобто російського православ'я. Т. Тутолмін покликався при цьому на височайший

⁸⁸⁹ Петренко О. С. Брацлавське намісництво. — С. 37.

⁸⁹⁰ *Пероговскій Василій*. Отрывокъ изъ исторіи присоединенія на Волыни уніатовъ къ православію въ царствованіе Екатерины II и Павла I // ВЕВ. — 1880. — № 2. — С. 78–90.

⁸⁹¹ «Экстрактъ — какія губерніи Изъяславской мірскимъ н духовнымъ обывателямъ въ желаніи возвратиться изъ унії на благочестіе отъ помѣщиковъ ихъ римлянъ и уніатскихъ духовныхъ происходятъ препятствія», — сочиненъ въ Минской Духовной Консистеріи изъ рапортовъ благочинныхъ, 1794 года, ноября 17 дня // ВЕВ. — 1880. — № 2. — С. 78–88. Цей екстракт архієпископ Віктор подав генерал-губернаторові Т. Тутолміну 1 грудня 1794 р. (Там само. — С. 88).

Тимофей Тутолмін — російський генерал; у 1793–1796 рр. — мінський, ізяславський, волинський і брацлавський генерал-губернатор

указ імператриці від 22 квітня 1794 р., у якому наголошувалося, що

«всякое подобное сему покушение, яко противу господствующей вѣры обращаемое и означающее преслушание воли Нашей, долженствуетъ быть принято за уголовное преступление, суду подлежащее, и влекущее секвестръ имѣнія до окончанія дѣла».

Генерал-губернатор мав притягати до суворої відповідальності також і поліційних чинів за протидію чи зволікання в справі запровадження православ'я:

«рѣшительно полицейскимъ чиновникамъ подтвердить, чтобы въ обращеніи народа къ благочестію оказывали духовнымъ нашимъ всевозможное пособие и споспѣшество подѣ страхомъ неупустительнаго отвѣта предѣ судомъ за неисполненіе Высочайшаго Ея Императорскаго Величества именнаго повелѣнія».

У тому випадку, якби православне духовенство виявляло невдоволення діями певних поліційних чинів, генерал-губернатор вимагав усунення призначених для цієї справи таких чиновників або переведення їх в інші місця, «дабы тамъ исправили поступокъ свой лучшимъ радѣніемъ»⁸⁹². Як зазначає В. Лось, на православне духовенство було покладено «місійну функцію реалізатора урядової політики», воно виступало зряддям у руках світської влади⁸⁹³.

10 січня 1795 р. на ім'я генерал-губернатора Тутолміна надійшов царський указ, у якому вимагалось негайно оприлюднити грамоту Садковського із закликом приєднуватися до православ'я

«чтобы обнародованіе грамоты архієпископа Виктора производилось впредь самимъ поселянамъ, и введеніе благочестія во всѣхъ ихъ обиталищахъ чинилось безъ всякаго духовныхъ и мірскихъ чиновниковъ римскаго и уніатскаго закона участія и посредства, и дабы предавшіеся въ объятія Православной Нашей Церкви отъ мести, притѣсненія и обидъ дѣятельно оберегаемы были, а обидчики и наглецы безъ наказанія не оставались»⁸⁹⁴.

⁸⁹² *Пероговскій Василій*. Отривокъ изъ исторіи присоединенія на Волини уніатовъ къ православію. — С. 90.

⁸⁹³ *Лось В. Е.* Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 64.

⁸⁹⁴ ПСЗ-I, т. 23, № 17289 от 10 янв. 1795 г. — С. 616.

Імператриця постає з того указу як милостива опікунка всіх раніше утискуваних за віру, яка діє,

«споспѣшествуя возстановленію Православной Восточной вѣры во всѣхъ тѣхъ мѣстахъ, гдѣ оная насиліємъ и лестію превращена была в унію съ римлянами»⁸⁹⁵.

Генерал-губернатору Т. Тутолміну доручено було забезпечити,

«чтобы и помѣщики ... никакъ не дерзали угнетать тѣхъ изъ подданныхъ ихъ, которые желаютъ обратиться къ прежнему ихъ Греческому исповѣданію, и чтобы по обращеніи ихъ къ благочестію, власти Наши не токмо предохраняли ихъ отъ всякихъ притѣсненій и обидъ, но паче принимали бы объ нихъ возможное попеченіе».

За наголошуванням на відновленні історичної справедливості й поверненні загарбаних поляками одвічних територій чітко проголошується головна імперська русифікаторська ідея:

«сіе обращеніе наивышше сближитъ ихъ съ Россіянами, — и они ни мало уже не должны бояться, чтобы когда-либо отъ Нашей Державы отторгнуты были»⁸⁹⁶.

Документація, пов'язана з переведенням з унії на російське православ'я парохій Брацлавщини загалом і Вінниці зокрема, практично не збереглася, тому певне значення для перебігу подій мають праці епархіяльних істориків, які мали доступ

до значно ширшого кола документів, які в їхній час іще існували. Про перебіг цієї акції на Волині читаємо у статті волинського епархіяльного історика Іполита Липського, написаної на основі справ Мінської духовної консисторії за 1795 р.⁸⁹⁷. Мінська епархія, очолювана архієпископом Віктором Садковським, охоплювала і Брацлавщину, тому загальні розпорядчі заходи стосуються і її. До переведення унійних парохій на православ'я на практиці приступлено в серпні 1794 р., коли із сусідніх епархій (переважно з Київської та Чернігівської) прибули священники, на яких покладалася основна організаційна робота. На цих осіб були покладені обов'язки благочинних, яким було прислано спеціальну інструкцію від архієпископа Віктора. Кожен із благочинних мав при собі двох помічників духовного сану, які допомагали йому в організаційних справах та у веденні документації. Звіти про переведення унійних парохій і священників неодмінно пересилалися до канцелярії мінського архієпископа, яка знаходилася в Слуцькому монастирі.

Коротку інформацію про події у Вінниці подає хіба що «Літопис капуцинського кляштора». Під 1794 р. зазначено вже як доконаний факт, що на кінець року

Уряд, забравши більшість, мало не всі церкви вінницькі, й перетягнувши попів на схизму через присланих схизматичських священників, що вдавалися до погроз і викликів збройної допомоги,

⁸⁹⁵ Там же. — С. 615.

⁸⁹⁶ Там же. — С. 617.

⁸⁹⁷ *Ип. Л., свящ.* Возсоединеніе уніатовъ на Волини въ 1794–5 годахъ по документамъ Волинской Духовной Консисторіи за 1795 годъ // ВЕВ. — 1880. — № 26. — Часть неофіціальная. — С. 1167–1178; № 27. — С. 1215–1226.

а також лестошів, звабив так само значну кількість люду, як і їхніх парохів⁸⁹⁸.

У діяріюші записано й про те, що унійний митрополит Теодозій Ростоцький їздив до Петербурга клопотатися у справах Унійної Церкви, оскільки йшлося про фактичне руйнування її структур. Митрополит звернувся до цариці Єкатерини II, посилаючись на маніфестовані нею «при цілковитій і нічим не обмеженої свободі в публічному відправленні віри» і за прикладом «вірнопідданих жителів білоруських» зберегти «всілякі права, що стосуються до обох обрядів римського ісповідання» і просив підтвердити «височайшим дипломом ... вільне з Римською Церквою сполучене ісповідання», а разом з тим «заборонити чинені ... моїй пастві ... щодо віри утиснення і примус». До цього прохання митрополит додавав відомість про факти вчинених насильств над вірянами-уніятами та священниками, вимагаючи проведення слідства з приводу численних утисків унійних громад і духовенства, допущених усупереч маніфестованої царицею «свободи в публічному відправленні віри»⁸⁹⁹.

Переведення вінницьких парохій на синодальне православ'я, імовірно, відбулося улітку 1794 р. Непрямим підтвердженням цього може бути запис у метричній книзі церкви святого Юрія на Старих Хуторах. Її парох Йоан Добрянський під 25 серпня зробив запис про те, що *pohreboch diwycy Marynu cor[ku] Nazara*

Pedyny і підвів під ним ризику. Як бачимо, запис зроблено латинкою. Наступний запис під ризикою зроблено 7 вересня того ж року, але, що суттєво, кирилицею про те, що він *погребох мїца थेбѡдота синъ Ивана Гончара*⁹⁰⁰. Всі подальші записи теж кириличні. Ця мовна переміна, на наш погляд, і є індикатором зміни визнанневого статусу парохії.

При описі процесу екатерининського *воссоединения* в літературі найчастіше обмежуються статистикою з реляцій Берхмана, із якої створюється враження абсолютного й безконфліктного запровадження синодального православ'я на Брацлавщині. Насправді ж картина була значно складнішою, про що свідчать факти, зібрані в парохіях, сусідніх із Вінницьким деканатом. У цьому реєстрі скарга з Розвадівки, де присланий прапорщик силував, лаяв і проклинав священника і парохіян, змушуючи відступитися від унії (за 28 серпня 1794 р.), п'ятдесят парохіян містечка Янева просили не примушувати їх приймати православ'я (2 вересня 1794 р.). Унійний тетіївський декан скаржився, що коли православний протопоп Радзимовський приїхав до Дашева умовляти відступитися від унії, то одержав від священника і парохіян відмову. Парохіянам говорив: «Ви маєте біса, що їх тримаєте; вони суть прокляті, гірше жидів і розкольників, і душі пропащі, і ви пропадете». Цими погрозами і застрашених ротою солдат, що проходили в той час через Дашів змусив багатьох зібраних до відступу

⁸⁹⁸ Dijariusz OO. kapucynów winnickich, k. 118.

⁸⁹⁹ *Титлиновъ Б. В.* Гавріиль Петровъ, митрополитъ новгородскій и санктпетербургскій. — С. 1068–1069.

⁹⁰⁰ ЦДІАУК, ф. 224, оп. 2, спр. 165, арк. 175 зв.

на православ'я (18 вересня 1794 р.). Парохіяни с. Скитка (тепер — Липовецький район), скликані до Вінниці поліційним смотрителем Селеховим і опитані православним протопопом (І. Голоскевичем?), відповідали, що не згодні відступати від унії. Незважаючи на це, протопоп послав своїх священників, які обіцянками й залякуванням стратою змусили деяких до відступлення, але вся парохія заявила письмово, що бажає залишатися в унії (4 жовтня 1794 р.). Парохіяни Троїцької церкви містечка Липівця скаржилися, що православні священники насильно увійшли до церкви під час служби, зірвали антимінс із вівтаря, захопили ключі від церкви, церкву насильно посвятили. Але всі парохіяни (крім двох) бажають залишатися в унії (4 жовтня 1794 р.). Про намір залишитися в попередньому ісповіданні заявили мешканці сіл Трощі, Попівки й Ормянок, незважаючи на те, що деякі підписалися про перехід на православ'я (5 жовтня 1794 р.). Парохіяни містечка Лінці, утискувані кількадечним утримуванням у Дашеві, під страхом бути відісланими під арешт до Вінниці, нападом на їхні хати солдатами, змушені були віддати ключі від церкви, але заявили, що бажають залишитися в унії (6 жовтня 1794 р.).

Власник містечка Вороновиця Грохольський повідомляв, що православний священник Бялостоцький напав на хату унійного священника Куницького, захопив силоміць ключі від церкви, а також у церквах Михайлівці, Геленівці забрав із вівтарів антимінси, але парохіяни бажають залишатися в унії (10 жовтня 1794 р.). Парохіяни церкви у Рожичній

Віктор Садковський, архієпископ Мінський, Ізяславський і Брацлавський (1793–1795)

(тепер — Оратівський район) скаржилися, що православний священник, захопивши ключ від церкви, зачинив її і унійному священникові заборонив служити, всупереч бажанню парохіян (19 жовтня 1794 р.). Брацлавський офіціал латинського обряду Холоневський скаржився, що парохія з його діничного села Гуцинець була силою відібрана за згодою лише десяти осіб, що підписалися на відступлення від унії, ключ від церкви насильством відібраний і парохіяни залишилися без церкви (31 жовтня 1794 р.).

Це далеко не повний перелік скарг вірян унійних парохій Брацлавщини. Багатьом унійним священникам, які бажали їхати до унійного митрополита

чи до консисторії зі скаргами, городничі не давали паспортів⁹⁰¹. Цей перелік примушування парохіян до переходу на синодальне православ'я, зібраний у відомості митрополита Ростоцького, доповнюється подібними скаргами з польських і київських деканатів⁹⁰².

У Вінниці у справі заступництва за унійним духовенством і парохіями перебував коад'ютор митрополита єпископ пінський Йосафат Булгак. Як засвідчує літописець-капуцин, він прибув до Вінниці, центру Брацлавської губернії, 21 жовтня й перебував у капуцинському кляшторі зі своїми прелатами й численними дворянами впродовж п'яти днів із метою відвідати Брацлавського губернатора Берхмана.

«Подал тому губернаторові такі пункти: 1) щоб повернуто церкви насильно забрані, підступно або иншим способом прилучені до схизми; 2) щоб було дозволено присягати як священникам грецького обряду, так і їхнім підвладним, які гвалтом були примушені до схизми; 3-ге, щоб тим священникам унітським, які від Костьолу римського не захочуть відступити, не забирали костьолів, добр і доходів, а забране аби повернуто. Кс. біскуп отримав відповідь третього дня і звідти від'їхав. Потім обдарував нас пожертвою зі скла й заліза з добр митрополита; своїм же капланам і семінаристам, і світським, які (випробувані як золото в печі) перетривали в єдності св. католицької віри, — надавав щедру ... грошову пожертву...»⁹⁰³.

Переведення на православ'я, яке в офіційній звітності йменувалося *воссоединенієм* здійснювалося під контролем і за сприяння світської військово-цивільної адміністрації приєднаного до імперії краю. Перед вступом на посаду благочинні з'являлися до губернатора й одержували від нього спеціальний лист, який давав право на безоплатне одержання коней на поштових станціях для роз'їздів. З управління місцевих городничих на утримання благочинних і їхніх помічників виділялася певна сума, яка, втім, далеко не задовольняла необхідних потреб⁹⁰⁴.

У справі приєднання уніятів округові начальники або *смотрители* та їхні помічники, які призначалися з числа військових осіб, були зобов'язані брати щонайактивнішу участь і надавати всіляке сприяння її головним діячам — благочинним. Вони об'їжджали разом із благочинними, а часом із солдатами та іншими особами нижчого військового чину свої округи, оголошували грамоту архієпископа Віктора із закликом приєднуватися до православ'я і спонукали до такого переходу. Якщо священник разом із парохіянами виявляв згоду на приєднання під час приїзду благочинного з округовим начальником, підписувалося одне загальне прохання чи робилася підписка на приєднання. Благочинний здійснював освячення церкви і вручав настоятелю антимінс для здійснення відправ за православним чином. Священник і парохіяни складали

⁹⁰¹ *Титлиновъ Б. В.* Гаврииль Петровъ, митрополитъ новгородскій и санктпетербургскій. — С. 1068–1069. Див. також стосовно інших повітів Брацлавщини: *Петренко О. С.* Брацлавське намісництво. — С. 37–40.

⁹⁰² Там же. — С. 1069–1074.

⁹⁰³ *Dijariusz O.O.* kapucynów winnickich, k. 118–119.

⁹⁰⁴ *Ип. Л., свящ.* Воссоединение уніятвъ на Волыни въ 1794–5 годахъ. — С. 1170–1171.

присягу вірності Православно-Східній Грекоросійській Церкві, як писалося в інструкціях, і зобов'язувалися за себе, свою сім'ю і нащадків перебувати у благочестивій вірі, а також зобов'язувалися «бути вірними і нелицемірними підданими Її Імператорської Величності, благочестивої государині нашої імператориці Єкатеріни Алексеевни, Великого князя Павла Петровича і всієї височайшої Фамілії, і в усьому слухняними до кінця живота свого»⁹⁰⁵. В разі, якщо священник відмовлявся перейти на православ'я (так бувало нерідко з різних причин), благочинний доручав приєднану парохію священникові, що прибув з інших епархій, який ставав її настоятелем. Унійні священники при цьому залишалися без місця і засобів до існування; згодом частина з них виявляла згоду на перехід, таких або призначали до вакантних парохій, або ж відправляли в розпорядження Консисторії.

Певне уявлення про здійснення цієї акції можуть дати і збережені нині архівні документи, наприклад, рапорти духовних осіб, присланих для її реалізації в сусідніх із Вінницею округах. Такими є, зокрема, рапорти протоієрея (хрестового протоієрея, як він себе іменує) Теодора (Феодора) Бетулінського, який провадив акцію *воссоединенія* в місті Барі та його околицях. Ці рапорти зберігаються у фонді Подільської духовної консисторії в Державному архіві Хмельницької області.

Із них дізнаємося, що, відповідно до указу Мінської духовної консисторії, 30 липня — 1 серпня 1794 р. в Георгіївському монастирі в м. Лебедині (тепер — село

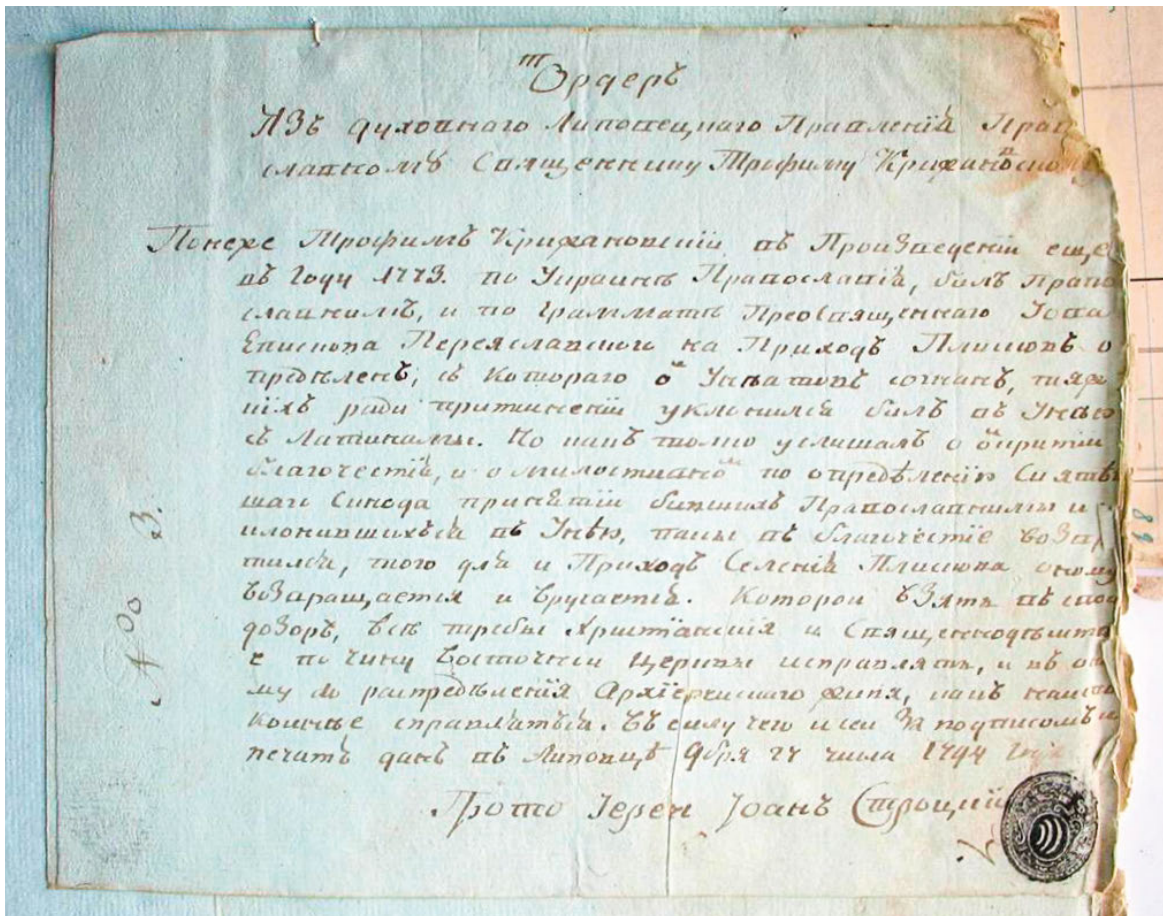
Йоаникій (Никифорович-Полонський), єпископ подільський і брацлавський (1795–1819)

Шполянського району на Черкащині) було проведено зібрання (з'їзд) ігуменів, протоієреїв і священників з метою залучення духовенства на чолі з благочинними «в різні округи зі святими антими́сами і служебниками для заступлення унійців, що не бажають православ'я». Як повідомляє Т. Бетулінський,

«... серпня 1-го дня одержав я при загальному зібранні, що відбувалося в Свято-Георгіївському Лебединському монастирі, через протоієрея Звиногородського Йоана Радзимовського з вищеназваної консисторії указ із грамотою та інструкцією, щоб відправитися для приєднання з унії в православ'я у всій летичівській окрузі церков і унійських священників...»⁹⁰⁶

⁹⁰⁵ *Ип. Л., свящ.* Воссоединение унійтовъ на Волыни въ 1794–5 годахъ. — № 27. — С. 1217.

⁹⁰⁶ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 1, арк. 8, 10.

Ордер Липовецького духовного правління за підписом протоієрея Йоана Строцького про призначення до парохії м-ка Плискова о. Тимофія Крижановського. 27 листопада 1794 р. (ДАВіО, ф. 669, оп. 11, стр. 11, арк. 7)

Одержавши антими́си, необхідні для проведення православних богослужінь, 10-го серпня, разом із вісьмома священниками з Черкаської протопопії він вирушив до місця, визначеного йому інструкцією. 18 серпня прибув на місце, тобто в місто Бар, де відразу «з'явився за силою інструкції в повітове правління до пана пример-майора Фьодора Данилова Савицького, летичівської округи

городничого». У городничого Бетулінський «вимагав допомоги і спитав поради щодо приступання до сієї такої важливої, покладеної на мене справи». Городничий звелів прибулому православному місіїюнерові «взятися в самому місті Барі наявні в ньому церкви руські дві, а третій базиліянський монастир». Як зазначає протоієрей Бетулінський, «також за радою і допомогою пана городничого»

на православ'я було переведено парохію при дерев'яній церкві Воскресіння Господнього (22 серпня), а в наступні дні у приміських селах Волоських Чемерисах (23 серпня), у містечку Ялтушкові (24 серпня), у селах Слободі та Біличині, (25 серпня), у селі Підлісному Ялтушкові (26 серпня), у селі Луці (28 серпня). Ця акція готувалася раніше військово-цивільною адміністрацією округи, участь у завершальному акті її церковного освячення потребувала присутності духовних осіб. Т. Бетулінський вирушав до населеного пункту зі священниками, що прибули з ним, і двома солдатами. Про це, зокрема, він зазначав у рапорті до консисторії:

«Усі ці відібрані та приєднані на православ'я письмові побажальні види обивателів бути у православ'ї, відібрані раніше прописаним паном майором»⁹⁰⁷.

Тим часом, до городничого Савицького надійшов ордер від губернатора Із'яславської губернії С. Шереметева, у якому повідомлялося, що «митрополит уніятський заніс до нього, губернатора, скаргу, начебто насильно відбираються з унії на православ'я церкви» і тому городничий порадив Т. Бетулінському від подальших дій «повстриматися». Рапортуючи 30 серпня про свою діяльність і про ці обставини архієпископові мінському, ізяславському і брацлавському Вікторові (Садковському), протоіерей повідомляє, що, відвідавши довколишні села,

переконався, що «всі обивателі бажають бути в православ'ї, але через уніятів і власників, які неправильно в те входять, для приєднання труднощі робляться»⁹⁰⁸.

Про протидію унійного духівництва, власників та адміністрації маєтків Т. Бетулінський повідомляє в окремому рапорті за 29 серпня. Він писав про відібрання ключів од церкви й погрози вірянам у разі згоди переходити на православ'я від комісара маєтку в Ялтушкові. Усе ж, як пише благочинний, «і ключі церковні від уніята відібрав із немалою тяганиною, та й до того ще й допомогу пана майора за добу одержав». Власник маєтку в Підлісному Ялтушкові, коли дізнався про приїзд православного благочинного з командою, щоб забрати ключі від унійного панотця й приєднувати парохію на православ'я, «відразу ж послав по хатах осавула з козаком і забороняв усім обивателям, щоб ніхто ні під якими приводом не подав згоди бути православним». Бетулінський пише, що уночі до нього таємно «деякі того села мешканці вже пізно вночі приходили із заявами їхнього бажання бути у православ'ї, кажучи, що, як тільки почули дзвін, то відразу всі для складання присяги бути в православ'ї, у церкву зберемося».

Натомість, унійний священник наполягав, щоби парохія залишалася унійною: «ми Риму присягли, а не вашій православії, і відстати від нього ніколи не захочемо». «Вони всі, як власники, так і уніятські попи говорять», — коментує їхню позицію благочинний. У рапорті він описує протидію

⁹⁰⁷ ДАХмО, ф. 315, оп. 1, спр. 1, арк. 7. (Рапорт «У Духовну мінську, ізяславську і брацлавську консисторію з Духовного летичівського в Барі повіту благочинного правління», одержаний в Консисторії 18 вересня 1794 р.).

⁹⁰⁸ Там само, арк. 5.

переведенню на православ'я з боку власника маєтку й унійного священника в селі Луці. І запевняє мінського архієпископа, що «обивателі всієї Летичівської округи зі всерадісним серцем до приєднання з унії в православ'я бажають, але через нестерпне пригноблення, і найжорстокіше власників і уніятів застрашення остерігаються»⁹⁰⁹. Зрештою, ця акція у Летичівській окрузі, організована військово-цивільною владою, за участі Т. Бетулінського та інших присланих протопопів була завершена, про що свідчать докладні списки сіл, парохій і парохіян, переведених на православ'я. Цей «хрестовий протоієрей» перебував у Летичівській окрузі до жовтня 1794 р., а потім прибув до Межирова, де, як зазначає в рапорті до Консисторії (лютий 1795 р.), «кращий набуток у приєднанні церков і народу з унії в православ'я мав».

І все ж, реальна картина переведення унійних парохій на православ'я, і, зокрема, бравурна статистика начебто стовідсоткового переходу їх на синодальне православ'я на Брацлавщині, що перебувала під орудою губернатора Берхмана, була далекою від переможних реляцій офіційних рапортів. Це бачимо, зокрема, з переліку скарг, що надходили в канцелярію унійного митрополита Ростоцького з насильницького запровадження синодального православ'я. У кількох епізодах там трапляється Вінниця як адміністративний осередок організації тиску на унійні парохії.

Це видно, зокрема, і з документів Брацлавського намісницького правління, опублікованих О. Петренком. Серед

них знаходимо повідомлення за 31 серпня 1796 р. про повернення на унію священника та парохіян с. Чернятина Махнівського повіту; про влаштування поміщиком с. Поличинців того ж повіту у своєму дворі унійної каплиці та про спроби поміщика цього села Яна Хоецького повернути селян із православ'я в унію (1 та 16 вересня 1796 р.); про відправлення богослужіння унійним священником у каплиці в м. Ладижині Гайсинського повіту (30 вересня 1796 р.); те ж саме в селах Бушинці та Бабчинцях Ямпільського повіту (12 грудня 1796 р.)⁹¹⁰. Там-таки знаходимо ордер брацлавського губернатора Ф. Ф. Берхмана до земського справника Бершадської округи з вимогою вести суворий нагляд за позбавленими парохій унійними священниками (11 лютого 1797 р.); указ Брацлавського намісницького правління бершадському земському справникові про присікання спроб унійних священників переводити приєднаних до православ'я парохіян назад в унію (25 лютого 1797 р.)⁹¹¹.

Масове переведення парохій Брацлавщини у підпорядкування російському Синодові, а особливо призначення нових священників не завжди однозначно сприймалося вірянами. Нововведення викликали невдоволення, зокрема, запровадження сповідних списків, що означало посилення контролю за вірянами. Відмінності в обрядовій сфері призвели до того, що невдовзі частина вірян стали ухилятися від відвідування храмів і, зокрема, участі в обряді сповіді–причастя.

⁹⁰⁹ ДАХмО, ф. 315, оп. 1, спр. 1, арк. 2–4.

⁹¹⁰ Петренко О. С. Брацлавське намісництво. — С. 277–278, 281–283, 285–286, 288,

⁹¹¹ Там само. — С. 291–293.

Непоодинокими були випадки сповідання і причащення вірян усунутими від парохій унійними священниками (с. Бушинка, Бабчинці) та відправи служб Божих за унійними обрядом (Чернятин, Полічинці)⁹¹². Подільська духовна консисторія 6 березня 1797 р. розглядала подання Вінницького духовного правління із приводу поголосу в містечку Вороновиці про намір колишнього унійного священника Коцюбинського та ктитора Савчука «відібрати ту ... церкву на унію». Ці наміри підкріплювалися тим, що цей священник забрав із церкви ризи і гробницю, а також хрестив немовлят і ховав померлих. Як скаржився новопоставлений православний священник, колишній унійний парох кілька разів «при читанні Симоволу віри відважувався гучно кричати в церкві, щоб говорили Духа Святого, що від Отця і Сина сходить», тобто вимагав виголошення унійного Символу віри⁹¹³.

Новоприбулі священники з підозрою ставилися до багатьох обрядових традицій, яких дотримувалися віряни. Особливо це стосувалося деяких священників, прийшлих зі Смоленської області. Зокрема, декотрі з них, як зазначалося в указі Синоду, «обратили все свое попечение на одни наружные обряды переменою крестных ходов кругом церквей противу

прежнего тамошняго обычая в левую сторону, чрез что сделались отвратительными народу». У цьому указі від 25 жовтня 1796 р. вимагалось 1) «не приступать ныне к устройению в церквах, обращенных из униатских в благочестие, иконостасов», тобто не переробляти їх відразу за синодальним зразком, 2) «крестные ходы, дабы не дать повода им, еще не утвержденным в вере, уклоняться пока в унию, дозволить иметь по тамошнему обычаю, 3) тих священников, які не виявили уміня «в кротком обращении с народом», вислати негайно у Смоленську єпархію, а на їхнє місце поставити таких, які могли би «служити примером духовным своим чадам кротостию жизни и добрым поведением»⁹¹⁴.

Однак на Брацлавщині не бачимо такого спротиву переведення на православ'я, як це спостерігалось в багатьох парохіях Луцького, Дубенського, Кременецького, Володимир-Волинського та Овруцького повітів, який відзначають дослідники⁹¹⁵. За підрахунками В. Лось, наприкінці XVIII ст. близько 80 населених пунктів Правобережжя, переважно Волині, були охоплені різними формами протесту, а в 30-ті роки XIX ст. опір приєднанню до православ'я документально зафіксовано приблизно в 30 пунктах⁹¹⁶.

⁹¹² Там само. — С. 37–38.

⁹¹³ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6, арк. 65.

⁹¹⁴ ДАХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6. — С. 38–39.

⁹¹⁵ Зінченко А. Спротив вірян заходам російської влади у руйнуванні Уніатської церкви в Білорусії і на Правобережній Україні наприкінці XVIII — у 1830-ті роки // Українознавство. — 2015. — № 3. — С. 72–98; Білик В. А. Врегулювання правового становища Греко-Уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII — першій чверті XIX ст. // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Історичне релігієзнавство. — 2010. — Вип. 2. — С. 13–16.

⁹¹⁶ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 217.

На жаль, щодо самого міста Вінниці та довколишніх сіл не маємо бодай такого опису подій, як подає Т. Бетулінський щодо Бару та його околиць, про це є хіба що фрагментарні свідчення. Однак особа самого Ф. Бетулінського цікава тим, що саме його було призначено православним благочинним і настоятелем соборної церкви Кузьми і Дем'яна після усунення Іллі Голоскевича, який, як побачимо, скомпрометував себе, перебуваючи на цій посаді.

Архієпископ Віктор Садковський призначив Т. Бетулінського управителем Літинської протопопії, а 1798 р. його призначено настоятелем соборної церкви Іоана Предтечі в м. Кам'янці, а згодом настоятелем соборної церкви у Кузьми і Дем'яна у Вінниці⁹¹⁷, замінивши на цьому місці попереднього вінницького протопопа Іллю Голоскевича. 20 березня 1801 р. Феодор Бетулінський, прийнявши на вимогу Консисторії від Голоскевича соборну церкву Кузьми і Дем'яна, зажадав від нього звіту про надходження й витрату коштів, зібраних із духовенства на утримання повітового духовного правління. Голоскевич подав справу так, що всі зібрані кошти були потрачені, за винятком хіба що 83-х карбованців, які в нього вкрали грабіжники. Тим часом декілька осіб, серед яких були й благочинні, засвідчили, що Голоскевич прозвітував не про всі зібрані кошти і «не признався» про решту зібраних із духовенства майже 685 рублів. Однак губернське церковне чиноначаліє вирішило, що «в разбирательство сего Консистория входитъ

в резоны не находит по тому, что такою сбор и дача происходила тогда по добровольному от священства положению». Фактично ж Консисторія разом із єпископом Йоаникієм («что и его преосвященством подтверждено») не лише визнала звичною поширену практику поборів з парохіяльного духівництва, але й звільняла від відповідальності за неї дискредитованого благочинного. У цьому ж документі йдеться і про якісь непевні зроблені ним позики грошей.

Але привертає увагу й інше: Голоскевич, за показанням братчика згорілої раніше Покровської церкви, «позичив» двадцять колод деревини, приготовані на будівництво каплиці на місці цієї церкви, але і ця справа з фактично привласненою ним деревиною так і зависла. Консисторія і тут відвернула відповідальність із Голоскевича, перекававши подальші дії церковним братчикам: «предоставитъ Фиалковскому, буде желает, просить о том в гражданском правительстве, пока Голоскович из города Винницы не выедет». Але двозначність ситуації полягала в тому, що Консисторія ухвалила тоді ж видати Голоскевичу паспорт для виїзду до Києво-Печерської лаври⁹¹⁸. Сказане фактично підтверджує припущення про те, що Голоскевич причетний до ліквідації парохії Покровської церкви. Консисторія, за схвалення єпископа Йоаникія, тим самим виводила І. Голоскевича від відповідальності за протиправні, підкарні діяння, найімовірніше, беручи до уваги його роль у проведенні у Вінниці *воссоєдинення* уніятів.

⁹¹⁷ Л-скій С. О протопопахъ вновь учрежденной Подольской епархіи. — С. 610.

⁹¹⁸ ДАВіО, ф. 506, оп. 1, спр. 506, арк. 63–64, 76, 96.

8. ОРГАНІЗАТОРИ ПРИЄДНАННЯ ВІННИЦЬКИХ ПАРОХІЙ ДО РОСІЙСЬКОГО СИНОДАЛЬНОГО ПРАВОСЛАВ'Я

Ознайомившись із цією інтригою, зацікавлений читач неминуче поставить питання: а хто, власне вершив справу з *воссоєдиненієм* унійних парохій у Вінниці і Вінницькому унійному деканаті? Відповідь на нього у дещо ширшому засязі вже давали подільські єпархіяльні історики, готуючи восьмий випуск «Трудов Подольскаго єпархіяльнаго историко-статистическаго комитета» (1897) з урочистою посвятою

«в память исполнившагося въ 1895 году столѣтія учрежденія Подольской єпархіи и воссоєдиненія подольскихъ уніатовъ съ Православною Церковью». Для офіційної церковної влади і для багатьох із них як викладачів Кам'янець-Подільської духовної семінарії це була важлива подія, яка й справді за своїми передумовами й наслідками була помітним соціополітичним явищем. Єпархіяльні історики прагнули при цьому характеризувати процеси сторічної давнини передовсім через

діяння людей. Очевидно сам тому цей том відкриває великий просопографічний нарис, написаний священником П. Вікулом, «Подольські архипастыри (1795–1895)», де першим виписано постать чільного організатора того самого *воссоєдиненія* архієпископа Йоаникія (Никифоровича-Полонського), далі подано історичні портрети епахіяльних, а за ними — і вікарних єпископів, зокрема й вінницьких. У цьому ж випуску «Трудов» знаходимо й колективний портрет, написаний Є. Васиневським, — «Дятели возсоєдиненія подольскихъ уніатовъ конца прошлаго вка». Звичайно ж, основні сюжетні лінії й оцінкові мотиви цих текстів перейняті риторикою Російської синодально-православної Церкви. Але для дослідників вони важливі як певна модель систематизації матеріалу, а головне, що в цих біографічних нарисах та інших статтях подано фактичний матеріал, цінність якого стократ зростає тому, що архіви Подільської духовної консисторії та канцелярії подільських губернаторів із часом дуже постраждали.

Одним із найперших завдань, які виконувало православне духівництво в новопрієднаних землях, стала організація складання присяги російському цареві новими підданими, яка освячувалася духівництвом. Із духовної консисторії відразу ж були розіслані приписи про невідкладне складання такої присяги, для чого було визначено місячний термін.

Разом зі складанням присяги всюди заводилися й «російські порядки».

Це стосувалося й церковних інституцій, зокрема й консисторії нової єпархії та всіх підвідомчих їй місцях, де було запроваджено «порядок, російським судовим місцям узаконений». Архієпископ Віктор, інформуючи Синод про стан справ православної єпархії, яка перебувала в його управлінні, неодноразово звертався до петербурзького митрополита Гавриїла (Петрова) (як *первенствующего члена Святейшого Синода*) з проханням уплинути на вирішення питань *воссоєдиненія* вищою світською й церковною владою. Через нього й обер-прокурора Синоду А. Мусіна-Пушкіна було вирішено справу з оприлюдненням пастирської грамоти із закликом до мешканців його єпархії повертатися на «благочестя»⁹¹⁹.

Імператриця звеліла генерал-губернаторові наовопрієднаних областей Тимофіїві Тутолміну «надати, у чому належить від світського начальства, захист і допомогу» всім тим, хто виявить «святий намір повернутися до істинної їхньої матері — Церкві благочестивої». У її повелінні було, зокрема, згадано й Брацлавщину: імператриця писала, що з рапортів архієпископа Віктора до Синоду уgliedіла «із задоволенням», що мешканці «багатьох поселень Брацлавської губернії» виявили бажання приєднатися від унії до Православної церкви. Заслухавши імператорські повеління і рескрипт генерал-губернаторові Тутолміну Синод тоді ж затвердив складену від імени архієпископа Віктора й схвалену імператрицею грамоту⁹²⁰.

⁹¹⁹ Рункевич Стефан. Исторія Минской архієпископії (1793–1832): съ подробнымъ описаніемъ хода возсоєдиненія западнорусскихъ уніатовъ съ Православною церковью въ 1794–1796 гг.— С.-Петербургъ: Типографія А. Катанскаго, 1893.— С. 158–159.

⁹²⁰ Там же.— С. 169–170.

Для організації акції *воссоединения* унійних парохій із Російською синодально-православною церквою було розроблено заходи адміністративно-поліцейського характеру, здійснення яких перебувало в руках військово-цивільних адміністраторів губерній і намісництв.

До своєї резиденції у Слуцьку архієпископ Садковський викликав активного організатора переведення парохій на православ'я, колишнього унійного вороновицького декана Григорія Пержинського, і там 8 лютого 1795 р., перед виїздом в Україну, возвів його в сан протоієрея й призначив управителем Вінницькою, Брацлавською та Липовецькою протопопіями⁹²¹.

На певний час Вінниця стала осередком пересувної консисторії православного архієпископа Віктора. На початку червня 1795 р. він прибув до Вінниці, обрав її своїм тимчасовим місцеперебуванням. Тут вирішувалися всі справи із запровадженням російського синодального православ'я, сюди з'їжджалося унійне духовництво, яке переходило до Російської Церкви. Серед руського духовництва, що перейшло до православ'я, були й колишні унійні декани — краснянський Йоан Чемена, який на початку 1790-х провадив візитацію

унійних церков Вінницького деканату, чий протоколи є одним із базових джерел цього дослідження, та ямпільський декан В. Яворовський. 30 липня 1795 р. у вінницькій церкві Кузьми і Дем'яна їх було долучено до імперської Церкви. 1 серпня 1795 р. уже в сані протоієрея Йоана Чемену, призначено до Кузьмо-Дем'янівської церкви у Вінниці. Тоді ж у сан протоієрея возведено В. Яворовського, а указом від 11 вересня того ж року, даним із похідної канцелярії архієпископа Віктора у Вінниці, його призначено настоятелем церкви св. Параскеви містечка Цекинівки і управителем Ямпільської протопопії⁹²².

За поданням вищих світських сановників краю та клопотанням «найпочесніших мешканців м. Вінниці» на відзначення тридцятип'ятирічної «беспорочной служби» Віктор Садковський 1795 р. возвів у сан протоієрея і призначив настоятелем вінницької соборної церкви Кузьми і Дем'яна Никиту Струкова, на якого водночас було покладено обов'язок депутата і «увщевателя преступниковъ» в міській поліції та повітовому суді. Із другої половини 1794 і першої половини 1795 р. бачимо його серед, які організовували переведення парохій з унії на російське синодальне православ'я⁹²³.

⁹²¹ Васиневский Е. Дѣятели воссоединения подольскихъ униатовъ конца прошлаго вѣка. — С. 318–319. Згодом, 20 серпня того ж року був переміщений на вільне місце настоятеля соборної Свято-Миколаївської церкви до м. Гайсина.

⁹²² Там же. — С. 330. Із прибуттям на Поділля першого подільського православного єпископа Йоаникія, Чемену призначено церковним управителем Брацлавського повіту, а потім першоприсутнім Брацлавського духовного правління (Там само. — С. 326–327).

⁹²³ Там же. — С. 314–315. Микита Струков народився 1736 р. у Нових Млинах на Чернігівщині. Навчався в Ніжині, вивчаючи курс *русской*, латинської й грецької граматики, арифметики, священної історії й філософії. По закінченні навчання з 1761 по 1772 р. був канцеляристом у ніжинському міському й земському судах і в духовній консисторії, а також у Малоросійській колегії. У вересні 1773 митрополитом київським Гавриїлом рукопокладений священником до киево-подільської Костянтинівської церкви і призначений присутнім Києво-Подільського духовного правління. 1777 р. призначений священником

Це був останній акт преосвященно-го Віктора в межах Поділля, він покинув Вінницю 23 серпня і більше сюди не повертався. На початку вересня на Поділля прибув подільський преосвященний Йоанникій (Никифорович-Полонський).

Адміністративні заходи, вжиті архиєпископом Йоанникієм в управлінні Брацлавською єпархією, висвітлював П. Троїцький. Він, зокрема, зауважив численні зловживання протопопів, призначених архиєпископом Віктором Садковським, які часто свавільно використовували надані їм під час переведення унійних парохій на православ'я повноваження, зокрема, правом призначати й усувати священників. Самовладство й корисливість протопопів викликали нарікання новоприєданого духівництва, тож і новий архиєпископ відмовився від системи протопопій, запровадиши натомість управління парохіями через духовні правління з виборними духовними членами⁹²⁴.

Найімовірніше, переміщення Віктора Садковського на Чернігівську катедру 1796 р., де він і упокоївся 11 листопада 1796 р., певним чином пов'язане із цими зловживаннями, які завдали клопоту його наступникові архиєпископові Йоанникієві. Дуже імовірно, що його методи управління

єпархією і поводження на Сіверщині були продовженням того, як він себе проявив на попередньому місці. Прикметні риси цього були засвідчені, щоправда, у гротесковій формі в «Епітафії високопреосвященішому архиєпископові Чернігівському і Ніжинському Вікторові»⁹²⁵. Автор підписався як С. Крещеновский і, ймовірно, належав до духовного сану й був обізнаний із консисторськими справами та ладом єпархіяльного управління. Автор сатири пише про фаворитизм і симонію, яка процвітала при управлінні єпархією архиєпископом Віктором, та інші непривабливі риси його життя. За намовою хабарників із найближчого оточення, архиєпископ висвячував на священство людей невідповідних, неосвічених, натомість кандидатам на священство з богословською освітою ходу не було. Зі своїми улюбленцями «святитель» їв, пив і впивався; вони ж по його смерті захопили все майно, яке складалося з різноманітних напоїв і тканин. Це видно із фрагмента сатири, написаної по смерті єпископа, у якому йдеться про одного з таких фаворитів, які, зрештою, і привласнили собі нехитру спадщину небіжчика:

...Немає в погребях вина, і у пляшках
півпива,
Їх відвезли кудись, чи в ношах поносили.

до рязанського кавалерійського полку, був у походах в Криму, Яссах, Галаці, Бендерах, Брест-Литовську, Кам'янці-Подільському, Варшаві й Вінниці. Після приєднання цього краю до Росії приводив війська і народ до присяги на вірність підданства всеросійському престолові. 1795 р. полишив військову службу, возведений у сан протопопа й призначений на священницьке місце до соборної Кузьмо-Дем'янівської церкви м. Вінниці. (Л-скій С. С. О протопопахъ вновь учрежденной Подольской епархii конца прошедшаго и начала текущаго столѣтiя. — С. 639–640; Васиневский Е. Дятели возсоединения подольскихъ униатовъ конца прошлаго вка. — С. 314–315.

⁹²⁴ Троїцький П. Православное духовенство въ Подоліи до открытiя епархii. Учрежденіе духовныхъ правленій въ Брацлавской епархii 1795–96 г. // ПЕВ. — 1873. — № 7. — С. 235–248; № 9. — С. 313–336; *Его же*. Избраніе духовенствомъ въ Брацлавской епархii десятональниковъ, или благочинныхъ. — С. 402–431.

⁹²⁵ Ефименко П. Образцы обличительной литературы в Малоросii // Киевская старина. — 1882. — Март. — С. 538–559.

Атлас, плис, оксамит, штоф, із горілкою
 баді,
 Все вихор звів... до микільської попаді...
 Почуй, що тобі довірливо говорить
 Твій доповідач молодий і фаворит
 Григорій.
 «Устань, владико! Із нами ще живи,
 Ще не усіх заброд зробили ми попами,
 Багато конюхів, кравців, чоботарів,
 Які служили б коло вітарів...»
 Але й Григорія улов не обминув,
 Кравець дав сто рублів, а конюх —
 півторапта,
 А чоботар носив по п'ятдесятці часто.
 І для Григорія почався срібний вік,
 Він — напівбог попам, могутній чоловік.
 Як їде бричкою і зирить на два боки,
 Попи шапки скидають й поклони б'ють
 глибокі...⁹²⁶

(Переклад мій. — А. З.).

Перегляньмо перелік діячів *воссоєднення* зі збірного нариса, поданого Є. Васиневським⁹²⁷. Там знайдемо активних організаторів цієї акції на Брацлавщині Йоанна Строщкого, Василя Мокрицького, Никити Струкова, Йоана Чемену (с. 324–327) та інших. Але, як не дивно, не знайдемо організатора православно-го руху ще з кінця 1760-х — 70-х років, вінницького протопопа Іллю Голоскевича, який знову активно проявив себе під час вирішальної акції *воссоєднення* 1794–1795 рр. і якого було призначено настоятелем церкви Кузьми і Дем'яна у Вінниці й вінницьким протопопом. Цей пропуск, на перший погляд, здається дивним і незрозумілим. На жаль, архів

Кам'янець-Подільської духовної консисторії в нинішньому його стані не дає можливості виявити бодай задовільного набору документів, пов'язаних із діяльністю Іллі Голоскевича (як, утім, і інших тогочасних протопопів), хоча певні (й досить прикметні) деталі все ж можна зафіксувати.

У «Відомості про церковно- і священнослужителів за 1795 р.», укладеній у грудні того року, йому виділено окремих аркуш, на якому він значиться як «начальствующий Винницкаго духовного правления протоіерей Илия Ильин Голоскевич». Був він тоді у віці 58 років, мав доньку Наталію 12 років, племінника Івана Долбнинського, 20 років, якого влаштував «при духовном правлении для письма»⁹²⁸.

Дані про духовенство церкви Кузьми і Дем'яна знаходимо і в клірових відомостях Вінницького повіту за 1801 р. У цьому документі вписано насамперед її настоятеля протоіерей Теодора Бетулінського (72 роки) та його сина Павла (12 років). У тому ж соборі як штатного священника названо протоіерей Никиту Струкова (64 роки). Вказано, що він «обучался богослові», рукопокладений 1774 р. у священники «и за подвиги его въ 1795 году преосвященнымъ Виктором произведенъ протоіереємъ»^{929*}. Наступним священником собору названо колишнього унійного настоятеля Даниїла Крубовича (74 роки). Вказано його освіту («обучался руской грамоты, а паче

⁹²⁶ Там же. — С. 553.

⁹²⁷ Васиневскій Е. Дѣятели воссоєдиненія подольскихъ уніатовъ конца прошлаго вѣка. — С. 279–336.

⁹²⁸ ДаХМО, ф. 315, оп. 29, спр. 2, арк. 3 зв.

⁹²⁹ * При цьому додано: «который нынѣ въ отлучкѣ».

латинського язика»), зазначено, що рукопокладений митрополитом Філіпом Володковичем у 1754 р., що приєднаний до православ'я протоієреєм Строцьким⁹³⁰. Однак про протоієрея І. Голоскевича не сказано нічого.

Але існує ще одне джерело, у якому облік населення вівся за станами — це матеріяли ревізій, у яких в окремі справи зведено дані про духовенство. Перші ревізійні переписи на Правобережній Україні провадилися, як відомо, 1795 та 1811 рр. Отож беремо справу про ревізійний перепис духовенства Вінницького повіту за 1811 р., у якому є дані про священно- і церковнослужителів. Читаємо запис: у ньому насамперед, як належить, записаний настоятель собору — Петро Григорович Валентій, 42-х років, із дворян, за останнім ревізійним переписом він числився в місті Ніжин Чернігівської губернії; мав 12-річного сина, який навчався в Подільській єпархіяльній семінарії. Далі названо і протоієрея Іллю Голоскевича з указівкою: вмер у Києво-Печерській Лаврі «в монашестве» в 1802 р. Отже, виникає питання: що спонукало впливового протоієрея, протопопа Вінницького повіту, покинути це становище й податися в ченці? Відомо також, що у грудні 1800 р. на посаду настоятеля соборної вінницької церкви Кузьми і Дем'яна і «першоприсутнього вінницького духовного правління» було призначено Теодора Бетулінського⁹³¹.

Отже, І. Голоскевич перестав очолювати соборну парохію ще перед тим.

У ревізійному переписі 1811 р. записано відомості про другого священника собору — Стефана Наникевича, якому виповнився 41 рік. За попереднім переписом 1795 р. він був записаний у с. Зарудді Липовецького повіту дяком при Рідзвобогородичній церкві. Звідти перейшов служити вже священником до Борисовського повіту Мінської губернії, а звідти 1804 р. — прийнятий у Подільську єпархію. Згадано в ревізійному переписі й багаторічного пароха церкви Кузьми і Дем'яна Даниїла Крубовича як померлого 1810 р⁹³².

Як бачимо, ще перед 1800-м роком колишній вінницький протопоп Ілля Голоскевич знову потрапив до Києво-Печерської лаври, з якої 1782 р. його було з ганьбою звільнено. Дуже бажано було би знайти про це бодай якесь листування чи резолюцію кам'янець-подільського архієпископа чи, можливо, указ із самого Синоду. Однак поки що таких документів не знайдено.

Тим часом історик Олесь Петренко виявив документи, які проливають світло на безпосередні причини усунення з вінницької протопопії і безславного вислання до Лаври І. Голоскевича. Ідеться про запис у поточній книзі Вінницького земського суду за 16 липня 1800-го року, у якій під номером 344 вписано позов представника вінницької громади,

⁹³⁰ ДаХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6781, арк. 3 зв.

⁹³¹ Л-ській С. С. О протопопахъ вновь учрежденной Подольской епархіи конца прошедшаго и начала текущаго столѣтія // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ. — 1885. — № 28. — С. 610.

⁹³² ДаХМО, ф. 315, оп. 1, спр. 6939, арк. 3–3 зв. Зазначено, що його син Ігнатій служив священником у с. Вахнівці Махнівського повіту

колишнього старшого радного Якова Постошовського проти о. І. Голоскевича та «нового Магістрату» на захист честі й цілісності майна громади. У позові зазначалося, що о. Голоскевич, позичивши у 1797 р. певну суму грошей у колишнього складу Магістрату, начебто на користь громади, із доходів якої сам і утримується, з обранням нового складу Магістрату фактично відмовився віддавати позичені гроші. Навіть більше, користуючись покровительством магістратського пияра Машевського, подав позов до колишнього складу Магістрату, намагаючись перекласти відповідальність за його повернення із себе на колишній склад Магістрату:

«... велеб. ксьондз Голоскевич на користь общества міста Вінниці позичив, яка, документами ясно, на міських доходах була запевнена як на інтереси й потреби міста узята, але коли минуло кілька років, той самий кс. Голоскевич, поминувши громаду Міста, на користь якої позичав гроші і на доходах якої мав утримання, відповідно до свого бажання, письмово записаного, від того, як сама слушність і право каже, не поштиво і не прагнучи віддання боргу, але до теперішнього магістрату незаконного, у якому знаходить собі прихильність...»⁹³³

Скандал із о. Голоскевичем розгортався на тлі ширшої справи про протиправне сформування цього нового складу Магістрату, яке відбулося з brutальним

порушенням Асесорського декрету, що встановлював права вінницької міської громади та її виборних органів⁹³⁴.

Як бачимо, чільні члени вінницької міської громади подали позов до настоятеля міського соборного храму й протопопа Вінницького повіту Іллі Голоскевича в шахрайській справі з коштами міської громади та намагання Голоскевича перекласти цей борг на позикодавців.

Імовірно, Голоскевич добре розумів, що ці позови нічого доброго йому не несуть і вирішив переховатися в монастирі. Про це свідчить, зокрема, указ Синоду, адресований єпископові подільському і брацлавському Йоаннікуві, одержаний у Подільській духовній консисторії 18 грудня 1800 р. У ньому Синод посиляється на прохання, надіслане поштою від удівця протоієрея Іллі Голоскевича про звільнення його від управління протопопєю, дозвіл на постриження в Києво-Печерській лаврі в чернецтво «з поміщенням в комплекті, у якій він і раніше в послузі перебував із 1779 по 1783-й рік». У приписі Синоду зазначалося:

«вказаного протоієрея Голосковича, за бажанням його, міркуючи про старість його літ, із Подільської єпархії, якщо ніяких перепон не виявиться, звільнивши, відправити його Вашому преосвященству до преосвященного Гавриїла, митрополита київського з належним паспортом для визначення його в Києво-Печерську лавру в надії постригу в монашество»⁹³⁵.

⁹³³ ДАВінО, ф. 480, оп. 1, спр. 1, арк. 329 зв., 341–341 зв.

⁹³⁴ Докладніше про це див.: *Петренко О.* Вінниця доби кріпосницької імперії // Вінниця: Історичний нарис.— Вінниця: Книга-Вега, 2007.— С. 43–46.

⁹³⁵ ДАХМО.— Ф. 315.— Оп. 1.— Спр. 6.— Арк. 297 зв.

Печатка похідної канцелярії архієпископа мінського, із'яславського і брацлавського Віктора Садковського. (ДАВіО, ф. 669, оп. 1, спр. 10, арк. 3)

Швидше всього, цей указ Синоду був зручною підставою для архієпископа Йоанникія (а можливо, разом з тим і світської влади) для того, щоб спекалася такої одіозної особи, яка компрометувала Церкву і владу. Про друге перебування колишнього вінницького протопопа Іллі Голоскевича маємо малоінформативне свідчення у справі Києво-Печерської лаври за 1801 р., із якого довідуємося, що цей «мирський священник» значився «у лаврській палаті на жительстві», але зазначалося, що він там «без всякого послушання»⁹³⁷, тобто перебував, доживаючи віку.

⁹³⁷ ЦДІАУК.— Ф. 128.— Оп. 1.— Спр. 508.— Арк. 2.

Таблиця 15

Церковнослужителі вінницьких православних парохій за даними клірових відомостей 1800 та 1801 рр.⁹³⁶.

Парохія	Ім'я	Вік	Ким висвячений	Освіта	Додаткові дані
Місто Вінниця Соборна Церква Кузьми і Дем'яна	Протоіерей Феодоръ Бетулинський	72	перяславським єпископом Ляроном 1776 р. поставлений священником Троїцької церкви м. Черкаси	Київська академія, клас філософії	<i>Клірові відомості Про духовенство Вінницького повіту за 1801 р., ДАХмО, ф. 315, оп. 1, стр. 6781, арк. 2 зв.</i> (<i>Васиневській Е. Дятели вососєдинєнія подольскихъ уніаговъ конца прошлаго вѣка.— С. 310</i>)
	«по штату заступающий священническое мѣсто» протоіерей Никита Струков	64	митрополитом київським Гавриїлом рукопокладений священником до киево- подільської Костянтинівської церкви у вересні 1773 р.	у Ніжині вивчав курс руської, латинської й грецької граматики, аритметики, священної історії й філософії	
Старе Мі- сто Вінниця Свято- миколайська церква*	Священник Даниїл Крубович	75	Рукопокладений унійним митрополитом Філіпом Володковичем 1764 р.; приєднаний до православ'я протоіереєм Строщьким 1795 р.	«обучался латинского и польского языка по класс философии»	<i>Клірові відомості Про духовенство Вінницького повіту за 1809 р., ДАХмО, ф. 315, оп. 1, стр. 6910, арк. 4 зв</i>
	Священник Петро Павлович Сокальський	56	митрополитом Даниїлом ренським 1768 р., усиновлений прєосвященним єпископом перяславським	«обучался латинского языка по классъ риторики»	Рукопокладений на священника 1768 р. в місто Балту до церкви Св. Миколая; 1772 року православним єпископом перяславським переведений до міста Вінниці до церкви Св. Миколая усиновленою грамотою (<i>Клірові відомості Про духовенство Вінницького повіту за 1809 р., ДАХмО, ф. 315, оп. 1, стр. 6910, арк. 6 зв.</i>)
	Дяк Герасим Кондрацький	27		«обучался только русской грамоты» (арк. 4)	

⁹³⁶

Позначені зірочкою дані з клірових відомостей 1800 р., ДАХмО, ф. 315, оп. 1, стр. 6760.

Парохія	Ім'я	Вік	Ким висвячений	Освіта	Додаткові дані
Старі Вінницькі Хутори Церква Святого великомученика Георгія*	Священник Іван Іванович Добрянський	38	Рукопокладений унітським митрополитом Ясоном Смогоржевським 1786 р. на частину парохії при його батькові; по смерті батька 8 січня 1797 р. посів парохію	«обучался грамоти руской и польской по класъ реторики»	приєднаний до православ'я 1794 року протоієреєм Йоаном Строцьким (ЦАХМО, ф. 315, оп. 1, стр. 6910, арк. 8 зв.)
Передмістя Вінниці слобода Педьки, Церква Йоана Богослова*	Дяк Михайло Якимович Стрельчевський Священник Матфій Осиковський Дяк Кириак Клосовський	38 40 47	Призначений на посаду Вінницьким духовним правлінням 1795 р. Рукопокладений преосвященим єпископом Йоаннікєм подільським 14 вересня 1796 р. Перебуває за згодою священника і парохіян	«обучался грамоти руской и польской» (арк. 6) «обучался русского диалекта» (арк. 7 зв. — 8)	
Вінницький дівочий Благовіщенський монастир*	священник Йоан Гервасійович Новосельський	51	Рукопокладений 1785 р. митрополитом Ренським і Томаровським Призначений православним єпископом Йоаннікєм подільським і брацлавським 1796 р.	«обучался русской грамоты и польского языка»	
	Священник Фтеодор Єфимович	30	Рукопокладений православним єпископом Йоаннікєм подільським і брацлавським 1799 р.	«обучался российской грамоты и церковного пѣнія»	
	Диякон Фтеодор Синковський	26	Рукопокладений тим самим єпископом 1799 р.	«обучался русской грамоты и польского языка» (арк. 1 зв. — 2)	
Село П'ятичани, Церква Різдва Богородиці*	Священник Йоан Григорович Дерманський	37	Рукопокладений унійним єпископом Порфирієм Скарбом Важинським 1793 р., приєднаний протоієреєм Йоанном Строцьким	«обучался русской токмо грамоты» (арк. 10)	

9. ТІ, ЩО НЕ ПЕРЕЙШЛИ

Ключовим законодавчим актом, який визначав статус Унійної церкви на теренах Правобережної України й Білорусії після їх приєднання до Російської імперії став іменний указ Єкатерини II від 6 вересня 1796 р., даний Мінському, Волинському, Подільському й Брацлавському генерал-губернаторові Тутолміну «Про приписання решти в сих губерніях в унії монастирів і церков Білоруській епархії»⁹³⁸. У преамбулі закону наголошувалося на головних ідеологемах акції «воссоєдинення» анексованих імперією земель, а також проведеного тут «воссоєдинення» уніятів із Православною церквою. Наголошувалося передовсім на тому, що вона давала «свободу сповідання прабатьківської віри», внаслідок чого «мешканці повернених від Польщі областей, сповнені прихильности до благочестя, повертаються радісно в обійми Православної Східної Церкви». Наголошувалося при цьому

на заснуванні в Мінській, Волинській, Подільській і Брацлавській губерніях «благочестивих епархій» і місцевих єпископів Православної церкви, чим встановлювалося духовне управління «первенствующей Церкви».

Церкви й монастирі, що залишилися в унії, указом приписувалися до Білоруської унійної епархії, відання якою доручалося унійному архиєпископові Іраклієві Лісовському. Сам факт цього «тимчасового», як було зазначено в указі, підпорядкування білоруському унійному єпископові не мав стати на перешкоді переходу на православ'я («не долженствуетъ однако же стеснять народъ въ свободѣ обращенія къ прародительскому благочестію»). Унійним єпископам, катедри яких скасовувалися, призначалася пенсія: митрополитові Теодозієві Ростоцькому 6000 рублів річно, його суфраганові, єпископові Адріанові Бутримовичеві та пінському єпископові Йоакимові

⁹³⁸ ПСЗ-I, т. 23, № 17384 от 6 сент. 1795 г.

Горбацькому, луцькому — Стефанові Левинському, володимирському — Симеону Млоцькому по 3000 рублів. При цьому зазначалося, що митрополит Ростоцький мав вибрати місце проживання або в Римі, або ж у Санкт-Петербурзі, проте «в жодному разі не в межах новоприєднаних від Польщі областей». Столові маєтки унійних єпископів передавалися в число скарбових. Указом передбачалося скасування тих унійних монастирів, які «не займаючись ні освітою юнацтва, ні доглядом за немічними, що потребують допомоги і суть без користи суспільству», а їхніх монахів звелено було перевести в інші унійні монастирі Білоруської єпархії.

Окремим пунктом указу визначалося утримання тих унійних священників, які «не побажали разом із парохіями прийняти благочестя й тому залишилися без місць». «Простирая милосердие наше», імператриця давала можливість тим, хто звернеться, дозволити виїзд за кордон. Тим, хто залишається в межах Імперії визначалося «по смерть ихъ на содержание ихъ съ семействами» від 50 до 100 рублів із доходів губерній⁹³⁹. Становище безмісних унійних священників, які не бажали перейти на православ'я, докладно висвітлює В. Лось⁹⁴⁰. Вона вказує на труднощі у з'ясуванні кількості таких священників у Волинській і Подільській губерніях, хоча й зазначає, що на теренах Луцької єпархії, до складу якої входило унійне населення Правобережної України,

проживало 780 безмісних священників⁹⁴¹. Виявлені нею дані за перші десятиріччя XIX ст. підтверджують, що значна частина унійних священників, незважаючи на позбавлення засобів до існування, залишалася в унії. Лише невелике їх число перейшло в католицизм, а ще менше — покинули країну.

Матеріальне становище безмісних священників ускладнювалося й тим, що призначені пенсії не завжди надходили, а подекуди й зменшувалися. Хоча указ про призначення пенсій був виданий наприкінці 1795 р., але станом на 1798 р. священники правобережних губерній їх не отримували. Лише втручання луцького унійного єпископа зрушило справу з місця⁹⁴².

Щодо парохіяльних унійних священників, терміни конкретизації цього указу з'ясовуються з листування кам'янець-подільського військового губернатора Александра Беклешова, якому підлягало цивільне управління в подільській, волинській і мінській губерніях із унійним архієпископом Іраклієм Лісовським 1797-го року. 9 листопада 1797 р. губернатор Беклешов одержав списки безмісних

Грамота похідної канцелярії архієпископа мінського, із'яславського і брацлавського Віктора Садковського священникові Симеонові Ободовському на пошук вакантного місця. 23 травня 1795 р. (ДАВіО, ф. 669, оп. 1, спр. 10, арк. 3)

⁹³⁹ ПСЗ-І, т. 23, № 17384 от 6 сент. 1795 г.

⁹⁴⁰ Лось В. Е. Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст. — С. 106–109.

⁹⁴¹ Там само.

⁹⁴² Там само.

унійних священників і дав у відповідні казенні палати припис щодо визначення цим священникам утримання. Відповідно до указу і припису військового губернатора одинокі священники одержували по п'ятдесят рублів утримання; а ті, хто мали сім'ї і певну власність (будинки, хутори, землі, пасіки, худобу), — по сімдесят п'ять, ті ж, хто мав сім'ї й дітей, але на мали ніякої власності — по сто рублів на рік⁹⁴³. На цих засадах, зокрема, було вирішено справу з утриманням унійного священника парохії церкви Покрови Богородиці в с. Парпурівцях (8 верст від Вінниці) після переходу її на православ'я. Як безмісний священник він одержав пенсію, але, оскільки за ним залишився будинок і значна частина земельних угідь, розмір пенсій при цьому був йому зменшений до 50 рублів⁹⁴⁴.

За ревізькими списками 1795 р., складеними за відомістю від 30 жовтня, знаходимо й священника Михея Багоцького («иерей Михей Яковлевъ сынъ Богацкий, 46 років»), який жив на Старому Місті («живущий в старом предместии, грекоунияцкого исповедания») і залишився без парохії, тобто не захотів перейти на православ'я. Разом із ним мешкали дружина Євдокія, 36 років, 17-річний син і четверо дочок⁹⁴⁵. Вони продовжували посідати

садибу, яку свого часу придбав М. Багоцький, і розпоряджалися хутором під селом Сабаровом. Відповідно до справи, люб'язно наданої нам О. Петренком, православні настоятелі староміської церкви Св. Миколая подали позов до нащадків М. Багоцького із приводу садиби та хутора, яка була вирішена Сенатом лише 1849 р. За цим рішенням, хутір як віддавна належний до церковних земель, що за російським законодавством не підлягали відчуженню від Церкви, але перебували в користуванні духовенства, було визнано володінням старовинницької церкви. Садиба, відповідно до поданої до суду купчої 1784 р. була придбана коштом М. Багоцького і тому як приватна власність залишена за його нащадками⁹⁴⁶.

За згадуваними ревізькими списками 1795 р. серед безмісних унійних священників значився й Даниїл Обертинський, 38-ми років, який жив із сім'єю у вінницькому передмісті Педьки. Це був колишній унійний священник церкви Йоана Богослова (а ще раніше — коад'ютор і настоятель парохії Св. Покрови), який відмовився перейти на православ'я. Біля нього мешкали дружина Єлена 36 років, троє малолітніх синів і шестеро малолітніх доньок⁹⁴⁷. Обертинський мав авторитет у середовищі католицького духовництва

⁹⁴³ Описаніє документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. — Т. 2. — С. 557–558.

⁹⁴⁴ ДАВіО, ф. 480, оп. 1, спр. 66, арк. 3 зв.; Зінченко А., Петренко О. Боротьба за прицерковну власність в селі Парпурівці Вінницького повіту в контексті соціальних і правових відносин на Правобережжі кінця XVIII — першої чверті XIX ст. // Українознавство. — 2016. — № 4. — С. 150–161.

⁹⁴⁵ ДАВіО, ф. 603, оп. 1, спр. 7, арк. 21 зв. Прикметно, що з якихось причин відомості про Михея Багоцького та його сім'ю були підшиті упорядниками ревізьких списків до папки про дворянство. На обкладинці цієї папки читаємо: «Ревизскія сказки о дворянахъ за 1795 годъ. Часть 2-я». (Там само, обкладинка справи). Колишній парох староміської церкви Святого Миколая о. Михей Багоцький умер 1822 р.

⁹⁴⁶ ДАВіО, ф. 470, оп. 1, спр. 451, арк. 3–3 зв.

⁹⁴⁷ Там само, ф. 603, оп. 1, спр. 7, арк. 23 зв.

Вінниці й околиць. Про це свідчить його особлива роль під час урочистої зустрічі в місті кам'янецького католицького єпископа Францішка Міцкевича, який прибув у супроводі катедральних каноніків, професорів семінарії та іншого духовенства 17 червня 1826 р. Єпископ увійшов найперше до капуцинського костюлу й після поклоніння Святим Тайнам, співів гімну «Veni Creator...» і проголошеного ним перед народом казання подав папську буллу саме цьому унійному священникові. При цьому біскуп сказав: «...не міг я нікому іншому вручити цей скарб, лише саме йому»⁹⁴⁸. Очевидно, Мацкевич мав на увазі стійкість о. Обертинського в унії і те, що в тому році виповнилося п'ятдесятиріччя його служіння у священницькому сані.

Як видно з ордеру (припису) брацлавського губернатора Ф. Берхмана, місцевим городничим указувано на необхідність найпильнішого контролю за тим, щоб унійне духівництво, підлягаючи владі білоруського архієпископа Лісовського, не наважувалося визнавати свою залежність од закордонної влади, малося на увазі Папську курію. Городничі мали в найкоротші терміни зібрати відомості про василіянські монастирі й унійне духівництво, яке не перейшло на православ'я і якому належало, згідно з царським указом, виплачувати дожиттєве утримання від 50 до 100 руб. річно⁹⁴⁹. Доля тих унійних священників, які не побажали перейти

на православ'я після приєднання Поділля до Російської імперії 1793 р., була драматичною. Співчутливий нарис про них був опублікований свого часу на сторінках «Подольских епархиальных ведомостей» Степаном Дложевським. На Поділлі після масового возз'єднання з царською Церквою залишилося небагато уніятів. Вони спочатку підпорядковувалися Луцькій унійній консисторії (у Волинській губернії залишилося близько 200 унійних парохій), а з 1828 р.— Литовській епархіяльній владі. Місцевими доглядачами за справами уніятів-вірян і найближчими представниками унійного духівництва тут, як і раніше, були декани. «Проте від їхнього колишнього значення, пов'язаного з цією посадою в часи панування унії в краї, тепер залишалось зовсім мало.— зазначає С. Дложевський.— Це була посада, як висловлювався літинський декан Симеон Дідевич, без будь-яких зобов'язань. Проте все ж таки священники, що виконували посади деканів, брали на себе нелегку працю ... й безвідшкодовно виконували нелегкі обов'язки ...»⁹⁵⁰. Серед таких деканів Ст. Дложевський називає колишнього коад'ютора Свято-Покровської церкви м. Вінниці о. Даниїла Обертинського й пароха церкви Івана Богослова на Педьках, після якого обов'язки декана виконував колишній парох Парпурівської церкви Святої Покрови Петро Яновицький. Отець Д. Обертинський виступав

⁹⁴⁸ Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора / [Перекл, публ., комент І. Шиповича]. — С. 767, 770.

⁹⁴⁹ Див.: *Петренко О. С.* Брацлавське намісництво. — С. 35–38; Ордер брацлавського губернатора Ф. Ф. Берхмана до бершадського городничого капітана Грунера з вказівками, як поводитися з уніятським духівництвом. 21 жовтня 1795 р. // Там само. — С. 81–84.

⁹⁵⁰ *Дложевський Ст.* Уніятское духовенство Подольской епархії в 1-й половинѣ настоящаго столѣтія // Прибавленіє къ Подольскимъ епархіяльнымъ вѣдомостямъ. — 1889. — № 22. — С. 501–502.

і як депутат «зі сторони уніятської» у справі про церковну власність у с. Парпурівцях⁹⁵¹. В Брацлавському намісницькому правлінні на середину 1796 р. зібралася чимала кількість скарг безмісних унійних священників на православних отців щодо відібрання у них земель, будівель тощо. Для їх розгляду при намісницькому правлінні було створено спеціальну комісію з духовних депутатів⁹⁵². Деякі безмісні священники одержували жалування 50–75 руб. від місцевого скарбу, інші служили в католицьких каплицях, одержуючи жалування від місцевих дідичів. До православ'я з-поміж них приєднувалися одиниці⁹⁵³.

Нині в багатьох населених пунктах Брацлавщини, а ширше — колишньої Подільської губернії частина мешканців за віровизнанням є римо-католиками, які називають себе «поляками», а православних мешканців — «руськими». Богдан Хіхляч, посилаючись на відомий 9-й випуск «Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета», звернув увагу на те, що під час навернення на синодальне православ'я в частині населених пунктів половина парохії ставала православною, половина — католицькою, вказуючи як приклад такого нового розподілу між вірянами села Літинку Літинського повіту і Строїнці Ямпільського повіту⁹⁵⁴. Однак, уважніше

прочитання нарисів цього випуску засвідчить, що подібна ситуація наприкінці XIX ст. спостерігалася в значній частині подільських сіл (якщо не в більшості). Н. Стоколос і Р. Шеретюк пояснюють цей перехід частини автохтонного населення Правобережної України на римо-католицтво загальним неприйняттям визнанневої політики Російської імперії, лицемірством урядового «відновлення справедливості», за якого начебто «усі бажуючі» переходили до віри предків — православ'я, а насправді цей перехід часто супроводжувався насильством, брутальними видаленням з парохій унійних священників. Для багатьох парохіян сформовані під час перебування в унії обрядові особливості стали звичними і навіть перейшли в традицію, нищення їх було зустрінуте цією частиною вірян негативно й вони знайшли вихід для себе в переході на римо-католицтво⁹⁵⁵. З іншого боку, цитовані дослідниці припустилися при цьому

Грамота православного єпископа подільського і брацлавського Йоаникія про поставлення дияконом Вінницького Благовіщенського монастиря Афанасія Добровольського. 28 січня 1796 р. (ДАЖО, ф. 178, оп. 53, спр. 34, конволют, 2-а част. арк. 30)

⁹⁵¹ Дложевський Ст. Уніатское духовенство Подольской епархии в 1-й половинѣ настоящего столѣтія.

⁹⁵² Резолюція Брацлавського намісницького правління на повідомлення Брацлавської духовної консисторії про призначення духовних депутатів для розгляду скарг безмісних унійських священників на православних попів за відібрання у них земель, будівель тощо (20 серпня 1796 р.) // Петренко О. С. Брацлавське намісництво. — С. 279–281;

⁹⁵³ Дложевський Ст. Уніатское духовенство Подольской епархии в 1-й половинѣ настоящего столѣтія. — С. 504–511.

⁹⁵⁴ Хіхляч, Богдан. Уніатська церква на Поділлі. — С. 130.

⁹⁵⁵ Стоколос Надія, Шеретюк Руслана. Драма Церкви. — С. 59.

БЖІЕЮ ЖІТІЮ

Смирненскій Іоанникій

Православній Епископъ Троицковскій и Подольскій

Въ годъ днъ и въ мѣсяцъ всероднаго Духа... Давиѣи намъ въ самомъ великомъ Архіеріа гдѣ живиѣтъ...

Содѣлатьца... Преподобнаго... Преподобнаго... Преподобнаго... Преподобнаго...

и вселенному есмь при ежътвнннхъ мѣсяцѣхъ... и при ннхъ чинствѣхъ совершамыхъ въ нрѣ...

прнчнна дѣлкомъ ебѣнѣа... по памѣлмъ стѣхъ дѣлѣхъ... и шрдѣтннхъ егоносныхъ Сщѣхъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

дѣлкомъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ... по ннхъ дѣлкомъ дѣлкомъ...

506

явного хронологічного й фактологічного перекосів, стверджуючи, що такі переходи русинів Правобережжя на римо-католицизм є «свідченням глибокої вкоріненості, сформованої упродовж декількох століть після Берестейської унії релігійно-культурної традиції»⁹⁵⁶. Цей явний унійний ентузіазм дослідниць щодо *декількох століть після Берестейської унії* недоречно поширювати принаймні на Брацлавщину, де унія починає поширюватися лише з 1730-х років, і з Волиню не все так однозначно, зважаючи на те, що поширення унії на значній її частині відбувалося після Житомирського собору 1727 р.

Тим часом, автор зафіксував власні спостереження певних конфесійно-культурних особливостей мешканців таких населених пунктів наприкінці 1960-х рр., працюючи кілька років у с. Строїнці Тиврівського району. У частини римо-католиків цього села, яких називали «поляками», було помітне певне тяжіння до польської культури, хоча загалом за трибом життя і мовою вони нічим не відрізнялися від решти мешканців українців. Однак як віряни свого віровизнання вони відзначалися організованістю, регулярним відвідуванням костьолів у Красному, Пеньківці, Мурафі, Шаргороді, ретельним вшануванням церковних свят. Багато сімей формувалося з визнаців різних обрядів, релігійні свята відзначали за обома обрядами. Загалом, попри ці конкретні спостереження, це явище з наукового погляду чи то на теренах району, чи в засягах краю,

грунтовно ще не вивчалось. Принаймні, можна стверджувати, що перехід до римо-католицизму не означав прямої зміни етноідентичності русинів на поляків, важливі грані цього явища потребують глибших антропологічних досліджень.

Варто звернути увагу на те, що строїнські римо-католики під час Революції Гідності 2014 р., зібравшись біля новозбудованого костьолу з українськими прапорами та церковними хоругвами, організували знаменну маніфестацію та провели урочисту ходу центральними вулицями села, засвідчуючи громадянську позицію на підтримку незалежної України, побудованої на засадах законності. При вході до костьолу незмінно висить український прапор. Натомість православні парохіяни села, які належать до Російської православної Церкви, ніякої подібної активності не виявляли.

* * *

Спільний московсько-польський погром «другої Хмельниччини» 1702–1704 рр. та масовий згін людності з більшої частини Правобережної України 1712 р. створив у краї нову соціально-політичну ситуацію й уможливив запровадження шляхетської маєткової системи та польської адміністрації. Парохії Брацлавщини, серед них і вінницькі, упродовж перших півтора десятка років іще зберігали зв'язок із Київською православною митрополією або ж шукали церковних контактів

⁹⁵⁶ Стоколос Надія, Шеретюк Руслана. Драма Церкви.— С. 59.

із православними єпископами Волощини. Проте в другому десятиріччі акти візитування парохій столиці Брацлавського воєводства вже провадять унійні єпископи. Визначальну роль у впровадженні унії відігравав механізм надання презент кандидатам на висвяту дідичами маєтків (у Вінниці — старостами). Фрагментарність джерел не дає можливості відтворити повну картину церковного життя цих парохій. Про його певну стабілізацію свідчить устійнення практики ведення метричних книг і візитів парохій. Таке джерело, як літопис вінницького капуцинського монастиря, засвідчує, з одного боку, залучення унійного духовенства до місійних акцій латинського духовенства, спрямованих на зміцнення впливу Католицької церкви серед вірян Вінницького деканату, а з іншого — фіксує непевність становища латинського духовенства перед гайдамацькою загрозою.

Вінниця та її околиці опинилися в осередку творення Барської конфедерації 1768 р. Хоча події Коліївщини не мали тут такого драматичного характеру, як у Нижньому Пороссі й на Уманщині, але православно-унійне протистояння загострилося й тут через присутність російського війська. Джерела фіксують

переходи вінницьких парохій з унії на православ'я, які тривали впродовж першої половини 1770-х років. Із відходом московських військ із Правобережжя заходами ієрархії Унійної Церкви та дідичів мережа унійних парохій відновлюється.

Проте це повсюдне навернення парохій до унії, що деякі дослідники називають «тріумфалізм Унійної Церкви», не пройшло перевірки напругою міжнаціональних і соціальних відносин, а особливо під навальним впливом московської імперської пропаганди. У Вінниці, як і на всій Брацлавщині з анексією краю Російською імперією під тиском цієї пропаганди та адміністративно-піліційних заходів 1794 р. відбулося приєднання парохій до Російської синодально-православної Церкви. Це не було поверненням до давньої Руської православної Церкви, а включенням до державної церковної структури, яка мала найпершим заданням утвердження лояльності до імперії та загальне зросійщення. Ці завдання забезпечувалися системою контролю за духовенством і його кадровим добром. Склад єпископату подільської катедри кінця XVIII — XIX ст., за одиничними винятками, це однозначно підтверджує.

T. PILL

Adam na Kiewanie i Lubowie Nigie Czartoryjski, Feld-
marszałek Wojsk J. Ces. Krol. mości Austriackich, Putkownik
Własiciel Regimentu Szychoty, Orderów Kłotego Runa, S. Józefa, wa
Orta białego, i S. Stanisława Mawaler.

Wiađomiu czynię wszystkim i kaideму, a mianowicie Jęzwoichności
mojej Ekonomicey Dobr Klucza Lpanowskięgo, iż mając sobie ka-
rekomendowane dobre Obcyaje Maxyma Kostia rodem z miasteczka
Kubliczka Dobr Mojęch Klucza Lpanowskięgo, oraz naswiędzone
onego, wydoskonalenie się w piśmie Ruskim serkiemnym, chęcego
przysłować na sobie Charakter Kapłanski; Słucham tu okazać dowody
Mojęch Względów i pomocy, uważam tak wspomnianego Maxyma
Kostia, jako też następstw jego pbi oboicy od poddaństwa, i że
na fundamencie tego Pisma jako Ortowiak zupełnie wolny moce
iż wzięcie przywilejowego stanowi swojemu Kapłanowskiemu Na siebie
skłócać Sprobowe do życia, i że mu w tem żadna z przywilejów
sionego od tego co do Osoby jego poddaństwa od nikogo i nigdy czynionego
być nie może przeszkoda, Wyznam, i na dowód większej pewności
Świadcstwo niniejsze przy przykłej piędzi podpisem ręką własną
stwierdzam. Dattu w Wiatkach dnia dziewiętego Miesiąca
maja Tyżde Osiemset siedemastego Roku. Władca Czartoryjski

Грамота князя Адама Чарто-
рийського про звільнення з піддан-
ства здобувача священницького
сану Максима Костя з містечка
Кіблича. 1811 р. (ДАВіО, ф. 798,
оп. 1, спр. 106).

ВИСНОВКИ

Висновки	417
Conclusions	422

ВИСНОВКИ

Стислі згадки про вінницькі руські парохії сягають ще середини XVI ст.: в описі дворів вінницького замку згадуються і двори священників: Миколинського, Покровського, Кузьми-Дем'янського, Воскресенського, Спаського. Небагато відомостей маємо про життя вінницьких парохій і в наступному столітті. У XVIII ст. руські парохії міста функціювали в умовах складного переплетіння релігійно-політичних, соціокультурних, міждержавних відносин, які впливали на зміни їхнього церковно-адміністративного підпорядкування. Перші два десятиріччя вони перебували в юрисдикції Київської православної митрополії, а в 1720-і роки переходять у підпорядкування Львівського єпископа Унійної Церкви як частина Вінницького намісництва (деканату), що входило до складу Брацлавського офіціалату. Після тривалої боротьби між львівськими унійними єпископами і Київськими унійними митрополитами із середини 1750-х ці парохії закріплюються під владою Київської митрополії Унійної Церкви; невдовзі після анексії Правобережної

України Російською імперією вінницькі парохії переводяться до складу структур Російської синодально-православної Церкви (1794 р.).

Далеко не всі ці фази історичного буття вінницьких парохій постають перед сучасним дослідником у достатній повноті джерел. Це стосується, зокрема, й переходу вінницьких парохій у 1720-ті роки до Унійної Церкви. Із бажаною повнотою, на жаль, не можна розкрити їхню історію і наступних десятиліть, зокрема й складну боротьбу за парохії у Вінниці (як і на всій Брацлавщині та південній Київщині) між Переяславською єпископією Російської синодально-православної Церкви, за якою стояла Російська імперія, та Унійною Церквою, офіційно підтримуваною Річчю Посполитою. Можемо говорити лише про певну мозаїку подій, із яких, утім, все ж проглядаються певні тенденції.

Багатим на інформацію джерелом для вивчення різноманітних аспектів функціонування парохій як нижчих церковних структур, а водночас — різноманітних соціокультурних аспектів життя руської спільноти загалом є акти візитування

парохій, які здійснювали спеціально уповноважені львівським унійним єпископом, а згодом — унійною митрополією особи (як правило, це були декани з сусідніх деканатів). Як видно з актів візитацій вінницьких парохій, інспектування було істотним інструментом дисциплінування духовенства, організації вірян, навчання їх основ християнського етосу. Унійній ієрархії вдалося впровадити ще один важливий інструмент унормування парохіяльного життя: із 30-х років XVIII ст. у Вінницькому деканаті регулярно ведуться метричні книги. Метричні книги церков св. Покрови, св. Кузьми і Дем'яна, св. Юрія засвідчують важливі особливості діяльності парохій, виконання душпастирських обов'язків, соціокультурних комунікацій духовенства, характерних рис шлюбного партнерства, мовної культури тощо. Активні форми гуртування вірян довкола Католицької Церкви, як бачимо з літопису Вінницького капуцинського кляштора, здійснювалися під час проведення спеціальних місій, у яких разом із латинським брало участь і унійне духовенство.

У монографії в рамках доступного джерельного матеріалу висвітлено функціонування чотирьох вінницьких парохій: святих Кузьми і Дем'яна та Покрови Богородиці в Новому місті, святого Миколая — на Старому Місті, святого Юрія (Георгія) Мученика на Вінницьких (Старих) Хуторах, а також новопосталої в середині 1790-х років парохії святого Івана Богослова на Педьках. Межі міських парохій упродовж XVIII ст. зазнавали певних змін. На середину 1780-х рр. парохія церкви Кузьми і Дем'яна, що

розташовулася між Домініканським і Капуцинським кляшторами, охоплювала верхню частину Нового міста, Завалля, Садки і юридику Домініканського кляштора. Парохія церкви Покрови Богородиці, розташована нижче Єзуїтського кляштора, охоплювала нижню частину Нового міста разом із юридикою Єзуїтського монастиря (зачиненого 1773 р.), Замост, Слобідку Дубицького, Педьки (Малі Хутори), Тяжилів і присілки Кайдашиху й Кажаниху (два останні тривалий час належали вінницькому кляшторові єзуїтів). Однак 1786 (1785?) р. церква Покрови згоріла, на передмісті Педьки 1789 р. посвячено каплицю, спершу як афілійовану до Покровської парохії, але довкола неї почала формуватися окрема парохія. Зрештою, вже після переведення вінницьких парохій до Російської православно-синодальної Церкви 1796 р. парохію церкви Покрови Богородиці було приєднано до складу парохії церкви Кузьми і Дем'яна, а церква Івана Богослова на Педьках остаточно виділилася в окрему парохію. Церква Благовіщення Діви Марії жіночого василіянського кляшторика обслуговувала духовні потреби черниць і, власне кажучи, не була парохіяльною.

Офіційне діловодство Унійної Церкви велося польською мовою. Це стосується й актів візитацій вінницьких унійних парохій 1720-х — 1791 років, записів унійного духовенства до Вінницьких ґродських книг; листування ієрархії велося польською та латиною. Приписи щодо ведення метричних книг, зроблені генеральними візитаторами, призначуваними уійними митрополитами,

та записи щорічних візитацій, які робили вінницькі декани, виконувалися латиною та польською мовами.

За описами актів візитацій названі парохіяльні та монастирська Благовіщенськи церква постають як звичні для Поділля триверхі тридільні дерев'яні храми, споруджені коштами громад. Після Люблінської унії місце руської шляхти як посідачів маєтків і королівщин на Брацлавщині займає шляхта польська. Саме польські старости й дідичі були фундаторами латинських кляшторів у Вінниці. Руські парохії не мали таких потужних благодійників і їхні церкви за зовнішнім виглядом і місцем розташування помітно поступалися перед монументальними мурованими спорудами латинських кляшторів. Ці останні зосереджувалися в центральній частині Нового Міста, руські ж тулилися під горбком на схилі, як-от церкви Святої Покрови та церква Благовіщення Діви Марії жіночого монастиря, або губилися між трьома масштабними католицькими костьолами, як церква Кузьми і Дем'яна, інші ж церкви — Святого Миколая, Святого Великомученика Юрія (Георгія) та Євангелиста Йоана Богослова — розташовувалися посеред типового сільського краєвиду Старого Міста, Старих Хуторів і Педьків. У цьому опосередковано відбивався підрядний статус руської громади та Руської Церкви в Речі Посполитій, наочним виявом якого було домінування католицьких монастирських комплексів у краєвиді середмістя.

Парохіяльне духовенство забезпечувало обрядово-духовні потреби різних прошарків вінницького люду, а священникам,

кажучи сучасними поняттями, належала важлива роль у здійсненні духовно-обрядової соціальної комунікації. Однак саме унійне духовенство у соціокультурному плані було неоднорідним. Метричні записи виразно засвідчують тяжіння вінницького духовенства до шляхетської верстви: це виявлялося, зокрема, у прагненні ідентифікувати себе зі шляхтою та оточити себе особами шляхетного походження у значущих для їхніх сімей актах соціального партнерства: при виборі кумів при хрещенні дітей священників і свідків при їхньому одруженні.

Статусне панування польської шляхти й латинського духовенства у Вінниці як адміністративному центрі Брацлавського воєводства неминуче впливало на вибір духовенством мовно-культурних преференцій. Метричні книги вінницьких парохій середини — другої половини XVIII ст. парохіяльні панотці вели переважно (за певними винятками) руською церковно-книжною мовою, однак метрики осіб шляхетного походження чи імена самих осіб зі шляхти, запрошених до участі в таїнствах хрещення чи вінчання, записувалися польською, тобто мовою півної етнічної групи.

Усе ж, основний масив метричних записів парохіяльні священники Вінниці провадили руською книжною мовою: за складом лексики та граматикою це була церковно-слов'янська мова з помітним впливом живої руської розмовної мови. У метриках народжень, шлюбів і погребінь раз-по-раз зустрічаємо фрагменти живої розмовної мови, руські імена та прізвища передаються в них за властивим руським звучанням, сама

номенклатура цих імен і прізвищ, різноманітна ситуативна лексика дають багатий матеріал для вивчення мовних особливостей руського населення Вінниці та її околиць, його соціокультурних характеристик, а разом із тим — рис русько-польського культурного помезж'я. Метричні записи другої половини XVIII ст. дозволяють зауважити, що родоводи тисяч мешканців Вінниці XXI ст. сягають корінням у трьохсотлітню й більшу давнину. Разом з тим, впадає у вічі прикметно вищий рівень унормованості польської ділової мови на відміну від руської, у записах якою часто трапляються полонізми, різнобій у написанні тожних мовних одиниць, у тестах метрик нерідко присутні польськомовні вклучення, у багатьох випадках латиною фіксуються дати записів, у деяких книгах на початку 1790-х років тривалий час руськомовні записи велися латинкою.

Завважу, крім того, що висвітлена білоруськими істориками мовна панорама метричних книг унійних парохій литвинських (білоруських) етнічних теренів, на яких уже в 1730-ті роки навіть метричні книги велися польською мовою, вказує, що в Унійній Церкві в умовах Речі Посполитої руськомовна перспектива невблаганно звужувалася. Це і визначає суттєву соціокультурну роль духовенства Унійної Церкви, яке орієнтувалося на польські культурні моделі соціальної поведінки. Цей тренд ішов од вищої церковної ієрархії, яка брала за взірць статусні й соціокультурні орієнтири польських вельмож. Це відзначають, зокрема, сучасні польські історики Унійної Церкви.

Будівництвом, поправою, спорудженням іконостасу, внутрішнім опорядженням церков, утриманням прицерковної школи відало церковне братство, очолюване старшим братчиком. Старшого братчика обирали з числа впливових парохіян. Братчики розпоряджалися церковною касою, яка поповнювалася з церковних зборів і надходжень од канунного меду. Із прибутково-видаткової відомості церкви Покрови довідуємося, що церковне братство давало гроші наборг як міст'ям, зокрема й ремісникам і шинкарям, так і духовним особам з інших парохій. Контроль за станом церкви, її фондушу та витрачанням церковних грошей був важливою складовою перевірок візиторів: щорічні візитації здійснював вінницький декан, генеральну візитацію Вінницького деканату, призначену митрополитом, провадив у 1790–1791 рр. краснянський декан Ян Чемена.

Повніше уявлення про функціонування вінницьких руських парохій можна створити, бачачи перед собою загальні тенденції тогочасної минувшини Правобережної України, зокрема, розуміючи характер самої руської спільноти й особливості її статусу в умовах польсько-русько-російського помезж'я. Після поразки визвольних змагань початку XVIII ст. козацька старшина Правобережної України спільними зусиллями польських колонізаторів і московських окупантів була винищена. Відтак руська спільнота краю не мала людського потенціалу для творення відповідних часові власних суспільно-політичних орієнтирів і механізмів самоорганізації й перебувала у стані спільнотної

розбалансованості, яке значною мірою пояснюється міжвизнанневим протистоянням усередині неї самої. Чи не єдиним більш-менш виразно артикульованим після першого поділу Польщі її орієнтиром стало звернення православних протопопів Брацлавщини до Єкатеріни II із проханням приєднання Правобережжя до Російської імперії на умовах підданства гетьмана Богдана Хмельницького.

Саме в ключі православної єдиновірності та проімперської лояльності й була побудована організаційно-пропагандивна діяльність переяславських єпископів і їхніх протопопів на теренах Правобережної України. Призначений 1773 р. переяславським і бориспільським єпископом Іовом вінницький протопоп Ілля Голоскевич розгорнув жваву діяльність у справі впровадження православних священників на парохії Вінниці та околиць. Треба враховувати, що ця діяльність відбувалася в умовах присутності на Брацлавщині російських військ за обставин російсько-турецької війни 1768–1773 рр. та їхньої силової підтримки православ'я. Різного походження джерела засвідчують гостру боротьбу за парохії краю в ці роки, зокрема й за вінницькі. Однак із відходом російських військ заходами унійної ієрархії переважна більшість парохій Брацлавщини, серед них і вінницькі, були наведені на унію.

З анексією Правобережної України Російською імперією (1793 р.) викорінення унії оголошується першочерговим завданням її державної політики. У ході його реалізації унійні парохії міста Вінниці були

переведені під владу імперської Російської синодально-православної Церкви. Як видно зі звітів про перебіг цієї кампанії в сусідніх деканатах, її було проведено заходами адміністративно-поліцейського характеру під контролем військово-цивільних адміністраторів губерній і намісництв та Синоду.

Попри це, далеко не всі унійні священники й парохії Брацлавщини добровільно перейшли до Російської церкви. Парохи церков св. Миколая та св. Йоана Богослова Михей Багоцький і Даниїл Обертинський відмовилися від такого переходу, хоча їхні парохії стали православними.

Чи усвідомлювали вінницькі віряни те, що їх при тому переводять не на властиво руське, давнє киевоцентричне православ'я, а підпорядковують Російській синодально-православній Церкві з характерними для неї цареславієм, казенним офіціозом, байдужістю до голосу громади в церковних справах тощо, — відповіді через брак джерел не маємо. Проте можемо зауважити, що взорування подільського єпископа Йоаникія на великоросійські зразки в облаштуванні єпархії було характерним для більшості правлячих у краї православних архиєреїв; уже те, що на подільську катедру в XIX ст. призначувано майже винятково великоросів указує на тенденцію синодальної русифікації. Як відбувалася соціальна комунікація духовенства вінницьких парохій, якою мірою були перенесені у прийдешні десятиріччя старі руські церковні обрядово-культурні традиції, як відбувалося його спілкування з парохіянами — ці питання потребують подальших досліджень.

CONCLUSIONS

Brief mentions of Vinnytsia parishes arrive as early as mid-XVI century: the household description of Vinnytsia castle of the period mentions among others the households of the priests: Mykolynsky, Pokrovsky, Kuzma-Demyansky, Voskresensky, Spasky. The next century has little information on the life of Vinnytsia parishes. In XVIII century Rusian⁹⁵⁷ parishes were functioning under the condition of complex entanglement of religious-political, sociocultural, interstate relations which influenced their church administrative subordinations. During the first two decades they existed under the jurisdiction of Kyiv Orthodox Metropolitanate and then in 1720s they are transferred under the subordination of Lviv bishop of Uniate Church as a part of Vinnytsia dean, which was a part of Bratslav officialate. After lengthy period of struggling

between Lviv Uniate bishops and Kyiv Uniate metropolitans, starting from mid-1750s these parishes are finally consolidated under the authority of Kyiv metropolitan of the Uniate church. Soon after the annexation of Ukraine's right bank territories by Russian Empire Vinnytsia parishes are transferred into the structures of Russian Synodal-Orthodox Church (1794).

A modern researcher is far from possessing a complete picture of every one of these historical phases in terms of satisfactory source completeness. This is true, inter alia, for the case of Vinnytsia parishes joining the Uniate Church in the 1720s. Unfortunately their history during subsequent decades can not be discovered with clarity desired. This period includes complicated fight to control the parishes in Vinnytsia as well as Bratslav and Kyiv regions between Pereyaslav episcopacy of Russian Synodal Orthodox

⁹⁵⁷ The author would like to invite special attention of the reader to a critically distinction between similarly sounding terms «Rusian» and «Russian». Indeed the words are written similarly and sound similarly and apparently share the same origin. It sounds confusing for a foreign reader, but for a Ukrainian reader these similar terms mark very different ethnic communities.

In a nutshell the dwellers of modern territory of Ukraine before the 19th century in most cases would identify themselves as Rusyn (thus in English transliteration it is Rusian – but not Russian). While word Russian means something related to Russia. The very identification of «Rusia» comes from the name of the Slavonic state called Rus with capital in Kyiv.

Church backed by Russian Empire and Uniate Church which was officially supported by Rzeczpospolita. We can discuss a certain tessellation of events which nevertheless, demonstrate certain tendencies.

Parish visitation acts serve as the rich information source suitable for researching various aspects of parish functioning as church structures belonging to the lower part of the hierarchy. At the same time they provide opportunities to study various socio-cultural aspects of Russian community at large. The visitations were performed by a person specially authorised by the Lviv Uniate bishops or Kyiv Uniate metropolitan — in most cases one of the neighboring deans. As one can see from Vinnytsia dean's office visitation acts these inspections served as important instrument of disciplining the clergy, organization of the church members, teaching them the fundamentals of the Christian ethics. The Uniate Church hierarchy has managed to introduce another important tool for parish life standardisation: since 30s of the XVIII century Vinnytsia dean's office maintains church acts registers. The church registers of St Pokrova, St Kuzma and Demian, and St Jury witness some important peculiarities of how clergy carries out its pastoral counselor duties as well as its socio-cultural communications, characterial traits of marriage partnerships, language culture etc. As one can see from the records of Vinnytsia Capuchin Monastery chronicle, the active form of uniting the believers around Catholic Church was carried out during special missions in which Uniate clergy participated along with Catholic clergy.

Based on the accessible sources the monograph sheds light on the functioning of the following four Vinnytsia parishes:

of saint Kuzma and Demyan and St Mary's Cover at the New City, of St Nicholas at the Old City, of Saint George at Vinnytsia (Old) Khutors, of St John the Divine established in the mid-1790s in Pedky (Mali Khutory). The boundaries of city parishes were somewhat changed during the XVIII century. In the mid-1780s the Kuzma and Demyan parish located between Dominican and Capuchin monastery encompassed the upper part of the New City, Zavallya, Sadky and Dominican monastery juridica. The parish of St Mary's Cover located down from Jesuit monastery encompassed lower part of the New City along with Jesuit monastery juridica (monastery closed down in 1773), Zamost, Dubitsky's Slobidka, Pedky, Tyazhyliv as well as adjacent smaller village areas of Kaydashykha and Kazhanykha (the former two belonged for a long time to Vinnytsia Jesuit monastery). In 1785 (1786?) the St Mary's Cover Church burned down and at the Pedky suburb a new chapel was sanctified. At first it was affiliated to St Mary's Cover parish, but soon a new parish started to form around this chapel. Later, after transitioning all the Vinnytsia churches to Russian Orthodox Synodal Church in 1796 the St Mary's Cover church parish was added to Kuzma and Demyan church parish. At the same time the John the Divine church has finally emerged as a separate parish. The Virgin Mary Annunciation Church of Basylian nunnery was serving the spiritual needs of the nuns and was not a parish church as such.

The official records of Uniate church were being made in Polish language. This also applies to visitation acts of Vinnytsia Uniate parishes dates 1720–1791, records of uniate clergy to Vinnytsia municipal records.

The correspondence between clergy was performed in Polish and Latin. The instructions on carrying the church acts registers, made by general visitators, appointed by Uniate metropolitans as well as annual visitation records made by Vinnytsia deans were also in Polish and Latin language.

Based on the descriptions available in visitation acts the parish and monastery Annunciation church look like three-dome and three-part wooden churches the construction of which was usually funded by local communities in Podillia region. After the Union of Lyublin the Polish nobility replaces Rusian nobility as owners of estates and king ownership in Bratslav region. It is namely Polish starostas (manager of local king estates) and didychs (private estate owners) who established Latin monasteries in Vinnytsia. Rusian parishes never had such powerful philanthropists and their churches by appearance and placement were notably weaker comparing to monumental brick-and-stone buildings of Latin monasteries and churches. The latter ones were concentrated in the central part of the New City while Rusian were crowding down the hill as in the case of Holy Cover church or St Mary's Annunciation church of nunnery. Church of Kozma and Demyan were lost among three large-scale catholic church. Churches of St Nicholas, St Great Martyr George and John the Divine were located amid the typical village landscape of the Old Town, Old Khutory and Pedky. Such locations were indirectly witnessing the subordinated status of Rusian community and Rusian Church which was directly manifested by Catholic monastery complexes' domination in the downtown landscape.

The parish clergy was serving ritual and spiritual needs of various Vinnytsia dweller groups. The clergy, to formulate it in modern terms, was performing an important role in ritual-spiritual social communication. At the same time the Uniate clergy was diverse in its social-cultural composition. Church records clearly witness the gravitation of the Vinnytsia clergy to the nobility stratum. This gravitation showed itself in clergy's striving to identify itself with nobility and to surround itself with persons of noble origin when performing important acts of social partnerships: when selecting godparents for priests' children and witnesses at their weddings.

Status domination of Polish nobility and latin clergy in Vinnytsia — a city serving as administrative center of Bratslav province — inevitably influenced the choice of language and cultural preferences of the clergy. The church records book of Vinnytsia parishes starting from the mid-1740's were made by the parish priests mostly (with some exceptions) in Rusian church book language. At the same time, the records regarding the persons of noble origin or names of people that belonged to the nobility and were invited to participate in baptism or marriage ceremonies were recorded in Polish — the language of the dominating ethnic group.

Nevertheless, the main body of church records were made by parish priests in Rusian church book language: by its vocabulary and grammar this was church-slavonic language with noticeable influence of colloquial Rusian language. Looking at marriage, birth and death records we can often spot fragments of live Rusian colloquial language, Rusian names and surnames reflect

their imminent Russian pronunciation, the very nomenclature of these names and surnames, various situational vocabularies provide some rich material for studying the language particularities of Russian dwellers of Vinnytsia and its suburbs as well as its socio-cultural characteristics and traits of Polish-Russian cultural border territories. The church records of the second half of XVIII allow us to notice that the family trees of thousands of XXI century Vinnytsia dwellers reach down to three centuries and more. At the same time, the noticeably higher level of normativity of Polish language business vocabulary compared to Russian one can be seen. The Russian language records often contain polonisms, disparity of recording the same lexical units, records texts often contain Polish parts, in many cases the dates of the records are written down in Latin. Some books at the outset of the 1790s feature Russian language records written in the Latin alphabet.

I would like to highlight that the language landscape of church record books at ethnic Belarusian lands described by Belarusian historians demonstrates that already in 1730's all of the records were made in Polish language. This shows that in the Uniate Church under the rule of Rzeczpospolita the prospects for Russian language were relentlessly narrowing. It is namely this fact that defines the considerable socio-cultural role of Uniate Church clergy which was oriented towards Polish cultural models of social behaviour. This trend originated from the people on highest positions in church hierarchy who were following status and socio-cultural references of Polish nobility. Among others this fact is acknowledged

by the modern Polish researchers of Uniate Church history.

Church fraternity headed by the Senior Brother was in charge of church construction, maintenance, internal church design, and keeping the church school. The Senior Brother was elected from among the influential believers. The fraternity members took care of church cash which was replenished by church levy and by profits from selling honey. From the church financial records we learn that the church fraternity was lending money to both city dwellers (including craftsman and tavern keepers) as well as clergy from other parishes. Controlling the state of the church, its endowment and church cash was an important part of the checks made by visitators: Vinnytsia dean performed annual visitations, while the general visitation of Vinnytsia's dean office initiated by the metropolitan was performed in 1790–1791 by Krasnyansky dean Jean (Johannes) Chemena.

General tendencies of the life in right-bank Ukraine in that period allow to create a better understanding of Vinnytsia Russian parishes functioning. Understanding the character of the Russian community per se and peculiarities of its status under the conditions of Polish-Russian-Russian borderlands. After the defeat of the national liberation struggle of the outset of XVIII century the Polish colonizers and Russian occupants jointly exterminated the cossack military leaders. Thus Russian community of the region did not have people potential to create the social-political reference points and self-organization mechanisms which would be relevant to the period of time. It was held in the period of community disbalance which can

be explained by its inner inter-confessional struggle. Probably the only vividly articulated position from this community after 1st Division of Poland was the appeal of Bratslav region orthodox archpriests to Ekatherina the 2nd pleading her to join the Right Bank of Ukraine to the Russian Empire under conditions of subjection established with Bohdan Khmelnytskyj.

The organization and propaganda activity of Pereyaslav archbishops and their archpriests at the territory of right-bank Ukraine were built around ideas of the same orthodox faith and pro-empire loyalty. Vinnytsia's archpriest Illya Goloskevych (appointed in 1773 by Pereyaslav and Boryspil archbishop Jov) deployed energetic activities to introduce Orthodox priests to parishes in Vinnytsia and its suburbs. It must be taken into account that these activities were taking place under the condition of Russian troops being present in the Bratslav region and under the circumstances of the Russian-Turkish war of 1768 – 1773. The Russian troops provided force support to the orthodoxy. Sources of various origins witnessed acute competition for the region's parishes (including those of Vinnytsia) during these years. Despite that as Russian troops went away the Uniate hierarchy managed to convert the dominating majority of Bratslav region parishes (including those of Vinnytsia) into Uniate church.

Upon the Russian Empire annexation of the Right-Bank Ukraine in 1793, the uprooting of the Uniate church was proclaimed as a first-line priority task of its state policy. As it was implemented the Uniate parishes of Vinnytsia were subordinated to the Russian Synodal Orthodox Church. As can be seen

from the relevant reports from the neighboring deans offices this campaign was carried out by the means of administrative and policing character under the control of military-civil administrators of the gubernias (Russian Empire's regional administrative unit), vicegerencies and the Synode.

It is however far from all Uniate priests and parishes of Bratslav have voluntarily converted the Russian church. The priests of St Nicholas and St John the Divine Mykhei Bagotsky and Danyil Obertynsky refused such conversion, though their parishes became orthodox ones.

Did church members from Vinnytsia realize at the moment that they were being converted not into the native Russian, Kyiv-centric Orthodoxy but rather subjugate to Russian Synodal-Orthodox Church with its characteristic glorification of tzars, state-like bureaucracy, indifference to the voice of community in church affairs. We do not have answers of satisfactory quality due to the lack of sources. Though we can notice that Podillia archbishop Johanykij was eyeing using Russian patterns of managing the eparchy. The same was true for most of the Orthodox bishops ruling in the region. The very fact that only ethnic Russians were appointed to Podillia cathedra in the XIX century points at the tendency of synodal russification. The social communication of Vinnytsia parishes' clergy, its communication with the parishioners under these circumstances and the amount to which old Russian church rituals and cultural traditions remained during the upcoming decades – all these questions require further investigation.

ОПУБЛІКОВАНІ
ДЖЕРЕЛА,
ДОСЛІДЖЕННЯ,
ПОКАЖЧИКИ

Опубліковані джерела	429
Дослідження	433
Скорочення	445
Показчик імен	446
Географічний показчик	471

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

- » *Андрусак, М.* Записник митр. Юрія Винницького з 1706 р. // Записки Чина св. Василя Велико-го. — Жовква, 1932. — Т. 4, вип. 1/2. — С. 180–204.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая. Т. II: Матеріалы для исторіи православія в Западной Украинѣ въ XVIII ст. Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій. 1759–1771 г. — Кіевъ, 1864. — ССХІІІ, 683 с.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая. Т. III: Матеріалы для исторіи православія в Западной Украинѣ въ XVIII ст. Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій. 1759–1771 г. — Кіевъ: Въ типографіи Федорова, 1864. — 907 с.
- » Архивъ Юго-западной Россіи, издаваемый временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. Часть третья: Т. II: Акты о козакахъ (1679–1716). — Кіевъ: Въ типографіи Федорова, 1868. — IV, 197, 846, II, III с.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть пятая: Акты о городахъ (1432–1798). Т. I. — Кіевъ: Въ университетской типографіи, 1869. — 94, 637 с.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая: Акты объ унії и состояніи Православной церкви съ половины XVII вѣка (1648–1798). Т. IV. — Кіевъ: Въ университетской типографіи, 1871. — 99, 747 с.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссією для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть третья: Акты о гайдамакахъ. (1700–1768). — Т. III. — Кіевъ: Въ университетской типографіи (І. Завадзкаго), 1876. — 128, 897 с.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Кіевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. — Ч. VII. Т. I: Акты о заселеніи Юго-Западной Россіи. — Кіевъ: Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1886. — II, 647, XII с.

- » Архивъ Юго-Западной Россіи. — Часть VII. Т. III: Акты о заселеніи Южной Россіи XVI–XVIII вв. — Киевъ: Тип. Императ. унив. св. Владимира акц. об-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1905. — 1255 с.
- » Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Комиссією для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть вторая. Т. III: Постановленія провинціальныхъ сеймиковъ Юго-Западной Руси въ 1698–1726 гг. — Киевъ: Тип. унив. св. Владимира акц. об-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго, 1910. — XII, 843, LXXXIII с.
- » Винницький гродський суд. Поточна актова книга за 1768 рік. Подокументний опис / Уклад.: Олександр Петренко, Олег Росовецький / Наук. ред. Микола Крикун / Передм. О. Петренка. — Винниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2020. — 276 с.
- » Гайдамацький рух на Україні в XVIII ст. Зб. документів. — Київ: Наук. думка, 1970. — 660 с.
- » Даниель Бовуа: «Коли Україна була польською колонією...» // Исторична правда. — 2020. — 30 травня. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.istpravda.com.ua/articles/545b672e572eb/>
- » Е. С. Материалы для церковной истории Подолии / Евфимий Съцинский // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1892. Часть неофициальная. — № 10. — С. 176–183.
- » Ефименко П. Образцы обличительной литературы в Малоросіи // Киевская старина. — 1882. — Март. — С. 538–559.
- » Записки Михаила Чайковского (Садък-паши) // Киевская старина. — 1891. — Т. XXXII. — С. 40–72.
- » Кишка Леонъ. Собраніе припадковъ краткое и дѣловымъ особомъ потребное. Имѣющее в себѣ Надѣо о Сакраментяхъ, о десяти Бжійхъ Приказаняхъ, о Приказаняхъ Церковныхъ, и о Надѣѣ Христіанской, съ выкладомъ Символа или Исповѣданія Вѣры Православныхъ Каѳлическіа, съ выкладомъ Млтвы Оче нїшъ и Бѣе Дво. Такожде Надѣо, како подобаесть наставлати малыхъ или невѣжовъ въ Вѣры Православной содержащее. — Супрасль, 1722. — [6], 152, 1 с.
- » Ланевскій Павелъ. Сопоставленіе смысла и существа обрядовъ и таинствъ св. Православной Церкви съ народными обычаями, практикуемыми въ Подольской епархіи // ПЕВ. — 1886. — № 34–38; 1891. — № 16/17.
- » Легун Ю. В. Лист 1776 року до польського короля православнихъ священників Правобережної України // Подільська старовина. Наук. збірник. — Вип VI. — Винниця: ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. — С. 109–138.
- » Лѣтопись Винницкаго капуцинскаго кляштора / [Перекл., публ., комент. І. Шиповича] // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1902. — № 32. — Часть неофициальная. — С. 705–735; № 33. — С. 751–763.
- » Літопис Винницького капуцинського монастиря / І. Шипович; пер. з рос.: І. Козачинський, І. Сварник // Винницький капуцинський монастир. — Винниця, 1995. — С. 25–75.
- » Лотоцький О. Сторінки минулого // Праці Українського наукового інституту. Серія: Мемуари. — Т. VI. — Кн. 2. — Ч. 1. — Варшава, 1932. — 286, II с.
- » Л-скій С. С. О протопопахъ вновь учрежденной Подольской епархіи конца прошедшаго и начала текущаго столѣтія // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ. — 1885. — № 29–30. — С. 639–640
- » Матеріалы для истории Подольской губернии. Прибавленіе къ № 5 Под. губ. вѣд. 1885 г. — [Каменецъ-Подольскъ], [1885]. — 318, X с.
- » Матеріалы для истории православной церкви въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ съ 1776–1782 г. // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ вѣдомостямъ. — 1891. — № 30. — С. 700–713.
- » Матеріалы для истории Южнорусскаго края въ XVIII стол. (1715–1774), извлеченные изъ старыхъ дѣлъ Киевскаго губ. архива А. А. Андреевскимъ, изданные Имп. одесскимъ обществомъ истории и древностей. — Одесса: типогр. А. Шульце, 1886. — 433, III с.
- » Матеріалы для истории Коліивщини или рѣзни 1768 г. // Киевская старина. — 1888. — № 8. — С. 297–321.
- » Матеріалы для истории унії в бывшемъ Брацлавскомъ воеводстве во второй половине XVIII вѣка // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. Вып. пятый / Под ред. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольск: Тип. Подольск. губерн. правл., 1890–1891. — С. IX–XXI, 1–208.
- » Матеріалы для истории православныхъ монастырей Подольской епархіи / Е. Съцинский // Там же. — С. 209–438.

- » Матеріали для історії православ'я в Брацлавщині в 1766–1768 роках / Петръ Орловскій // Подольскія епархіальнія вѣдомости. — 1892. Часть неофициальная. — № 34. — С. 619–626; № 35. — С. 647–653.
- » Матеріали для історії православ'я і унії в Подоліи во второй половинѣ прошлаго вѣка / [сост. П. Орловскій] // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. Вып. восьмой. Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сецинскаго. — Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губерн. правл., 1897. — С. 337–411.
- » Матеріали для історії Брацлавскаго староства. Мѣщане и селяне Брацлавскаго староства в борьбѣ с польскою старостинскою властію за свободу и земельную собственность в XVI–XIX вв. Протоіерея В. Якубовича / В. Якубович // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. — Вып. одиннадцатый / Подъ ред. протоіерея Е. Сѣцинскаго и Н. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ: Тип. Св.-Троицкаго братства, 1911. — С. 1–263.
- » Невідома Житомирська унія 1715 року. Як УГКЦ об'єднала у XVIII столітті Правобережну Україну. Інтерв'ю з деканом Гуманітарного факультету УКУ Ігорем Скочилясом [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://news.ugcc.ua/articles/nevidoma_zhitomirska_uniya_1715_roku_yak_ugkts_obiednala_u_xviii_stolitti_pravoberezhnu_ukrainu_76849.html Переглянуто 19.03.2020].
- » О Греко-унитской церкви в Западном краѣ / Антоній, архієпископ // Холмскій греко-уніатскій мѣсяцесловъ на 1866 годъ. — Варшава, [1866]. — С. 1–65.
- » Описаніе документовъ архива западнорусскихъ уніатскихъ митрополитовъ. 1701–1839. — Томъ второй. — СПб, 1907. — 1632 с.
- » Ординація Вінниці. 1790 / Переклад В. Франчука. — Вінниця: ФОП Марцев, 2019. — 72 с.
- » Памятники уніатской церковно-литературной дѣятельности в концѣ прошлаго и началѣ настоящаго столѣтія / Н. Яворовскій // Подольскія епархіальнія вѣдомости. 1877. — № 13. Отдѣль второй, неофициальный. — С. 359–367; № 14. — С. 411–420; № 15. — С. 450–462.
- » *Петренко О. С.* Брацлавське намісництво. — Вінниця: Велес, 2001. — 328 с.
- » Письма къ разнымъ лицамъ преосвященнаго Виктора Садковскаго, перваго минскаго архієпископа (I–CL) / Собраны и объяснены С. Г. Рункевичемъ. — Минск: Типо-литография Б. И. Соломонова, 1892. — 201, XVI с.
- » *Прокончук В. С.* Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета (церковнаго историко-археологическаго общества) (1876–1916): звездений каталог і покажчик змісту. — Кам'янець Подільський: Аксіома, 2010. — 184 с.
- » *Стародуб Олексій.* Білоцерківський деканат Руської Унійної Церкви напередодні останніх розподілів Речі Посполитої. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2021. — 152 с.
- » Топографічний опис Подільської губернії 1799 р. Вінницький, Ямпільський і Брацлавський повіти / Видання підготував Юрій Легун. — Вінниця: «Нілан-ЛТД», 2017. — 396 с.
- » Труды Комитета для историко-статистическаго описания Подольской епархии (Церковно-приходские документы) / под ред. Н. И. Яворовскаго, И. Е. Шиповича. — Каменецъ-Подольскъ: Тип. Под. губ. правл., 1889. — Вып. 4. — XXVI, 433 с.
- » Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархіи / Под ред. Е. Сецинскаго. — Каменецъ-Подольскъ, 1901. — 1267 с.
- » Указатель Подольскихъ епархіальныхъ вѣдомостей. 1862–1905 гг. (за все время изданія ихъ). — Каменецъ-Подольскъ: Типогр. Свято-Троицкаго братства, 1907. — 740 с.
- » Церковно-административная дѣятельность преосвященнаго Іова, епископа Переяславскаго и Бориспольскаго в Брацлавщинѣ (1770–1776) / Свящ. Созонта Любатынскаго. — 1890. — № 23. — С. 495–508; № 24. — С. 521–536; № 25. — С. 565–573.
- » *Шипович И.* Летопись Винницкаго капуцинскаго кляштора. — Каменецъ-Подольскій, 1902. — 56 с.
- » «Ja tu jestem z Księżycą». Rozmowa z Danielem Beauvois // Polska w oczach cudzych / Radosław Januszewski. Jan Strękowski. Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, 2003. — S. 59–87.

- » *Materyały do dziejów bezkrólewia po śmierci Augusta III. i pierwszych lat dziecięciu panowania Stanisława Augusta Poniatoskiego.* T. I.— Lwów, 1857.— 302 s.; T. II.— 271 s.
- » *Pamiętniki ks. A. Kitowicza do panowania Augusta III i Stanisława Augusta.*— Lwów: Wydawca Adam Kaczurba, 1882.— T. I.— VII, 303 s.; T. II.— S. 307–416, V s.; T. III.— 161 s.; T. IV. S. 165–348, IV s.
- » *Podole, Wołyń, Ukraina / Alexandra Przedzieckiego.*— T. 2.— Wilno: Nakład i druk Teofila Głücksberga, 1841.— 155 c.
- » *Podróż króla Stanisława Augusta do Kaniowa w r. 1787. podług listów Kazimierza Konstantego Hrabiego de Brühl Platara, starosty Inflanskiego, opisana przez I. Kraszewskiego.*— Wilno: Nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, 1860.— 299 s.
- » *Skargi i zażalenia xięży unitów obrządku greckiego archidiecezyi kijowskiej, wniesione do aktów grodzkich województwa kijowskiego // Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie.* Lwów, 1868.— T. I.— S. 163–179.
- » *Spis klasztorów unickich bazylianów w województwie Wołyńskiem / Ułożył Wołyńskiak.*— Kraków, 1905.— 145, XXVI s.
- » *Volumina legum.* T. VIII.— Petersburg, 1860.— 590, XXXIV s.
- » *Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku / Opracował i wydał Marian Radwan.*— Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubielskiego, 2004.— 912 c.

ДОСЛІДЖЕННЯ

- » *Александрович В.* Мистецтво східних церков у Польщі XVI–XVIII століть. Вступ (український досвід) // *Kościół wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów /Red. Andrzej Gil.*— Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2005.— С. 7–19.
- » *А-мовъ, свящ.* Обычай жертвовать къ чудотворнымъ иконамъ такъ называемые «вотумы» и «офирки» // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ вѣдомостямъ.— 1884.— № 33.— С. 707–712.
- » *Антоновичъ В. Б.* Содержание актовъ о козакахъ на правой сторонѣ Днѣпра (1679–1716) // Архивъ Юго-Западной Россіи, издаваемый Временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ.— Часть третья: Акты о козакахъ. (1679–1716).— Т. II.— Киевъ: Въ типографіи Е. Федорова, 1868.— С. 1–197.
- » *Антоновичъ В. Б.* Очеркъ отношеній польскаго государства къ православію и православной церкви // *В. Б. Антонович.* Монографіи по исторіи Западной и Юго-Западной Россіи.— Т. I.— Киевъ: типографія Е. Я. Федорова, 1885.— С. 265–278.
- » *Антоновичъ В. Б.* Очеркъ осостоянія православной церкви въ Юго-Западной Россіи съ половины XVII до конца XVIII столѣтія // Там же.— С. 279–342.
- » *Антоновичъ В.* Изслѣдованіе о городахъ въ Юго-Западной Россіи по актамъ 1432–1798: (Предисловіе къ 1 тому V Архива Юго-Западной Россіи).— Киевъ: въ университетской типографіи, 1870.— 94 с.
- » *Антоновичъ В.* Изслѣдованіе о гайдамачествѣ по актамъ 1700–1768 г.— Киевъ: Въ университетской типографіи (I. Завадзкаго), 1876.— 128 с.— [Извлечено изъ III тома, 3 части Архива Юго-Западной Россіи, изданного Временно. Коммиссіею для разбора дреснихъ актовъ].
- » *Антонович В.* Розвідка про гайдамачину // Руська історична бібліотека.— Т. XIX: Накладом Наукового товариства імени Т. Г. Шевченка 1897.— С. 2; 96 с.
- » *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В. Ульяновського.— Київ: Либідь, 1995.— 816 с.
- » *Арсений, архимандрит.* Попытка основанія православной архиерейской кафедры в Немирове в 18 в. // Киевская старина.— 1883.— № 4.— С. 883–893.
- » *Артамонов В. А.* Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714 гг.).— Москва: Наука, 1990.— 208 с.
- » Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи: кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця.— Умань; Познань; Ченстохова: ФОП Жовтий О. О., 2016.— 286 с.

- » *Баженов Л. В.* Историчне краєзнавство Правобережної України XIX — на початку XX ст: Становлення. Історіографія. Бібліографія. — Хмельницький: Доля, 1995. — 256 с.
- » *Баженов Л. В.* Творча спадщина Є. Й. Сіцінського в українській історіографії (кінець XIX — початок XXI ст.) // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 11–17.
- » *Баженов Л. В., Кошель О. М.* Протоієрей Михайло Орловський — визначний дослідник історії Поділля другої половини XIX ст. (до 200-річчя від дня народження та 145-річчя першої друкованої історичної праці) // Наук. праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту: Істор. науки. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2007. — Т. 17: на пошану професора В. П. Газіна. — С. 363–372.
- » *Бердниковъ И. С.* Краткій курсъ церковнаго права Православной Греко-россійской Церкви, съ указаніемъ главнѣйшихъ особенностей католическаго и протестантскаго церковнаго права. — Казань: Типографія императ. ун-та, 1888. — 488 с.
- » *Бируля Олександр.* Архітектурна історія Вінниці. — Вінниця, 1930. — 66 с.
- » *Бедновъ В. А.* Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum). — Екатеринбург: Тип-я С. И. Барановского, 1908. — XVII, 509 с.
- » *Біла Світлана.* Унійні процеси в західних епархіях Київської митрополії в історіографії православного спрямування (перша половина XIX ст.) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — Вип. XVI. — Дрогобич, 2012. — С. 304–310.
- » *Білик В. А.* Врегулювання правового становища Греко-Уніатської церкви у Правобережній Україні в кінці XVIII — першій чверті XIX ст. // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер.: Историчне релігієзнавство. — 2010. — Вип. 2. — С. 11–24.
- » *Білик Вікторія, Карліна Оксана.* Жива спільнота в імперському світі: Луцька греко-унійна епархія кінця XVIII — першої третини XIX століть. — Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2018. — 304 с.
- » *Білінський Микола.* Вінницький замок. Историчний нарис з доби 16. — 18. століть / Микола Білінський. — Вінниця, 1926. — 26 с.
- » *Блажевич Ю. І.* Віктор Садковський і відродження православ'я на Поділлі в кінці XVIII ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. — С. 252–267.
- » *Бовуа Даніель.* Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). Перек. з фр. Зої Борисюк. — Київ: ІНТЕЛ, 1996. — 415 с.
- » *Бовуа Даніель.* Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах. Перек. з фр. Зої Борисюк. — КИЇВ: Критика, 1998. — 334 с.
- » *Бовуа Даніель.* Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830. Перек. з фр. Зої Борисюк. — Львів: Кальварія, 2007. — 296 с.
- » *Боцяновский В.* Иосиф Семашко и воссоединение униатов // Исторический вестник. — 1893. — Декабрь. — С. 857–875.
- » *Васиневскій Е.* Дѣятели возсоединенія подольскихъ униатовъ конца прошлаго вѣка // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. Вып. восьмой. Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сѣцинскаго. — Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губерн. правл., 1897. — С. 279–336.
- » *Венгрженовскій С.* Историческій очеркъ униі въ Брацлавщинѣ и вліяніе школъ іезуитско-базилянских на распространеніе униі // Труды Комитета для историко-статистическаго описанія Подольской епархіи. — Вып. третій /изданъ под ред. Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ, 1887. — С. 3–105.
- » *Венгрженовскій С.* Предисловіе // Матеріали для історії униі въ бывшемъ Брацлавскомъ воеводствѣ во второй половинѣ XVIII вѣка // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. — Вып. пятый / Подъ ред. Н. И. Яворовскаго. — Каменецъ-Подольскъ, 1890–1891. — С. IX–XXI.
- » *Вечерський Віктор.* Українська народна дерев'яна архітектура // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: Spdr_2006_3(2)_5.pdf
- » *Викуль П., свящ.* Прошедшее Подоліи (по поводу исполнения столѣтія возсоединенія Подоліи съ Россіей) // Подольскія епархіальныя

- вѣдомости. — 1893. — Часть неофициальная. — № 1. — С. 1–12; № 2. — С. 30–48.
- » *Викунь П.* Подольскіе архипастыри (1795–1895 гг.) // Труды Подольскаго епархіальнаго историко-статистическаго комитета. — Вып. 8. — Каменець-Подольскій: Тип. Подольск. губерн. правл., 1897. — С. 1–160.
- » Вінниця. Историчний нарис / за ред. В. О. Птуценка. — Вінниця: Кн.-газ. вид-во, 1964. — 354 с.
- » Вінниця. Историчний нарис / голов. ред. А. М. Подолінний. — Вінниця: Кн.-Вега, 2007. — 304 с.
- » *Войтенко В. І. Є. Й.* Сіцінський і сьогодення // Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 31–35.
- » *Войтковъ А. Іовъ* Базилевичъ, епископъ Переяславскій и участие его въ церковно-политической жизни Польской Украйны (1771–1776). Историко-биографическій очеркъ // Труды Киевской духовной академіи. 1903. Т. II. — К., 1903. — № 5. — С. 79–102; № 6. — С. 320–332; № 7. — С. 429–500; № 8. — С. 633–715.
- » Высокопреосвященный Іоанникій, первый православный архипастырь Подоліи / *А. Неселовскаго* // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1896. Часть неофициальная. — № 40–49, 51.
- » *Гейда Ольга, Тарасенко Олександр.* До біографії архієпископа малоросійського і чернігівського Віктора (Садковського) (1796–1803) // [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/73721/23-Heida.pdf?sequence=1>
- » Главные моменты развитія православно-рускаго дѣла въ 100-лѣтній періодъ существованія Подольской епархіи / *І. Федоровъ* // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1895. Часть неофициальная. — № 41–46.
- » *Голубев С.* Киевскій митрополит Петр Могила и его сподвижники: (опыт церковно-исторического исследования). — Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1883–1898. — Т. 2. — 1898. — VII, VI, 524, 498 с.
- » *Григорук О.* «Подольские епархипальные ведомости» як джерело з церковної історії Поділля // Український історичний збірник. — Київ, 2009. — Вип. 12. — С. 320–321.
- » *Грушевскій М.* Барское староство, историческіе очерки: (XV–XVIII в.). — Київ: Типографія Императорскаго университета Св. Владимира, 1894. — 404 с., мапа, табл.
- » *Грушевський Михайло.* Ілюстрована історія України. — Київ; Львів, 1913. — 524 с.
- » *Грушевский М. С.* Очерк истории украинскаго народа. — Київ: Лыбидь, 1990. — 400 с.
- » *Д-ій Ст.* О визитаціи или ревизіи церковей во времена уніи // Прибавленіе къ Подольскімъ епархіальнымъ вѣдомостямъ. — 1886. — № 43. — С. 867–884.
- » *Д-скій І. І.* Отзывъ о «Трудахъ Подольскаго Епархіальнаго Историко-Статистическаго Комитета» // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1896. Часть неофициальная. — № 17. — С. 362–366.
- » Дѣятели времени возсоединенія Подоліи съ Россіей. Виктор Садковскій, епископъ Переяславскій и Бориспольскій (1785–1793), а затѣмъ архієпископъ Минскій, Изъяславскій и Брацлавскій (1793–1795 гг.) / *К. Доброловскій* // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1893. — Часть неофициальная. — № 3–4. — С. 55–72; № 2. — С. 30–48.
- » *Дильонгова Ганна.* Історія Польщі 1795–1990 / Пер. з пол. *М. Кірсенка.* — Київ: Вид. дім «Кієво-Могилянська академія», 2007. — 239 с.
- » *Дложевскій Степанъ.* Состояніе православія въ Брацлавщинѣ подъ управленіемъ преосвященнаго Іова, епископа переяславскаго и бориспольскаго // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1887. — № 47–48. — С. 1108–1117; № 49. — С. 1151–1160.
- » *Дложевскій Ст.* Уніатское духовенство Подольской епархіи в 1-й половинѣ настоящаго столѣтія // Прибавленіе къ Подольскімъ епархіальнымъ вѣдомостямъ. — 1889. — № 22. — С. 501–511.
- » *Дложевскій Степан.* Православіе въ имѣніяхъ князя Александра Любомирскаго въ Брацлавщинѣ (1776–1793 гг.) // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1892. Часть неофициальная. — № 33. — С. 604–616.
- » *Дложевскій Степан.* Попытка преобразовать управление православной церковью въ бывшей Польше, предъ возсоединеніемъ юго-западныхъ областей ея съ Россіей въ 1793 году и учрежденіемъ здесь православныхъ епархіи. Пинская конгрегація

- 1791 г. и учреждение Брацлавско-Житомирской консистории въ Богуславе // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. — Вып. восьмой. — Каменецъ-Подольскій, 1897. — С. 222–237.
- » *Довбищенко Михайло*. Епархіальні архіви Української Церкви литовсько-польської доби: історична доля та шляхи реконструкції // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. VII. К., 2001. — С. 20–25.
 - » *Довбищенко М.* Унія в Київському та Брацлавському воеводствах Речі Посполитої XVIII ст. (загальний огляд) // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років. — Львів: Свічадо, 2011. — С. 120–202.
 - » *Довбищенко М.* Данило Братковський у суспільно-релігійному житті Волині останньої третини XVII–XVIII ст.) // Дрогобицький краєзн. зб. — 2014. — Вип. 17–18. — С. 143–153.
 - » Дослідження матеріальної культури подолян кінця XIX — початку XX ст. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-5017.html>
 - » *Драгоманов М.* Чудацькі думки про українську національну справу // *Драгоманов М. П.* Вибране («...міій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні») / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук. — Київ: Либідь, 1991. — С. 488.
 - » *Драгомирецькій Теофан, протоіерей.* Мѣстечко Лянцкорунь // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархіи. — Вып. второй. — Каменецъ-Подольскъ, 1878–1879. — С. 91–159
 - » *Е. С.* Къ історіи унії въ Подоліи / *Е. Сѣцинскаго* // Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ. — 1889. — № 20. — С. 433–445; — № 21. — С. 455–463; № 22. — С. 488–500.
 - » *Иваницкий С.* Переяславскій епископъ Гервасій Линцевскій и начало воссоединенія униатовъ въ западной или Польской Украинѣ (1757–1769) // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (бывшаго Историко-статистическаго комитета). — Вып. X. — Каменецъ-Подольскъ, 1904. — С. 1–392.
 - » Историко-статистическое описание Винницкаго женскаго монастыря, состоящаго въ мѣстечкѣ Браиловѣ Подольской епархіи // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1869. — № 2. — Отдѣлъ второй, неофициальный. — С. 60–71.
 - » Историко-статистическое описание церкви и прихода с. Гавриловецъ Каменецкаго уезда Подольской губ. Каменецкаго уезда Подольской губ. // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархіи. — Вып. второй. — Каменецъ-Подольскъ, 1878–1879. — С. 297–310.
 - » Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Каменецкій уѣздъ / Свящ. *Е. Сѣцинскаго* // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. — Вып. седьмой / Подъ редакцію *Н. И. Яворовскаго*. — Каменецъ-Подольскій: Типогр. Подольск. губ. правл., 1895. — XXII, 611 с.
 - » Историческія свѣдѣнія о приходахъ и церквахъ Подольской епархіи. Ушицкій уѣздъ / Прот. *Е. Сѣцинскій* // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. — Вып. двѣнадцатый / Подъ редакцію протоіерея *Е. Сѣцинскаго*. — Каменецъ-Подольскъ: Электротиполиитографія Подольск. губ. правл., 1916. — С. 145–208.
 - » Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. — Київ: Либідь, 1994. Кн. 3: Кінець XVI — середина XIX ст., 1994. — 334 с.
 - » Історія релігій в Україні: у 10 т. Т. II. Українське православ'я. — Київ, 1997. — 376 с.
 - » *Конский А.* Право патронатства в Юго-Западной Россіи в XVI вѣкѣ // Подольскія епархіальныя вѣдомости. — 1869. — № 15. — Отдѣлъ второй, неофициальный. — С. 641–649; 1870. — № 4–8, 11–14, 17–19; 1871 — № 1–2.
 - » *Косар Андрій.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії — джерело для дослідження літургійного благочестя. — Електронний ресурс. [Режим доступу:] http://www.liturgia.org.ua/index.php?option=com_content&task=blogcategory&id=39&Itemid=123
 - » *Костомаровъ Н.* [Предисловіе] // Матеріали для історії Коливищини или рѣзни 1768 г. // Киевская старина. — 1888. — № 8. — С. 297–304.
 - » *Кошель О. М.* Між церквою і наукою. Історичний нарис діяльності Подільського церковного історико-археологічного товариства (1865–1920). — К.; Кам'янець-Подільський: Центр поділлезнавства, 1998. — 69 с.

- » Кошель О. М. Православне духовенство в краєзнавчому русі та історико-регіональних дослідженнях Правобережної України XIX — початку XX ст. // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. — С. 102–108.
- » Коялович М. Історія возсоединенія западнорускихъ униатовъ старыхъ временъ. — СПб., 1873. — 400 с.
- » Крикун Микола. Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст: кордони воеводств у світлі джерел. — Київ: Археографічна комісія; Інститут української археографії, 1993. — 186 с.
- » Крикун Микола. Земські уряди на українських землях у XV–XVIII століттях // Записки Наукового товариства імені Шевченка. — Т. ССХХVIII: Праці історично-філософської секції. — Львів, 1994. — С. 65–122.
- » Крикун Микола. Між війною і радою. Козацтво Правобережної України в другій половині XVII–XVIII століття: статті і матеріали. — Київ: Критика, 2006. — 472 с.
- » Крикун Микола. Згін населення з Правобережної України в Лівобережну 1711–1712 років. (До питання про політику Петра I стосовно України) // Там само. — С. 393–444.
- » Крикун Микола. Брацлавське воеводство у XVI–XVIII століттях: Статті і матеріали. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. — 412 с.
- » Крикун Микола. Як не дійшло до відкриття сеймика Брацлавського воеводства в 1740 році // Там само. — С. 365–388.
- » Крикун Микола. Документи про участь шляхти Брацлавського воеводства в Барській конфедерації // Вісник Львівського університету. Серія історична. — Вип. 45. — Львів, 2010. — С. 589–628.
- » Крикун Микола. Воеводства Правобережної України у XVI–XVIII століттях. Статті і матеріали. — Львів, 2012. — 702 с.
- » Крупницький Б. Гетьман Пилип Орлик (1672–1742): огляд його політичної діяльності. — Варшава: Український науковий інститут, 1937. — 258 с.
- » Ластовський В. В. Між суспільством і державою. Православна церква в Україні наприкінці XVII — у XVIII ст. в історії та історіографії. Монографія. — К., Фенікс: НКПЗ, 2008. — 496 с.
- » Лебединцевъ Ф. Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій // Архивъ Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссіею для разбора древнихъ актовъ, Высочайше учрежденною при Кіевскомъ военномъ, Подольскомъ и Волынскомъ генераль-губернаторѣ. — Часть первая. Т. II: Матеріали для історії православія в Западной Украинѣ въ XVIII ст. Архимандритъ Мелхиседекъ Значко-Яворскій. 1759–1771 г. — Кіевъ, 1864. — С. XVI–ССХIII.
- » Левицкий П. Уніатскія визиты или ревизіи приходовъ 18 столтія какъ церковно-исторической матеріалъ. Курсовое сочиненіе студента 4 курса Кіевской духовной Академіи. — Киев, 1908. — 616 с. [Рукопис. НБУВ. — Ф, 304. — № 2029].
- » Литский Ип., свящ. Возсоединеніе униатовъ на Волыни въ 1794–5 годахъ по документамъ Волынской Духовной Консисторіи за 1795 годъ (1) // Волынскія епархіальныя вѣдомости. — 1880. — № 26. — Часть неоффіціальная. — С. 1167–1178; № 27. — С. 1215–1226.
- » Липковскій В. Унія и воссоединеніе униатовъ въ 1794–1795 году въ предлахъ нынѣшнего Липовецкого узда // Киевскія епархіальныя вѣдомости. — 1895. — № 21. — Часть неоффіціальная. — С. 994–1010; № 23. — С. 1104–1119.
- » Лісейчикаў Д. «Азъ, Іерей...»: «руская» мова метрычныхъ кнігъ уніяцкіхъ цэркваў Вялікага Княства Літоўскага у XVII–XVIII стагоддзяхъ // Київська Академія. — Київ: Дух і Літера, 2016. — Вип. 13. — С. 109–172.
- » Лісейчикаў Д. Фарміраванне сеткі уніяцкіхъ парафій на тэрыторыі «Тураўскай епархіі» ў 1596–1795 гг. // Kościół unicki w Rzeczypospolitej. Red. W. Walczak. — Białystok, 2010. — S. 93–112.
- » Лісейчикаў Д. «Хто чытае, той спявае, хто піша, той уздыхае»: выкарыстанне кнігъ «Собраніе прыпадковъ...» у якасці нататнікаў парафіяльным уніяцкім духавенствам беларуска-літоўскіхъ зямель XVIII — пачатку XIX ст. // Здабыткі: дакументальныя помнікі на Беларусі. Вип. 23. — Мінск, 2020. — С. 163–176.
- » Лобатынскій С. Движеніе униатовъ къ православію въ Брацлавшинѣ при переяславскихъ епископахъ Гервасіѣ и Іовѣ (1757–1776) // Прибавленіе къ Подольскімъ епархіальнымъ

- вѣдомостямъ.— 1889.— № 6.— С. 141–153; № 7.— № 7.— С. 167–182; № 9.— С. 201–208; № 10.— С. 250–261; № 15–16. С. 328–339.
- » *Лобатынский С.* Церковно-административная дѣятельность преосвященного Юва, епископа Переяславскаго и Бориспольскаго въ Брацлавщинѣ (1770–1776).— ПЕВ.— 1890.— № 23.— С. 495–508; № 24.— С. 521–536; № 25.— С. 565–573.
- » *Лось В. Е.* Корпус церковних джерел з історії Греко-уніатської церкви на Правобережній Україні кінця XVIII — першої половини XIX ст.: класифікація та інформаційні можливості // *Бібліотечний вісник.*— 2007.— № 6.— С. 11–16.
- » *Лось В. Е.* Уніатська Церква на Правобережній Україні наприкінці XVIII — першій половині XIX ст.: організаційна структура та культурно-релігійний аспект.— Київ, 2013.— 300 с.
- » *Лотоцкий А.* Западно-русские сельские пастыри въ борьбѣ за вѣру // *Руководство для сельскихъ пастырей.*— 1898.— № 17.— С. 385–396; № 18.— С. 7–15.
- » *Любарский П.* Выдающіеся моменты в исторіи возсоединенія западнорусскихъ униатовъ отъ начала уніи до начала XIX в. // *Прибавленіе къ Подольскимъ Епархіальнымъ Вѣдомостямъ.*— 1889.— № 50.— С. 1263–1274.
- » *Медовкіна Л.* Церковна політика Речі Посполитої в роки Чотирирічного сейму (1788–1791) у висвітленні Василя Біднова // *Схід.*— 2014.— № 2 (128) березень–квітень.— С. 92–96.
- » *Морозов К., OFMCar.* І він буде вам свідком: Вінницький капуцинський монастир.— Вінниця, 2016.— 148 с.
- » *Н. Г.* Духовенство Подольской епархії конца прошлого и первой половины текущаго столѣтій // *Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета.* Вып. восьмой. Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сѣцинскаго.— Каменецъ-Подольскій: Тип. Подольск. губерн. правл., 1897.— С. 412–497.
- » О прошломъ Подоліи / (Михалевича) // *Подольскія епархіальныя вѣдомости.*— 1895. Часть неофіціальная.— № 7–13.
- » *Оглоблин О.* Українська церковна історіографія // *Український історик.*— 1969.— № 4 (24).— С. 12–29.
- » *Орловскій П.* Грановскій протопопъ Іоаннъ Строцкий, какъ поборникъ православія на Украинѣ во второй половинѣ XVIII столѣтія // *Кіевская старина.*— 1895.— № 11.— С. 119–144; № 12.— С. 328–360.
- » *Орловскій П., прот.* Странствующий архиерей (1777–1778) // *Кіевская старина.*— 1896.— № 1.— С. 78–100.
- » *Отамановскій В. Д.* Города Правобережной Украины под владычествомъ шляхетской Польши от середины XVII до конца XVIII века: Проблема возникновения и развития украинскаго феодальнаго города. Историческое исследование. Дисс. на соиск. ученой степени доктора историческихъ наук.— Саратов, 1954.— Т. II.— С. 494, XV.
- » *Отамановський В. Д.* Вінниця в XIV–XVII століттях: Іст. дослідження.— Вінниця: Континент-ПРИМ, 1993.— 464 с.
- » *Павлуцкий Г. Г.* Деревянные и каменные храмы // *Древности Украины,* вып. I.— Киев: Тип. С. В. Кульженко, 1905.— 124 с.
- » *Пархоменко В.* Гервасій Линцевскій. (Матеріали по історії Переяславской епархії третьей четверти XVIII ст. // *Кіевская старина.*— 1904.— № 12.— С. 408–443.
- » *Пархоменко Владимірѣ.* Очеркъ исторіи Переяславско-Бориспольской епархії (1733–1785 гг.) въ связи съ общимъ ходомъ малоросійской жизни того времени. Опытъ церковно-историческаго изслѣдованія. Полтава, 1908.— 98, XXXII с.
- » *Пероговскій Василій.* Отрывокъ изъ исторіи присоединенія на Волини униатовъ къ православію въ царствованіе Екатерины II и Павла I // *Волинскія епархіальныя вѣдомости.*— 1880.— № 2.— С. 78–90; № 3.— С. 147–159; № 4.— С. 195–212.
- » *Петренко О. С.* Брацлавське намісництво.— Вінниця: Велес, 2001.— 328 с.
- » *Петренко О.* Документи традиційних християнських церков у фондах державного архіву Вінницької області дорадянського періоду // *Студії з архівної справи та документознавства.*— Т. VII.— К., 2001.— С. 52–56.
- » *Петренко О.* Вінницькі мури на рубежі XVIII–XIX століть // *Вінницькі мури.* Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції

- «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9–10 вересня 2010 р.— Вінниця, 2011.— С. 133–138.
- » *Петров Н. И.* Волинь. Исторические судьбы Юго-Западного края.— СПб.: Тип. тов. «Общественная польза», 1888.— XV, 288, 127 с.
- » *Приходько Ю.* Традиція контракткових ярмарків у ранньомодерній Україні: від Львова до Дубна та Києва // Архітектурна та культурна спадщина історичних міст країн Центрально-Східної Європи: кол. монографія / за ред. Р. Димчика, І. Кривошеї, Н. Моравця.— Умань-Познань-Ченстохова: ФОП Жовтий О. О., 2016.— С. 22–28.
- » *Прокончук В. С.* Феномен краєзнавця Ю. Й. Сіцинського // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф.— Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004.— С. 25–30.
- » *Пясецький Володимиръ.* Краткій очеркъ истории воссоединения подольских униатовъ // Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета. Вып. VIII.— Каменец-Подольский, 1897.— С. 248–279.
- » *Ричков П.* Архітектурний комплекс Товариства Ісуса у Вінниці // Вінницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9–10 вересня 2010 р.— Вінниця, 2011.— С. 7–24.
- » *Річинський А.* Проблеми української релігійної свідомості / Упоряд. А. Колодний, О. Саган.— К.; Тернопіль: «Воля», 2000.— 432 с.
- » *Розовъ А.* Историческій обзоръ сеймовыхъ конституцій и королевскихъ декретовъ (бывшей) польской Рѣчи Посполитой, касательно диссидентовъ // ТДКА.— 1867.— № 5.— С. 170–216; № 12.— С. 389–462.
- » *Рункевич С.* История Минской архієпископіи (1793–1832): съ подробнымъ описаніемъ хода воссоединения западнорусскихъ униатовъ съ Православною церковью въ 1794–1796 гг.— С.-Петербургъ: Типографія А. Катанскаго, 1893.— XVI, 572, XXXVII.
- » *С. Д[ложевский].* О визитации или ревизии церквей во время унии // Прибавленіе къ Подольскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ.— 1886.— № 43.— С. 887–884.
- » *С. Е.* Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого вѣка // Киевская старина.— 1891.— № 4.— С. 56–67.
- » *Саган О.* Національні прояви православ'я: український аспект.— Київ: Світ Знань, 2001.— 246 с.
- » *Симашкевич М.* К биографии высокопреосвященства Иоанникия, архієпископа Подольскаго и Брацлавскаго (1795–1819) // ПЕВ.— 1892.— № 42.— С. 777–779.
- » *Синицкий Д.* Нашъ простолюдинъ въ отношеніяхъ своихъ къ пастырямъ Церкви // Прибавленіе къ «Подольскимъ епархіальнымъ вѣдомостямъ».— № 19. Часть неофициальная.— С. 620–633; № 20.— С. 651–666.
- » *Скочиляс І.* Джерельна евристика візитачійної документації Львівської епархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX — 1930-х рр. // Студії з архівної справи та документознавства.— Т. VII.— Київ, 2001.— С. 26–31.
- » *Скочиляс І.* Дослідження візитачійної документації львівської епархії у Галичині в др. пол. XIX—пер. пол. XX ст. // Ковчег: зб. із церк. історії.— Львів, 2001.— Чис. 3.— С. 470–489.
- » *Скочиляс І.* Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька епархія, т. 2: Протоколи генеральних візитацій.— Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2004.— ССVIII + 512 с.
- » *Скочиляс І.* «Дар любові», фіскальний обов'язок і ерархічна підлеглість: катедрик у системі фінансово-корпоративних відносин духовенства київської митрополії XIII–XVIII століть // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— 2005.— Вип. 9.— С. 431–460.
- » *Скочиляс І.* Катедратик у системі фінансово-корпоративних відносин Київської митрополії XVIII ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник.— 2006.— Вип. 10.— С. 628–673.
- » *Скочиляс І.* Біля джерел унійного тріумфізму: релігійна програма Холмської епархії як *Slavia Unita* (друга половина XVII ст.) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.— Вип. 15.— Львів, 2006–2007.— С. 334–345.
- » *Скочиляс І.* Запровадження метричних книг у Київській митрополії (середина XVII–XVIII ст.)

- // Генеалогічні записки. — Львів, 2009. — Вип. 7 (нової серії 1). — С. 26–57.
- » *Скочиляс І.* Писемні джерела з історії Галицької (Львівської) єпархії XII–XVIII століть // Український археографічний щорічник. Нова серія. Вип. 15. — Київ, 2010. — С. 7–39.
- » *Скочиляс І.* Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.: організаційна структура та правовий статус. — Львів: Видво УКУ, 2010. — XXIV+ 832 с. + 16 с. кольор. іл.
- » *Скочиляс І.* Політичні, соціальні та еклезіальні обставини поширення унії на Брацлавщині й Київщині в першій третині XVIII століття // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років. — Київ, 2011. — С. 120–202.
- » *Скрипник А. Ю.* Державні установи Подільської губернії 1793–1914 рр. — Кам'янець-Подільський: ПП Мошинський В. С., 2012. — 212 с.
- » *Смірнов О. В.* Зміна конфесії на Наддніпрянщині у середині XVIII ст. з перспективи священика // Наук. зап. НаУКМА. Істор. науки. — Т. 182. — Київ: Вид-во НаУКМА, 2016. — С. 9–13.
- » *Смірнов О. В.* Мова підписів унійних священиків Наддніпрянщини в гродських книгах 1768 р. // Наук. зап. НаУКМА. — Т. 194: Історичні науки. — Київ: Вид-во НаУКМА, 2017. — С. 31–40.
- » *Смолій Валерій, Степанков Валерій.* Правобережна Україна у другій половині XVII–XVIII ст.: проблема державотворення. — Київ: Ін-т історії України НАН України, 1993. — 72 с.
- » *Старенький О. І.* Пам'яткоохоронці і краєзнавці батько і син Степан та Сергій Дложевські // Праці центру пам'яткознавства. — Вип. 26. — К., 2014. — С. 225–231.
- » *Стародуб Олексій.* Білоцерківський деканат Руської Унійної Церкви напередодні останніх розподілів Речі Посполитої. — Біла Церква: Видавець Пшонківський О. В., 2021. — 152 с.
- » *Стоколос Н. Г.* Уніатська церква у контексті конфесійних трансформацій на Правобережній Україні під владою Російської імперії // Укр. істор. журн. — 2002. — № 4. — С. 94–109.
- » *Стоколос Н. Г.* Конфесійно-етнічні трансформації в Україні: (XIX — перша половина XX ст.). — Рівне, 2003. — 479 с.
- » *Стоколос Н., Шеретюк Р.* Драма Церкви: до історії скасування Греко-Уніатської Церкви в Російській імперії та викорінення її духовно-культурних надбань. — Рівне, 2013. — 347 с.
- » *Сулковскій І. Я.* Судьбы православия въ Подоліи въ периодъ уніи // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества. Вип. XII. — Каменецъ-Подольскъ, 1916. — С. 1–114.
- » *Таурова-Яковлева Т.* Филипп Орлик и религиозный вопрос // Пилип Орлик: життя, політика, тексти: матеріали міжнародної наукової конференції «Ad fontes» до 300-річчя Бендерської конституції 1710 р. Київ, НаУКМА, 14–16 жовтня 2010 року. — Київ, 2011. — С. 74–77.
- » *Тальбергъ Н.* История Русской Церкви — Jordanville: Типографія преп. Іова Почаевскаго. Свято-Троїцкій монастирь, 1959. — 924 с.
- » *Тимошенко Л.* Руське (українсько-білоруське) православ'я і «єдиновірна» Московська Русь в останній третині XVI — на початку XVII ст. (до проблеми взаємовідносин релігійних культур східної Європи) // Дрогобицький краєзн. зб. — Вип. XVI. — Дрогобич: Коло, 2012. — С. 103–132.
- » *Тимошенко Л.* Резиденція Київських митрополитів в Радомишлі на Київщині (до історії структур Унійної Церкви у XVIII ст.) // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років. — Львів: Свічадо, 2011. — С. 202–250.
- » *Тимошенко Л.* Historia ecclesiastica institutionalis contemporalis (огляд найновішої літератури з історії Київської православної і унійної митрополії ранньомодерної доби) // Дрогобицький краєзнавчий збірник. — 2014. — Вип. 17–18. — С. 607–620.
- » *Титлиновъ Б. В.* Гавріилъ Петровъ, митрополитъ новгородскій и санктпетербургскій. Его жизнь и дѣятельность въ связи съ церковными дѣлами того времени. — Петроградъ, 1916. — VI, 1197.
- » *Трембіцький А.* До біографії Митрофана Васильовича Симашкевича — першого наставника Євфимія Йосиповича Сіцинського / А. Трембіцький // Наук. пр. Кам.-Под. держ. ун-ту: Зб. за підсумками звітної наукової конференції викладачів і аспірантів 7–8 квіт. 2004 року. — Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. — Вип. 3. Т. 1. — С. 54–58.

- » *Трембіцький А. М. Є. Й.* Сіцинський — організатор краєзнавчого руху і регіональних досліджень // Студії Кам'янець-Подільського Центру дослідження історії Поділля. — Т. 1. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2005. — С. 76–102.
- » *Трембіцький А. М.* Наукова і громадсько-просвітницька діяльність Євфимія Сіцинського: історіографія проблеми // Наук. пр. Кам.-Под. держ. ун-ту: Історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2006. — Т. 16: На пошану професора А. О. Копилова. — С. 434–452.
- » *Троицкий П.* Православное духовенство въ Подоліи до открытія епархіи. Учрежденіе духовныхъ правленій въ Брацлавской епархіи 1795–96 г. // ПЕВ. — 1873. — № 7. — С. 235–248; № 9. — С. 313–336.
- » *Троицкий П.* Избраніе духовенствомъ въ Брацлавской епархіи десятональниковъ, или благочинныхъ, депутатовъ и духовниковъ, утвержденіе ихъ въ должностяхъ. Росписаніе благочинническихъ округовъ. Благочинническая инструкция (1796–97 годы) // ПЕВ. — 1873. — № 12. — С. 402–431.
- » *Троицкий П.* Мѣры, принятія преосвященнымъ Іоанникомъ къ уничтоженію остатковъ уніи. Присоединеніе уніатскихъ священниковъ къ православію въ 1795–96 годахъ. // ПЕВ. — 1874. — № 9. — С. 229–244; № 13. — С. 350–365; № 14. — С. 391–409.
- » Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. — Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархіи / Под ред. Е. Сѣцинского. — Каменецъ-Подольскъ, 1901. — 1267 с.
- » *Федорів, Юрій, о д-р.* Організаційна Структура Української Церкви. — Торонто, 1990. — 210 с.
- » *Філінюк А. Г.* Українсько-російські етнополітичні відносини у Правобережній Україні на рубежі XVIII–XIX ст. // Наук. пр. Кам.-Под. держ. пед. ун-ту: історичні науки. — Кам'янець-Подільський: Оіум, 2001. — Т. 6 (8). — С. 129–139.
- » *Філінюк А. Г.* Поділля кінця XVIII–XIX ст. у працях Ю. Сіцинського // Юхим Сіцинський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської. наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — С. 43–49.
- » *Філінюк А. Г.* Православна церква в Правобережній Україні як інструмент експансіоністської політики російського самодержавства у Речі Посполитій наприкінці XVIII ст. // Вісник Кам.-Под. нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Історичні науки. Вип. 8. — Кам'янець-Подільський, 2015. — С. 244–262.
- » *Хіхляч Б. М.* Навчальні заклади ЧСВВ на Поділлі (середина XVIII — перша третина XIX ст.) // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. Кн. I. — Львів: Логос, 2007. — С. 899–906.
- » *Хіхляч Б. М.* ЧСВВ та УГКЦ на Поділлі (XVIII–I третина XIX ст.): загальний огляд // Подільська старовина: Наук. зб. — Вип. IV. — Вінниця, 2008. — С. 139–159.
- » *Хіхляч Б. М.* Архітектура василіанських монастирів Поділля XVIII століття // Праці Центру пам'яткознавства. — Вип. 16 / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK. — К., 2009. — С. 65–78.
- » *Хіхляч Б. М.* Історія василіанських монастирів на Брацлавщині (XVIII–I третина XIX ст.) // Архів Української Церкви. Серія 1: Дослідження. Вип. 1: Історія унії на Київщині. 1596–1839 років. — Львів: Свічадо, 2011. — С. 251–270.
- » *Хіхляч Б. М.* Уніатська Церква на Поділлі (1700–1840 рр.): віхи історії та соціокультурний портрет. — Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. — 404 с.
- » *Хойнацкий А. Ф.* Западнорусская церковная унія въ ея богослуженіи и обрядахъ. — Киевъ: Изд. Киево-Печерской Лавры, 1871. — 475 с.
- » *Чеважевский В.* Право «презенты» и его значеніе въ історіи Юго-Западного края // Киевская старина. — 1888. — № 5. — С. 50–53.
- » *Чернецький Є.* Документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. // Студії з архівної справи та документознавства. — Т. VII. К., 2001. — С. 49–52.
- » *Чернецький Є.* Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII — початок XX ст.). Джерела, структура стану, роди. — Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2007. — 176 с.
- » *Чистович И.* Очерк истории Западно-Русский Церкви. Ч. II. — СПб., 1884. — IV, 419 с.
- » *Чорновол І.* Компаративні фронтири: світовий і вітчизняний вимір. — Київ: Критика, 2015. — 376 с.
- » *Чухліб Т.* «Паліева держава» між польським королем і російським царем // Чухліб Тарас. Гетьмані і монархи. Українська держава в міжнародних

- відносінах 1648–1714 рр. — Київ: Ін-т історії України НАНУ, 2003. — С. 319–336.
- » *Чухліб Т.* Самійло Іванович (Самусь) — полковник та наказний гетьман правобережної частини Українського гетьманату // «Истину встановлює суд історії». Зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. — Т. 2: Наукові студії. — К., 2004. — С. 276–290.
 - » *Шевченко І.* Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / автор. перекл. з англійської Марії Габлевич, під ред. Андрія Ясіновського. Львів: Ін-т історії Церкви Львів. Богосл. Академії 2001. — XIX+250 с.
 - » *Шевченко Л.* Латинська мова як чинник творення особливого культурного порубіжжя // *Studia polsko-ukraińskie*. V. 6. — Warszawa, 2019. — S. 137–146.
 - » *Шевченко Т.* Вінницький дім Товариства Ісуса та діяльність єзуїтів у Речі Посполитій (до середини XVII ст. // *Вінницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»* 9–10 вересня 2010 р. — Вінниця, 2011. — С. 69–94.
 - » *Шевчук В.* Про Данила Братковського — поета та людину // *Братковський Д.* Світ по частинах розглянутий. Фототипічне видання. Переклад. Джерела. Студії. — Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2004. — С. 5–32.
 - » *Шеретюк В. М.* Українське конфесійне питання в контексті геополітики Росії кінця XVII — першої чверті XVIII ст. // *Наук. зап. Він. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського*. Вип. 9. Серія: Історія: Зб. наук. праць. — Вінниця, 2005. — С. 32–40.
 - » *Шеретюк Р. М.* Становище Греко-Уніатської Церкви напередодні поділів Речі Посполитої // *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії*. — 2012. — Вип. 23. — С. 29–39.
 - » *Ш-ць Ів.* Предисловіе // *Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии*. — Вип. четвертый: Церковно-приходские документы. — Каменець-Подольський: Тип. Подольск. губерн. правл., 1889. — С. 1–45.
 - » *Шульгинь Я.* Нѣскольکو даннихъ о школахъ въ Правобережной Украинѣ въ половинѣ XVIII в. // *Кіевская старина*. — 1891. — № 7. — С. 97–118.
 - » Юхим Сіцінський в історії та культурі Поділля: зб. наук. праць за підсумками Всеукраїнської наук.-практ. конф. — Кам'янець-Подільський: Кам.-Поділ. держ. ун-т, інф.-видав. відділ, 2004. — 180 с.
 - » *Яворовский Н.* Медовареніе въ Древней Руси и остаткі его при церквахъ Подольской епархіи // *Подольскія епархіальныя вѣдомости*. — 1878. Отдѣль вторый, неофициальный. — № 6. — С. «47–251; № 7. — С. 277–285; № 8. — С. 311–317; № 9. — С. 324–331; № 10. — С. 359–366; № 11. — С. 405–412; № 12. — С. 448–459; № 13. — С. 483–489; № 15. — С. 555–565; № 18. — С. 643–650; № 19. — С. 673–685.
 - » *Яворовский Н.* Религіозная жизнь в Подоліи въ концѣ прошлаго вѣка, предъ воссоединеніемъ ея съ Россіей // *Труды Подольскаго епархіального историко-статистическаго комитета*. Вип. восьмой. Подъ ред. Н. И. Яворовскаго и свящ. Е. Сецинскаго. — Каменець-Подольський: Тип. Подольск. губерн. правл., 1897. — С. 195–209.
 - » *Якубович В., протоіерей.* Матеріали для історії Брацлавського староства. Мѣщане и селяне Брацлавскаго староства въ борьбѣ съ польскою старостинскою властію за свободу и земельную собственность въ XVI–XIX вв. // *Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества*. Вип. одиннадцатый. Подъ ред. Н. протоіерей Е. Съцинскаго и Н. Яворовскаго. — Каменець-Подольський: Тип. Св.-Троицк. братства, 1911. — С. 1–263.
 - » *Яременко М.* Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. (постановка проблеми) // *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 3. — 2003. — С. 121–136.
 - » *Antoni J., Dr.* Zameczki podolskie na kresach multańskich. T. I–III. — Warszawa; Kraków: Gebethner i Spółka, 1880.
 - » *Bieś A. P., dr., SJ.* Materiały archiwalne dotyczące kolegium jezuitów w Winnicy a zachowane w rzymskich i krakowskich archiwach zakonu // *Вінницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть»* 9–10 вересня 2010 р. — Вінниця, 2011. — С. 49–60.
 - » *Bober-Jankowska M.* «Adventus» Stanisława Augusta. Blaski i cienie wojaży monarchy // *Kronika Zamkowa*. — 2011. — № 1–2 (61–62). — S. 119–137.
 - » *Getka J.* U progu modernizacji: Ruskojęzyczne drukarstwo bazylikańskie XVIII wieku. — Warszawa, 2017. — 315 s.

- » *Gil A., Skoczylas I.* Kościoły wschodnie w Państwie Polsko-Litewskim w procesie przemian i adaptacji: Metropolia Kijowska w latach 1458–1795. — Lublin; Lwów, 2014. — 684 s.
- » *Głowacki J. J.* Manifestowanie religijności przez konfederatów barskich // *Acta Universitatis Lodziensis. Folia historica.* 2010. — T. 85. — S. 59–76.
- » *Grzebień L., SJ.* Szkoły jezuickie w Winnicy // Винницькі мури. Погляд крізь віки: Матеріали міжнародної наукової конференції «Єзуїтський комплекс у Вінниці крізь призму століть» 9–10 вересня 2010 р. — Вінниця, 2011. — С. 25–48.
- » *Jabłonowski A.* Historia Rusi Południowej do upadku Rzeczypospolitej polskiej. — Kraków: Akademia Umiejętności, 1902. — 366 s.
- » *Jarochowski K.* Dzieje panowania Augusta II od wstąpienia Karola XII na ziemie polską aż do elekcji Stanisława Leszczyńskiego. 1702–1704. — Poznań, 1874. — 647 s.
- » *Kaczmarczyk Z., Leśnodorski B.* Historia państwa i prawa Polski od połowy XV w. do r 1795 /Pod redakcją J. Bardacha. — Warszawa: Państw. wyd-wo nauk., 1957. — 551 s.
- » *Kolendo-Korczak K.* Relacje rzymskich katolików i unityw na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej w świetle inwentarzy kościelnych // Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, tom 5 /Red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki. — Białystok, 2013. — S. 359–372.
- » *Korzon T.* Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta (1764–1794): Badania historyczne ze stanowiska ekonomicznego i administracyjnego. — T. I. — Kraków; Warszawa, 1897. — 5, 513 s., il.
- » Kościół w Polsce. Tom drugi: Wieki XVI–XVIII. Studia nad historią Kościoła katolickiego w Polsce pod red. Jerzego Kłoczowskiego. — Kraków: Znak, 1969. — 1114 s.
- » Kościoły wschodnie w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku. Zbiór studiów /Red. A. Gil. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2005. — 276 s.
- » *Ćwikła L.* Ingerencja cara rosyjskiego Piotra I (1682–1725) w sprawę wyznaniowe Rzeczypospolitej // Studia z prawa wyznaniowego. — 2003. — Tom 6. — S. 71–87.
- » *Nabywaniec S.* Unicka Archidiecezja Kijowska w okresie rządów arcybiskupa metropolity Felicjana Filipa Wołodkowicza 1762–1778. — Rzeszów 1998. — 575 s.
- » *Radwan Marian.* Archiwa diecezji Łucko-Żytomierskiej: Repertorium. — Lublin: Instytut Europy Środkowo-Wschodniej, 2003. — 185 s.
- » *Radwan M.* Wizytacje generalne parafii unickich w województwie Kijowskim i Braclawskim po 1782 roku / Opracował i wydał Marian Radwan. — Lublin: Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lublińskiego, 2004. — 912 s.
- » *Radwan M.* Sociografia Kościoła greckokatolickiego na Braclawszczyźnie i Kijowszczyźnie w 1782 roku. — Lublin, 2004. — 184 s.
- » *Rawita-Gawroński Fr.* Historia ruhów hajdamackich (w XVIII.). Tom pierwszy. — Brody: Nakładem księgarni Feliksa Westa, 1913. — 230 s.; Tom drugi: Nakładem księgarni Feliksa Westa, 1913. — 248 s.
- » *Sakowicz, E.* Kościół prawosławny w Polsce w epoce Sejmu Wielkiego 1788–1792. — Warszawa, 1935. — XII, 272, IV s.
- » *Serczyk W.* Koliszczyzna. — Kraków Nakładem uniwersytetu Jagiellońskiego, 1968. — 176 s.
- » *Serczyk W.* Hajdamacy. — Kraków: Wydawnictwo literackie, 1968. — 462 s.
- » *Serczyk W.* Historia Ukrainy. Wyd. III. — Wrocław; Warszawa; Kraków: Wyd. Ossolineum, 2001. — 444 s
- » *Srogosz T.* Stosunki polsko-ukraińskie podczas panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego w historiografii polskiej w XIX i pierwszej połowie XX wieku // Rocznik polsko-ukraiński. Tom XVII / pod redakcją Kazimierza Rędzińskiego Dmitra Herciuka. — Częstochowa; Lwów, 2015. — S. 28–39.
- » *Srogosz T., Morozova O.* Stosunki polsko-ukraińskie podczas panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego w historiografii polskiej (lata sześćdziesiąte XX w. do początku XXI w.) // Историчний архів. Вип. 15. — С. 128–136.
- » Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej, tom 5, Red. Wojciech Walczak, Karol Łopatecki. — Białystok, 2013. — 487 s.
- » *Staniszewski P., ks.* Unickie duchowieństwo w dekanacie braclawskim w świetle wizytacji z 1785 roku // Nasza przeszłość: Studia z dziejów Kościoła i kultury katolickiej w Polsce. — T. 111. — Kraków, 2009. — S. 5–54.

- » *Tazbir J.* Kultura szlachecka w Polsce: Rozkwit — Upadek — Relikty. — Warszawa: Wiedza Powszechna, 1979. — 247 s.
- » *Wereda D.* Relacje hierarchów unickich ze środowiskami magnackimi w czasach panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego // Nad społeczeństwem staropolskim. — T. 1: Kultura — Instytucje — Gospodarka w XVI–XVIII stuleciu / Pod red. Karola Łopateckiego i Wojciecha Walczaka. — Białystok, 2007. — S. 471–482.
- » *Wereda D.* Biskupi unickiej metropolii kijowskiej w XVIII wieku. — Siedlce; Lublin, 2013. — 375 s.
- » *Wodzianowska I.* Funkcjonowanie parafii greckokatolickich w województwie Braclawskim w przededniu II rozbioru Rzeczypospolitej / Irena Wodzianowska. Katedra Historii Europy Wschodniej, Katolicki Uniwersytet Lubelski // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pan-ol.lublin.pl/wydawnictwa/THist11/Wodzianowska.pdf>
- » *Wodzianowska I.* Zmiana przynależności wyznaniowej parafii unickich w latach 60.—70. XVIII wieku na Prawobrzeżnej Ukrainie. Zarys problematyki // Kościół unicki w Rzeczypospolitej / Red. W. Walczak. — Białystok 2010. — S. 235–255.
- » *Wodzianowska I.* Rozwój greckokatolickiej sieci parafialnej dekanatu kalnickiego w XVIII wieku // *Studia Geohistorica.* — 2014. — N 2. — S. 31–42.
- » *Wodzianowska I.* Zmierzch Unii: Struktury terytorialne i personalne Cerkwi Grecko- katolickiej w drugiej połowie XVIII wieku na Braclawszczyźnie. — Lublin; Tczew 2018. — 505 s.
- » *Zielińska E.* Polsko-rosyjskie sądy pograniczne po pierwszym rozbiorze — wybrane problemy funkcjonowania // *Studia z dziejów Rosji i Europy środkowo-wschodniej.* — 2019. — № 1. — S. 59–73.

СКОРОЧЕННЯ

- » АЮЗР (*рос. абр.*) — Архив Юго-Западной России
- » ІР НБУ — Інститут рукопису Національної бібліотеки ім. В. Вернадського.
- » ЦДІАУК — Центральний державний історичний архів України в м. Києві.
- » ДАВіО — Державний архів Вінницької області.
- » ДАЖО — Державний архів Житомирської області.
- » ДАХмО — Державний архів Хмельницької області.
- » КПМЗ — Кам'янець-Подільський музей-заповідник
- » Ц.С.Б.К.Д. — церква Святих Безсрібників Козьми і Даміана
- » НМЛ — Національний музей ім. митрополита Андрея Шептицького у Львові
- » ВЕВ (*рос. абр.*) — Волынские епархиальные ведомости
- » КЕВ (*рос. абр.*) — Киевские епархиальные ведомости
- » ПЕВ (*рос. абр.*) — Подольские епархиальные ведомости
- » ТПЕИСК (*рос. абр.*) — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета
- » вв. оо. — велебні отці
- » ww. оо. (*польськ. абр.*) — велебні отці

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Абазин А. 303
Август II, польський король 304, 311, 332
Август III, польський король 50, 315
Агафія вдова, пошлюблена, господиня п. Чернявського 268
Агафія Матііха, мешканка парпурівська 208
Агафія, жінка Теодора Педченка з Хуторів 215, 236, 238
Агафія, жінка Казіміра, «слуги єзуїтського» 112, 113
Агафія, жінка о. Якова Вольського 199, 200
Агафія, жінка Теодора Щербацького 210, 214, 236, 238, 241
Агафія, пошлюблена, служниця орендаря, зі Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 269
Агнішка, вдова, пошлюблена 213, 214
Агрипина, похрещена, донька дяка Олексія Вітковича 211
Адріян Бутримович, унійний єпископ 405
Александр I, російський цар 292
Александр, кн. [Любомирський] 231
Александра, похрещена, донька Дмитра Грущенка і Мотрони 275
«Алеґей бивший подкинєнний под сколу», похрещений 228
Амвросій (Юшкевич), новгородський православний архієпископ 292
А-мовъ, свящ. 135
Анастасія, вдовиця, пошлюблена 219
Анастасія, донька старої Тарнавської, небіжчиця із с. Вишні 109
Анастасія, жінка Антонія Гулі 232
Анастасія, жінка цигана коваля 230
Анастасія, колишня жінка Якова Хмари, вдова, пошлюблена 219
Анастасія, похрещена, донька зятя Леонтія Миклашевського і Марії 210
Анастасія, похрещена, донька о. Даниїла Крубовича 210, 214
Анастасія, пошлюблена, служниця професора Вінницьких шкіл Закрзевського 217
Анастасія, служниця 266
Анастасія, *старушка*, мати Павла Паламаря, небіжчиця 232
Андреевич Андрей, мешканець хуторянський 206
Андрей Швець 113
Андреевский А. А. 281
Андреевський, православний протопоп 364
Андреевко Андрей 207
Андрей Шептицький, митрополит УКЦ 80
Андрей, «сніцар єзуїтський», небіжчик 113
Андрей Муляр (Андрей Мдляр) 113
Анна, донька «не по закону вбчанной Марії», похрещена 228
Анна, донька Андрея Муляра 113

- Анна, донька Андрея Шевця (Єндрзея Шєвца) 113
 Анна, донька Єндрзея Шевця 113
 Анна, жінка Василя Кириленка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
 Анна, жінка Василя, «працівника єзуїтського», парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 112
 Анна, жінка Дем'яна Гарасимка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
 Анна, жінка Дем'яна маляра 113
 Анна, жінка Димитрія Дахненка 237
 Анна, жінка Димитрія Дахновського 237
 Анна, жінка Дмитра Дахнюка 113
 Анна, жінка дяка Даниїла Ратновського 148, 208
 Анна, жінка о. Михайла Ковалецького, пароха церкви Архангела Михаїла зі с. Сабарова 200, 209
 Анна, жінка Романа, мешканця Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
 Анна, жінка Стафана Пактольського 180
 Анна, жінка Івана Кравця, мешканця Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
 Анна, похрещена, донька Казіміра, парубка єзуїтського і Агафії 113
 Анна, похрещена, донька о. Даниїла Крубовича 210, 214, 215
 Анна, пошлюблена, донька о. Даниїла Крубовича
 Анна, пошлюблена, донька Олексія Миклашевського 212
 Анна, пошлюблена, донька Олексія Постоловського
 Анна, пошлюблена, донька Павла Задомівського 207
 Анна Германова 215
 Анна Дахниха 209
 Анна Заблоцька з Тяжилова 114
 Анна Колісничка, із Шереметки, небіжчиця 109
 Антоній (Соколов), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 296
 Антоній Косаковський, секретар короля Станіслава Августа 369
 Антоній, син Михайла Старинця 218
 Антоній, холмський православний архієпископ 259
 Антонович Володимир 13, 14, 15, 23, 48, 302, 303, 306, 324
 Арсеній (Мацієвич), ростовський православний митрополит 292
 Арсеній (Москвін), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 296
 Арсеній, архимандрит 372
 Артамонов А. 332
 Артемиха Меланія, мешканка м. Вінниці, працівниця 125
 Атанасій Шептицький, унійний єпископ львівський, згодом – київський митрополит 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 97, 132, 141, 150, 311, 313, 314, 326
 Атанасій, похрещений 114
 Атанасій, пресвітер 112, 158
 Атанасія, пошлюблена, вдовиця, колишня жінка Якова Хмари 219
 Афтаназія, ігуменія Вінницького монастиря василіян 87
 Афтанасій (Aftanasy), о., пресвітер церкви Покрови Богородиці в м. Вінниці 158, 162
 Багинський Михайло 23
 Баглай, мешканець с. Старі Хутори 122, 123, 127
 Багоцька Євдокія, жінка о. Михея Багоцького 210, 213, 214, 215
 Багоцька Єкатерина, попадає зі Старого міста (м. Вінниця) 208
 Багоцький Михей (Micheasz Bagodzki), парох церкви св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця) 140, 147, 148, 159, 177, 180, 182, 203, 210, 213, 214, 215, 223, 262, 408
 Багоцький Ян, син о. Михея Багоцького 148
 Баженов Л. В. 22
 Базалицький Атанасій, мешканець с. Парпурівці 208
 Базалицький Григорій 208
 Базалицький Іоан 208, 267
 Базалицький Омелян 269
 Базалицький Петро (Петръ Базалъцький), коад'ютор церкви св. Георгія на Старих Хуторах 144, 160
 Базалицький Петро, пошлюблений, син Івана Базалицького 208
 Базалицький Ян, позичальник з каси братства церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 193
 Байда Вишневецький 39
 Бакаляр Ян, позичальник з каси братства церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 193
 Бакарський Михаїл, парох із с. Бохоники 219
 Баківський Яків, лібертований, кандидат на священство 65, 97, 139, 150

- Бакоцький Яків (Багоцький, Іаковъ Бакоцкій), парох церкви св. Миколая на Старому Місті (м. Вінниця) 140, 146, 147, 148, 159, 181, 199, 200, 206, 207, 210
Бантшиш-Каменський Ніколай 11
 Басарський Григорій, парох м-ка Юзвин 174
 Басарський Михаїл, парох церкви в с. Бохониках 172
Баччареллі Марчелло, портретист 287
Беднов В. А. 324, 325, 338
 Безбородько Олексій, царський сановник 382
 Беклешов Александр, кам'янець-подільський військовий губернатор 406
 Белявський Іоан, писар Брацлавської митрополітальної консисторії 210
 Бенедикта, ігуменія Віницького монастиря василіянок 199, 206
Беньковський Л. (Bieńkowski Ludomir) 101, 164, 165, 167, 329
 Беньковський 267
 Берка Войцех, швець, мешканець м. Вінниці 203
 Берко 218
 Берхман Фьодор, царський генерал-майор, губернатор Брацлавської губернії 118, 119, 120, 121, 379, 388, 392, 409
 Бетулінський Павло, син о. Т. Бетулінського 399
 Бетулінський Теодор, настоятель церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 171, 373, 389, 390, 391, 392, 394, 399, 400, 403
 Беньковський, віце-регент гродський 267
Бердников И. С. 292, 293, 294
Бешь Анджей Павел (Bieś Andrzej Paweł, dr.) 286
 Бжезовський (Бжозовскій) Гавриїл, капелян Віницького монастиря василіянок 148, 161, 200, 206
 Биковський Шимон, ротмістр міліції конфедератів 345
Бистронь Ян (Bystron Jan St.) 29, 165, 263, 264
Біла Світлана 11
Біленький І. 23
 Білецький Павло 212, 213, 214
Білик В. А. 57, 393
Білінський М. 79
 Білостоцький Андрей, парох с. Сосонки 173
 Білоусиха Василица, вдова 266
Блажевич Юрій 52
Бовуа Даніель 59, 60, 235, 251, 256, 257, 306,
- Богданович Йоан, краснянський православний протопоп 339, 374
 Богушевич Ф., сержант (F. Bohuczewicz, szeryant) 269
 Бондар Матей, мешканець с. Босівки 134
 Борженський Петро, дідич Прилуцької волости 171
Борисюк Зоя 235
 Борнацький Іван, пошлюблений, челядник вінницького цехмістра 268
 Бохталовський Іван, православний парох с. Тростянца 366
 Братковський Богдан 302, 303
 Братковський Данило 302, 303
Бродель Ф. 39
 Брошневський (Брошньовський, Брушневський) Стефан, капелян Віницького монастиря василіянок 148, 161
 Будинський Яків, швець 219
 Бялостоцький, православний священник 387
 Валентій Петро, настоятель собору св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці, 400
 Варвара, донька Єлени, господині п. Краковецького, пошлюблена, 218
 Варвара, жінка Івана Педченка 200, 207, 209
 Варвара, жінка Іоана Щербацького 210, 214
 Варвара, похрещена, донька Григорія Кучеренка 204
 Варвара, похрещена, донька Стефана і Анни Пактольських 180
 Варвара Кирилиха Гончаренчиха 207
 Варлаам Ванатович, кийський православний архієпископ 320, 333
 Варнавський Костянтин, о. 282
 Василевич, комісар унійного львівського єпископа 143
 Василевич, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107
 Василица, вдова, комірниця 266
 Василій, похрещений, син о. Стефана, капеляна Віницького монастиря василіянок 199, 206
 Василій, працівник єзуїтський 112, 267
 Василій, сабарівський мельник 211
 Василій, син Романа Постильника 205
 Василій Дахненко, міський обиватель 104, 190, 237
 Василій Постильник, староміський ктитор 237
 Василій швець 268

- Василь «в Маркових хатці», парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Василь швець, позичальник із каси братства церкви Покрови Пресвятої Богородиці м. Вінниці 193
- Васиневский Е.* 25, 145, 171, 374, 396, 397, 398, 403
- Велегурський, мешканець м. Вінниці 107
- Величко С.* 302
- Велогурський, вінницький ґродський суддя 287
- Вельямин Рутський 33
- Венгрженовский С.* 20, 21, 42, 225, 226
- Верета Дорота (Wereda Dorota)* 7, 57, 58, 248, 256, 257, 258, 308
- Виговський Роман, брацлавський, згодом – київський унійний офіціал 123, 149, 226
- Викуль П.* 19, 24, 295, 296, 379, 396
- Винник Іван, мешканець м. Вінниці 203
- Винниченко Лесько 270
- Вихрист Петро, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 237, 266
- Віктор Садковський, архимандрит православного монастиря в м. Слуцьку (згодом – архієпископ мінський, із'яславський і брацлавський) 52, 53, 336, 337, 338, 368, 369, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 387, 388, 391, 394, 396, 397, 398, 402, 406
- Вікторин (Любимов), подільський єпископ Російської синодально-православної Церкви 297
- Вінцентій, капуцин 286
- Віссаріон, ігумен Пустинно-Медведівського монастиря 319
- Вітвіцький Францишек (Frąciszek Witwicki) 269
- Віткович Олексій, дяк церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 158, 211, 213
- Вішньовська Мар'яна 215
- Владислав IV, польський король 59, 65, 86, 88, 89, 94, 95, 117, 252
- Власюк Теодор 213, 214
- Вненчинська Анна Довбушова (Anna Wnięczynska Dowboszowa) 267
- Водзяновська Ірена (Wodzianowska I.)* 58, 117, 166, 167, 329, 367, 368
- Возняк М.* 289
- Войнарський, православний протопоп 364
- Войтенко В. І.* 22
- Войтковъ А.* 25, 250, 334, 364
- Волик Василій 207
- Волик Гавриїл, о. вікарій Вінницького монастиря василіянок, пресвітер п'ятничанський, небіжчик, 148, 161, 206, 221, 222, 230
- Воличенко Антоній, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Воличенко Василій, мешканець вінницький 104, 114
- Воліченко Гавриїл, парох церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 141, 157
- Воллович Антоній, луцький римо-католицький біскуп 99
- Володимир Великий 7, 289, 333, 335
- Волошин Димитрій 149
- Волошка Анна, пошлюблена, вдовиця 218, 219
- Вольська Анна 212
- Вольський Михаїл 212
- Вольський Яків, о. парох церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 65, 87, 97, 112, 113, 141, 142, 144, 145, 149, 158, 161, 181, 182, 193, 268, 198, 200, 206, 207, 210, 211, 212, 214, 220, 221, 222, 226, 229, 230, 231, 232, 233, 262, 265, 267, 268, 269, 274, 275, 358
- Волянський, інстигатор латинської консисторії 268
- Воронич, реґіментар 355
- Габлевич Марія* 248
- Габріель, капуцин, 286
- Гаврило (Gabriel), парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107, 191
- Гаврило Ткач, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Гавриїл (Петров), митрополит новгородський і санкт-петербурзький 380, 381, 386, 388, 396
- Гавриїл, похрещений, син Стефана і Анни Пактольських 274
- Гавриїл, православний митрополит київський 171, 397, 403
- Галузінський Ян, вінницький міський субделегат 219
- Ганчар Андрій (Андрѣи Ганчарѣ) 112
- Ганчар Теодор, мешканець Кажанихи, небіжчик 113
- Гарасименко Дем'ян, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107, 114, 213
- Гарасимко Дем'ян, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Гафія, дружина Федора Щербацького 214
- Гедеон (Святополк-Четвертинський), київський православний митрополит 308

- Гедеон Дашкевич-Горбацький, унійний єпископ пінський 174, 405
- Георгій Кониський, могильовський православний єпископ 338
- Гервасій (Лінцевський, Лінчевський), православний єпископ переяславський і бориспільський 20, 334, 335, 338, 356, 357
- Германова Анна 215
- Гжегож Йодка (Grzegorz Jodka) 267
- Гирич Петро 274
- Гладієнко Іван, вінницький міщанин 204
- Гліщинський Павло 15*
- Гнідаш, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106, 107
- Гнідашка Мотрона, вдова 266
- Голембійовська Катажина 205
- Голоскевич Наталія, донька о. Іллі Голоскевича 399
- Голоскевич Ілля, настоятель церкви св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця), вінницький православний протопоп (1773); згодом — настоятель церкви св. Кузьми і Дем'яна у м. Вінниці 71, 93, 145, 159, 162, 219, 277, 321, 340, 360, 361, 362, 363, 364, 365, 366, 369, 375, 376, 377, 387, 394, 399, 400, 401, 402, 421
- Голубев С. 253*
- Голіцин М., царський генерал-лейтенант 304
- Гончар Андрій (Андрѣи Ганчарѣ) 112
- Гончар Гавриїл 275
- Гончар Григорій, мешканець с. Кажанихи 113
- Гончарка вдова, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Гончар Іван, етнолог, народознавець 125*
- Гончар Іван, мешканець с. Кажанихи 113
- Гончар Іван, мешканець Старих Хуторів 386
- Гончар Іван зі Слобідки 114
- Гончар Кирило, мешканець Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
- Гончар Прокопій, зі Слобідки (м. Вінниця) 236
- Гончар Теодор, з Кажанихи 113
- Гончаренко Яків 207
- Гончарук Остап, мешканець Хижинців 127
- Горбатенко Теодор 207
- Горобець Іван, підданий з с. Мончина 171
- Горпина (Агрипина), донька Дем'яна Щербацького 215
- Горпина (Агрипина), похрещена, донька Олексія Вітковича 211
- Грабар, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107*
- Грабовський, шляхтич, мешканець Нового міста (м. Вінниця) 125
- Грециха, вдова зі Садків 266
- Григорій (Григораш) Івашко (Іваненко), брацлавський полковник 305
- Григорій, арештант, житель уланівський, стратенець 231
- Григорій, вїт, убитий 231
- Григорій, похрещений, син Василя Марцінського, хуторянського дяка 207
- Григорій, похрещений, син Даниїла Ратновського 208
- Григорій, фаворит архієпископа Віктора Садковського 399
- Григорій, швець, слуга п. Катажини Павловської, пошлюблений 218
- Григорій Лючницький, тяжилівський осадчий 114
- Григорук О. 23*
- Григельський Феодор, парох церкви с. Зарванців 172
- Гримачевський Микита, парох с. Якушинців 174
- Гринчиха Анна дігтярка, з Вишні 266
- Грунер, бершадський городничий 409
- Грушевський Михайло 22, 26, 27, 28, 33, 48, 88, 99, 250, 251, 252, 327*
- Грущенко Дмитро 275
- Гудович Василь, генеральний підскарбій Гетьманщини 379
- Гудович Іван, царський генерал-поручник 379
- Гузович Лука, тесля, мешканець м. Вінниці 219
- Гуліковський Лук'ян, о. 154–155
- Гуменний, парохіянин церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці 106
- Гуменний Грицько, мешканець с. Помийника 317
- Гуцал Андрей (Jendrzej Hucal), парохіянин церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці 106
- Гіпецький Григорій 359
- Габріель, пошлюблений, син Стефана Колодинського 217
- Гавловський, полковник, 344

- Галаган (Калаган) Гнат, чигиринський, згодом — прилуцький козацький полковник 304
- Гардецький Теодор, син Гардецького Теодота, пароха с. Будьок, пошлюблений 219
- Гардецький Теодот, парох с. Будьок з-під Браїлова 219
- Гачинський Іоан 220
- Гдишинський Атанасій, о., декан 355
- Гжебень Людвік (*Grzebień Ludwik*) 101
- Гіль Анджей (*Gil Andrzej*) 13, 38, 39, 41, 94, 249, 271, 291, 310, 311, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 323, 333
- Гловацький Шимон, швець 218
- Гловацький Єжи Юзеф (*Głowacki Jerzy Józef*) 345
- Гловінський Ігнатій 218
- Годлевський Сава 212, 219
- Грабовецький, брацлавський земський комірник 267
- Гржимбовський Францишек 267
- Грохольський, дідич м-ка Вороновиці, 387
- Грохольський Міхал, власник с. П'ятничан 99, 108
- Грохольський Пьотр, віце-губернатор Брацлавської губернії 378
- Грохольський Ян 122
- Грохольські 108
- Гуля Антоній 232
- Д-скій І. І. 23
- Давид, парохіянин церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці, померлий «від повітря» 106
- Далечук Семен, небіжчик із с. Вишні 109
- Даніїл, православний митрополит преславський (ренський) 171, 360, 403
- Данилко, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Дарієнко Йоан, о. 351
- Дарія, жінка Теодора Дубицького 147
- Дарія, похрещена, донька Казіміра, слуги єзуїтського 112
- Дарія, служниця вінницьких панянок василіянок, пошлюблена 217
- Дахненко Василь, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104, 190, 237
- Дахненко Дмитрій, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104, 237
- Дахненко Семен, мельник, мешканець Старого міста 229
- Дахненчук Остап, братчик Братства парохії св. Козьми і Даміяна м. Вінниці 102
- Дахни 242
- Дахниха 266
- Дахниха Анна, мешканка м. Вінниці 200
- Дахно Дмитрій 236
- Дахно Євстафій, мешканець м. Вінниці 200, 209
- Дахно Іван, небіжчик 238, 239
- Дахновська Анна 236
- Дахновський Василій 237
- Дахновський Дмитрій 236, 237, 238, 242, 243
- Дахновський Іоан, небіжчик 238, 239
- Дахновський Назар 236
- Дахновський Степан 215
- Дахновський Якоб 237
- Дахновські 242
- Дахнюк Дмитро 113
- Дем'ян, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Дем'ян, син дворянина Йоахима і Теодори Щербацьких 240
- Дем'ян, син Йоакима і Анни 241
- Дем'ян швець, позичальник з каси братства церкви Покрови Пресвятої Богородиці у м. Вінниці 193
- Дем'яниха Пелагія 265
- Деменко Атанасій 270
- Деменко Панас, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107
- Дерманський Йоан, священник церкви Різдва Богородиці с. П'ятничан 404
- Димитрій Волошин 149
- Димитрій, син Йосипа Музичука, преставився «з віспи» 230
- Діжовий, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Дімітрій (Самбікін), подільський єпископ Російської синодально-православної Церкви 297
- Дложевський Степан, Д-ій Ст 23, 24, 70, 71, 373, 374, 409, 410
- Дмитро, мельник 265
- Добровольська Теодота, донька о. Матвія Добровольського, капеляна Вінницького монастиря василіянок, пошлюблена 216, 268

- Добровольський Афанасій, диякон Вінницького Благовіщенського жіночого монастиря 410
- Добровольський, візник 269
- Добровольський Матвій (Maciej Dobrowolski), капелян Вінницького монастиря василянок 144, 148, 149, 161, 178, 204, 205, 212, 216, 232, 262, 268
- Доброловский К.* 369
- Добрянський (Dobryanski) Йоан, коад'ютор, а згодом — пресвітер церкви св. Георгія на Старих хуторах, священник церкви св. Івана Богослова на Педьках 160, 161, 178, 212, 275, 276, 386, 404
- Добрянський Йоан, вікарій церкви Вінницьких Хуторів 160, 172
- Довбищенко М. В.* 37, 40, 43, 56, 302, 326, 327, 328, 354, 355
- Долбнинський Іван, небіж о. Іллі Голоскевича 399
- Долгорукий Г. 332
- Доманевський Кароль, вінницький ґродський суддя 170
- Домарадзький Климент, овруцький архимандрит, генеральний намісник (офіціал) Київської унійної архієпархії 311
- Домникія, мати Івана Петренка (чи його жінки Єфросинії), парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Домникія, служниця п. Лещинської, пошлюблена 217
- Донат (Соколов-Бобинський), подільський єпископ Російської синодально-православної Церкви 297
- Дорожинська Катажина 317
- Дорожинський Антоній 317
- Дорожинський Базилій 317
- Дорошенко Петро, гетьман Війська Запорозького 307
- Драбинка Кирило, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104, 106
- Драбинка Прокопій, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Драгоманов Михайло* 14, 15
- Драгомирецький Теофан* 17, 18, 61
- Дубицька Анна, вейтова 114
- Дубицька Анна з Миклашевських 84
- Дубицький Іван, мешканець м. Вінниці 84
- Дубицький Никита (Микита), мешканець м. Вінниці 102, 199, 200, 204, 206, 209, 237, 265
- Дубицький Никита, батько Теодора Дубицького 147
- Дубицький Теодор, вінницький міщанин 147
- Дубицький Федір, батько Никити (Микити Дубицького), мешканець м. Вінниці 203
- Евсебіюш, превелебний о. 285
- Етінген, секунд-майор царського війська 344
- Ефименко П.* 398
- Єва, жінка сабарівського мельника Василя 211
- Єва, похрещена, донька Григорія Кучеренка 112, 203
- Єва, похрещена, донька Шимона Постошовського 115, 205
- Євдокія, вдова, колишня жінка Оверка Маляра 267
- Євдокія, вдова, мати Матвія Цопенка (чи його жінки Єлени) 190
- Євдокія, донька Івана Ломиковського, представилася з повітря 230
- Євдокія, донька Івана Скімлія 114
- Євдокія, жінка возного (вейта) Олександра 147, 203
- Євдокія, жінка о. Василя Літинського, пароха церкви Різдва Богородиці с. П'ятничан 208
- Євдокія, жінка о. Михея Багоцького 210, 211, 212, 408
- Євдокія, похрещена, донька Івана Трутинського 115
- Євсей (Льїнський), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 296
- Євсей, призренський митрополит 52, 371, 372
- Євфимія, вдова (на дворі Мойсея), парохіянка вінницької церкви Покрови Богородиці 190
- Євфимія, жінка Філіпа цигана 230
- Євфросинія, похрещена 113
- Єкатерина, вдовиця, господиня п. Яна Ґалузінського, пошлюблена 219
- Єкатерина, жінка Антонія Котовича 200, 206
- Єкатерина, жінка Василя Миклашевського, мешканка м. Вінниці 114
- Єкатерина, жінка Григорія Кучеренка 204
- Єкатерина, жінка о. Петра Лосінського 230
- Єкатерина, жінка Петра Захлопаного із Шереметки, небіжчиця 109
- Єкатерина, жінка Якова Гончаренка 207
- Єкатерина, похрещена, донька Михаїла і Анни Вольських 212
- Єкатерина, похрещена, донька о. Даниїла Обертинського 211
- Єкатеріна II (Єкатерина Алексєевна, Єкатеріна Алексєевна), російська імператриця 48, 50, 59,

- 292, 305, 320, 330, 333–339, 342, 343, 348, 349, 352, 357, 377, 378, 380–383, 389, 421
- Елена (Jelena), вдова, сестра Якіма Сагайдаченка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Елена, господиня п. Краковецького 218
- Елена, дружина о. Даниїла Обертинського 408
- Елена (Jelena), жінка Матвія Цопенка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Елена, похрещена, донька о. Гавриїла Бжозовського, капеляна Віницького монастиря василіян 200, 206
- Елизавета I, російська цариця 292
- Елизавета, похрещена 113
- Елпідіфор (Бенедіктів), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 294, 296
- Еляшевський Андрій 114
- Ємеліян (Омелян), дяк церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 157
- Епифаній Ревуцький, ігумен Скельського монастиря (Полтавщина) 52
- Єрвасій, гвардіян Вінницького капуцинського монастиря, 286
- Єрина, попадя о. Петра Лосінського 114
- Єфимія, жінка Йосипа Карпенка 265
- Єфимович Фтеодор, священник церкви Вінницького дівочого Благовіщенського монастиря 404
- Єфрем, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107, 191
- Єфросинія, жінка Івана Петренка 190
- Єфросинія, жінка Цопенка Матвія, парохіянина церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Жарчинська Констанція, комірниківна 266, 267
- Жарчинська, стара мати п. Жарчинського, комірника 218
- Жарчинський, інстигатор 231
- Жарчинський, комірник 218
- Жевуський Вацлав, коронний польний гетьман 343
- Жевуський Северин, посол на сейм від Подільського воєводства 343
- Желінська Ева (*Zielińska Ewa*) 281
- Жовтівський Іоан 267
- Жофрен Тереза 347
- Жупаник Теодор, мешканець хуторянський 266
- Журбицький, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Заблоцький Василій (Забловський, *Bazyli Zabłocki*), вінницький протопресвітер (декан), парох унійної парохії в м. Яневі 142, 150, 162, 205, 209, 221, 264, 273, 358, 363
- Завальський Базилій 230
- Завроцький Єляш, вінницький гродський намісник 232
- Завроцький Ян Казимир (Казимеж?) 217
- Задомовський Павло, мешканець м. Вінниці 207
- Задомовський Федір, мешканець м. Вінниці 204, 215
- Заїка, ткач 112
- Зайдай Григорій, небіжчик 268
- Закрзевський, професор вінницьких шкіл 217, 267
- Закшевський, мешканець м. Вінниці 125
- Залеський Г., настоятель церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 196
- Залескі Лукаш, міський писар 270
- Залізник Максим 56
- Заллецький Гуголін, о. 284
- Зарковський 217
- Зарчинський, мешканець м. Вінниці, комісар вінницький 223, 225
- Захлопаний Петро, із с. Шереметки, небіжчик 109, 266
- Зейлікович Лейба, вінницький міщанин 196
- Зельницький Кирило, гуманський православний протопоп 375
- Зиновія, жінка Кирила «в хаті возничихи», парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Злотник А. 102
- Значко-Яворський Мелхиседек, настоятель Мотронинського Свято-Троїцького монастиря 43
- Зосима, о. архимандрит Києво-Печерської лаври 375, 376
- Зражевський, білоцерківський православний протопоп 339, 362
- Іван, коваль, циган 230
- Іван, мешканець тиврівський 232
- Іван, похрещений, «від родительки, господині фільварку Садківського», 228
- Іван, похрещений, син Дем'яна і Анни Щербацьких 240

- Іван, похрещений, син Димитрія Дахновського і його жінки Анни 237
- Іван, похрещений, син о. Якова Вольського 207
- Іван, Починків зять 104
- Іван, син о. Даниїла Крубовича 208
- Іван, син о. Даниїла Обертинського, небіжчик 213
- Іван, син о. Якова Вольського, небіжчик 209
- Іван, слуга п. Жарчинського, пошлюблений 218
- Іван, стріхар п'ятничанський 206
- Іваненко (Івашко) Григорій (Григораш), брацлавський козацький полковник 305
- Іваниха, кравчиха 230
- Іваниха Оксана 266
- Іваниха, Олексіївна 228
- Іваниха, Оринія, бездідна 266
- Іванович Іван, прибулець з Росії, шкільний писар, небіжчик 232
- Івановський Євстахій (Геленіюш) 74*
- Івашкевич Юзеф (Juzef Iwaszkiewicz), єзуїтський кухар, пошлюблений 269
- Ігнатій, похрещений, син о. Даниїла Крубовича 200, 207, 209, 215, 272, 400
- Ігнатій, похрещений, син о. Даниїла Обертинського 211
- Іеромонах Паїсій 203, 206
- Іларіон, переяславський православний єпископ 171, 174, 370–373, 376, 403
- Ілляшевич Леон, учень Вінницької округової школи, здобувач духовного стану 170
- Інокентій Винницький, єпископ перемиський 271
- Іоан, похрещений, син о. Даниїла Обертинського 211, 214
- Іов (Базилевич), православний єпископ переяславський і бориспільський 25, 162, 174, 250, 319, 320, 321, 334, 360, 364, 374, 421
- Іосиф, син Василя шевця 268
- Іпатій Потій, київський унійний митрополит 37
- Іраклій Лісовський, білоруський унійний архієпископ 405, 406
- Ірина, донька Дахнова з Вінницьких Хуторів 207
- Ірина, донька о. Даниїла Крубовича, пошлюблена 220
- Ірина, дружина о. Петра Лосінського 203
- Ірина, [жінка, донька?] священника Петра Попадку 148
- Ірина, жінка Стефана Мандзія 114
- Ірина, похрещена, зі с. Шереметки 204
- Ірина, служниця п. Катажини Павловської, пошлюблена 218
- Іринія, пошлюблена, вдова, господиня п. Волянського 268
- Ірінарх (Попов), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 296
- Іскра З. 303, 304
- Іустін (Охотін), подільський єпископ Російської синодально-православної Церкви 297
- «Івстина, ѿт жени єще небрачної», похрещена 228
- Йоаким Горбацький, пінський унійний єпископ 405
- Йоан Дахновський 239
- Йоан Козлович, переяславський православний єпископ 291
- Йоаннікій (Никифорович-Полонський), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 25, 161, 172, 173, 174, 295, 296, 389, 394, 396, 398, 401, 402, 404, 410, 421
- Йоасаф Кроковський 332
- Йоахим Щербацький, похрещений 240
- Йосафат Булгак, пінський унійний єпископ 388
- Йосафат Кунцевич, полоцький унійний архієпископ 181, 182, 371
- Йосип Нелюбович-Тукальський, київський православний митрополит 308, 320
- Йосип Шумлянський, львівський православний, а згодом – унійний єпископ 314
- Йосиф II, австрійський цісар 330
- Каєтан Ігнаці Солтик, краківський католицький єпископ 343
- Каєтан, бр., катехета русинський 285
- Казимир, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Казімір, «парубок єзуїтський» 113, 272
- Казімір, «слуга єзуїтський» 112
- Казімірович Францішок 218
- Калаган (Галаган Гнат), чигиринський, згодом — прилуцький полковник 304, 305
- Каленик, пошлюблений, челядник Казимира Шевця з Єзуїтської юридики (м. Вінниця) 218
- Калениченко Іван, мешканець Старого Міста 200, 209

- Калиновський Валенти (Валентій) Александер, брацлавський і вінницький староста 99, 109, 117
- Калиновський Людвік, вінницький староста 65, 97, 98, 99, 144, 150, 225, 280, 284
- Калиновський М. 30
- Калібіта-Кремезович Іван, пробощ тетіївський 210
- Калнозючка вдова, мешканка Хуторів 266
- Камінний Данило, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Кандиба Андрій, корсунський полковник 305
- Карліна Оксана 57*
- Карп'юк Ярема, бондар, мешканець Старого міста (м. Вінниця) 229
- Карпенко Йосип, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104, 265
- Карпенко Кирило, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Карпенко Степан, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Карпенко Петро, брат Карпенка Кирила, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Карпенчук Марія 104
- Карпенчук Павло 104
- Карпенчук Яків 104, 114
- Карпо, небіжчик, замковий сторож, згодом броварник 230
- Карпович Василій, пошлюблений 114
- Катерина, жінка Петра Захлопаного, мешканка с. Шереметки 109
- Качуровський Григорій, вінницький шляхтич 204
- Квасніцький Йоан, вікарій парохії св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця); вікарій парохії св. Георгія на Старих Хуторах 147, 159, 160, 207, 267
- Кикить Іван, небіжчик із с. Шереметки 108
- Кипріян Жоховський, київський унійний митрополит 310
- Кириленко Василь, брат Григорія Кириленка, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Кириленко Григорій, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Кирило (о. Кугуґ), о. парох церкви св. Миколая 159
- Кирило, батько Дем'яна Гарасимка (чи його жінки Анна), парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Кирило, парохіянн церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці 106
- Кирило, похрещений, син Вітковича Олексія 211
- Кирило, пошлюблений, слуга п. Чарковського 218
- Кирило, слов'янський просвітник ІХ ст. 7, 185, 289
- Кирило «в хаті возничихи», парохіянн церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці 191
- Кирило Олексіїв, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Кириак Красовський, дяк церкви св. Миколая 159
- Кіктиха Марія 266
- Кіктюк Іван, небіжчик, мешканець с. Шереметки 109
- Кілімник Ничипор, парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Кілімничка Тетяна 266
- Кірілл (Платонов-Богословській), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 296
- Кісельовський Пьотр (Piotr Kisielowski), пошлюблений 269
- Кітлінський Олексій 8*
- Климент XIII, Папа Римський 285
- Климент XIV, Папа Римський 130
- Клосовський Кириак, дяк церкви св. Кузьми і Дем'яна у м. Вінниці, св. Йоана Богослова на Педьках (Малих Хуторах) 157, 161, 163, 404
- Кобельський Францишек Антоній, луцький латинський біскуп 98, 284
- Коваленко Леонтій 114
- Ковалецький (Ковалевський) Михаїл, парох церкви Архангела Михаїла в с. Сабарів 198, 200, 208, 209, 210, 211, 220
- Коваль Петро, мешканець Кажанихи 113
- Коваль Степан 212
- Коваль Юзеф (Juzef Kowal), парохіянн церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Ковальський Мацей, мешканець м. Вінниці 217
- Ковердинський Никифор, парох с. Черлинкова 174
- Ковердинський Павел, парох с. Яришівки 174
- Козаревич Гіп. 240
- Козачинський І. 74*
- Козачинський Михаїл 54
- Козачинський, унійний парох с. Лісових Рахнів 180
- Козіцький, п. 267

- Колбук В. 46
- Колісник Петро, небіжчик із с.Шереметки 109
- Колісничка Анна, мешканка с. Шереметки 109
- Колодинський Стефан, господар п. Зарковського 217
- Колодний А. 290
- Кондрацький Герасим, дяк церкви св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця) 403
- Конон, брат Івана Петренка, парохіянин вінницької церкви Покрови Богородиці м. Вінниця 190
- Конский А. 97
- Копелець старий, зі Садків (м. Вінниця) 266
- Копилець Йоахим, мешканець м. Вінниця 242
- Копчинський Іван (Ян) 200, 206
- Коренюк Василій, мешканець с. Косаківки 207
- Коренюк із с. Косаківки 267
- Корецький Богущ Федорович, кн. 314
- Корзон Тадеуш (*Korzon Tadeusz*) 28, 29, 34, 312, 347, 368
- Корнеліуш, син о. Івана Стеткевича, пароха церкви св. Георгія на Старих Хуторах, 166
- Корнельовський Антоній 210, 214
- Короткевич Томаш, учень Вінницької округової школи 170
- Корчинський, шляхтич, вінницький міський віцерегент, мешканець Нового міста 125
- Косаковський Антоній, секретар короля Станіслава II Августа 369
- Косар Андрій 34
- Костантій, «огородничий вв. оо. єзуїтів» 113, 272, 274
- Костомаров Микола 13, 288, 289
- Кость Максим, здобувач священницького сану 414
- Костюк, вінницький міщанин 224
- Костюк Теодор, мешканець Старого міста (м. Вінниця) 229
- Костюшко Тадеуш, польський генерал 382
- Котович Антоній, мечник белзький 100, 225
- Котовичівна Гелена (*Helena Kotowiczówna*), пошлюблена 269, 274
- Коханський Шимон, пошлюблений, член мулярського цеху 219
- Коцюбинський, унійний священник 393
- Кочуренко Григорій, славетний, мешканець Нового міста (м. Вінниця) 125
- Кояловичь М. 70, 338, 354, 359, 360, 367, 371, 372
- Кравець Іван, мешканець Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
- Кравченко В. 61
- Кравчиха Олександра 230
- Кравчук Семен (Сємион), пошлюблений, удівець, із П'ятничан 268
- Краковецький 218
- Красінський 180
- Красовський, вінницький унійний декан у 1730-х рр. 108, 162
- Красовський, полковник 337
- Кревський 274
- Кремезович Василій животівський унійний декан 85
- Кречетніков Михаїл, царський генерал, генерал-губернатор мінський, із'яславський, брацлавський 336, 343, 377, 378, 380
- Крещеновський С. 398
- Кривешко Михайло 266
- Кривий Микола швець, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниця 104
- Кривий Філіп 104
- Крижановський Тимофій, о. 390
- Крижанська, п. 269
- Крикун Микола 31, 101, 304, 305, 342, 343, 344, 345, 346, 348, 380
- Крицький Микола (*Nykolay Krycky*), комірник, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниця 190
- Кропивницький Михайло (Міхал), брацлавський підсудок 86, 87, 88, 94, 95, 195, 252
- Кросінський 180
- Крубович Даниїл (*Daniel*), коммендар, коад'ютор, настоятель церкви св. Козьми і Дем'яна у м. Вінниця 65, 97, 125, 146, 147, 149, 157, 159, 172, 178, 181, 198, 200, 203–210, 212, 214, 215, 217, 219, 220, 228, 230, 231, 232, 236, 237, 238, 240, 242, 243, 262, 270, 272, 358, 360, 379, 399, 403
- Крубович Ігнатій, похрещений, син о. Даниїла Крубовича 200
- Крубович Теодор, пошлюблений 219
- Крубович Тетяна, дружина о. Даниїла Крубовича 149, 198, 200, 203, 204, 205, 215
- Крубовичівна Мар'яна, донька о. Даниїла Крубовича 215
- Крючкова Н. Д. 15

- Ксенія, донька о. Йоана Стеткевича, пароха церкви св. Георгія а Старих Хуторах 205
- Ксенія, донька Якіма Педченка, 206
- Ксенія, жінка Василя Митлашевського 267
- Ксенія, жінка о. Стефана, капеляна Віницького монастиря василіянок 199
- Ксенія, похрещена, донька о. Йоана, пресвітера хуторянського 207
- Ксенія, похрещена 114
- Ксенія, пошлюблена, донька о. Івана Стеткевича, пароха церкви св. Георгія на Старих Хуторах 145, 209
- Ксенія Олійничка 208
- Ксенофонт (Троепольскій), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 296
- Кузьма, бр., катехета польський 285
- Кузьма, пошлюблений, слуга пана Нагайського 218
- Куницький, унійний священник 387
- Кунцевич Йосафат 37
- Куписобаки Петро 266
- Кучеренко Василій 230
- Кучеренко Григорій, мешканець м. Вінниці 204, 218
- Кучерівна, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці
- Кучерук Данило, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 106
- Кучорів Данило 269
- Кушнір Данило, мліївський титар 355
- Кушнір Михайло, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Кушнір Петро 113
- Кушнір Петро, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Л-скій С.* 25, 398, 400
- Лаврін, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Лаврін, син теслі, з Людвиківки 267
- Лазебник Стефан, робочий 223
- Ланевський Павел, протоіерей Російської синодально-православної Церкви 294
- Лапінський Г., генеральний візитатор унійних парохій Вінницького деканату 62, 69
- Ластовський Валерій* 13, 43, 51, 52
- Лашевський Афтоній (Антоній), парох церкви с. Луки 172, 179
- Лашевський Матфей, парох с. Цвіжин 174
- Левандовський Стефан, богуславський православний протопоп 339
- Левинський Стефан, луцький унійний єпископ 406
- Левицький Афанасій, настоятель церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, небіжчик, 143, 221
- Левицький Йоан, парох с. Хижинців 173
- Левицький Никита, парох церкви с. Писарівки 173
- Левицький Петро* 18
- Левіцький Антоній, парох із м. Дашева (дашковецький?) 179, 206, 221
- Легун Ю. В.* 8, 71
- Леон (Лев) Кишка, київський унійний митрополит 36, 142, 183, 184, 185, 310, 311, 328
- Леон (Лев) Шептицький, унійний єпископ львівський, згодом – київський митрополит 20, 25, 33, 71, 89, 97, 143, 144, 148, 149, 150, 172, 173, 174, 225, 225, 315, 316, 318, 327, 360, 361, 363, 364, 365, 366, 367
- Леонтій (Лебедінскій), подільський архієпископ Російської синодально-православної Церкви 297
- Леонтій, парохіянин вінницької церкви Покрови Богородиці 191
- Леонтій, похрещений, син Йосипа Карпенка 265
- Леонтій, працьовитий, син Василя Петлюги, пошлюблений 274
- Лесько, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Лещинська 217
- Лещинський Станіслав 332
- Липківський Василь (Липковскій В.)* 19, 165, 167, 202, 312, 356, 357
- Липський Іполит (Ип. Л.)* 26, 385, 388, 389
- Лисянський, полковник 337
- Ліневич Григорій, кальницький православний протопоп 359
- Лісейчиков Дзяніс* 36, 43, 44, 54, 56, 184, 272, 275
- Лісовий Матвій, зі Старого міста (м. Вінниця) 237
- Лісовський Іраклій 406
- Літинський Василій, парох церкви Різдва Богородиці в с. П'ятничанах 89, 198, 207, 208, 272
- Лобатынский Созонт* 25

- Ловчанський Петро, лібертоваий, здобувач священницького сану 152
- Лодж Джон, гравер* 295
- Лоза Василь, мешканець с. Помийника 317
- Лозинський Даниїл (Даниїл Поциба), парох с. Гущинець 363, 364
- Лозинський Петро, кандидат на священство 65
- Ломачевський Калиник, пошлюблений 213, 214
- Ломиковський Іван, преставився з повітря 230
- Лосінський Петро, о. парох церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 97, 141, 146, 148, 157, 199, 200, 203, 206, 207, 208, 209, 238, 264, 265, 268, 272
- Лось Валентина* 40, 42, 44–48, 167, 181, 182, 292, 326, 327, 384, 393, 406
- Лотоцький О.* 23, 24, 325
- Лук'ян, пасічник із с. Помийника 317
- Лукашевич Костянтин, вінницький міщанин 87
- Луценко Григорій, небіжчик 219, 230
- Любарскій П.* 19
- Любартович-Сангушко Януш-Александр, кн., колятор Троїцької церкви м. Пикова 194
- Любатинський Созонт* 319, 321
- Любінський Григорій, ямпільський унійний декан
- Любінський Йоан (Ян) брацлавський унійний офіціал 21, 89, 100, 180, 181, 267, 287, 358, 365, 366, 367, 371, 372, 375
- Любка, жінка осавулового зятя 270
- Любомир Гузар, митрополит УГКЦ 356
- Любомирський Александер, київський каштелян 24
- Любомирський Ксаверій 373
- Любомирський, князь 70
- Людвік, небіжчик, син Стефана Пактольського і його жінки Анни 269
- Людвік, цехмістр 269
- Лючницька Марія 115
- Лючницький Григорій 114
- Лялькевич Симон, студент Вінницьких шкіл 203
- Магдалина, жінка Димитрія Волошина 149
- Маєвська (Majewska), кума 147, 203
- Мазепа Іван 301, 302, 303, 304
- Мазур Яцько, зі Садків (м. Вінниця) 218
- Макаревичка, парохіянка церкви Покрови Пресвятої Богородиці у м. Вінниці, померла «від повітря» 107
- Макарій Тучапський, львівський єпископ 314
- Макарій, митрополит 314
- Максиміліян Рило, холмський (згодом — перемиський) унійний єпископ 146, 165, 317, 321, 339, 366, 367
- Максимович Михайло* 303
- Мальований Семен, гончар, зі Старого міста (м. Вінниця) 198, 207, 208
- Маляр Дем'ян 214, 215, 236, 238
- Мандзій Стефан 114
- Манковський Григорій, жовнір гарнізону 269
- Мар'ян, о., блюститель Ближніх печер у Києво-Печерській лаврі 374
- Марина, небіжчиця, донька Назара Педини 386
- Марина, похрещена, донька о. Даниїла Обертинського 210
- Марина, служниця пані Крижанської, пошлюблена 269
- Мариська, попада з Михайлівки 266
- Маріюфіл, гвардіан (настоятель) капуцинського кляштора 285, 286
- Маріюш, о., пріор кармелітів 346
- Марія, «не по законѣ вѣнчанна» 228
- Марія, вдова (садиба Данила Камінного), парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Марія, вдовиця, господиня двору п. Глуховського, пошлюблена 218
- Марія, донька Василя Митлашевського, пошлюблена 203, 274
- Марія, донька Микити Дубицького, зі Слобідки 218, 237
- Марія, донька о. Даниїла Крубовича, пошлюблена 219, 220
- Марія, донька о. Петра Лосінського 200, 209
- Марія, донька священника Якова Багоцького 148
- Марія, донька Стефана Столяра, «преставилася з віспи» 230
- Марія, донька Івана Орачевського, «преставилася з віспи» 230
- Марія, жінка Анастасія Деменка 270
- Марія, жінка Василя «в Маркових хатці», парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191

- Марія, жінка Гаврила Московця 233
- Марія, жінка Гаврила Ткача, парохіянка вінницької церкви Покрови Богородиці 190
- Марія, жінка зятя Леонтія Миклашевського 210
- Марія, жінка Калениченка Івана, мешканка Старого міста (м. Вінниця) 209
- Марія, жінка Матєя Бондаря, мешканця с. Босівки 134
- Марія, жінка Олександра Миклашевського 214, 215
- Марія, жінка Петра Ковалєя, мешканця с. Кажанихи 113
- Марія, жінка Прокопія Гончара зі Слобідки 236
- Марія, жінка Тимофія «в Коломара хаті», парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Марія, жінка Францішка Вітвіцького 269
- Марія, жінка Івана, мешканця тиврівського, небіжчиця, 232
- Марія, жінка Івана Калениченка зі Старого міста 200
- Марія, жінка Івана Ломиковського, «преставилася з повітря» 230
- Марія, жінка Івана Осадчого 229
- Марія, жінка Івана шевця Гуліватого, мешканця с. Кажанихи 113
- Марія, мати Василя Дахненка (чи його жінки Марії) 190
- Марія, мати Гаврила Ткача (чи його жінки Марії) 190
- Марія, невістка теці ткача Заїки 112
- Марія, похрещена, від батьків старозаконних 230
- Марія, похрещена, донька Стефана і Анни Пактольських 180
- Марія, похрещена, донька Тимофія Мельника 208
- Марія, похрещена, донька Івана, ковалєя, цигана 230
- Марія, похрещена, донька Івана Стеткевича 206
- Марія, пошлюблена, донька о. Івана Стеткевича, пароха церкви св. Георгія на Старих Хуторах (м. Вінниця) 208
- Марія, пошлюблена, мамка уродж. Струтинського 212, 219
- Марія, пошлюблена, наймичка шевця Шимона Гловацького 218
- Марія Габлевич 248
- Марія Лючницька 115
- Марія Михальчиха Шевчиха, кума 199, 206
- Марія Стефанова, мельничка з Вишні 265
- Маріян, ієромонах 376
- Маріянна Травінська, капітанова Військ коронних 274
- Маріянна, жінка о. Гаріїла Бжозовського 200
- Марк, кармеліт 345, 346
- Маркевич Г. И. 292
- Маркелл (Поппель), подільський єпископ Російської синодально-православної Церкви 295, 297
- Марко, похрещений, син о. Петра Базалицького 208
- Марко, сусід Ничипора Мельника, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Марта, донька капеляна Матвія Добровольського 204
- Марта, жінка Василя Воличенка, мешканка вінницька 208
- Марта, жінка Івана Гладієнка 204
- Марфа, донька Лавріна Прокопенка і його жінки Тетяни 267
- Марфа, похрещена, донька о. Матфія Добровольського 149
- Марфа, похрещена, донька о. Якова Вольського 206
- Марфа, похрещена, донька Федора Задомівського 215
- Марцінський Василій, дяк хуторянський 207
- Марчинський Димитрій (Деметріюш Марчинський), настоятель парохії в с. Людвиківці 89, 134, 135
- Маслійчук Стефан, пошлюблений, челядник Матфія Мельника 219
- Матвіїха Настасія 270
- Матвій, пивовар єзуїтський 113, 114, 270, 272
- Матвій, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 106
- Матїїха Агафія, мешканка с. Парпурівців 208
- Матковський Тимотеуш, барсько-брацлавський унійний офіціал 316, 366
- Матрона, вдова 190
- Матфій, пошлюблений, слуга о. Даниїла Обертинського 218
- Мачинський Димитрій, парох с. Шереметки 174
- Машевський, вінницький магістратський писар 401
- Мащинський Афанасій, парох с. Соловіївки 173
- Мединський Вавжинць, возний генерал 317
- Меланія, вдова Присяжна 232
- Меленевський Міхал, о., генеральний офіціал Київської унійної митрополії 182

- Мельник Іван (Ян), парохіянин вінницької церкви Покрови Богородиці 104
- Мельник Лаврін 233
- Мельник Матвій 219
- Мельник Николай мешканець м. Вінниці 219
- Мельник Ничипор, парохіянин вінницької церкви Покрови Богородиці 104
- Мельник Тимофій 208
- Мельхіседек Значко-Яворський, ігумен Мотронинського монастиря 348, 352, 353, 355, 356
- Меншиков Александр, фаворит Петра I і сановник 304, 305, 332
- Методій, слов'янський просвітник IX ст. 107, 289
- Микита (Никита), похрещений, син о. Якова Вольського 206
- Микита, вїт с. Помийника 317
- Миклашевська Анна 114
- Миклашевська Марія, мешканка м. Вінниці 211
- Миклашевський (Митлашевський) Василій, мешканець м. Вінниці 104, 114, 115, 149, 242, 267, 272
- Миклашевський (Митлашевський) Василій, титар церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 130, 192, 193, 274
- Миклашевський (Митлашевський) Олександр (Александр), мешканець м. Вінниці 114, 214, 215, 223
- Миклашевський Атанасій, парохіянин церкви Покрови Богородиці 104
- Миклашевський Йосип (Юзеф), мешканець м. Вінниці 113
- Миклашевський Леонтій, мешкаць м. Вінниці 210
- Миклашевський Лесько 266
- Миклашевський Олексій (*Алєзеї Микласzeski, Alexi Mikloszewski*), парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107, 275
- Миклашевський Юзеф, мешканець м. Вінниці 211, 213
- Миклашевський Яким, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Миклашевські 214
- Миколаєнко Григорій, підданий із с. Побірка 189
- Михаїл, о. вікарій, згодом – капелян Віницького монастиря василіянок 148, 161
- Михаїл, о. парох церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці (1720-ті рр.) 140, 157
- Михаїл, парох корделівський 206
- Михаїл, похрещений, син о. Якова Вольського 206
- Михаїл, священник церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці
- Михайлиха, вдова 213
- Михайло «в Небокальського хаті», парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Михайло кушнір, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Михалко швець 266
- Михалчиха, парохіянка церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці 107
- Михалчиха шевчиха 266
- Мін, китайська династія 356
- Мінковський Григорій, жовнір гарнізону вінницького старости, пошлюблений 269
- Місюра Григорій, парох с. Широка Гребля, 174
- Мітлашевський Кароль 267
- Міхаловський Кшиштоф, брацлавський підчаший 345
- Міцкевич Францішек, кам'янецький католицький єпископ 409
- Мишук Р. С.* 15
- Млоцький Симеон, володимирський унійний єпископ 406
- Мойсей, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Мокрицький Василій, 25, 399
- Мокрицький Григорій, київський унійний офіціал 354
- Мокрицький Миколай, ректор шкіл Українського округового відділу 170
- Мокрицький Петро (Piotr) студент-філософ вінницьких шкіл, небіжчик, 231
- Мокрицький Томаш (*Tomasz Mokrzycki*) 265
- Морозов Костянтин* 74
- Москвіцька Францішка, мешканка м. Вінниці 125, 267
- Московець Гаврило 233
- Московець Іван 113
- Мотрона, жінка Василя Дахновського 237
- Мотрона, жінка Василя Дахненка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190, 237
- Мотрона, жінка Дмитра Грущенка 275

- Мотрона, жінка Кирила Гончара, мешканця Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
- Мотрона, небіжчиця, донька Гаврила Московця і Марії 233
- Мотря Грущенчиха 275
- Мошак М. І. 22
- Музичук Йосип (Йосифъ Мѣзичукъ), із Садків 230
- Муляр Дам'ян, прибулець з Києва, небіжчик, 232
- Муляр Максим, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Мусій, парохіянин церкви Покрови Богородиці у м. Вінниці 107
- Мусін-Пушкін Алексей, обер-прокурор Синоду 396
- Набиванець Станіслав (*Nabywaniec Stanislaw*) 57, 313
- Нагайський 218
- Назарій, похрещений, син Димитрія Дахна і його жінки Анни 236
- Наймичка у Діжового, померла «від повітря» 106
- Наникевич Стефан, священник собору св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 400
- Наталія, похрещена, донька Теодора Дубицького 147
- Наталя, похрещена, донька Микити Дубицького 203, 204
- Нечуй-Левицький Іван, письменник 139–140
- Никита, Дахнишин син 267
- Никита, похрещений, син Василя Миклашевського 114
- Никита, похрещений, син Дмитра мельника 265
- Никита, похрещений, син о. Якова Вольського 206
- Никифір, похрещений, син Леська Винниченка 270
- Никифор, ієромонах 124
- Никифор, похрещений 114
- Николай з Вінниці, парох церкви св. Миколая м. Вінниці (1689 р.) 143
- Ничипор, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Ничипоренко, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Ніколай I, російський імператор 19, 29, 44
- Нововишнецький Каетан, о. 284
- Новодоменський Оттон, о. 99
- Новосельський Йоан, священник церкви Вінницького дівочого Благовіщенського монастиря 404
- Обертинська Єлена, жінка о. Даниїла Обертинського 210, 212, 213, 220, 408
- Обертинський Даниїл, коад'ютор, згодом – парох церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 91, 92, 113, 115, 144, 145, 158, 160, 182, 210, 211, 212, 213, 214, 218, 220, 222, 231, 265, 408
- Ободовський Симеон, о. 406
- Огінська, пані 268
- Оглоблин Олександр 11
- Одрживольський Ян, вінницький староста 30, 99
- Олександр, возний 147
- Олександра кравчиха 230
- Олена (Jelena), див. Єлена
- Олексій (Алеґей), слуга субделегата Тлуховського, пошлюблений 218
- Олексій, похрещений, підкидьок 228
- Олійник Василь, небіжчик із с. Вишні 109
- Олійник Іван 265
- Олійничка Марія, небіжчиця із с. Вишні 109
- Ольга, київська княгиня 335
- Ольшевський Михаїл (Michał Olszewski), парох церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 141, 157
- Омельченко М. 303
- Омелян (Ємеліанъ, Omelian), дяк церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 163
- Омелян, парохіянин церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 163
- Омелян, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Онофрей, зайшлий з Радомишля 112
- Онофрей, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 106
- Онофрей, свідок при хрещенні 232
- Онофрейка Пелагія 114
- Орачевський Іван 230
- Оринія Іваниха, мешканка Старого Міста 200, 206
- Орлик Пилип, гетьман Війська Запорозького 304, 305, 306, 328, 329
- Орловський Петр 25, 372, 374, 375
- Орловський Михайло 15
- Ортинський (Ординський) Станіслав Костка, радник маршалка конфедератів 345, 346
- Осадчий Іван 229
- Осадчий Іван, із с. Павлівки 218

- Осадчий Іван із Садків 210, 214, 215
- Осиковський Матфій, священник церкви св. Йоана Богослова на Педьках (Малих Хуторах) 161, 172, 404
- Островський Богдан, брацлавський хорунжий, очільник Брацлавського полку міліції конфедератів 345
- Острозький Бернардин 284
- Остроський, вельможний, мешканець м. Вінниці 218
- Осушний М. І. 49
- Отамановський Валентин 29, 30, 87, 88, 89, 100, 101, 102, 106, 126, 252, 253
- Оттон, бр. 285
- Оустрзицький Базилій, лісничий 267
- Охотіна Івана, канцелярист нижегородської консисторії, секретар Подільської єпархіяльної консисторії 295
- Охримовський Леон, годинникар (зегармістр) 214, 215, 218, 267
- П'ясецький Пахомій 88
- Павел Петрович, великий князь, згодом російський імператор 380, 383, 389
- Павленчук Грицько, удівець, парохіянин церкви св. Миколая на Старому місті, пошлюблений 229
- Павло (Павел), паламар церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 232, 268
- Павло, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Павло, похрещений, син о. Даниїла Обертинського 211
- Павло, син о. Даниїла Обертинського, пошлюблений 220
- Павло, сусід Дениса Панченка, парохіянина церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Павловська Катажина, мешканка Нового міста (м. Вінниця) 218
- Павловський Адам брацлавський латинський офіціал 98
- Павловський Євстахій, погребиченський унійний декан 170
- Павловський Михаїл 220
- Павловський, вінницький шляхтич 125
- Павлуцький Григорій, мистецтвознавець, історик архітектури 132, 133
- Паїсій, ієромонах 203, 206, 207
- Паковський, кс., комісар унійного львівського єпископа 143
- Пактольська Анна 206, 269, 274
- Пактольський Степан, гродський палестрант м. Вінниці, парохіянин церкви Покрови Богородиці 180, 269, 274
- Паламар Павло 232
- Паламар, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 106
- Паламарчук Степан, коваль 114
- Палій Семен, фастівський козацький полковник 301, 303, 304, 305, 306, 309
- Панченко Денис, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Параска, донька Марії (садиба Данила Камінного), вдови, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Параска, жінка Петра Карпенка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Параска, наймичка Сосини 228
- Параскева, жінка Івана Трутинського, мешканця с. Тяжилова 115
- Параскева, жінка Тимофія Мельника 208
- Параскева, жінка Шимона Постолювського 205
- Параскевія, донька Григорія Луценка, преставилася з віспи, небіжчиця 230
- Параскевія, каліка, небіжчиця 232
- Параскевія, служниця о. Даниїла Обертинського, пошлюблена 218
- Парасковія, жінка Миколи Шевця кривого 113
- Парфеній (Левицький), подільський архієпископ 295
- Пархолуба Петро 266
- Пархоменко Володимир 20, 291
- Педина Назар, мешканець Старих Хуторів 386
- Педора, донька вдови Євфимії, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Педченки 214
- Педченко Іван 102, 207
- Педченко Теодор з Хуторів 215, 236
- Педченко Яким, мешканець Малих Хуторів 102, 198, 200, 206, 207, 208, 209, 237
- Пелагія, вдова (на дворі Петра Кушніра), парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190

- Пелагія, донька Василя Кириленка, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Пелагія, донька Кравчихи Олександри, небіжчиця, преставилася «з віспи» 230
- Пелагія, дружина Казимира, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Пелагія, жінка Константія огородничого 113
- Пелагія, жінка Марка, сусіда Ничипора Мельника, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Пелагія Онофрейка 266
- Пеньковська Єкатерина, мешканка Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
- Пеньковський Войцех, земський комірник 267
- Переровський, православний протопоп 364
- Пержинський Григорій, вороновицький унійний декан 397
- Пержинський Григорій, управитель Вінницькою, Брацлавською та Липовецькою протопопіями 397
- Перкун Віталій 8*
- Пероговський Василій 382, 383, 384*
- Петренко Василь, мешканець м. Вінниці 190
- Петренко Іван, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Петренко Олесь 8, 49, 50, 87, 109, 112, 134, 254, 357, 379, 380, 383, 388, 392, 400, 401, 406, 408, 409, 410*
- Петриковна Ксенія панна 266
- Петро Могила, київський православний митрополит 35, 88, 195, 252, 253, 307
- Петро, брат Кирила Карпенка, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Петров Микола 22*
- Пивовар (пивовар?), померлий «з повітря» 106, 107
- Пивовар Матфій 113
- Пилип, похрещений, син вінницького міщанина Федора Задомівського 204
- Пилипенко Василь, вінницький вїйт, позичальник з каси братства церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 193
- Підсаднюк Петро 266
- Підсаднюк Теодор, на прізвисько Ковердяки 266
- Пінковський Іван, шляхтич 204
- Плахотник Кирило, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Плохій С. 355*
- Погрібняк Яким, визначний український будівничий 295
- Подолінний А. М. 85, 254*
- Понятовський Станіслав, князь, вінницький староста, небіж польського короля Станіслава-Августа 109, 118, 249, 250, 373
- Понятовські 108
- Порфирій Скарбек Важинський, холмський унійний єпископ 173, 174, 404
- Порхимович, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107
- Порчинський Габріель, мешканець м. Вінниці, вінницький підстароста завідувач публічним скарбом 109, 125, 345
- Порчинський, брацлавський стольник 101
- Постильник Василій ктитор староміський, син Романа Постильника 205
- Постильник Матвій, лісовий 237, 237
- Постильник Роман, мешканець Старого міста (м. Вінниця) 205
- Постоловський Іван, вінницький дворянин 143
- Постоловський Іоан, син о. Назарія Постоловського пароха с. Бондарівки (Бондурівки?), пошлюблений 212
- Постоловський Міхал, мешканець м. Вінниці 242
- Постоловський Назарій, парох с. Бондурівки 212
- Постоловський Теодор, вінницький міщанин 143
- Постоловський Шимон, вінницький шляхтич, мешканець Нового міста 125, 205
- Постоловський Яків, старший радний 401
- Постоловські, родина вінницьких міщан 143
- Постольник Теодор, вінницький міщанин 143
- Потоцький Вінцентій, граф, власник м. Немирова 370
- Потоцький Прот, граф, вінницький староста 109
- Потоцький Станіслав, власник Браїлівського, Тульчинського, Гуманського ключів 366, 373
- Потоцький Францишк Салезій, київський воєвода, власник Браїлівського, Тульчинського, Гуманського ключів 83, 128, 317
- Потрійний Тимофій, пошлюблений, удівець 219
- Потрійний Тимофій, убитий в пасіці п. Жарчинського 231
- Поциба (див.: Лозинський Даниїл)

- Починків Кирило 104
- Починок Василь, «бурлака», парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Примович Михайл, київський унійний офіціал 44, 47, 81, 167, 365, 367
- Притула Іван, житель липовецький, убитий у Дашківцях 231
- Прокопенко Антон, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Прокопенко Давид, мешканець Нового міста (м. Вінниця) 123
- Прокопенко Лаврін 267
- Прокопій, похрещений, син о. Даниїла Крубовича 200, 209
- Прокопій, похрещений, син о. Якова Вольського 199, 206
- Прокопій, син Івана Осадчого з с. Павлівки, пошлюблений 218
- Прокопчук В. С.* 15
- Прухніцька Ельжбета 205
- Птущенко В. О.* 86, 253
- Пулавський, маршалок Барської конфедерації 345, 346
- Пшилуський Ян, брацлавський підчаший 109
- Пьотр I, російський цар 292, 293, 304, 305, 331, 332, 333
- Пьотр Руданський (ks. Piotr Rudański), інстигатор Брацлавської консисторії 200
- Радван Маріян (Radwan Marian)* 5, 43, 46, 58, 71, 72, 73, 107
- Радзимовський Йоан, звенигородський протоієрей 389
- Радзимовський, православний протопоп 386
- Радомський Антоній, мешканець м. Гуманю, пошлюблений 220
- Раковський Іван, пошлюблений 220
- Раковський Францишек, намісник вінницького бурґабія 234, 235
- Ратновський Данило, дяк церкви св. Козьми і Дем'яна м. Вінниці 148, 157, 207, 208
- Рафаїл, київський православний митрополит 320
- Рейман (Reuman), капрал 269
- Ренне Карл, царський генерал 305
- Репнін, посол Єкатери́ни II у Варшаві 334
- Римша Томаш, «житель лозовацький», 114
- Ричков Петро* 118, 130
- Річинський А.* 290
- Родзанський Андрей (Andrzej Rodzański), вінницький унійний декан 82, 132, 162
- Родзанський Яків 89, 162
- Родзицький Гжеґож, о. 282
- Родзінський Ілля, шкільний дід, небіжчик 232
- Розалія, жінка Кароля Мітлашевського 267
- Розворович, брацлавський унійний декан, 366
- Розумовський Кирило, гетьман Війська Запорозького (Лівобережної України) 291, 379
- Ролле Й.* 106
- Роман, мешканець Слобідки Дубицького (м. Вінниця) 114
- Романиха, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106, 107
- Романович Йоан (Ян, Joannes Romanowicz), протопресвітер (декан) вінницький, парох мізяківський 90, 91, 145, 150, 160, 162, 169, 176, 182, 212, 213, 216, 217, 219, 222, 262, 264, 361, 362
- Романович Кирило, настоятель церкви св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця) 143, 159
- Романовський, парох м-ка Янева, зять о. Василя Заблоцького 363
- Романовський, православний протопоп 364
- Романський, писар урядовий 269
- Росовецький Олег* 87
- Рощаховський Яків, парох станіславський 219
- Рошицький Николай, коад'ютор кирничанський 200
- Руданський Пьотр, кс. (Piotr Rudański), інстигатор Брацлавської консисторії 200, 209
- Руденський Петро, парох с. Слободи Стрижавської 362
- Рудій Антоній, швець 219
- Рудковскій Ігнаці 220
- Рудь Василь, вїйт 317
- Румянцев Пьотр, царський генерал 364, 365
- Рункевич Стефан* 396
- Рутський Вельямин, київський унійний митрополит 270
- Савицький Фьодор, царський пример-майор, летицький городничий 390, 391
- Савіцька Анна, 212

- Савчук, ктитор 393
- Сагайдаченко Яким, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Сагайдачка Юліанна 266
- Саган Олександр 282, 289, 290, 291
- Садковський, власник фільварку 229
- Салеман, ротмістр царського війська 344
- Самусь Самійло, очільник Вінницького (Кальницького) полку, 303, 304, 305, 306, 309
- Сапіги 257
- Сасюк Мусій, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107
- Сварник І. 74
- Свідерко Войцех (Swiderko Wojciech), пошлюблений, швець, челядник цехмістра Людвіка 269
- Свідзінський, староста літинський 285
- Святополк Четвертинський Александр, князь, брацлавський підкоморій 87, 345
- Святополк Четвертинський Януш, очільник Звенигородського полку міліції конфедератів 345
- Святоша Миколай, коад'ютор кирничанський, 209
- Семион, пасічник панський 266
- Серчик Владислав (*Serczyk Wladyslaw*) 56, 345, 349, 352
- Сигізмунд Август 314
- Сигізмунд І, польський король 314
- Сидоренко Іван 114
- Симашкевич М. 25
- Симеон, похрещений, син Онуфрія, «зайшлого з Радомишля» 112
- Синицький Дан 140
- Синицька, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Синковський Фтеодор, диякон церкви Вінницького дівочого Благовіщенського монастиря 404
- Синявський А., коронний гетьман 304
- Сич Габріель, мешканець м. Вінниці, 242
- Сірантова Магдалена (*Magdalena Sfrantova*) 206, 274
- Сіцинський Юхим (*Євтим, Євфимій*), *Сецинский Е., Е. С.*) 16, 18, 21, 22, 23, 88, 250, 310, 341
- Січенко Гавриїл, мешканець хуторянський 236
- Скалецький Омелян, дяк церкви св. Івана Богослова на Педьках (м. Вінниця) 161
- Скальський (Сокальський) Петро, парох церкви св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця), 159, 358
- Скаржинський Василь, немирівський унійний протопоп 213, 270
- Сквирський Андрій, президент м. Вінниці 211, 212
- Скворцов Іоанн, протоієрей 194
- Скімлій Іван 114
- Скіннер Барбара 45
- Скородинський Василій, вікарій янівський 205, 209
- Скочиляс Ігор 5, 13, 23, 32–35, 38–42, 45, 56, 94, 249, 256, 271, 291, 309–318, 323, 326, 328, 333, 359
- Скрипник Андрей, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Скрипник Василь, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниц, померлий «з повітря» 107
- Скрипничанка Катерина, пошлюблена, служниця в ратуші 269
- Скрипниченко Атанасій, пошлюблений, удівець 219
- Скрипничка Гафія, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Скрипничка Пелагія, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Скульський Юзеф, бердичівський унійний декан (протопресвітер) 362
- Слободяник Андрій, небіжчик із с. Вишні 108
- Слободяник Василь, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «з повітря» 107
- Слободяник Данило 228
- Слободяник Михаїл, небіжчик 233
- Слободяник Теодор Безсмертний із Садків, з грому забитий 232
- Слободяник, ткач, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 229
- Смірнов О. В. 36
- Смогоржевський Ясон, київський унійний митрополит 25, 72, 82, 90, 107, 167, 168, 172, 173, 174, 176
- Сніцар Яків, в Іванках забитий 231
- Сніцар Яків, мельник, мешканець вінницький 208, 231
- Собеський Ян, польський король 309
- Соболівська Софія, сестра Матвія Пивовара, пошлюблена 270
- Совиха Марія 114
- Сокальський Петро, священник церкви св. Миколая на Старому місті (м. Вінниця) 172, 360, 403

- Соколовський Францішек, вінницький мельник 205
- Сокольський Якуб, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 190
- Соловьев С. М.* 334, 347
- Солонинчиха Ірина, мешканка Старого міста (м. Вінниця) 266
- Сосина 228
- Софія, донька пані Огінської 268
- Софія, мати уроджених Янчицьких, із с. Вишні, небіжчиця 109
- Софія, служниця п. Єліяша Завроцького, небіжчиця 232
- Срочинський Корнелій, василіянський чернець 186
- Станіслав II Август (Stanisław August) польський король 28, 50, 58, 100, 249, 258, 287, 295, 312, 317, 318, 321, 335, 339, 347, 352, 353, 368, 369, 370, 371
- Станіславський Наум, парох з Бугакова 216, 217, 268
- Станіславський Ян, син о. Наума Станіславського, пошлюблений 216
- Станішевський Павел (Staniszewski, Paweł)* 165, 166
- Старий Кирило, мешканець Нового міста (м. Вінниця) 123
- Старинець Михаїл, з Садків (м. Вінниця) 215, 218
- Стародуб Олексій* 57
- Стах, возний 113
- Стемпковський Юзеф-Габріель, очільник карального війська у розправах з учасниками Коліївщини, вінницький староста 348, 349
- Стеткевич (Стецкевич) Іван (Йоан, Ян), вікарій, згодом – парох церкви св. Георгія на Старих Хуторах 65, 97, 143, 144, 145, 146, 151, 157, 160, 205, 206, 207, 208, 209, 265, 275
- Стеткевич (Стецкевич) Йоан (Ян, Jan Stetkiewicz) молодший, вікарій, згодом парох церкви св. Георгія на Старих Хуторах 144, 160, 178
- Стефан Левинський, луцький унійний єпископ 405, 406
- Стефан, браїлівський маляр 193
- Стефан, вікарій Стрижавської міської Успенської церкви 362
- Стефан, капелян Віницького монастиря василіян 272
- Стефан, парох церкви в с. Козинцях 193 206
- Стефан, похрещений, син о. Івана Стеткевича, парох церкви св. Георгія на Старих хуторах, 166, 207
- Стецманюк Іван, мешканець Старого міста (м. Вінниця), небіжчик 232
- Стиранкевич Кирило* 23
- Стоколос Н.* 50, 51, 410, 412
- Столяр Стефан, кравчихи Іванихи зять 230
- Стратієнко Григорій 269
- Стрельчевський Михайло (Michał Strzelczewski), дяк церкви св. Георгія на Старих Хуторах 163, 404
- Строцький Йоан, гранівський православний протопоп 25, 250, 311, 312, 369, 374, 375, 399
- Строцький Йоан, протоіерей 390, 400, 403, 404
- Струков Микита (Никита), настоятель церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 25, 171, 397, 399, 403
- Струсь Ю., вінницький староста 252
- Струтинський, віце-регент земський брацлавський 212, 219
- Сулковский И. Я.* 307, 308, 372
- Тальберг Н.* 292
- Танський Антон, білоцерківський, а згодом — київський полковник 304, 305
- Теодозій Ростоцький, київський унійний митрополит 370, 371, 381, 386, 388, 392, 405, 406
- Теодор, похрещений, син Дем'яна і Анни Щербацьких 240
- Теодор, похрещений, син Костантія, «огородничого вв. оо. езуїтів» 113
- Теодора, донька ткача Слободяника, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, пошлюблена на 229
- Теодорович Василій, учень Вінницької округової школи, здобувач духовного стану, лібертований 170, 171
- Теодорович Йоан 170
- Теодосія, донька вдови Михайлихи, пошлюблена 213
- Теодосія, похрещена, донька о. Даниїла Обертинського 212
- Теодосія, похрещена, донька священника Івана Стецкевича 207
- Теодосія Педченчиха 109, 206
- Теодот, син Івана Гончара, небіжчик 386
- Теофан Леонтович-Дорумін, ігумен Віленського Свято-Духового монастиря 334
- Теофан, ерусалимський патріярх 307
- Тетяна (Татіанна), жінка о. Даниїла Крубовича 149, 198, 200, 203, 204, 205, 212, 214, 215

- Тетяна (Татіанна), жінка о. Матвія Добровольського 149
- Тетяна (Татіанна), похрещена, донька о. Даниїла Обертинського 210
- Тетяна (Татіанна, жінка Івана Гончара з Кажанихи), небіжчиця 113
- Тетяна (Татіанна), похрещена, донька Григорія Луценка 219
- Тетяна, жінка Дем'яна Щербацького 214
- Тетяна, жінка Лавріна Прокопенка 267
- Тетяна, жінка Никити Дубицького 265
- Тетяна, жінка о. Матфія Добровольського 205
- Тетяна, жінка Семена Мальваного, гончара із Старого Міста 198, 207, 208
- Тетяна, жінка Івана Базалицького 208
- Тетяна, похрещена 113
- Тиміш, осавул із с. Помийника 317
- Тимотей, похрещений, син Никити Дубицького 265
- Тимофій «в Коломара хаті», парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Тимошенко Леонід 13, 31, 32, 38, 65
- Тимошенко Петро, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107
- Титлинов Б. В. 381, 382, 386, 388
- Титов Ф. І. 325
- Ткач Гаврило, мешканець м. Вінниці 190
- Тлуховський, субделегат 218
- Тодійчук О. 302
- Тодосія, жінка Михайла «в Небокальського хаті», парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 191
- Тома Аквінський 356
- Томаш Мокрицький (Tomasz Mokrzycki) 265
- Томаш, о. 286
- Томаш, син о. Івана Стеткевича, пароха церкви св. Георгія на Старих Хуторах, 166
- Трембіцький А. 21, 22
- Троицький П. 26, 398
- Трофим, похрещений, син Григорія Гончара з Кажанихи 113
- Трохим, похрещений, син Кирила Гончара зі Слобідки Дубицького 114
- Трохлінський Георгій (jmc ks. Jerzy Trochliński), генеральний адміністраторіяльний офіціал Брацлавської митрополії 21, 216, 217, 229, 274
- Трохлінський Ян (ugodz. jmc p. Jan Trochliński), брацлавський унійний офіціал 217, 268
- Трошанський Йоан, парох церкви Успіння Богородиці м-ка Стрижавки 173
- Трутинський Іван, мешканець Тяжилова 115
- Туранський Іван, із с. Вишні, небіжчик 108
- Турченко Федір 34
- Тутолмін Тимофій, царський генерал, генерал-губернатор мінський, ізяславський і брацлавський 336, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 396
- Ульяновський В. 302
- Уляна, бурмистриха з Хуторів 228
- Устрзицький Базилій, лісничий 267
- Ушкало Сахно 88
- Федір, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Федоришен Олександр 8
- Федорів Юрій 270, 271
- Федоров Леонтій, капрал царського війська 359
- Федорович Назарій, парох бондурівський 208
- Феліціян Філіп Володкович, унійний єпископ холмський, згодом – володимирський, київський митрополит 41, 42, 43, 47, 57, 58, 72, 80, 81, 84, 85, 97, 146, 154–155, 172, 173, 180, 181, 313, 314, 315, 316, 317, 349, 354, 360, 363, 365, 375, 400, 403
- Феогност (Лебедев), подільський єпископ Російської синодально-православної Церкви 297
- Феодор, парох церкви св. Миколая м. Вінниці (1689 р.) 143
- Фіалкович 394
- Філіп, син Кривого Миколи, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Філінюк А. Г. 22
- Філіп циган 230
- Філіп, похрещений, син дяка Даниїла Ратновського 148
- Філіп, удівець, сліпець, пошлюблений 219
- Флеверський Єнджей (Jędrzey Flewierski), кум 147, 203
- Флоріан Гребницький, київський унійний митрополит 72, 81, 313, 314, 315, 316, 317, 326
- Францишок, губернатор 229

- Францішек з Кракова, о. 282
- Францішек Мацкевич, кам'янецький католицький єпископ, 409
- Франчук Валерій 8, 73, 132
- Фридрих II, пруський король 330, 334
- Фризинський Матвей, парох с. Янкова 174
- Фрума, мешканка м. Вінниці 107
- Фрумка, позичальниця з каси братства церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 193
- Хамцова Анна 112
- Ханиць Адам 112
- Харко Захарій 355
- Хіхляч Богдан 8, 49, 410
- Хмара Яків, небіжчик 219
- Хмельницький Богдан 29, 310, 339, 340, 421
- Хмельовський Блажей 205
- Хмельовський Никифор 211
- Хоєцький Ян, дідич с. Поличинців 392
- Холоневський Рафал, шамбелян Брацлавського воеводства, власник м. Янева 286, 369
- Холоневський, кс., брацлавський латинський офіціал 287, 387
- Хоревський Ілля, о. 359
- Хрзановський Николай, пошлюблений, слуга професора вінницьких шкіл Закрзевського 217
- Цвікла Лешек 332, 333, 334
- Цехмістр Іван, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Цинбаліста, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померлий «від повітря» 107
- Цопенко Матвій (Matwiy Sorepenko), парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, 190
- Цьомкало Стефан, мешканець садківський 266
- Чайковський Михаїл (Садик-паша), учасник повстання 1830–31 рр. 47
- Чайковський Онуфрій, вінницький міський палестрант 267
- Чарковський 218
- Чарковський Томаш Юзеф, городничий брацлавський, 274
- Чарнецький, вельм. п. 268
- Чарторийський Адам, кн. 153, 372, 373, 374, 414
- Чарторийські 257
- Чеважевський В. 21
- Чемена Йоан, краснянський унійний декан, а згодом — православний протоієрей церкви св. Кузьми і Дем'яна у Вінниці, очільник церковного правління Брацлавського повіту 25, 166, 397, 399, 420
- Черленківський Стефан 99
- Черленковський Сильвестр, брацлавський земський писар 87
- Чернецький Євген 235
- Чернійовський Станіслав 95
- Чернявський Афтаназій, о., настоятель церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 141, 142
- Чернявський Стефан 206, 265
- Чехівський Теодор, парох с. Побірки Гуманського деканату 189
- Чечель Антоній Судимонт, гайсинський староста, брацлавський чашник 281
- Чечель, дідич с. Сандраків 286
- Чешковський Самійло, учень Вінницької округової школи 169, 170
- Чижевський Юзеф 210
- Чистович Іларіон 319
- Чорна Агафія, із с. Людвиківки, небіжчиця 108
- Чорний Іван, із с. Людвиківки, небіжчик 108
- Чорновол Ігор 247
- Чосновський Юзеф Колюмна, вінницький староста 95, 97, 109, 144, 148, 223, 282, 284, 345
- Чухліб Т. 303, 304, 305
- Шахновський Стефан, настоятель парохії в с. Селищі 173, 176
- Швець Василь, мешканець Нового міста (м. Вінниця) 123
- Швець Дем'ян 199, 206
- Швець Дем'ян, позичальник каси братства церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 193
- Швець Єндрзей 113
- Швець Іван Гуліватий з Кажанихи 113
- Швець Микола кривий 113, 228, 266
- Швець Михайло, вдівець 219
- Швець Павло 113
- Шевченко Ігор 248, 271
- Шевченко Людмила 263
- Шевченко Тетяна 101, 109

- Шевченко Ф. П. 303
- Шевчиха Михалчиха Марія 266
- Шевчук В. 202
- Шевчук Демко, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 106
- Шепецький Лука, пошлюблений 145, 205, 209
- Шереметев Б., царський фельдмаршал 305
- Шереметев Сергій, із'яславський губернатор 381, 382, 391
- Шерстюк Руслана 51, 410, 412
- Шерстюк В. М. 325
- Шиевський, кс. 99
- Шиллінг, російський підполковник 365
- Шимановський Павло 83
- Шиндлярська Магдалена, жінка губернатора вінницького (Magdalena Szynclarska Gubernatorowa winnicka) 265
- Шипович Іван, Ш-чъ Ів. 16, 74, 109, 118, 128, 129, 146, 345, 357, 358, 409
- Ширков Семьон, царський генерал-майор, командувач корпусу, 365, 364, 365, 366
- Шлігельчик Стефан 218
- Шостаковський Гілярій, чернець Крем'янецького василіянського монастиря, 184
- Штакельберг, барон, російський посол при Варшавському дворі 366, 368
- Штегейнова Марія (Maryia Szteheynowa) 265
- Штейн Р., художник 377
- Шумлянський Йосип, львівський православний, а згодом – унійний єпископ, 309
- Шюблер, гравер 377
- Щеньовський Станіслав, трахтемирівський староста, очільник Вінницького полку міліції конфедератів 345
- Щербаківський Данило, пам'яткознавець 133, 134
- Щербатов А. Н., князь, російський воєначальник 364
- Щербацька Анна, мешканка м. Вінниці 113, 241
- Щербацька Теодора 240
- Щербацький Дем'ян 210, 214, 236, 238, 241
- Щербацький Іван Дем'янович 240, 241
- Щербацький Іоаким 240, 241
- Щербацький Іоан 214, 241
- Щербацький Теодор, мешканець м. Вінниці 210, 214, 236, 238, 241, 242
- Щербацький Тимотей, київський православний митрополит 291
- Щербацький Яким 237
- Щербацькі 214
- Щучинський Александр, пошлюблений, жовнір Надвірної вінницької інфантерії 268
- Юдка Гжегож (Grzegorz Jodka), рядовий 267
- Юзеф Анджей Залуський, київський католицький єпископ 343
- Юзеф, похрещений, син Францишка Вітвицького 269
- Юзефович М., голова Київської комісії для розбору давніх актів, публіцист, речник русофільської течії 15
- Юліяна (Івліанна), пошлюблена, господиня вельм. п. Жарчинської 218
- Юліяна, донька Василя Постильника 237
- Юліяна, дочка вдови Сагайдачки 266
- Юліяна, донька Матвія Мельника, пошлюблена 219
- Юліянія, жінка Гончара Григорія, мешканця Кажаних 113
- Юрій Вінницький, київський унійний митрополит 271
- Юстина (Іустина), похрещена, донька о. Якова Вольського 206
- Юшук Іван 8
- Яворовський В., ямпільський декан, згодом — православний протоієрей, настоятель церкви св. Параскеви м. Цекинівки і управитель Ямпільської православної протопопії 397
- Яворовський Василь, комаргородський унійний декан 182, 397
- Яворовський Микола (Яворовский Н. И.) 16, 19, 20, 21, 23, 25, 88, 184, 185, 187, 193, 194, 250, 341
- Якимович, капрал 269
- Якимович, о., парох с. Михайлівки 193
- Яків Карпенчук (жінка Марія), парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 104
- Яків, похрещений, син Василя, «працівника єзуїтського» і Анни 112
- Яків, похрещений і небіжчик, син Василя і жінки Агафії 231
- Яків, похрещений, син Димитрія Дахненка і його жінки Анни 237
- Яків, похрещений, син Димитрія і Анни Дахновських 237

- Яків, похрещений, син Стефана і Анни Пактольських 180
- Яковенко Даниїл мешканець м. Вінниці 200, 209
- Яковенко Наталя* 33, 37, 40, 56, 57
- Яковенчиха Марія 269
- Яковчук Іван, вінницький швець 218
- Якуб, о. 287
- Якубович В.* 250, 341
- Якубовський Віктор* 23
- Ян (Іван), син о. Наума Станіславського, пошлюблений 216
- Ян (Jan), вишенський майстер, пошлюблений 269
- Ян III, Собеський, польський король 323
- Ян Казимир, польський король 28, 339, 368
- Янішевський Томаш 282
- Янковський Василій, парох с. Гавришівка 172
- Яновицький Максим, парох с. Стадниці 173
- Яновицькі 134
- Яновицький Стефан, парох с. Парпуровець 208
- Яновський Гжегож, о. 282
- Янушевський Лука, парох с. Мізяківські Хутори 173
- Янькович Марцін, парох м. Красного 273
- Яременко Андрій 275
- Яременко Максим* 40, 45, 53–56
- Яремиха, парохіянка церкви Покрови Богородиці м. Вінниці, померла «від повітря» 106
- Ярина Іваниха, мешканка Старого міста (м. Вінниця) 200
- Ярина, попадя о. Петра, пароха церкви св. Кузьми і Дем'яна м. Вінниці 114
- Яроцький Станіслав, мешканець м. Вінниці 217
- Ярошинський Захаріяш, вінницький підстолий 345
- Ярошинський Миколай, ротмістр міліції конфедератів 345
- Ясіновський Андрій* 438
- Ясько, парохіянин церкви Покрови Богородиці м. Вінниці 107
- Ясон Смогоржевський 25, 72, 82, 90, 107, 136, 168, 172, 173, 174, 176, 404
- Яхимович, уманський сурогат 375
- Ящуринський Миколай, парох с. Медвеже Вушко 172
- Bederman Ioannes 95
- Bieś Andrzej Paweł, dr.* 276
- Gil Andrzej* 13, 38, 39, 40, 249, 271, 291, 310, 313, 315, 316, 317, 318, 323, 333
- Iwanowski E.* 57
- Korzon Tadeusz* 28, 34, 312, 347, 368
- Łopatecki Karol* 258
- Nabywaniec S.* 42, 58, 313
- Radwan Marian* 5, 43, 71, 72, 73
- Serczyk Władysław* 56, 345, 349, 352
- Staniszewski Paweł* 165, 166
- Walczak Wojciech* 43, 258
- Wereda Dorota* 7, 57, 58, 248, 256, 257, 258, 308
- Wodzianowska Irena* 58, 329, 367, 368
- Zielińska Ewa* 281

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

- Австрійська імперія 37, 48, 270
Австрія 271
Австро-Угорська імперія 37, 48, 271
Андрушівка, с. на пд. зх. від м. Погребища 65
Апостольська Столиця 7, 72, 317
Бабчинці, с. Ямпільського пов. 392, 393
Балта, м. 361, 403
Бар, м. на пн. сході Подільського воєводства, 168, 281, 303, 311, 312, 344, 345, 346, 373, 390, 391, 394
Барське староство 99, 252
Бендери, м. на Дністрі 398
Бердичів 303, 346, 364, 365
Бердичівська православна протопопія 357, 362
Бершадська округа 392
Біла Церква, м. 57, 304, 305, 364, 365
Біличин, с. в околицях м. Бару 391
Білорусія, Білорусь 12, 26, 37, 40, 53, 54, 235, 369, 393
Білоруська унійна єпархія 405, 406
Білоцерківський унійний деканат 57, 314, 358
Білоцерківщина 57
Бог (Південий Буг), р. 79, 81, 82, 109, 116, 119, 120, 121, 122, 125, 126, 130, 132, 223, 227, 242
Богуслав, м-ко на пд. сх. від м. Білої Церкви 70, 304
Богуславський полк 304
Богуславський унійний деканат 358
Бондурівка, с. Брацлавського пов. 109, 212
Борисовський пов. (Білорусь) 400
Бортники, с. на зх. від м. Брацлава 366
Босівка, с. 36, 134, 348
Бохоники, с. на пд. зх. від м. Вінниці 87, 172
Боярка, м. на пд. зх. від м. Києва 304
Брагинський деканат (Білорусь) 275
Браїлів, м-ко на пд. зх. від м. Вінниці 83, 87, 132, 317, 360
Браїлівське православне намісництво 309
Браїлівський ключ 83
Браїлівський унійний деканат 166, 167
Брацлав, м. 117, 250, 286, 341
Брацлавська губернія 118, 336, 379, 380, 388, 396, 405
Брацлавська єпархія 26, 398
Брацлавська православна протопопія 372, 397
Брацлавське воєводство 5, 7, 20, 21, 22, 31, 43, 58, 61, 62, 71, 72, 73, 90, 95, 98, 100, 101, 107, 117, 118, 166, 167, 179, 181, 253, 279, 280, 281, 283, 286, 307, 308, 309, 314, 315, 318, 326, 328, 329, 339, 342, 343, 344, 345, 347, 348, 349, 354, 356, 363, 364, 367, 368, 369, 379, 413, 419
Брацлавське намісництво 49, 50, 112, 356, 380, 385, 388, 392, 409
Брацлавське православне намісництво 309
Брацлавське протопресвітерство 367
Брацлавське староство 250, 281, 341
Брацлавський крилас-офіціалат 313, 315, 316, 38

- Брацлавський повіт (уезд) Подільської губернії 112, 397
- Брацлавський повіт (powiat) Брацлавського воєводства 109
- Брацлавський унійний деканат 6, 58, 72, 73, 165, 166, 316, 359
- Брацлавський унійний офіціалат 417
- Брацлавщина, іст.-геогр. область 5, 12, 14, 19, 20, 21, 25, 26, 31, 36, 41, 42, 43, 44, 49, 50, 52, 53, 54, 57, 65, 66, 70, 72, 74, 95, 99, 100, 106, 107, 108, 118, 122, 134, 168, 187, 222, 225, 247, 249, 250, 251, 254, 255, 257, 280, 306, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 326, 327, 328, 336, 341, 342, 352, 353, 359, 364, 366, 367, 370, 373, 375, 383, 385, 387, 388, 392, 396, 399, 412, 417, 419, 421
- Брест-Литовськ, м. 398
- Бугаків, с. 268
- Бучач, м. 297
- Буша 303
- Бушинка Ямпільського повіту 392, 393
- Варшава, м. 53, 71, 327, 332, 342, 343, 363, 369, 372, 374, 376, 398
- Василівка 66
- Василіанський ставок у Старих Хуторах 122, 127
- Ватикан 30
- Вахнівка, с. Махнівського повіту 400
- Ведмедівка, с. 355
- Велике Князівство Литовське 36, 39, 275, 342
- Великі (Вінницькі) Хутори 82, 83, 88, 97, 105, 112, 133, 313
- Вишня, с. на пд. зх. від м. Вінниці 108, 109, 120, 133, 265
- Візантія 289
- Війтівці, с. 372
- Вільно, м. 167, 315
- Вільшаниця, с. на Київщині 139
- Вінницька дорога 122, 126
- Вінницька область 49, 373
- Вінницьке православне намісництво (протопопія) 162, 309, 321, 357, 358, 359, 375, 397
- Вінницьке староство 96, 97, 109, 118, 130, 348, 349
- Вінницький (Кальницький) полк 303
- Вінницький замок 79
- Вінницький повіт (уезд) Подільської губернії 24, 105, 112, 134, 191, 356, 399, 400, 401, 403, 408
- Вінницький повіт (powiat) Брацлавського воєводства 61, 118, 134, 178, 202, 252, 312, 340, 356, 357, 360, 361
- Вінницький унійний деканат (намісництво) 6, 8, 61, 62, 63, 67, 72, 73, 80, 82, 129, 140, 150, 164, 167, 169, 178, 179, 224, 248, 261, 262, 313, 314, 318, 364, 365, 395, 397, 413, 417, 418, 420
- Вінницькі (Старі, Великі) Хутори 62, 65, 67, 83, 89, 106, 108, 125, 127, 146, 147, 151, 156, 203
- Вінниця (Вінничка), р. 87, 116, 119, 122
- Вінниця, м. 5, 6, 7, 12, 15, 29, 30, 36, 44, 49, 52, 62, 64, 65, 67, 71–75, 79, 80, 82, 84–88, 92, 94, 95, 98–101, 106–109, 115, 117–124, 126, 127, 129, 130, 133, 135, 140, 141, 143, 146, 156, 168, 217, 171, 172, 175, 179, 180, 184, 187, 189, 194–197, 210–214, 219, 229, 232, 242, 251, 252, 253, 255, 259, 260, 263, 267, 269, 270, 280–284, 286, 303, 307, 309, 313, 327, 341, 344, 346, 347, 348, 350, 352, 358, 360, 361, 364, 365, 366, 375, 377, 379, 387, 388, 389, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 401, 403, 408, 409, 413, 417, 419, 420
- Вінниччина 303
- Воздвиженське, с. під Москвою 296
- Волинська губернія 373, 380, 405, 406, 409
- Волинська область 379
- Волинське воєводство 95, 302, 348, 365
- Волинське намісництво 380
- Волинське протопресвітерство 367
- Волинь, іст. область 26, 40, 50, 51, 182, 253, 255, 288, 296, 302, 309, 326, 327, 328, 339, 377, 378, 383, 384, 385, 388, 389, 412
- Володимир-Волинський повіт 393
- Володимир, м. на Західній Волині 167, 310
- Волоські Чемериси, с. в околицях м. Бару 391
- Волощина, іст. обл. 22, 44, 140, 308, 319, 358, 361, 379, 413
- Воронезька губ. 297
- Воронезька єпархія 297
- Воронезька парохія 66
- Вороновицький унійний деканат 72, 80
- Вороновиця, м-ко на пд. сх. від м. Вінниці 152, 348, 387, 393
- Ворскла, р. 52

- Гавришівка, с. на сх від м. Вінниці 65, 67, 72, 172, 276, 277
- Гайсин, м. 397
- Гайсинський унійний деканат 72
- Галайдівці, с. 348
- Галац, м. на нижньому Дунаї 398
- Галицька (Львівська)єпархія 256, 309, 328
- Галицька дієцезія 315
- Галич, м. 297
- Галичина 5, 270, 309
- Геленівка, с. 387
- Геталка, куток (присілок?) у Старих Хуторах 127
- Гетьманщина, іст. область 51, 301
- Глядки, с. Проскурівського пов. 15
- Голованськ, с. на пд. від Гуманю 286
- Горошків, с. на зх. від м-ка Жашків 65
- Гостинець, «що йде до Мізякова» 120
- Границя п'ятничанська, межа між м. Вінницею і маєтком П'ятничанами 121
- Гранів, м-ко на пн. сх. від м. Гайсина 374
- Гранівська православна протопопія 374, 375
- Гранівський унійний деканат 72
- Гримайлівка 66
- Гродненщина, іст. обл. (Білорусь)
- Гуманський унійний деканат 66, 73, 189
- Гумань, іст. назва м. Умані 57, 168, 220, 281, 359, 364, 365, 370
- Гуменна, с. на сх. від м. Вінниці 127
- Гутницькі сіножаті 224
- Гущинці, с. на північ від м. Вінниці 363, 387
- Давил-Городоцька протопопія 320
- Дашів, м-ко на пн. сх. від м. Брацлава, 179, 348, 386, 387
- Дашківці 231
- Джурин, м-ко на сх. від м. Шаргорода 128
- Дібровка, с. 348
- Дніпро, р. 27, 38, 55, 276, 305, 319
- Дністер, р. 119, 304
- Дорога Вінницька (біля с. Старих Хуторів)
- Дубенський повіт 393
- Дубина, урочище під Медвежим Вушком 224
- Дубно, місто у Волинському воеводстві 84
- Дубовецька слобідка 112
- Європа 14
- Єкстерінославська єпархія 377
- Єрусалимка, єврейська частина м. Вінниці 120
- Жабокрич, с. на сх. від м-ка Ямполья 66
- Жахнівка, с. на пд. від м. Вінниці 351
- Животівський унійний деканат 66, 73, 358
- Житомир, м. 36, 37, 38, 165, 167, 311
- Житомирська область 66
- Житомирський унійний деканат 73, 314
- Житомирщина 328
- Журавне, с. на північний захід од Вінниці 363
- Забужжя (Замост), передмістя Вінниці 74, 89
- Завалля, новозаселена у XVIII ст. частина Вінниці 74, 88, 89, 108, 119, 121, 418
- Задніпров'я 354
- Задніпровська Україна 304
- Замковий острів (у м. Вінниці, Кемпа) 116, 119, 121
- Замост (Замостя), частина м. Вінниці на лівому березі р. Бог 121, 126, 314, 418
- Западний край 259
- Запорожжя 254
- Зарванці, с. на пн. зх. від м. Вінниці 72, 132, 172
- Заруддя, с. Липовецького пов. 400
- Західна Волинь, іст.-геогр. обл. 42, 44, 310, 380
- Західна Малоросія 338, 340
- Західна Росія 338
- Західна Україна, іст.-геогр. обл. 27, 28, 271, 327
- Збруч, р. 119
- Звенигород (Звенигородка), м-ко Корсунського деканату 363, 375
- Зозів, м-ко на пн. від м. Липівця
- Іванки 231
- Із'яславська губернія 336, 380, 383
- Кавказ 379
- Кажаниха (Казаниха), присілок Старих Хуторів 108, 109, 112, 127, 418
- Казанська єпархія 296
- Кайдашиха (Кайдачиха), присілок Старих Хуторів 108, 109, 112, 127, 418
- Калинівка, с. на зх. від м. Шаргорода 310

- Калинівський р-н, Вінницької обл. 150
 Калуга 343
 Калужька губ. 297
 Кальник 348
 Кальницьке православне намісництво 309
 Кальницький унійний деканат 58, 72, 155, 166, 368
 Кам'янець-Подільський, (Кам'янець, Каменец-Подольск) 6, 106, 168, 324, 346, 394, 398
 Кам'янецька єпархія 309
 Кам'янецький повіт (powiat) Подільського воєводства 61
 Кам'яничина, іст. обл. 44
 Кам'янка, с. 320
 Капустяни, с. на пд. зх. від м. Гайсина 65
 Карбівка, с. на пн. від м. Гайсина 66
 Київ, м. 22, 44, 232, 252, 276, 279, 302, 304, 308, 312, 319, 320, 340
 Київська губернія 356, 380
 Київська митрополія 38, 39, 54
 Київська православна єпархія 319, 320, 333, 369, 385
 Київська православна митрополія 7, 35, 51, 290, 291, 308, 309, 319, 333, 412, 417
 Київська унійна митрополія 7, 23, 33, 34, 35, 38, 54, 57, 58, 248, 257, 258, 262, 308, 313, 315
 Київське воєводство 7, 27, 43, 72, 73, 95, 107, 279, 302, 308, 309, 311, 314, 326, 328, 329, 339, 347, 348, 349, 354, 363, 365, 373, 375
 Київське Полісся 311
 Київське протопресвітерство 367
 Київсько-Віленська єпархія 275
 Київщина 5, 38, 72, 107, 108, 288, 306, 313, 318, 326
 Кіблич, м-ко 414
 Кісниця, м-ко на пд від м. Тульчина 152
 Клебань, с., передмістя м. Тульчина 359
 Клембівка, с. 66
 Ковбасна, с. на пд. зх. від м-ка Балти 66
 Кодня, с. на пд. від Житомира 349
 Комаргородський унійний деканат 166
 Комарів, с. на пд. сх. від м. Вінниці 66, 87, 360
 Компанців сад 266
 Константинополь, м. 289, 302
 Копіївка, м-ко 348
 Корабелівка, с. на пд. сх. від м. Гайсина 65
 Корделівка, с. на пн. від Вінниці 198
 Коростишівський унійний деканат 314
 Корсунське староство 249
 Корсунський унійний деканат 107, 358, 375
 Корсунщина 329
 Корсунь, м. в нижній течії р. Рось 354
 Косаківка, с. на пн. сх. від м. Вінниці 207, 267
 Костромська губ. 296
 Котюжинці 132
 Краків 74, 282
 Красне, м-ко на пд. від м. Вінниці 315, 348, 412
 Краснопілка, с. 66
 Красносільська вулиця у м. Вінниці, «понад Богом аж до Садків» 120
 Краснянський унійний деканат 72
 Кременецький повіт (Волинь) 393
 Крим, 398
 Кримський ханат 279
 Кропивна, с. пн. сх. від м. Хмільника 65
 Крути, с. на зх. від м-ка Балти 281
 Курська губ. 294, 296
 Лаврівка, с. на пн. від м. Вінниці 72
 Ладижин, м-ко на пд. сх. від м. Брацлава, 281, 392
 Латанці, с. на пд. від м. Вінниці 72, 87, 360
 Лебедин, м-ко. в околицях м-ка Шполи 389
 Летичів, повітове місто Подільської губ. 15, 281, 282
 «Летичівська дорога, теперішня Поштова вулиця» 118
 Летичівська округа 392
 Липовець 312, 387
 Липовецька православна протопопія 397
 Липовецький пов. Київської губ. 19, 312, 354, 400
 Липовецький район 387
 Лисянка, м-ко на пн. від м. Звенигородки 57, 281
 Литва 84, 331, 338
 Лівобережжя 319, 340
 Лівобережна Україна (Малоросія) 279, 304, 305
 Лінці (Іллінці), м-ко на р. Соб 387
 Літин, повітове м. Подільської губ. 15, 266, 281, 282, 283, 285, 286, 309, 370

- Літинка, с. на пн. зх. від м. Вінниці 410
 Літинська православна протопопія 394
 Літинський повіт 24, 410
 Літинський тракт 223
 Лозова, с. на пд. від м. Шаргорода 135
 Лука-Мелешківська (Лука), с. на пд. від м. Вінниці, 172, 179, 358
 Лука, с. на пн. сх. від м. м. Бару 72, 391, 392
 Луцьк, м. 167
 Луцька греко-унійна єпархія 57
 Луцька православна єпархія 308, 309
 Луцький повіт 393
 Луцько-Житомирська дієцезія 71
 Львів, м. 5, 66, 74, 80, 167, 282
 Львівська православна єпархія 308, 309
 Львівська унійна єпархія 36, 66, 313
 Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія Унійної Церкви 5, 33, 35
 Людвиківка, с. на пд. зх. від м. Вінниці 74, 89, 90, 91, 96, 108, 109, 134, 267
 Лянцкорунь, м-ко Кам'янецького пов. 17, 61
 Майдан 72
 Майдан Чапельський, с. на пд. від м. Вінниці 127
 Малі Хутори 82, 112, 114, 115, 133
 Малоросія 7, 340, 398
 Маньковецький ключ 347
 Махнівський повіт 392, 393, 400
 Медведівка, м-ко 320
 Медвеже Вушко, с. на пд. зх. Вінниці, 172, 224
 Меджибіж, м-ко Летичівського пов. 15, 373
 Межирів, с. на сх. від м. Бару 392
 Михайлівка 387
 Михайлівка, с. на сх. від м. Вінниці 100, 267
 Мізяків, м-ко на пн. від м. Вінниці 67, 120, 121, 176, 263, 282, 309, 344, 361
 Мізяківські Хутори, с. на пн. зх. від Вінниці 173
 Мінська губернія 336, 380, 400, 405
 Мінська область 379
 Мінська православна архієпископія 26, 396
 Мінське генерал-губернаторство 380
 Могилів 371, 372
 Могильовська православна єпархія 381
 Мозирська протопопія 319
 Мозирський пов. (Білорусь) 275, 276
 Молдова, Молдавія 22, 379
 Мончин, с. Прилуцької волости 171
 Москва, м. 296, 302, 305, 308, 332, 353
 Московська держава, Московське царство, Московія 13, 95, 255, 292, 301, 323, 329, 331
 Московська митрополія 290
 Мстиславщина, іст. обл. у Білорусі
 Мури 98, 108, 109, 116
 Надбужжя 131
 Наддніпрянщина, іст.-геогр. регіон 36, 354, 353, 355
 Нараївка, с. на сх. від м. Гайсина 65
 Немирів, м. на Брацлавщині 52, 66, 281, 303, 305, 309, 348, 372
 Немирівське православне намісництво (протопопія) 309, 372
 Немирівський унійний деканат 314
 Немирівський шлях 127
 Нестерварка, с. у передмісті м. Тульчина 359
 Нижегородська губ. 297
 Нижнє Поросся 413
 Ніжин 171, 175, 400, 403
 Нова Вінниця (Нове Місто) 67, 74, 82, 88, 89, 100, 105, 107, 108, 116, 117, 118, 119, 121, 122, 126, 143, 148, 418, 419
 Нова Куна, с. в околицях м. Гайсина 65
 Новгород-Сіверська православна єпархія 381
 Нові Млини, м-ко на Чернігівщині 397
 Новогрудський пов. (Білорусь) 275, 276
 Новоселиця, м. на Запоріжжі 295
 Носківці, с. на пд. сх. від м. Бару 281
 Овруцький повіт 44, 393
 Оленівка, с. на сх. від м. Вінниці 65
 Ольгопіль, м-ко на Побережжі 15, 379
 Онис, с. Савранського ключа 231
 Оратівський район 387
 Ормянки, с. в околицях м-ка Липівця 387
 Османська імперія 301, 308, 309
 Очаків 338

- П'ятничани, с. в передмісті м. Вінниці 74, 89, 90, 108, 123, 173, 197, 358, 404
- Павлівка, с. на пн. від м. Вінниці 169, 218
- Паволоцький унійний деканат 359
- Парпурівці, с. на пд. від м. Вінниці 100, 133, 202, 203, 360, 408
- Педьки (Малі Хутори, іноді – Футори Віницькі), передмістя Вінниці 74, 82, 89, 91, 92, 114, 115, 126, 133, 160, 192, 218, 404, 408, 409, 418, 419
- Пеньківка, с. на пн. сх. від м. Шаргорода 412
- Передкавказзя 379
- Перемишльська православна єпархія 308
- Переяслав 319, 340, 354, 362, 363
- Переяславсько-Бориспільська (Переяславська) єпархія 20, 291, 320, 333, 353, 372
- Петербург 347, 370, 386
- Петриківська протопопія 319
- Пиків, м-ко на пн. зх. від м. Вінниці 66, 194, 286
- Пиківський унійний деканат 166
- Писарівка, с. на пд. сх. від м. Вінниці 127, 173
- Південна Київщина 54, 417
- Південно-Західний край 21
- Північно-Східна Білорусь 338
- Підлісний Ялтушків, с. на пд. зх. від м. Бару 391
- Пінськ, м. на р. Прип'ять 44, 373
- Пінська протопопія 320
- Пінсько-Турівська єпархія 43, 275, 276
- Пінщина, іст.-геогр. обл. у Поліссі 54
- Пісочин, с. на пд. від м-ка Липівця 109
- Плисків, м-ко 390
- Плішивець, с. Гадяцького пов. на Полтавщині 295
- Побережжя, іст. обл. у середньому Подністров'ї 24, 31, 70
- Побірка, с. на Гуманщині 189
- Побужжя (Побожжя) 135, 305, 306
- Погребищенський ключ 347
- Поділля, іст.-етногр. обл. 5, 16, 21–26, 49, 52, 97, 106, 128, 133, 222, 250, 288, 294, 295, 304, 307–312, 324, 327, 345, 367, 369, 370, 373, 377, 378, 397, 398, 409, 410, 419
- Подільська губернія 24, 44, 112, 121, 122, 354, 380, 400, 405, 406
- Подільська область 379
- Подільська православна єпархія 16, 24, 25, 65, 84, 87, 88, 89, 97, 108, 109, 132, 139, 150, 162, 168, 169, 194, 294, 295, 319, 393, 395, 398, 400, 401, 409, 410
- Подільське воеводство 22, 339, 348, 365
- Подільське намісництво 380
- Подільське протопресвітерство 367
- Поличинці, с. Махнівського пов. 392, 393
- Полісся, іст. геогр. обл. 43, 309, 315, 326, 327
- Полонне, м. на Волині 332, 364, 373
- Полоцьк, м. 320
- Полтавщина 52, 295
- Польська Корона, Корона Польська, Корона 39, 100, 116, 331
- Польська область Київської єпархії 320
- Польська Республіка 58, 332, 335, 336
- Польські області 336
- Польсько-Литовська держава 94, 249, 271, 291, 310, 313, 315, 318, 323, 333
- Польща, Польська держава, Польське королівство 12, 27, 29, 30, 52, 55, 59, 70, 71, 89, 94, 95, 100, 102, 106, 126, 164, 167, 264, 284, 301, 302, 304, 308, 309, 312, 320, 323, 333–339, 343, 344, 347, 365, 366, 372, 373, 374, 377, 378, 380, 405, 420
- Помийник, с. на Уманщині 317
- Попівка, с. на пд. від м-ка Липівця 387
- Поросся, геогр. обл. над р. Рось 19, 43, 54
- Потоки, с. Браїлівського ключа 83
- Потуш, с. на пд. від м. Вінниці 281
- Почаїв 185
- Почапінці, с. на зх. від м. Вінниці 66
- Поштова вулиця (у м. Вінниці) 118
- Правобережжя 25, 38, 40, 43, 44, 48, 50, 55, 134, 167, 294, 304, 305, 310, 311, 315, 317, 318, 319, 326, 327, 328, 333, 334, 337, 340, 349, 354, 370, 393, 408, 412, 413, 421
- Правобережна Україна, Правобережна Русь 5, 7, 12, 14, 16, 17, 19, 21, 26–31, 36, 37, 38, 40, 42, 44–48, 50–52, 55, 57–60, 66, 71, 73, 74, 89, 100–102, 106, 126, 167, 168, 181, 182, 222, 235, 250, 251, 255, 279, 288, 292, 293, 301–303, 305, 306, 308–311, 313, 317, 319, 322, 323, 325, 327, 330–333, 335, 337, 340, 341, 356, 364, 367, 373, 378, 380, 383, 384, 393, 400, 405, 406, 412, 417, 420, 421
- Правобережне Подіпров'я 254
- Прилука, м-ко на пн. сх. від м. Вінниці 65, 345

- Прилуцька волость 171
 Прилуцький унійний деканат 6, 73
 Прип'ять, р. 276
 Проскурів, повітове місто Подільської губ. 15
 Прусія 333
 Пруська, р. 127
 Радомишль, місто Київського воєводства 89, 112, 132, 146, 167, 179, 181, 182, 311, 315, 353
 Рахни Лісові, с. на пд. від м. Вінниці 65, 180
 Рашків, м-ко в середн. Подністров'ї 281, 303
 Речицький пов. (Білорусь) 275, 276
 Рим 59, 183, 185, 258, 326, 391
 Ринкова площа (у м. Вінниці) 116
 Річ Посполита 7, 22, 27–40, 43, 44, 47, 48, 53, 55, 56, 58–60, 70, 74, 97, 99, 101, 117, 118, 165, 167, 171, 184, 196, 226, 248, 254–258, 271, 280, 281, 293, 301, 303, 304, 305, 308, 310, 314, 322–333, 337, 338, 339, 342, 343, 344, 347, 348, 354, 354, 355, 357, 367, 372, 373, 380, 417, 419, 420
 Рожична, с. на схід від м-ка Оратова 387
 Розвадівка, с. 386
 Російська держава 53, 334, 379
 Російська імперія 7, 12, 29, 48, 49, 50, 51, 55, 57–59, 66, 122, 195, 235, 330, 336, 354
 Росія 16, 26, 27, 31, 44, 50, 52, 53, 55, 56, 70, 71, 119, 232, 235, 255, 281, 294, 304, 325, 332–336, 338, 339, 340, 347, 364, 369, 375–380, 383, 413
 Рось, р. 319, 139
 Русь, Руські землі 82, 194, 288, 333
 Руський край 302
 Сабарів, с. на пд. від м. Вінниці 133, 197, 198, 199, 224, 408
 Савранський ключ, маєтності довкола с. Саврані на півд. від Гуманю 231
 Садки, передмістя м. Вінниці 74, 88, 89, 108, 119, 122, 210, 218, 223, 232, 418
 Саливінці (Селевінці), с., передмістя м. Немирова 309
 Сальниця, м-ко Летичівського пов. Подільського воєводства 36
 Сандраки, с. на пд. сх. від м. Хмільника 286
 Санкт-Петербург 406
 Сатанів, м-ко Проскурівського пов. 15
 Селище, с. на пд. зах. від м. Вінниці 141, 173, 176, 370
 Середнє Побужжя 135
 Ситківці, с. на сх. від м. Брацлава 65, 281
 Сіверщина 398
 Сіножаті Гутницькі, урочище під с. Медвежим Вушком 224
 Січ (Запорозька Січ) 281
 Сквирщина 44
 Скитка, с. в околицях м. Липівця 387
 Слобідка Дубицького (Слобідка), передмістя м. Вінниці 74, 88, 89, 114, 115, 126, 218, 236, 237, 418
 Слобода Стрижавська, с. 360
 Слобода Шаргородська, передмістя м. Шаргорода 135
 Слобода, с. в околицях м. Бару 391
 Слобожанщина, іст.-етногр. обл. 7
 Слуцьк, м. в Білорусі 369
 Слуцька протопопія 319
 Случ, р. 301
 Сміла, м. 355
 Смілянський унійний деканат 107, 358
 Смілянщина 354
 Смоленська область 393
 Смоленська православна єпархія 297, 381, 393
 Смотрич, м-ко Кам'янецького пов. 15
 Сокиринці, с. на пд. сх. від м. Вінниці 127, 133, 173, 360
 Соколівка, с. на пн. від Гуманю 65
 Соколівський унійний деканат 73
 Соловіївка, с. між Хижницями і Парпурівцями 122, 173, 283, 360
 Сологубівка, с. 348
 Сопин, с. 132
 Сосонка, с. на пн. сх. від м. Вінниці 36, 132, 173
 Сочава, м. у Південній Буковині 372
 Стадниця, с. на пн. сх. від Вінниці 173
 Стара Вінниця 79, 8, 119, 366
 Старе Місто, історична частина м. Вінниці 65, 74, 79, 80, 86, 88, 89, 97, 100, 105, 108, 110, 111, 116, 118, 119, 122, 126, 131, 139, 146, 156, 159, 160, 182, 194, 198, 207, 208, 209, 210, 211, 212, 213, 214, 224, 229, 232, 237, 293, 358, 403, 418
 Старий Костянтинів 347

- Старі Хутори (Старі Хутори Вінницькі) 6, 61, 67, 74, 76, 82, 84, 88, 105, 108, 124, 126, 143, 159, 166, 194, 195, 201, 366, 386, 404, 418, 419
- Стрижавка, м-ко на пн. від Вінниці 173, 359, 362
- Строїнці, с. на пн. сх. від м. Шаргорода 36, 410
- Супрасль, осередок василіянського друкарства (Підляшшя) 36, 45, 183, 185
- Сутиска, с. на пд. від м. Вінниці 309
- Схід 59, 60
- США 295
- Тараща 348
- Тверська губ. 296
- Телепин, с. 355
- Теліжинці 347
- Тененки, присілок між Старими Хуторами і Щітками 122, 127
- Тетіїв, м-ко на сх. від м-ка Липівця 57, 65, 198, 347, 348
- Тиврів, м-ко на пд. від Вінниці 232
- Торговиця, м-ко 281
- Торунь 342
- Тракт, «що йде до Вишні»
- Тропова, с. на пд. зах. від м. Шаргорода 135
- Тростянець, м-ко 309
- Тростянець, с. на пд. сх. від м. Вінниці 72, 360
- Троща, с. на південь від м-ка Липівця 387
- Тула, м. 295
- Тульчин, м-ко на Брацлавщині 57, 165, 309
- Тульчинський маєток 366
- Турбів, м-ко на пн. сх. від м. Вінниці 57, 346
- Туреччина 328
- Турівська єпархія 43, 54
- Турівська протопопія 320
- Турівщина, іст. обл. на Поліссі 54
- Турянський унійний деканат 107
- Тягун, на пд. сх. від м-ка Липівця 65
- Тяжилів, присілок у передмісті м. Вінниці 26, 92, 114, 115, 126, 418
- Тясьмин, р. 319
- Україна 12, 14, 16, 27, 29, 31, 34, 36–38, 40, 47, 50–56, 59, 125, 248, 250, 256, 257, 271, 283, 288, 289, 291, 292, 293, 304, 306, 311, 312, 324, 339, 346, 347, 349, 354 354, 365, 369, 374
- Україна-Русь, Русь-Україна 7, 14, 33, 252
- Українська держава 304
- Україна 365
- Уладівка, с. 283
- Уланів 286
- Уманська протопопія 359
- Уманський ключ Потоцьких 165
- Уманський унійний деканат 358
- Уманщина 44, 317, 413
- Умань (Гумань) 357, 362, 363
- Унів, духовно-монастирський центр в Галичині 141
- Ушицький пов. Подільської губ. 18,
- Фастів 302
- Хаджибей, м. на Чорному морі, перейменоване Єкатериною II на Одесу 379
- Хашовата, с. на пд. від Гуманю 286
- Хижинці, с. на пд. сх. від м. Вінниці 122, 123, 126, 127, 173, 283, 286, 360
- Хмельницький, м. 8
- Холм, м. 167
- Холмська єпархія 40
- Хутір Дубицького 122
- Хутір Міський (Педьки, Малі Хутори) 122
- Цекинівка м-ко 397
- Чемериси Волоські, с. в околицях м. Бару 391
- Черкаси, м. 373, 403
- Черкаська православна протопопія 390
- Черкащина 389
- Черлиноків с. на пд. зах. від Вінниці 174
- Чернігівська губ. 400
- Чернігівська православна єпархія 333, 381, 385
- Чернігівщина 397
- Чернявка, парохія Кальницького протопресвітерства 154, 155
- Чернятин, с. Махнівського пов. 392, 393
- Чернятин, с. на сх. від м. Бар 219, 393
- Чечельник, м-ко на півдні Брацлавщини 379
- Чигирин (Чигрин) 320
- Чигиринська православна протопопія 373
- Чигиринське староство 320
- Чигиринське та Українське єпископство 52

- Чигиринський унійний деканат 107
Чигиринщина 329, 351, 353
Чорний Острів, м-ко Проскурівського пов. 15
Чоснівка 112
Чуднів, м-ко Київського воеводства 375, 376
Чуднівський унійний деканат 73, 314
Шаргород, м. 168, 281, 286, 303, 310, 412
Шведське королівство 95
Швеція 303, 305, 333
Шендерів, с. на пд. сх. від м. Вінниці 72, 132, 360
Шереметка, с. на пд. зх від Вінниці 91, 108, 109, 174
Широка Гребля, с. на пн. зх. від м. Вінниці 174
Шкуринці, с. на пд. зх. від м. Вінниці 174, 360
Шпильова гребля у Старих Хуторах 122, 127
Шполянський район 389
Шполянський унійний деканат 107
Щітки, с. на пд. сх. від м. Вінниці 122, 127
Юго-Западная Россия 61, 79, 97
Юго-Западный край 21
Южнорусский край 281
Юзвин, м-ко на зх. від м. Вінниці 174
Юридика єзуїтів 109
Яворів, м-ко в Галичині 304
Якушинецький ліс 283
Якушинці 120
Яланець, с. на пн. сх. від м. Ямполя 66
Ялтушків, с. на пд. зх. від м. Бару 391
Ямпіль, повітове місто Подільської губ. 15, 374
Ямпільська православна протопопія 397
Ямпільський повіт Подільської губернії 112, 392, 410
Ямпільський унійний деканат 72
Янів (тепер – Іванів), м-ко на пн. від м. Вінниці 66, 150, 285, 344, 362, 363, 364, 369, 386
Янків (тепер – Іванівка), с. на пд. від Вінниці 174
Яришів, м-ко Кам'янецького пов. 128
Ярмолинці, м-ко Проскурівського пов. 15
Ярославська губ. 296
Ярузький унійний деканат 152
Ясси, м. у Молдові 398
Яструбинці, с. на пд. сх. від м-ка Лінців 65
Ясцівці, с. 320

ДОДАТКИ

Реєстр парохіян церкви Св. Покрови 483

Реєстр парохіян церкви
св. безсрібників Кузьми і Дем'яна 494

№ 1. Б. д. [Бл. 1765 р.⁹⁵⁷.] Інвентар (реєстр) парохіян *вінницької* церкви Покрови Пресвятої Богородиці
Miasto Winnica. Parafiańie Pokrowscy

№ 3. п. ^{*958}	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Studzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
1.	Iwan Koska żona Ulianna	Piotr Teodor	15 10	Ahafia	20							
2.	Awero Slobodzianik żona Ahafia	Matfey Ułasiy	12 2	Pelahia Anastasya	4 1							
3.	Pańko Krawiec żona Ahafia	Jańkow Jan Alexy	13 5 7	Oxana Ahrypuna Paraskiewya	10 1 4							
4.	Kirylo Plachotnyk żona Jewdokia	Jan	8	Paraskiewya Pedora Jeryna Marya	20 18 16 4			Nykołaj Krycky				
5.	Jan Drabynka żona Anna	Trochim Prokopi Josyf Demian	18 10 6 3	Wasyłyna	15							
6.	Dymytry Bondar żona Anna	Jewstafy Sydor Kondrat Kalenyk	19 13 6 4	Marya Maryna	15 8							
7.	Nyczypor Kilimnyk żona Ahafia	Karpo Hryhoryi	6 8	Ahrypuna	2			Kazimierz R.L. żona Pelagia	nrзб. N.B.			
8.	Fteodor Łeszczenko żona Maria	Ihnaty Nykita Andrey	13 4 1									
9.	Jefrem Kostenko żona Anna			Marya Marta Ekateryna	8 4 2							
10.	Kondrat Dowhopoli żona Eufrosyma	Łeonty Maxym Kirylo	16 11 2	Anna	15							

⁹⁵⁷ * Дату встановлено шляхом порівняння віку парохіян у цьому інвентарі з відповідними датами метрик хрещення церкви Покрови Богородиці. (Див. у тексті: розд I, с. 103–104).

⁹⁵⁸ * Порядкові номери вставлено автором

Продовження таблиці № 1

№ з.п. ^{*958}	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Studzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
11.	Hawrył Moskowec żona Marya	Jeu-stafiy Joan Stefan	19 15 6	Marya	12							
12.	Anna Dachnycha wdowa	Andry Jewstafiy Dimitryi	21 18 15	Jeryna	24							
	[політ.м.] 11/12		30		20			3 чел				арк. 175 зв.
13.	Hrycko Kowal żona Jefymia	Andry Jewfimy Jewstafiy Hryhory Stefan Yoan	21 3 11 8 6 2	Tatyana Warka	10 4							
14.	Antoni Artapuch żona Jewdokia	Ioan Semeon Wasyl Danył	15 12 9 4	Anna	19							
15.	Jan Artapuch wdowiec	Andry Jakow Danył	16 8 3	Anna Ftodosia	13 5							
16.	Michał Pituch żona Natalya	Hryhory Joakym	20 18	Jewdokia Ahafia	12 4							
17.	Nyczypor Dachneko żona Zinowia			Jewdokia Jekatery[na]	3 1							
18.	Ihnaty Kaszczeko żona Maria											
19.	Jakow Nahirny żona Maria	Matfey Jakow	16 13	Anna	8							
20.	Jakym Pedczeko żona Fteodosia	Demian	21			Anna	14	Antoni Pedczeko żona Ustyna				[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслена чорним навіхрест]

Продовження таблиці № 1

№ з.п. ^{*958}	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Sluży	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata	
21.	Joan Pełczęko żona Warwara	Fedor	13	Maria Anna Iryna	20 18 12							[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслена чорним нахрест]	
22.	Matyju Sopenko żona Jelena	Fyjur Jakow	5 2			Fteodor	15	Jewdokia wdowa matka tych					
23.	Hryhory Kyryłęko żona Jelena							Wasyly Kyryłęko żona Anna			Pelahia	2	
24.	[олівцем:] 10/11 Trochym Sopenko żona [не вказана]		21				13 2	6+1					арк. 176
25.	Fesko Narasymęko żona Oхana	Махум	3	Darka Maria Pelahia Aahawia ^{959*}	7 4 3 1	Onofrey	20						[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслена чорним нахрест]
26.	Paraskiewia Hułbycha wdowa	Semen Prokip Ilyia Ihnatyi	19 12 4 6	Domnykia Iryna	24 10								
27.	Gabriel Tkacz żona Maryia	Wias Pawel	3 1					Marya maty tych że					
28.	Omelko żona Matrona	Jakow Danyil	5 2										
29.	Petro Wykryst żona Krystyna	Stefan	15	Melanyia Jewdok.	8 6			Wasyly Roczynok burłaka					[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслена чорним нахрест]

⁹⁵⁹ * Так у документі.

Продовження таблиці № 1

№ з.п. ⁹⁵⁸	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Studzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
30.	Wasyły Dachnenko żona Matrona	Dymytry	1					Maryja matka tych wdowa			Pelahia	1
31.	Ioan zięć Poczynkow żona Tatiyanna	Kuryły ^{960*}	1	Anna Ustyna Anna ^{961*}	10 8 3							
32.	Hrycko Poczynok żona Maria			Pelahia Maryna Matrona	19 10 8							
33.	Ioan Poczynok żona Teodosia	Semion Jakow Ian	6 4 2	NB								[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслено чорним на чорниллом навхрест]
34.	Ioan Retrenko żona Jefrosynia	Josyf NB	3	Iewdo.	1	Anna ^{962*}	10	Domnykia matka tych	Konon	20		[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслено чорним на чорниллом навхрест]
35.	Ioan Hryhoręko żona Feodosyia											
36.	Semen Drabynka wdowiec			Paraskoweia	15							
37.	Kuryło Drabynka żona Iewdokia	Prokopiу	1	Maryja Anna Matrona Fteodosia Darka	20 18 16 6 3							

⁹⁶⁰ * Так у документі.

⁹⁶¹ * Двічі Анна в документі

⁹⁶² * Закреслено чорним.

Продовження таблиці № 1

№ з.п. *958	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Sludzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
38.	Prokopiý Drabyñka żona Jewdokyia	Юань Wasyly	5 3	Anastasyia Chrystyna	10 8							
39.	Jakym Sahajdaczeko burłaka							Jelena wdowa siostra tego	Hryhory Ioan	19 10	Ahryruna	15
40.	Wasyl w Markowychy chatce żona Maryia	Prokop Hryhory	7 3	Marta Xenyia Paraskiewia	9 5 2							
41.	Herasym Horban żona Tatyanna	Alexy	15	Melanyia	17							
42.	Nyczypor Melnyk żona Paraska	Antoni Jan	9 1	Maryia	3			Marko susid żona Pakahia	Joan	8	Marta	3
43.	Kurylo Karpenko żona Tetyanna	Joan	3	Anna Pelahia	6 8			Petro brat żona Paraskowie.				
44.	Jakow Karpenko żona Maryia	Paweł	1	Jewfrosynia Marta	4 2							
45.	Denys Panczeko żona Ulyanna	Mychajło Joan Klawdy	8 5 1	Anna Akafia	10 3			Paweł susid				[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслена чорним навіхрест] (арк. 177)

Продовження таблиці № 1

№ з.п. ^{*958}	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Studzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
46.	Hancarka wdow											
47.	Mychało goy żona Maria											
48.	Demian żona	Jakym	2	Maria	5							
49.	Jewfrosymia Andruszko Slobodianyk żona Anna	Mychajło Ioan Teodor Karpo	16 5 4 2	Mełanyia	11							
50.	Ahafia Czuprynczycha			Tetianna Maryia	10 5							
51.	Nykyta Kuszmiręko żona Ahafia	Wasył Mychajło Stefan Jakow	20 18 1 7	Nastasia	14							
52.	Mychajł Nabokalskho chati żona Fteodosia	Teodor	20									
53.	Tymofey Kolomara chat żona Maryia	Ioan	1									
54.	Roman Tkacz żona Paraska											
55.	Kostanty Tkacz żona Maryia	Roman	8	Ahafia Tetianna Maria	18 5 2							
56.	Bazyly Wołyczęko żona Marta	Antoni	2	Ahrypyna	3							[В оригіналі клітинка з прізвищем господаря перекреслена чорним навіхрест] (арк. 177 зв.)

Продовження таблиці № 1

№ 3. П. *958	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Слудзы	Lata	Коморник	Сynowie	Lata	Córki	Lata
57.	Ilnat Wołyniec żona Maryia	Kornyli Jewfimy Kałenyk Hryhory Ioan	17 14 7 5 5									
58.	Kyryło Łeszczęko żona Pelahia	Ioan Wasyły Kondrat Ilyia	21 9 7 15	Pelahia Anna Motrona Ahafia	19 4 2 9							
59.	Stefan Buchay żona Jelena	Ioan Wasyły Kondrat Ilyia	21 9 7 15	Pelahia Anna Motrona Ahafia	19 4 2 9							
60.	Roman Krasnożon żona Anna	Ioan Kostanty Nazary Semen	20 18 12 7	Jewdoki. Anna	9 4							
61.	Leonty żona Jeryna	Ioan Kostanty Nazary Semen	20 18 12 7	Jewdoki. Anna	9 4							
62.	Danyło Hayday żona z łatyny Jekateryna	Ioan Kostanty Nazary Semen	20 18 12 7	Jewdoki. Anna	9 4							
63.	Kyryły w chati Woznychyly żona Zinowia	Ioan Kostanty Nazary Semen	20 18 12 7	Jewdoki. Anna	9 4							
64.	Hawrył żona Melanyia	Kostanti. Melanyia	15	Maria	2							
65.	Maxym Sklar żona Fteodora	Antony Danył	19 8	Sofia Melania	6 2							
66.	Martyn Bichdan żona Chrystyna	Hryhory Trofimy	15 9									
67.	Danyło Kaminny żona Xenyia	Hryhory Trofimy	15 9					Maryia wdowa			Paras- kowieia	13 (арк.178)
68.	Łesko Wymnyczęko żona Matrona			Jewdokia Maryna	11 2							

Продовження таблиці № 1

№ з.п. ⁹⁵⁸	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Studzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
69.	Onofrey Tkacz żona Petahia			Jewdokia	20	Wasyły	14					
70.	Wasyły Slobdzani ⁹⁶³ żona Ahafia	Ławryn Onofrey	8 2									
71.	Wasyły Mytłaszewski Jekateryna	Kyryło Joakym Atasy ⁹⁶⁴	12 5 2	Maryja Iryna	14 9	Ioan	15					
72.	Mychalko Szweg żona Maryna	Nykyta Fteodor	12 10	Maria Jewdokia	14 5							
73.	Ławryn Prokopęko żona Tetianna	Jefrem	18	Xenia Pedora Natalia Marfa	13 10 7 5							
74.	Wasył Skrypnyk żona Paraskoweia	Zachary Andry	15 2	Jefrosynia Zofia	13 7							
75.	Pawło żona Domnykia	Stefan Antoni Afianzy ⁹⁶⁵	12 4 1	Jeżena Marona ⁹⁶⁶ Maria	15 9 6							
76.	Dmion ⁹⁶⁷ Harasymko żona Anna	Roman	3	Maria Paraskoweia	5 1	Joan Nastasia	13 12	Kyryło otec tych				
77.	Petahia Skrzypanyczka wdowa			Jeżena	14			Jakub Sokolskij żona Maryja				

⁹⁶³ * Так у документі.
⁹⁶⁴ * Так у документі.
⁹⁶⁵ * Так у документі.
⁹⁶⁶ * Так у документі.
⁹⁶⁷ * Так у документі.

Продовження таблиці № 1

№ з.п. № *958	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Śludzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
78.	Danyło Kuczor żona Jelena	Oxenty	4	Anna Jeryna	6 2							(арк. 178 зв.)
79.	Kutyło Harasym żona Anna	Ioan	1									
80.	Nyczypor żona Jefrosynia			Fteodosia	17							
81.	Andrey Nucało żona Horpyna			Nastasyia Maryia	9 5							
82.	Moysey żona Anna							Jewfim. wdowa			Pedora	16
83.	Dawyd Prokoręko żona Tetyiana			Tetyianna	4							
84.	Nykolay Szwec Krywy Paraskoweia	Joan Fylyp	6 2									[В оригіналі квітника з прізвиськом господаря перекреслена чорним нахрест]
85.	Wasył Piuszko żona Oxana	Andrey	1	Marta	4							[В оригіналі квітника з прізвиськом господаря перекреслена чорним нахрест]
86.	Fedor Synycki żona Maryna			Anna Matrona	5 1							

Закінчення таблиці № 1

№ з.п.*958	Gospodarz	Synowie	lata	Córki	Lata	Studzy	Lata	Komornik	Synowie	Lata	Córki	Lata
87.	Mafey prowojar											
88.	Wasył Stopak Anna	Mykolaj	1									
89.	Petro Myronczuk Ahafia			Jelena	3							(арк. 179)
90.	Roman szwec żona Jeryna					Kyrylo	19					
91.	Ławryn Kusznir żona Maria	Alexander	1	Warwara	11							
92.	Omelan żona Chrystyna	Serhy	19									
93.	Jasko Szwec żona Pelahia					Leonty	19					
94.	Petro Kusznir żona Chyma	Ihnaty Joan	6 2	Maria	8			Pelahia wdowa				
95.	Josyf Karpenko żona Jefymia	Joan Stefan	10 4	Wasyłyna	18							
96.	Jefrem żona Ulyianna											
97.	Kyryło Kostantynowski Xenya					Dymytry	11					(арк. 179 зв.)

ЦДІАУК., ф. 224, оп. 1, спр. 174, арк. 175 зв. — 179 зв.

Реєстр парохіян церкви Св. Покрови у м. Вінниці вміщено наприкінці зшивки метричних книг цієї парохії за 1748–1795 рр. На арк. 175 цих метричних книг подано запис про поховання 18 грудня 1787 р., зроблений ієреєм-коад'ютором цієї церкви о. Даниїлом Обертинським. На звороті цього аркуша й починається реєстр парохіян. Із документа не видно, хто і коли укладав цей реєстр. Останній запис про

поховання в цій метричній книзі датований 25 лютого 1795 р. (арк. 174 зв.), останній запис про хрещення вчинено 30 березня 1795 р. Укладач реєстру називає всіх мешканців дворів, що були парохіянами церкви Св. Покрови, зокрема й слуг. Імовірно всього, йому було важливо з'ясувати перелік осіб, які на час укладання документа мали регулярно відбувати сповідь (особи, яким виповнилося понад 15 років).

№ 2. Б. д. Інвентар (реєстр) парохіян вінницької церкви св. безсрібників Кузьми і Дем'яна

КНИГА ЧЕТВЕРТАА

соде́ржаща в собѣ́ інвентар парохіалній

тоєст много обрѣтаєтса

до храму Сѣхъ врачев безсребр: Козмы й Даміана

дшѣ исповѣдающихся разположени по линѣхъ кїждо ѡсоб.

№ з/п ^{968*}	Имя мѣжа и прозваніе	ИМЯ ЖЕНИ	ИМЕНА ДѢТЕЙ	слѣгъ
1	Домъ Кучера Іоана	Пелагіа	Меланіа, Улианна	
2	Іоанъ Дѣбиц[к]ій	Параскіевіа	Петръ, Анисіа	
3	Домъ Димитрія Гнѣдаша	Мрїа	Єфросіміа, Григоріа	(арк. 180)
4	Домъ Онофрѣа Гнѣдаша и жени его Зѣні ^{969*}	Ѳома	євдокіа, Агрипина	
5	Домъ Прокопіа Кравца жена его Пелагіа	Іоанъ		
6	Гнѣдашъ Іоанъна жена его Олініа		Ѳеодорѡ	
7	Васіліа Вѣйта жени его Анна	Калистрат Григорій	Ѳеодора	
8	Домъ Іоанна Олѣйника жена его Зѣніа		Стефан	(арк. 180 зв.)
9	Домъ Іюсифа Дѣбицкого и жени его екатери́ни		єлена	
10	Домъ Николаа Садков[о]го и жени его Мрїї			
11	Домъ Стефана Мѣлніка и жени его Мрїї		Петръ	
12	Домъ Иоанна Дахѣненка и жени его Анни	Лукианъ Мартинъ		
13	Домъ Данила Ковала	Димитрій		
14	Домъ Антона Артапуха и жени его євдокії	Васілій		

⁹⁶⁸ * Порядкові номери вставлено автором.

⁹⁶⁹ * Укладач документа непослідовно дотримується форми й, починаючи з позиції 4 дані про жінок записує у другу колонку, а дочок в одну колонку разом із синами.

Продовження таблиці № 2

№ з/п ^{968*}	Имя мѣжа и прозваніе	имя жени	имена дѣтей	слѣгъ
15	Домъ Іоана Артапуха и жени его ефросимій			(арк. 181)
16	Домъ ІАкіма Щербацко[го] ѿ жени его ѳеодорій		Антон Ѣніа Деміанъ	Кириль
17	Домъ Іоанна Щербацко[го] и жени его Варвари		Мрїа	Андрей
18	Домъ Григоріа Стецюри и жени его елени		Іоанна Матфеа	
19	Домъ Стефана Голуба и жени его Параскевій			
20	Домъ Петра Куписобаки и жени его Домникій		Настасіа Іоан	
21	Домъ Михайла Лукянца и жени его ефросимій			(арк. 181 зв.)
22	Домъ Григоріа Починка ѿ жени его елени			Василій
23	Домъ Никіти Дахненка и жени его Мрїи		Мрїа	
24	Домъ Кондрата Драбинки		Климентиіа Прокопіа	
25	Домъ Сагайдака ІАкіма		ефросимій	
26	Домъ Дмитра Карпенка и жени его [імени не вказано]		Кириль Марїа	
27	Домъ Лаврѣна Мелника и жени его Меланіи		Алеѣей	
28	Домъ Андрусихи вдови		Дионисій Анна	
29	Домъ Романа Шевца жени его Хрстини			(арк. 182)

ЦДІАУК, ф. 224, оп. 1, спр. 173, арк. 180–182.

Дату складання й укладач цього списку документ не вказує. На звороті останньої сторінки вміщено окремо похресний запис:

Року Бжїа 1776 Мїа Априла дня 1.

Азь Іерей Матѳій Доброволски, капеланъ ВВ. Панїенъ монастиру вѣнницкого,

крстихъ ѿ миром Стим помазахъ дѣицу Марїю ѿ родителей законовѣнчаных священнаго іерея Данїила Крубовича коадютора Сго Кузмѣнського вѣнницкого и жены его Татїанни, воспрїемниці быша Данїиль Іаковенко, Варвара жена Іоана Педченка Алеѣсандеръ Домагалскій ѿ Марїа жена Іоана Калениченка зъ Старого Мѣста. (арк. 182 зв.)

ЗМІСТ

Передмова	5
Вступ	9
Історіографія	11
Джерельна база дослідження	61
<i>Розділ I.</i>	
Мережа руських парохій Вінниці та їхній статус	77
1. Формування мережі парохій і монастирів у Вінниці	79
2. Латинські костьоли й руські церкви: місце і статус	94
3. Чисельність вірян і межі вінницьких парохій	103
4. Руські церкви в міському краєвиді Вінниці	116
5. Зовнішній та внутрішній вигляди церков	128
<i>Розділ II.</i>	
Духовенство вінницьких парохій	137
1. Імена і ролі	139
2. Освіченість вінницького руського духовенства	164
3. Служіння і переступи	177
4. Духовна мобілізація вірян унійних парохій	183
5. Парохіяни і братства	189
6. Хрещення дітей, одруження, погребання в родинях вінницького духовенства і парохіян	197
7. Священницький двір і господарство	223
8. Окремі обставини, зафіксовані в метриках	228
9. Практики використання метричних книг	234

Розділ III.

Вінницькі парохії в соціокультурному помежів'ї Правобережної України	245
1. Брацлавщина як простір конкурентности	247
2. Унійна ієрархія на терезах шляхетности	256
3. Акти візитацій, метричні книги і статус руської спільноти	260
4. Релігійно-політичні особливості русько-польського помежів'я	279
5. Від Руської церкви до Церкви Російської	288

Розділ IV.

Руські парохії Брацлавщини у протистоянні церковних імперій	299
1. Міжвизнаннєві відносини на Правобережжі наприкінці XVII — на початку XVIII ст.	301
2. Руські парохії Вінниці й околиць у церковних адміністративних структурах	307
3. Московська імперія і міжвизнаннєве протистояння в Речі Посполитій	322
4. «Захист православ'я» як ідеологема та політичний інструмент Російської імперії ..	331
5. Барська конфедерація і Вінниця	342
6. Духовенство Брацлавщини в релігійно-політичному протистоянні 60-х — початку 80-х років XVIII ст.	353
7. Поглинення вінницьких руських парохій Російською синодально-православною Церквою	378
8. Організатори приєднання вінницьких парохій до російського синодального православ'я	395
9. Ті, що не перейшли	405

Висновки	415
Висновки	417
Conclusions	422

Опубліковані джерела, дослідження, покажчики	427
Опубліковані джерела	429
Дослідження	433
Скорочення	445
Покажчик імен	446
Географічний покажчик	471

Додатки	481
---------------	-----

CONTENTS

Foreword	5
Introduction	9
Historiography	11
Sources	61
<i>Chapter I.</i>	
The network of Rusian parishes in Vinnytsia and their status	77
1. Parishes and monasteries network formation in Vinnytsia	79
2. Latin and Rusian churches: place and status	94
3. Number of worshipers and Vinnytsia parishes boundaries	103
4. Rusian churches in Vinnytsia city landscape	116
5. Churches' exterior and interior	128
<i>Chapter II.</i>	
Vinnytsia parishes clergy	137
1. Names and roles	139
2. Literacy of Vinnytsia Rusian clergy	164
3. Serving and wrongdoings	177
4. Parish worshipers spiritual mobilisation	183
5. Parishes and fraternities	189
6. Baptizing children, marriages in the families of Vinnytsia clergy and parish members	197
7. Priests yard and households economy	223
8. Particular circumstances written down in records	228
9. Record books usage practice	234

Chapter III.

Vinnitsia parishes in sociocultural borderland of right bank Ukraine	245
1. Bratslav region as competition space	247
2. Uniate hierarchy at the scales of nobility	256
3. Visitation acts, church records books and the status of Rusian communit	260
4. Religious and political peculiarities of Rusian-Polish borderland	279
5. From Rusian church to Russian church	288

Chapter IV.

Rusian parishes of Bratslav region in church empires confrontation	299
1. Inter-denominational confrontation of the end of XVII — start of XVIII centuries	301
2. Rusian parishes of Vinnitsia and suburbs in church administrative structures	307
3. Moscovite empire and inter-denominational confrontation in Rzeczpospolita	322
4. “Defending the orthodoxy” as ideological construct and political tool of Russian Empire	331
5. Bar confederation and Vinnitsia	342
6. Bratslav region clergy in religion-political confrontation of 60s — start of 80s of XVIII century	353
7. Takeover of Rusian parishes by Russian Synodal Orthodox church	378
8. The organizers of Vinnitsia parishes joining the Russian Synodal Orthodoxy	395
9. Those who did not submit	405
Conclusions	415
Conclusions (ukrainian)	417
Conclusions	422
Published sources, research, indices	427
Published sources	429
Research	433
Acronyms	445
Name index	446
Geographical index	471
Addenda	481

Центр історії Вінниці

Наукове видання

Зінченко Арсен

РУСЬКІ ПАРОХІЇ МІСТА ВІННИЦІ У XVIII СТОЛІТТІ

2-ге видання, виправлене і доповнене

Дизайн і верстка: Вадим Дімітров

На першому форзаці:

Фрагмент плану міста Вінниці і околиць. 1802 р.
Російський державний військово-історичний архів, ф. 846, оп.16, спр. 19757.
Публікується вперше.

На другому форзаці:

Церква св. Миколая на Старому Місті (Вінниця). 1746–1747 рр.
Світлина Сергія Олійника

Підписано до друку 10.11.2021.

Формат 84x108/16. Папір офсетний. Друк цифровий.

Друк. арк. 31,25. Умов. друк. арк. 52,50.

Наклад 100 прим. Зам. № 7111/1.

Віддруковано з оригіналів замовника.

ФОП Корзун Д.Ю.

Свідоцтво про державну реєстрацію фізичної особи-підприємця
серія В02 № 818191 від 31.07.2002 р.

Видавець ТОВ «ТВОРИ».

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції серія ДК № 6188 від 18.05.2018 р.

21034, м. Вінниця, вул. Немирівське шосе, 62а.

Тел.: 0 (800) 33-00-90, (096) 97-30-934, (093) 89-13-852, (098) 46-98-043.

e-mail: info@tvoru.com.ua

<http://www.tvoru.com.ua>

Арсен Зінченко народився в с. Парпурівцях на Вінниччині (1948 р.). Його становлення як науковця відбулося в роки викладацької праці у Вінницькому педагогічному інституті (1980–1990), під час навчання в аспірантурі Інституту історії СРСР АН СРСР, де він розробляв тоді ще малодосліджену проблему секуляризації церковних маєтків на Правобережній Україні в контексті російської політики кінця XVIII — середини XIX ст. Захищена дисертація кандидата наук (1984) і монографія з цієї теми (1994) стали імпульсом для досліджень українського національного церковного руху, а також історії подільського села в міжвоєнний період, результатом яких стали монографія «Благовістя національного духу» (1993) та «Нариси історії подільського селянства» (2008).

Новою сторінкою в українській історіографії стали студії над роллю духовенства в національно-культурному русі Наддніпрянщини,

підсумовані у фундаментальній монографії «Визволитися вірою» (1997) та докторській дисертації, присвячених духовному провідникові Української автокефальної православної Церкви Василеві Липківському (1998). Згодом на новому документальному матеріалі автор видав наукову біографію великого Митрополита (2017).

Вивчення феномену дерев'яної церковної архітектури, її соціокультурних рис та персоналій творців мало результатом монографію про видатного будівничого Яким Погрібняка (2016).

З осені 2019 р. А. Зінченко є науковим працівником Центру історії Вінниці.

У новому дослідженні про руські парохії міста Вінниці XVIII ст. автор висвітлює церковно-визнанневу складову соціокультурної історії міста, яку він розглядає на тлі історії всієї Правобережної України, через осмислення її сутнісних явищ і провідних тенденцій.

